

శ్రీదాంత సంగ్రహం

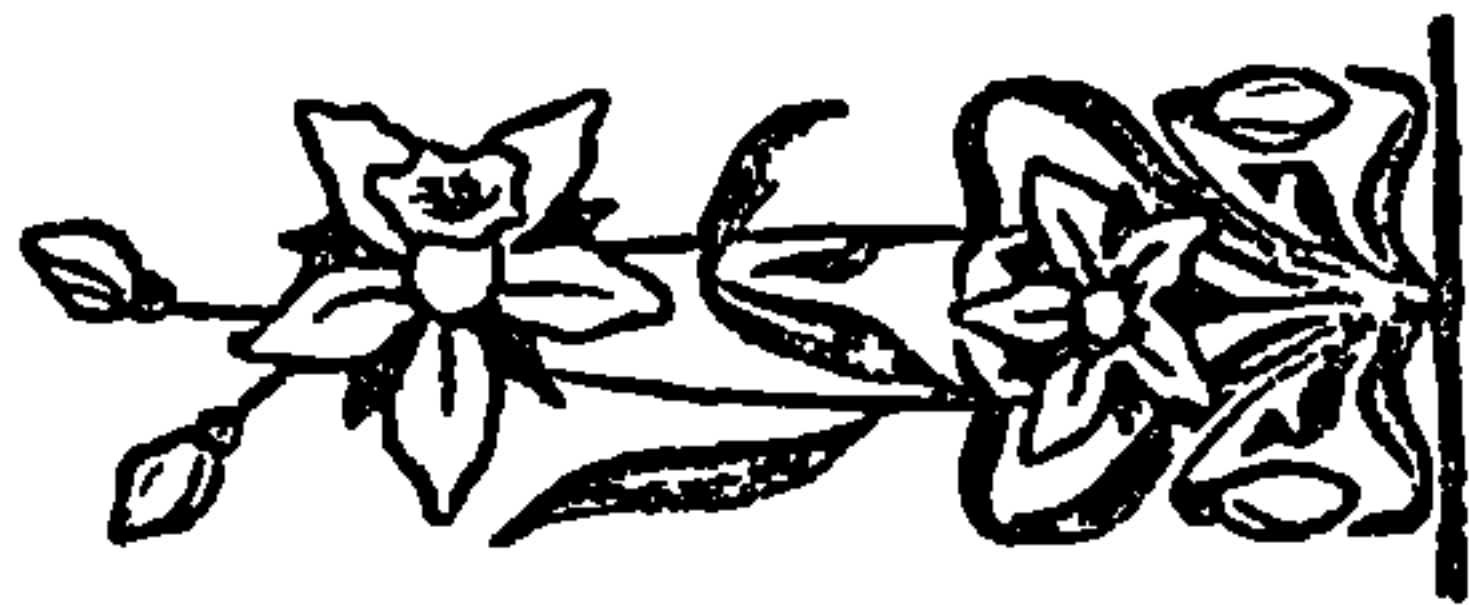
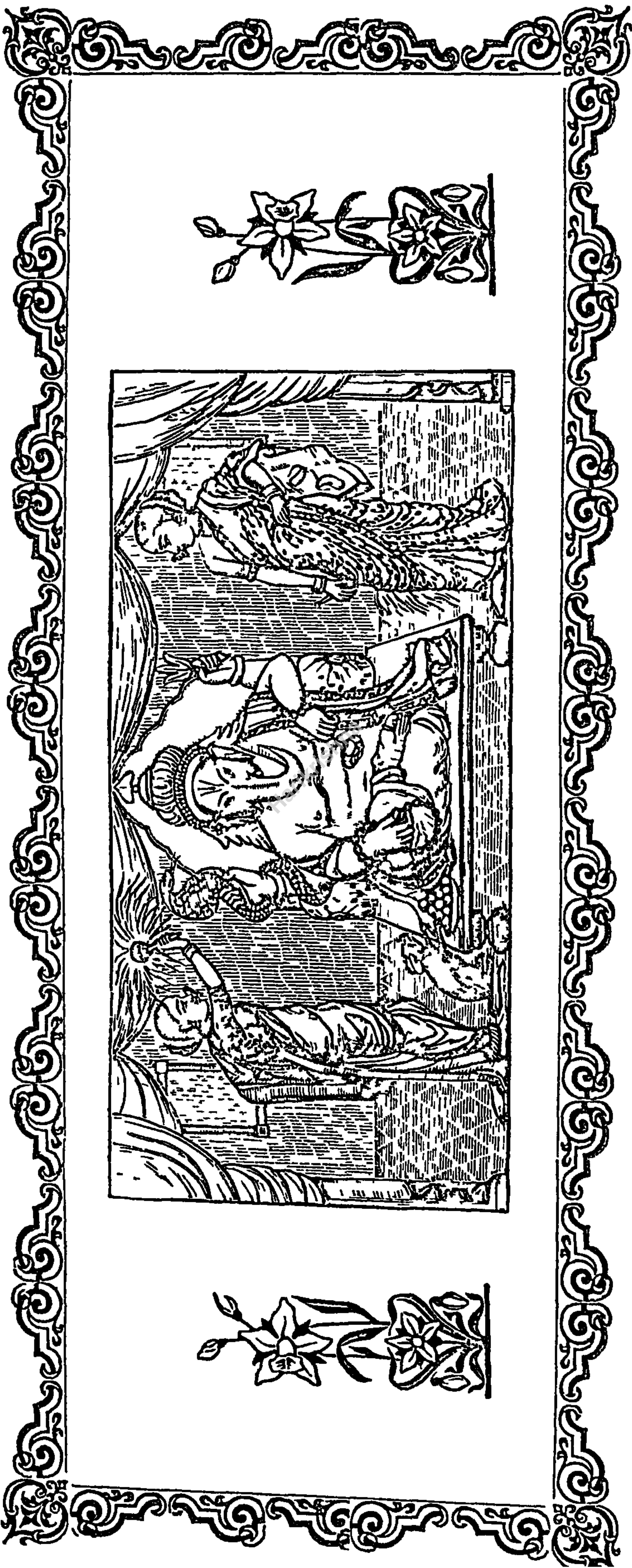
VEDANTA SANGRAHAM

॥ अथ प्रयोगारत्नं=नारायणभट्टी

उत्तरनारायणभट्टी=अंत्येष्टिश्च ॥

विद्मदभ्यश्नम् ।

अरुक्पापाङ्गपीयूपादेडमूकोऽपि पादयम् । अत्त तानिदुगो मूर्त्तागिग्याभ्यनो मुद्रः ॥ २ ॥

येषां कैरवकुंदनंदगशृङ्गुआ अदशा गुणा मालिन्यं अपनीय चेतनि नृणां अश्वमातन्वते ।

संतः संतु मयि प्रसन्नमनमस्ते केऽपि गौर्गीकृन्मार्थां मुग्गपरोषकारिभ्योऽभ्यश्नः किं जनैः ॥ ३ ॥

ग्रंथान्कोऽपि लघुः प्रकाशयति चेतनेन तेषां प्रथामानन्वति कृयाकटाक्षलक्षरीलानपगतः मज्जनाः ।

माकंददुममंजरीं नितनुते नित्रा मशुश्रीन्तः मौभाग्यं प्रथयंति पंचमनमतकारेण पुरकोकिलाः ॥ ३ ॥

दोषोह्लिसविपः खलाननचिलादुत्थाय कोपाङ्गलन् जिह्वाङ्गिर्ननु कं गुणं गुणयतः मयः अयं प्रापयेत् ।

न स्याचेत्प्रचलप्रभावभवनं दिव्यौषधीं संनिधौ गान्गाथोपनिषद्विदां शुभद्वदां कारुणयतः प्रक्षणम् ॥ ४ ॥

क्षमादेवाः क्षमासाराः क्षांत्वा तन्वत्त्वदः क्षमाम् । अमक्षामं क्षमापात्रेऽनवेक्षा सत्सु न क्षमा ॥ ५ ॥

अथेदमत्रप्रास्ताविकम् ।

श्रीमद्भगवतामहापुराणेणतव्यैर्द्रजालिकेनसर्गादावखिलंस्थावरजंगमात्मकंजगद्धर्मोद्धर्मोचसृष्ट्याऽखिलसंव्यवहारायाऽपरिच्छेद्यशब्दराशिगततत्तच्छब्दानांतेनतेनार्थेनयथावत्संबंधंपरिकल्प्य सर्वोभ्यर्हितधर्मोद्धर्मप्रतिपादकपदेस्वतःप्रमाणभूतान्वेदान्कल्पयित्वा हिरण्यगर्भोदिभ्यःप्रत्यपीपदत् तेचेतरेभ्यइत्येवमुत्तरोत्तरमाविरासीच्छब्दार्थप्रतिपत्तिः । एवंस्वयंभ्वादिपरपरासादितवेदभागामंत्रद्रष्टारः श्रीशसृष्टजनसंधनिर्वाहार्थविशेषतश्चटुःपमानुभावेनापचीयमानशेषमुष्यायुर्वलानामैदंयुगीनमानुपप्राणिनांश्चश्रेयसाकांक्षिणःपारिकांक्षिणोत्तराव्यवस्थाकेवलनिगमानामचारिताधर्ममन्वानाः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्त्यौतिपच्छंदआत्मकानिवेदपङ्क्तानि नानास्मृतीतिहासादीन्धर्मशास्त्रप्रतिपादकान्निबंधान्परिकल्पयांश्चास्त्रप्रतिपादकान्याजिकप्रयोगक्षमांश्चनिवधानरीरचन् । कस्यामपिमानुपकृतावतीतेवहुतिथेकालेभिन्नभिन्नप्रज्ञभाविविद्वद्भिःसूक्ष्मदृशाभूयोभूयःपरिशीलनेमूलभूतविविधार्पनिवंवानामग्रेतनविद्वद्वरप्रणीतनिवधानाचकत्रैर्नक्त्यात्प्रायःपरस्परचिसंवादआपतलेवेतितवर्ततेखलुनैसर्गिकीस्थितिरनुभूतप्रायैवाखिलप्रेक्षावद्भिः । तथाचैतादृश्यामापदिग्रंथमालिन्येनवत्स्थत्यांधर्मग्लानौ धर्मानवनवद्वपरिकरस्यश्रीभगवतःप्रेरणयाकेपिमहानुभावाःप्रादुर्भूयगोपायंत्युद्धूतविविधविसंवादपरिहारदक्ष्याभिनवयास्वकृत्यानादिनिधनधर्मसेतुमर्यादाम् । अथयमुदिश्यायमुपक्रमःसोऽपिमहानुभावोभट्टनारायणःश्रीमद्वाराणस्यांप्रादुर्भूयाखिलजगतीगतद्विजोपकृतये ग्रयोगरत्नम्, कमगश्चत्रिस्थलीसेतुं, रुद्रपद्धति, उत्तरनारायणभट्टी (अंत्येष्टिपद्धतिं) चेतिमुप्रसिद्धान्निबंधानरीरचत् । उक्तचनिर्णयान्व्युपक्रमे श्रीकमलाकरभट्टेन—‘वेदार्थधर्मरक्षायैमायामानुपखण्डपिणम् । पिता

महंहरिवंदेभट्टनारायणाह्वयम् ॥' इति । मायामानुपलुपित्व नरूपणेनास्या तमानुपप्रज्ञावत्त्वात्
तथाच यावत्सेतुहिमगैलयोरंतरालयत्कृत्तिमुपजीव्यैवपायतिमरुकारानितिलोकातिगायितास्यस्फुटाभवति ।

प्रसंगादत्रनारायणभट्टेतिह्यं गथाश्रुतमुपन्यस्यते ।

पूर्वप्रतिष्ठानपुरे(पैठणनाम्नि)कश्चिदाश्वलायनशाखीदिशस्थवर्गीयोमहाविद्वान् गोविंदभट्टारगोविप्रप्रवरआस । अग्रेचतदात्मभूरपिसदाच्या रसंपन्नो रामेश्वरभट्टः पित्रन्यूनोमहापडितोवभूव । अयमतीतेऽर्वचयस्यनपत्यत्वेनसमुद्रूतनिर्वेदःसन्सकुटुचपरिवारःकाशीक्षेत्रगतत्वातिबाह्यमासोर्वरितायुःशेषाहानि । तत्रचप्रत्यहश्रीभार्गीरथीतीर्थोवगाहोपम्पणामृतजलपानश्रीविश्वेश्वरदर्शनानवरतत्रात्ममदाचारादिभिर्विस्मृतप्रायानपत्यत्वविपादःपरमोदमानांतःकरणःस्वाराध्यदेवश्रीरामचन्द्रमारिराध । अथास्यालाततपःमपन्नत्वेनश्रीरामकृपयाविश्वनाथानुग्रहेणचचरमेवयसिसमूर्तः पुण्यपुजइवविद्याविनयसद्धर्तनलावण्यादिगुणगणसपन्नपुत्ररत्नवभूव । अयंहरिनाम्ना प्रमिद्वनारायणभट्टनाम्नाचन्यवद्वियते । प्रस्तुतग्रयोगरत्नत्रयप्रणेतायमेव । वाल्यादप्यस्यलोकातिगायिप्रज्ञाप्रकर्षेणाल्पाभ्यासेनैवाग्रमचिरादधिगतवेदशास्त्रादिविविधतत्रोद्योवनेपित्रल्लवचर्चसीसर्वतत्रस्वतंत्रोवभूव । श्रीमच्छारदापागेक्षितकाशीक्षेत्रनिवासिविद्वद्विजमडलमडनायमानस्यासर्वत्रप्रससारकीर्तिपरिमलोपि । अथकदाचनोच्छ्रल्ललैर्यवनैरार्थधर्मोच्छेदैकव्यसनैःकाश्यामागत्यालोचि यदार्थैरहर्दिवविश्वेश्वरएवाराध्यतेतोऽयमेवैपासर्वस्वमस्योच्छेदेचार्योच्छेदस्तद्वर्महासश्चानायासे नसपादितःस्यादितिनिश्चित्येतेश्रीविश्वेश्वरमदिरहठादुच्चलुः । तेनातिक्रूरकर्मणातत्रत्याश्चत्वारोपिवर्णाःप्रवल्यवनसवशासनासमर्थाःसंतोहाहाकृत्वामहताकटेनावात्सुः । अतिभयकरेणानेनदुर्ध्ववनातिचारेण भगवत्क्षोभादसिलराष्ट्रेदेवोनववर्ष । अर्थाजलवान्यतृणाद्यभावेनसर्वेपि

ग्लानिमापन्नादीनाः संतः कथंकथमायतिवाहयामासुर्दिनानि । अथैतादृशिकष्टतरेकालआपन्निरसनक्षमंकमयुपायमजानानायवनप्रभवोपिकर्णो पकर्णिकयाश्रुतं नारायणभट्टस्यालौकिकप्रभावमनुभवितुं काश्यातत्सविधमागत्य प्रच्छुरवर्पणनिदानम् । तच्छ्रवणानुपदमेवोचिर्भोकिनभट्टनारायणेन भवत्कृतश्रीविश्वेश्वरमदिरोच्छेदापचारएवनिदानमस्त्यस्यदुर्भिक्षस्येति । तैः पुनरुचैकिमत्रमानंभवदुक्ततथातथ्यांते, यदित्यादद्यैवस्वल्पापिदृष्टिः साधयामस्तर्हिभवत्कथितानुगुणभवद्भस्तेनैवपुनः पूर्ववन्मादिरमिति । भट्टनारायणेनापिसपदिस्वाराध्यदेवतां श्रीरामंश्रीविश्वेश्वरचसाचित्योक्तं एवचेत्सुदृष्टिरद्यप्रभृत्येवभवितेति । ववर्पचतदहरेवभगवान्पर्जन्यस्तेनाखिलास्तुतुः यवनाश्चानुपदंकारयामासुस्तद्वस्तेनैवमंदिरनिर्माणपूर्वकं श्रीविश्वेश्वरप्रतिष्ठाम् । अदुश्चैनंमहता समारेणरामाननपूर्वजगत्पूज्यांजगदुरुसज्ञाम् काशीक्षेत्रवासिनश्चसर्वेविद्वासः संघीभूयादुरखिलमंत्रजागरसभाप्रसंगेष्वग्रपूजाम् । याकिलैतावंतंतदन्ववायेऽव्याहृतं प्रचलति । जगदुरुसंज्ञाचयंनारायणभट्टमभिव्याप्यैवासीन्नतद्वश्येपु । इति ।

भट्टनारायणवंश्यानां तत्कृतीनां च निर्देशः ।

सर्वोत्तमगण्यो भट्टनारायणः अस्यप्रयोगरत्नं, त्रिस्थलीसेतुः, रुद्रपद्धतिः, उत्तरनारायणभट्टी (अंलेष्टिरिति) ग्रंथाः प्रणीताः संति । अस्यतनयौद्वावास्तां रामकृष्णभट्टः शंकरभट्टश्च । तत्ररामकृष्णभट्टस्य तत्रवार्तिकव्याख्या, जीवत्पितृकनिर्णयश्च । शंकरभट्टस्यतु द्वैतनिर्णयः । रामकृष्णभट्टस्य पुत्रत्रयमासीन् दिनकरभट्टः, कमलाकरभट्टः, लक्ष्मणभट्टश्च । तत्राद्योदिनकरएवकचिद्विवाकरशब्देनव्यवहियते । दिनकरस्यभाट्टदिनकरमीमासा, उद्योतः, गांतिसारश्च । अस्यतनुजन्माविश्वेश्वरभट्टः । गागाभट्टइत्यस्यैवापरं नाम । अस्यकायस्थधर्मदीपः, भाट्टचितामणिः, गागाभट्टीच । अस्याग्नेकुललोपः । अग्नेवंशधरः द्वितीयो भट्टनारायणपौत्रः कमलाकरभट्टः । अस्य निर्णयमिधुः, पूर्वकमलाकरः, शांतिकमलाकरः,

विवादतांडवं (विवादकमलाकरः), काव्यप्रकाशव्याख्या, कमलाकराह्निकम्, शृङ्गकमलाकरश्च । तृतीयस्तुलक्ष्मणभट्टः । अस्यैकं आचाररत्नम् ।
 अग्रेकमलाकरभट्टपुत्रास्त्रय आसन् अनंतभट्टः, प्रभाकरभट्टः, शामभट्टइति । तत्रानंतभट्टस्यरामकल्पद्रुम एकएव । अत्रभट्टनारायणवंश्या
 नातच्छृतीनांचज्ञातानामेवकृतोस्तिविन्यासस्तथापिरावेपामेपांमहामहिमत्वेनान्येपिकतिचनग्रंथाएतदन्यतमप्रणीतालयेरत्रित्यनुमीयते तत्रात्यंतप
 रिचयभाग्भिर्महाशयैरावेदितेसमावेगयामोऽस्यपुनर्मुद्रणावसरे । तथात्रनिवधेऽस्मदनवधानदृक्चांचल्याक्षरयोजकादिजन्यस्खलितस्थलेष्वपिदयाल
 वोविद्वांसःपरिशोधयंतु कृपाद्रातःकरणेनावेदयंतुमातदनुगुणंपुनःपरिशोधयेयेति सांजलिवंधग्राथ्योपरमतेऽस्माल्लेखनव्यापारात्—

पणशीकरोपाह्विविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजन्मा

वासुदेवशर्मा ।

अथप्रयोगरत्नविषयक्रमः ।

विषयक्रम	पत्र.	विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र.
मगलाचरणम्	....	१ कौतुकबंधप्रयोगः	....	१६ अवदानधर्मः	....
संस्कारनिरूपणम्	..	१ ग्रहयज्ञः	....	२१ इष्टिप्रायश्चित्तानि	....
स्वस्तिवाचनम्	....	१ मंडपकुडादिप्रमाणम्	..	२१ नैमित्तिकप्रायश्चित्तानि	....
प्रयोगपारिजातानुसारीप्रयोगः	....	२ ग्रहयज्ञप्रयोगः	....	२१ सकलकर्मपरिभाषा	....
पुण्याहवाचनप्रयोगःसर्वसाधारणः	....	६ स्थालीपाकः	....	५२ गर्भधानाद्याःसंस्काराः	....
अकुरार्पणप्रयोगः	....	११ पर्वनिर्णयः	....	५२ प्रथमरजोदर्शनेशुभाशुभविचारः	....
आभ्युदयिकश्राद्धविविधः	....	१२ विकृतिनिर्णयः	....	५२ ऋतुशान्तिः	....
अस्यसाकल्यिकविविधविनाप्रयोगः	....	१४ स्थंडिलकरणनिर्णयः	..	६४ चंद्रसूर्योपरागेरजोदर्शनेशान्तिः	....
वृद्धिश्राद्धप्रयोगः	....	१५ प्रत्यवरोहणम्	....	६५ गर्भधानम्....	....

विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र
पुसवनानवलोमनप्रयोगः	....	वर्धापनविधिः	....	विवाहसंस्कारः	....
सीमतोन्नयनम्	....	चूडाकर्म	....	सापिण्ड्यविचारः	....
विष्णुवलिः	..	उपनयनम्	....	वरगुणा	....
जातकर्मप्रयोगः	..	उपनयनेकर्तृक्रमः	....	कन्यादातारः	....
पष्ठीपूजा	....	उपनयनप्रयोगः	....	विवाहभेदाः	....
नामकरणप्रयोगः	....	मेधाजननम्	....	वाग्दानम्	....
पर्यकारोहणम्	..	महानाङ्क्यादिब्रतानि	....	वधूवरयोस्तैलहरिद्रोपणम्	....
दुग्धपानम्	..	महाब्रतम्	....	मण्डपवेदिकाप्रकारः	....
कर्णवेध	...	उपनिषद्ब्रतम्	....	विवाहपूर्वदिनकर्तव्यम्	....
सूर्यावलोकननिष्क्रमणे	....	गोदानम्	....	मण्डपदेवताप्रतिष्ठा	....
उपवेशनविधिः	....	ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम्	....	मधुपर्कः	....
अन्नप्राशनप्रयोगः	....	समावर्तनप्रयोगः	....	विष्टरलक्षणम्	....

विषयक्रम	पत्रं.	विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र.
गौरीहरपूजनम्	....	द्वितीयादिविवाहविधिः	....	नष्टाग्ने.पुन.सधानप्रयोगः	....
सत्येनोत्तमितासूक्तम्	....	अर्कविवाहनिर्णयः	....	नास्तिक्याद्विसृष्टाग्ने.पुनःसधानम्	....
अक्षतारोपणमंत्राः	....	अर्कविवाहप्रयोगः	....	विवाहोत्तरदपत्योर्गृहप्रवेशः	....
कन्यादानादि	....	अग्निद्वयससर्गविधिः	....	अथसप्तपाकसंस्थाः	....
विवाहहोमः	....	औपासनाख्य.सायप्रातर्होमनिर्णयः	....	श्रवणाकर्मप्रयोगः	....
गृहप्रवेशनीयहोमः	....	औपासनहोमः	....	सर्पबलिप्रयोगः	....
ऐरिणीदानम्	....	आगौचेहोमविधिः	....	आश्वयुजीकर्म	....
देवकोत्थापनमण्डपोद्भासने	....	आपत्कालेहोमद्वयसमासप्रयोगः	....	आग्रयणप्रयोगः	....
वधूप्रवेशः	....	गुर्वापदिपक्षहोमः	....	प्रत्यवरोहणम्	....
विवाहेआशौचादिप्राप्तौनिर्णयः	....	समार्यस्यप्रवाससिमसारोपः	....	भिडपितृयज्ञप्रयोगः	....
विवाहकालेकन्याऋतुमतीचेत्	....	पुरुषस्यैवप्रवासकालेकर्तव्यम्	....	भिडपितृयज्ञपार्वणयोर्व्यतिपगप्रयोगः	....
प्रसगात्पुनर्विवाहः	....	अग्निसंसर्गदोषप्रायश्चित्तम्	....	अष्टकाश्राद्धप्रयोगः	....
	....		....	अष्टमीश्राद्धप्रयोगः	....

विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र
अन्वष्टक्याख्यनवमीश्राद्धम्	....	द्वि. पिडपितृयज्ञप्रयोगः	१४५	द्वि. अष्टकाप्रयोगः	१५७
माध्यावर्षप्रयोगः	....	द्वि. श्रवणाकर्मसर्पबलिप्रयोगः	१४७	तत्रपूर्वेष्टुष्कश्राद्धप्रयोगः	१५७
पौर्णमासस्थालीपाकान्धपुज्याग्रयणाना		द्वि. आश्वयुजीकर्मप्रयोगः	१५३	द्वि. अष्टमीश्राद्धप्रयोगः	१५७
तत्रेणप्रयोगः	...	द्वि. प्रत्यवरोहणप्रयोगः	१५५	द्वि. अन्वष्टक्यश्राद्धप्रयोगः	१५८
प्रसगाद्गगाधरशाख्युद्धृताःप्रयोगाः		केवलपार्वणश्राद्धप्रयोगः	१५६	द्वि. माध्यावर्षश्राद्धम्	१५८

.

अथोत्तरनारायणभट्टी(अंत्येष्टि)विषयाः ।

विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र
सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः	....	स्मार्तार्तिममतोविशेषः	....	प्रथमदिनविधिः	१७४
ब्रह्मकूर्चपचगव्यविधिः	....	स्मार्तार्तिममतोदाहकलिपात्रन्यासः	....	नवश्राद्धम्	१७५
प्रायश्चित्तोत्तरागानि	....	और्ध्वदेहिकविधिः	....	नग्नप्रच्छादनश्राद्धम्	१७६
स्त्रीशूद्रप्रायश्चित्तम्	....	पंचकादिमरणेदाहविधिः	....	पाथेयश्राद्धम्	१७६
उत्क्रातिधेनुदानम्	....	त्रिपादभरणीनक्षत्रत्रिपुष्करद्विपुष्करेषु	....	अस्थिसचयनम्	१७६
आतुरसनिवौजाप्यम्	....	मृतौविशेषः	....	अस्थिसचयनश्राद्धम्	१७७
मरणोत्तरंविधिः	....	प्रेतानुमंत्रणम्	....	द्वितीयादिनवाहातकृत्यम्	१७८
गृहात्सशानेशवनयनप्रकारः	....	तिलाजलिदानम्	....	दशमदिनकृत्यम्	१७८
प्रेतस्यपुनःसधानम्	....	प्रेतकृत्येविशेषनिर्णयः	....	तीर्थेस्थिक्षेपपूर्वांगविधिः	१७९

विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र	विषयक्रम	पत्र
एकादशाहकृत्यम्	....	अष्टदानानि	....	उदकुभश्राद्धम्	....
धनिष्ठापचकशाति.	....	चतुर्दशोपदानानि	....	मासिकश्राद्धानि	....
वृषोत्सर्ग.	...	अन्यान्यपिविभवेउपदानानि	....	जीवच्छ्राद्धविधिः	....
महैकोद्दिष्टम्	....	प्रायश्चित्तगोदानप्रयोगोपूजन्यासादि	१८४	पालाशविधिः	....
महैकोद्दिष्टविधि.	....	वैतरण्यादिगोदानानि	१८४	मातापित्रोर्मरणेप्रथमाब्देविहितनिषि-	१८४
रुद्रगणश्राद्धम्	....	अश्वदानम्	१८५	द्धानि	....
वसुगणश्राद्धम्	....	शय्यादानम्	१८६	पुनःसस्कारेकालशुद्धिः...	....
षोडशमासिकानि	....	भूम्यादिदानानि	१८६	अधिकारिनिर्णयः	....
आद्यान्दिक्श्राद्धम्	....	सापिंडीकरणम्	१८७	विभक्ताविभक्तकर्तव्यनिर्णयः	....
		पाथेयश्राद्धम्	....	षोडशश्राद्धनिर्णयः	....
		त्रयोदशदिनविधिः	....	रात्रौजननमरणरजोदर्शनादिनिर्णयः	२०८
दशदानानि	....	त्रयोदशश्रवणमानानि	१८७	रात्रौदाहादिनिर्णयः	....

दानप्रकारः

अंत्येष्टि.

॥ ६ ॥

विषयक्रम

दशहान्तर्दशपाते

दाहकालेग्निनाशे

आहिताग्नेर्देशांतरमरणे

विधानानि

पत्र. विषयक्रम

.... २०८

.... २०८

.... २०८

.... २०९

ब्रह्मचारिमरणेर्कविवाहः

कुष्ठिमरणेविधिः

सर्पहतेनागव्रतम्

पापंज्यादीनानारायणवलिः

पत्र. विषयक्रम

.... २०९

.... २१०

.... २१०

.... २११

सहगमनविधिः

सूतिका मरणेविधिः

सूतिकादिनेभेदेनप्रायश्चित्तम्

गर्भिणीमरणेविधिः

पत्र.

.... २११

.... २१२

.... २१२

.... २१२

विषयानु.

॥ ६ ॥

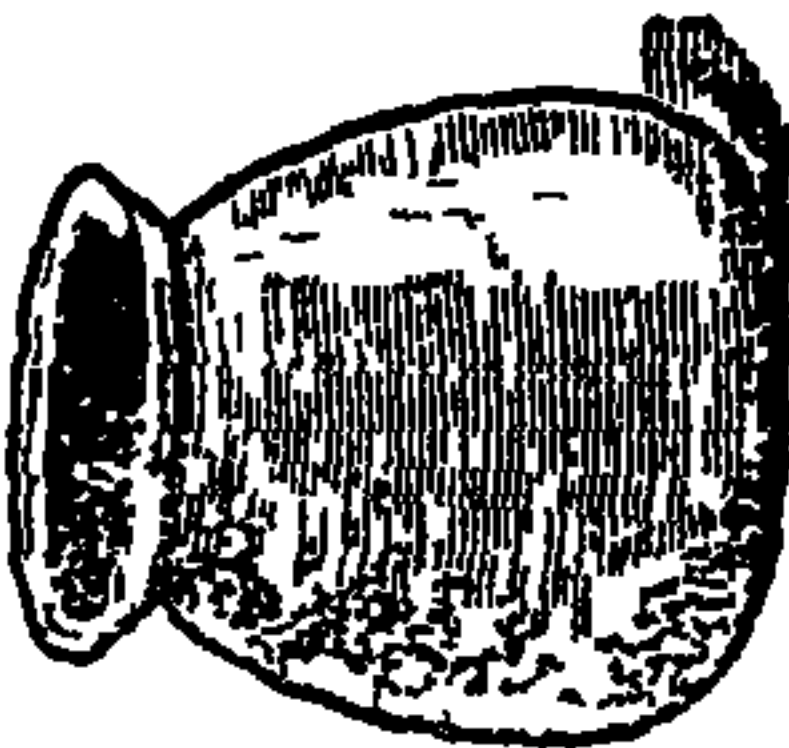

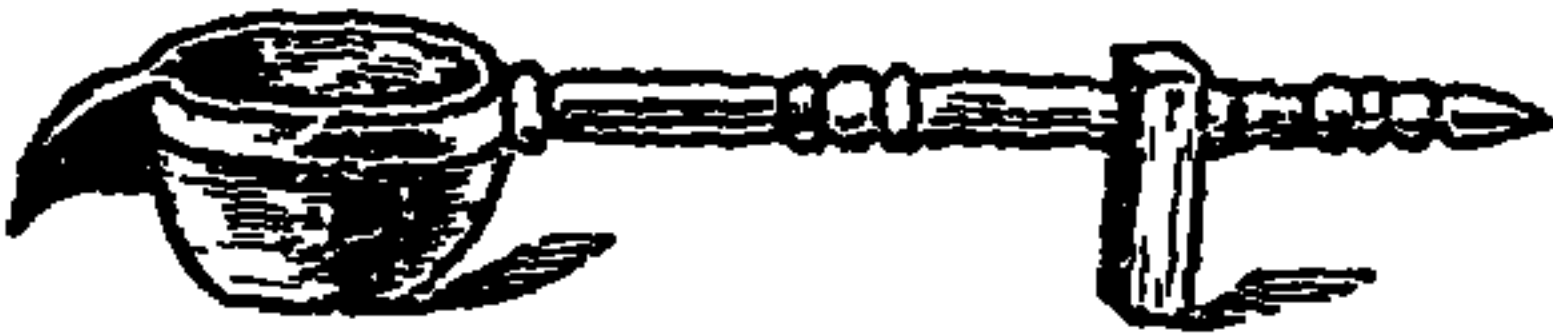

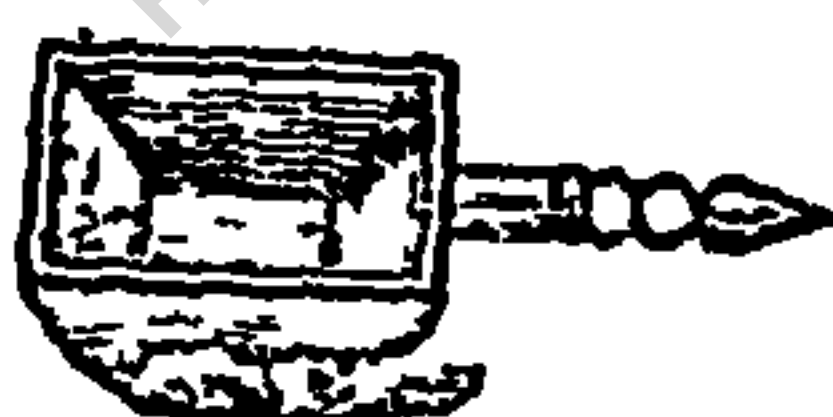

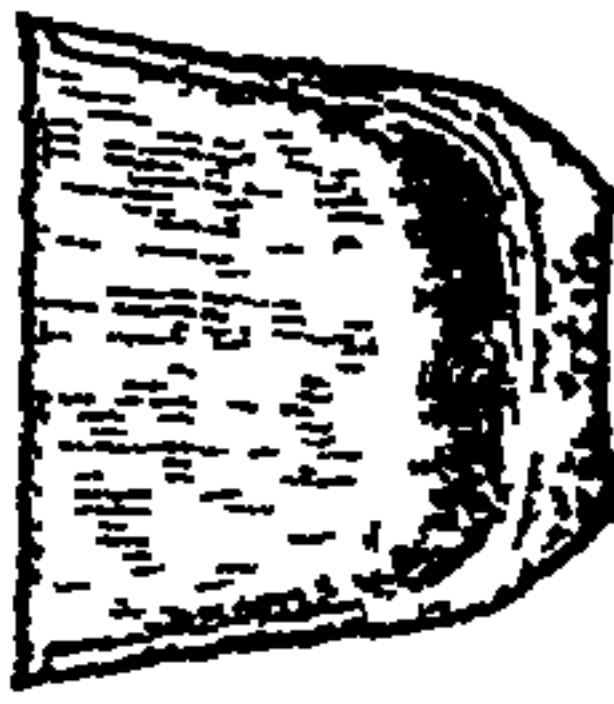
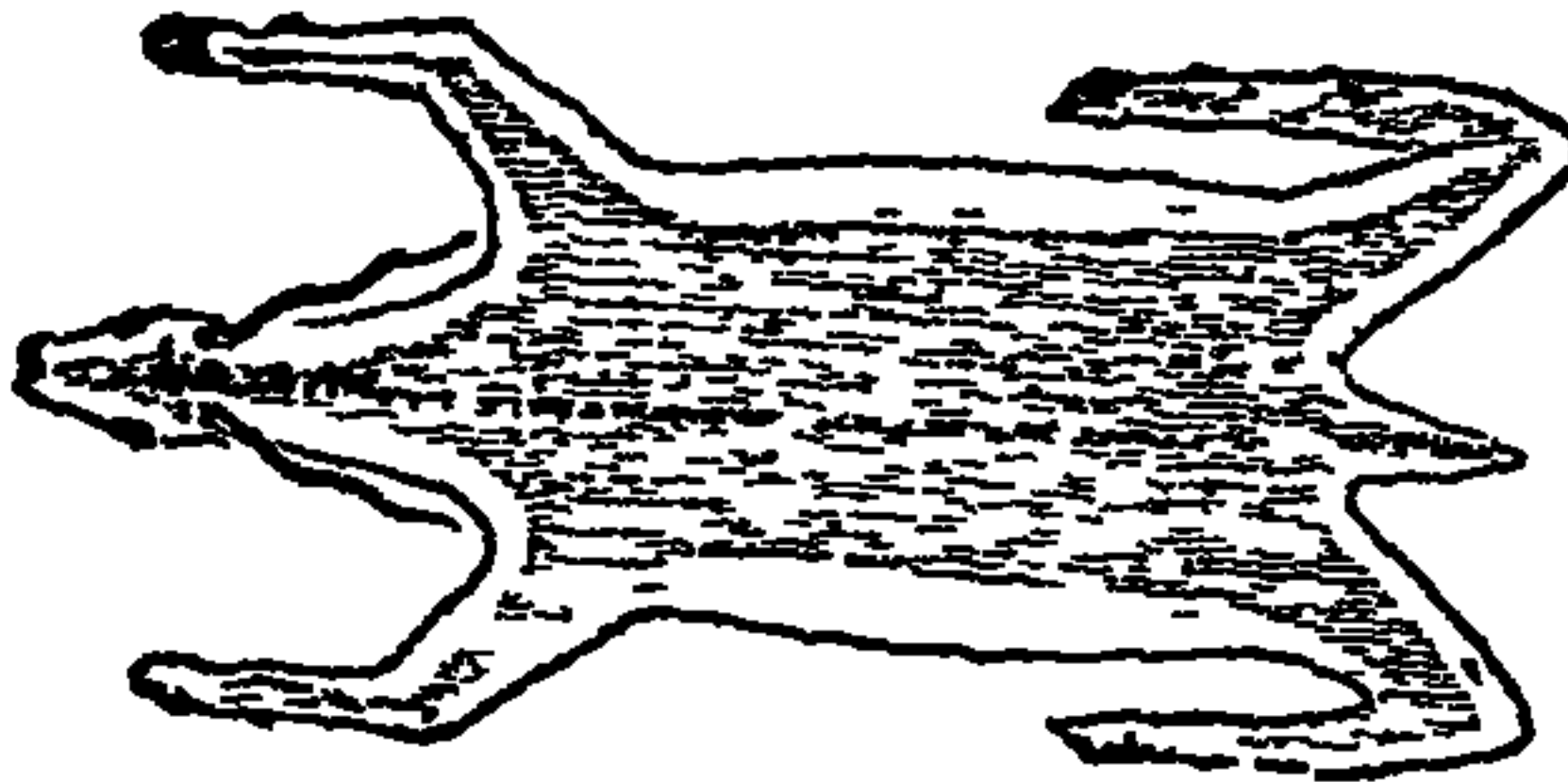
सप्तपाकसंस्थौपयिकयज्ञपात्राकृतयः ।

अथौपयुक्तपात्रप्रकृतिवृक्षाउच्यते । प्रयोगपारिजाते स्मृत्यर्थसारे । 'जुहूःपालाशयुपभृदाश्वत्थीवैकंकतीध्रुवा । यद्वासर्वाःस्रुचः कार्याएतेपामन्यवृक्षतः । शमीमय्यःस्रुचःकार्याःसर्वावाभूर्जवृक्षजाः । तदलाभेयथालाभमन्ययज्ञियवृक्षजाः । खादिरस्तुस्रुवःकार्यःशम्याप्राज्ञि त्रमेक्षणे । खादिरोमुसलःकार्यःपालाशःस्यादुल्लखलः । मुख्याभावेतुसदृशंद्रव्यप्रतिनिधीयते' । संग्रहेतु—'मृन्मयानिचपात्राणितैजसाऽमम यानिच । सर्वेपामेवपात्राणाशखःशुक्तिश्चशस्यते । तयोश्चशखउत्कृष्टोऽगृहीयाद्यज्ञकर्मणि । दारवाणिचकार्याणिथथाशक्त्यनुरूपतः । पूर्णपात्रादयो ग्राह्याःशस्तायज्ञद्रुमोद्भवाः । प्रशस्तौपूर्णपात्रार्थेदारुकास्यमयौमुखे । खादिरेणस्रुवःकार्यःपालाशेनजुहूर्भवेत् । त्वक्पदेऽगेविलेस्यातामन्यैर्वायज्ञि येर्द्रुमैः । तदलाभेपलाशस्यपर्णाभ्याहूयतेहविः । पलाशपर्णाभावेतुपर्णैर्वोपिपलोद्भवैः । पलाशस्यपर्णाभ्यामित्यत्र मय्यमपर्णेनेतिवेदितव्यम् । 'मध्यमेनपर्णेनजुहोति'इतिश्रुतेः । चमसंवाग्रणीतायाःकांस्यपात्रमर्थापिवा' इति । पात्रप्रमाणमत्रिराह—'अङ्गुष्ठपरिमाणाल्ढ्यदंडकुम्भकमू पितम् । पुष्करपुष्कराग्रेतुमध्यरेखोच्छ्रिताकितम् । सुवस्त्रवावप्यर्वेकरौदढवृत्तसुगोभितम् । अङ्गुष्ठपरिणाहाढ्यंस्त्रुतित्रयत्रिविनिर्मितम् । द्व्यङ्गुलमू लदेगेतुकुम्भपुष्करमूलगम् । एकगतद्विजानीयात्रिभागेनतुपुष्करम् । वेदिःसप्ताङ्गुलाकार्यापचवृत्तप्रकल्पयेत् । त्रीणिखातंसमकार्यमङ्गकुर्वात्पङ्गु लम् । गोकर्णाकृतिशोभाढ्यकनिष्ठाङ्गुलपञ्चकम् । धृतनिष्कप्रमाणचयवत्रयसुरेखितम् । एवल्लुचस्रुवकृत्वाताभ्यांहोमाःसुखावहाः' । पात्रघटनप्रकारः संग्रहे—'आयामपचधाकृत्वाद्विभागपात्रमुच्यते । त्रिभागंदंडमित्याहुरेतदायामलक्षणम् । पात्रायामार्धतःपात्रविस्तारश्चेत्तदर्थत ।

ग्रीवाविस्तारस्तस्यार्धाद्विलस्योच्छ्रायइष्यते । विस्ताराद्विगुणंपात्रं ग्रीवाविस्तारमर्धतः' इति । पुनरप्याह—'स्रुवस्रुचोः प्रमाणंचलक्षणंसम्यगुच्यते । अरलिमात्रमायामस्तयोर्मध्येस्रुवस्रुतु । विलमंगुलमानेनअंतर्द्व्यंगुलमानतः । मूलेद्व्यंगुलमानेत्रेतुद्वेलेखेविलिखेत्ततः । दर्व्याविशेषतश्चैवदंडस्त्वष्टांगुलोभवेत् । चतुरगुलमानेनग्रीवांकुर्यात्ततःपरम् । पंचांगुलप्रमाणेनविलंकुर्यात्तुसर्वतः । विलाच्चपूर्वभागेतुपुच्छंसप्तांगुलंभवेत् । सर्वतोविलमाख्यातंकुर्याद्व्यंगुलमानतः । स्रुतियंत्रंपुच्छभागेकारयेद्यवमानतः । काकपक्षाकृतिवाग्रंकुर्याद्धंसमुखाकृति । ग्रीवाविस्तारंतुकुर्यात्सार्धद्व्यंगुलमानतः । ग्रीवोपरिसमंताच्चदृढरेखास्तुकारयेत् । इदंस्थौल्यंकुंभयोश्चकुर्यादंगुष्ठमानतः' । इति । विशेषविस्तारोगृह्याभिसागरादावालोचनीयः ॥

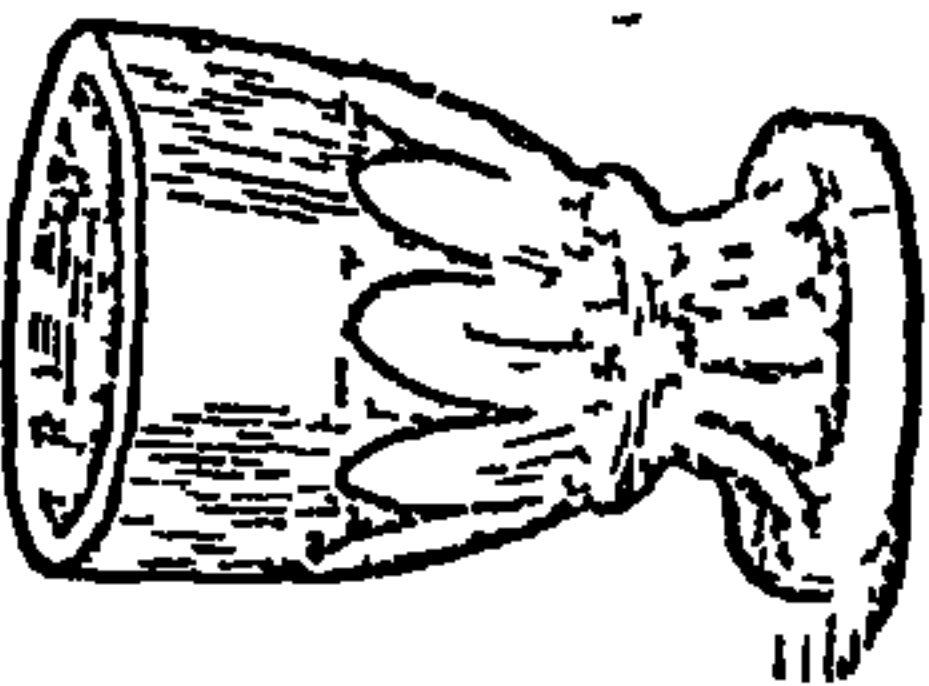
यज्ञपात्राणिकिंपरिमाणानीत्यपेक्षायां“ वितस्तिर्गृह्यकर्मणि ”इतिप्रमाणात्तावतीतिज्ञेयानि ।

१ चरस्थाली.	२ प्रोक्षणी.	३ दर्वी, लुक्.	४ लुव	५ प्रणीता,	६ आज्यपात्र.	७ इध्म	८ अर्प.	९ कृष्णाजिन.

१ इयंताम्रमयीमार्तिकीवाअष्टांगुलासंकुचितानना २ इयंलुगाकारावारणवृक्षजाविस्तारार्धनिम्ना. ३ इयंपालाशीद्वादशांगुला. ४ अयंखादिरोचितस्तिप्रमाणोर्ध्वांगुलच्छिद्रः. ५ अयंपैप्पल. पङ्गुलश्चतुरंगुलदंडः. ६ इदंकांस्यजंमृन्मयंवापङ्गुलं ७ इदंगाह्यैष्वरालिप्रमाणं पंचदशायश्चियसमित्कं, प्रादेशमितमन्यत्र. ८ इदंप्रादेशमात्रमुष्टिपरिमितदर्भरूपं. ९ इदंवंशनिर्मितं. १० इदंपुरुपहरिणस्यचर्म.

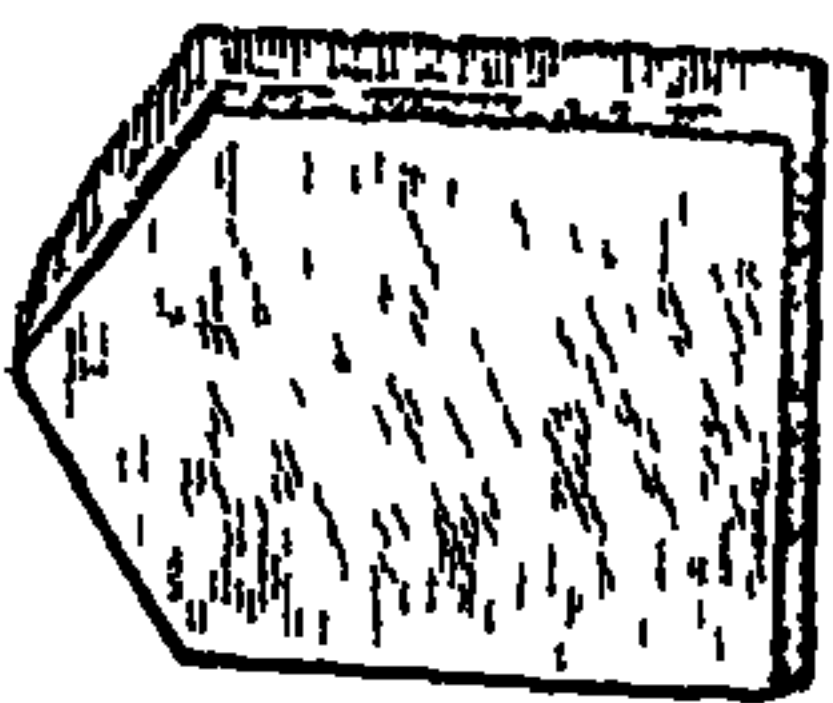
११ उल्लखलं.

१२ सुसल.

१३ हपत्.

१४ उपला.

१५ मेक्षणं.

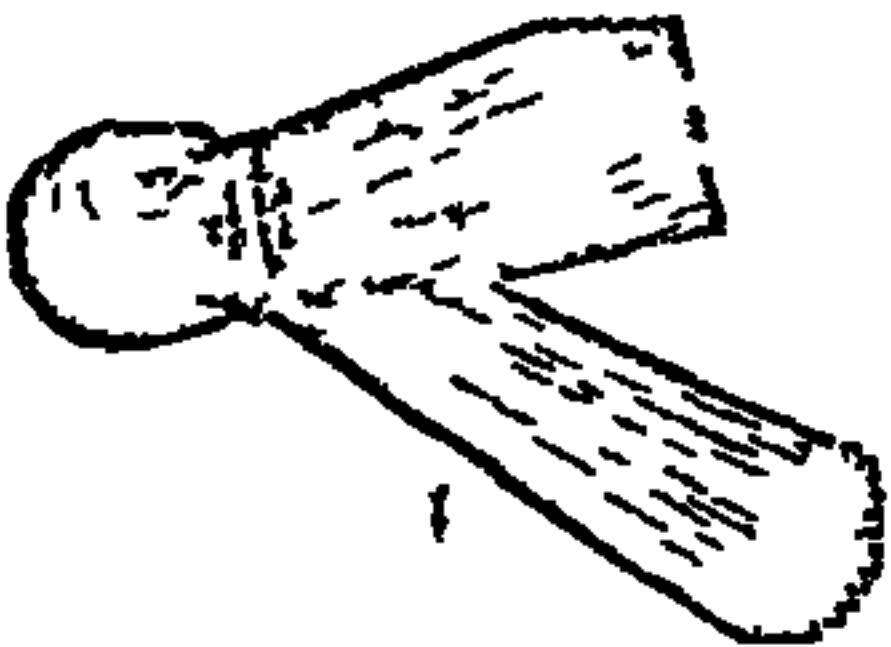
१६ पिष्टोद्वपनी.

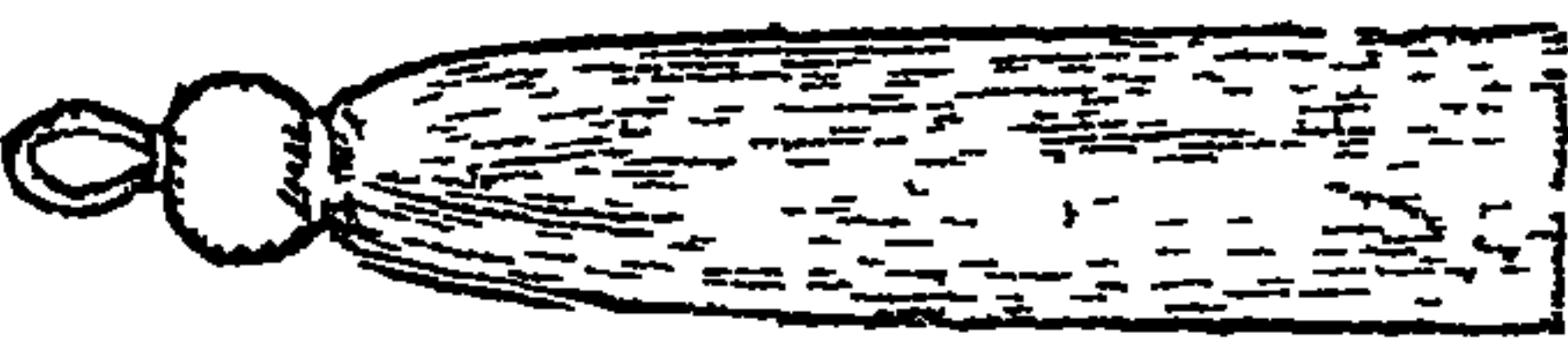
१७ शम्भा.

१८ वेद.

१९ उपवेप.

११ इदं पालाशदारुकृतं. १२ इदं खादिरं १३ इयं पापाणमयी १४ अयं पापाणः पेपणसाधनं. १५ इदं यज्ञियदारुजं १६ इयं यज्ञियदारुकृता. १७ इयं खादिरी. १८ अयं इर्भमुष्टिकृतो गोचत्सजान्वाकारो वस्तु विशेषः, अयं कुशमार्जनीरूप आयतनावकरो न्मार्जनसाधनं १९ अंगाराणां वहिर्निर्वहणार्थोऽस्मिन्.

२० मंजूतीपात्रं.

२१ स्फयः २२ वैककती

२३ कपालं.

२४ नाकटं.

२५ तुना

२६ मन्त्रा

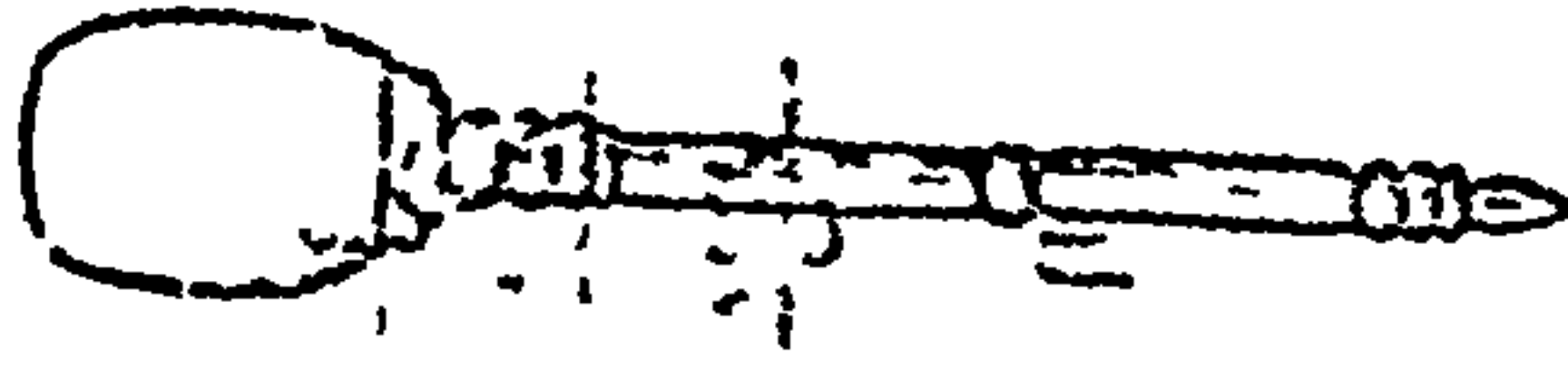
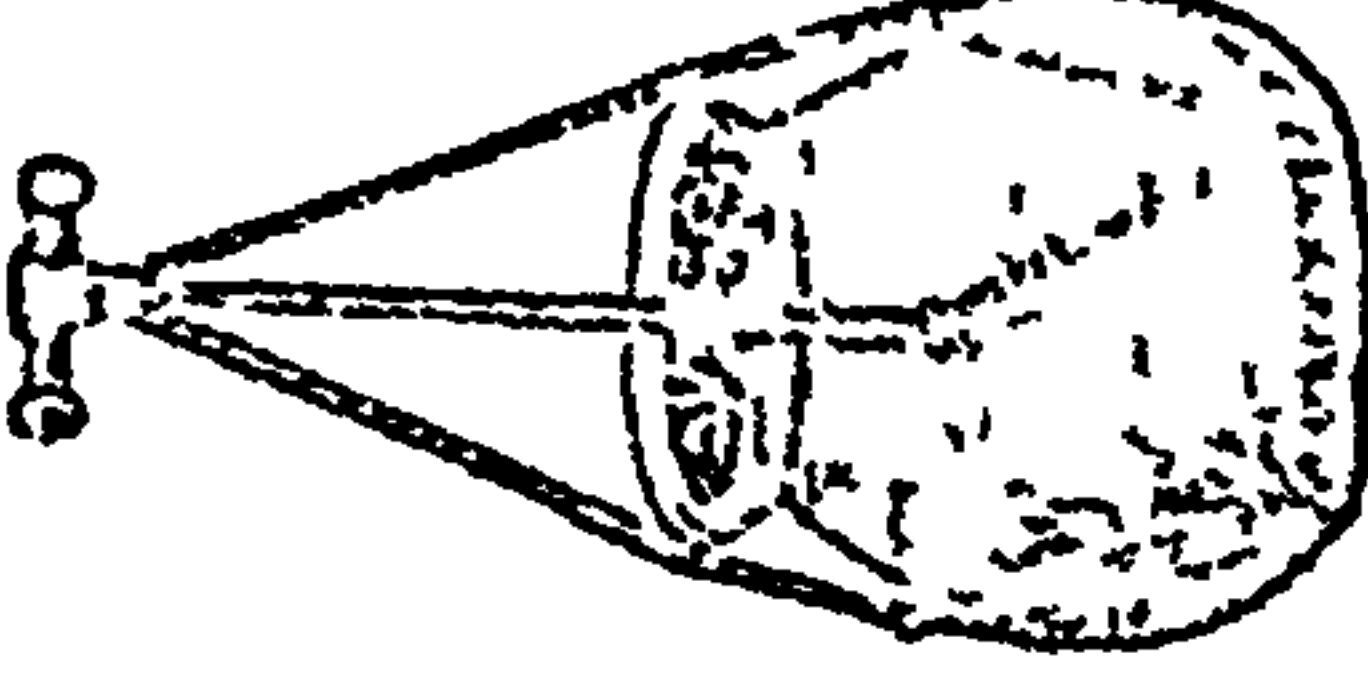
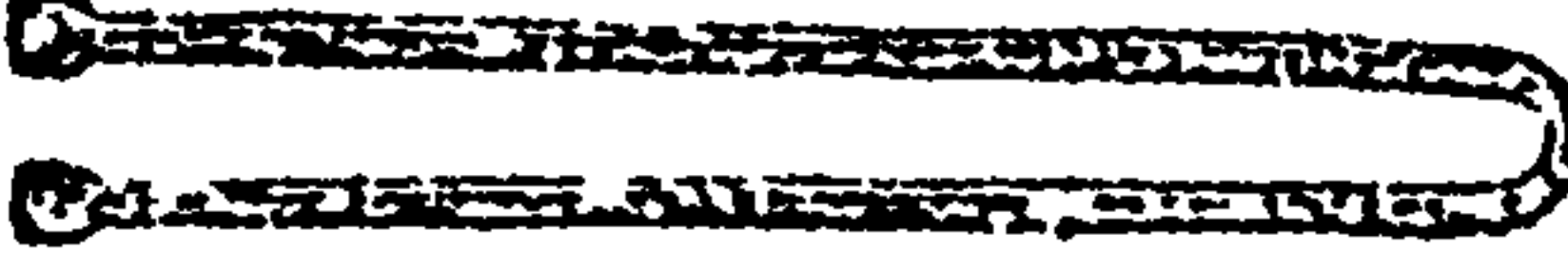
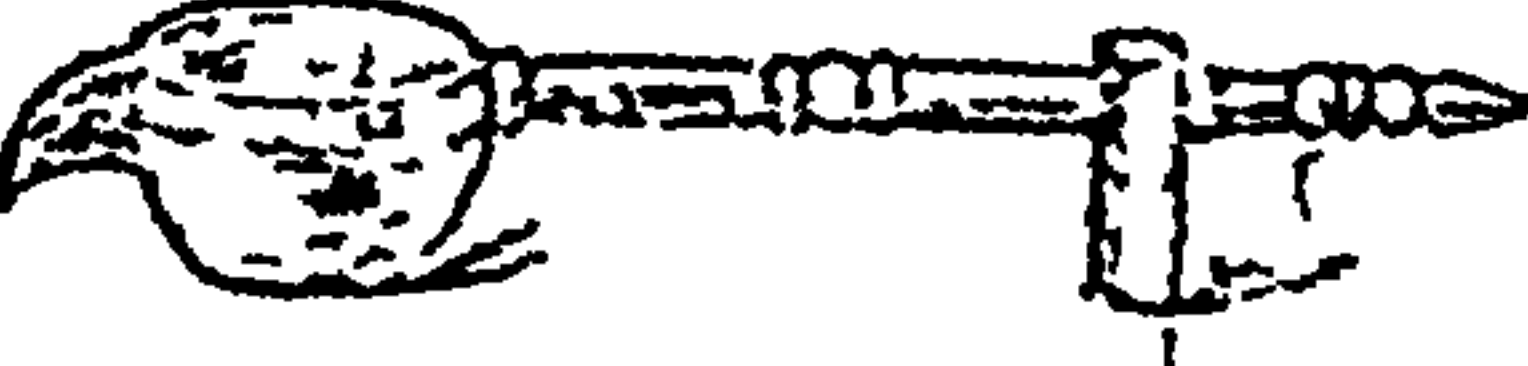
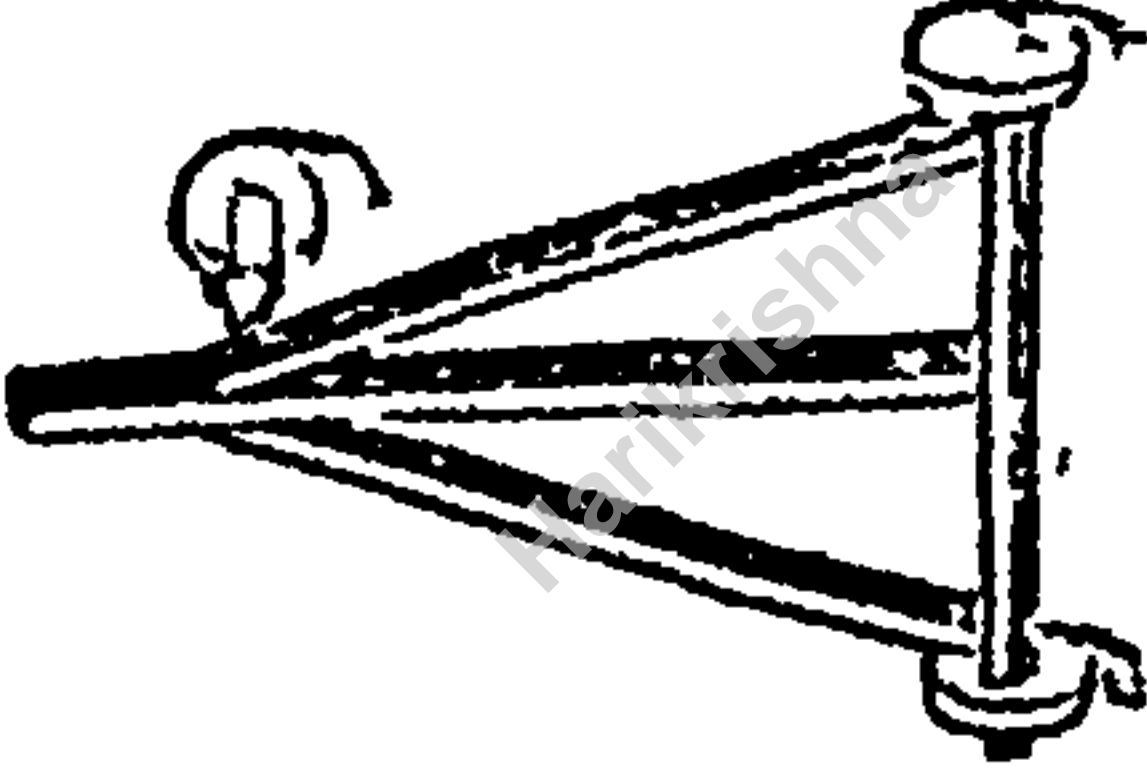
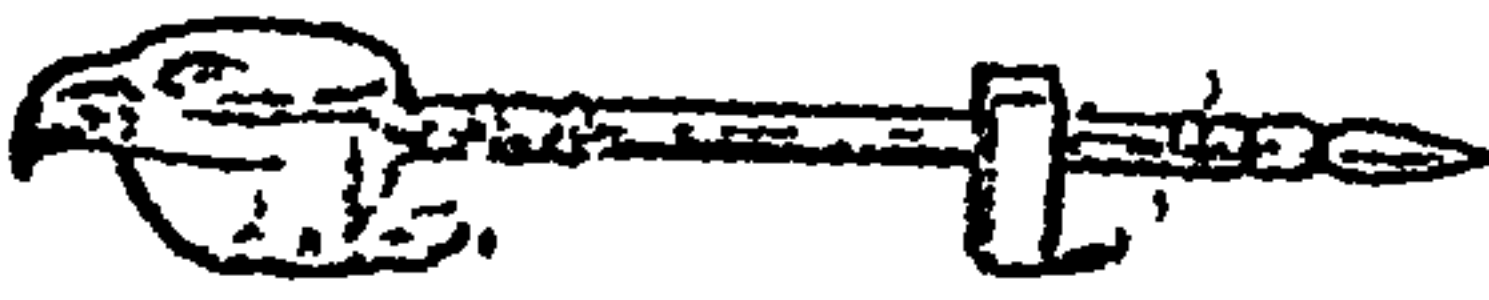
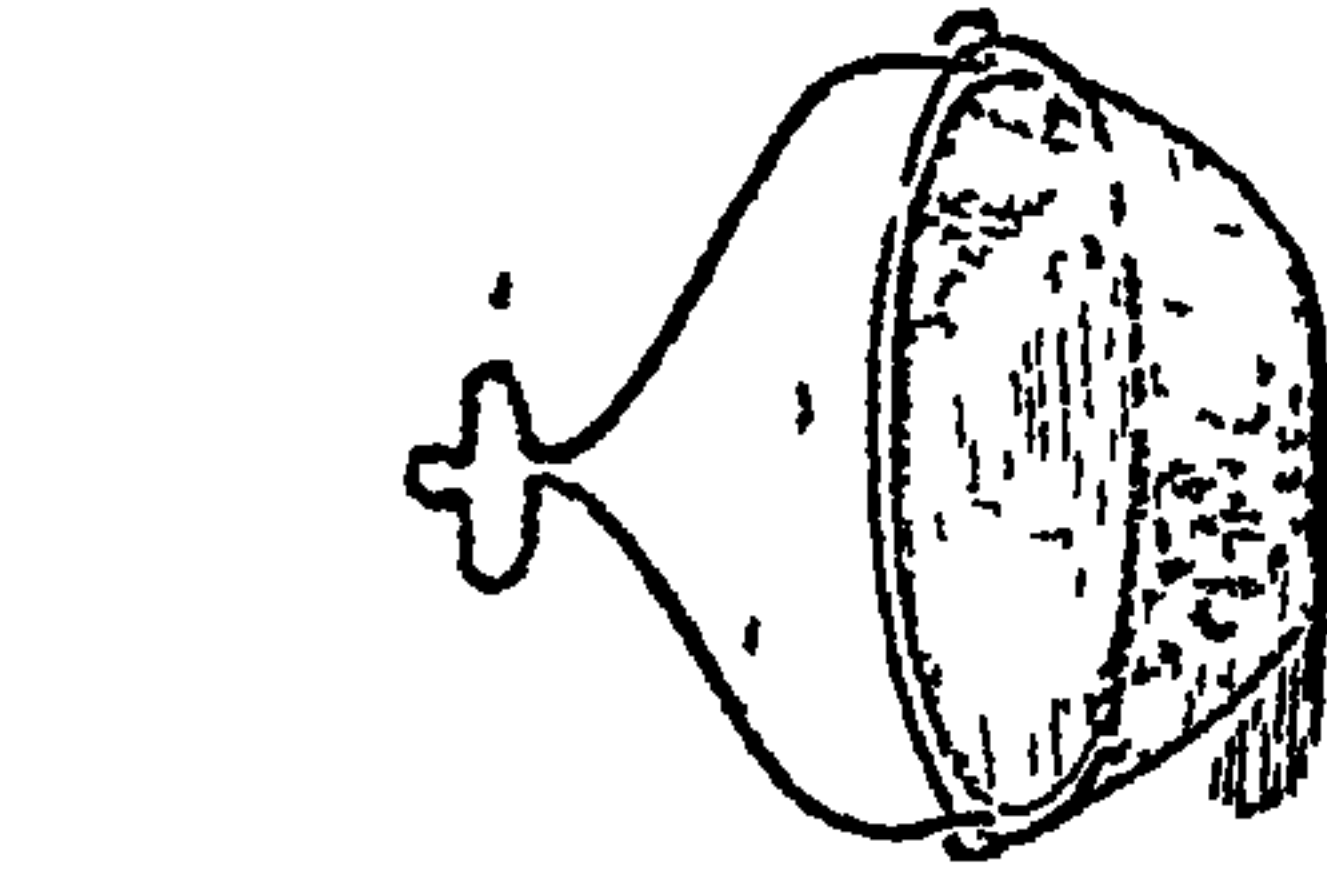
२७ शिख्यग्रा

२८ पिष्टोद-

सुरं.

सकुसुमाली.

पनसाधनं.

२० इदं जलसंतपनपात्रं २१ काष्ठखङ्गः स्फयः २२ इयं स्तुक्कैकं कतदारुजा २३ इदं मृन्मयमश्वशफाकारपुरोडाशप्रपणसाधनम्.
२४ अयं यज्ञियदारुजः यजनोपवेशनपरिमितो मुख्य असंभवे व्रीहिस्थापनपर्याप्तः २५ आल्यधारणार्थपात्रं २६ अयं यज्ञियद्वारुक्तआय-
सोवा आयतनाद्वहिर्गतस्याग्नेर्ग्रहणादिसाधनं २७ इयं सर्पवल्गुसकुनिधानकल्पाशिक्ष्यस्थापितास्थाली २८ इदं पिष्टाद्युद्धपनसाधनं.

सर्वसामान्येतिकर्तव्यता ।

‘अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशंकितः ॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः स परिबृंहणः । तेषिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥’ मनुः ।

‘केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥’ कुल्लूकभट्टः ॥

अथाखिलमहानिबन्धेषु लघुष्वपि त्रिसर्वत्र प्रयोगारंभे—अथ यजमानः कृताभ्यंगस्नानः परिहिताहतवस्त्रो धृतमंगलतिलकः पट्या सहसंस्कारेषु करिष्यमाणेषु पुमपत्यरूपसंस्कार्येण च सह आसन उपविश्य आचम्य पवित्रपाणिः प्राणानायम्य यथाचारमिष्टदेवताकुले देवतागुर्वादीन्नत्वा सुमुखश्चेत्यादि नानापद्यपाठपूर्वकं देवताः स्मरन् देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणकर्मसंकल्पयेत्’ इत्येवमादिवाक्यैः समस्तैर्व्यस्तरप्येतदन्यतमैः साधारण्येन सर्वेषां केवलमुपक्रमएव दृश्यते न तत्र तत्रास्त्येषां स्वरूपादि निर्णय इत्यनाकलितविविधनिबन्धानामनायासेन तदवगमाय प्रसंगाद्भिर्णीतानि । तदन्ते च सर्वत्रोपयोक्ष्यमाणमंत्राणामृषिदैवतच्छंदसां स्मृतिक्रमविचारश्च क्रियते ॥

अभ्यंगलक्षणम् । आचारले योगरत्नाकरे—‘अभ्यंगमाचरेन्त्रिंशद्वर्गचंगेपुष्टिदम् । गिरःश्रवणपादेपुतंविधेपेणशीलयेत् । सार्पपंग्ध-
 तैलंचयत्तैलंपुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुततैलनदुयतिकदाचन ।’ इति । प्रायश्चित्तशूलपाणावायुर्वेदे—‘मृद्भिद्विचयदातैलंभवेत्सर्वांगसंगतम् ।
 इति ।’ एतदन्यतमद्रव्योद्धर्तनपूर्वकमुणोदकेनस्नानंमगलस्नानंभ्यंगस्नानंचसंपद्यते । इत्यभ्यंगप्रकारसंक्षेपः ॥

अहतवासोलक्षणम् । अहतलक्षणमाहाचारले पुलस्त्यः—‘ईषद्धौतनबंधेतसवशंयन्नधारितम् । अहतंतद्विजानीयात्सर्वकर्मसुशोभनम्’
 इति । ब्राले—‘अच्छिन्नाग्रंचयद्वलंमृजाप्रक्षालितंचयत् । अहतंधातुरक्तवातपवित्रमितिस्थितिः’ इति । माधवीयेप्रजापतिः—‘क्षौमंवासः
 प्रशंसतितर्पणेसदृशंतथा । कापायधातुरक्तवानोल्बणंतचुकर्हिचित्’ इति । उल्बणमारक्तम् । दुकूलत्वारक्तमपीयते शिष्टैर्महावस्त्रत्वेनतस्यादरा-
 त्पारंपर्याचाराद्य । इतिपरिधानीयाहृतवासोलक्षणम् ॥

मंगलतिलकः । तिलकोयंमांगलिकारंभात् कृताभ्यंगस्नानस्यगोपीचंदनादेरधार्यत्वाच्च गंधकुंकुमकेशरसिंदूराद्यन्यतमेनमांगलिकद्रव्येण
 कार्यः । तदुक्तमाचारले हारीतिन—‘अभ्यंगेसूतकैचैवविवाहेपुत्रजन्मनि । मागल्येपुचसर्वपुनधार्यगोपिचंदनम्’ इति । मगलद्रव्याण्यपि
 ‘रोचनंचंदनगंधं’ इत्यादिकात्यायनपरिगणितेभ्योललाटधार्योप्येवात्रयोज्यानि । मदनपारिजातेब्रह्मांडेतिलकंप्रक्रम्य—‘इयामंशांतिकरप्रो-
 कीतगोरोचनादेरित्याचाररत्नात् । इतितिलकव्यवस्था ॥ तत्रश्याममृगमदादेः । रक्तकुंकुमसिंदूरादेः ।

आसनोपकरणवस्तूनि । तान्याहव्यासः—‘कौशेयंकवलचैवअजिनपट्टमेवच । दारुजंतालपत्रंवाआसनंपरिकल्पयेत्’ इति । कालिकापुराणे—‘चतुर्विंशत्यगुलैस्तुदीर्घिकाष्टासनंमतम् । षोडशांगुलविस्तीर्णमुत्सेधेचतुरंगुलम् । पंचांगुलंवाकुर्यात्तुनोच्छ्रितंकारयेत्ततः । आसनेवस्त्रंद्विहस्तान्नोदीर्घं सार्धहस्तान्नविस्तृतम् । ‘त्र्यगुलंतुतथोच्छ्रायंपूजाकर्मणिसंश्रयेत् । सर्वेषांतैजसानांचआसनंश्रेष्ठमुच्यते’ इति । कचिद्भद्रासन उपविश्येत्यपिदृश्यते । भद्रासनगण्डश्चमण्यादिविरचितनृपासनवाचकः । तस्यचसर्वेषामसुलभत्वान्नृपासनवद्यावच्छक्यंसर्वतःशोभनमासनं विधेयमितिप्रतीयते । इत्यासनोपकरणवस्तूनि ॥

अथासनविचारः । तत्रप्रयोगपारिजातेभगवान्—‘अथशुद्धेसमेदशआसीनःप्राङ्मुखःशुचिः ।’ इतिस्थलशुद्धिपूर्वकंकर्तुःशुद्धिप्राङ्मुखासीनतांचानुजज्ञे । आचार्यस्तु—‘ततःप्राङ्मुखआसीनःप्रागुदङ्मुखएववा ।’ इतिप्रागुदङ्मुखात्मकंविशेषंनिबन्ध । एवमन्येपि । तथाचैवमादिविविधप्रमाणैरासनोपविष्टएवयष्टाऽऽचमनाद्यखिलकर्माधिकारीसंपद्यते । उपविशंश्चप्रायःप्रथममूर्ध्वङ्गुःसन्नेवोपविशतीत्यस्तिनैसर्गिकीलोकप्रवृत्तिः । तथोपवेशनेचाचमनादौवहिर्जानुहस्तकर्मनिर्वर्तनजन्यप्रत्यवायोऽनभिज्ञस्यकर्तुर्मात्रसांक्षीदितिभगवान्याज्ञवल्क्यः—‘अंतर्जानुःशुचौदेशेउपविष्टउदङ्मुखः । प्रागवाब्राह्मेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपस्पृशेत्’ इत्युपस्पृशेऽतर्जानुत्वमनुशशास । तत्रांतर्जानुःजानुनोर्मध्येहस्तौकृत्विति मिताक्षराकारोव्याचख्ये । तत्सिद्धमूर्ध्वङ्गुरप्यंतर्जानुःकर्माचरिष्यन्कर्तानप्रत्यवैतीति । अतएवधर्माब्धिकारोब्रह्मयज्ञोपक्रमेप्रथममासनबंधमुक्त्वापक्षांतरे—‘अथवावामपादांगुष्ठोपरिदक्षिणपादांगुष्ठंनिधायैवमुपस्थं कृत्वा’ इत्यासनबंधमंतरापिप्रकृतकर्मनिर्वर्तनमचूचुदत् । परंत्वेतान्दृशनिबंधकारानुज्ञातकर्मस्वेवोर्ध्वङ्गुतायाःसमावेगोनसर्वत्रेतिनिश्चीयते । कुतः । धर्माब्धिकृतैवादौ ‘वामजंघोपरिमूलदेशेदक्षिणपादंनिधाय’

इत्यनुशासनात्, तथान्यमहानिवंधकारैरपि 'आसनं बद्धा' 'वद्धासनः' इतितत्र तत्रोत्कीर्तनात् सर्वत्रासनवध आवश्यकग्व कचिदेवोर्ध्वजानुतेति निरपवादे राद्धांतः ।

अथ प्रसंगतो जानुनिपातविचारः क्रियते । प्रयोगपरिजाते स्वस्तिवाचनकारिका सुशौनकः—'कर्ताथदक्षिणं जानुपातयित्वा महीतले' इति, श्राद्धपरिभाषोपक्रमे धर्मादिधः—'निपात्य दक्षिणं जानुदेवान्परिचरेत्सदा । पितॄणां परिचर्या तु वामजानुनिपातनान्' इति । (अत्रैव पित्र्य-कर्मप्रविभागो विशेषः) । एतच्च जानुनिपातनं 'आच्या जानुदक्षिणतो निपद्य' (४।२६।२५) इत्याश्रयनसूत्रे, तथान्यत्रापि स्मृतिपुत्राक्ये पुत्रकचिज्जान्वाच्येति कचिच्च जानुनिपात्येत्युभयथा तादृशतादृ-त्यर्थकादच्चेः क्त्वा । निपात्येत्यत्र निपूर्वकणिजतपतधातोः क्त्वा । नितरापातो निपातः । आच्येत्यत्रादुपसर्गाद्भि-वहवः किनिपातशब्देन जानुन्युब्जीकरणविवक्षित आहोस्वित्केवलमधःपातनमेव । तत्रोर्ध्वजानो रधःपातनमेव निपातनप्रतीमः न तु न्युब्जीक-रणम् । कुतः । स्वस्तिवाचनोपक्रमे—'कर्ताथदक्षिणं जानुपातयित्वा महीतले' इति शौनकाचार्योऽस्मापि पन् । आच्येत्यत्रादुपसर्गाद्भि-न्युब्जीकरणपक्षागीकारे समग्रजानुनो भूतलपातनासम्भवात्, यथोक्ताऽपातने शास्त्रातिक्रमजन्यकर्मवैगुण्यापत्तेः, भूतल एव जानुनिपातस्थसाधी-यस्त्वात् सुशकत्वाच्च । अत इममर्थप्रचिख्यापयिषुर्दृष्टिकृत् 'सर्वत्र जानुनिपातनमुपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेन कर्तव्यं न न्यग्भावेन' इत्यवीवृतत् । अस्यार्थः—जानुनिपातन सर्वत्र उपस्थस्य—उत्सगापरनाम्नो जघामूलदेशस्य उत्तानत्वाविरोधेन—उत्तानत्वस्य अविरोधेन उत्तानत्वभगो यथानभवे-

१ उपस्थशब्दोत्र जानुर्मूलवचन — (ऋ सं ८।१।१) 'प्रहोता जातो'—दपासुपस्थे' इति । भाष्य—'अपा अतरिक्षस्योपस्थे उत्सगे' इति ।

तथाकर्तव्यं, नन्यग्भावेन—न्युब्जीकरणेननकर्तव्यमिति । यथामतिस्फुटीकृतेत्रजानुनिपातविचारेसदसद्विवेकचणानिर्मत्सराविद्वांसएवप्रमाणमित्यलंबहुलेखनेन ।

आचमनम् । तद्यथा—अप्रावृतशिरःकंठउपविष्टोऽंगुष्ठमूलेनमुक्तांगुष्ठकनिष्ठहस्तेनानुष्णफेनादिरहितजलंहृदयंगतत्रिःपिवेत् । केशवाद्यैस्त्रिभिःपीत्वेत्यादेःसर्वेषांसौकर्यार्थिकउपन्यासः—ॐकेशवायनमः नारायणाय० माधवाय० इतित्रिरपःप्राश्य । गोविंदायेतिदक्षकरंमृजेत् । विष्णवे० मधुसूदनायेतिद्वाभ्यां ऊर्ध्वोधरोष्ठौमृजेत् तत्रोर्ध्वोष्ठस्यांगुल्यत्रैःस्पर्शः । त्रिविक्रमायेतिओष्ठौमार्जेयेत् । वामनायेतिजलमभिमंज्य श्रीधरायेतिवामकरक्षालयेत् । हृषीकेशायेतिदक्षपादंप्रक्षाल्य पद्मनाभायेति वामपादंप्रक्षालयेत् । दामोदरायेतिमूर्धानंप्रोक्षेत् । संकर्षणायैतिऊर्ध्वोष्ठंप्रोक्षेत् । वासुदेवायेतिदक्षनासापुटंप्रोक्षेत् । प्रद्युम्नायेतिवामनासापुटंप्रोक्षेत् । अयंनासिकयोःस्पर्शोऽंगुष्ठतर्जनीभ्याम् । अनिरुद्धायेतिदक्षनेत्रस्पर्शः । पुरुषोत्तमायेतिवामनेत्रस्पर्शःअंगुष्ठानामिकाभ्याम् । अधोक्षजायेतिदक्षकर्णस्पर्शः । नारसिंहायेतिवामकर्णस्पर्शःअंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्याम् । ताभ्यामेव अच्युतायेतिनाभिस्पर्शः । जनार्दनायेतिहृदयस्पर्शस्तलेन । उपेन्द्रायेतिमूर्धस्पर्शःपाणिना । हरयइतिदक्षभुजस्पर्शः श्रीकृष्णायेतिवामभुजस्पर्शःअंगुल्यग्रैरिति । प्रणवपूर्वकाणामेवनाम्रांसर्वत्रोहः । केचनकेशवायस्वाहेत्याकारकाणिस्वाहांतान्येवनामानिप्रयुजते । एवमाचमनविधावशक्तस्त्रिःपीत्वाकरप्रक्षाल्यदक्षकर्णस्पृशेत् । अन्येपिप्रकाराः—त्रैवर्णिकैर्गायत्रीमंत्रपादत्रयेणत्रिःप्राश्य व्याहृतित्रयेणवाहस्तंप्रक्षाल्यदक्षिणकर्णस्पर्शःकार्यइत्यादयोविस्तरभियानात्रसंगृहीताः इति आचमनविचारः ॥

तथाचूडोपक्रमे (आ सू १।१७।३) ‘पश्चात्करिष्यमाणोमातुरुपस्थे’ इति । वृत्ति — ‘मातुरुपस्थेउत्सर्गे’ इति । ब्रह्मयज्ञोपक्रमे ध सि.—वामजघोपरिमूलदेशेदक्षिणपादंनिर्या०—यैवमुपस्थ कृत्वेत्यादिस्थलेषुदृष्टव्य ।

पवित्रलक्षणम् । चंद्रोदयेऽग्निः—‘उभयानामिकाभ्यां तु धार्येदभं पवित्रके’ । मार्कण्डेयः—‘चतुर्भिर्दभे पिजूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् । एकैक-
न्यूनमुद्दिष्टवर्णैर्वर्णैर्यथाक्रमम्’ । स्मृत्यर्थसारे तु—‘सर्वे पावा भवेद्वाभ्यां पवित्रं यत्र कुत्रचित्’ । भरद्वाजः—‘अत्रोक्तसख्या पिजूलान्येकीकृत्य-
लक्षणं हेमाद्रौ गारुडे—‘अर्धप्रदक्षिणीकृत्य शिखां पात्राग्रं प्रवेशयेत् । दक्षहस्तेन तद्द्वाममनुवर्त्य प्रदक्षिणम् । तथैवाग्नेण चावेष्ट्य कुर्याद्ब्रिथयथादृढम्’ । वृत्तग्रंथि-
तत्रैव—‘सत्यज्यवैष्णवमार्गब्राह्ममार्गविमिश्रितम् । सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्मग्रंथिः स उच्यते’ । कर्तुरभिमुखं प्रदेष्टो ब्रह्ममार्गः । ब्राह्मे—‘मन्त्रवि-
हीमपवित्रस्य कलानार्हतिपोडशीम्’ इति । इदं च शास्त्रीयपचगुजारूपमापमानेन पोडशमापमित (अग्नीतिगुजात्मक) ब्रह्मग्रयितुत धार्यनन्यूना-
धिकमिति प्रमाणविदः ॥ इति पवित्रलक्षणसंक्षेपः ॥

प्राणायामविचारः । माधवीये बृहस्पतिः—‘बद्धासनं नियम्यासून् स्पृत्वा चर्प्यादिकततः । सनिमीलितदृष्ट्यौ नीप्राणायामसमभ्यसेत्’ ।
योगशास्त्रवल्क्यः—‘कुम्भकः पूरको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः । नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते । सनिमीलितदृष्ट्यौ नीप्राणायामसमभ्यसेत्’ ।
सावित्र्या आदौ वैक इत्यष्टप्रणवाः शिरस आदावन्ते चैकैक इति दशप्रणवाज्ञेयाः । सचेत्थम्—‘प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः परमात्मा देवता देवी गायत्री छन्दः ॥

सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगोतमात्रिवसिष्ठकश्यपाऋषयः अग्निवाय्वादित्यवृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवादेवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्-
हृतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छंदंसि ॥ गायत्र्या विश्वामित्रऋषिः सवितादेवता गायत्रीछंदः ॥ गायत्रीशिरसः प्रजापतिर्ऋषिः ब्रह्माग्निवाय्वादित्या-
देवताः यजुश्छंदः । प्राणायामे विनियोगः । सर्वांगुलिभिस्तर्जनीमध्यमानामिकांगुलिभिर्वानासांधृत्वा दक्षिणेन वायुमाकृष्य रोधयेत् । ॐ भूः
ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्य ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं ० प्रचोदयात् ॐ मापो ज्योतीरसो मृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् इति सप्रणव-
सप्तव्याहृतिगायत्रीगिरस्त्रिः पठित्वा वामनासया वायुविस्तृजेदिति प्राणायामः । विशेषविचारोऽन्यत्र महानिबधेऽपुष्टप्रव्यः । इति प्राणायामः ॥

देवादिनमनम् । अयमत्र पारिजातधृतः क्रमः यथा—श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । लक्ष्मीनारायणार्यां नमः । उमामहेश्वराभ्यां नमः ।
वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । शचीपुरंदराभ्यां नमः । दुर्गायै नमः । क्षेत्रपालाय नमः । वास्तुपुरुषाय नमः । मातृभ्यो नमः । गुरु-
भ्यो नमः । आचार्येभ्यो नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः । आदित्यादिनवग्रहेभ्यो-
नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः । एतत्कर्म प्रधानदेवताभ्यो नमः । अविन्नमस्तु । सुमुखश्चैकदंतश्च कपिलो गजकर्णकः ।
लंबोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचंद्रो गजाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारभे विवाहे च

‘१ पारिजाते तु कलशाभिः मन्त्रणोत्तर—एवमेता समावाह्यकलजे देवतास्ततः । एतान्मन्त्रं स्थितान् देवान्संपूज्य प्रार्थयेत् क्रमात् । तत—सर्वेषु कालेषु समस्त देवेषु विशेषकार्थे-
पुतथेश्वरेश्वर । सर्वे स्वरूपैर्भगवाननादिमान्मास्तु मागल्यविघ्नद्वये हरि ॥ स्मृतं ते सकलकल्याणभाजनयत्र जायते । पुरुषं तमजनिं ब्रजामिशरणं हरिम् ॥ तदेवलमभित्या-
दिपाठ । कचिदन्यत्र—अभीक्ष्णितार्थसिद्ध्यर्थं पूजेतोय सुरासुरै । सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ इत्यधिकं । कचिन्—लाभस्ते पाजयस्ते पाकुतस्ते पापराजय ।
ये पापि दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दन । इति । कचिन्—अगजाननपद्मार्कगजाननमहर्निशम् । अनेकदंतं भक्तानामेकदंतमुपासहे । इति क्रमोत्क्रमविपर्यस्तानां अनेकपद्या-
नापाठक्रमो हृदयते सोप्यनादरणीय सर्वेषामप्येषा पद्यानां भगवत्प्रार्थनस्मरणनत्वादिभिर्मगलांगं सकलात् इति ॥

प्रवेशे निर्गमे तथा । संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ शुक्लांबरधरदेवशशि वर्णचतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ सर्वमंगलमां-
गल्येशिवे सर्वार्थसाधके । शरण्ये न्यवके गौरिनारायणि नमोस्तुते ॥ विनायकगुरुभानुब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । सरस्वतीं प्रणम्या दौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥
तदेवलम्बुदिनतदेव ताराबलं च द्रव्यलतदेव । विद्याबलं देववलयतदेव लक्ष्मीपते तं ऽत्रियुगं स्मरामि ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् । येषां हृदि-
स्थो भगवान्मंगलाय तनहरिः ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवानीति मर्मम ॥ सर्वे चारम्भकार्येषु त्रयस्त्रिभुवने-

देशकालनिर्देशविचारः । बृहन्वासः—‘देशकालादिस्मरणदेवतास्मरणतथा । सकल्पे विधिवत्कार्यनित्यधर्मस्य हेतवः’ इति । मयूखेन ह्यं-

डमविष्ययोः—‘मासपक्षतिथीनाच निमित्तानां च सर्वगः । उल्लेखनमकुर्वणो न तस्य फलभाग भवेत्’ । योगश्च करणचेति सकल्पो यमुदाहृतः । संकल्पे प्रायेण सवत्सरादयश्चाद्रमानेन वा-
स्थपद्धतौ संग्रहे—‘अव्दायनर्तुमासाश्च पक्षतिथ्युक्षवारकम् । योगश्च करणचेति सकल्पो यमुदाहृतः’ । नान्ययस्माद्वत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता’ इति । तत्रादौ करि-
ष्यमाणकर्मसकल्पारम्भे देशकालयोर्निर्देशः प्रथममुपतिष्ठति सविचार्यते—अयं चागमे पुनः सर्वत्र देशकालौ निर्दिश्येति संक्षेपेणैवास्त्युल्लिखितस्तत्र तत्रेति-
स्पष्टप्रतिपत्तये यमुपक्रमः । निर्देशे तावत्पूर्वदेशपरामर्शोऽनन्तरचकालोत्कीर्तनकर्तव्यमिति स त्रीचीनपथा । तथाहि ‘देशकालविभागवित्’ देशः
काल पृथग्द्रव्यं’ इत्यादि प्रामाण्यजातमप्यस्यैव परिपोषकमितितदनुकूलो वाक्योपन्यास इत्यम—श्रीमत्यस्मिन् ब्रह्माडे भूलोकि जवूद्धीपे भारतवर्षे दक्षि-

9 हेमाद्रिमहासकल्पे वाक्यबाहुल्येऽप्ययमेव क्रमो गीकृतः प्रयुज्यते चैव शिवकाव्यादि क्षेत्रे पुदाक्षिणा इति देशकालनिर्देशावकाशः किञ्चिद्देशकालनिर्देशो भवत्येवेति नाग्रहो न व्यादरे ।
पारंपर्यक्रमपाठे देशकालयोर्वकवाक्यानां व्याप्तिश्च भावेऽपि यथाकथंचिद्देशकालनिर्देशो भवत्येवेति नाग्रहो न व्यादरे ।

णापथेरामक्षेत्रेऽङ्ककारण्येऽशेषं धौवर्तमाने गोदावर्थादक्षिणे तीरे (इति देशान्साधारणान्विगेपरूपांश्च सप्तम्यन्तानुक्त्वा) श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराजयाप्रवर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे धौवर्तवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरेऽष्टाविंशतितमयुगचतुष्कगतकलिप्रथमचरणे बौद्धावतारे १८३७ सप्तत्रिंशदधिकाष्टादशशतमिते गालिवाहनशके चांद्रमाने नराक्षसनामसंवत्सरेऽमुकायनर्तुमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकरणेषु स्थितेषु सत्सु (इत्यादीन् सप्तम्यन्तकालानर्धोदयादिनिमित्ते पुतानपि निर्दिश्य) एवं गुणविभेदपणविशिष्टायां शुभतिथौ परमेश्वराज्ञारूपसकलशास्त्रश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अमुकगोत्रस्य ममामुक्कफलावाप्तये मुक्ककर्मकरिष्ये इति संकल्पयेत् । यदा चानेकदिनसाध्यः प्रयोगस्तदा प्रयोगाधिकरणीभूतानां तिथ्यादीनां सर्वेषामपि कालानामुच्चारणं कार्यमिति मयूखे । अथवा द्वाप्रभृतिदिनद्वयेऽप्यादिपुदिनेष्वित्युच्चारः । यदि त्वव्यवहिते व्यवहिते वादिनांतरे करिष्यमाणस्य कर्मणः पूर्वेषुः केनचित्कारणेन संकल्पः प्रसक्तस्तदाद्यप्यदरहितपक्षांतरकालकीर्तनांतेऽद्यतनदिनाद्वितीयेहनीत्यादिस्वेष्टसंख्यंदिनमुक्त्वा तत्रत्यतिथ्याद्यभिधानादिप्राग्वत्कुर्यादिति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्या । विशेषविचारो ब्रतराजसंकल्पप्रकरणे ज्ञेयः ॥

कर्मसंकल्पविचारः । सचविहितेषु केवलदृष्टार्थेषु सर्वकर्मस्वावश्यकः । तथाच प्रयोगपारिजाते मार्कण्डेयः—‘संकलयचयथा कुर्यात्स्नानदानत्रतादिकम् । अन्यथा पुण्यकर्मोणिनिष्फलानि भवन्ति वै’ इति । यथा यथावत् । अयं देवकालोत्कीर्तनांतैः कार्यः । सचनित्यनैमित्तिककाम्यकर्मभेदेन त्रिविधः । तत्र नित्यनैमित्तिकयोः कर्मणोः—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ममुक्ककर्मकरिष्ये इति, काम्ययोस्तयोस्तु—ममोपात्तदुरितक्षयपूर्वकं श्रीपरमेश्वरप्रीतिद्वारा मुक्कफलसिद्ध्यर्थं ममुक्ककर्मकरिष्ये इति, केवलकाम्येतु—ममामुक्कप्रीतिद्वारेति त्रिविधो ज्ञेयः । सकामनिष्कामभेदेनायं

प्रयोगपारिजाते संस्कारकाण्डे सविस्तरं विवृतो स्तीति नेह प्रपंच्यते । यच्च केचिद्दहरहः स्नानादौ विध्यभावान्मासादेर्नागत्वं तथापि यत्रयस्य मासादेर्नागत्वं सर्वत्र संकल्पवाक्याते साक्षतकुशोदकं ताप्रपत्रेण हस्तेन वैशान्याजलादौ प्रक्षिपेन्नभूमौ । अत्र ब्रतराजे विशेषः—‘संकल्पवाक्ये विधिवाक्योपात्तधा-
 तोरेव तदुत्तमपुरुषस्य प्रयोगो यथा स्यात्तादृशः, कर्मणो विशेषपनामसत्वे तत्सहितं च वाक्यं प्रयोज्यम्—यथाग्निहोत्रं होष्यामि, दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये, संध्यामुपासिष्ये इति । यथावा देवपूजां करिष्ये, ब्रह्मयज्ञं करिष्ये इत्यादि च । न तु संध्योपासनं करिष्ये, ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्ये इत्यादि । एवं सर्वत्र । एतच्च त्रि-
 स्थली सेतौ प्रघट्टके स्पष्टम् । यत्र तु मंत्रं जपेत्, मंत्रजपं कुर्यात्, कार्यं च यमतर्पणं, यमं संतर्पयेद्बुध इत्युभयथापि विधिर्दृश्यते तत्र मंत्रं जपिष्यामि, मंत्र-
 जपं करिष्ये इति वा, यमं तर्पयिष्यामि, यमतर्पणं करिष्ये इति वा यथेष्टं वाच्यम् । यत्र त्वान्नातं संकल्पवाक्यमस्ति तत्र तदेव वाच्यम् । यदा तु नियुक्तः
 करोति तदा करिष्ये करिष्यामीत्येवं द्विविधप्रयोगवति धातौ प्रयुज्यमाने करिष्यामीति परस्मैपदमेव वदेत् क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् । होष्ये—आच-
 रिष्ये—भोजयिष्ये इत्याधुनिकाः प्रयोगास्त्वसाधव एव । आद्ययोः परस्मैपदित्वात् । अंत्यस्य णिजंतत्वेनोभयपदित्वेपि निगणचलने तिसूत्रेण परस्मै-
 पदनियमात् । स्मार्तकर्मसु यजमानकर्तृकसांगप्रधानप्रयोगसंकल्पोत्तरमाचार्योदिकर्तृकः स्वस्वकर्मसंकल्पप्रधाने देवताग्निग्रहस्थापनादिपुनः संक-
 ल्पश्च शिष्टाचारप्रमाणकः । प्रथमसंकल्पे कथितस्य देशकालादेः प्रयोगमध्येऽत्रांतरसंकल्पे पुनरुच्चारणप्राप्तौ प्रागुक्तविशेषणवति देशकाले चामुक्तकर्मक-
 रिष्ये इति वाच्यमिति धृपोत्सर्गे भट्टाः । इत्यलमतिविस्तरेण ॥

प्रसंगादत्रपारिजातधृतः शारीरकभाष्यानुवृत्त्यासंकल्पप्रकारः । 'जन्माद्यस्ययतः' इति सूत्रे 'यतोवाइमानी' त्यादिविषयव्याख्यानं ब्रह्मणः सकाशादेव प्रपञ्चजातमुत्पन्नं यथामृदः सकाशादुत्पन्नो घटः स्वीपादानं मृदमत्यक्त्वा जीवति प्रलीयमानोऽपि मृद्येव प्रलीयते एवं ब्रह्मणि जातजगदपि ब्रह्मात्यक्त्वा जीवति, प्रलीयमानच ब्रह्मण्येव प्रलीयत इत्युक्त्वोत्तरशास्त्रसंदर्भेण ब्रह्मणिसमन्वयादिकं प्रतिपाद्य ब्रह्मबुद्ध्यैव कर्माणि कर्तव्यानीत्युक्तम् । श्रुत्यंतरमपि 'एष एवासाधुकर्मकारयति तं यमयोनिनीपते एष एव साधुकर्मकारयति तयमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते' इति । भणितं च भगवता भगवद्गीतायाम्—'यत्करोषियद् आसियज्जुहोषि ददासियत् । यत्तपस्यसि कौतैय तत्क्षुरुष्वमदर्पणम्' इति । उक्तं च कूर्मपुराणे—'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसंगः कामवर्जितः । प्रसन्नैर्नैव मनसा कुर्वोणो याति तत्पदम् । ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणा संप्रदीयते । ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् । नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा । एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । प्रीणा तु भगवानीशः कर्मणा नैव नशाश्रितः । इति यत्क्षुरुते बुद्ध्यै ब्रह्मार्पणमिदं परम् । यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात्परमेश्वरे । कर्मणामेतद्ग्राहुर्ब्रह्मार्पणमिदं परम् । कार्यमिलेयव्यक्तमनियतं संगवर्जितम् । क्रियते विदुषा कार्यतद्भवेदपि मोक्षदम् । अथ वायदिकर्माणि कुर्यान्नित्यान्यपि द्विजः । अकृत्वा फलसंन्यासं वध्यते तत्तत्फलेन तु । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्यक्त्वा कर्माणि तत्फलम् । अविद्वानपि कुर्वीत कर्मणा प्रोतितत्फलम्' इति । अपि च ब्रह्मार्पणबुद्ध्यै कर्मकरणे फलबाहुल्यमपि भवति । तदुक्तं व्यासेन—'वासुदेव मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यांतरायो मे न त्रेयदेवेन्द्रत्वादिकं फलम्' इति । तस्माच्चतुर्विधपुरुषार्थसाधोऽपि परमेश्वरप्रीत्यैव भवति । ततश्च परमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातः संध्यामुपासिष्ये' 'ज्योतिष्टोमे न यक्ष्ये' इति स्वाभीष्टे देवताप्रीत्युद्देशेन संकल्पः कार्य इत्यलमतिविस्तरेण । प्रकृतेऽप्येवमात्माधिकारसदृशं कर्मादौ संकल्पं कुर्यादिति । इति संकल्पनिर्णयः ॥

ऋषिदैवतच्छंद ऊहविचारः । तत्रप्रयोगपारिजातेव्यासः—‘आर्षच्छंदोदैवतंचविनियोगस्तथैवच । ब्राह्मणेनप्रयत्नेनवेदितव्यंविपश्चिता ॥
 अविदित्वातुयःकुर्याद्वाजनाध्यापनंजपम् । होममंतर्जलादीनितस्यचाल्पफलंभवेत् ॥ मंत्रार्थज्ञोजपन्जप्यंकुर्वन्नध्ययनंद्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति
 मवाक्ये ‘आर्षच्छंदोदैवतच’ इति ऋषिच्छंदोदैवतेतिक्रमोगृहीतः । उत्तरवाक्येतु ‘छंदोऽर्षचदैवतम् । अज्ञात्वापंचयोमंत्रेनसतत्फलमश्नुते’ इति । अत्रप्रथ-
 नुक्रमपरिभाषारंभेतु—‘ऋषिदैवतच्छंदंस्तुक्रममिष्याम’ इति ऋषिदैवताच्छंदइतिक्रमउपात्तः । एवचर्ष्यादिपाठक्रमेऊहनैविध्येप्राप्ते त्रिषुकेनप-
 क्षेणभाव्यमिति विचारे कृतोऽस्ति निर्णयआचाररत्नकारेण । सचेत्थम्—‘यत्तुसर्वानुक्रमे—‘अथऋग्वेदाग्रायेशाकलके—इत्युपक्रमात्’ इति । तेनशाकलशाखाध्येतृभिराश्वलायनैरयमेव-
 श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरिति तद्वग्वेदिपरम् । कुतः ।—‘अथऋग्वेदाग्रायेशाकलके—इत्युपक्रमात्’ इति । एवचर्ष्यादिपाठक्रमेऊहनैविध्येप्राप्ते त्रिषुकेनप-
 पारिभाषिक क्रमोङ्गीकार्यइतिसिद्धम् । एवंसत्येव ‘प्रणवस्यपरब्रह्मपरमात्मागायत्री’ ‘गायत्र्याविश्वामित्र.सवितागायत्री’ इत्यादिशिष्टादृष्टपाठ-
 क्रमः संगच्छते । आदृतश्चायमेवक्रमोहेमाद्रिपूर्तकमलाकरादिभि प्राचीननिबधकारै. सर्वत्रमहानिबधेषुतदनुयायिभिरपिस्वस्वप्रणीतग्रंथेषुच
 अन्यच्च—‘अविदित्वातुयःकुर्यात्० तस्यचाल्पफलंभवेत्’ इतिनिर्दिष्टप्रयोगपारिजातधृतव्यासवचनेनेदमपिज्ञापितमवति यच्छंदर्ष्याद्युपपृहति-
 मंत्राणापाठेफलभूयस्त्वं, यत्रतुप्रांचोपिक्वचनस्वस्तिवाचनादादृष्ट्याद्यूहमतरापिमन्त्रानलीलिखन्प्रयुजतिचाधुनिकाअपितथातत्रफलापत्वमात्रंनपुनः
 कर्मणोवैयर्थ्यमितिसर्वमवदातम् । इत्यृषिदैवतच्छंद ऊहक्रमविचारः ॥

एवंसंतिबहुगोऽन्यथात्वेनपरिणताःप्रायोगिकाविपयाविवेचनीयास्तानत्रानवकाशात्स्थलसंकोचाच्च यत्रक्वापियथावसरंयथामतिविवेचयिष्यामः । तथाप्राचीनानेकनिबधप्रमाणप्रमाणितः स्वस्तिवाचनप्रयोगोऽग्निमुखप्रयोगश्चापरेष्येवंभूताविविधाःप्रयोगा महामहिमभिर्विद्वद्भिर्मोमांसिताः संतिबहुलायासेनसंगृहीतास्तानपिसर्वेषांपरिचयायप्रसगमनुसृत्यप्रकाशयिष्यामइत्यलमतिविस्तरेणेतिष्ठाम् ।

विद्वेदेकान्तवशंवदः पणशीकरोपाहो वासुदेवशर्मा ।

श्रीगणेशायनमः ॥ नमःश्रीवेदपुरुषाय ॥ श्रीरामंसपरीवारंगणेशंचसरस्वतीम् । आश्वलायनंतच्छिष्यान्प्रणम्यपितरंगुरुम् ॥ १ ॥ भट्टरामेश्वरसुतोभट्टनारायणःसुधीः । प्रयोगरत्नं कुरुते काश्यां शिष्टेष्टुष्टये ॥ २ ॥ ग्रंथेऽस्मिन्गुणगणवत्त्वमुच्यते चे त्वंग्रंथं गुणगणवंतमाहकोन । तत्संतःशिरसि कृतांजलिस्तुयाचे शोध्यं तत्सदसदिहोच्यते मया यत् ॥ ३ ॥ अथ संस्काराः ॥ ते चाष्टाचत्वारिंशत् । तथा च गौतमः—गर्भाधानपुंसवनसीमं तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनय नानि चत्वारिवेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानम्, अष्टकापार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्री आश्वयुजीतिसप्तपाकसंस्थाः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबंधः सौत्रामणीतिसप्तहविर्यज्ञसं स्थाः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशीवाजपेयो तिरात्रोसौर्याम इतिसप्तसोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः । अष्टा वात्मगुणाः दया सर्वभूतेषु क्षांतिरनसूया शौचमनालस्यमांगल्यमकार्षणमस्पृहेति । यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणा सायुज्यमामोतीति । पार्वणः पार्वणस्थालीपाकः । श्राद्धममावास्यादि । श्रावणीतत्रकर्तव्यं श्रवणाकर्म । आग्रहा यणीतत्रकर्तव्यं प्रत्यवरोहणम् । चैत्रीतत्रकर्तव्यः शूलगवः । आश्वयुजीतत्रकर्तव्यमाश्वयुजीकर्म तिहरदत्तो व्याचख्यौ । अंगिरसातु—पंचविंशतिसंस्कारा उक्ताः—पंचविंशतिसंस्कारैः संस्कृताये द्विजातयः । तेपवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिषु सुयं ।

१ अगिराः—चित्रकर्म यथानैकरैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः । स्वेस्वे गृह्ये यथाप्रोक्तास्तथासंस्कृतयोऽखिलाः । कर्तव्याभूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमुच्छति । इति ।

त्रिताः । आदिशब्दाद्याजनादौ । गर्भाधानं पुंसवनं सीमं तो वल्लिरेव च । वल्लिर्विष्णुवलिः । जातकृत्यं नाम कर्म निष्क्रमोऽन्नाश
नंपरम् । चौलकर्मोपनयनं तद्रतानां चतुष्टयम् । तच्छब्देन प्रसिद्धत्वाद्देदग्रहणं । तद्रतानां वेदव्रतानामित्यर्थः । स्नानोद्वाहौ
चाग्रयणमष्टकाचयथातथम् । श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् । उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः । सं
स्कारानियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषत इति । श्रावण्यां श्रवणाकर्मादीत्यादि पूर्ववद्ब्याख्येयम् । नियतानित्याः । एते पापं च विंश
तीनां नैमित्तिकवार्षिकमासिकनित्यभेदेन चातुर्विध्यमाहाश्रलायनः—नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः समुद्राहावसानकाः । सप्तैवा
ग्रयणाद्याश्च संस्कारावार्षिकामताः । मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् । महायज्ञास्तु नित्याः स्युः संध्यावच्चाग्निहोत्रव
दिति । अत्र गर्भाधानाद्या उपनयनां ता एव सर्वेषां नियताः न तु स्नानाद्याः । तेन ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति न विरुध्यते । एते च द्वि
जानामेव समं न्नकाः । यदाह याज्ञवल्क्यः—ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्भ्रातृवर्णास्त्वाद्यास्त्रयोद्विजाः । निषेकाद्याः श्रमगानां तास्तेषां वैमं
न्नतः क्रिया इति । वैएवार्थः । अत्र तेषामेव मंन्नतः क्रिया इति वदन् शूद्रस्यामंन्नकाः क्रिया इति सूचयति । अत एव संस्कारानधिकृ
त्ययमः—शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विनामंत्रेण संस्कृत इति । इति संस्काराः ॥ अथ स्वस्तिवाचनम् ॥ तद्यत्र कर्तव्यं तदुच्यते ।
व्यासः—संपूज्य गंधमाल्याद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् । धर्मकर्मणि मांगल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥ गृह्यपरिशिष्टे—अथ स्वस्ति

१ यमः—पुण्याहवाचनं देवब्राह्मणस्य विधीयते । एतदेव निरौकारं कुर्व्यात्क्षत्रियवैश्ययोः ॥ कश्यपः—लोके भूतिकर्म सुतदादीन्येव वाक्यानि
स्युर्यथा पुण्याह सुसमृद्धमिति । भूतिकर्म सुसप्तकरकर्मसु स्वस्तिवाचनमिति यावदिति हेमाद्रिः ।

वाचनमृद्धिपूर्तेषु । ऋद्धिर्विवाहांताअपत्यसंस्काराः, प्रतिष्ठोद्यापनेपूतं तत्कर्मणश्चाद्यंतयोःकुर्यादिति । आश्वलायनस्मृतिः—वैदिकेतांत्रिकेचादौततःपुण्याहइष्यते ॥ शौनकः—पुण्याहवाचनविधिवक्ष्यामोऽथयथाविधि । प्रयोक्तुःकर्मणामादावन्तेचोदयसिद्धयइति । तच्चप्रयोगांतर्गतमितिकेचित् । बहवस्तुप्रयोगाद्वहिर्भूतमिति । आद्यपक्षेकर्मप्रयोगसंकल्पंकृत्वाकार्यम् द्वितीयेतुतत्कृत्वाकर्मसंकल्पः ॥ अथप्रयोगःप्रयोगपारिजातानुसारेणोच्यते । यजमानःकृताभ्यंगादिःस्वलंकृतोदर्भपा

१ नित्यनैमित्तिककाम्यक्रियागमलरूपणम् । क्रियास्नानतथापष्टपोढास्नानप्रकीर्तितमिति । तेनात्रस्नानवारुणमेवग्राह्यनतुमत्रस्नानादिगौणमपि । यद्यपिवारुणस्यपट्भेदाउक्तास्तथाप्यत्रक्रियांगस्नानंग्राह्य । तच्चधर्मक्रियाकर्तुयत्पूर्वस्नानतत्क्रियाग । धर्मतत्त्वप्रकाशे—धर्मक्रियाकर्तुंकामःपूर्वस्नानंसमाचरेत् । क्रियांगतत्समुद्दिष्टस्नानंवेदपरैर्द्विजैरिति । स्मृतिमुक्तावल्या—धर्मक्रियाकर्तुंकाम स्नानंकर्मगमाचरेदित्यपि । तच्चतिलामलकादिनाभ्यंगस्नानमितिशिष्टा । निर्णयसिधावपि—तिलस्नानसदापुण्यकुर्यादामलकैःश्रितमिति । आमलकमिश्रितमित्यर्थः । प्रयोगदीपिकायांतु—शिरःस्नातस्तुकुर्वीतदैवपित्र्यमथापिवा । प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापिश्मश्रुकर्मचकारेयेदितिबचनाच्छिरःस्नानश्मश्रुकर्मणीकार्ये । तत्रादौश्मश्रुकर्मततःशिरःस्नानमित्युक्त । अभ्यंगस्नानप्रकृत्यमदनपारिजातेकात्यायनः—मागल्यंशस्यतेस्नानवृद्धिर्द्विर्तोत्तेरेषुच । स्नेहमंत्रसमायुक्तंमध्याह्नात्प्राक्तदिव्यतइति । वृद्धिपूर्तोत्सवेपुचेतिसिधौपाठः । अत्रस्नेहस्तैल । नच—सोमवोरतथाभ्यंगंवर्जयेत्तुसदाबुधैरितिप्रचेतादिवाक्येनकर्मांगाभ्यगस्नानेतिथ्यादिनिषेधोइतिवाच्य । समलापहस्नानएवनिषेधोननित्यनैमित्तिककाम्यवाधकइतिपीयूषधारायाभट्टभारुकरोक्ते । तेनतिथ्यादिनिषेधोभोगार्थस्नानपरः मंगलेष्वभ्यगेनदोषइतिसिधुः ।

णिःशुचिर्भूत्वा मंगलसंभारं संभृत्य स्वलंकृतं गृहे गोमयोपलिसंभूमौ सोत्तरच्छदे भद्रासन उदङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणपार्श्वे संस्कार्य
मुदङ्मुखमुपवेश्य रंगवल्लिकायुक्ते भूतले प्रस्थपरिमितस्याशक्त्या न्यूनस्य वाधान्यस्योपरि दक्षिणोत्तरयोः सुवर्णरजतताम्रमृन्म
यान्यतमकलशद्वयमव्रणं मनोहरमलंकृतं शुद्धपुण्यजलपूरितं सपल्लवं सफलं निधाय सूत्रवेष्टितोत्तरकलशं पंचरत्नानि निक्षिप्य तदु
परिसिततंडुलपूरितं सफलं पात्रं निधाय तत्पश्चिमदेशे प्रशस्तान्प्रतिवचनसमर्थं स्तद्विवसे श्राद्धादिष्वभ्युक्तवतो निषिद्धप्रतिग्रहनि
वृत्तान् शुचीन् सोत्तरीयान् दर्भपवित्रपाणीन्युग्मान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखानां सन उपवेश्य गंधपुष्पादिभिरभ्यर्च्य यथाचारं सुमुखश्चेत्या
दिभिर्गणपतिं स्मृत्वा षोडशोपचारैरभ्यर्च्य उत्तरकलशे देवता आवाहयेत् । तद्यथा । कलशस्य मुखे विष्णुः कंठेरुद्रः समाश्रितः ।
मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः । कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुंधरा । ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ।
अंगैश्च संहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः । पुष्टिः शान्तिश्च गायत्री सा वित्री च सरस्वती । आयां तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदानदाः । आयां तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाः । एवमेताः समावाह्य कलशे देवतास्ततः ।
एतान् मंत्रां स्थितान् देवान् संपूज्य प्रार्थयेत् क्रमात् । ततः । सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्येषु तथैश्वरेश्वरः । सर्वैः स्वरूपैः स्तुति

१ भद्रासनलक्षणं—श्रीपर्णीकाष्ठसंभूतमौदुंबरमथापि वा । त्रिशदंगुलविस्तारमष्टांगुलसमुच्छ्रयम् । द्वात्रिंशदंगुलैर्वापि द्वाविंशतंगुलैस्तु वा ।
एवं विधं प्रकर्तव्यं भद्रासनमुदाहृत । धर्मप्रवृत्तौ तु—अष्टत्रिंशदंगुलं पीठमुन्नतं स्यात् षडंगुलं । तदष्टांगुलविस्तारं कुर्यादौदुबरादिकमिति । स्नात्वा चैव
शुचौ देशे पीठे यज्ञियदारुजे । पीठे वस्त्रसमाच्छन्ने उपविश्येद्रदिङ्मुखः । इत्यनेन मांगलिके पीठं वस्त्राच्छन्नं कार्यमिति प्रतीयते ।

माननादिर्ममास्तुमांगल्यविवृद्धयेहरिः । यत्रयोगेश्वरः कृष्णः ० । अनन्याश्रितयतोमां ० । स्मृते सकलकल्याणं ० । सर्वं प्वा
रंभकार्येषु ० । सर्वमंगलमांगल्ये ० । तदेवलग्नमित्यादियथाचारं पठित्वा । लक्ष्मीनारायणौ नत्वा ॐ दुर्गाय नम इति प्रणवादि
चतुर्थ्यतनमौ तनामभिर्दुर्गाक्षेत्रपालं वास्तुपुरुषं मातृः पितृनाचार्यानिष्टदेवताः कुलदेवताः ग्रामदेवताः सर्वा देवताः सर्वान् ब्राह्मणा
निति प्रत्येकं सर्वान् ब्रह्मप्राणाना यम्य देशकालौ संकीर्त्या मुककर्मकर्तुमादौ शुद्धिवृद्ध्यभ्युदयसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ब्राह्म
णैः सह स्वस्तिपुण्याहवाचनं करिष्यति संकल्पयेत् । ततः सर्वे ब्राह्मणाः प्राङ्मुख्यस्तिष्ठेयुः । तदक्षिणतः कर्तोत्तरकलशं विभ्रदुदङ्मु
ख्यस्तिष्ठेत् । कर्तुर्दक्षिणपार्श्वे संस्कार्य उदङ्मुख्यस्तिष्ठेत् । अथ कर्ता आप इत्युक्त्वा गिवा आपः संत्विति विप्रान्वाचयित्वा,
गंधा इत्युक्त्वा सुगंधाः संत्विति वाचयित्वा, सुमनस इत्युक्त्वा सौमनस्यमस्त्विति वाचयित्वा, अक्षतमित्युक्त्वा अक्षतंचारि
ष्टं चास्त्विति वाचयित्वा, दक्षिणा इत्युक्त्वा स्वस्ति दक्षिणाः पांतु बहू देयं चास्त्विति वाचयित्वा, तंकलशं पूर्ववन्निधाय दक्षिणजा
नुभूमौ निपात्योदङ्मुखः श्रद्धयेत्यादिसूक्तं जपेत् । ॐ श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः । श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेद
यामसि ॥ प्रियं श्रद्धेर्ददतः प्रियं श्रद्धेर्दिदासतः । प्रियं भोजे पुयज्वस्विदं मउदितं कृधि ॥ यथा देवा असुरेषु श्रद्धा मुग्ने
षु च क्रिरे । एवं भोजे पुयज्वस्वस्माकमुदितं कृधि ॥ श्रद्धां देवाय जमाना वायुगोपा उपासते । श्रद्धां हृदय्या याकूत्या श्रद्ध
या विंदते वसु ॥ श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यं दिनं परि । श्रद्धां सूर्यस्य निम्नुचि श्रद्धे श्रद्धां पये हनः ॥ ५ ॥ इति जपित्वा
पुनस्तंकलशमादायोत्थायोदङ्मुखो मनःसमाधीयतामित्युक्त्वा समाहितमनसः समीहितैरुक्ते, प्रसीदंतु भवंत इत्युक्त्वा प्रस

न्नाःस्मइतितैरुक्तेसर्वैःसह । शांतिरस्तु । पुष्टिरस्तु । तुष्टिरस्तु । वृद्धिरस्तु । अविघ्नमस्तु । आयुष्यमस्तु । आरोग्यमस्तु ।
 स्वस्तिशिवंकर्मास्तु । कर्मसमृद्धिरस्तु । धर्मसमृद्धिरस्तु । वेदसमृद्धिरस्तु । शास्त्रसमृद्धिरस्तु । धन
 धान्यसमृद्धिरस्तु । इष्टसंपदस्तु । इतिपंचदशवाक्यान्युक्त्वा स्वयंकर्मदेवतात्मकोभगवान्प्रजापतिःप्रीयतामित्युक्त्वा
 प्रीयतांभगवान्कर्मदेवतात्मकःप्रजापतिरितितैर्वाचयित्वा, पुण्याहंवाचयिष्येहमित्युक्त्वा वाच्यतामितितैरुक्ते । ॐ उद्गातेव
 शकुनेसामगायसिब्रह्मपुत्रइवसर्वनेषुशंससि । वृषेववाजीशिशुमतीरपित्यासन्नतो नःशकुनेभद्रमावदविश्वतो नःशकुनेपुण्यमा
 वद ॥ इतिऋचंसर्वैःसहपठित्वा ॐपुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वितिस्वयंमंद्रस्वरेणोक्त्वाब्राह्मणैरौपुण्याहंइतितथोक्ते पुनरेवंमध्यमस्वरे
 णोक्त्वातथैवतैरुक्ते पुनरेवमुच्चस्वरेणोक्त्वातथैवतैरुक्ते । ॐस्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाःस्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः। स्वस्तिनस्ताक्ष्र्यो
 अरिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु ॥ इत्यृचंसर्वैःसहपठित्वा स्वस्तिभवंतोब्रुवंत्वितिपूर्ववदुक्त्वा ॐस्वस्तीतितथैवतैःप्रत्युक्ते
 स्वस्त्यमुककर्मणेभवंतोब्रुवंत्वितिकरिष्यमाणकर्मनामपूर्ववदुक्त्वा अमुककर्मणेस्वस्तीतितैःपूर्ववदुक्ते । ॐऋद्ध्यामस्तोमंसनु
 यामवाजमानोमंत्रसरथेहोपयातं । यशोनपक्कमधुगोष्वंतराभूतांशोअश्विनोःकाममप्राः॥ इत्यृचंसर्वैःसहपठित्वा ऋद्धिंभवंतोब्रु
 वंत्वितिपूर्ववदुक्ते ॐ ऋद्ध्यतामितितैस्तथैवप्रत्युक्तेसामात्यःप्राङ्मुखउपविशेत् । (इदंशौनकमते । गृह्यपरिशिष्टेतुस्वस्त्यमु
 ककर्मणइत्युत्तरप्रत्युत्तरेनस्तः) । ततोविप्राःप्राङ्मुखउपविश्यतद्धृद्धिकलशोदकंविशालेताम्रादिपात्रेनिनीययजमानंसामा
 त्यंमंत्रैरभिषिंचेयुः । तेचमंत्राः । तत्सवितुर्विश्वाभिन्नःसवितागायत्री ॐ तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि । धियोयो नः

प्रचोदयात् । आपोहिष्ठेतिनवर्चस्यांबरीपःसिंधुद्वीपआपोगायत्री । पंचमीवर्धमानासप्तमीप्रतिष्ठात्येद्वेअनुष्टुभौ । अभि० ।
 ॐआपोहिष्ठामयोभुव० ॥ ९ ॥ आनोभद्राइतिदशर्चस्यराहूगणोगौतमोविश्वेदेवाः पंचाद्याःसप्तमीचजगत्यःपष्ठीविराट्स्था
 नाशिष्टास्त्रिष्टुभः । ॐआनोभद्राःऋतवोयंतुविश्वतोदब्धासोअपरीतासलुद्भिदः । देवानोयथासदुमिद्धुधेअसन्नप्रायुवोरक्षि
 तारोदिवेदिवे । देवानांभद्रासुमतिर्ऋजूयतांदेवानांरातिरभि नोनिर्वर्ततां । देवानांसख्यमुपसेदिमावयदेवानआयुःप्रतिरंतु
 जीवसे । तान्पूर्वयानिविदाहमहेवयंभगेमित्रमादितिदक्षमस्त्रिधं । अयमणवरुणंसोममश्विनासरस्वतीनःसुभगामयस्करत् ।
 तन्नोवातोमयोभुवांतुभेषजंतन्मातापृथिवीतत्पिताद्यौ । तद्भ्रावाणःसोमसुतोमयोभुवस्तदश्विनाशृणुतंधिष्ण्यायुवं । तमी
 शानंजगतस्तस्थुस्पतिंधियंजिन्वमवसेहमहेवयं । पूषानोयथावेदसामसद्धुधेरिक्षितापायुरदब्धःस्वस्तये । स्वस्तिनइंद्रोवृद्ध
 श्रवाःस्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्ताक्ष्योअरिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दिधातु । पूषदश्वामरुतःपृथिमातरःशुभंयावा
 नोविदथेषजगमयः । अग्निजिह्वामनवःसूरचक्षसोविश्वेनोदेवाऽअवसागमन्निह । भद्रंकर्णेभिःशृणुयामदेवाभद्रंपश्येमाक्षभि
 र्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमदेवाहितंयदायुः । शतमिन्नशुरदोऽअतिदेवायत्रानश्चक्राजुरसंतनूनाम् । पुत्रासो
 यत्रपितरोभवंतिमानोमध्यारीरिपतायुर्गतोः । अदितिद्यौरदितिरक्षमादितिर्मातासपितासपुत्रः । विश्वेदेवाऽअदितिःपं
 चजनाऽअदितिर्जातमादितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥ अपनःशोशुचदधमित्यष्टर्चस्यकुत्सोग्निर्गायत्री । ॐ अर्पनःशोशुचदधमग्ने
 शशुग्ध्यारयिम् । अर्पनःशोशुचदधम् । सुक्षेत्रियासुगातुयावसूयाचयजामहे । अर्पनःशोशुचदधम् । प्रयङ्गंदिष्टएपांप्राप्ता

कासश्चसूर्यः । अर्पनः० । प्रयत्नेऽअग्नेसूर्यो जायेमहिप्रतेवयम् । अर्पनः० । प्रयदग्नेःसहस्वतोविश्वतोयतिभानवः । अर्पनः० । त्वंहिविश्वतोमुखविश्वतःपरिभूरसि । अर्पनः० । द्विषेनोविश्वतोमखातिनावेवपारय । अर्पनः० । सनःसिंधुमि वनावयातिपर्षास्वस्तये । अर्पनः० ॥ ८ ॥ एतोन्विद्रमिति तृचस्यांगिरसस्तिरश्चीन्द्रोनुष्टुप् । ॐ एतोन्विद्रंस्तवामशुङ्गशङ्के नसाम्ना । शुङ्गेरुवथैवावृध्वांसंशुङ्कआशीर्वान्ममत्तु । इन्द्रशुङ्कोनऽआर्गहिशुङ्कःशुङ्काभिरूतिभिः । शुङ्कोरायिनिधारयशुङ्कोमम छिसोम्यः । इन्द्रशुङ्कोहिनोरयिशुङ्कोरत्नानिदाशुषे । शुङ्कोवृत्राणिजिघ्रसेशुङ्कोवाजंसिपाससि । स्वादिष्ठयेतिदशर्चस्यमधुच्छं दाःपवमानःसोमोगायत्री । ॐ स्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वसोमधारया । इन्द्रायपातवेसूतः । रक्षोहाविश्वचर्षणिर्भियोनिमयो हतं । दृणासधस्थमासदत् । वरिवोधातमोभवमंहिष्ठोवृत्रहतमः । पर्षिराधोमघोनां । अभ्यर्षमहानादुवानावीतिमंधसा । अभिवाजमुतश्रवः । त्वामच्छाचरामसितदिदर्धदिवेदिवे । इंदोत्वेनआशसः॥ १॥ पुनातितेपरिस्वृतंसोमसूयस्यदुहिता वारैणश श्वतातना । तमीमण्वीःसमर्थआगभ्णंति योषणोदश । स्वसारःपार्थदिवि । तमीहिवन्त्यग्नवोधमतिवाकुरं दत्ति । त्रिधातुवा रणंमधु । अभीष्टममह्याउतश्रीणातिधेनवःशिशुं । सोममिन्द्रायपातवे । अस्येदिद्रोमदृष्वविश्ववृत्राणिजिघ्रते । शूरोमघा चमंहते ॥ २ ॥ तरत्समंदीतिचतसृणामवत्सारःपवमानःसोमोगायत्री । ॐ तरत्समंदीधावतिधारासुतस्यांधसः । तरत्स मंदीधावति । उस्त्रावेदवसूनांमर्तस्यदेव्यवसः । तरत्स० । ध्वस्त्रयोःपुरुषंत्योरासहस्राणिदद्महे । तरत्स० । आययोस्त्रिश तंतनासहस्राणिचदद्महे । तरत्स० ॥ ४ ॥ शुचीवोहव्येतिमंत्रस्यवसिष्ठोमरुतस्त्रिष्टुप् । ॐ शुचीवोहव्यामरुतःशुचीनांशु

चिहिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसार्प आयन्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः । यदंति यच्चेति द्वादशचस्य आद्यायावसिष्ठ
 ऋषिः शिष्टानामेकादशानां पवित्रवसिष्ठावृषी पवमानः सोमो गायत्री यत्ते पवित्रमर्चिपीति द्वे अग्निदेवत्ये । उभाभ्यां देवसवितरि
 तिसवितृदेवत्या त्रिभिष्टुमित्यग्निसवितृदेवत्या पुनंतुमामिति वैश्वदेवी प्रज्यायस्वेति पुरउष्णिक् पुनंतुमामिति यः पावमानी
 रिति पावमानीर्यो अध्येतीति चानुष्टुभः । ॐ यदंति यच्च दूरकेभ्यं विंदति मामिह । पवमानः वितज्जहि । पवमानः सो अद्य नः
 पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः । यत्ते पवित्रमर्चिज्यग्ने विततमंतरा । ब्रह्म तेन पुनीहिनः । यत्ते पवित्रमर्चि वदग्ने तेन पु
 नीहिनः । ब्रह्म सवैः पुनीहिनः । उभाभ्यां देवसवितः पवित्रेण सवेन च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ १ ॥ त्रिभिष्टुदेवसवितर्वर्षिष्ठैः
 सोमधामभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहिनः । पुनंतुमां देवजनाः पुनंतु वसवो धिया । विश्वे देवाः पुनीतमाजात वेदः पुनीहि मां । प्रज्या
 यस्व प्रस्य दस्व सोम विश्वेभिर्ं शुभिः । देवेभ्य उत मंहविः । उपप्रियं पनिमंतु वानमाहुती वृधम् । अगन्म विभ्रतो नमः । अ
 लाय्यस्य परशुर्न नाशतमार्पवस्व देवसोम । आखुचि देवदेवसोम । यः पावमानीरुध्यं तृषिभिः संभृतरसम् । सर्वसपुतमश्नाति
 स्वादितं मातरि श्वना । पावमानीर्योऽअध्येत्यृषिभिः संभृतरसं । तस्मै सरस्वती दुहेक्षीरं सर्पिर्मधूदुकम् ॥ २ ॥ अग्निः शुचि व्रततम
 इत्यस्य विरूपो निर्गायत्री । ॐ अग्निः शुचि व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कृविः । शुचीरो चत आहुतः ॥ १ ॥ समुद्रज्येष्ठा इति चतसृणां
 वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् । ॐ समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात् पुनानां यत्नं विशमानाः । इन्द्रो चावज्रीवृषभो रराद ता आपो देवीरिह
 मामवंतु । या आपो दिव्या उत वासवति खनि त्रिमा उत वायाः स्वयं जाः । समुद्रार्थायाः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवंतु ।

यामांराजावरुणोयातिमध्येसत्यानृतैवपश्यन्जनानाम् । मधुश्चतुःशुचयोयाःपावकास्ता० । यासुराजावरुणोयासुसोमोवि
 श्वेदेवायासूर्जमदति । वैश्वानरोयास्वमिःप्रविष्टस्ता०॥४॥ त्रायंतामितितृचस्यसप्तऋषयोविश्वेदेवाअनुष्टुप् । ॐ त्रायंतामिह
 देवास्त्रायंतांमरुतांगणः । त्रायंतांविश्वोभूतानियथायमरपाअसत् । आपइद्वाउभेषजीरापोअमीवचातनीः । आपःसर्वस्य
 भेषजीस्तास्तेकृण्वंतुभेषजम् । हस्ताभ्यांदशशाखाभ्यांजिह्वावाचःपुरोगवी । अनामयिह्रुभ्यांत्वाताभ्यांत्वोपस्पृशामसि ॥ ३॥
 इमाआपःशिवतमाइत्यनेनतृचेनदेवस्यत्ववेतिचयजुषाभूर्भुवःस्वरित्येताभिश्चव्याहृतिभिः । ॐ इमाआपःशिवतमाइमाःसर्वस्य
 भेषजीः । इमाराष्ट्रस्यवर्धनीरिमाराष्ट्रभृतोमृताः । याभिरिंद्रमभ्यापिचत्प्रजापतिःसोमंराजनवरुणंयममनुम् । ताभिरिन्द्रभि
 पिचामित्वामहंराज्ञांत्वमधिराजोभवह । महंतंत्वामहीनांसम्राजंचर्षणीनांदेवीजनित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत् । देव
 स्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्वाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यामग्नेस्तेजसासूर्यस्यवचसंद्रस्यैन्द्रियेणाभिषिचामि । बलायश्रियैयशसेन्नाद्याय
 ॐभूर्भुवःस्वःअमृताभिपेकोस्तुशान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वत्येतैर्मन्त्रैःकुशाग्रैःसपल्लवैरभिषिचयुः । ततःसुवासिनीभिर्नीराजनंका
 र्ययथाचारम् । ततोब्राह्मणानांवैदिकमंत्राशिषोग्राह्याः । कर्मातेपिपुनरेवंकार्यं । इतिजयंतादिसंमतःप्रयोगपारिजातप्रोक्तःपु
 ण्याहवाचनप्रयोगः ॥ ॥ अथेहेमाद्रौदानकांडेवहृचगृह्यपरिशिष्टोक्तत्वेनोक्तः सकलसाधारणशिष्टाचारप्रासश्चपुण्याहवा
 चनप्रयोगः ॥ कृतमंगलस्नानःस्वलंकृतःकृताचमनःप्राङ्मुखोयजमानोवस्त्राच्छादितेपीठेउपविश्यपत्नींस्वदक्षिणतःप्राङ्मुखी
 मुपवेश्यसंस्कार्यचतथैवोपवेश्य आचम्यप्राणानायम्य सुमुखश्चैकदंतश्चेत्यादि शुक्लांवरधरंदेवं० अभीप्सितार्थ० सर्वमंगल

मांगल्ये० सर्वदासर्वकार्येषु० तदेवलम्० यत्रयोगेश्वरः कृष्णो० सर्वेष्वायुधकार्येष्विति श्लोकान्पठित्वा । ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । उमामहेश्वराभ्यां नमः । शचीपुरंदराभ्यां नमः । मातापितृभ्यां नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः । देशकालौ संकीर्त्या मुक्फलसिद्ध्यर्थं श्वोऽद्यवाऽमुक्कर्मकरिष्ये । तदंगतया दौ पुण्याहवाचनादिकरिष्यइतिसंकल्पयेत् । यदा तु प्रयोगाद्बहिर्भूतं पुण्याहवाचनाद्यंगं तदा मुक्फलसिद्ध्यर्थं ममुक्कर्मकर्तुं मंगभूतमादौ पुण्याहवाचनादिकरिष्यइति प्रत्येकं संकल्पः । प्रधानसंकल्पस्तु सर्वकृत्वा तद्दिन एव श्वोवाकार्यः । ततो यजमानः षोडशोपचारैर्गणपतिमभ्यर्च्य प्रार्थयेच्च । ततः कर्ता स्वपुरतः ॐ महीद्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीम

१ आदौ प्रधानसंकल्पस्ततः पुण्याहवाचनं । मातृपूजांततः कृत्वा वृद्धिश्चाद्धततः स्मृतमिति सस्कारगणपतिवचनादादौ प्रधानसंकल्पकृत्वा गणपतिपूजनादिसंकल्पकुर्यादिति । तथा च अमुककर्मकरिष्ये । तद्गत्वेन स्वस्तिपुण्याहवाचनमातृकापूजनं नादीश्राद्धचकरिष्ये । तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनकरिष्ये । गणानां त्वाशौनको गृत्समदोगणपतिर्जगती गणपत्यावाहने वि० । गणानां त्वा० । ऋद्विबुद्धिसहितसागसपरिवारंगणपतिमावाहयामीत्यावाह्यगणपतये नम इत्याद्यासनादि षोडशोपचारैः संपूज्य प्रार्थयेत् । नार्चितो हि गणाध्यक्षो यज्ञादौ तु सुरोत्तम । तस्माद्विघ्नं समुत्पन्नं मत्क्रोवजं मिदत्ते वेति पद्मपुराणलिगात् न ऋते त्वत्क्रियते इत्यादिमात्रलिगाच्च निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थमादौ गणपति पूज्यइति चिन्तामणौ । २ अविदिताप्येच्छदो देवतविदित्यादि परिभाषातो यत्र कापि मंत्रप्रयोगे केवलमंत्रपाठानर्थक्यादृष्याद्युपन्यास आवश्यक एवेत्यत्र निर्दिश्यते । यथा—महीद्यौ. काण्वो मे वातिथिर्भूमिर्गायत्री । ओषधय इत्यस्यार्थवर्णे भिषगोपधयो नुष्टुप् । आकलशेष्वित्यस्य काश्यपो देवल. पवमान सोमो गायत्री । इमं मे गंग इत्यस्य सि

भिः । इतिमंत्रावृत्त्यादक्षिणोत्तरतोभूमिस्पृष्ट्वा । ॐ ओषधयः संवदंते सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्पारयामसि ।
इति तथैव तंडुलपुंजौ कृत्वा । ॐ आकलशेषु धावति पवित्रे परिषिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु वर्धते । इति पुंजोपरि द्वौ सलक्षणौ धातुमयौ मृ-
न्मयौ वा कलशौ निधाय ॐ इमं मे गंगेय मुने सरस्वति शुतुद्रिस्तोमं स च तापरुष्ण्या । असि कन्यामरुद्धुधे वितस्तया जीकीये शृणु ह्या
सुषोमया । इति तीर्थजलेन प्रत्येकं पूरयित्वा ॐ गंधद्वारां दुराधर्षा नित्यपुष्टां करीषिणी । ईश्वरा सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियं इति

धुक्षित्रैयमेधो नद्योजगती । गंधद्वारामित्यस्यानंदकर्मचिह्नीते दिरासुताः श्रीरनुष्टुप् । या ओषधीरित्यस्यार्थवर्णो भिषगोषधयोऽनुष्टुप् । अथ तथैव इत्य-
स्यार्थवर्णो भिषगोषधयोऽनुष्टुप् । स्योनापृथिविकाण्वो मेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । याः फलिनीरित्यस्यार्थवर्णो भिषगोषधयोऽनुष्टुप् । सहिरत्वानीत्यस्य
श्यावाश्च सविता गायत्री । हिरण्यरूप इत्यस्य शौनकोपांनपात्रिष्टुप् । युवासुवासा इत्यस्य विधामित्रोपूषस्त्रिष्टुप् । पूर्णादूर्वा इत्यस्य विश्वेदेवाः शतक्रतुर-
नुष्टुप् । भद्रं कर्ण इत्यस्य गौतमो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । द्रविणो दा इत्यस्य कुत्सो द्रविणो दा अग्निस्त्रिष्टुप् । सविता पश्चात्तादित्यस्य लुशो धानाको विश्वेदेवास्त्रिष्टुप्
नवोनव इत्यस्य सूर्यासावित्री चंद्रमसस्त्रिष्टुप् । उच्चादिवीत्यस्यांगिरसो दिव्यः प्राजापत्यो दक्षिणावातदातारो वा त्रिष्टुप् । उद्गाते वेत्यस्य गृत्समदः शक्रुतः
शक्ररी । स्वस्तये वायुमित्यस्य स्वस्त्यात्रेयो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । ऋद्ध्यामस्तोममित्यस्य काश्यपो भूतांशोऽधिनौ त्रिष्टुप् । श्रिये जात इत्यस्य कण्वः पवमानः
सोमस्त्रिष्टुप् । भूमिप्रार्थनादौ वि० । कर्मबाहुल्यादनवकाशाद्वा सर्वेषां पठनाशक्तौ यस्य वाक्यं स ऋषिर्यो ते नोच्यते सा देवता यदक्षरपरिमाणं तच्छब्द इति
पारिभाषिकमृष्याद्युपयुंजीत न केवलमंत्रो हः कार्यः । ? यद्यप्यत्र धान्यराशिरपेक्षितस्तथापि—सस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः स तुषंधान्यमुच्यते । आमं वितुषमि
त्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतमिति वसिष्ठः । यद्वा धान्यमसिधिनिहिदेवानितितंडुलेष्वपि धान्यशब्दप्रयोग इति चिंतामणिः तेन तदुलग्रहणमनवद्यं ।

गंधंकलशयोःप्रक्षिप्य । चंदनादिनातावनुलिप्यपुष्पमालाभूपितौकृत्वा । (ॐ याओपधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपरा ।
 मनैनुवभ्रूणामहंशतंधामानिसुप्तच । इतिसर्वोपधीःक्षिप्वा । ॐ कांडात्काडात्प्ररोहंतीपरुपःपरुपस्परि । एवानौदूर्वप्रत-
 नुसहस्रेणशतेनच । इतिदूर्वाः । ॐ अश्वत्थेवोनिपदनंपुणेवोवसतिष्कृता । गोभाजइत्किलांसतयत्सनर्वथपूरुपं । इतिपं
 चपल्लवान् । ॐ स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानुःशर्मसप्रथः । इतिसप्तमृदः । ॐ याःफलिनीर्याअफलाअपुष्पा
 याश्चपृष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुंचंत्वंहसः । इतिफलं । ॐ सहिरलानिदाशुपैसुवातिसविताभगः । तंभागंचित्र
 मीमहे । इतिकनककुलिशनीलपद्मरागमौक्तिकेतिपंचरत्नानि । ॐ हिरण्यरूपःसहिरण्यसंहगपानपात्सेदुहिरण्यवर्णः ।
 हिरण्ययात्परियोनेर्निषद्याहिरण्यदाददुत्यन्नमस्मै । इतिहिरण्यं । ॐ युवासुवासाःपरिवीतआगात्सउश्रेयान्भवतिजार्थमानः ।
 तंधीरासःकवयउन्नयंतिस्वाध्वो १ नर्मसादेवयंतः । इतिवस्त्रेणसूत्रेणवाकलशौवेष्टयित्वा) । ॐ पूर्णाद्विपरापतसुपूर्णपुन-
 रापत ॥ वस्त्रेविक्रीणावह्वाइपमूर्जैशतक्रतो ॥ इतिसतंडुलाभ्यांसफलाभ्यांपूर्णपात्राभ्यांकलशयोराननेपिदध्यात् ॥ सर्वत्रप्र-
 तिकलशमंत्रावृत्तिरुत्तरसंस्थतार्चं ॥ ततस्तत्त्वायामिशुनःशेषोवरुणस्त्रिष्टुप् ॥ कलशेशवरुणावाहनेविनियोगः ॥ ॐ तत्त्वाया

१ अयधनुश्चिह्नातर्वर्तीभागःकाशीस्थपुस्तकात्सगृहीतः । कचिदत्रदूर्वापल्लवाद्याःप्रक्षपणेनोक्तास्तदाशयस्तुशतिकेतेपामावश्यकताअन्यत्रमांग-
 लिकेऐच्छिकमिति । २ कलशस्थापनं—पुण्याहवाचनेचैवय कुर्यात्कलशार्चन । दक्षिणस्थ स्थिरश्चैवउत्तरस्थश्चरस्तथा । नचालयेदक्षिणस्थ
 मुत्तरस्थतुचालयेत् । अन्यथार्धमहानिःस्यादेपधर्मःसनातनइति । याम्यादिशिस्थिरेकुंभेचरकुंभ.स्थिरोभवेत् । कुंभद्वयंशुभेतंत्रेह्यशुभेचैकउच्यते

मिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशस्तेयजमानोहविभिः ॥ अहेलमानोवरुणेहवोध्युरुशंसमानआयुःप्रमोषीरितिउत्तरकलशेशवरुणमा
वाहयेत् चंदनादिनापूजयेच्च ॥ ततउत्तरकलशेदेवताआवाहयेदेवम् ॥ कलशस्यमुखेविष्णुःकंठेरुद्रःसमाश्रितः ॥ मूलेतत्र
स्थितोब्रह्मामध्येमातृगणाःस्मृताः ॥ कुक्षौतुसागराःसर्वेसप्तद्वीपावसुंधरा ॥ ऋग्वेदोथयजुर्वेदःसामवेदोह्यथर्वणः ॥ अंगैश्च
सहिताःसर्वेकलशंतुसमाश्रिताः ॥ अत्रगायत्रीसावित्रीशांतिःपुष्टिकरीतथा ॥ आयांतुममशांत्यर्थदुरितक्षयकारकाः ॥ सर्वेस
मुद्राःसरितस्तीर्थांनिजलदानदाः ॥ आयांतु० ॥ ततस्तत्कलशेअक्षतान्क्षिपेत् ॥ मातृदेवोभव ॥ पितृदेवोभव ॥ आचार्यदे
वोभव ॥ अतिथिदेवोभवइति ॥ ततःअवनिकृतजानुमंडलःकमलमुकुलसदृशमंजलिंशिरस्याधाद्यदक्षिणेनपाणिना सुवर्ण
पूर्णकलशंधारयित्वा आशिपःप्रार्थयते ॥ प्रार्थनामाह ॥ एताःसत्याअशिपःसंतु ॥ दीर्घानागानद्योगिरयस्त्रीणिचिष्णुपदा
निचतेनायुःप्रमाणेनपुण्याहंदीर्घमायुरस्तु ॥ शिवाआपःसंतु ॥ सौमनस्यमस्तु ॥ अक्षतंचारिष्टंचास्तु ॥ गंधाःपांतु सौमंगल्यं
चास्तु ॥ अक्षताःपांतु आयुष्यमस्तु ॥ पुष्पाणिपांतु सौश्रियमस्तु ॥ तांवूलानिपांतु ऐश्वर्यमस्तु ॥ दक्षिणाःपातु बहुदयं

इतिस्मृतिवाक्यादेतच्छुभेकर्मणिशुभद्वयज्ञेय । यद्यपिविभ्रत्कुभमपांपूर्णमितिगृह्यपरिगिष्टजयतगौनकादिभि. तथा सूत्रेणवेष्टितकुभमित्याश्रयाय
नस्मृतावाग्यविशेषैककलशनिर्देशादेकवचनेनकलशद्वयाप्रतीतिस्तथाप्यत्रकुभपदकलशद्वयोपलक्षणंसर्वसामजस्यादितिसंस्कारकल्पद्रुमे । उत्तरक
लशेदेवतावाहनेपिदक्षिणकलशोद्वित्वसंपादनार्थः विवाहहेमेसत्यामपिदृढपलवत् । यदुक्तमशुभैचैकउच्यतइतितदशुभपरं । तेननिधनशाल
गस्वस्तिवाचनादोवेकएवकलशइतियाज्ञिकाः ।

चास्तु ॥ दीर्घमायुःश्रेयःशांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चारतु ॥ श्रीर्यगोविद्याविनयोवित्तं बहु पुत्रं चायुष्यं चास्तु ॥ (अत्र सर्वत्र ब्राह्मणैर
 स्त्विति प्रत्युत्तरं देयं) ॥ यंकृत्वासर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मारंभाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तते तमहमोकारमादिकृत्वा ऋग्यजुः सामा
 शीर्वचनं बहु विमतं संविज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये ॥ विप्राः वाच्यतामिति वदेयुः ॥ एतद्गुचरत्रापि यथायोग्यं
 प्रत्युत्तरं देयं ॥ ततो यजमानः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजन्नाः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्बन्धै
 मदेवाहितं यदायुः ॥ ॐ द्रविणो दाद्रविणसस्तुरस्य द्रविणो दाः स नरस्य प्रयंसत् ॥ द्रविणो दावीरवतीमिपनो द्रविणो दारा
 सते दीर्घमायुः ॥ ॐ सवितापश्चात् सविता पुरस्तात् सवितो त्तरात् सविता धरात्तात् ॥ सवितानः सुवतु सर्वतां तिस्रवितानो
 रासतां दीर्घमायुः ॥ ॐ नवौ नवो भवति जायमानो ह्येकितुरुपसामित्यग्रं ॥ भागं देवेभ्यो विदधात्यायन्नं चंद्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥
 ॐ उच्चादिविदक्षिणावतोऽअस्थुर्ये अश्वदाः सहते सूत्रेण ॥ हिरण्यदाऽअमृतत्वं भजेत वा सो दाः सोमप्रतिरंत आयुः ॥ आपुंडं
 तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वचसे ॥ यस्त्वाह दार्कीरिणामन्यमानो मर्त्यमर्त्यो जोहवीमि ॥ जातवेदो यगो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्नेऽ
 अमृतत्वं मर्यां ॥ ॐ यस्मै त्वंसुकृतै जातवेदोऽउलोकमग्ने कृणवस्योनं ॥ अश्विनं सपुत्रिणं वीरवंतं गोमंतं रयिनं शतेत्यस्ति ॥
 संत्वांसि चामियजुषा प्रजामायुर्धनं च ॥ विप्राः समाहितमनसः स्मः ॥ यजमानः प्रसीदतु
 भवंतः ॥ विप्राः प्रसन्नाः स्मः ॥ यजमानः शांतिरस्तु ॥ पुष्टिरस्तु ॥ तुष्टिरस्तु ॥ वृद्धिरस्तु ॥ अविघ्नमस्तु ॥ आयुष्यमस्तु ॥

१ अत्र व्रतनियमतपः स्वाध्यायक्रतुदमदानविशिष्टानां ब्राह्मणानामन समाधीयतामिति दवाक्य ॥ कौस्तुभपारिजातकारादिभिरग्रहणादयद्रसुपेक्ष्यमेव ।

आरोग्यमस्तु । शिवंकर्मास्तु । कर्मसमृद्धिरस्तु । धर्मसमृद्धिरस्तु । वेदसमृद्धिरस्तु । शास्त्रसमृद्धिरस्तु । पुत्रसमृद्धिरस्तु ।
 धनधान्यसमृद्धिरस्तु । इष्टसंपदस्तु । वहिर्देशेऽरिष्टनिरसनमस्तु । यत्पापंतत्प्रतिहतमस्तु । मध्येयच्छेयस्तदस्तु । उत्तरेक
 मण्यविघ्नमस्तु । उत्तरोत्तरमहरहरभिवृद्धिरस्तु । उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यन्ताम् । इष्टाः कामाः संपद्यन्ताम् ।
 तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलगाधिदेवताः प्रीयन्ताम् । तिथिकरणे मुहूर्तनक्षत्रे सग्रहे सदेवते
 प्रीयेताम् । दुर्गापांचाल्यौ प्रीयेताम् । अग्निपुरोगा विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम् । इन्द्रपुरोगामरुद्राः प्रीयन्ताम् । ब्रह्मपुरोगाः सर्वे
 वेदाः प्रीयन्ताम् । विष्णुपुरोगाः सर्वेदेवाः प्रीयन्ताम् । माहेश्वरीपुरोगाऽमामातरः प्रीयन्ताम् । वसिष्ठपुरोगाः ऋषिगणाः प्रीयं
 ताम् । अरुंधतीपुरोगा एकपत्न्यः प्रीयन्ताम् । ऋषयश्छंदांस्याचायविदादेवायज्ञाश्च प्रीयन्ताम् । ब्रह्मचब्राह्मणाश्च प्रीयन्ताम् ।
 श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम् । श्रद्धामेधे प्रीयेताम् । भगवती कात्यायनी प्रीयताम् । भगवती माहेश्वरी प्रीयताम् । भगवती पुष्टि
 करी प्रीयताम् । भगवती तुष्टिकरी प्रीयताम् । भगवती ऋद्धिकरी प्रीयताम् । भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम् । भगवन्तौ विघ्नवि
 नायकौ प्रीयेताम् । भगवान् स्वामी महासेनः सपत्नीकः ससुतः सपार्षदः सर्वस्थानगतः प्रीयताम् । हरिहरहिरण्यगर्भाः प्रीयन्ताम् ।
 सर्वाग्रामदेवताः प्रीयन्ताम् । सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम् । सर्वावास्तुदेवताः प्रीयन्ताम् । वहिः हता ब्रह्माद्विषः । हताः परि
 पंथिनः । हता अस्य कर्मणो विघ्नकर्तारः । शत्रवः पराभवंयांतु । शाम्यंतु घोराणि । शाम्यंतु पापानि । शाम्यन्तीत्ययः ।
 शुभानि वर्धन्ताम् । शिवा आपः संतु । शिवाः ऋतवः संतु । शिवा अग्नयः संतु । शिवा आहुतयः संतु । शिवा ओषधयः संतु ।

शिवावनस्पतयःसंतु । शिवाअतिथयःसंतुः । अहोरात्रेशिवेस्याताम् । निकामेनिकामेनःपर्जन्योवर्षतु । फलिन्योनओ
पधयःपच्यंताम् । योगक्षेमोनःकल्पताम् । शुक्रांगारकबुधवृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिताआदित्यपुरोगाःसर्वेग्रहाः
प्रीयताम् । भगवान्नारायणःप्रीयताम् । भगवान्पर्जन्यःप्रीयताम् । प्रीयतांभगवान्स्वामीमहासेनः । पुण्याहकालान्वा
चयिष्ये । वाच्यतामिति विप्राः ॥ ॐ उद्गातेर्वशकुनेसामर्गायसिब्रह्मपुत्रइवसर्वनेपुशंससि । वृषेववाजीशिशुमतीरपीत्यास
र्वतोनःशकुनेभद्रमार्वद्विश्वतो नःशकुनेपुण्यमार्वद । याज्ययायजतिप्रत्तिर्वेयाज्यापुण्यैवलक्ष्मीःपुण्यामेवतल्लक्ष्मींसंभावय
तिपुण्यांलक्ष्मींसंस्फुरते । यत्पुण्यंनक्षत्रं । तद्वद्भुक्वीतोपव्युषं । यदावैसूर्यैउदेति । अथनक्षत्रंनैति । यावत्तितत्रसूर्यो ग
च्छेत् । यत्रजघन्यपश्येत् । तावत्तिकुर्वीतयत्कारीस्यात् । पुण्याहएवकुरुते । तानिवाएतानिनियमनक्षत्राणि । यान्येवदेव
नक्षत्राणि । तेषुकुर्वीतयत्कारीस्यात् । पुण्याहएवकुरुते । मह्यंसहकुटुंबिनेमहाजनान्नमस्कुर्वाणायाशीर्वचनमपेक्षमाणाया
मुककर्मणःपुण्याहंभवंतोब्रुवंत्विति त्रिवेदेत् । ॐ पुण्याहमिति त्रिवेदेयुर्विप्राः । ॐ स्वस्तयेवायुमुर्पत्रवामहेसोमंस्वस्तिभुव
नस्ययस्पतिः । बृहस्पतिसर्वगणंस्वस्तयेस्वस्तयेआदित्यासौभवंतुनः । आदित्यउदयनीयःपथ्ययेवेतःस्वस्त्याग्रयंतिपथ्यांस्व
स्तिमभ्युद्यंतिस्वस्त्येवेतःप्रयंतिस्वस्त्युद्यंति (स्वरत्युद्यंति) । स्वस्तिनूद्रौवृद्धश्रवाः । स्वस्तिनःपूपाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्ता

१ सहकुटुंबिनेइत्यत्रसहशब्दःप्रशस्तवचनः । इन्प्रत्ययस्तुप्रशस्तकुटुंबशब्दात् । अयमेवचसहशब्दस्यप्रशस्तार्थत्वेहेतुः । इन्सहयोःसमानार्थक
त्वादन्यतरैवेयर्थ्यञकानकार्या । प्रशस्तएवार्थंजिघ्राहृतपाठः । २ असमजसमत्रावृत्तिकरण ।

क्ष्यो॒ अरि॒ष्टने॒मिः । स्व॒स्तिनो॒बृह॒स्पति॑र्दि॒धातु । अ॒ष्टौदे॒वाव॑स॒वःसो॒म्यासः । च॒तस्रो॑दे॒वीर॒जराःश्र॒विष्ठाः । तेय॒ज्ञपा॑तुर॒जसः
प॒रस्ता॑त् । सं॒वत्स॒रीण॑म॒मृतं॑ स्व॒स्ति । म॒ह्यमि॒त्यादि॑कर्म॒ण इत्य॑तं॒पूर्व॑वत् । अ॒मुक॑कर्म॒णेस्व॒स्तिभ॑वंतो॒ब्रुवं॑त्विति॒त्रिः । ॐ आ॒यु
ष्मते॑स्व॒स्तीति॑प्रति॒वच॑नं॒त्रिः । ॐ ऋ॒द्ध्याम॒स्तोम॑स॒नयाम॒वाज॒मानो॑मंत्र॒स॒रथे॒होप॑यातम् । य॒शो॒नप॒क्कंम॒धुगो॑ब्ध॒तरा॑भूतांशो॒अ
श्विनोः॑का॒र्मम॒ग्राः । सर्वा॑मृ॒द्धिमृ॒धुया॑मिति॒तवै॒जस॑व॒पुरस्ता॑त्पर्य॒भव॑च्छंदो॒भिर्म॑ध्यतो॒क्षरै॑रु॒परि॒ष्टाद्वा॒यत्र्या॑सर्वतो॒द्वाद॑शाहं
परि॒भूय॑सर्वा॒मृद्धि॑मा॒धोत्स॑र्वा॒मृद्धि॑मृ॒धोति॑यए॒वंवे॑द । ऋ॒द्ध्यास्म॑ह॒व्यैर्न॑म॒सोप॑सद्य । मि॒त्रं दे॒वांमि॒त्रधे॒यंनो॑अस्तु । अ॒न॒रा॒धा
न्हु॒विपा॑व॒र्धय॑तः । श॒तंजी॑वे॒मश॒रदुःस॑र्वी॒राः । त्री॒णित्री॒णिवै॒दे॒वाना॑मृ॒द्धानि॑ । त्री॒णिछं॑दा॒सित्री॑णिसर्व॒नानि॑ । त्रय॑इ॒मे
लो॒काः । ऋ॒द्ध्यामे॒वत॑द्वी॒र्ये॒षुलो॒केपु॑प्रति॒तिष्ठ॑ति । म॒ह्यमि॒त्यादि॑अस्यकर्म॒णःऋ॒द्धिंभ॑वंतो॒ब्रुवं॑त्विति॒त्रिः । ॐ ऋ॒द्ध्यता॑मिति
प्रति॒वच॑नं॒त्रिः । ॐ श्रि॒येजा॒तःश्रि॒यआ॑नि॒रिया॒यश्रि॒यंय॒योज॑रि॒तृभ्यो॑दधाति । श्रि॒यं॒वसा॑ना॒अमृ॑तत्वमा॒यन्भ॑वं॒तिस॒त्यास॑मि
था॒मि॒तद्रौ । श्रि॒यए॒वै॒नंत॑च्छि॒यामा॑दधा॒तिस॑त॒तमृ॑चा॒वषट्कृत्य॑संतत्यै॒संधी॑यते॒प्रज॑याप॒शुभि॑र्यए॒वंवे॑द । य॒रिम॑न्ब्र॒ह्माभ्य॑जे
य॒त्सर्व॑मे॒तत् । अ॒मुं॒चलो॒कमि॒दमु॑च॒सर्व॑म् । तन्नो॑न॒क्षत्र॑म॒भिजि॑द्विजित्य । श्रि॒यं॒दधा॑त्व॒हूणी॑य॒मानम् । अ॒हे॒वु॒धिय॑मंत्र॒मे
गो॒पाय॑ । यमृ॒षय॒स्त्रयि॑वि॒दावि॒दुः । ऋ॒चःसा॑मा॒निय॑जू॒षि । सा॒हि॒श्रीर॒मृता॑स॒ताम् । ए॒तैर्म॑त्रैर्नो॒राज॑नं॒कार्य॑ । म॒ह्यमि॒त्या
दि॒पूर्व॑वत् । अ॒मुक॑कर्म॒णःश्री॑र॒स्त्विति॑भ॒वंतो॒ब्रुवं॑त्विति॒त्रिर्ब्रू॑यात् । ॐ अस्तु॒श्रीरिति॑त्रि॒र्वि॒प्राः । वर्ष॑शतं॒पूर्ण॑मस्तु । गो॒त्रा
भि॒वृद्धि॑रस्तु । प्र॒जाप॑तिःप्री॒यता॑म् । ॐ शु॒क्रेभि॒रगै॒र॒जआ॑त॒तन्वा॒न्कतुं॑पु॒नानः॑क॒विभिः॑प॒वित्रैः । शु॒चि॒र्वसा॑नःप्र॒थायु॑र॒पां

अथोमिमीतेबृहतीरनूनाः । तदप्येषश्लोकोभिगीतोमरुतःपरिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहे । आविक्षितस्यकामप्रोविश्वेदेवाःसभा
 सदइति ॥ ततउत्तरकलशंदक्षिणहस्तेदक्षिणकलशंवामहस्तेगृहीत्वाताभ्यांधाराद्वयंसंततंपात्रेनिषिचेदेभिर्मन्त्रैः । वास्तोष्प
 तइतिचतसृणामैत्रावरुणिर्वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप्कलशोदकसंचनेवि० । ॐ वास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेगोअनमीवोभवानः ।
 यत्त्वेमहेप्रतितन्नो जुपस्वगंनोभवद्विपदुशंचतुष्पदे । वास्तोष्पतेप्रतरणेनएधिगयस्फानो गोभिरश्वैर्भिरिंदो । अजरासस्ते
 सुखेस्यामपितेवपुत्रान्प्रतिनोजुषस्व । वास्तोष्पतेशुग्मयांससदातेसक्षीमर्हिरण्वयागातुमत्या । पाहिक्षेमउतयोगेवरंनोयुयं
 पातस्वस्तिभिःसदानः । अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपाण्याविशन् । सखासुगेवएधिनः । गिवंगिवंगिवम् । ततःकतुर्वा
 मतःपत्नीमुपवेश्यपात्रपातितजलेनपल्लवदूर्वाभिरुदङ्गुखास्तिष्ठतोविप्राअभिपिचेशुः । समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणां
 वसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् । अभिषेकेविनियोगः । ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्यमध्यात्पुनानायंत्यनिविशमानाः । इंद्रोयावज्रीवृषभो
 ररादुताआपोदेवीरिहसामंवंतु । याआपोदिव्यापुतवास्रवतिष्णनित्रिमापुतवायाःस्वयंजाः । समुद्रार्थायाःशुचयःपावका
 स्ताआपोदे० । यासांराजावरुणोयातिमध्येसत्यानृतैर्वपश्यंजनानां । मधुश्चुतःशुचयोयाःपावकास्ता० । यासुराजावरु
 णोयासुसोमोविश्वेदेवायासूजंमदति । वैश्वानरोयास्वग्निःप्रविष्टस्ता० । त्रायंतामितितिसृणांससक्रपयआपोनुष्टुप् । अभि
 षेकेवि० । त्रायंतामिहदेवास्त्रायंतांमरुतांगणः । त्रायंतांविश्वभूतानियथायमरपाअसत् । आपइद्वाउभेपजीरापोअमीव
 चातनीः । आपःसर्वस्यभेपजीस्तास्तेकृण्वंतुभेपजं । हस्ताभ्यांदशशाखाभ्यांजिह्वावाचःपुरोगवी । अनामयिबुभ्यांत्वाता

भ्यांत्वोपस्पृशामसि । इमा आप इति तिसृणामैतरेय आपो नुष्टुब्जगत्य नुष्टुभः । अ० । इमा आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य भेषजीः ।
 इमाराष्ट्रस्य वर्धनीरिमाराष्ट्रभृतो मृताः । याभिरिंद्रमभ्यर्पि च त्र्यजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनु । ताभिरुद्भिरभिर्पि चामित्वाम-
 हं राज्ञां त्वमधि राजो भवेत् । महं तैत्त्वामहीनां सन्नाजं च वर्षीनां देवीजनित्र्यजीजनत् । देवस्य त्वासवितुः
 प्रसवोऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रे स्तेजसासूर्यस्य वचसं द्रस्यैर्द्रियेणाभिर्पि चामि । बलाय श्रियै यशसे न्नाद्याय । इन्द्रियं वा ए-
 तदस्मिं ह्योकेयदधियदक्षाभिर्पि च तीन्द्रियमेवास्मिंस्तद्धातिरसो वा एष ओषधिवनस्य तिगुयन्मधुयन्मध्वाभिर्पि चतिरसमेवास्मि-
 स्तद्धाति तेजो वा एतत्पशूनां यद्धृतं यद्धृतं नाभिर्पि चति तेज एवास्मिंस्तद्धात्यमृतं वा एतदस्मिं ह्योकेयदापो यदद्भिरभिर्पि चत्यमृ-
 तत्वमेवास्मिंस्तद्धाति सोभिषिको भिषेक्रे ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यात्सहस्रं दद्यात्क्षेत्रं च तुष्पा दद्यात्संख्यातमेवापरिमितं
 दद्यादपरिमितो वै क्षत्रियोपरिमितस्यावरुध्या इत्यथामैसुराकंसं हस्त आदधाति स्वादिष्ठयामदिष्ठया पवस्व सोमधारया । इन्द्रा-
 यपातवे सुत इति तां पिवेद्यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽपि वच्छचीभिः । इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामि ।
 अभित्वा वृषभा सुते सुतं सुजामि पीतये । तृपाव्यश्रुहीमदमितियो हवावसोमपीथः सुरायां प्रविष्टः सहैव ते नैर्द्रणमहाभिषेकेणाभि-
 षिक्तस्य क्षत्रियस्य भक्षितो भवति न सुरातां पीत्वाभिर्मन्त्रयेतापामसोमं शनो भवेति तद्यथैवादः प्रियः पुत्रः पितरं प्रियावाजायापतिं
 सुखं शिवमुपस्पृशत्या विस्रस एवं हैव ते नैर्द्रणमहाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य सुरावासोमो वान्यद्वा न्नाद्यं सुखं शिवमुपस्पृशत्या

१ देवस्य त्वेत्यैतरेयः सविताश्विनौ पूपाचयजुः ।

विस्रसः ॥ १ ॥ इतिब्राह्मणम् । सुरास्त्वामभिषिंचंतुब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवोजगन्नाथस्तथासंकर्षणोविभुः । प्रद्यु
 म्नाश्चानिरुद्धश्चभवंतुविजयायते । आखंडलोन्निर्भगवान्यमोवैनिर्ऋतिस्तथा । वरुणःपवनश्चैवधनाध्यक्षस्तथाजिवः । ब्रह्म
 णासहिताःसर्वेदिक्पालाःपांतुतेसदा । कीर्तिलक्ष्मीधृतिर्मेधापुष्टिःश्रद्धाक्रियामतिः । बुद्धिलज्जावपुःशांतिःकांतिस्तुष्टिश्च
 मातरः । एतास्त्वामभिषिंचंतुदेवपत्न्यःसमागताः । आदित्यश्चंद्रमाभौमोबुधजोवसितार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिषिंचंतुरा
 हुकेतुश्चतर्पिताः । देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयोमुनयोगावोदेवमातरएवच । देवपत्न्योद्रुमानागादैत्याश्चा
 प्सरसांगणाः । अस्त्राणिसर्वशस्त्राणिराजानोवाहनानिच । औषधानिचरत्नानिकालस्यावयवाश्चये । सरितःसागराःशैला
 स्तीर्थानिजलदानदाः । एतेत्वामभिषिंचंतुसर्वकामार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ इत्यादिपौराणिकान्श्लोकानपिपठति । अभिषेकेतच्छं
 योरितिमंत्रांते ॐ भूर्भुवःस्वःअमृताभिषेकोस्त्वितिवेदयुः । ततआचारप्राप्तंवस्त्रादिदानंतत्परिधानंच । एवंबहुचपरिशि
 ष्टोक्तंशिष्टाचारप्राप्तंचैकीकृत्यपुण्याहवाचनमुक्तम् । इतिश्रीमद्विष्णुमुकुटमाणिक्यश्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टविरचि
 ॥

द्योक्तंशिष्टाचारप्राप्तंचैकीकृत्यपुण्याहवाचनप्रयोगः ॥
 तेप्रयोगरत्नेसर्वकर्मोपयोगीपुण्याहवाचनप्रयोगः ॥ ॥ गर्भाधानादिनामकर्मांतकर्माणिहितवान्नप्राग्गनादिविवाहां
 अर्थलोकानुसारेणानुकल्पपक्षमाश्रित्यांकुरार्पणप्रयोगः ॥ ॥ देशकालौस्मृत्यामुककर्मसाफल्यनिरंत
 तापत्यसंस्कारेष्वन्येषुचनवागारप्रवेशादिशुभकर्मसुसद्योंकुरार्पणंकुर्यात् । तच्चैवं । देशकालौस्मृत्यामुककर्मसाफल्यनिरंत
 १ अत्रलोकानुसारेणेत्युक्तत्वात्क्वचिदनुष्ठानदृश्यतेनसर्वत्र । इदमेवज्ञापकदेशानुसारेणशिष्टाचारप्रवृत्ते ।

रशुभत्वसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अंकुरार्पणं करिष्ये इति संकल्प्य । शुद्धभूमिगोमयेनोपलिप्य रंगवह्न्यादिभिरलंकृत्य तत्र
सिताक्षतान्प्रकीर्य किंचिद्भीरं नववेणुपान्नं सूत्रेणावेष्टय तदेव पालिकात्वेन संस्थाप्य वल्मीकमृदं हृदपंकं शुष्कगोमयचूर्णं च तत्र प्र
क्षिप्य पालिकामूलैश्चैतत्तुलैः पूरयित्वा दूर्वाकुराश्च तथा शिरीषविल्वपत्राणामुपरिशुभे मुहूर्ते तद्वेणुपान्नं संस्थाप्य तत्र सितरक्तह
रिद्वर्णानि पुष्पाण्यवकीर्य मध्यादिपंचस्थानेषु पंचदेवताः पूजयेत् । तत्र ब्रह्मजज्ञानं गोतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । ब्रह्मा वाहने
विनियोगः । ॐ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विस्तीर्णमृतः सुरुचो वेन आवः । सबुध्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च यो निमसतश्च विवः ।
अनेन पालिकामध्ये ब्रह्माणमावाहयेत् । यत इद्रेति प्रगाथो भर्ग इद्रो बृहती । इन्द्रावाहने विनियोगः । ॐ यत इद्र भर्गो महततो
नोऽअभयंकृधि । मधवच्छुग्धितव तन्न कृतिभिर्विद्विषो विमृधो जहि । अनेन पूर्वभागे इद्रमावाहयेत् ॥ नाके सुपर्ण भार्गवो वे
नो यमस्त्रिष्टुप् । यमावाहने वि० । नाके सुपर्णमुपयत्पतंतं हृदावेनं तो अभ्यर्चय क्षतत्वा । हिरण्यपक्ष्वरुणस्य दंतं यमस्य यो नौ श
कुनं भुरणुं । अनेन दक्षिणे यममावाहयेत् । तत्त्वायामिशुनः शेषो वरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणावाहने ० । ॐ तत्त्वायामि ब्रह्मणा वंद
मानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेळमानो वरुणे हवो ध्युरुशंसमान आयुः प्रमोषीः । अनेन पश्चिमे वरुणमावाहयेत् ।
सोमो धेनुं गोतमः सोमस्त्रिष्टुप् । सोमावाहने वि० । ॐ सोमो धेनुं सोमोऽअर्वतमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति । सादुन्यं विदुश्च
सभेयं पितृश्रवणं यो ददाश दस्मै । अनेनोत्तरे सोममावाहयेत् । ततः ब्रह्मणे नम आसनमित्यादिक्रमेण षोडशोपचारैः पंचदेवताः
सम्यगभ्यर्च्य पालिकापश्चिमतः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नुपतिष्ठेत् । दिशां पतीन्मस्यामि सर्वकामफलप्रदान् । कुर्वतु सफलं कर्म कुर्वतु

सततं शुभमिति । ततः सिततंडुलां स्तोत्रेन प्रक्षाल्य प्राच्यादिचतुर्दिशु वीजप्रतिनिधित्वेन समंत्रं वापयेत् । तत्र यत इंद्रेत्यादय
श्रुत्वा रोमंत्राः प्रागुक्ताः ॥ इति नारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने सद्यो कुरार्पणप्रयोगः ॥

अथाभ्युदयिकश्राद्धविधिः ॥ ॥ तच्च गर्भाधानादि गर्भसंस्कारेषु जातकर्मोदिष्वपत्यसंस्कारेष्वन्याधानादिपुश्रौतकर्मसु श्र
वणाकर्मोदिषु वापीकूपतडागारामाद्युद्यापनादिषु देवप्रतिष्ठायां वानप्रस्थाश्रमसंन्यासस्वीकारे तु लोपुरुषादिमहादानादौ न वगृ
ह्य प्रवेशे महानाम्यादिवेदव्रते पुराजाभिषेकशान्तिकपौष्टिकेषु सर्वेषु उपपाकर्मोत्सर्जनयोराग्रे केन वीनयोर्वा तयो रन्यत्राग्रे च विधेका
र्यम् । इदमाभ्युदयिकश्राद्धं वक्ष्यमाणं वमातृपूजनमेकस्थानेकसंस्कारेष्वेककर्तृकेषु युगपदुपस्थितेषु सर्वादौ सकृदेव तत्रैव कार्यं
न तु प्रति संस्कारमावृत्या । यथा देवादकृत जातकर्मोदितस्योपनयनकाले जातकर्मोद्यनुष्ठाने देशांतरगतस्य मृतबुद्ध्या कृतोर्ध्वदे
हिकस्यागतस्य पुनर्जातकर्मोदिसंस्काराणां युगपदनुष्ठाने च कर्मनागाजलस्पृष्टादीनां प्रायश्चित्ततथापुनः संस्काराणां युगपदनु
ष्ठानेन वा । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिष्विति । तत्रा

१ यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलावधमोक्षयोः । पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धसमाचरेत् । तेन वैदिकहोमागकेषु दशपूर्णमासादिषु च वचनविज्ञेयिते
षुकर्मसु वृद्धिश्राद्धमाचरणीयमिति हेमाद्रिः । २ तुलापुरुषादीनामपियागसगच्छनाल्लोकपालानामावाहनमत्रेषु च सर्वेषु ममांबरपाहियज्ञरक्षेत्या
दिशब्दप्रयोगात्सत्यपिदानरूपत्वे यागधर्मो भवितव्यमिति तत्रापि वृद्धिश्राद्धकर्तव्य । एवमेव सहोमेकेषु धान्यपर्वतादिष्वन्यनुसंधेयमिति हेमाद्रिः ।
तदपि गणशः क्रियमाणसंस्कारेष्वनुदयिकेन साकसकृदेव ।

भ्युदधिकश्राद्धेकर्तव्यमानुष्योदैव्यश्चद्विविधार्मातरादौपूज्याः । तत्रमानुष्योमातरोष्टौमातृपितामहीप्रपितामह्यः । माता

नादीश्रा-

१ मातृपूजनस्याकरणेदोषोभविष्यपुराणेहेमाद्रौ—अकृत्वामातृयज्ञतुयःश्राद्धपरिवेषयेत् । तास्तस्यक्रोधसपन्नाहिंसांकुर्वतिदारुणा । इति ।
मातृकापूजनविचारः—तत्रगौर्याद्याश्चतुर्दशषोडशैवेत्युपस्थितौबहुत्रचतुर्दशपदसमभिव्याहारान्मातरोलोकमातरइतिद्वयसर्वासांविशेषणं एतामातरोलोकमातरोभवन्ति एतामातरोवृद्धौपूज्याइत्यर्थः । एवमेवादित्यभाष्ये । परशुरामादीनामतेष्येवं । हेमाद्रिरूपनारायणमदनरत्नादिकारास्तु—पूज्यास्तुषोडशैवमातरोलोकमातरइतिपरिगणनातःपठति । अतएवपद्धतिकारैर्निबंधकारैश्चद्वौपक्षावुपन्यस्तौ । वस्तुतस्तुचतुर्दशमातृणामेव सत्वाच्चतुर्दशैवपाठःश्रेयान् । अतएवअविच्छिन्नाध्ययनसप्रदायसमागतपाठसम्यग्जानंतःपरिशिष्टाध्येतारोपिवृद्धौपूज्याश्चतुर्दशैवपठन्ति । वाजसनेयिभिश्चस्वगृह्येमातृपूजाविधेरनुक्तत्वात्—सर्वेषामपिपक्षाणांस्वगृह्योक्तविधीयते । स्वगृह्योक्तस्यचाभावेग्रहणस्वेच्छयाभवेदितिसंग्रहवचनात्तद्यद्यपिस्वेच्छयोक्तं तथापितैश्छद्मोपपरिशिष्टोक्ताएवमातरपूज्याः । कात्यायनसूत्रपरिशिष्टोक्तयोरेककर्तृत्वात्पास्करमतस्याश्रयणीयत्वाच्च । तथाचस्मृतिसंग्रहः—नगृह्यादिस्मृतिर्येषांश्राद्धादावुपलभ्यते । कर्तुमर्हति ते सर्वे पारस्करमुनीरिति मिति । एतासांच प्रत्येकं देवतात्वं गौरीत्यादिनाऽसमुदितानांच मातृत्वेनैकवादेवतात्वम् । अत्र केचिन्मातरसगणाधिपाइत्यत्र मातृणां गौर्याद्यविशेषितानां पूज्यत्वावगमात्तासांमेवमिलितानां देवतात्वं न चतुर्ध्यादिविशेषितानां । अश्रुतत्वात्तासां । यद्यपि गौरीपद्मेत्यादिना विज्ञोपिता एव मातरो देवतात्वेन श्रूयते तथापि तस्य वचनस्योद्देशमात्रपरत्वान्मिलितानामेवमानुषां देवतात्वमिति मन्यते । अन्येतु गौर्यादीनां प्रत्येकं देवतात्वमाहुः । युक्ततरंचैतत् । अन्यथा बहुत्वविगितिष्ठमातृणामेकदेवतात्वे वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दशैति चतुर्दशसख्यानुपपत्तेः दशोपचारैर्देवेशि प्रत्येकनामभेदतइति रुद्रयामले प्रत्येकं पूज्यत्वविधानानुपपत्तेश्च । तस्मात्प्रत्येकदेवतात्वम् । तत्र गौर्यादीनां प्रत्येकदेवतात्वपक्षे नियामकाभावे वाजसनेयिन आहुः । अत्र पूर्वमेव युक्तमिति चिन्ता मणिरिति । अत्राय निष्कर्षः—यद्यपि ब्राह्म्याद्याश्च तथा सप्तदुर्गाक्षेत्रगणाधिपानि ति वचनं तथा गणेशेना विकल्पेनास्तुषोडशैति वचने च गणपतिपूजनमुक्तं तथापि तत्र क्रमाभावात् । आदौ विना

॥ १२ ॥

महीमातुःपितामहीमातुःप्रपितामहीतिपदृपितृष्वसामातृष्वसाचेति । ब्रह्माण्याद्यास्तथासप्तदुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् । ब्रह्मा
 ण्याद्याः—ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा । वाराहीचतथेद्राणीचामुंडासप्तमातरः । दुर्गाक्षेत्राधिपतिंगणाधिपतिं
 चपूजयेत् । तथाकात्यायनः—कुड्यलग्नवसोर्धारापंचधाराघृतेनतु । कारयेत्सप्तवाधारानातिनीचानचोच्छृताः । गौरी
 पद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया । देवसेनास्वधास्वाहामातरोलोकमातरः । धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्मदेवतयासहेति ।
 आत्मदेवतात्मकुलदेवता । आयुष्याणिचशांत्यर्थजपेदन्नसमाहितः । आयुष्याणिआनोभद्राइत्यादीनि । ततःवृद्धिश्राद्धं
 नवदैवत्यंपार्वणत्रयात्मकम् । तन्नक्रममाहाश्वलायनाचार्यः—मातापितामहीचैवसंपूज्याप्रपितामही । पित्रादयस्त्रयश्चैव
 मातुःपित्रादयस्त्रयः । एतेनवार्चनीयाःस्युःपितरोऽभ्युदयेद्विजैरिति । यत्तुवृद्धवसिष्ठः—नांदीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्व
 कम् । नामसंकीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वकमितिसमृत्यर्थसारश्च । वृद्धमुख्यास्तुपितरोवृद्धिश्राद्धेपुमुंजतइति तच्छाखांतर
 विषयम् । आश्वलायनानांतु आनुलोम्येनमात्रादिक्रमेणैव आश्वलायनाचार्यवचनात् । यत्तुब्रह्मपुराणे—पितापितामह
 श्रैवतथैवप्रपितामहः । त्रयोह्यश्रुमुखाहोतेपितरःसंप्रकीर्तिताः । तेभ्यःपूर्वेन्नयोयेचेतेतुनांदीमुखाःस्मृताइति । तन्महालय

यक पूज्योह्यतेचकुलेदेवतेतिवह्वचपरिशिष्टानुरोधान्वह्वचानामादौगणंपत्यादित्रय । वास्तुयागमकुर्वाणस्तवाहारोभविष्यतीतिवचनेनकेपाचिदा
 चाराद्वास्तोष्पतिततोब्राह्म्यादिसप्ततोगौर्यादिपोडशमातृआवाह्यपूजयेदिति तेनसप्तविशतिरितिसर्वमनवद्यम् । इतिसंस्कारगणपतिव्याख्या ।

१ कचिद्गौर्यादिक्रम कचिद्गणपत्यादिस्तेनद्विविध शिष्टाचारोत्रानुमीयते ।

प्रकरणपठितग्रीष्ठपदपौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविषयंतत्प्रकरणपाठादित्येवंहेमाद्व्यादयञ्जिरे । इहचनां दीमुखसंज्ञकान्मात्रा दीनुद्दिशेत् । विष्णुपुराणे—कन्याविवाहादीननुक्रम्य—नां दीमुखान्पितृनादौतर्पयेत्प्रयतोगृहीत्युक्तेः । ब्रह्मपुराणेच—जन्माद्यनुक्रम्यपितृन्नां दीमुखान्नामतर्पयेद्विधिपूर्वकमित्युक्तेः । वृद्धपराशरेणतु—देवानामपिनां दीमुखविशेषणमुक्तमत्रनां दीमुखेभ्योदेवेभ्यःप्रदक्षिणंकुशासनमिति । वृद्धिश्राद्धेचकालः—कर्माहातुर्वेद्युर्मातृपार्वणं कर्माहेपितृपार्वणं कर्मोत्तरा हेमातामहपार्वणमिति । अस्यासंभवेपूर्वेद्युरेवपूर्वाह्निमातृपार्वणंमध्याह्नेपैतृकंपराह्निमातामहानां । अस्याप्यसंभवेआह वृद्धमनुः—अलाभेश्राद्धकालानां नां दीश्राद्धत्रयंबुधः । पूर्वेद्युरेवकुर्वीतपूर्वाह्निमातृपूर्वकमिति । इदंचमहत्सुकर्मसु । अल्पे षुतुकर्माहेएवश्राद्धं । पुत्रजन्मनितुदिनेवारान्नौवाभुक्तवतोपवासिनावापुत्रजननानंतरमेवकार्यम् । अत्रसंकल्पादौविशेषः संग्रहे—शुभायप्रथमांतेनवृद्धैःसंकल्पमाचरेत् । नपृथ्वायदिवाकुर्यान्महादोषोऽभिजायते । अनस्मद्बृहदशब्दानामरूपाणां मगोत्रिणाम् । अनान्नां चातिलाद्यैश्चनां दीश्राद्धंचसव्यवत् । कारिकाच—संवधनामरूपाणि वजयेदत्रकर्मणि । अत्रसत्य वसूविश्वेदेवौ । तत्स्थानेद्वौविप्रौमात्रादीनांचप्रत्येकद्वौद्वौएवंविंशतिर्ब्राह्मणाः । यद्वामात्रादीनांत्रयाणांद्वौद्वौवेवमष्टौ । अत्र नापसव्यं तिलस्थानेयवाएव स्वधास्थानेस्वाहाशब्दः सव्यजानुनिपातनाभावः नाम्नान्नदानं प्राङ्मुखएवकुर्यात् प्रदक्षि णमुपचारोऽनुदमैःक्रियेत्यादयोविशेषाग्रंथांतरतोज्ञेयाः । पिंडदानेकुलदेशाचारतोव्यवस्था । भविष्यपुराणे—पिंडानि र्वपणंकुर्यान्नवाकुर्यान्नराधिप । वृद्धिश्राद्धेमहावाहो कुलधर्मानेवेक्ष्यतु । पिंडदानपक्षेविशेषोवसिष्ठेनोक्तः—दधिकर्कधुसंमि

श्रान्तिपिण्डान्दद्याद्यथाक्रमम् । कर्कधुर्वदरीफलम् । तथाएकैकस्मैपिण्डद्वयं देयम् ।—एकं नाम्नापरंतूष्णीं दद्यात्पिण्डद्वयं बुध इति
 चतुर्विंशतिमतात् । अन्ये च बहवो विशेषाग्रंथांतरतो ज्ञेयाः । दाक्षिणात्यानां विस्तृतवृद्धिश्चाच्चारभावाद्नेहोच्यते ॥
 अथाभ्युदधिके कर्तृनिर्णयः साग्रणीये ।—नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकम् ।
 द्वितीयपाणिग्रहणादौ वरएव कुर्यादित्यर्थः । कात्यायनः—स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिंडानोद्ग्रहनात्तेषां
 तस्याभावे तु तत्क्रमात् । तेषां सुतानां ओद्ग्रहनात्प्रथमविवाहपर्यंतं पिता स्वपितृभ्यः पिंडान्तदुपलक्षितं वृद्धिश्चाङ्गं कुर्यात् । तस्य
 पितुरभावे तु तस्य संस्कारार्थस्य पितृणां चः क्रमस्तेन क्रमेण पितृव्याचार्यमातुलादिः श्राद्धं दद्यान्न स्वपितृभ्य इति हेमाद्रिणा व्याख्यात
 म् । जीवत्पितृकस्तु पितुर्मात्रादिभ्यो वृद्धिश्चाङ्गं कुर्यात् । वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते तात्ते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो द
 द्यात्स्वयं सुतः । एतत्साम्प्रिकविषयमित्येके । विष्णुः—पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स ये पां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्पितरि पितामहे
 च येषां प्रपितामहः पितरि पितामहे प्रपितामहे च नैव दद्यादिति । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु—जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृ
 मातामहयोः कुर्यात्तस्यां जीवत्यां मातामहस्यैव कुर्यादिति ॥ अथास्य शिष्टप्रचुराचारपरिगृहीतः संकल्पविधिना प्रयोगः ॥
 उपनयनादि महत्सु कर्मसु पुर्वेद्युर्जातकर्मार्द्यल्पकर्मसु तदहरे ब्रह्मनांदीश्राद्धं कुर्यात् । तत्रादौ कर्तृकृतमांगलिकस्नानो धौ तवासाः
 कृतस्वस्त्ययनो नांदीश्राद्धपूर्वांगं मातृकापूजनं कुर्यात् । तच्चेत्थं । गोमयोपलिप्ते रंगवह्न्यादिभिरलंकृते श्राद्धस्थले प्रतिमा स्व
 क्षतपुंजेषु द्विजातिषु वा यथा लाभं संकल्पपूर्वं कर्मातृपितामहीप्रपितामहीमातृप्रपितामहीमातृष्वसुमातृ

ष्वसाख्याअष्टौमानुषमातृयथासंभवं । यद्वापूर्वोक्ताविनायकाद्यागौर्यादिषोडशमातृः ब्राह्मयादिसप्तमातृः दुर्गाक्षेत्रपालं
गणाधिपंचप्रत्येकंकांडानुसमयेनपदार्थानुसमयेनवाप्रणवादिनमौतनाममंत्रैरावाहनादिभिरभ्यर्चयेत् । यद्वा ॐ गौर्यादिषो
डशमातृभ्योनमः ब्राह्मयादिसप्तमातृभ्योनमइतिसंक्षेपेणसमुदितरूपेणार्चयेत् । ततः ॐ आनोभद्राःऋतवोयंतुविश्वतो
दब्धसोअपरीतासउद्भिदः । देवानोयथासदुमिद्धुधेअसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवोदेवे ॥ देवानोभद्रासुमतिक्रज्यूतांदेवानो
रातिरुभिनोनिवर्ततां । देवानोसख्यमुपसेदिमावयंदेवानआयुःप्रतिरंतुजीवसे ॥ तान्पर्वयानिविदाहमहेवयंभगंमित्रमदिति
दक्षमस्त्रिधं । अर्यमणंवर्णंसोममश्विनासरस्वतीनःसुभगासयस्करत् ॥ तन्नोवातोमयोभुवातुभेषजंतन्मातापृथिवीतत्पि
ताद्यौः । तद्वावाणःसोमसुतोमयोभुवस्तदश्विनाशृणुतांधिष्ण्यायुवं । तमीशानंजगतस्तस्थुषस्पतिंधियंजिन्वमवसेहूमहेवयं ।
पपानोयथावेदसामसद्धुधेरक्षितापायुरदब्धःस्वस्तये । स्वस्तिनऽइंद्रोवृद्धश्रवाःस्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्ताक्ष्यो
अरिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु । पृषदश्वामरुतःपृश्निमातरःशुभंयावानोविदथेषुजग्मयः । अग्निजिह्वामनवःसूरच
क्षसोविश्वेनोदेवाऽअवसागमन्निह । भद्रंकर्णेभिःशृणुयामदेवाभद्रंपश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशे
मदेवाहितंयदायुः । शतमिन्नशरदोऽअंतिदेवायत्रानश्चक्राजरसंतनूनां । पुत्रासोयत्रपितरोभवन्तिमानोमध्यारोरिपता
जुर्गतोः । अदितिद्यौरदितिरंतारिक्षमदितिर्मातासपितासपुत्रः । विश्वेदेवाऽअदितिःपंचजनाऽअदितिर्जातमदितिर्जानित्वं ।
ॐ शतंजीवशरदोवर्धमानःशतंहंमंतान्छतमुवसंतान् । शतमिन्द्राग्नीसविताबृहस्पतिःशतायुषाहविषेमंपुनर्दुः । आहर्षित्वा

विदंत्वा पुनरागाः पुनर्नव । सर्वाङ्गसर्वतश्चक्षुः सर्वमायुश्च ते विदं । त्वमप्युवाजिनं देवजतं सहावानं तुरुतारं रथानां । अरिष्टने
मिपृतनाजमांशुस्वस्तये तार्क्ष्यमिहाहुवेम । इन्द्रस्यैवरातिमाजो हुवानाः स्वस्तये नावमिवारुहेम । उर्वीनपृथ्वीचहुलगभीरमा
वामेतौ मापरेतौ रिषाम । सद्यश्चिद्यः शर्वसापंचकृष्टीः सूर्यइव ज्योतिपापस्ततान् । सहस्रसाः शतसा अत्यरं हिर्नस्मावरते युवति
नगर्था । महित्रीणामवोस्तुद्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्पवरुणस्य । नृहिते पांममाचननाध्वसुवारणेषु । ईशरिपुरघशंसः ।
यस्मै पुत्रासो अदितेः प्रजीवसे मर्त्याय । ज्योतिर्यच्छत्यजस्रं । तच्छं योरावृणीमहेगातुं यज्ञार्थगातुं यज्ञपतये देवी स्वस्तिरस्तु नः
स्वस्तिमानुषेभ्यः । ऊर्ध्वजिगातु भेषजं । शनौ अस्तु द्विपदं शं चतुष्पदे । ॐ नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्ये नमो अपि
धीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमि । इति सूक्तानि पठित्वानां दीश्राद्धसंकल्पं कुर्यात् । तत्रोपवी
ती प्राञ्जुखस्तिथ्यादिसंकीर्त्य । सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नां दीमुखाः । मातृपितामही प्रपितामह्यः नां दीमुख्यः । पितृ
पितामहप्रपितामहाः नां दीमुखाः । मातामहमातुः पितामहमातुः प्रपितामहाः पत्नीसहिताः नां दीमुखाः । एतानुदिश्य सं
कल्पविधानेन नां दीश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य लक्षणलक्षितान् विंशतिसंख्याकानष्टसंख्याकान्वा ब्राह्मणान्पूर्वेद्युः सद्यो वा दैवपू
र्वकं निमन्त्र्य कृताभ्यङ्गस्नानान्पूर्वाह्णपरिचारकैराकार्यं संबुध्योत्त्याते पां पादान् प्रक्षाल्य प्राञ्जुखानुपवेत्यष्टीविभक्त्यो क्त्वा
ऋजुदर्भयुग्मान्यासनं प्रदायापः प्रदाय क्षणं दत्वा द्वितीययामं त्रकमावाह्यं गंधशुक्लमाल्यधूपदीपाच्छादनाभरणानि ग्रथमया द्वि
द्विदत्वा मधुरद्रव्यसहितमनम्लमन्नं परिविष्य पृथिवीते पात्रमित्यादां क्त्वा चतुर्थोत्त्योत्त्या स्वाहाहव्यं नममेति सर्वत्र त्यक्त्वा तृसे

बु-उपास्मैगायतेतिपंचानांकाश्यपोसितःसोमोगायत्रीजपेवि० । ॐ उपोस्मैगायतानरःपर्वमानायैदेवे । अभिदेवाँऽइयक्षते । अभितेमधुनापयोर्धवाणोअशिश्रयुः । देवंदेवायैदेवयु । सनःपवस्वशंगेवेशंजनयशमवते । शंराजन्नोषधीभ्यः । वभ्रवे नुस्वतवसेरुणायदिविस्पृशे । सोमायगाथमर्चत । हस्तच्युतेभिराद्रिभिःसुतंसोमंपुनीतन । मधावाधावतामधु । एताःपंचचः श्रावयित्वातैरुत्तरापोशनादौकृतेहस्तशुद्ध्यादिकंकृत्वाद्राक्षामलकेतन्निष्क्रयंवादक्षिणांदत्वा । मातापितामहीचैवतथैवप्रपि तामही । पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः । मातामहस्तपिताचप्रमातामहकादयः । एतेभवंतुसुप्रीताःप्रयच्छंतुचमंगल मित्युक्त्वा कृतांजलिःसंप्रार्थ्यप्रणिपत्यब्राह्मणान्विसृज्याचम्यगौर्यादीर्विसर्जयेत् ॥ ॥ ॥ अथातोपिसंक्षिप्तःशिष्टैःक्रियमाणोवृद्धिश्राद्धप्रयोगः ॥ पूर्ववद्गौर्यादीनांब्राह्म्यादीनांचपूजांकृत्वा सदूर्वाकुरानक्षतान्जलंचा दाय सत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवानांदीमुखाःभूर्भुवःस्वःइदंवःपाद्यंस्वाहानमः [इयंचवृद्धिः] । मातृपितामहीप्रपितामहःनांदी मुख्यःभूर्भुवःस्वःइदंवःपाद्यंस्वा० । पितृपितामहप्रपितामहाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वःइदंवःपाद्यंस्वा० । मातामहमातुःपिता महमातुःप्रपितामहाःसपत्नीकाःनांदीमुखाःभूर्भुवःस्वःइदंवःपाद्यमित्युक्त्वासर्वत्रपान्नेसदूर्वाक्षतजलंक्षिपेत् । एवमेवपुनःस त्यादीन्विश्वान्देवान्मात्रादीःपित्रादीन्मातामहादींश्चत्रीन्संबुद्ध्योक्त्वापूर्ववद्ब्राह्मतिभिरिदमासनगंधाद्युपचारकल्पनंस्वाहान ममेतिदूर्वाक्षतगंधपुष्पजलानिप्रत्येकंपान्त्रेनिक्षिपेत् । ततोविनायकाद्याःगौर्यादिषोडशमातरोब्राह्म्यादिसप्तमातरश्चभूर्भुवः स्वरिदंदास्यमानंवायुगमब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नंयथाशक्तिसोपस्करममृतरूपेणस्वाहानममेतिदूर्वादीन्निक्षिपेत् । एवंविश्वे

भ्योदेवेभ्योमात्रादिभ्यःपित्रादिभ्योमातामहादिभ्यःसपत्नीकेभ्यःसंबुद्ध्यादद्यात् । अन्नासंभवेअन्नपदस्थानेइदंदास्यमानंसो
 परकरमाममितिवदेत् । तच्चचतुर्गुणंद्विगुणंसमंवाशक्त्यासंकल्पयेत् । आमासंभवेपित्रुग्मब्राह्मणभोजनपर्यासाष्टगुणंचतु
 र्गुणंद्विगुणंसमंवाहिरण्यंहिरण्यप्रतिनिधिभूतद्रव्यंवेतिवदन्शक्त्यासंकल्पयेत् । एवंदशभ्यःसंकल्पयेत् । ततःपूर्वचतुर्पासै
 इत्यादिपंचर्चःश्रावयित्वा कृतस्यवृद्धिश्राद्धस्यसंपूर्णतासिद्धयेद्राक्षामलकेतत्प्रतिनिधित्वेनद्रव्यंवादक्षिणांसंप्रददेनममेत्यु
 क्त्वा प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् । जपेचिनियोगः । ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वान्जातानिपरितावभूव ।
 यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुव्यंस्यामुपतयोरथीणामितिमंत्रंजह्या अनेननादीश्राद्धेननादीमुखदेवताःप्रीयतांवृद्धिरस्तु । माता
 पितामहीचैवेतिउक्तश्लोकद्वयंजपेत् । ततआचारतःकिंचिद्रव्यगृहीत्वा इकामग्नेइतिवसिष्ठइंद्रस्त्रिष्टुप् । देवतासंतुष्टता
 सिद्ध्यर्थेद्रव्यनाणकेनशब्दकरणेविनि० । ॐ इकामग्नेपुरुदंसंसनिंगोःशश्वत्तमंहवमानायसाध । स्यान्नःसूनुस्तनयोविजावान्ने
 सात्सुमतिभूत्वस्मेइतिमंत्रंजपन्संकल्पपात्रेसंधद्नेनशब्दंकुर्यादिति । ततोमातृकाविसर्जयेत् । जीवन्मातृकस्यनमातृपाव
 णम् । जीवन्मातामहस्यनमातामहपार्वणम् । द्वारलोपात् । जीवत्पितृकस्तुयेभ्यःपितादद्यात्तेभ्योदद्यादित्युक्तमेव ॥
 इतिश्रीरामेश्वरभट्टसुतश्रीनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेवृद्धिश्राद्धप्रयोगसहितोनिर्णयः ॥
 अथकौतुकबंधप्रयोगः ॥ सचप्रचुराचाराभावात्संक्षेपतःसूकादिमात्रंगृहीत्वालिख्यते ॥ अत्रशौनकः ॥ अथकौतुकबंधस्य

१ पात्राध प्रहरेदिक्कामितिपठन्द्रव्येणकुर्वन्स्वनमितिप्रयोगचूडामणौ ।

प्रयोगोऽत्रनिगद्यते । विवाहादिशुभकार्ये रात्र्यां वापि दिवा तथा । सांकुरे पालिकायुक्ते स्थंडिले व्रीहिपूरिते । सहाक्षतेन कांस्येन सो
दकुंभं निधाय च । आचार्यो दर्भमयकूर्चं [विष्टरे] उदकुंभं निधाय साक्षतकांस्यपात्रे पंचगुणीकृतं कार्पाससूत्रं निधाय तत्समीपे प्राञ्जु
खं यजमानमुपवेश्य सकुशहस्तैर्ऋत्विग्भिः सह कुंभोदकेन तत्सूत्रं मंत्रैरभिषिचेत् ॥ ते च मंत्राः । तत्सवितुर्विश्वा मित्रः सविता गाय
त्री सूत्रप्रोक्षणे विनियोगः एवं सर्वत्र ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १ ॥ अग्निमीळे मधुच्छंदा
अग्निर्गायत्री । ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥ इषे त्वेति मंत्रस्य श्रेष्ठतमा ऋषिः कर्मणो
देवता त्र्यैकोत्तरशतस्तोमजपे विनियोगः । यद्वा इषे त्वेति मंत्रस्य उपायवर्कः कर्मणो देवता अनुष्टुप् छंदः । सूत्रप्रोक्षणे वि० ।
ॐ इषे त्वोर्जे त्वावायवं स्थोपायवं स्थ देवो वः सविता प्रापयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । आप्याय ध्वमद्भ्या देवभागमूर्जस्वती पयस्वती त्यन
मीवा अयक्ष्मामावस्ते न ईशतमा घशः सोरुद्रस्य हेतिः परिणो वृणक्तु । भ्रूवा अस्मितैर्या न वह्वीर्यं जमानस्य पशून्पाहि । अग्न आया
हीति मंत्रस्य गृणानर्कः । हव्यदातृ देवता गायत्री छंदः सूत्रप्रोक्ष० । ॐ अग्नऽआयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । निहोता
सत्सि वहिषि ॥ १ ॥ शंनो देवीति मंत्रस्याभीष्टर्कः । आपो देवता गायत्री छंदः । सूत्रप्रोक्ष० । ॐ शंनो देवीरभिष्टयऽ
आपो भवंतु पीतये । शंयोरभिस्त्रवंतुनः ॥ १ ॥ आपो हि ष्ठेति नवर्चस्यां वरीषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री । पंचमीवर्धमाना सप्त
मी प्रतिष्ठां त्येद्द्वे अनुष्टुभौ । सूत्रप्रोक्ष० । ॐ आपो हि ष्ठा मयो भु० ॥ ९ ॥ एतो न्विन्द्रमिति तृचस्यां गिरसस्तिरश्चीं द्रोनुष्टुप् । सूत्रप्रो
क्ष० ॥ ॐ एतो न्विन्द्रं स्तवामशुद्धं शुद्धं नु सान्ना । शुद्धैरुक्थैर्वा वृध्वां सं शुद्ध आशीर्वा न्मम तु । इन्द्रं शुद्धो न आर्गहि शुद्धः शुद्धा

भिरूतिभिः । शुद्धोरयिनिधारयशुद्धोर्ममद्विसोम्यः । इन्द्रशुद्धोहिनोरयिशुद्धोरलानिद्राशुपे । शुद्धोवत्राणिजिघ्रसेशुद्धोवा
 ञ्सिपाससि ॥३॥ ऋतंचेतितृचस्याघमर्षणोभाववृत्तमनुष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐ ऋतंचमत्यंचाभीष्टात्० ॥३॥ प्रशर्धाचश्यावा
 श्वोमरुतो जगती । सूत्रप्रोक्ष० । प्रशर्धायमारुतायस्वभानवइमावाचमनजापवर्तच्युते । धर्मस्तुभैद्विवापृष्टयज्वनेद्युन्न
 श्रवसेमाहेनग्नमर्चत ॥ १ ॥ स्वस्तिनोमिमीतेतिस्वस्त्यान्नेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐ स्वस्तिनोमिमीतामश्विना
 भर्गःस्वस्तिदुव्यदितिरनर्वणः । स्वस्तिपूपाअसुरोदधातुनःस्वस्तिद्यावापृथिवीसुचेतुना । स्वादिष्ठयेतिदशर्चस्यसूक्तस्यमधु
 च्छंदाःपवमानःसोमोगायत्री । सूत्रप्रो० । ॐ स्वादिष्ठयामदिष्ठया० ॥१०॥ रक्षोहणमितिपंचविंशत्यृचस्यसूक्तस्यभरद्वाजःपायू
 रक्षोहामिस्त्रिष्टुप् । अंत्याश्चतस्रोनुष्टुभः । ॐ रक्षोहणवाजिनमजिघमिन्त्रप्रधिष्टमुपयामिशर्म । शिशानोअग्निःऋतुभिः
 समिद्धःसनोदिवासरिषःपातुनक्तं । अयोदंष्ट्रोअर्चिषायातुधानानुपस्पृशजातवेदःसमिद्धः । आजिह्वयामूरदेवान्रभस्वक्रव्या
 दौवक्त्व्यपिधत्स्वासन्।उभोभयाविश्रुपधेहिदंष्ट्राहिंस्रःशिशानोवरंपरंच।उतांतारिक्षेपारियाहिराजन्जभैःसंधैह्यभियातुधानान्।
 यज्ञैरिषूःसंनममानोऽअग्नेवाचाशल्योऽअगनिभिर्दिहानः । ताभिर्विध्यहृदेययातुधानान्प्रतीचोवाहून्प्रतिभङ्ग्येषां । अग्नेत्वचं
 यातुधानंस्याभिंधिहिंस्वाशनिर्हरसाहंत्वेन । प्रपवर्षाणिजातवेदःशृणीहिक्व्यात्क्रविष्णुर्विचिनोतुवृक्कणं॥१॥यन्नेदानींपश्यसिजात
 वेदस्तिष्ठतमग्नउतवाचरंतं । यद्वांतारिक्षेपथिभिःपतंतं तमस्ताविध्यशर्वाशिशानः । उतालब्धंस्पृणुहिजातवेदआलेभानादृष्टिभि
 र्यातुधानात् । अग्नेपूर्वोनिर्जहिशोशुचानआमादुःक्षिक्वास्तमदंत्वेनीः । इहप्रब्रूहि यतमःसोअग्नेयोयातुधानोयइदंकृणोति ।

तमारभस्वसमिधायविष्ठनृचक्षुसश्चक्षुपेरंधयैनं । तीक्ष्णेनग्निचक्षुषारक्षयज्ञंप्रांचवसुभ्यःप्रणयप्रचेतः । हिंस्ररक्षोस्यभिशोशु
चानंमात्वादभन्यातुधानानृचक्षः । नृचक्षारक्षःपरिपश्यविक्षुतस्यत्रीणिप्रतिशृणीह्यग्रा । तस्याग्निपृष्टीहरसाशृणीहित्रेधामूलं
यातुधानस्यवृश्च ॥ २ ॥ त्रिर्यातुधानःप्रसितितएत्वतंयोऽग्नेअनृतेनंहति । तमर्चिर्पास्फूर्जयन्नजातवेदःसमक्षमेनंगृणतेनि
वृग्धि । तदग्नेचक्षुःप्रतिधेहिरेभेशफारुजंयेनपश्यसियातुधानं । अथर्ववज्ज्योतिषादैव्येनसत्यंधूर्वतमचित्न्योष । यदग्नेअद्य
मिथुनाशपातोयह्वाचस्तृष्टंजनयंतरेभाः । मन्योर्मनसःशरव्याः जायतेयातयाविध्यहृदयेयातुधानान् । पराशृणीहितपसा
यातुधानान्परान्नेरक्षोहरसाशृणीहि । परार्चिपामूरदेवाञ्छृणीहिपरासुतपोअभिशोशुचानः । पराद्यदेवावृजिनंशृणंतुप्रत्यगे
नंशपथायंतुतृष्टाः । वाचास्तेनंशरवक्रच्छंतुममन्विश्वस्यैतुप्रसितियातुधानः ॥ ३ ॥ यःपौरुषेयेणक्रविषासमंकेयोऽअभ्येनपशुना
यातुधानः । योअध्यायाभरतिक्षीरमग्नेतेपांशीर्पाणिहरसापिवृश्च । संवत्सरीणंपयऽउस्त्रियायास्तस्यमाशीद्यातुधानोनृचक्षः ।
पीयूषमग्नेयतमस्तिवृप्सातंप्रत्यंचमर्चिषाविध्यममन् । विपंगवायातुधानाःपिवंत्वावृश्चयंतामर्दितयेदुरवाः । परैरानन्देवःसवि
ताददातुपराभागमोषधीनांजयतां । सनादग्नेमृणसियातुधानान्नत्वारक्षांसिपृतनासुजिग्युः । अनुदहसहमूरान्क्रव्यादोमाते
हेत्यामुक्षतदैव्यायाः । त्वनोअग्नेअधरादुदक्तात्त्वंपश्चादुतरक्षापुरस्तात् । प्रतितेतेअजरासस्तपिष्ठाऽअघशंसशोशुचतोदहतु
॥ ४ ॥ पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविःकाव्येनपारिपाहिराजन् । सखेसखायमजरौजरिग्नेग्नेमर्ताऽअसत्यस्त्वन्नः । पारित्वाग्ने
पुरंवयंविप्रंसहस्यधीमहि । धृषद्वर्णदिवेदिवेहंतारंभंगरावताम् । विपेणभंगुरावतःप्रतिष्मरक्षसोदह । अग्नेतिग्मेनशोचि

षातपुराभिर्ऋषिभिः । प्रत्यग्नेमिथुनादहयातुधानाकिमीदिना । संत्वाशिशामिजागह्यदंवधंविप्रमन्मभिः । प्रत्यग्नेहरसा
 हरःशृणीहिविश्वतःप्रति । यातुधानस्यरक्षसोवलंविर्जवीर्धं ॥२५॥ रात्रीव्यख्यदित्यष्टचस्यसूक्तस्य सौभरिःकुशिकोरात्रिर्वा
 भारद्वाजीरात्रिस्तवोगायत्री । सूत्रप्रो० । रात्रीव्यख्यदायतीपुरुत्रादेव्याक्षभिः । विश्वाऽअधिअधियोधित । ओर्वप्राऽअ
 मर्त्यानिवतोदेव्युद्धतः । ज्योतिपावाधतेतमः । निरुस्वसारमस्कृतोपसंदेव्याक्षभिः । विश्वाऽअधिअधियोधित । ओर्वप्राऽअ
 यंनितेयामंनविक्षमहि । वृक्षेनर्वसतिवयः । निग्रामासोऽअविक्षितनिपुद्धतोनिपुक्षिणः । निर्येनासंश्चिदूर्ध्विनः । यावयावक्यं
 वृक्षेनर्वसतेनमूर्ध्वे । अथानःसुतराभव । उपमापेपिशुत्तमःकृष्णंव्यक्तमस्थित । उपकृष्णवयातय । उपतेगाऽइवाकरवृणो
 ष्वदुहितोर्ध्वः । रात्रिस्तोमंनजिग्युषे ॥ ८ ॥ कृष्णव्यतिपंचदशचस्यसूक्तस्यवामदेवोरक्षोहानिस्त्रिष्टुप् । सूत्रप्रो० । कृष्णव्य
 पाजःप्रसितिंनपृथ्वीयाहिराजेवामवाऽइभेन । तपूष्यग्नेजुहोपतंगानसदितोविसृजविष्वगुल्काः । प्रतिस्पशोविसृजतूणि तमोभवापायुर्विशोऽअ
 नुस्पृशधृषताशोश्चानः । तपूष्यग्नेजुहोपतंगानसदितोविसृजविष्वगुल्काः । प्रतिस्पशोविसृजतूणि तमोभवापायुर्विशोऽअ
 स्याददब्धः । योनोर्दूरेऽअघशसोयोऽअत्यग्नेमाकिष्टेव्यथिरादधर्षीत् । उदमेतिष्ठप्रत्यातनुष्वन्यमित्रोऽअपतात्तिग्महेते ।
 योनोऽअरातिसमिधानचक्रेनीचातंधक्ष्यतसंनशुष्कं । ऊर्ध्वोभवप्रतिविध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्वदैव्यान्यग्ने । अवस्थिरात
 नुहियातुजूनाजामिमजामिप्रमृणीहिशत्रून् ॥१॥ सतेजानातिसुमतिर्यविष्ठयऽइवतेत्रह्मणेगातुमेरत् । विश्वान्यस्मैसुदिनानिरा
 योद्युन्नान्ययोर्विदुरोऽअभिद्यौत् । सेदग्नेऽअस्तुसुभगःसुदानुचस्त्वानित्येनहविपायऽउक्थैः । पिप्रोपतिस्वऽआयुपिदुरोणे

विश्वेदस्मैसुदिनासासदितिः । अर्चामितेसुमतिघोष्यर्वाक्सतेवावाताजरतामियंगीः । स्वश्वास्त्वासुरथामर्जयेमास्मेक्षत्रा
णिधारयेरनुद्यन् । इहत्वाभूयार्चरेदुपत्मन्दोषवस्तर्दीदिवांसमनुद्यन् । क्रीळंतस्त्वासुमनःसपेमाभिद्युन्नातस्थिवांसोजनानां ।
यस्त्वास्वश्वःसुहिरण्योऽअग्नऽउपयातिवसुमतारथेन । तस्यत्राताभवसितस्यसखायस्तऽआतिथ्यमानुषगजुजोषत् ॥२॥ महोरु
जामिबंधुतावचोभिस्तन्मापितुर्गोतमादन्वियाय । त्वनोऽअस्यवचसश्चिह्नहोतर्थविष्ठसुकृतोदमूनाः । अस्वमजस्तरणयः
सुरेवाऽअतद्रासोऽवृकाअश्रमिष्ठाः । तेपायवःसुध्र्यंचोनिषद्याग्नेतर्वनःपांत्वमूर । येषायवोमामतेयंतेऽअग्नेपश्यंतोऽअंधंदुरि
तादरक्षन् । ररक्षतान्तुसुकृतोविश्वेवदुदिप्संतऽइद्विपवोनाहदेभुः । त्वयावयंसधन्यः स्त्वोतास्तवप्रणीत्यश्यामवाजान् ।
उभाशंसासूदयसत्यतातेनुष्टुयाकृणुह्यहयाण । अयातेअग्नेसमिधविधेमप्रतिसोमंशस्यमानंगृभाय । दहाशसोरक्षसःपाह्य
स्मान्द्रुहोनिदोमित्रमहोऽअवद्यात् ॥ १५ ॥ तरत्समंदीतिचतुर्णामवत्सारःपत्रमानःमोमोगायत्री । सूत्रप्रो० । ॐ तरत्समं
दीधावतिधारसुतस्यांधसः । तरत्समंशीधावति । उस्त्रावेदुवसूनांमतेस्यदुव्यवसः । तरत्स० । ध्वस्त्रयोःपुरुषंत्योरासहस्रा
णिदद्वहे । तरत्स० । आययोस्त्रिशंतंनत्सहस्राणिचदद्वहे । तरत्समं० ॥ ४ ॥ सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चस्यसूक्तस्यनाराय
णःपुरुषोनुष्टुवंत्यात्रिष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐ सहस्रशीर्षा० ॥ १६ ॥ विष्णोर्नुकमितिळर्चस्यऔचथ्योदीर्घतमाविष्णुस्त्रि
ष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐ विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेरजांसि । योऽअस्कंभायदुत्तरंसधस्थंविचक्रमाणस्त्रेधो
रुगायः । प्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्येणमगोनभीमःकुंचरोगिरिष्ठाः । यस्योरुष्टुत्रिष्टुविक्रमणेष्वविक्षियंतिभुवनानिविश्वा । प्रवि

षण्विशेषमेतुमन्मगिरिक्षितऽलरुगायायवृष्णौ । यऽइदं दीर्घप्रयतंसधस्थमेकोविममेत्त्रिभिरित्पदेभिः । यस्यत्रीपर्णामधुना
 पदान्यक्षीयमाणास्वधयामदति । यऽलत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामेकोदाधारमुवनानिविश्वा । तदस्यप्रियमभिपाथौअश्यांन
 रोयत्रदेवयवोमदति । उरुक्रमस्यसहिवंधुरित्थाविष्णोःपदेपरमेमध्वउत्सः । तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगा
 ऽअयासः । अत्राहुतदुर्गायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरि ॥ १ ॥ अतोदेवाइतिषळचस्यकाण्वोमेधातिथिविष्णुर्गायत्री ।
 सूत्रप्रो० ॥ ॐ अतोदेवाऽअवंतुनोय० ॥ ६ ॥ परोमात्रयेतिसप्तचस्यमैत्रावरुणवसिष्ठोविष्णुस्त्रिष्टुप् ॥ सूत्रप्रो० ॥ ॐ परो
 मात्रयातन्वावृधानुनतेमहित्वमन्वश्रुवति । उभेतैविष्णुर्जसीपृथिव्याविष्णोदेवत्वंपरमस्यवित्से । नतैविष्णोर्जायमानोन
 जातोदेवमहिम्नःपरमंतमाप । उदस्तभानाकमष्वंवृहंतदाधर्थप्राचीककुभंपृथिव्याः । इरावतीधेनुमतीहिभृतसूयवसिनीमनु
 षेदशस्या । व्यस्तभारोदसीविष्णवेतेदाधर्थपृथिवीमभितोमयूखैः । उरुयज्ञायचक्रथुरुलोकंजनयतासूयमुपासमग्निम् ।
 दासस्यचिद्धृषशिप्रस्यमायाजघ्नथुनरापृतनाज्येषु । इयंमनीषाबृहतीबृहंतोरुक्रमातवसावर्धयती । ररेवांस्तोमंविदथैषुविष्णोपिन्वतमिषोवृजने
 चसाकंहृथोअप्रत्यसुरस्यवीरान् । इयंमनीषाबृहतीबृहंतोरुक्रमातवसावर्धयती । ररेवांस्तोमंविदथैषुविष्णोपिन्वतमिषोवृजने
 ष्विद्र । वर्षदत्तेविष्णवांसआकृणोमितन्मैजुषस्वशिपिविष्टहव्यं । वर्धतुत्वामुष्टुतयोगिरोमेययंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ७ ॥
 हिरण्यवर्णामितिपंचदशचस्यसूक्तस्यानंदकर्मचिच्छीतेदिरासुताऋषयः श्रीरन्निश्चेत्युभेदेवते आद्यास्तिस्रोनुष्टुभः चतु
 र्थीबृहती पंचमीषष्ठ्यात्रिष्टुभौ ततोष्टावनुष्टुभोऽत्याप्रस्तारपंक्तिः ॥ सूत्रप्रो० ॥ ॐ हिरण्यवर्णहारीणीसुवर्णरजतस्रजा ।

चंद्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह । ताम् आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनी । यस्यां हिरण्यं विदेयं गामश्च पुरुगानहम् ।
अश्वपर्वारं थमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वये श्रीमो देवी जुपताम् । कांसोऽस्मितां हिरण्यप्राकारां साद्रज्ज्वलतीं त
सां तपयंतीम् । पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम् । चंद्रां प्रभासां यशसा ज्वलंतीं श्रियं लोके देवजुष्टा मुदुराम् । तां पद्मि
निमीशरणमहं प्रपद्ये अलक्ष्मीमनश्यतां त्वां वृणे । आदित्यवर्णे तपसो धिजातो वनस्य तिस्रव वृक्षो थ विल्वः । तस्य फलानि तपसा
नुदंतु मायां तं रायाश्च वाह्याऽअलक्ष्मीः । उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्चर्मणिना सह । प्रादुर्भूतोऽसिराष्ट्रेऽस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ।
क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसंमृद्धिं च सर्वानि णुदमे गृहात् । गंधद्वारां दुराधर्पां नित्यपुष्टां करीषिणीं ।
ईश्वरां सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियं । मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमंशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्यमयि श्रीः श्रयतां यशः ।
कर्दमेन प्रजाभूतामयि संभव कर्दम । श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनी । आपः स्रजं तु स्निग्धानि चिच्छीत वसमे गृहे । निच
देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले । आर्द्रायः करिणीं यष्टिं सुवर्णां हिममालिनी । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह । आर्द्रा
ष्करिणीं पृष्टिं पिंगलां पद्ममालिनी । चंद्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह । ताम् आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनी ।
यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो द्वास्योऽश्वान्विदेयं पुरुषानहम् । यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादज्यमन्वहम् । सूक्तं पंचदशर्चं च श्रीकामः
स ततं जपेत् ॥ १६ ॥ ॐ यज्जाग्रतोऽदरमुदैतु दैवं तदुससस्य तथैवैति । दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसं कल्पमस्तु ।
येन कर्मण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथे पृथीराः । यदपूव्यक्षममंतः प्रजानां तन्मे म० । यत्प्रज्ञानमृतचेतो धृतिश्च यज्ज्यो

तिरंतरमृतं प्रजासु । यस्मान्नऽकृते किंचन कर्म क्रियते तन्मे ० । यनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्पारिगृहीतममृतं न सर्वं । येन यज्ञरताय
ते सप्त होता तन्मे ० । यस्मिन्नचः सामयजूंश्पियस्मिन्प्रातिष्ठितारथनाभाविचाराः । यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः
शिवसंकल्पमस्तु । सुषारथिरश्वानिवयं मनूष्यान्नेनीयते भीडुभिर्वाजिनऽइव । हृत्प्रातिष्ठं यदजिरं यविष्ठं तन्मे ० ॥ ६ ॥ विहिहोत्रेति
पंचर्चस्य वामदेवो गौतमो वायुरनुष्टुप् ॥ सूत्रप्रो ० ॥ विहिहोत्रा अवीता विपो न रायो अर्थः । वायवाचं द्रेण रथेन याहि सुतस्य
पीतये । निर्युवाणो अशस्ती निर्युत्वा इन्द्रसारथिः । वायवाचं द्रे ० ॥ अनुकृष्णे वसुधितीये माते विश्वपेजसा ॥ वायवाचं द्रे ० ॥ वह
तुत्वामनो युजोयुक्ता सो न वति नव । वायवा ० ॥ वायोऽनुतं हरीणां युवस्य पोष्याणां । उत वति सहस्रिणो रथ आयातु पाजसा ॥ ५ ॥
मुंचामित्वेति पंचर्चस्य प्राजापत्यो यक्ष्मनाशन इन्द्रस्त्रिष्टुवंत्यानुष्टुप् ॥ सूत्रप्रो ० ॥ मुंचामित्वा हविषा जीवनाय कर्मज्ञातयक्ष्मादुतरा
जयक्ष्मात् । ग्राहिर्जग्राह्यदिवेतदेन तस्या इन्द्राग्नी प्रमुमुक्ते मे नम् । यदि क्षितायुर्यदिवा परेतो यदि मृत्योरंति कर्नो त एव । तमाहरा
मिनिर्ऋतेरुपस्थादस्यार्षिमेनं शतशारदाय । सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुपाहविषा हार्षमेनं । शतं यथे मं शरदो न याती द्रोवि
इवस्य दुरितस्य पारं । शतं जीवशरदो वर्धमानः शतं हेमं तान्छतमुव संतान् । शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुपाहविषे मं पुन
दुः । आहर्षित्वा विदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव । सर्वा गसर्वे ते चक्षुः सर्वमायुश्च ते विदं ॥ ५ ॥ स्योना पृथिवी मेधातिथिर्भूमिर्गायत्री ॥
सूत्रप्रोक्ष ० ॥ ॐ स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छानः शर्मसप्रथः ॥ द्रविणो दा आंगिरसः कुत्सो द्रविणो दा अग्नि
स्त्रिष्टुप् ॥ सूत्रप्रो ० ॥ द्रविणो दा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणो दाः सनरस्य प्रयसत् । द्रविणो दा वीरवती मिषं नो द्रविणो दा रसते द्वा

र्धमायुः । सवितापश्चात्तानाकोलुशोविश्वेदेवाजगती ॥ सूत्रप्रोक्ष० ॥ ॐ सवितापश्चात्तत्सवितापुरस्तात्सवितोत्तरात्तात्स
विताधरात्तात् । सवितानःसुवतुसर्वतातिसवितानोरसतांदीर्धमायुः । नवोनवोभवतिसूर्यासावित्रीचंद्रमास्त्रिष्टुप् ॥
सूत्रप्रो० ॥ ॐ नवोनवोभवतिजायमानोहोकिंतुरुपसमित्यग्रं । भागदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचंद्रमास्तिरतेदीर्धमायुः । विद्युन्न
यापतंतीतिपुरुवाउर्वशीत्रिष्टुप् ॥ सूत्रप्रो० ॥ ॐ विद्युन्नयापतंतीदविद्योभ्ररंतीमेऽअप्याकाम्यानि । जनिष्ठोअपोनर्थस्सुजातः
प्रोर्वशीतिरतदीर्धमायुः । उलूकयातुंवसिष्ठइंद्रस्त्रिष्टुप् ॥ सूत्रप्रो० ॥ ॐ उलूकयातुंशुशुलूकयातुंजहिश्वयातुमुतकोकयातुं ।
सुपर्ण्यातुमुतगृध्रयातुंहृपदेवप्रमृणुरक्षइंद्र ॥ पिशंगमृष्टिंदैवोदासिःपूरुरवाइंद्रोगायत्री ॥ सूत्रप्रो० ॥ ॐ पिशंगमृष्टिमंभृणं
पिशार्चिमिंद्रसंमृण । सर्वरक्षोनिर्वहय । एतैःसर्वमंत्रैःसूत्रमभिषिच्य । जातवेदसेमारीचःकश्यपोजातवेदाअग्निस्त्रिष्टुप् ।
ॐ जातवेदसेसुनवामसोममरातीयतोनिदहातिवेदः । सनःपर्षदतिदुर्गाणिविश्वानावेवसिंधुदुरितात्यग्निः । इतिगंधेनसूत्रंवि
लिप्य । विश्वेत्तातेभार्गवोनेमइंद्रोजगती । ॐ विश्वेत्तातेसर्वनेषुप्रवाच्यायाचकथमघवान्निद्रसुन्वते । पारावतंयत्पुरुसंभृतं
वस्वपावृणोःशरभायुःऋषिवंधवे । इत्यनेनपुंसोदक्षिणहस्तेबध्नीयात् । श्रियेजातःकाण्वःपवमानःसोमस्त्रिष्टुप् । ॐ श्रियेजा
तःश्रियआनिरियायश्रियंवयोजरितृभ्योदधाति । श्रियंवसानाऽअमृतत्वमायुन्भवतिसत्यासमिधामितद्रौ । इतिस्त्रियावामह
स्तेबध्नीयात् । ततआचार्यऋत्विजश्चयजमानस्यमंत्रैरक्षांकुर्युः ॥ तेचमंत्राः ॥ शतंजीवेतिद्वयोःप्राजापत्योयक्षमनाशनइंद्र
स्त्रिष्टुप् अंत्यानुष्टुप् । ॐ शतंजीविशुरदोवर्धमानःशतंहंतान्छतमुवसंतान् । शतमिंद्राग्नीसवितानृहस्पतिःशतायुपाहु

विषेमं पुनर्दुः । आहर्षित्वा विदंत्वा पुनरागाः पुनर्नव । सर्वगुसर्वते चक्षुः सर्वमार्गुश्च ते विदम् ॥ ये यज्ञेनेत्यष्टस्य सूक्तस्य मानवो
 नाभा नेदिष्ठो विश्वे देवा आद्याश्च तस्यो जगत्यः पंचम्यनुष्टुप् पृथिवृहती सप्तमी सतो बृहत्यष्टम्यनुष्टुप् । ॐ ये यज्ञेनेदक्षिण्यासमे
 क्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानश । तेभ्यो भद्रमंगिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीतमानवसुमेधसः । यजुर्दार्जन्पितरो गोमयं वस्यते ना
 भिदन्परिवत्सरेवलम् । दीर्घायुत्वमंगिरसो वो ० । यक्रुते नसूर्यमारोह्यन्दिव्यप्रथयन्पृथिवीमातरं वि । सुप्रजास्त्वमंगिरसो ० ।
 अयं नाभावदतिवल्गुवोगहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोत न । सुब्रह्मण्यमंगिरसो ० । विरूपास इह पयस्त इद्गभीरवैपसः । ते अंगि
 रसः सुनवस्ते अग्नेः पारिजशिरे ॥ १ ॥ ये अग्नेः पारिजशिरे विरूपासो दिवस्पारि । नवग्वो नुदग्ग्वो अंगिरस्तमः सचा दिवेषु महते ।
 इन्द्रेण युजानिः सृजंत वाघतो ब्रजंगो मंतमश्विनं । सहस्रमेददतो अष्टकर्ण्य श्रवो दिवेषु महते ।
 हतु । यः सहस्रशताश्वसद्यो दानाय महते ॥ ८ ॥ त्र्यं वकं वसिष्ठो रुद्रो नुष्टुप् । ॐ त्र्यं वकं यजमानः कृतकर्मसाद्रुण्यार्थमाचार्या यत्विग्भ्यश्च यथाशक्ति द
 कर्मिवबंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । एतैर्मत्रैरक्षायां कृतायां यजमानः कृतकर्मसाद्रुण्यार्थमाचार्या यत्विग्भ्यश्च यथाशक्ति द
 णां दद्यात् अन्येभ्योऽपि भूयसीं दक्षिणां दद्यादिति ॥ इति श्रीमद्भट्टरामेश्वरसुतनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने कौतुकबंधप्रयोगः ॥
 अथ ग्रहयज्ञः ॥ सचनित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रेधा । अयनविषुवोपरागादिपुनित्यः । गर्भाधानादिकर्मप्रारंभे पुनैमित्तिकः ।
 विपदपगमसंपदादिकामनासुकाम्यः । अत्र मूलान्याकरतो ज्ञेयानि । ग्रहरूपादिज्ञात्वा कर्मकार्यमन्यथाविफलम् । तदाहा
 श्वलायनाचार्यः—रूपवर्णयुधस्थानमंडलासनवाहनान् । समित्कुंडोपहारांश्च पुष्परत्नाकृतीरपि । गायत्रीमूलमंत्रांश्च ना

ममंत्राश्चक्रेवलान् । अधिप्रत्यधिदेवानामंत्रांश्चर्ष्यादिसंयुतान् । तत्तन्मूर्तीश्चजानीयाद्भोष्यन्नचन्नवग्रहान् । अज्ञात्वैवपुमा
निष्ठातत्फलंनैवविंदति । दुःखंचामोतिसुमहद्यत्नादिष्टाप्यवित्पुमानिति । गायत्रीग्रहगायत्री साप्रयोगेवक्ष्यते । वर्णादयश्च
मंडपकुंडादिचकाम्येयथोक्तंकार्यम् । नित्यनैमित्तिकयोस्त्वनित्यम् । नित्यनैमित्तिकंहित्वासर्वमन्यत्समंडपमितिमात्स्योक्तेः ।
कुंडेवास्थंडिलेपिवेतिआचार्योक्तेश्च ॥ ॥ मंडपलक्षणंहेमाद्रौमत्स्यपुराणे—गृहस्योत्तरपूर्वेणमंडपंकारयेद्बुधः । रुद्रायत
नभूमौवाचतुरस्रमुदकप्लवम् । दशहस्तानथाष्टौवाहस्तान्कुर्याद्विधानतः । तस्यद्वाराणिचत्वारिकर्तव्यानिविचक्षणैः ॥ ॥
कुंडंचस्कंदपुराणे—नवग्रहमखंकुंडंहस्तमात्रंसमततः । चतुरस्रमधोहस्तंयोनिवक्रंसमेखलम् । चतुरंगुलविस्तारामेखलात
द्वदुच्छ्रिता ॥ मात्स्ये—वितस्तिमात्रायोगिनिःस्यात्षट्सप्तांगुलिविस्तृता । कूर्मपृष्ठोन्नतामध्येपार्श्वयोश्चांगुलोच्छ्रिता । गजो
ष्ठसदृशीतद्वदायताछिद्रसंयुता । मेखलोपरिसर्वत्रअश्वत्थदलसंनिभा । गजोष्ठतुल्याश्वत्थदलतुल्यावेतिविकल्पः । साच
योगिनिःपश्चिमतःकार्या । पश्चिमेमध्यभागेतुयोनिकुर्याद्विधानतइतिगर्गोक्तेः ॥ मात्स्ये—मानहीनाधिकंकुंडमनेकभयदं
भवेत् । तस्यचोत्तरपूर्वेतुस्थंडिलंहस्तमात्रकम् । त्रिवप्रंचतुरस्रंचवितस्त्युच्छ्रायसंमितम् । स्थंडिलंवेदिः । वप्रामेखलाः ।
द्विरंगुलोच्छ्रितोवप्रःप्रथमःसमुदाहृतः । अंगुलोच्छ्रायसंयुक्तंवप्रद्वयमथोपरि । द्व्यंगुलस्तत्रविस्तारःसर्वेषांकथितोबुधैरिति ।
अन्यत्सर्ववर्णदेशनामादिप्रयोगेस्पष्टीभविष्यति ॥ ॥ अर्थग्रहयज्ञप्रयोगः ॥ यजमानःस्नात्वानित्यकर्मनिर्वर्त्यमौहूर्ति

१ अयमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टोक्तोग्रहमख.स्मार्तान्निमतामाश्वलायनानामेवविहितोनेतरेषाम् ।

कोक्तेशुभेकालेदेशकालौसंकीर्त्यअयनादिनित्यकालेषुसंकल्पयेत् । ग्रहानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थग्रहयज्ञंकरिष्य
 इति । गर्भाधानादिनिमित्तेषुअमुककर्मकर्तुमादावादित्यादिग्रहानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थग्रहयज्ञंकरिष्यइति ।
 विपदपगमादिकामनायांतुअमुककामनासिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थग्रहयज्ञंकरिष्यइति । ततःसंभारान्संभरेत् । तत्रनि
 त्यनैमित्तिकयोःप्रतिपदोक्तवस्तूनि तदभावेऽनुकल्परूपाणिवायथाशक्तिसंपादयेत् । काम्येतुप्रतिनिध्यभावात्प्रतिपदोक्तव
 स्तून्येव । ततआचार्यादिवरणम् । तत्रविधिज्ञंस्वशाखाविदंसाचारमेकंअस्मिन्ग्रहमखेत्वर्माचार्यंकुर्वितिपाणिनातत्पाणि
 मुपस्पृश्य । आचार्यस्तुयथास्वर्गेशक्रादीनांबृहस्पतिः । तथात्वंममयज्ञेऽस्मिन्नाचार्योभवसुव्रतेतिवृणुयात् । अन्यानप्यात्विज्यं
 कुर्वितिप्रत्येकंवृणुयात् । तेचहोमानुसारेणचत्वारोष्टौषोडशवा । तेचकारिष्यामीत्युक्त्वाआचामेयुः । ततोयजमानस्तान्य
 थाशक्त्यर्चयेत् । ततआचार्यःकर्मसंकल्पपूर्वकंगृहादुत्तरतएशानेवाकृतायांचतुर्दिक्षुहस्तमात्रावरायांचनुस्त्रिद्व्यंगुलप्रमाण
 त्रिभूमिकायांग्रहवेद्यांशुकुव्रीहितंडुलैःसकर्णिकमष्टदलमंबुजमुल्लिख्यकर्णिकायांदलेषुचवर्तुलादिग्रहपीठानितत्तद्वर्णकाक्षतैर्य
 थोपपन्नैर्वाकुर्यात् । तानीत्थं । मध्येरक्ताक्षतैर्वर्तुलं । आग्नेयदलेशुक्लाक्षतैश्चतुरस्रं । दक्षिणदलेरक्ताक्षतैस्त्रिकोणं । ईशानदले
 हरिताक्षतैर्वाणाकारं । उत्तरदलेपीताक्षतैर्दीर्घचतुरस्रं । पूर्वदलेशुक्लाक्षतैःपंचकोणं । पश्चिमदलेकृष्णाक्षतैश्चापाकारं । नैर्ऋ
 त्यदलेकृष्णाक्षतैःशूर्पाकारं । वायव्यदलेचित्राक्षतैर्ध्वजाकारमिति । ततउदीच्यांरंगवल्लिकारंजितपद्मोपरिमहीद्यौःकाण्वो

१ त्वमाचार्यंकुर्वित्येववरणसिद्धेस्वस्थाचार्यादीनामपिगोत्रोच्चारपूर्वकमेतत्कुर्वतिसाप्रदायविदः । तद्विस्तारस्त्वन्यत्रज्ञेयः ।

मेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । ॐ महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञंमिक्षतां । पिपृतांनोभरीमभिः । इतिभूमिंसृष्टा । ओषधयइत्य
 स्याथर्वणोभिपगोषधयोनुष्टुप् । ॐ ओषधयःसंवदतेसोमेनसहराज्ञा । यस्मैकृणोतिब्राह्मणस्तंराजन्पारयामसि । इतिब्रीहो
 नोप्य । आकलशेष्वित्यस्यकारयपोदेवलःपवमानःसोमोगायत्री । ॐ आकलशेषुधावतिपवित्रेपरिषिच्यते । उक्थैर्यज्ञेषु
 वर्धते । इतिधृतधान्यपीठेनवमव्रणमकालकतैजसंमृन्मयवानुलिसमलंकृतंशुभमभिषेककुंभंनिधाय । इमंमेगंगइत्यस्यसिंधु
 क्षित्प्रैयमेधोनदीस्तुतिर्जगती । ॐ इमंमेगंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिस्तोमंसचतापरुष्ण्या । असिक्क्यामरुद्धेवितस्तयार्जकीये
 शृणुह्यासुपोमया । अनेनपुण्यजलेनपूरयित्वा नवसूत्रेणवल्लयुग्मेनवावेष्ट्यहयगजवल्मीकहृदगोष्ठराजद्वारचतुष्पथमृदः
 उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । मृत्तिकेहरमेपापंयन्मयादुष्कृतंकृतं । इतिकुंभेनिक्षिप्य । रुवतिभीमइत्यस्यवैश्वामित्रोरे
 णुःपवमानःसोमोजगती । ॐ रुवतिभीमोवृषभस्तविष्यथाशृंगेशानोहारिणीविचक्षणः । आयोनिंसोमःसुकृतंनिषीदतिगव्य
 ग्रीत्वग्भवतिनिर्णिगव्ययी । अनेनन्यग्रोधाश्वत्थप्लक्षजंवूचूतवृक्षत्वचः । प्रवोयज्ञेष्वित्यस्यवसिष्ठोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । ॐ प्रवो
 यज्ञेषुदेवयंतोअर्चन्धावानमोभिःपृथिवीइषधै । येषांब्रह्माण्यसमानिविप्राविष्वग्वियंतिवनिनोनशाखाः । अनेनतेषांपल्ल
 वान्निक्षिप्य । आप्यायस्वेत्यस्यराहूगणोगोतमःसोमोगायत्री । ॐ आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यं । भवावाजस्यसं
 गथे । अनेनगोक्षीरं । दधिक्राव्णइत्यस्यगोतमोवामदेवोदधिक्रावानुष्टुप् । ॐ दधिक्राव्णोअकारिपंजिष्णोरश्वस्यवाजिनः ।
 सुरभिर्नोमुखाकरत्प्रणआयूषितारिपत् । अनेनदधि । ॐ शुक्रमसिज्योतिरसितेजोसि । इतिघृतं । गंधद्वारामित्यस्यानंदकदर्दम

चिह्नीतैदिरासुताःश्रीरनुष्टुप् । ॐ गंधद्वारांदुराधर्षानित्यपुष्टांकरीषिणी । ईश्वरीसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं । अनेन
गोमयम् । गायत्र्याविश्वामित्रःसवितागायत्री । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि । धियोयोनःप्रचोदयात् । अनया
गोमूत्रंचनिक्षिप्य । सहिरलानीत्यस्यश्यावाश्वःसवितागायत्री । ॐ सहिरलानिदाशुषेसुवातिसविताभगः । तंभागंचित्रमी
मेहे । अनेननवरलानि (हीरकमौक्तिकपद्मरागनीलमरकतगोमेदपुष्परागवैदूर्यप्रवालाख्यानि) । याओषधीरित्यस्याथर्व
णोभिषगोपधयोनुष्टुप् । ॐ याओषधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा । मनैनुबभ्रूणामहंशतंधामानिसप्तच । अनेनशतौषधानि
तदभावेदशमूलानितदभावेसुवर्णवा । ॐ गंधद्वारांदुराधर्षानित्यपुष्टांकरीषिणी । ईश्वरीसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियमि
तिगंधनिक्षिप्य । ॐ कांडात्कांडात्प्ररोहंतीपरुषःपरुषस्परि । एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनचेतिदूर्वाः । ॐ याःफलिनीर्या
अफलाअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुंचंत्वंहंसः । इतिफलं । ॐ पूर्णादविपरापतसुपूर्णापुनरापत । वस्तेव
विक्रीणावहृइषमूर्जशतक्रतोइतिपूर्णपात्रम् । सर्वसमुद्राः० । गंगेचयमुनेचेति० । ॐ इमंमंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिस्तोमं
सचतापरुष्ण्या । असिकन्यामरुद्धेवितस्तयार्जकीयेशृणुह्यासुषोर्मयाइत्येतैर्मन्त्रैः । आपोहिष्ठेतिनवचस्यसूक्तस्यांबरीषः
सिंधुद्वीपआपोगायत्रीपंचमीवर्धमानासप्तमीप्रतिष्ठाअंत्येद्वेअनुष्टुभौ । ॐ आपोहिष्ठामयोभुवः० ॥ ९ ॥ अनेनसूक्तेनउदकुंभं
पूरयेत् । नहितेक्षत्रमित्याद्येकविंशत्यृचामाजीगतिःशुनःशेपोवरुणआद्यादशत्रिष्टुभःशिष्टागायत्र्यःआभिः । ॐ नहितैक्षत्रं
नसहो नमन्युंवयश्चनामीपतयंतऽआपुः । नेमाऽअपौऽअनिमिषंचरतीर्नयेवातस्यप्रमिनंत्यभवं । अबुधेरान्जावरुणोवनस्योर्ध्व

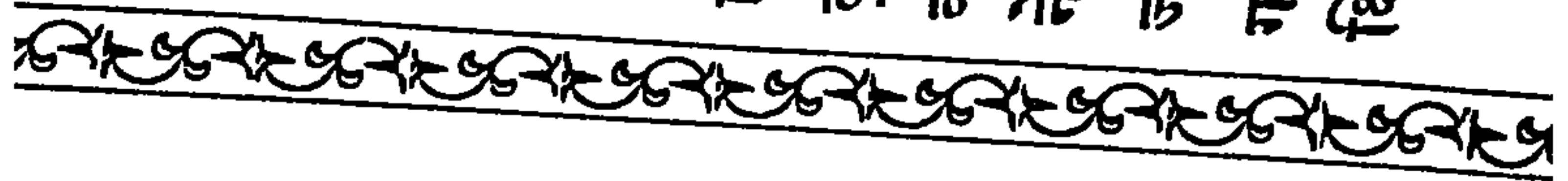
स्तूपददतेपूतदक्षः । नीचीनास्थुरुपरिवृधएषामस्मेऽअंतर्निहिताःकेतवःस्युः । उरंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपंथामन्वेतवाडे ।
अपदेपादाप्रतिधातवेकरुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् । शतंतेराजन्भिषजःसहस्रमूर्वागींभीरासुमतिष्टेऽअस्तु । बाधस्वदूरेनिर्ऋ
तिंपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यसत् । अमीयऋक्षानिहितासउच्चानकंदहश्रेकुहचिद्विवेयुः । अदब्धानिवरुणस्यव्रतानिनिवि
चाकशच्चंद्रमानर्कमेति । तत्त्वायामिब्रह्मणावंदमानस्तदाशस्तेयजमानोहविभिः । अहेळमानोवरुणेहवोऽधुरुशंसमानऽआयुः
प्रमौषीः । तदिन्नक्तंतदिवामह्यमाहुस्तदयंकेतोहृदऽआविचष्टे । शुनःशेपोयमह्वद्रुभीतःसोऽअस्माब्राजावरुणोमुमोक्तु । शुनः
शेपोह्यह्वद्रुभीतस्त्रिष्व्यादित्यद्रुपदेषुवृद्धः । अवैनंराजावरुणःससृज्याद्विद्धोअदब्धोविमुमोक्तुपाशान् । अवतेहेळोवरुणनमो
भिरवयज्ञेभिरीमहेहविभिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुरप्रचेताराराजज्ञेनांसिशिश्रथःकृतानि । उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमंध्यमं
अथाय । अथावयमादित्यव्रतेतवानागसोऽअदितयेस्याम । यच्चिद्धितेविशोयथाप्रदेववरुणव्रतं । मिनीमसिद्यविद्यवि । मानोव
धायहृत्ववैजिहीळानस्यरीरधः । माहृणानस्यमन्यवै । विमृळीकायतेमनोरथीरश्वनसंदितं । गीर्भैर्वरुणसीमहि । पराहिमेविम
न्यवःपतंतिवस्यऽइष्टये । वयोनवसतीरुप । कदाक्षन्नश्रियंनरमावरुणंकरामहे । मृळीकायोरुचक्षसं । तदित्समानमाशातेवेन
तानप्रयुच्छतः । धृतव्रतायदाशुषे । वेदायोवीनांपदमंतरिक्षेणपततां । वेदनावःसमुद्रियः । वेदमासोधृतव्रतोद्वादशप्रजावतः ।
वेदायउपजायते । वेदुवातस्यवर्तनिमुरोऽर्कष्वस्यबृहतः । वेदायेऽअध्यासते । निरप्सादधृतव्रतोवरुणःपस्त्याइस्वा । साम्राज्या
यसुक्रतुः । स्वादिष्ठयेतिदशर्चस्यसूक्तस्यमधुच्छंदाःपवमानःसोमोगायत्री । अंस्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वसोमधारया । इन्द्राय

पातवेसुतः । रक्षोहाविश्वचर्पणिरभियोनिमयोहतं । द्रुगांसुधस्थमासदत् । वृत्रोधातमोभवमाहिष्ठोवृत्रहंतमः । पर्णिराधो
 मघोना । अभ्यर्पमहानादेवानांवीतिमंधसा । अभित्राजसुतश्रवः । त्वामच्छाचरामसितदिदग्निं दिवं दिवे । इन्द्रोत्वेनऽआ
 शसः ॥ १ ॥ पुनरातिपेरिषुतंसोमंसूत्रस्यदुहिता । वारंणशश्वतातना । तसोमषवीःसमग्र्यऽआगृणंतियोर्षणोदश । स्वसारःपा
 अदिदिवि । तर्माहिन्यत्युग्रुवोधमतिवाकुरंहति । त्रिधातुवारुणंमधु । अभीष्टममह्यऽउतश्रीर्णतिधेनवःशिष्टु । सोममिंद्राग्र
 पातवे । अस्येदिंद्रोमेदुज्वाविश्ववृत्राणिजिघ्रते । अरौमघाचमंहते ॥ २ ॥ अनेनसूक्तेनचतंकुंभमभिमंत्रयेत् । यद्वाकलगाभि
 मंत्रणेऽन्यमंत्रविदंयुजीत । ततःकर्मसंकल्पविधिवत्स्वस्तिवाचनंकृत्वाग्रहवेदिपद्मपीठेयथास्थानंयथासुखीग्रहप्रतिमांस्था
 पयित्वातदक्षिणवामपार्श्वयोरधिदेवताप्रत्यधिदेवतेतदभिमुख्यंस्थापयेत् । तदभावेपुष्पाक्षतादिज्वावाहयेत् । तत्रायंम
 कारः । व्यस्तसमस्तव्याहतीनामत्रिभृगुभरद्वाजप्रजापतयऋषयः अग्निवायुसूर्यप्रजापतयोदेवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्य
 इच्छंदांसिआदित्याद्यावाहनेवि० । ॐ भूरादित्यमावाहयामि । ॐ भुवआदित्यमा० । ॐ स्वरादित्यमा० । ॐ भूर्भुवःस्व
 रादित्यमा० । आकृष्णेनेत्यस्यहिरण्यस्तूपःसवितात्रिष्टुप् । आदित्यावाहनेविनियोगः । ॐ आकृष्णेनरजसावर्तमानोनिवे

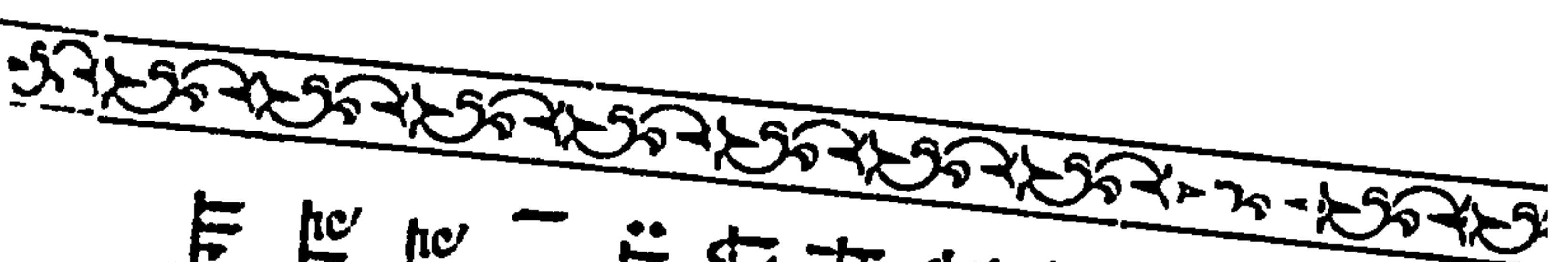
१ पृथ्वीचद्रोदयेवर्णरूपगुणैर्युक्तान्व्याहृत्यावाहयेत्तुतानिति । कौर्मै—मंत्रेणावाहनकुर्यान्मंत्रेणैवविसर्जनमिति । मंत्रेणव्याहृतिभिरावाह
 नेविकल्पः । मदनरत्नस्तुआवाहनस्यापनयोर्भेदाद्व्याहृतिभिरावाहनंप्रत्यैर्नैःस्थापनमितितदाएवप्रयोग ॐ भूरादित्यमावाहयामिभुवआ० स्वरा०
 भूर्भुव० आकृष्णेन० आदित्यायनम.आदित्यंस्थापयामि । भट्टैरप्येवमितिप्रतापनारसिंहेसस्कारकाडे ।

शयैन्नमृतंमर्त्यं च । हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयानिपश्यन् । इत्थृचमुच्चार्य । भगवान्नादित्यग्रहाधिपतेकाद्वय
पगोत्रकलिंगदेशेश्वरजपापुष्पोपमांगद्युतेद्विभुजपद्माभयहस्तासिंदूरवर्णाविरमाल्यानुलेपनज्वलन्माणिक्यखचितसर्वागाभरण
भास्करतेजोनिधेत्रिलोकप्रकाशकत्रिदेवतामयमूर्तेनमस्तेसन्नद्धारुणध्वजपताकोपशोभितेनसप्ताश्वरथवानेनमेरुप्रदक्षिणीकु
र्वन्नागच्छाग्निरुद्राभ्यांसहपद्मकर्णिकायांताम्रप्रतिमांप्राङ्मुखीवर्तुलपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वामावाहयामीत्यादित्यमावाहयेत् ।
तदक्षिणपार्श्वे । ॐ भूरादित्याधिदेवतामग्निमिमां । ॐ भुवआदित्याधिदेवतामग्निमा० । ॐ स्वरादित्याधिदेव
तामग्नि० । ॐ भूर्भुवःस्वरादित्याधिदेवतामग्निमा० । अग्निदूतमित्यस्यकाण्वोमेधातिथिरग्निर्गायत्री । अन्यावाहनेवि० ।
ॐ अग्निदूतवृणीमहेहोतारंविश्ववैदसं । अस्ययज्ञस्यसुक्रतुं । इमंमंत्रमुच्चार्य पिंगन्नद्रूमश्रुकेशंपिंगाक्षंत्रिनयनमरुणवर्णच्छाग
स्थंसाक्षसूत्रं सप्तार्चिपंशक्तिधरंवरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवतामग्निमावाहयामि । तद्ग्रामपार्श्वे । ॐ भूरादित्यप्रत्यधिदेवतां
रुद्रमावा० । ॐ भुवआदित्यप्रत्यधिदेवतांरुद्रमावा० । ॐ स्वरादित्य० रुद्रं० । ॐ भूर्भुवःस्वरादित्य० । त्र्यंबकमित्यस्यव
सिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् । रुद्रावाहनेविनि० । ॐ त्र्यंबकंयजामहेसुगंधिपुष्टिवर्धनं । उर्वारुकमिववर्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ।
इमंमंत्रमुच्चार्य त्रिलोचनंपंचवक्त्रंवृषारूढंकपालशूलखट्वांगधारिणंचंद्रमौलिनंसदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवतांरुद्रमा० । तद्
क्षिणपूर्वदले ॐ भूःसोममा० ॐ भुवःसोम० । ॐ भूर्भुवःस्वःसोम० । आप्यायस्वेत्यस्यगौतमःसोमोगा
यत्री । सोमावाहनेविनि० । ॐ आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृण्यं । भवावाजस्यसंगुथे । इमंमंत्रमुच्चार्य भगवन्सोम

द्विजाधिपते सुधामयशरीरात्रिगोत्रयमुनादेशेश्वरगोक्षीरधवलंगकांते द्विभुजगदावरदानां कितशुक्लांवरमाल्यानुलेपनसर्वांगा
 मुक्तमौक्तिकामरणरमणीयसमस्तलोकाप्यायकदेवतास्वाद्यमूर्तेनमस्ते संनद्धधवलध्वजपताकोपशोभितेन दशभ्येतान्धरथवाह
 यामि । तदक्षिणपार्श्वपूर्ववद्व्यस्तसमस्तव्याहृत्युच्चारणानंतरं । अप्सुमइत्यस्यसिंधुद्वीपआपोगायत्री । अवावाहने विनि० ।
 ॐ अप्सुमेसोमोऽअत्रवीदुतविश्वानिभेषुजा । अग्निचविश्वशंभुवं । इमंमंत्रमुच्चार्य स्त्रीरूपधारिणीः श्वेतवर्णामकरवाहनाः
 पाशकलशधारिणीमुक्ताभरणभूपिताः सोमाधिदेवता अपआवाहयामि । तद्वामपार्श्वे व्यस्तसमस्तव्याहृत्युच्चारणानंतरं । गौरी
 मिमाथेत्यस्यदीर्घतमा उमाजगती । उमावाहने वि० । ॐ गौरीभिमायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्पदी । अष्टाप
 दीनवंपदीवभूषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन् । इमंमंत्रमुच्चार्य अक्षसूत्रकमलदर्पणकमंडलुधारिणीत्रिदशपूजितांसोमप्रत्यधिदे
 वतामुमामावा० । दक्षिणदले पूर्ववत्प्रणवव्याहृत्युच्चारणानंतरं । अग्निर्मूर्धेत्यस्य विरूपंगारकोगायत्री । अंगारकावाह
 ने वि० । ॐ अग्निर्मूर्धादिवः कुक्कुत्पतिः पृथिव्या अयं । अपारेतांसि जिन्वति । इमंमंत्रमुच्चार्य भगवन्नंगारकाभ्याकृते भारद्वा
 जगोत्रावांतिदेशेश्वरज्वालापुंजोपमांगद्युते चतुर्भुजशक्तिशूलगदाखट्वांगधारिन्नरकांचरमाल्यानुलेपनप्रवालाभरणभूपितसर्वा
 गदुरालोकदीप्तेनमस्ते सन्नद्धरक्तध्वजपताकोपशोभितेन रक्तमेपरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छभूमिस्कंदभ्यांसहपद्मद
 क्षिणदलमध्ये रक्तचंदनप्रतिमां दक्षिणामुखीं त्रिकोणपीठे धितिष्ठ पूजार्थत्वाभावा० । तदक्षिणपार्श्वे व्याहृत्युच्चारणानंतरं ।

स्योनापृथिवीत्यस्यमेधातिथिः पृथिवीगायत्री । भूम्यावाहनेवि० । ॐ स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानःशभं
सप्रथः । इमंमंत्रमुच्चार्य शुक्लवर्णादिव्याभरणभूपितांचतुर्भुजांसौम्यवपुषंचंद्रांशुसदृशांबरारत्नपात्रसस्यपात्रौषधिपात्रपद्मो
पेतकरांचतुर्दिङ्नागपृष्ठगतामंगारकाधिदेवतांभूमिमावाहयामि । तद्धामपार्श्वेव्याहृत्युच्चारणानंतरं । कुमारश्चित्पितरमित्य
स्यगृत्समदःस्कंदस्त्रिष्टुप् । स्कंदावाहनेवि० । ॐ कुमारश्चित्पितरंवदमानंप्रतिनानामरुद्रोपयतं । भूरदुतारंसत्पतिंगृणीषे
स्तुतस्त्वंभेषजारास्यस्मे । इमंमंत्रमुच्चार्य षण्मुखंशिखंडकविभूषितंरक्तांबरधरंमयूरवाहनंकुक्कुटघंटापताकाशक्त्युपेतंचतुर्भुज
मंगारकप्रत्यधिदेवतांस्कंदमावाहयामि । ततःप्रागुत्तरदलेपूर्ववद्व्याहृत्युच्चारणानंतरं । उद्दुध्यध्वमित्यस्यबुधःसौम्यस्त्रिष्टुप् ।
बुधावाहनेविनि० । ॐ उद्दुध्यध्वंसमनसःसखायःसमग्निमिध्वंवहवःसनीळाः । दधिक्रामग्निमषसंचदेवीमिंद्रावतोवसेनि
ह्वयेवः । इमंमंत्रमुच्चार्य भगवन्सौम्यसौम्याकृतेसर्वज्ञानमयात्रिगोत्रमगधदेशेश्वरंकुंकुमवर्णागद्युतंचतुर्भुजखड्गखेटकगदावर
दानांकितपीतांबरमाल्यानुलेपनमरकताभरणालंकृतसर्वागविबुधपतेनमस्तेसंनद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेनचतुःसिंहरथवा
हनेनमेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छविष्णुपुरुषाभ्यांसहपद्मेशानदलमध्येसुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखीवाणाकारपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वामा
वाहयामि । ततस्तत्पार्श्वयोरधिप्रत्यधिदेवतयोरवाहनं । व्याहृतीरुक्त्वा । इदंविष्णुरित्यस्यमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री ।
सहस्रशीर्षेत्यस्यनारायणःपुरुषोनुष्टुप् । विष्णुपुरुषावाहनेवि० । ॐ इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं । समूहमस्यपांसुरे ।
ॐ सहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षःसहस्रपात् । सभूमिर्विश्वतोवृत्वात्यतिष्ठदृशांगुलं । इमौमंत्राबुच्चार्य कौमोदकीपद्मशंखच

क्रोपेतांचतुर्भुजांसौम्याधिदेवतांविष्णुमावाहयामि । प्रत्यधिदेवतांपुरुषमावाहयामि । तदुत्तरदलेपूर्ववद्ध्याहृत्यनंतरं ।
 बृहस्पतइत्यस्यगृत्समदोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । बृहस्पत्यावाहनेवि० । ॐ बृहस्पतेअतिप्रदयोअहोदयमद्विभातिकर्तुमज्जनेषु ।
 शेश्वरदीप्तसुवर्णसदृशांगदीप्तचतुर्भुजदंडकमंडलवक्षसूत्रवरदानांकितपीतांबरमाल्यानुलेपनपुष्परागमयाभरणमणीयसमस्त
 विद्याधिपतेनमस्तेसन्नद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेनपीताश्वरथाहनेनमेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेद्रत्नह्वभ्यांसहपद्मोत्तरदलम
 ध्येसुवर्णप्रतिमामुदञ्जुर्लीदीर्घचतुरस्रपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वामावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वेव्याहृत्युच्चारणानंतरं । इन्द्रश्रेष्ठानी
 त्यस्यगृत्समदइन्द्रस्त्रिष्टुप् । इंद्रावाहनेवि० । ॐ इन्द्रश्रेष्ठानिद्रविणानिधेहिचित्क्षस्यसुभगत्वमस्मे । पोषरयीणामारिष्टित
 नूनस्वाज्ञानेवाचःसुदिनत्वमहाम् । इमंमंत्रमुच्चार्य चतुर्दतगजारूढं वज्रांकुशधरंप्राचीपतिनानाभरणभूषितंबृहस्पत्यधिदेव
 तामिन्द्रमावाहयामि । वामपार्श्वेव्याहृत्युच्चारणानंतरं । ब्रह्मणातेब्रह्मयुजेत्यस्यविश्वामित्रोब्रह्मात्रिष्टुप् । ब्रह्मावाहनेवि
 नियो० । ॐ ब्रह्मणातेब्रह्मयुजोयुनज्मिहरीसखायासधमादआशू । स्थिरंरथंसुखाभिद्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्रोऽल्पयाहिसोमं ।
 इमंमंत्रमुच्चार्य पद्मासनस्थंजटिलंचतुर्मुखमक्षमालास्रुवपुस्तककमंडलुधारिणंकृष्णाजिनवाससंपार्श्वस्थितहंसंबृहस्पतिप्रत्याधि
 देवंब्रह्माणमावाहयामि । प्राग्दलेपूर्ववद्ध्याहृत्यनंतरं शुक्रंतेअन्यदित्यस्यभरद्वाजःशुक्रस्त्रिष्टुप् । शुक्रावाहनेवि० । ॐ शुक्रं
 तेऽअन्यद्यजंतंतेऽअन्यद्विधुरूपेऽअहनीद्यौरिवासि । विश्वाहिमायाऽअर्वांसिस्वधावोभुद्रातेपूगन्निहरातिरस्तु । इमंमंत्रमु

च्चार्य । भगवन्भार्गवसमस्तदैत्यगुरोभार्गवगोत्रभोजकटदेशेश्वररजतोज्ज्वलाङ्गकांतेचतुर्भुजदंडकमंडल्वक्षसूत्रवरदानांकित
शुक्लांबरमाल्यानुलेपनवज्राभरणभूषितसर्वाङ्गसमस्तनीतिशास्त्रनिपुणमतेनमस्तेसंनद्धशुक्लध्वजपताकोपशोभितेनशुक्लाश्वस
हितेनरथेनमेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेद्राणीन्द्राभ्यांसहपद्मपूर्वदलमध्येरजतप्रतिमांप्राञ्जुखीपंचकोणपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वामा
वाहयामि । तदक्षिणपार्श्वेव्याहृत्युच्चारणानंतरं । इन्द्राणीमास्वित्यस्यवृषाकपिरिन्द्राणीपंक्तिः । इन्द्राण्यावाहनेविनि० ।
ॐ इन्द्राणीमासुनारिषुमभगामहमश्रवं । नहस्याअपरंचनजरसमरतेपतिर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः । इमंमंत्रमुच्चार्य संतानमंजरीव
रदानद्विभुजांशुक्राधिदेवतामिन्द्राणीमावाहयामि । वामपार्श्वेपूर्व०तरं । इन्द्रमिद्वेवतातयइत्यस्यमेधातिथिरिन्द्रःप्रगाथोबृह
ती । इन्द्रावाहनेवि० । ॐ इन्द्रमिद्वेवतातयइन्द्रप्रयत्यध्वरे । इन्द्रसमीकेवनिनोहवामहइन्द्रधनस्यसातये । इमंमंत्रमुच्चार्यचतु
र्दतगजारूढं वज्राकुशधरंप्राचीपतिंनानाभरणभूषितंभार्गवप्रत्यधिदेवतामिन्द्रमावाहयामि । पश्चिमदलेपूर्ववद्व्याहृत्यनंतरं ।
शमन्निरिरिविठिःशनैश्चरउष्णिक् । शनैश्चरावाहनेविनि० । ॐ शमन्निरग्निभिःकरच्छंनस्तपतुसूर्यः । शंवातोवात्वर्पाऽअप
स्त्रिधः । इमंमंत्रमुच्चार्य भगवच्छनैश्चरभास्करतनयकाश्यपगोत्रसौराष्ट्रदेशेश्वरकज्जलनीलाङ्गकांतेचतुर्भुजचापतूणीरकृपाणा
भयांकितनीलांबरमाल्यानुलेपननीलरत्नभूषणालंकृतसर्वाङ्गसमस्तभुवनभीषणामर्पमूर्तेनमस्तेसंनद्धनीलध्वजपताकोपशोभिते
ननीलगृध्ररथवाहनेनमेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छप्रजापतियमाभ्यांसहपद्मपश्चिमदलमध्येकालायसप्रतिमांप्रत्यञ्जुखींचापाका
रपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वामावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वेपूर्ववद्व्याहृत्यनंतरं । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् । प्रजापत्या

वाहनेवि० । ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वजातानिपरितावभूव । यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोऽअस्तुवयंस्यामपतयोरथीणां ।
 इमंमंत्रमुच्चार्यशोपवीतिनंहसस्थमेकवक्रमक्षमालास्रवपुस्तकमंडलुसहितंचतुर्भुजंगनैश्चराधिदेवतांप्रजापतिमावाहयामि ।
 वामपार्श्वपूर्वव० नंतरं । यमायसोममित्यस्ययमोयमोनुष्टुप् । यमावाहनेविनि० । ॐ यमायसोमं सुनुतयमार्यजुहुताह्विः ।
 यमंहयज्ञोर्गच्छत्यग्निर्दूतोअरंकृतः । इमंमंत्रमुच्चार्य । इपत्पीनंदंडहस्तरक्तदशंपाशधरंकृष्णवर्णमहिपारूढं सर्वाभरणभूषितं
 शनैश्चरप्रत्यधिदैवतंयममावाहयामि । प्रत्यग्दक्षिणदलाग्रेपूर्व० नंतरं । कयानोवामदेवोराहुर्गायत्री राह्वावाहनेवि० ।
 ॐ कयानश्चित्रआर्भुवदूतीसुदार्ढ्यःसखा । कयाशचिष्ठयावृता । इमंमंत्रमुच्चार्य । भगवन्राहोरविसोममर्दनसिंहिकानंदनपै
 ठीनसगोत्रवर्बरदेशेश्वरकालमेघद्युतेव्याघ्रवदनचतुर्भुजखड्गचर्मशूलवरदानांकितकृष्णांवरमाल्यानुलेपनगोमेदकाभरणभूषि
 तसर्वांगशौर्यनिधेनमस्तेसन्नद्धकृष्णध्वजपताकोपशोभितेनकृष्णसिंहरथवाहनेनमेरुंप्रदक्षिणीकुवन्नागच्छसर्पकालाभ्यांसहप
 द्मनैर्ऋत्यदलमध्येसीसकप्रतिमांदक्षिणामुखींशूर्पाकारपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वामावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वपूर्ववद्व्याहतीरुच्चार्य ।
 आयंगौःसार्पराज्ञीसर्पागायत्री । सर्पावाहनेवि० । ॐ आयंगौःपृश्निरक्रमीदसदन्मातरंपुरः । पितरंचप्रयन्त्स्वः । इमंमंत्र
 मुक्त्वा । अक्षसूत्रधरान्कुंडिकाकारपुच्छयुक्तानेकभोगांस्त्रिभोगभूषणान्भीषणान्राह्विदेवताःसर्पानावाहयामि । वामपार्श्व
 पूर्ववद्व्याहतीरुक्त्वा । परंमृत्योइत्यस्यसंकुसुकोमृत्युस्त्रिष्टुप् । मृत्वावाहनेविनि० । ॐ परंमृत्योअनुपरैर्हिपंध्यायस्तेस्वइत
 रोदेवयानात् । चक्षुष्मतेऽनृण्वतेतैर्ब्रवीमिमानःप्रजारीरिषोमोतवीरान् । इमंमंत्रमुच्चार्य करालवदनंनित्यभीषणंपाशदंडधरंस

पवृश्चिकरोमाणं राहुप्रत्याधिदेवतां कालमावाहयामि । प्रत्यगुत्तरदले पूर्ववद्वाहती रुक्त्वा । केतुकृण्वन्मधुच्छंदाः केतुर्गायत्री ।
केत्वावाहने वि० । ॐ केतुकृण्वन्नकेतवेपशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः । इमं मंत्रमुच्चार्य । भगवन्केतो कामरूपजैमि
निगोत्रमध्ये देशेश्वरधूम्रवर्णध्वजाकृते द्विभुजगदावरदानां कितचित्रांबरमाल्यानुलेपनवैडूर्यमयाभरणभूषितसर्वांगचित्रशक्ते
नमस्ते संनद्धचित्रध्वजपताकोपशोभितेन चित्रकपोतरथवाहने नमस्कृत्य प्रदक्षिणी कुर्वन्नागच्छ ब्रह्मचित्रगुप्ताभ्यां सहवायव्यदलम
ध्येकां स्य प्रतिमां दक्षिणामुखीं ध्वजाकारपीठे धितिष्ठ पूजार्थत्वा मावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वपूर्ववद्वाहत्यनंतरं । ब्रह्मजज्ञान
मित्यस्य नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । ब्रह्मावाहने वि० । ॐ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विंसी मृतः सुरुचो वेन आवः । सबुध्या उपमा अस्य
विष्ठाः सतश्च यो निमसतश्च विवः । इमं मंत्रमुच्चार्य । पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमक्षमालासुवपुस्तकमंडलुधरं कृष्णजिनवा
ससंपार्श्वस्थितं हंसकं त्वधिदेवतां ब्रह्माणमावाहयामि । वामपार्श्वपूर्व० नंतरं । सचित्रमित्यस्य भरद्वाजश्चित्रगुप्तस्त्रिष्टुप् ।
चित्रगुप्तावाहने वि० । ॐ सचित्रचित्रं त्रितयं तमस्मे चित्रक्षत्रचित्रतमं वयोधां । चंद्रं रयिं पुरुवीरं वहंतं चंद्रं चंद्राभिर्गुणते युवस्व ।
इमं मंत्रमुच्चार्य । उदीच्य वेपं सौम्यदर्शनं लेखनीपत्रोपेतद्विभुजं केतुप्रत्यधिदेवतां चित्रगुप्तामावाहयामि । अथ कर्मसाङ्गुण्यकर
देवतावाहनं शुक्लतंडुलपीठेषु कुर्यात् । शनेर्वार्युप्रदेशे व्याहृत्यनंतरं । आतूनं इंद्रे त्यस्य काण्वः कुसीदी विनायको गायत्री । विना
यकावाहने० । ॐ आतूनं इंद्रक्षुमंतं चित्रं ग्राभं संगृभाय । महाहृस्ती दक्षिणेन । इमं मंत्रमुक्त्वा । चतुर्भुजं त्रिनेत्रं गजाननं ना
गयज्ञोपवीतिनं चंद्रधरं दंताक्षमालापरशुमोदकोपेतं विनायकमावाहयामि । तदक्षिणतो व्याहृत्यनंतरं । जातवेदसे मारीचः क

इयपोदुर्गात्रिष्टुप् । दुर्गावाहने० । ॐ जातवेदसे सुनवामसो ममरातीयतो निदहाति वेदः । सनः पर्यदति दुर्गाणि विश्वानावेव
 सिंधुदुरितात्यग्निः । इमं मंत्रमुक्त्वा । शक्तिवाणशूलखड्गचक्रचंद्रविंखेटकपालपरशुकंटकोपेतदशभुजासिंहारूढांदुर्गाख्य
 दैत्यासुहारिणीं दुर्गामावाहयामि । तदक्षिणतो व्याहृत्य नंतरं । क्षेत्रस्य पतिना वामदेवः क्षेत्राधिपतिरनुष्टुप् । क्षेत्रपालावाह
 ने वि० । ॐ क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि । गामर्ध्वं पोपयित्वा सनो मृळातीदृशे । इमं मंत्रमुक्त्वा । इयामवर्णात्रिलो
 चनमूर्ध्वकेशसुदंष्ट्रभृकुटीकुटिलाननं नूपुरालंकृतांघ्रिसर्पमेखलायुतसर्वांगमतिकुच्छं धुद्रधंटाववच्छं गुल्फावलं विकरोटिकामाला
 धारिणमुरगकौपीनं चंद्रमौलिनंदक्षिणहस्तैः शूलव्यालखड्गदुंदुभीन्दधानं वामहस्तैः कपालधंटाचर्मचापान्दधानं भीमं दिग्वासस
 मसितद्युतिं क्षेत्रपालमावाहयामि । तदक्षिणतो व्याहृत्य नंतरं । क्राणाशिशुरित्यस्य त्रितो वायुरुष्णिक् । वाय्वावाहने वि० ।
 ॐ क्राणाशिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिं । विश्वापारिप्रियाभुवदधद्विता । इमं मंत्रमुक्त्वा । धावच्छरिणपृष्ठगतं ध्वज
 वरदानधारिणं धूम्रवर्णवायुमावाहयामि । तदक्षिणतो व्याहृत्य नंतरं । आदित्प्रलस्येत्यस्य वत्सोतरिक्षं गायत्री । अंतरिक्षावा
 हने विनियोगः । ॐ आदित्प्रलस्यरेतसो ज्योतिष्पश्यंति वासरं । पुरोयद्विध्यते दिवा । इमं मंत्रमुक्त्वा । नीलोत्पलाभं नीलां
 वरधारिणं चंद्रार्कोपतं द्विभुजं पंढमाकाशमावाहयामि । तदक्षिणतो व्याहृत्य नंतरं । अश्विनावर्तिरित्यस्य राहूगणो गोतमोऽश्वि
 नावुष्णिक् । अश्यावाहने वि० । ॐ अश्विनावर्तिरस्मदागोमदस्त्राहिरण्यवत् । अर्वाग्रथं समनसा नियच्छतं । इमं मंत्रमुच्चा
 र्य । प्रत्येकमोषधीपुस्तकोपेतदक्षिणवामहस्तावन्योन्यसंयुक्ते देहावेकस्य दक्षिणपार्श्वेऽपरस्य वामपार्श्वे रत्नभांडकरशुक्लांबरधा

रिनारीयुग्मोपेतौ देवभिषजावश्विनावावाहयामि ॥ अथ क्रतुसंरक्षकदेवतावाहनं पूर्ववत्तंडुलपीठेषुकुर्यात् । तच्चैत्थं । तत्र प्राग्द
लाग्रे पूर्ववद्वाहती रुक्त्वा । इंद्रं व इत्यस्य मधुच्छंदा इंद्रो गायत्री । इंद्रावाहने वि० । ॐ इंद्रो विश्वतस्म रिहवामि हे जनैभ्यः । अस्मा
कमस्तु केवलः । इमं मंत्रमुक्त्वा । स्वर्णवर्णं सहस्राक्षं वज्रपाणिं शचीप्रियमिंद्रमावाहयामि । आग्नेयदले व्याहृत्य नंतरं । अग्निमीळ
इत्यस्य मधुच्छंदा अग्निर्गायत्री । अग्न्यावाहने वि० । ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं रत्नधातमं । इमं मंत्रमु
क्त्वा । स्वर्णवर्णं सप्तार्षिषं सप्तहस्तं शतयज्ञस्रुक् सुवतो मरव्यजनघृतपात्राणि दधानं स्वाहा प्रियं मे पवाहनमग्निमावाहयामि ।
याम्यदलाग्रे व्याहती रुक्त्वा । यमाय सोममित्यस्य मोयमोनुष्टुप् । यमावाहने वि० । ॐ यमाय सोमं सुनुतयमार्य जुहुता हविः ।
यमं हयशोर्गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः । इमं मंत्रमुक्त्वा । रक्तवर्णं दंडधरं महिषवाहमिलाप्रियं यममावाहयामि । नैऋत्यदलाग्रे
व्याहृत्य नंतरं । मौषुण इत्यस्य धौरः कण्वो निऋतिर्गायत्री । निऋत्यावाहने वि० । ॐ मौषुणः परापरा निऋतिर्दुहुणावधीत् ।
पट्टीष्टतृष्ण्यासह । इमं मंत्रमुक्त्वा । नीलवर्णं खड्गचर्मधरं मूर्ध्वकेशं नरवाहनं कालिकाप्रियं निऋतिमावाहयामि । पश्चिमद
लाग्रे व्याहृत्य नंतरं । उदुत्तमं मुग्धि न इत्यस्य शुनः शेषो वरुणो गायत्री । वरुणावाहने विनियोगः । ॐ उदुत्तमं मुग्धि नो वि
पार्श्वमध्यमंचृत । अवाधमानि जीवसे । इमं मंत्रमुक्त्वा । रक्तभूपणं नागपाशधरं मकरवाहनं पद्मिनीप्रियं वरुणमावाहयामि ।
वायव्यदलाग्रे व्याहृत्य नंतरं । तव वायो व्यश्वो वायुर्गायत्री । वाय्वावाहने विनि० । ॐ तव वायवृतस्य ते त्वष्टुर्जा मातरश्नुत ।
अवां स्यावृणीमहे । इमं मंत्रमुक्त्वा । श्यामवर्णं हेमदंडधरं कृष्णमृगवाहनं जगत्प्राणरूपं मोहिनीप्रियं वायुमावाहयामि । उत्तर

दलाग्नेव्याहृत्यनंतरं । त्वनःसोमविश्वतइत्यस्यगोतमःसोमोगायत्री । सोमावाहनेवि० । ॐ त्वनःसोमविश्वतोवयोधास्त्वं
 स्वर्चिदाविशानचक्षाः । त्वनंइदंक्रुतिभिःसजोषाःपाहिपश्चातादुतवापुरस्तात् । इमंमंत्रमुक्त्वा । स्वर्णवर्णनिधीश्वरंकुतपा
 णिमश्ववाहनंचित्रिणीप्रियंकुवेरमावाहयामि । ऐशान्यदलाग्नेव्याहृत्यनंतरं । कद्रुद्रायेत्यस्यकाण्वोरुद्रोगायत्री । इशाना
 वाहनेविनियोगः । ॐ कद्रुद्रायप्रचेतसेमीळुष्टमायुतव्यसे । वोचेमशंतमंहुदे । इमंमंत्रमुक्त्वा । शुद्धस्फटिकवर्णवरदाभ
 यशूलाक्षसूत्रधरंवृषभवाहनंगौरीप्रियमीशानमावाहयामि । एवमेकचत्वारिंशदेवताआवाह्य कलशेचवरुणंपूर्वोक्तवदावाह्य
 नमोतैश्चतुर्थैतैःस्वस्वनामभिःक्रमेणपूर्वोक्तद्रव्यैःपुष्पसमर्पणपर्यतांग्रहदेवतापूजांकृत्वाकर्मसाद्रुण्यदेवताःऋतुसंरक्षकदेवता
 वरुणंचमलयजंगंधशतपत्रपुष्पैस्तथैवपूजयेत् ॥ अथहोमः ॥ सचसमिच्चर्वाज्यैःप्रतिद्रव्यंप्रतिग्रहमेकावराभिःसह
 स्वरभिराहुतिभिर्निमित्तशक्त्यनुसारेणप्रधानदशंशेनपार्श्वदेवतानांतर्धनेतरेषांस्वाहातैर्नामभिस्तत्तन्मंत्रैर्वापाणिनैवसकृ
 दवदानेनचरुहोमः । ततआचार्यःप्रत्यगग्नेरासीनःप्राणानायम्यपूर्ववत्संकल्प्याग्निमुखंवक्ष्यमाणप्रकारेणप्रागुक्तलक्षणेकुंडे
 स्थंडिलेवोपलेपाद्यग्निप्रतिष्ठांतकृत्वा ऋत्विगन्वारब्धःसमिद्धयमादायदेशकालौनिर्दिश्याद्यक्ष्यमाणग्रहहोमेदेवतापरिग्रहा
 धमन्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेनावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा प्रधानदेवतामादित्यमधिदेवतांअग्निप्रत्यधिदे
 वतांरुद्रमर्कसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंसोममधिदेवतामपःप्रत्यधिदेवतांगौरीपलाशसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवतामंगारकंअधिदेव
 तांभूमिंप्रत्यधिदेवतांस्कंदंखदिरसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंबुधंअधिदेवंविष्णुंप्रत्यधिदेवंपुरुषंअपामार्गसमिच्चर्वाज्यैः प्रधान

देवंबृहस्पतिंअधिदेवंइंद्रप्रत्याधिदेवंब्रह्माणंअश्वत्थसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंशुक्रंअधिदेवमिंद्राणींप्रत्याधिदेवमिंद्रंउदुंबरसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंशनिमधिदेवंप्रजापतिंप्रत्याधिदेवंयमंशमीसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंराहुंअधिदेवंसर्पान्प्रत्याधिदेवंकालंदुर्वचर्वाज्यैः प्रधानदेवंकेतुंअधिदेवंब्रह्माणंप्रत्याधिदेवंचित्रगुप्तकुशचर्वाज्यैःविवक्षितसंख्याकैः प्रत्येकं (१०८।१००।२८।८) पार्श्वदेवताःप्रधानदशंशेन (२८।१०।८।४) कर्मसाद्रुण्यदेवताविनायकंदुर्गाक्षेत्रपालंवायुमाकाशमश्विनौक्रतुसंरक्षकदेवताः इंद्रमग्निंयमंनिर्ऋतिंवरुणंवायुंकुवेरमीशानंप्रधानविंशंशेन (८।५।४।२) अग्निंवायुंसूर्यप्रजापतिंप्रभूततिलव्रीहिभिर्विवक्षितसंख्या (१०८) सूर्यमाज्येन त्रयोदशवारंअग्निंचतुस्त्रिंशद्वारंरुद्रंइन्द्रंशिवंशेन (८।५।४।२) अग्निंवायुंसूर्यप्रजापतिंप्रभूततिलव्रीहिभिर्विवक्षितसंख्याःस्वःस्वाहेत्यग्नावाधाय । प्रजापतयइदंनममेत्युद्देशत्यागौकुर्यात् । ततोवर्हिःसंनहनाद्याज्येदर्भाग्रद्वयप्रक्षेपांतंकृत्वालौकि कसिद्धान्ततिलव्रीहिभिःसहाज्यंत्रिःपर्यन्तिकृत्वाज्यमुद्रास्यवर्हिषिनिधायसुवसुकुसंमार्जनांतंकृत्वाश्रंपात्रांतरेपृथक्कृत्याग्नावधि श्रित्यसुवेणाभिधार्योदगुद्रास्याज्यादक्षिणतोवर्हिष्यासाद्यप्रत्यभिधार्याग्न्यलंकरणाद्याज्यभागांतंकृत्वाक्रमेणादित्यादीशानां ताभ्यएकचत्वारिंशदेवताभ्यआवाहनोक्तैस्तत्तन्मंत्रैःसमिच्चर्वाज्यैःप्रागुक्तसंख्याकाआहुतीर्जुहुयात् । तत्रायंप्रकारः । समि धंमूलतोद्व्यंगुलंविहायमध्यमानामिकांगुष्ठैर्गृहीत्वार्जुहुयात् चरुंग्राससंपाणिनैव आज्यंसुवेणैवतदभावेऽश्वत्थपर्णेन । ततो व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिःप्रभूततिलव्रीहीन्पाणिनाहुत्वा सूर्यपावकरुद्रानाज्येनर्जुहुयान्मंत्रैः । तेचमंत्राः । सूर्योन्नइतिपंचर्चस्यसूक्तस्यसौर्यश्चक्षुःसूर्योर्गायत्री । उदुत्यमितिमंत्रस्यकाण्वःप्रस्कण्वःसूर्योर्गायत्री । नमोमित्रस्येतिमंत्रस्यसूर्यपुत्रोभितपाः

सूर्यो जगती । चित्रं देवानामिति मंत्रस्यांगिरसः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् । उद्धेति सुभग इति पंचस्य मैत्रावरुणो वसिष्ठः सूर्यस्त्रिष्टुप् ।
सूर्यप्रीत्यर्थं विहित हवने विनियोगः । ॐ सूर्यो नो दिवसा तु वातो अंतरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः स्वाहा । ॐ जोषा सवितर्य
स्य ते हरः शतं सर्वो अर्हति । पाहि नो दिद्युतः पतत्याः स्वाहा । ॐ चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः
स्वाहा । ॐ चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यैत नूभ्यः । संचेदं विचपश्ये मस्वाहा । ॐ सुसंहं शत्वा वयं प्रतिपश्ये मसूर्य । विपश्ये म
नू चक्षुसः स्वाहा । ॐ उदुत्यं जात वेदं स देवं वहंति केतवः । वृशे विश्वाय सूर्यस्वाहा । ॐ नमो मित्रस्यवरुणस्य चक्षुसे महो देवाय
तद्वतं संपर्यत । दूरे दृशे देव जाता ये केतवो दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत स्वाहा । ॐ चित्रं देवाना मुदं गादनीकं चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्यग्नेः ।
आप्राद्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च स्वाहा । ॐ उद्धेति सुभगो विश्वचक्षुः साधारणः सूर्यो मानुषाणां । चक्षु
र्मित्रस्यवरुणस्य देवश्चर्मवयः समविब्यक्तमांसि स्वाहा । ॐ उद्धेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य । समानं चक्रं पर्या
विवृत्स न्यदेत शो वहति धूर्षुक्तः स्वाहा । ॐ विभ्राजमान उषसा मुपस्थद्विभैरुदेत्यनुमद्यमानः । एष मे देवः सविता चच्छंद्यः
समानं न प्रमिना तिधामस्वाहा । ॐ दिवो रुक्म उरु चक्षा उदेति दूरे अर्थस्तरणिभ्राजमानः । न नंजनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि
कुणवन्नपांसि स्वाहा । ॐ यत्राचक्रुर्मृता गा तुर्मस्येनो न दीयन्नन्वेति पार्थः । प्रतिवांसूर उदिते विधेम नमो भिमि लावरुणो त
द्व्यैः स्वाहा । त्वमग्ने प्रथम इत्यष्टादश चस्य सूक्तस्यांगिरसो हिरण्यस्तूपो ग्निर्जगती अंत्याष्टमी षोळश्यस्त्रिष्टुभः । त्वमग्ने द्युभिरि
ति षोळश चस्य सूक्तस्य गृत्समदो ग्निर्जगती । अग्निप्रीत्यर्थं विहित हवने विनियोगः । ॐ त्वमग्ने प्रथमो अंगिराः ऋषिर्देवो देवानां म

भवःशिवःसखा । तवव्रतेकवयोविद्वानापसोजायंतमरुतोआजहृष्टयःस्वाहा । ॐ त्वमग्नेप्रथमोअंगिरस्तमःकविर्दवानांपरि
भूपसिप्रतं । विभुर्विश्वस्मैभुवनायमेधिरोद्धिमाताशयुःकतिधाचिदायवेस्वाहा । ॐ त्वमग्नेप्रथमोमातरिश्वनआविर्भवसुक्त्र
तयाविवस्वते । अरेजेतारोदसीहोतृवृथेसंघोर्भारमयजोमहोवसोस्वाहा । ॐ त्वमग्नेमनवेद्यामवाशयःपुरुर्वसेसुकृतेसुकृत्तरः ।
श्वात्रेणयत्पित्रोमुच्यसेपयात्वापूर्वमनयन्नापरंपुनःस्वाहा । ॐ त्वमग्नेवृषभःपुष्टिवर्धनउद्यतस्त्रचेभवसिश्रवाय्यः । यआहुतिप
रिवेदावपङ्कृतिमेकायुरग्नेविशआविवासतिस्वाहा । ॐ त्वमग्नेवृजिनवर्तनिंनरंसकमन्निपपिपिविदथैविचर्षणे । यःशूरसातापरि
तकम्येधनेदुग्नेभिश्चित्समृताहंसिभूर्यसःस्वाहा । ॐ त्वमग्नेअमृतत्वउत्तमेमर्तदधासिश्रवसेदिवेदिवे । यस्तातृपाणउभयाये
जन्मनेमयःकुणोपिप्रयआचसूर्येस्वाहा । ॐ त्वनोअग्नेसनयेधनानायशसंकारुंक्कृणुहिस्तवानः । ऋद्ध्यामकमोपसानवेनदेवद्या
वापृथिवीप्रावतनःस्वाहा । ॐ त्वनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः । तनूकृद्धोधिग्रमतिश्चकारवेत्वंकल्याणवसु
विश्वमोपिपेस्वाहा । ॐ त्वमग्नेप्रमतिस्त्वंपितासिनस्तंवयस्कृत्तवजामयोवयं । संत्वारायःशुतिनःसंसहस्त्रिणःसुवीरयंतिव्रत
पामदाभ्यस्वाहा । ॐ त्वामग्नेप्रथममायुमायवेदेवाअकृणवन्नहुपस्यविदपति । इळामकृण्वन्मनुपरयशासनीपितुर्यत्पत्रोमम
कस्यजायतेस्वाहा । ॐ त्वनोअग्नेतवदेवपायुभिर्मधोनोरक्षतन्वश्चवंद्य । त्रातातोकस्यतनयेगवामस्यनिमंपरक्षमाणस्तवव्रते
स्वाहा । ॐ त्वमग्नेयज्यवेपायुरंतरोनिपंगायचतुरक्षइध्यसे । योरातहव्योवृकायधायसेकीरेश्चिन्मंत्रमनसावनोपितस्वाहा ।
ॐ त्वमग्नेउरुशंसायवाधतेस्पार्हयद्रेक्वणःपरमंवनोपितत् । आधस्यन्चित्प्रमतिरुच्यसेपिताप्रपाकंशास्सिप्रदिशोविदुष्टरःस्वाहा ।

ॐ त्वमग्नेप्रयत्तदक्षिणं नरं वमेवस्युतं परिपासि विश्वतः । स्वादुक्षद्वायो वसतौ स्यो न कृज्जीवया जंयजते सोपमादिवः स्वाहा । ॐ
 इमामग्नेशराणि मीमृषो न इममध्वानं यमगामदरात् । आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरसृष्टि कृन्मर्त्यानां स्वाहा । ॐ मनूज
 दग्ने अंगिरस्वदगिरो ययाति वत्सदने पूर्ववच्छुचे । अच्छया ह्यावहृदै व्यंजनमासादय त्रिहिं प्रियाक्षि च प्रियं स्वाहा । ॐ एते नग्नि
 ह्मणा वा वृधस्वशक्ती वायते च कृमा विदावा । उत प्रणेष्य भिवस्यो अस्मान्त्संनः सृज सुमत्या वाजवत्या स्वाहा । ॐ त्वमग्नेद्युभि
 स्त्वमांशुशुक्षिणस्त्वमन्धस्त्वमश्मनस्पर्षि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वनृणां नृपते जायसे शुचिः स्वाहा । ॐ तवाग्नेहोत्रं तव पो
 त्रम त्वियं तव नेष्टृत्वमग्निहृतायुतः । तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्माचारि सिं गृहपतिश्च नोदमे स्वाहा । ॐ त्वमग्नेद्रोवृपभः सुताम
 सि त्वं विष्णुरु रुगायो नमस्यः । त्वं ब्रह्मारेयि विद्वह्मणस्पते त्वं विधतः स च से पुरंध्या स्वाहा । ॐ त्वमग्ने राजावरुणो धृतव्रतस्त्वमि
 त्रो भवसि दुस्मईड्यः । त्वमर्थमास त्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंगो विदथे देवभाजयुः स्वाहा । ॐ त्वमग्ने त्वष्टा विधुते सुवीर्यतव ग्रावो मि
 त्रमहः सजात्यं । त्वमांशुहेमारे रिषे स्वभ्यं त्वं नरो शर्धो असि पुरुवसुः स्वाहा । ॐ त्वमग्ने रुद्रो असुरो महोदिवस्त्वं शर्वो मारुतं पृक्ष
 ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्वा सिशंगयस्त्वं पूपा विधतः पांसि नुत्मना स्वाहा । ॐ त्वमग्ने द्रविणो दा अंरु कृते त्वं देवः स वितारलुधा असि ।
 त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्देम यस्ते विधत्स्वाहा । ॐ त्वामग्ने दम आ विष्पतिं विशस्त्वां राजानं सुविदत्रं मृजते । त्वं विश्वानि
 स्वनी कपत्य मे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति स्वाहा । ॐ त्वामग्ने पितर मिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्रा यशम्या तनूरुचं । त्वं पुत्रो भवसि यस्ते
 विधं त्वं सखा सुशेवः पास्या धृपुः स्वाहा । ॐ त्वमग्ने क्रुमुरा केन मस्य स्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे । त्वं विभास्य नुदक्षि दा वने त्वं

विशिष्टुरसि यज्ञमातनिःस्वाहा । ॐ त्वमग्ने अदितिर्देवदाशुषे त्वंहोत्रा भारती वर्धसे गिरा । त्वमिळाशुतहिमासि दक्षसे त्वंवृत्रहा
 वसुपते सरस्वति स्वाहा । ॐ त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्या हवर्ण आसंह शिश्रियः । त्वं वाजः प्रतरं णो बृहन्नसित्वं रयिर्वहुलो वि
 श्वतस्पृथुः स्वाहा । ॐ त्वमग्ने आदित्यास आस्यं त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे । त्वां रातिषाचो अध्वरेषु सश्चिरे त्वेदेवाहु विरं
 दंत्याहुतं स्वाहा । ॐ त्वे अग्ने विश्वे अमृता सो अद्रुह आसा देवाहु विरंदंत्याहुतं । त्वयामर्तासः स्वदंत आसुति त्वंगर्भो वीरुधां जज्ञि
 र्भेशुचिः स्वाहा । ॐ त्वं तान्त्संच प्रतिचासि मज्जमनाग्ने सुजात प्रचंदे वरिच्यसे । पृक्षो यदत्र महिनाविते भुवदनुद्यावापृथिवीरोदं
 सीलभे स्वाहा । ॐ येस्तोतृभ्यो गो अग्रामश्च वे शसमग्ने रातिमुपसृजंति सूर्यः । अस्मान् च तौश्च प्रहिनेषिवस्य आबृहद्वदेम विदथे
 सुवीराः स्वाहा । कद्रुद्रायेति षळर्चस्य सूक्तस्य घौरः कण्वोरुद्रो गायत्री तृतीयामैत्रावरुणी । इमारुद्राय तव स इत्येकादशर्चस्य सू
 क्तस्य कुत्सोरुद्रो जगती अंत्ये त्रिष्टुभौ । आते पितरिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य गृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् । रुद्रप्रीत्यर्थे विहित हवने विनि० ।
 ॐ कद्रुद्राय प्रचेतसे मीहिष्टं मायतव्यसे । वोचेम शंतं महदे स्वाहा । ॐ यथानो अदितिः कर्तृभ्यो यथागवे । यथा तोकाय
 रुद्रिग्रं स्वाहा । ॐ यथानो मित्रोवरुणो यथारुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः स्वाहा । ॐ गाथपतिं मेघपतिं रुद्रं जलाषभेष
 जं । तच्छंयोः सुम्रमीमहे स्वाहा । ॐ यः शक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः स्वाहा । ॐ शनंः कर्तृवर्तते सुगंमे
 षाय मे ण्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे स्वाहा । ॐ इमारुद्राय तव से कर्पादिने क्षयद्वा राय प्रभं रामहमतीः । यथा शमसि द्विपदे चतुष्पदे
 विश्वं पृष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरं स्वाहा । ॐ मळानोरुद्रो तनोमयस्कृधिक्षयद्वा राय नमसा विधेमते । यच्छंच योश्च मनुराये जे पिता

तदश्याम॒तव॑रु॒द्रप्र॑णी॒तिषु॑स्वाहा । ॐ अ॒श्याम॑ते॒सुमा॑ति॒देव॒यज्य॑यो॒क्षय॑द्दी॒रस्य॑त॒व॒रु॒द्रमी॑दुः । सु॒न्नाय॑नि॒द्विगो॑ अ॒स्माक॒माच॒रा
रि॒ष्टवी॑रा॒जुह॑वाम॒तेह॒विःस्वाहा । ॐ त्वे॒प॒व॒यं॒रु॒द्रं॒य॒ज्ञसा॑धं॒व॒कु॒चि॒म॒व॒से॒नि॒ह॒याम॑हे । आ॒रे॒अ॒स्महे॑व्य॒हेको॑ अ॒स्य॒तु॒सुमा॑ति॒मि॒हु
य॒म॒स्यावृ॑णी॒महे॑स्वाहा । ॐ दि॒वो॒व॒रा॒हम॑रु॒पं॒क॒प॒दि॒न॒त्वे॒प॒रू॒प॒न॒म॒सा॒नि॒ह॒याम॑हे । ह॒स्ते॒वि॒भ्र॒ञ्चे॒प्र॒जा॒वा॒या॒णि॒ग॒म॒व॒र्म॒च्छ॒दि॒र॒स्म
भ्यं॒य॒स॒त्स्वाहा । ॐ इ॒दं॒पि॒त्रे॒म॒रु॒ता॒मु॒च्य॑ते॒व॒चः॒स्वा॒दोः॒स्वा॒दी॒यो॒रु॒द्रा॒य॒व॒र्ध॒नं । रा॒स्वा॒च॒नो॑ अ॒मृ॒त॒म॒र्त॒भो॒ज॒नं॒त॒म॒ने॒तो॒का॒य॒त॒न॒या
य॒मृ॒ळ॒स्वाहा । ॐ मा॒नो॑म॒हा॒त॒म॒त॒मानो॑ अ॒र्भ॒क॒मा॒न॒उ॒क्ष॑त॒म॒त॒मानं॑ उ॒क्षि॑तं । मा॒नो॒व॒धीः॒पि॒तरं॑ मो॒त॒मा॒तरं॑ मा॒नः॒प्रि॒या॒स्त॒न्वो॒रु॒द्र
री॒रि॒षः॒स्वाहा । ॐ मा॒न॒स्तो॒के॒त॒न॒य॒मान॑ आ॒यो॒मा॒नो॒गो॒प॒मा॒नो॒अ॒श्व॑पु॒री॒रि॒पः । वी॒रा॒न्मा॒नो॑रु॒द्रभा॑मि॒तो॒व॒धी॒र्वि॒ष्म॑तः॒स॒द॒मि
त्वा॒ह॒वाम॑हे॒स्वाहा । ॐ उ॒प॒ते॒स्तो॒मा॒न्प॒शु॒पा॒इ॒वा॒कं॒रा॒स्वा॒पि॒त॒म॒रु॒तां॑ सु॒न्न॒म॒स्मे । भ॒द्रा॒हि॒तै॒सु॒मा॑ति॒र्मु॒ळ॒य॒त्त॒मा॒था॒व॒य॒म॒व॒इ॒त्तै॒व
णी॒महे॑स्वाहा । ॐ आ॒रे॒ते॒गो॒घ्न॑म॒त॒पू॒रु॒प॒घ्न॑क्ष॒य॑द्दी॒रसु॒न्न॒म॒स्मे॒ते॒अ॒स्तु । म॒ळा॒च॒नो॑अ॒धि॒च॒व्र॒ह्मि॒दे॒वा॒धा॒च॒नः॒श॒र्म॒य॒च्छ॒द्वि॒त्र॒हो॑ः॒स्वा
हा । ॐ अ॒वो॑चा॒म॒न॒मो॑ अ॒स्मा॒अ॒व॒स्य॑वः॒शृ॒णो॑तु॒नो॒ह॒व॑रु॒द्रो॒म॒रु॒त्वा॒न् । त॒न्नो॑मि॒त्रो॒व॒रु॒णो॑मा॒म॒हं॒ता॒म॒दि॒तिः॒सि॒धुः॒पृ॒थि॒वी॒उ॒त॒द्यौः
स्वाहा । ॐ आ॒ते॒पि॒त॒म॒रु॒तां॑ सु॒न्न॒म॒तु॒मानः॑ सू॒र्य॑स्य॒सं॒दृ॒शो॑यु॒यो॒थाः । अ॒भि॒नो॑वी॒रो॒अ॒र्वा॒ति॒क्ष॒मे॒त॒प्र॒जा॒ये॒म॒हि॒रु॒द्र॒प्र॒जा॒भिः॒स्वाहा ।
ॐ त्वा॒दे॒त्ते॒भी॒रु॒द्र॒श॑त॒मे॒भिः॒श॒तं॒हि॒मा॑ अ॒शी॒य॒भे॒प॒जे॒भिः । व्य॑स्म॒द्वे॒पो॒वि॒तरं॑व्य॒हो॒व्य॒मी॒वा॒श्चा॒त॒य॒स्वा॒वि॒पू॒चीः॒स्वाहा । ॐ श्रे
ष्ठो॒जा॒त॒स्य॑रु॒द्रा॒श्रि॒या॒सि॒त॒व॒स्त॑म॒स्त॒व॒सां॑ व॒ज्र॒वा॒हो । प॒रि॒णः॒पा॒र॒मं॒ह॒सः॒स्व॒स्ति॒वि॒श्वो॒अ॒भी॒ती॒र॒प॒सो॒यु॒यो॒धि॒स्वाहा । ॐ मा॒त्वा॒रु
द्र॒चु॒क्रु॒धा॒मा॒न॒मो॑भि॒र्मा॒दु॒ष्टु॒ती॒वृ॒ष॒भ॒मा॒स॒हू॒ती । उ॒न्नो॑वी॒रो॒अ॒र्प॒य॒भे॒प॒जे॒भिर्भि॑प॒क्तं॑ म॒त्वा॒भि॒ज॒पां॑ शृ॒णो॑मि॒स्वाहा । ॐ ह॒वी॒म॒भि॒र्ह॒व

ते॒यो॒ह॒वि॒भि॒र॒व॒स्तो॒मे॒भी॒रु॒द्रं॒दि॒षी॒य । ऋ॒दू॒द॒रः॒सु॒ह॒वो॒मा॒नो॒अ॒स्यै॒व॒भ्रुः॒सु॒शि॒प्रो॒री॒र॒ध॒न्म॒नो॒यै॒स्वा॒हा । ॐ उ॒न्मा॒म॒म॒द॒वृ॒ष॒भो॒म॒रु॒त्वा॒
 न्त॒व॒क्षी॒य॒सा॒व॒य॒सा॒ना॒ध॒मा॒नं । घृ॒णी॒व॒च्छा॒याम॒र॒पा॒अ॒शी॒या॒वि॒वा॒से॒यं॒रु॒द्र॒स्य॒सु॒म॒न॒स्वा॒हा । ॐ क॒ः॒स्य॒ते॒रु॒द्र॒मृ॒ळ॒या॒कु॒ह॒स्तो॒यो॒अ॒स्ति॒
 भे॒प॒जो॒ज॒ला॒पः । अ॒प॒भ॒र्ता॒र॒प॒सो॒दै॒व्य॒स्या॒भी॒नु॒मा॒वृ॒ष॒भ॒च॒क्ष॒मी॒थाः॒स्वा॒हा । ॐ प्र॒ब॒भ्र॒वै॒वृ॒ष॒भा॒य॒श्वि॒ती॒चे॒म॒हो॒म॒ही॒सु॒ष्टु॒ति॒मी॒र॒या॒
 मि॒ । न॒म॒स्या॒क॒ल्म॒ली॒कि॒न॒न॒मो॒भि॒गृ॒णी॒म॒सि॒त्वे॒षं॒रु॒द्र॒स्य॒ना॒म॒स्वा॒हा । ॐ स्थि॒रे॒भि॒र॒गैः॒पु॒रु॒रूप॒उ॒ग्रो॒व॒भ्रुः॒शु॒क्रै॒भिः॒पि॒पि॒शो॒हि॒र॒ण्यैः ।
 ई॒शा॒ना॒द॒स्य॒भु॒व॒न॒स्य॒भू॒रे॒न॒वा॒उ॒यो॒ष॒द्रु॒द्रा॒द॒सु॒र्य॑ । ॐ अ॒ह॒न्वि॒भ॒र्षि॒सा॒य॒का॒नि॒ध॒न्वा॒है॒न्नि॒ष्कं॒य॒ज॒तं॒वि॒श्व॒रूपं । अ॒ह॒न्नि॒द॒दं॒
 य॒से॒वि॒श्व॒म॒भ्वं॒न॒वा॒ओ॒जी॒यो॒रु॒द्र॒त्व॒द॒स्ति॒स्वा॒हा । ॐ स्तु॒हि॒श्रु॒तं॒ग॒र्त॒स॒द॒यु॒वा॒नं॒मृ॒गं॒न॒भी॒म॒मु॒प॒हृ॒त्मु॒ग्रं । मृ॒ळा॒ज॒रि॒त्रे॒रु॒द्र॒स्त॒वा॒नो॒न्यं॒
 ते॒अ॒स्म॒न्नि॒व॒प॒ंतु॒से॒नाः॒स्वा॒हा । ॐ कु॒मा॒रा॒श्चि॒त्पि॒त॒र॒वं॒द॒मा॒नं॒प्रा॒ति॒ना॒ना॒म॒रु॒द्रो॒प॒य॒तं । भू॒रे॒द्रा॒ता॒रं॒स॒त्प॒तिं॒गृ॒णी॒षे॒स्तु॒त॒स्त्व॒भै॒ष॒जा॒रा॒स्य॒
 स्मे॒स्वा॒हा । ॐ या॒वो॒भे॒प॒जा॒म॒रु॒तः॒शु॒ची॒नि॒या॒श॒ंत॒मा॒वृ॒ष॒णो॒या॒म॒यो॒भु । या॒नि॒म॒नू॒र॒वृ॒णी॒ता॒पि॒ता॒न॒स्ता॒शं॒च॒यो॒श्च॒रु॒द्र॒स्य॒व॒दि॒म॒स्वा॒
 हा । ॐ परि॒णो॒हे॒ती॒रु॒द्र॒स्य॒वृ॒ज्याः॒परि॒त्वे॒ष॒स्य॒दु॒र्म॒ति॒म॒ही॒गा॒त् । अ॒व॒स्थि॒रा॒म॒ध॒व॒ञ्च॒स्त॒नु॒ष्व॒मी॒द्व॒स्तो॒का॒य॒त॒न॒या॒य॒मृ॒ळ॒स्वा॒हा । ॐ
 ए॒वा॒व॒भ्रो॒वृ॒ष॒भ॒चे॒कि॒ता॒न॒य॒था॒दे॒व॒न॒हृ॒णी॒पे॒न॒हं॒सि । ह॒व॒न॒श्रु॒ग्नो॒रु॒द्रे॒ह॒वो॒धि॒वृ॒ह॒द्वै॒दे॒म॒वि॒द॒धै॒सु॒वी॒राः॒स्वा॒हा । ए॒तै॒रे॒को॒ना॒शी॒ति॒म॒त्रैः॒प्र॒
 ति॒म॒त्रं॒स्वा॒हां॒तै॒रा॒ज्यं॒हु॒त्वा घं॒टा॒दि॒वा॒दि॒त्र॒श॒ब्दैः॒वे॒द्या॒मा॒रा॒धि॒तै॒क॒च॒त्वा॒रि॒श॒दे॒व॒ता॒भ्यो॒व॒रु॒णा॒य॒च॒धू॒प॒दी॒प॒नै॒वे॒द्य॒तां॒बू॒ला॒दी॒न्स॒म॒
 प्य॒ ग्र॒सी॒दं॒तु॒भ॒वं॒त॒इ॒ति॒ता॒न्सं॒ग्रा॒थ्य॒ऋ॒त्वि॒ग॒न्वा॒र॒ब्ध॒श्च॒रु॒तिलं॒ब्री॒हि॒शेषे॒ण॒स्वि॒ष्ट॒कृ॒तं॒हु॒त्वा॒इ॒ध॒म॒सं॒न॒ह॒नी॒र॒ज्जु॒म॒ग्नौ॒प्रा॒स्य॒प्रा॒य॒श्चि॒त्ता॒दि॒
 हो॒म॒शेषं॒स॒मा॒प्य॒य॒ज॒मा॒ना॒न्वा॒र॒ब्ध॒आ॒चार्यः॒पू॒र्णा॒हु॒तिं॒जु॒हु॒यात् । तत्प्र॒का॒र॒स्तु॒सु॒वे॒णा॒ज्यं॒गृ॒ही॒त्वा॒सु॒चं॒स॒म॒वि॒लां॒पू॒र॒यि॒त्वा॒त॒स्यां॒सु॒व

मूर्ध्वचिलं निधाय पुनरधोचिलं निक्षिप्य सुच्यग्रे कुमुमाक्षता त्रिधा यस्य व्यापाणिना सुक्नुचमूले धृत्या दक्षिणपाणिना सुक्नुचं शंखमु-
 द्रया गृहीत्वा तिष्ठन्समपादकः जुकाग्रः सुवाग्रन्यस्तदृष्टिः प्रसन्नात्मा । समुद्रादूर्ध्वं रित्येकादशचस्य सूक्तस्य त्रामदेव आपस्त्रिष्टुप् अं-
 त्याजगती । पूर्णाहुति होमे विनि० ॥ ॐ समुद्रादूर्ध्वं मिमं धुमो उदारुदुपाशुना सममृतत्वमो नद् । धृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिज्ञातु देवानां
 ममृतस्य नाभिः । नयनामप्रब्रवामाघतस्यासि न्यज्ञे धारयामानमोभिः । उपत्रह्माशृणवच्छस्यमानं चतुःशृंगो वमीहोरपुतत् ।
 चत्वारि शृंगान्नयो अस्य पादौ द्वे शृंगे सप्तहस्ता सो अस्य । त्रिधा वृद्धो बृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेज । त्रिधा हितं पुणिभि-
 र्गृह्यमानं गवि देवा सो धृतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः । एता अं प्रतिहृयात्समुद्राच्छतत्रजारि-
 पुणाना वृचक्षे । धृतस्य धारा अभिचा कशीमि हि रण्यये चित सोमं ध्यं आसां ॥ १॥ सम्यक् सर्वं चिति मरितो न धेना अंतर्हृदामनसा पयमा-
 नाः । एते अर्पत्य मयो धृतस्य मृगा इव क्षिपणो रीपमाणाः । सिधोरिव प्राध्वने शूघना सोचातप्रमियः पतयंति युहाः । धृतस्य धा-
 रा अरुणो नवाजीकाष्ठाभिदन्नाभिभिः पिन्वमानः । अभिप्रवंत समने वयोपाः कल्याण्यः । सम्यमाना सो अग्नि । धृतस्य धाराः समि-
 धो न संतता जुपाणो हयति जात वेदाः । कन्या इव वहुतु मेतवा उ अज्यं जाना अभिचा कशीमि । यत्र सोमः सूर्यते यत्र यज्ञो घृतस्य धा-
 रा अभितत्पवंते । अभ्यर्पत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मा सुभद्राद्रविणानिधत्त । इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवंते ।
 धाम ते विश्वं भुवन्मधि श्रितमंतः समुद्रे हृद्यं । तरायुषि । अपामनी केसमिथेय आभृतस्तमं श्याममधुमंतं तर्ज्जामं स्वाहा । इति पठ-
 न्यवपरिमितां धारां संततां सुवाग्रेण संशेषं हुत्वा अद्भ्य इदं नममेति त्यक्त्वा । विज्योतिषे त्यस्य जारो वृगोऽग्निस्त्रिष्टुप् ॐ विज्योतिषा

बृहताभात्यग्निराविश्वानिकृणुतेमहित्वा । प्रादेवीर्मायाः सहतेदुरेवाः शिशीतेऽग्रेरक्षसेविनिक्षेस्वाहा इत्यवशिष्टाज्यं हुत्वा अग्नय इदं नममेतित्यक्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः संस्त्रावं हुत्वा पूर्णपात्रनिनयनोपस्थानपरिस्तरणविसर्जनपरिसमूहनपर्युक्षणादय्यर्चनपात्रोत्सर्जनादिकुर्यात् । अथ मण्डपैशाने पंचरंगैः स्वस्तिकं कृत्वा चतुष्पादं दीर्घचतुरस्रं सोत्तरच्छदं तत्र पीठं निधाय तत्रोदगग्रान्समूलान् हरितदर्भानास्तीर्य तत्र सामात्यं यजमानं प्राङ्मुखमुपवेश्याचार्यऋत्विग्भिः सह मंगलवाद्यैरभिषेककुंभोदकं पात्रांतरे आदाय प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्सपलाशयौ दुंबयार्द्रया शाखया सहिरण्यपवित्रया सकुशदूर्वापल्लवया हस्तमंतर्धायोदकपृषद्भिराव्लिगाभिर्वारुणीभिः पावमानीभिरन्याभिश्च शांतिपवित्रालिंगाभिर्ग्रहाभिषेकमंत्रैः सुरास्त्वामिति श्लोकैः श्रीसूक्तेनेमा आपः शिवतमा इतितृचेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरिति च व्याहृतिभिरभिषिचेत् । ते च मंत्राः । आपो हि ष्ठेति नवर्चस्य सूक्तस्यां वरीषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री पंचमीवर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठां त्येद्वे अनुष्टुभौ । अभिषेके वि० ॥ ९ ॥ असंम्राज इत्यष्टवर्चस्य सूक्तस्यात्रिर्वरुणस्त्रिष्टुप् । अभिषेके विनि० ॥ ॐ प्रसंम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय । वियोजधानं शमिथे वचमोपस्तिरे पृथिवी सूर्याय । वनेषु ब्यं त्रिरिक्षं ततान्वाजमवत्सु पय उस्त्रिया सु । हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्सवः त्रिदिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ । नीची नवारं वरुणः कवधं प्रससर्जरोदसी अंतरिक्षं । तेन विश्वस्य भुवनस्य राजाय वनवष्टिर्व्युनत्ति भूमं । उनत्ति भूमिं पृथिवी मुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् । समभ्रेण वसत पर्वता सस्त विपीयंतः श्रथयंत वीराः । इमामष्वा सुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्रवोचं । माने नेव तस्थिवा अंतरिक्षे वियोम मे पृथिवीं सूर्येण ॥ १॥ इमामनु कवितं मस्य मायां मही देवस्य नकिराद धर्ष । एकं यदुद्भानपृणं त्ये नीरासि

चंतीरवनेयः समुद्रं । अर्यम्यंवरुणमिन्ध्यंवासखायंवासदुमिद्धातरंवा । वेश्वानित्यंवरुणारणंवायत्सीमार्गश्चक्रुमाशिश्नथस्तत् ।
 कित्वासोयाद्रिपुर्नदीवियद्वाधासत्यमतयन्नविघ्न । सर्वाताविष्यशिथिरेवदुवाधातेस्यामवरुणप्रियासः । स्वादिष्ठयेतिदश
 र्वस्यसूक्तस्यमधुच्छंदाःपवमानःसोमोगायत्री । अभि० । ॐ स्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वसोमधारया । इंद्रायपातवेसुतः ।
 रक्षोहाविश्वचर्षणिर्भियोनिमयोहंत । दुर्णासधस्थमासदत् । वरिवोधातमोभवमंहिष्ठोवृत्रहंतमः । पर्षिराधोमघोर्नो । अ-
 र्यममहानांदुवानांवीतिमंधसा । अभिवाजंमतश्रवः । त्वामच्छाचरामसितदिदर्थदिवेदे । इंद्रोत्वेनऽआशसः ॥१॥ पुनाति
 तेपरिस्त्रुतंसोमंसूयस्यदुहिता । वारैणशश्वतातना । तमीमण्वीःसमर्यआगृभ्णंतियोषणोदश । स्वसारःपार्यैद्विवि । तमी
 हिन्वंत्यग्नवोधमतिवाकुरद्वति । त्रिधातुवारणंमधु । अभीष्टममग्न्याउतश्रीणंतिधेनवःशिशु । सोममिंद्रायपातवे । अस्ये
 दिंद्रोमेदुष्वाविश्ववन्त्राणिजिघ्रते । शूरोमघाचमंहते ॥२॥ शंनइंद्रागीतिपंचदशचस्यसूक्तस्यवसिष्ठोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । अभिषे०
 ॐ शंनइंद्राग्नीभवतामवोभिःशंनइंद्रावरुणारातहव्या । शमिंद्रासोमासुवितायशंयोःशंनइंद्रापृषणावाजंसातौ । शंनोभगः
 शमुनःशंसोअस्तुशंनःपुरधिःशमुसंतुराथः । शंनःसत्यस्यसुयमस्यशंसःशंनोअर्यमापुरुजातोअस्तु । शंनोधाताशमुधतानोअ
 स्तुशंनलरूचीभवतुस्वधाभिः । शंरोदसीबृहतीशंनोअद्रिःशंनोदुवानांसुहवानिसंतु । शंनोअग्निज्योतिरनीकोअस्तुशंनोमि
 त्रावरुणावश्चिनाशं । शंनःसुकृतांसुकृतानिसंतुशंनइषिरोअभिवातुवातः । शंनोद्यावापृथिवीपवहूतोशमंतरिक्षंहशयेनोअस्तु ।
 शंनओषधीर्वनिनोभवंतुशंनोरजसस्पतिरस्तुजिष्णुः ॥ १ ॥ शंनइंद्रोवसुभिर्दुवोअस्तुशमादित्येभिर्वरुणःसुशंसः । शंनोरुद्रो

रुद्रेभिर्जलापः शंनस्त्वष्टाग्राभिरिहशृणोतु । शंनः सोमो भवतु ब्रह्म शंनः शंनो ग्रावाणः शमु संतु यज्ञाः । शंनः स्वरूपां मितयो भवं
तु शंनः प्रस्वः शंम्वस्तु वेदिः । शंनः सूर्य उरु चक्षा उदेतु शंनश्च तस्मै प्रदिशो भवंतु । शंनः पर्वता ध्रुवयो भवंतु शंनः सिधवः शमु
संत्वापः शंनो अदि तिर्भवतु ब्रतेभिः शंनो भवंतु मरुतः स्वर्काः । शंनो विष्णुः शमु पृषानो अस्तु शंनो भवित्र शंम्वस्तु वायुः ।
शंनो दिवः सविता त्रायमाणः शंनो भवंतु षसो विभातीः । शंनः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शंनः क्षेत्रस्य पातिरस्तु शंमुः ॥ २ ॥ शंनो
देवा विश्वदेवा भवंतु शंनः सरस्वती सहधो भिरस्तु । शमं भिषाचः शमुरातिषाचः शंनो दिव्याः पार्थिवाः शंनो अप्याः । शंनः सत्य
रय पतयो भवंतु शंनो अर्वतः शमु संतु गावः । शंनः ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः शंनो भवंतु पितरो हवेषु । शंनो अज एक पाहेवो अस्तु शंनो
हिर्वृक्ष्यः शंनः समुद्रः । शंनो अपान पात्ये रुरस्तु शंनः पृश्निर्भवतु देवगोपा । आदित्यारुद्रावसवो जुषते दं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।
शृण्वंतु नो दिव्याः पार्थिवा सो गो जाता उत ये यज्ञियासः । ये देवानां यज्ञिया यज्ञिया नामनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः । तेनो रासंता
मुरुगाय मद्ययं पातः स्वस्तिभिः सदानः ॥ ३ ॥ पवित्रं ते विततमिति पंचस्यां गिरसः पवमानः सोमो जगती । अभियेके विनियोगः ।
ॐ पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतस्तत नूनं तद्दामो अश्रुतेशुता स इह हतस्तत्समाशत । तपोष्पवित्रं
विततं दिवस्पदे शोचं तो अस्य तंतं वोव्यस्थिरन् । अवत्यस्य पवीतारं माशवो दिवस्पृष्टमधि तिष्ठंति चेत्तसा । अरुरुचदुषसः पृश्निर
त्रिय उक्षा विभर्ति भुवनं निवाजयुः । माया विनोमिरे अस्य मायया न च क्षसः पितरो गर्भमादधुः । गंधर्व इत्थापदमस्य रक्षति
पाति देवानां जानिमान्यद्भुतः । गृभ्णाति रिपुं निधया निधापतिः सुकृत्तं मामधुनो भक्षमाशत । हविर्हविष्मो महि सन्नदैव्यं नभो

वसानः परियास्यध्वरं । राजापवित्ररथोवाजमारुहः सहस्रभृष्टिर्जयसि श्रवो बृहत् ॥ १ ॥ अथ ग्रहमंत्राः ॥ ग्रहाणामादिरादित्योलो
करक्षणकारकः । विषमस्थानसंभूतां पीडां हरतु ते रविः । रोहिणीशः सुधामूर्तिः सुधागात्रः सुधाशनः । विषमस्थानसंभूतां पी
डां हरतु ते विधुः । भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत्सदा । वृष्टिकृद्दृष्टिहतां च पीडां हरतु ते कुजः । उत्पातरूपोजगतां चंद्रपुत्रो
महाद्युतिः । सूर्यप्रियकरो विद्वान्पीडां हरतु ते बुधः । देवमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकाहिते रतः । अनेकशिष्यसंपूर्णः पीडां हरतु ते
गुरुः । दैत्यमन्त्री गुरुस्ते पांप्राणदश्च महामतिः । प्रभुस्ताराग्रहाणां च पीडां हरतु ते भृगुः । सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशालाक्षः शिवप्रि
यः । मंदचारः प्रसन्नात्मा पीडां हरतु ते शनिः । महाशिरामहावक्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः । अतनुश्चोर्ध्वकेशश्च पीडां हरतु ते तमः ।
अनेकरूपवर्णैश्च शतशोऽथ सहस्रशः । उत्पातरूपोजगतः पीडां हरतु ते शिखी ॥ अथ देवमंत्राः ॥ सुरास्त्वामभिषिंचंतु ब्रह्मविष्णु
महेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवंतु विजयायते । आखंडलो निर्भगवान्यमो वै नि
र्ऋत्क्रियामतिः । वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पांतु ते सदा । कीर्तिलक्ष्मीर्धृतिर्मेधापुष्टिः
माभौ सो बुधजीवसितार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिषिंचंतु देवपत्न्यः समागताः । आदित्यश्चंद्र
गावो देवमातर एव च । देवपत्न्यो द्रुमाना गादैत्याश्चाप्सरसांगणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च । औपधानि च
रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदानदाः । एते त्वामभिषिंचंतु सर्वकामार्थसिद्ध्ये ॥ एतैर्मन्त्रैः

प्रतिमंत्रमभिषिच्यश्रीसूक्तेन हिरण्यवर्णाहरिणीमित्यादिनाइमाआपःशिवतमाइतितृचेनेदेवस्यत्वैतिचयजुषाभूर्भुवःस्वरिति
व्याहृतिभिश्चाभिषिचेत् । एवमभिषिक्तोयजमानःश्वेताहतवस्त्रयुगंगंधमाल्याभरणंचविभृयात् । ततआचार्योदिक्षुविदिक्षु
चवलिमुत्क्षिप्यसुवासिनीभिर्नीराजनंकारयेत् । अथयजमानोग्रहदेवताभ्यश्चतुर्थ्यतदेवतानामभिःपुष्पाणिसमर्प्याचार्येण
व्याहृत्युच्चारणपूर्वकंग्रहोद्भासनंकारयित्वातत्रमंत्रः ॐ भूर्भुवःस्वःउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयंतस्त्वमेह । उपप्रयंतुमरुतः सुदानव
इंद्रप्राशूर्भवासवा । ॐ अभ्यारामिदद्र्योनिषिक्तं पुष्करे मधु । अवतस्य विसर्जने । यांतुदेवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवात् ।
इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च । ततोयजमानआचार्यप्रभृतिभ्योजपहोमफलंगृहीत्वातेभ्योदक्षिणांदद्यात् । गौःशंखोर
कोनड्वान् हिरण्यं पीतवासःश्वेताश्वःकृष्णागौःकलायसंहस्तीछागोवेतिग्रहक्रमेण । अत्रन्यूनदक्षिणाबुधदक्षिणयाहिरण्येनस
माकार्याआद्यगवावा । एतदभावेसर्वेभ्योयथाशक्तिहिरण्यंवादद्यात् । आचार्यायद्विगुणं । अन्येभ्यश्चयथाशक्तिभूयसी ।
ततःकांस्यपात्रगताज्ये । ॐ रूपं रूपं प्रतिरूपोवभूवतदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इंद्रोमायाभिः पुरुरूपं इयतेयुक्ताह्यस्य हरयःशुता
दर्श । इतिमंत्रेणसकुटुंबःस्वप्रतिरूपंप्रेक्ष्य । आज्यंतेजःसमुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् । आज्यंसुराणामाहारआज्येदेवाःप्रति
ष्ठिताः । इतिमंत्रंपठित्वातदाज्यंसदक्षिणंब्राह्मणायदद्यात् । ततोभूरिदक्षिणांदत्वांसंकल्प्यवा । एकस्याआहुतेरेकशतस्यैकस
हस्रस्यवाएकंयथाशक्तिवाब्राह्मणान्भोजयित्वातेभ्यःशांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वित्याद्याशिषोगृहीत्वातान्संप्राथ्यप्रणिपत्य । य
स्यस्मृत्याचनानामोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनंसंपूर्णतांयातिसद्योवंदेतमच्युतमितिपठित्वा । प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेता

ध्वरेषुयत् । स्मरणादेवतद्विष्णोःसंपूर्णस्यादिति श्रुतिरित्युक्त्वा । न्यूनातिरिक्ताछिद्रत्वार्थथाशक्तिअच्युतानंतगोविंदेति नामत्रयजपंकृत्वाग्रहयज्ञफलंश्रीविष्णवेसमर्प्यस्वयंहृष्टमनावंधुभिःसहभुंजीत ॥ अयंचाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टोक्तोग्रहमखः स्मार्तार्तिमतामाश्वलायनानामेव । बह्वलंपंवास्वगृह्योक्तंयस्यकर्मप्रचोदितम् । तस्यतावतिशास्त्रार्थेकृतेसर्वकृतंभवेदितिवचनात् । एवमन्येषामपियदिस्वगृह्यादावुक्तःतदासएव । येषांतुस्वगृह्यादौनोक्तस्तैर्याज्ञवल्क्यादिस्मृत्युक्तोमत्स्यपुराणाद्युक्तो वानुष्ठेयःस्मृत्यादेःसाधारण्यादितिदिक् ॥ इतिश्रीमद्विद्वन्मुकुटमाणिक्यश्रीरामेश्वरभट्टसुरीसूनुनारा०नवग्रहमखप्रयोगः॥

अथविवाहोत्तरकर्तव्योपिस्थालीपाकःप्रथममुच्यते ॥ तत्रांगानामुक्तानामन्येष्वतिदेशेनप्राप्तेः । सचविवाहानंतरकर्तव्यगृहप्रवेशनीयहोमोत्तरभाविन्यांपौर्णमास्यामारंभणीयोनत्वमावास्यायां । चतुर्थीहोमात्प्रागपिपौर्णमासीचेत्तत्रारंभः । यदिचारंभकालेमलमासगुरुशुक्रास्तबाल्यवार्धकग्रहणपौषमासादिभवति तदापिप्रारंभःकार्यः । यानितुतत्रारंभनिषेधकानि । उपरागोधिमासश्चयदिप्रथमपर्वणि । तथामलिग्लुचेपौषेनान्वारंभणमिष्यते । गुरुभार्गवयोर्मौढ्येचंद्रसूर्यग्रहेतथेत्यादी निसंग्रहकारादिवचनानितानिआलस्यादिनास्वकालानुपक्रांतस्थालीपाकादिप्रारंभविपयाणीतिप्रयोगपारिजातकारः । त

---

१ अत्रस्मार्तार्तिमतामितिपदंग्रशसापरं । तथाहि गृहस्थेनशक्तिमतागृह्याग्निमताभाव्यं । किंचस्मार्तार्तिमता सायंप्रातर्होमादिनित्यकर्मरतेनापि सतिनिमित्तेशतिकापौष्टिकादावकार्यः । नायंप्रयोगोगृह्येभौ । ग्रहानुद्धृत्यादिकामदर्शनात् । निरग्निविधुरब्रह्मचारिणामप्ययमेव ब्रह्मयज्ञवैश्वदेववत् । सर्वश्रागृह्याग्निशकानकार्या ।

धाचापराकस्थगर्गवचनमुदाजहार । नामकर्मचदर्शेष्टियथाकालंसमाचरेत् । अतिपातेसतितयोःप्रशस्तेमासिपुण्यमइति । इतिस्थालीपाकप्रारंभकालः ॥ ॥ अथपर्वनिर्णयः ॥ पूर्णिमादर्शश्चपर्व । तत्रान्वाधानंप्रतिपदीष्टिरित्युत्सर्गः । तत्रपर्व

१ इष्टिकालनिर्णयः । पक्षाताउपवस्तव्याः पक्षाद्यायष्टव्याः । उपवासोऽन्वाधानाख्यकर्म । पर्वणोयश्चतुर्थाशआद्या प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः सविज्ञेयः प्रातरुक्तोमनीषिभिः । प्रतिपतुर्त्यचरणेनयष्टव्यमितिस्थितिः । तत्रपर्वप्रतिपदो पूर्णत्वेसंदेहाभावः पर्वण्यन्वाधानस्योत्तरदिनेयागस्ययथोक्तकाललाभात् । पर्वणःखडत्वेतु पर्वोपेक्षयाप्रतिपदोऽहसवृद्धिवटिकागणयित्वा तदर्धह्रसेपर्वणिविवियोज्यवृद्धौसंयोज्यसंधि कालंज्ञा त्वान्वाधानादिकालोनिर्णेतव्यः । यत्रह्रासवृद्धीनस्तस्तत्रयथास्थित स्पष्टएवसंधिः । तत्रसंधिश्चतुर्विधःपूर्वाह्नसंधिर्मध्याह्नसंधिरपरराह्नसंधीरात्रिसंधिश्चेति । द्वेधाविभक्तदिनस्यपूर्वार्धपूर्वाह्न अपरार्धमपरराह्नः पूर्वाह्नापरराह्नसंधिभूतोयदिकाद्वयात्मकोमुहूर्तमध्याह्नआवर्तनापरपर्यायइतिकौस्तुभे । उभयसंधिरेकपलासकएवमध्याह्नेनतुघटिकाद्वयात्मरुइतिप्रायेणेदानींशिष्टाचारः । तत्रोक्तरीत्याह्रासवृद्ध्यर्थवियोजनसंयोजनेननिर्णीतःपर्वप्रतिपदोः संधिर्यदिपूर्वाह्नेमध्याह्नेवाभवतितदासंधिदिनात्पूर्वदिनेऽन्वाधानंसंधिदिनेयागः । यद्यपरराह्नेरात्रौवासंधिस्तदासंधिदिनेऽन्वाधानंतत्परदिनेयागः । अथोदाहरणम्—पर्वसप्तदशघटीमितं प्रतिपदेकादशघटीमिता तत्रषट्घटीमितःप्रतिपत्क्षयस्तदर्धघटीत्रयपर्वणिवियोजितजातःसंधिश्चतुर्दशघटीमितः । अयंत्रिशद्वटीमितेदिनमानेपूर्वाह्नसंधिः । अष्टाविंशतिघटीमितेतुदिनमानेऽयमेवमध्याह्नसंधिः । अत्रसंधिदिनेयागःपूर्वदिनेऽन्वाधानं । पर्व १४ प्रतिपत् १९ अत्रपंचघटीद्वयपर्वणिसयोजितजातःसंधिःसार्धपोडशघटीमितः अयमपरराह्नसंधिः । अत्रसंधिदिनेऽन्वाधानंपरेद्युर्यागः ॥ ॥ अत्रत्रालवोधार्थप्रकारातरम्—सूर्योदयोत्तरंविद्यमानाःपर्वनाडिकाःप्रतिपन्नाडिकाश्चैकीकृताःसत्योयदि दिनमानतोन्यूनास्तदापूर्वाह्नसंधिः । यदिदिनमानसमानास्तदामध्याह्नसंधिः । यदिदिनमानाधिकास्तदापरराह्नसंधिरिति । इत्थंसूर्योदयोत्तरमनुवर्तमानपर्वप्रतिपदोःक्षयवृद्धिभ्यामेवसंव्यवलेकनमिदानींसर्वत्रशिष्टाचारेपुन्रसिद्धम् । धर्मो० ।

चतुर्थीशःप्रतिपदश्चाद्यास्त्रयोंगाःसूर्योदयोत्तरमुहूर्तत्रयेविद्यमानोयागकालः । सूर्यास्तिमानपर्यंतयत्रपर्याखंडंतत्रनसंदेहः ।
यदितुखंडपर्वतत्रनिर्णयः । अहोमध्येततःपूर्ववापर्वप्रतिपदोःसंधौतदहर्यागः पूर्वैद्युरन्वाधानं । मध्याह्नात्परसंधौतदह
रन्वाधानंपरेद्युर्यागइति । संधिश्चप्रतिपदोह्रासवृद्ध्योरधपर्वणिप्रक्षिप्यज्ञेयः । इष्टेःपर्वणिसमाप्तौपुनरिष्टेःकर्तव्यतापत्तेः ।
साप्रतिपद्येवसमापनीयानपर्वमध्ये । अपराह्णसंधौपरेद्युःप्रतिपच्चतुर्थांशेपियागेनदोषः । चंद्रदर्शनदिनेइष्टिनिषेधवचनानि
ननिर्णयकानिसंभवेयोज्यानि । यातुपौर्णमासीसंगवादूर्ध्वमावर्तनात्पूर्वसंधिमतीसासद्यस्कालेति तस्यामेवान्वाधानंयागश्च ॥
अथविकृतौनिर्णयः ॥ आवर्तनेततःपूर्ववापर्वसंधौतदहरादौप्रकृतियागंकृत्वापश्चादाग्रयणादिविकृतिःकार्या । परसंधौतु
विकृतियागएवसंधिदिने प्रकृतिस्तुतदुत्तरदिनइति ॥ ॥ अथस्थंडिलकरणादिनिर्णयः ॥ तत्रचौलादिहोमोलौकिकाग्नौ ।

१ स्मृतिसंग्रहे—वराहकूर्मनागाश्चवसंतिवसुधातले । पन्नगास्तत्रतिष्ठतितदर्थस्थंडिलंस्मृतमिति । इषुमात्रावरसर्वत स्थंडिलमिति सूत्र । इषो
र्मन्त्रेवमात्रायस्यतत् । चतसृष्वपिदिक्षुइषुप्रमाणमष्टादशांगुल । तेनद्विसप्तत्यगुल परिधिरित्युक्त । शतपथब्राह्मणेइषुप्रमाणपचप्रादेशाइषुर्भ
वतीति । तेनपचाशदगुल परिधिरित्युक्त । द्वादशागुलमात्रौवैवितस्ति परिकीर्तित । अंगुष्ठस्यप्रदेगिन्याव्यास.प्रादेशउच्यते । दशागुल प्रादेश
इत्यर्थ । त्रिरन्निरिषु स्मृतइत्युक्तत्वात्तेनचतुर्विंशत्यगुलमितारन्निपक्षेअरन्नित्रितयस्यद्विसप्तत्यं ७२ गुलानि । तेषुचतुर्धाविभाजितेज्वेकोभागोष्टा
दशां १८ गुलः । सार्धद्वाविंशत्यंगुलारन्निपक्षेसार्धसप्तपष्टि ६७॥ रंगुल. । तेषुचतुर्धाविभाजितेज्वेकोभागोयवोनसप्तदशांगुल. पचप्रादेशाइषुर्भ
वतीतिप्रमाणेनदशागुलमितप्रादेशेनपंचाश ५० दगुलानि तेषुचतुर्धाकृतेज्वेकोभाग.सार्धद्वादशा १२॥ गुल. । चतुर्विंशत्यंगुलयोरत्रिंशत्सदर्थप्रादेशकृ

पार्वणस्थालीपाकश्रवणाकर्मादिहोमोगृह्याग्नौ । तत्रलौकिकाम्नौहोमेस्थंडिलकरणादिरग्निप्रतिष्ठापनांतोविधिर्नियतः । गृह्याग्निहोमेपिगृहप्रवेशवास्तुहोमशूलगवान्वष्टक्यादिषुनियतः । धार्यायतनेतदसंभवात् । यदापिसमिदादावग्निसमारोपस्तदागृह्याग्निकर्तव्येपिस्थालीपाकादौनियतः । एतत्सर्वमभिप्रेत्य यत्रक्वचहोष्यन्त्स्यादितिगृह्योक्ताग्निप्रतिष्ठापनविधेर्विषयं प्रदर्शयितुमाहकारिकाकारः—प्रतिष्ठाप्याथलेखासुहोमायालंहविर्भुजम् । एतदंतंप्रकुर्वीतहोष्यन्संस्थापितेऽनलइति । अन्यथासंस्थापितेऽनलेहोष्यन्नितिव्यर्थस्यात् । एवंस्थंडिलकरणादिविषयनिर्णयस्थंडिलादिकुर्यात् । तत्रयजमानःकृतनित्यक्रियःशुचिःपरिहितधौतवासादर्भपाणिःपीठोपविष्टःप्राङ्मुखोवाग्यतोद्विराचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थममुककर्मकरिष्ये । तदंगहोमंकर्तुंस्थंडिलादिकरिष्ये । इतिसंकल्प्य । गोमयादिलिप्तेशुद्धेदेशेशुद्धमृदाईशान्यारंभमुदकसंस्थंचतुरंगुलोन्नतमंगुलोन्नतंवाचतुर्दिक्षुमिलित्वाद्विसप्तत्यंगुलपरिधिकंफलितमष्टादशांगुलविस्तृतंहोमानुसारेणतदधिकं

तिरित्यापस्तंबः । पारिजातेभ्येवं । अंगुलस्थंडिलव्यासचतुर्विंशंशइतिचितामणिः । चौलकर्मादितश्चैवयावद्वैवाहिकभवेत् । तावत्स्याल्लौकिकोवह्निरिति वेदविदो विदुरित्याश्चलायनः । गर्भपुंसवसीमंतवलिचौलचनिष्ठतिरित्यादि । सर्वार्थानि नस्तु औपासनाभावाद्द्वैतानिकाप्राप्तेऽन्येन गार्हपत्यलौकिक एव कार्यम् । यत्तु नारायणवृत्तौ सर्वार्थानि नासीमंतोन्नयनादि गार्हपत्यार्थस्मात्तर्गिरुत्पादनीय इत्युक्तं तत्र मूलमन्वेष्यमिति शान्तिमयूखे । चौलादिभ्यो न्यत्रौपासनस्य यत्र कचिन्निहितस्येव बहिः शुद्ध्यर्थस्मात्तमेवोपलेपनादिकरोति । अस्यापि देशांतरनीयमानस्योपलेपनो ह्येव ननादिकसर्वकरोति केचिद्देतन्नेच्छंतीति जयंतः । १ स्थंडिले केवलमष्टादशं गुलविस्तृते एव पश्चिमभागस्थरेखायां प्रादेशमात्रविस्तारो न स्यात् । तत्रैव व्यवस्था—दक्षिणेष्टा

वानतुतोन्यूनंमध्येनतस्यंडिलंकुर्यात् । तद्गोमेयेनप्रदक्षिणमुपलिप्यदक्षिणैष्टौप्रतीच्यांचतुःउदीच्यांद्वेप्राच्यामर्धमित्यंगुला
 नित्यक्त्वादक्षिणोपक्रमामुदक्संस्थांप्रादेशमात्रामेकालेखालिखित्वा तस्यादक्षिणोत्तरयोःप्रागायतेपूर्वरेखयाअसंसृष्टेप्रादेशसं
 मितेद्वेलेलेलिखित्वा तयोर्मध्येपरस्परमसंसृष्टाउदक्संस्थाःप्रागायताःप्रादेशसंमितास्तिस्त्रइतिपङ्कलेखायज्ञियशकलमूलेनद
 क्षिणहस्तेनोहिरण्यलेखासुतच्छकलमुदगग्रंनिधायस्यंडिलमद्भिरभ्युक्ष्यशकलमाग्नेय्यांनिरस्यपाणिंप्रक्षाल्यवाग्यतोभवेत् ॥ ॥
 अथकारिका ॥ उल्लिखेदुदगायामांतस्याउभयतोऽपरे । पूर्व्यायतेउदक्संस्थेअसंसृष्टेचपूर्वया । मध्येतिस्रउदक्संस्थाःपूर्वायामा
 असंहताः । लिखितायेनशकलंयज्ञियंतन्निधायच । अद्भिरभ्युक्ष्यशकलमाग्नेयांनिरस्यापउपस्पृशेत् । ततस्तैजसेनासंभवेमृन्म
 येनवापात्रयुग्मेनसंपुटीकृत्यसुवासिन्याश्रोत्रियागारात्स्वगृहाद्वासमृद्धंनिर्धूममग्निमाहृतंस्थंडिलादग्नेय्यांनिधाय । जुष्टोदमू
 नाआत्रेयोवसुश्रुतोमिस्त्रिष्टुप् । एह्यग्नेराहूगणोगोतमोग्निस्त्रिष्टुप् । अग्न्यावाहनेविनियोगः । ॐ जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणइ
 मंनोयज्ञमुपयाहिर्विद्वान् । विश्वाअग्नेअभियुजांविहत्याशत्रूयतामाभराभोजनानि । एह्यग्नइहहोतानिपीदादब्धःसुपुंरए
 ताभवानः । अर्वातांत्वारोदसीविश्वमिन्वेयजामंहसौमनसायदेवान् । इत्यक्षतैरावाह्याच्छादनंदूरीकृत्य । समस्तव्याहृतीनां
 परमेष्ठीप्रजापतिःप्रजापतिर्बृहती अग्निप्रतिष्ठापनेविनियोगः । ॐभूर्भुवःस्वरित्यात्माभिमुखंपाणिभ्यांपङ्कलेखासुतत्तत्कर्मसु

वितिनियम प्राक्सस्थदक्षिणरेखाया । प्रतीच्याचतुरितिदक्षिणोपक्रमोदक्सस्थायाःप्रत्यग्नेखाया । एवमुदग्नेखायाद्व्यगुलत्यागउत्तरस्या । प्राच्या
 मर्धमितिप्राक्सस्थानापचाना इत्यनेनसर्वोपिक्लेगोनिरस्त स्यात् । अगुलस्थंडिलव्यासचतुर्विंशाशइतिचितामणिमतेत्वापदोनुद्गमएवेतिज्ञेयम् ।

विहितनामकममुकनामानमग्निप्रतिष्ठापयामीत्याग्निप्रतिष्ठाप्यपात्रेऽक्षतोदकंप्रास्यपात्रद्वयमेकीकृत्य । प्रोक्षितं धनानि निक्षिप्य
 वेणुधमन्याप्रबोध्यध्यायेदेवम् । चत्वारिंशंगागतमोचामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निमूर्तिध्याने विनियोगः । ॐ चत्वारिंशंगात्रयो
 अस्य पादाद्वैशीषेऽसहस्रान्सोऽस्य । त्रिधावृद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याऽऽविवेश । स्मृतिमंत्राश्च । अग्निरूपमहवक्ष्ये
 सिद्ध्यर्थं सर्वकर्मणां । यतस्तस्मिन् विज्ञाते होमो भवति निष्फलः । सप्तहस्तश्चतुःशृंगः सप्तजिह्वो द्विशीर्षकः । त्रिपात्प्रसन्नवदनः
 सुखासीनः शुचिस्मितः । शिखाभिर्दसिमालाभिरूर्ध्वबाहुश्च संयतः । स्वाहांतुदक्षिणे पाश्वर्ध्वे देवीं वामे स्वधांतथा । विभ्रदक्षि
 णहस्तैस्तु शक्तिमन्नं सुचं सुवम् । तोमरं व्यजनं वामैर्धृतपात्रं च धारयन् । मेषारूढो जटावद्धो गौरवर्णो महौजसः । धूम्रध्वजो
 लोहिताक्षः सप्तार्चिः सर्वकामदः । आत्माभिमुखमासीन एव रूपो हुताशनः । ध्यायेत्सर्वार्थसिद्ध्यर्थं होमे विगतकलमपइति ।
 ततो यदि समिदादौ समारोपितोऽग्निस्तर्हि प्रत्यवरोहणं कार्यम् ॥ तच्चैवम् ॥ प्रत्यवरोहेत्यस्य हिरण्यगर्भोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निप्रत्य
 वरोहणे विनियोगः । ॐ प्रत्यवरोहजातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वहनः प्रजानन् । प्रजां पुष्टिरयि मस्मा सुधेह्यथा भवयजमा
 नायशंयोः । इति मंत्रेण समारोपिताग्निमिधं स्थापितेऽग्नौ प्रक्षिपेदिति । एतदंतं संस्थापितेऽग्नौ होमे कार्यं । नित्यधारितहोमे तु
 नैतावत् । ततः पार्वणस्थालीपांके प्रधानदिनात् पूर्वदिने सद्यस्का लायां पूर्णमास्यामशक्तौ प्रधानदिन एव वा प्रातरौ पासनं हुत्वा
 न्वाधानं कुर्यात् । तच्चेत्थम् ॥ आचम्य प्राणानायम्य समिद्धं यंत्रं वादाय देशकालौ स्मृत्वा ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमे

१ नाग्नोक्षितामिधनमग्नावादध्यादिति वचनात्प्रोक्षितैरिधनैरग्निबोधेदिति पारिजाते आपस्तंबः ।

श्वरप्रीत्यर्थं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्थालीपाकाभ्यां यक्ष्ये । तन्नेदानीं पौर्णमासस्थालीपाकेन यक्ष्ये । दर्शे तु पूर्वसंकल्पितेन दर्शस्थाली
 पाकेन यक्ष्यइति विशेषः । तत्र देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्यास्मिन्नन्वाहिते ग्नौ जातवेदसमग्निमिधमेन प्रजाप
 तिं प्रजापतिं चाधारदेवते आज्येनाग्नीषोमौ च क्षुधी आज्येन । अग्निमग्नीषोमौ च प्रधानदेवते च रुद्रव्येण । दर्शे तु अग्निमिद्राग्नी
 च प्रधानदेवते च रुद्रव्येणेति विशेषः । शेषेण स्विष्टकृतमग्निमिधमसन्नहनेन रुद्रमया समग्निं देवान् विष्णुं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं
 चैताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन ज्ञाता ज्ञातदोषनिवर्हणार्थं त्रिवारमग्निं मरुतश्चाज्येन विश्वान् देवान् संस्त्रावेण यक्ष्ये । अंगदेवताः
 प्रधानदेवताः सर्वाः सन्निहिताः संतु । एवं सांगोपांगेन कर्मणा श्वो यक्ष्ये सद्यस्काले तु सद्यो यक्ष्यइति संकल्प्य तूष्णीं समस्तव्याह
 तिभिर्वा समिद्धो मं कुर्वात् । व्याहृतिपक्षे व्याहृतीनामित्यादि पूर्ववत् । अन्वाधानसमिद्धो मे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वा
 हेति प्रजापतय इदं नममेतित्यागः । तंचाग्निधारयेत् । संकटे तु तुभ्यं ता इत्यृचा ज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत् । तद्यथा । तुभ्यं
 ताविरूपोऽग्निर्गायत्री । कृतान्वाधानाग्नेः समारोपाधिकारार्थं प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । ॐ तुभ्यं ता अंगिरस्तम विश्वाः
 सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामायये मिरे स्वाहा । अग्नय इदं ॥ ततस्त्रिभिस्त्रिभिः कुशदलैः सव्यं पाणिमधो दक्षिणं चोपरिकुर्वन्
 पूर्वदलाग्रैरुत्तरदलमूलैश्च त्रिसंधिं द्विगुणं रज्जुं कृत्वा पुनर्दक्षिणमधः सव्यं चोपरिकुर्वन् तथैव त्रिगुणयेत् । अंते प्रदक्षिणं ग्रंथिं
 दद्यात् । एवं षट्त्रिंशद्दलैरेकारज्जुर्भवति । ततस्तस्यामुदगग्रायां प्रादेशमात्रान्मुष्टिपरिमितान्दर्भां निधाय । तया बार्हिर्द्विरा
 वेष्ट्य रज्ज्वग्रेण रज्जुमूलं सकृदा वेष्ट्य तदग्रशेषं पूर्ववेष्टि त रज्ज्वधस्तां निनीय परित्तरणाद्यर्थं दर्भैः सहाराय तनात्पश्चाद्भागोपरि नि

दध्यात् । ततो न्ययाताह शैवकृतयारज्ज्वाउदगग्रयापालाशंखादिरमसंभवेशमीवटादियज्ञियवृक्षभवमरलिमात्रं वितस्तिमात्रं
वापंचदशदारुकमिधंम्रागं सकृदावेष्ट्यरज्ज्वेणरज्जुमूलं सकृदावेष्ट्यपूर्ववन्निदध्यात् । अत्रेध्मावाहोर्बोधनेकेचिन्मंत्रा
विच्छंति । तत्रवाहिषि । इंद्राण्यसन्नहनं । पूषातेग्रंथिबध्नातु । सतेमास्यात् । इति । इध्मे यत्कृष्णोरूपंकृत्वा प्राविशस्त्ववन
स्यतीन् । ततस्त्वापंचदशधासंभरामिसुसंभृता । इत्येकविंशतिधेत्यत्रपंचदशधेत्यूहेन । अन्येत्वनूहमाहुः । अपरेतुमंत्राने
च्छंति । ततः पत्नी अग्न्यायतनालंकरणंकुर्यात् । ततो गंधादिभिः स्वशरीरे अलंकृत्य तद्दिने कलहक्रयविक्रयप्रहासानृतबहुभाष
णचौर्यादिव्यसनपर्यकशयनदंतधावनकरंभकुलित्थकोद्रवचणकमसुरंवृताकक्षारलवणकोरदूषकमधुमाषमांसमद्यपरान्नोपवा
सतैलमैथुनानिवर्जयंतौ दधिघृतपयोमिश्रं हविष्यान्नं दिवैव सकृदुंजीयाताम् । श्राद्धकर्तुं तु श्राद्धशेषं माषाद्यन्नं भुंजीत ।
व्रतलोपेत्रालैः सह संवेशने वा उपोष्यत्वमग्नेव्रतपा इत्युच्चाज्याहुतिं जुहुयात् । त्वमग्न इत्यस्य वत्सो ग्निर्गायत्री व्रतलोपजनितदोषप
रिहारार्थमाज्यहोमे विनियोगः । ॐ त्वमग्नेव्रतपा असि देव आमत्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीड्यः स्वाहा । व्रतपायामय इदं० । यद्वा
निर्वापादिपूर्वकं व्रतपायामये पावणस्थालीपाकेन समानतंत्रं चरुं प्रधानात्पूर्वजुहुयात् । ततः प्रतिपदि प्रातरौ पासनं हुत्वाग्निपरि
समुह्यपरिस्तृणीयात् । तच्चेत्थं । अग्न्यायतनादष्टांगुलपरिमिते देशे ऐशानीं दिशमारभ्य प्रदक्षिणं समं तात्सोदकेन पाणिना त्रिः
परिमृज्य पूर्वमुपरि निहितदर्भं दशांगुलमिते देशे प्राच्यादिषुपरिस्तृणीयात् । तत्र प्राच्यां प्रतीच्यां चोदगग्रादर्भाः अवाच्यामु

१ करं भोदधिसक्तवः ।

दीच्याचप्रागग्नाः पूर्वपश्चात्परिस्तरणमूलयोरुपरिदक्षिणपरिस्तरणं उत्तरपरिस्तरणं तु तदग्रयोरधस्तात् । तेचदर्भा अनियतसंख्याएकैकस्यांदिशिचत्वारश्चत्वारइत्येवंषोडशवा । ततोन्नेर्दक्षिणतोब्रह्मासनार्थमुत्तरतश्चपात्रासादनार्थकांश्चित्रागग्रान्दर्भा नास्तृणीयात् । अग्नेरीशानीतस्त्रिरंभसापरिपिच्यउत्तरास्तीर्णेषुदर्भेषुदक्षिणसव्यपाणिभ्यांक्रमेण चरुस्थालीप्रोक्षणयौदर्वासुवौप्रणीताज्यपात्रेइध्मावर्हिषीशूर्पकृष्णाजिनेउलूलमुसलेचेतिद्वेद्वेउदगपवर्गप्राक्संस्थंचन्युञ्जान्यासादयेत् । आज्यमात्रहोमेतुप्रोक्षणीस्रुवौप्रणीताआज्यपात्रेइध्मावर्हिषीचेत्येतावतामेवासादनम् । ततःप्रोक्षणीपात्रमुत्तानंकृत्वातत्रानंतर्गर्भितसाग्रसमस्थूलप्रादशमान्त्रकुशद्वयरूपेपवित्रेनिधायशुद्धाभिरद्भिस्तत्पात्रंपूरयित्वागंधपुष्पादिक्षिप्त्वाहस्तयोरंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुदगंग्रेपृथक्पवित्रेधृत्वाअपस्त्रिरुत्पूयपात्राण्युत्तानानिकृत्वाइध्मंचविस्रस्यसर्वाणिपात्राणित्रिःप्रोक्षेत् । उत्तानेनतुहस्तेन कर्तव्यंप्रोक्षणंभवेत् । अवाचीनेनहस्तेनकर्तव्यंस्यादवोक्षणम् । मुष्टीकरोतियत्तोयमभ्युक्षणमितिस्मृतम् । ताअपःकिंचित्कमंडलौक्षिपेदित्येके । ततोयथोक्तलक्षणमीशानदिगवस्थितंब्रह्माणमस्मिन्कर्मणिब्रह्माणंत्वामहंवृणइतितत्पाणिपाणिनागृहीत्वावृणुयात् । ततोब्रह्मावृतोस्मीत्युक्त्वाप्राङ्मुखोयज्ञोपवीत्याचम्यतीर्थेनप्रविश्यसमस्तपाण्यंगुष्ठोभूत्वाग्नेणाम्निपरीत्यदक्षि

१ पात्रासादनाज्याधिश्रयणस्रुगादिमार्जनरज्जुप्रहरणानीच्छातइत्युक्त्वात्कृताकृतानीतिज्ञापयति । पूर्णपात्रनिधानमाज्यस्योत्पवनंचनित्यमिति वृत्तिकृदाशयः । २ अनतर्गर्भिणसाग्रकौशद्विदलमेवच । प्रादेशमात्रविज्ञेयपवित्रयत्रकुत्रचित् । ३ प्रोक्तप्रोक्षणमुत्तलेनतदवाचीनेनचावोक्षण तिर्येकस्यात्परिषेचनचविहितपर्युक्षणंमुष्टिनाइतिप्रयोगचूडामणिः । ४ तीर्थेनप्रविश्येत्यत्रतीर्थप्रणीतापश्चिमदेशः । भगवान्—तत्पाणिपाणि

णतलदङ्मुखःस्थित्वाआसनार्थदर्भेषुदक्षिणभागस्थमेकंदर्भमंगुष्ठानामिकाभ्यांगृहीत्वा निरस्तःपरावसुरितिनैर्ऋत्यांनिरस्यापः
स्पृष्ट्वाइदमहमवत्रिसोःसदनेसीदामीत्युक्त्वोदङ्मुखएववामोरूपरिदक्षिणपादंसंस्थाप्योपविश्यगंधाक्षतादिभिरर्चितःसन्ब्र
ह्मांजलिकृतोजपेत् ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्माब्रह्मसदनआशिष्यतेबृहस्पतेयज्ञंगोपाय(संयज्ञंपाहिसयज्ञपतिंपाहिसमांपाही)तिजपित्वा
सदायज्ञमनाएववर्तेत । ततोयजमानःप्रणीतापात्रमग्नेःप्रत्यङ्निधायतत्रप्रागग्रेपवित्रेनिधायोत्पूताभिरद्भिस्तत्पात्रंपूरयित्वा
गंधपुष्पाक्षतान्निक्षिप्य ब्रह्मन्नपःप्रणेष्यामीतिपृच्छेत् । ततोब्रह्माभूमुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूतः ॐ प्रणयेत्यनुजानाति । कर्तापूर्ण
पात्रंमुखसममुद्धृत्याग्नेरुत्तरतोर्ध्वेनिधायतेपवित्रेगृहीत्वान्यैर्दर्भैराच्छादयेत् । ततःप्रत्यगग्नेःकुशेषुशूर्पनिधायतत्रप्रागग्रेप
वित्रेनिधाय अग्नयेत्वाजुष्टंनिर्वपामि इतिमंत्रावृत्यात्रीहीणांयवानांवाचतुरश्रतुरोमुष्टीन्निरुप्याग्नीपोमाभ्यांत्वाजुष्टंनिर्वपामि

नागृह्यत्रह्माणवरयेद्बुधः । द्वितीययाविभक्त्याथनामोदिश्यवृणेइति । उक्तोवृतोस्मीतिवदन्नग्रेणाग्निपरीत्यच । (परीत्येयमिहोमकत्रोर्म्येनद
क्षिणेनपादेनदक्षिणाऽतिक्रम्येति सं० २०) तस्मिन्नुदङ्मुखःस्थित्वादक्षिणेचासनेवृणम् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुसमादायनिरस्यच । निरस्तइत्य
नैनैवतत्प्रत्यग्दक्षिणांदिशम् । अपःस्पृष्ट्वेदमहमित्युपस्पृश्यवृणेनुसः । समस्तपाण्यंगुष्ठश्चदक्षिणेपर्युपस्थितः । अत्रवामोरूपर्यकस्थितदक्षिणपाद
इतिव्याख्येयम् । अत्रोपवेशनानंतरंसमस्तपाण्यंगुष्ठत्वेनब्रह्मणइतिभगवन्मतेविशेषः । कृताकृतमिदं—निरासोपवेशन्नह्यजपप्रायश्चित्तहोमसं
स्थाजपेतिपंचानामेवकर्मणांब्रह्मणोनियतत्वात् प्र० पा० । १ ‘यज्ञंगोपायेत्येपजप.सर्वयज्ञतत्रेषु’ इति सूत्रात् यज्ञंगोपायेत्यंतएवायंमंत्रइति
प्रमाणविदः । तदग्रिमश्चिह्नितोभागःप्रचुरप्रचारोप्यग्रामाणिकइतिहेयएव ।

मीतितथैवरुप्यतेपवित्रेब्रीहीणामुपरिनिधायोत्पूताभिरद्भिरग्नयेत्वाजुष्टंप्रोक्षामीतिनिर्वापसंख्ययोत्पूताभिरद्भिःप्रोक्षेत् ।
 एवमग्नीषोमाभ्यांत्वाजुष्टंप्रोक्षामीतितथैवप्रोक्षेत् । दर्शेतुअग्नीषोमस्थानेइंद्राग्निभ्यांत्वेत्यादिनिर्वापेप्रोक्षणेचविशेषः । एवं
 नाममंत्रकहोमेनिर्वापःप्रोक्षणंचयथाप्रधानदैवतंदेवतानामग्रहणेनकार्यम् । समंत्रकहोमेतुश्रवणाकर्मादौतूष्णींचतुरश्वतुरो
 मुष्टीन्निर्वपेत्प्रोक्षेच्च । ततःपात्राणामुत्तरतःप्राग्ग्रीवमास्तीर्णेऊर्ध्वलोन्निक्वृष्णाजिनेनिहितेउलूखलेमुसलेनपत्यवहत्यशूर्पेणतु
 षादीन्संशोध्यन्निःशुक्लीकुर्यात् । तांस्त्रिःप्रक्षालितान्पृथक्पात्रएकपात्रेवाअविदग्धमनवस्त्रावितमंतरूष्मपक्कंसुशृतंचरुंपचेत् ।
 ततःपवित्रेआज्यपात्रेनिधायतत्पात्रंपुरतःसंस्थाप्यतस्मिन्नाज्यमासिच्य अग्नेरुत्तरतःस्थितांगारान्भस्मनासहाग्नेरुदक्परिस्तर
 णाद्वहिर्निरुह्यतेष्वज्यपात्रमधिश्रित्यज्वलतादर्भोल्लमुकेनावज्वल्यांगुष्ठपर्वमानंत्रप्रक्षालितदर्भाग्रद्वयमाज्येप्रक्षिप्यपुनर्ज्वलता
 तेनैवदर्भोल्लमुकेनचरुणासहाज्यंन्निःपर्यग्निकृत्वातदुल्लमुकमपास्यापःस्पृष्ट्वातत्रस्थमेवाज्यं । सवितुष्ट्वाहिरण्यस्तूपःसवितापुर
 उष्णिक् । आज्योत्पवनेविनियोगः । ॐ सवितुष्ट्वाप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्यरश्मिभिरितिमंत्रेणैकश्रु
 त्योच्चारितैकवारंद्विस्तूष्णींउत्तानपाणिद्व्यांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामंतयोरसंसृष्टगृहीताभ्यामुदगग्राभ्यांपवित्राभ्यांप्रागुत्पूय
 तेपवित्रेअद्भिःप्रोक्ष्यामौप्रहरेत्तूष्णीम् । (स्कंदायस्वाहेतिमंत्रेणेतिकेचित्) । अथाग्नेःपश्चात्परिस्तरणाद्वहिरात्मनोअतोभूमिं
 प्रोक्ष्यतत्रवर्हिःसन्नहनींरज्जुमुदगग्रांप्रसार्यतस्यांवर्हिःप्रागग्रमुदगपवर्गमविरलमास्तीर्यतस्मिन्नाज्यपात्रंनिधायस्रुवादिसंमार्जं

? अनाकरत्वादनाहुतित्वाच्चस्कंदायस्वाहेतीदंनिर्मूलम् ।

येत् । तद्यथा । दक्षिणेनहस्तेनस्रक्स्रवौगृहीत्वासव्येनकांश्चिद्भानादायसहेवाग्नौप्रताप्य स्रुचंनिधायस्रुवंवामहस्तेगृहीत्वा दक्षिणहस्तेनस्रवस्यविलंदभाग्निःप्रागादिप्रागपवर्गन्निःसंमृज्याधस्ताद्भाग्निरेवाभ्यात्मंबिलपृष्ठन्निःसंमृज्य ततोदभाणांमूलैर्द डस्याधस्ताद्विलपृष्ठादारभ्ययावदुपरिष्ठाद्विलंतावन्निःसंमृज्याद्भिःप्रोक्ष्यस्रुवंनिष्ट्वाज्यस्थाल्याउत्तरतःस्रुगसंसृष्टंनिधायोद कंसृष्टा तैरेवदर्भैर्जुह्वैर्वमेवसंमृज्यस्रुवादुत्तरतोनिधाय दर्भानद्भिःक्षालयित्वाग्नावनुप्रहरेत् । ततःशृतंचरुंस्रुवगृहीतेनाज्ये नाभिघार्योदगुद्धास्याज्ययोर्मध्येननीत्वाज्यादक्षिणतोबर्हिपिसांतरमासाद्यपुनरप्यभिघार्यनवाभिघार्य हविःपृथक्करणा यपात्रांतरंचर्वाज्ययोर्मध्येनिधायैकादशांगुलिमितदेशेगंधाक्षतपुष्पैरग्निसमंत्रमर्चयेत् । तत्रमंत्रौ । विश्वानिनइतितिसृणा मात्रेयोर्वसुश्रुतोमिस्त्रिष्टुप् । अग्न्यर्चनेविनियोगः । ॐ विश्वानिनोदुर्गहाजातवेदः । ॐ सिंधूननावादुरितातिपिर्षि । ॐ अग्नेअत्रिवन्नमसागृणानः । ॐ अस्माकंबोध्यवितातनूनां । ॐ यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानः । ॐ अमर्त्यमर्त्योजोह वीमि । ॐ जातवेदोयशोअस्मासुधेहि । ॐ प्रजाभिरेग्नेअमृतत्वमश्वां । ततःकृतप्रणतिमुद्रोऽग्निप्रार्थयेत् । ॐ यस्मैत्वंसु कृतंजातवेदउलोकमग्नेकृणवःस्योनम् । अश्विनंसपुत्रिणवीरवंतंगोमन्तर्यिनशतेस्वस्ति । ततआत्मानंचालंकृत्यहस्तंप्रक्षाल्य इधमबंधनरज्जुमिधमस्थानेनिधायपाणिनेधममादाय मूलमध्याग्नेषुस्रुवेणत्रिरभिघार्यमूलमध्ययोर्मध्यभागेगृहीत्वा । अयंतेवा मदेवोजातवेदाअग्निस्त्रिष्टुप् । इधमहवनेविनियोगः । ॐ अयंतइधमआत्माजातवेदुस्तेनेध्यस्ववर्धस्वचेद्धवर्धयचास्मान्प्रज यापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येनसमेर्धयःस्वाहाइतीधमग्नावाधाय जातवेदसेग्नयइदंनममेतित्यजेत् । ततःस्रुवेणाज्यमादायाग्ने

रायतनस्यवायव्यकोणमारभ्याग्नेयकोणपर्यन्तं प्रजापतय इति मनसा स्मरन् स्वाहेत्युच्चार्य नैरतर्प्येणाज्यधारामग्नाविध्मदारूपरिहृ-
 त्वा । पुनराज्यमादायाग्नेरायतनस्य नैऋत्यकोणतर्ज्यानीपर्यन्तं तथैव हुत्वा त्यक्त्वा च, सुवेणाज्यमादायान्नये स्वाहेत्यग्नेरुत्तरपा-
 र्श्वपूर्वभागे हुत्वा । पुनराज्यं सोमाय स्वाहेत्यग्निदक्षिणपार्श्वे तत्समप्रदेशे हुत्वा । पूर्वनिहितपात्रे च रुमुद्धृत्य पृथक् कृत्य इदमग्नये इ-
 दमग्नीषोमाभ्यामिति च रुभागद्वयमुत्तरसंस्थमभिमृश्यावदानधर्मेण जुहुयात् । एवं नाम मंत्रकहोमे यथादैवतं विभक्तस्य चरो-
 रभिमर्शः । समंत्रकहोमे तु न विभागो नाभिमर्शश्च ॥ अथावदानधर्मः ॥ सुवेण सुच्युज्यमुपस्तीर्य प्रथमप्रधानदेवता च
 रुभागमध्यादंगुष्ठपर्वमानं तिरश्चीनाभिरंगुष्ठमध्यमाना मिकारुदगग्राभिर्नखसंस्पर्शमकुर्वन्नवदाय दर्व्यामोप्यततश्चरुपूर्वं
 भागं प्रागग्राभिस्ताभिस्तथैवावदाय दर्व्यामोप्यपात्रस्थं हविरभिधार्य दर्वीस्थमवत्तंचाभिधार्य विधूमज्वालाग्नौ अग्नये स्वाहेत्या-
 ज्यभागयोर्मध्यदेशे तत्प्रत्यग्देशे वाऽऽच्छादयन्निव दर्व्यापार्श्वे न हुत्वा अग्नय इदं नममेति त्यक्त्वा पुनः पूर्ववदुत्तरहविर्भागादव-
 दाय अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति पूर्वहितेः प्राग्भागे हुत्वाग्नीषोमाभ्यामिदं नममेति त्यजेत् । पंचावत्तीतु दर्व्यामुपस्तीर्य मध्यात्पूर्वा-
 र्धात्पश्चार्धाच्च त्रिहविषो वदायाभिधार्य जुहुयात् । जामदग्न्यावत्सविदावाष्टिपेणास्तथैव च । भार्गवच्याव-
 नाऔर्वाः पंचावत्तिन ईरिताः । दर्शेतु अग्नीषोमस्थाने इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा इन्द्राग्निभ्यामिदं नममेति विशेषः । पुनर्दर्व्यामुपस्ती-
 र्य प्रथमहविर्भागस्योत्तरार्धतः पूर्वावदानतो भूयो नूचीनाभिरवांगुलीभिरवदाय दर्व्यामोप्यद्वितीयहविर्भागस्य तथैवावदाय ।

पंचावत्तीतुहविर्भागद्वयेपिउत्तरार्धात्पूर्वार्धाच्चद्विद्विरवदायपात्रस्थमनभिघार्यावत्तुद्विरभिघार्य । यदस्येतिहिरण्यगर्भोग्निः
स्विष्टकृदतिधृतिः । स्विष्टकृद्धोमेविनियोगः । ॐ यदस्यकर्मणोत्यरीरिचंयद्भान्यूनमिहाकरं । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्तसर्व
स्विष्टंसुहुतंकरोतुमे । अग्नयेस्विष्टकृतेसुहुतहुतेसर्वप्रायश्चित्ताहुतीनांकामानांसमर्धयित्रेसर्वान्नःकामान्त्समर्धयस्वाहेतिएकश्रु
त्योच्चार्यअग्नावीशानेदेगेजुहुयात् । स्विष्टकृतेग्नयइदंनममेतित्यागः । ततोऽग्नेरुत्तरतःस्थितामिधमबंधनरज्जुंविस्त्रस्यरुद्राय
स्वाहेतिहुत्वार्पःस्पृष्टासुवेणप्रायश्चित्ताज्याहुतीःसप्तजुहुयात् । तत्रमंत्राः । अयाश्चेतिविमदोयाअग्निःपंक्तिः । प्रायश्चित्ता
ज्यहोमेविनियोगः । ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्चसत्यमित्वययाअसि । अयासावयसाकृतोयासन्हव्यमूहिपेयानोधेहिभेषजं
स्वाहाइत्येकश्रुत्याजुहुयात् । अयासेग्नयइदंनमम ॥ अतोदेवामेधातिथिर्देवागायत्री । प्रायश्चित्ताज्यहोमेविनियोगः ।
सर्वत्रप्रागवत् । ॐ अतोदेवाअवंतुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याःसप्तधार्मभिःस्वाहा । देवेभ्यइदं० ॥ इदंविष्णुर्मे
धातिथिर्विष्णुर्गायत्री । प्रायश्चित्ताज्यहोमेवि० । ॐ इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिर्दधेपुदं । समूहमस्यपांसुरेस्वाहा । विष्ण
वइदं० । व्यस्तसमस्तव्याहुतीनांविश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजप्रजापतयऋषयः अग्निवायुसूर्यप्रजापतयोदेवताः गायत्र्युष्णि

१ संग्रहे—मध्ययोस्तूद्वर्गार्धाभ्यांसकृत्प्रागर्धयोरपि । अवद्यचततःपंचावत्तित्वस्विष्टकृद्विधौ । २ अपःस्पृष्टेति—छेदेभेदेनिरासेचखननेपि
तुरक्षसोः । रौद्राभिचारनिर्ऋतिष्वपांसपर्शइतिस्मृतः । रौद्रपित्र्यासुरान्मंत्रांस्तथाचैवाभिचारकान् । व्याहृत्यालभ्यचात्मानमपःस्पृष्टान्यदाच
रेत् । यत्ररौद्रादिपाठोत्तरंकर्मनोक्तंतत्रनोदकस्पर्शइत्याचाररत्नम् ।

गनुष्टुब्बुहत्यश्छंदांसि प्रायश्चित्ताज्यहोमेवि० । ॐ भूःस्वाहा । अग्नयइदं० । ॐ भूःस्वाहा । वायवइदं० । स्वःस्वाहा ।
 सूर्यायेदं० । ॐ भूर्भुवःस्वःस्वाहा । प्रजापतयइदं० ॥ ७ ॥ ततोब्रह्माकर्तारंपरीत्याग्नेर्वायव्यदेगेतिष्ठन्नेताएवसप्ताज्याहु-
 तीर्जुहुयात् । त्यागंयजमानएवकुर्यात् । ततस्तत्रस्थोब्रह्मैवमंत्रविपर्यासादिनियतनिमित्तेसति । अनाज्ञातमितिमंत्रद्वयस्य
 हिरण्यगर्भोन्निरनुष्टुप् । ज्ञाताज्ञातदोषनिवर्हणार्थप्रायश्चित्ताज्यहोमेवि० । ॐ अनाज्ञातंयदाज्ञातंयज्ञस्यक्रियतेमिथु । अग्ने
 तदस्यकल्पयत्वऽहिवेत्यथथातथऽस्वाहा । यजमानः । अग्नयइदं० । ॐ पुरुषसंमितोयज्ञोयज्ञःपुरुषसंमितः । अग्नेतदस्य
 कल्पयत्वऽहिवेत्यथथातथऽस्वाहा । यजमानः । अग्नयइदं० । यत्पाकत्रेत्यस्यास्यस्त्रितोन्निस्त्रिष्टुप् । ज्ञाताज्ञात० प्रायश्चि
 ताज्यहोमेवि० । ॐ यत्पाकत्रामनसादीनदक्षानयज्ञस्यमन्वतेमर्त्यासः । अग्निष्टद्धोताक्रतुर्विद्विजानन्यजिष्ठोदेवोऽऋतुशो
 यजातिस्वाहा । अग्नयइदं० । यद्धोदेवाअभितपामरुतस्त्रिष्टुप् । मंत्रविपर्यासादिनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमेविनियोगः ।
 ॐ यद्धोदेवाअतिपातयानिवाचाचप्रयुतीदेवहेळनं । अरायोअस्मोऽअभिदुच्छुनायतेन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतनस्वाहा । यज
 मानः । मरुद्भ्यइदं० । स्कन्नभिन्नाद्यनियतनिमित्तेसतिवक्ष्यमाणप्रकारेणतत्तत्प्रतिपदोक्तजपहोमान्कुर्याद्ब्रह्मा । ब्रह्मणोऽभावे
 यजमानएवैतान्प्रायश्चित्तादीन्कृत्वान्यस्मैवरंदद्यात् । ततोयजमानः सर्वकर्मप्रपूर्णीभद्रद्रव्यदांपूर्णाहुतिर्जुहुयात् । तद्यथा ।

? यद्यप्यत्रैवादौमरुदेवत्याआहुतिर्बहुत्रप्राचीनपुस्तकेषुदृश्यतेतथाप्यन्वाधानक्रमानुसारेणयथास्थानंयोजितास्ति । २ विवाहादिक्रियायांच
 शालायांवास्तुपूजने । नित्यहोमेमृषोत्सर्गेनपूर्णाहुतिरिष्यते ।

स्रुवेणाज्यंगृहीत्वा स्रुचंसमविलांपूरयित्वा तस्यांस्रुवमूर्ध्वविलंनिधायपुनरधोविलंनिक्षिप्य स्रुवाग्नेकुसुमाक्षतान्निधायसव्य
 पाणिनास्रुक्स्रुवमूलेधृत्वादक्षिणपाणिनास्रुक्स्रुवौशंखमुद्रयागृहीत्वातिष्ठन्त्समपादऋजुकायःस्रुवाग्रन्यस्तद्वट्टिःप्रसन्नात्मा ।
 समुद्रादूर्ध्विरित्येकादशचस्यसूक्तस्यवामदेवआपस्त्रिष्टुवंत्याजगती पूर्णाहुतिहोमेविनियोगः । ॐ समुद्रादूर्ध्वमिधुमौऽउदारुदु
 पांशुनासर्ममृतत्वमानद् । घृतस्यनामगुह्यंयदस्तिजिह्वादुवानाममृतस्यनाभिः । वयंनामप्रब्रवामाघृतस्यास्मिन्यज्ञेधा
 रयामानमोभिः । उपब्रह्माशृणवच्छस्यमानंचतुःशृंगोवमीक्षोरएतत् । चत्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्ता
 सोअस्य । त्रिधावृद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्योऽआविवेश । त्रिधाहितपणिभिर्गुह्यमानंगविदेवासोघृतमन्वाविदन् ।
 इंद्रऽएकंसूर्यऽएकंजजानवेनादेकंस्वधयानिष्टतक्षुः । एताअर्षतिहृद्यात्समुद्राच्छतब्रजारिपुणानावचक्षे । घृतस्यधा
 राअभिचाकशीमिहिरण्ययोवेतसोमध्यआसां ॥ १ ॥ सम्यक्स्त्रवंतिसरितोनर्धनाअंतर्हृदामनसापूयमानाः । एतेअर्पत्यमयो
 घृतस्यमगाइवक्षिपणोरीषमाणाः । सिंधोरिवप्राध्वनेशूघनासोवातप्रमियःपतयंतियह्वाः । घृतस्यधाराअरुधोनवाजीकाष्ठा
 भिंदन्नमिभिःपिन्वमानः । अभिप्रवंतसमनेवयोपाःकल्याण्याःसमयमानासोअग्निं । घृतस्यधाराःसमिधोनसंतताजुषाणोह
 रतिजातवैदाः । कन्याइववहतुमेतवालअज्यंजानाअभिचाकशीमि । यत्रसोमःसूयतेयत्रयज्ञोघृतस्यधाराअभितत्पवंते ।
 अभ्यर्षतसुष्टुतिंगव्यमाजिमस्मासुभुद्राद्रविणानिधत्त । इमंयज्ञंनयतदेवतानोघृतस्यधारामधुमत्पवंते । धामंतेविश्वंभुवनम
 धिश्रितमंतःसमुद्रहृद्यंतरायुषि । अपामनीकेसमिथेयआभृतस्तमश्याममधुमंततऋमिस्वाहा ॥ २ ॥ इतिपठन्यवपरिमितां

धारांसंततांस्त्रुगन्नेणसशेषंहुत्वा अन्धइदंनममेत्युद्दिश्यत्यक्त्वा । विज्योतिपेत्यस्यजारोवृशोमिस्त्रिष्टुप् प्राय० । ॐ विज्योति
 षाबृहताभात्यग्निराविर्विश्वानिकृणुतेमहि॒त्वा । प्रादे॒वीर्मा॒याःस॒हते॒दुरे॒वाःशि॒शीति॒शृंगे॒रक्ष॑सेविनिक्षे । इत्यनेनचतथैवावशिष्टं
 हुत्वा । अग्नयइदंनममेतित्यक्त्वा । ॐ विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहेतिसंस्वावंहुत्वा । विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं० । ततस्तंडुलकणान्स
 मिद्वर्भशकलान्यग्निःप्रोक्ष्याग्नौप्रहरेत् । पूर्णाहुत्याद्येतदंतसमूलंप्रयोगपारिजातकारेणलिखितमपीदानींशिष्टानकुर्वति । अथा
 वभृथस्थानीयपूर्णपात्रजलेनमार्जनंकुर्यात् ॥ तद्यथा—पूर्वासादितंपूर्णपात्रमास्तीर्णेवाहिपिदक्षिणपाणिनानिधायतत्रगंगादि
 पुण्यनदीःस्मरन्दक्षिणपाणिनास्पृशन् । पूर्णमसिपूर्णमैभूयाःसुपूर्णमसिसुपूर्णमैभूयाःसर्दसिसन्मैभूयाःसर्वमसिसर्वमैभूयाः ।
 अक्षितिरसिमामेक्षेष्टाःइतिजपित्वाकुशाग्रैःप्रागादिपंचदिक्षुजलंमन्त्रैर्यथाऽलिंगंसिंचेत् ॥ तेचमंत्राः—प्राच्यांदिशिदेवाऽऽदित्वि
 जोमार्जयंतां । दक्षिणस्यांदिशिमासाःपितरोमार्जयंतां । (अपउपस्पृश्य) प्रतीच्यांदिशिग्रहाःपशवोमार्जयंतां । उदीच्यां
 दिश्यापओषधिवनस्पतयोमार्जयंतां । ऊर्ध्वायांदिशियज्ञःसंवत्सरःप्रजापतिर्मार्जयतामित्येकश्रुत्यापठन्प्रतिदिशंसिक्त्वाकु
 शाग्रैःस्वशिरसिमार्जयेत् ॥ तत्रमंत्राः—आपोअस्मानित्यस्यदेवश्रवाआपस्त्रिष्टुप् मार्जनेवि० । ॐ आपोअस्मान्मातरःशुंघयं
 तुघृतेर्ननोघृतर्ष्वःपुनंतु । विश्वंहिरिप्रंप्रवहंतिदेवीरुदिदाभ्यःशुचिरापतूयमि । इदमापःसिंधुद्वीपआपोनुष्टुप् मार्जनेवि० ।
 ॐ इदमापःप्रवहतयत्किंचदुरितंमयि । यद्वाहमभिदुद्रोहयद्वाशेषपुतानृतं । सुमित्र्यानुआपओषधयःसंतु । इत्येतेर्मंत्रांते
 मार्जनंकृत्वा दुर्मित्र्यास्तस्मैसंतु योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मस्तंहन्मि इतिनिर्ऋतिदेशेकुशाग्रैरपःसिंचेत् ॥ ततोब्रह्मा यज

मानवामपाश्वस्थितपत्न्यजलौपूर्णपात्रस्थजलं । ॐ माहंप्रजांपरासिचंचानःसयावरीःस्थन । समुद्रेवोनिनयानिस्वंपाथोअपी
 भेतिमंत्रमेकश्रुत्यापत्यावाचयन्स्वयंचापठन्प्रत्यङ्मुखंनिषिच्यांजलिस्थजलैःपापापनोदार्थमात्मानंयजमानंपत्नींचप्रोक्षेत् ।
 पत्नीतज्जलंवर्हिषिनिषिंचेत् । अथवायजमानएवस्ववामपाणावुत्तानेवर्हिनिंधाय तत्रदक्षिणपाणिनापूर्णपात्रमादाय माहंप्र
 जामित्यनेनतज्जलंप्रत्यङ्मुखंनिषिच्य ताआपःसमुद्रंगच्छंतीतिध्यात्वापाणिस्थजलैरात्मानंपत्नींचप्रोक्षेत् । ततःकर्ताग्नेर्वाय
 व्यदेशेस्थितःसंस्थाजपेनोपतिष्ठेत् ॥ तद्यथा—अग्नेत्वंनइतिचतसृणांगौपायनालौपायनावाबंधुःश्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चै
 कर्चाऋषयः अग्निर्देवताद्विपदाविराड्छंदः अग्न्युपस्थानेवि० । ॐ अग्नेत्वंनोअंतमउतत्राताशिवोभेवावरूथ्यः । वसुरग्निर्व
 सुश्रवाअच्छानक्षिद्युमत्तमंरुचिंदाः । सनौवोधिश्रुधीहवमुर्गुष्याणोअघायुतःसमस्मात् । तंत्वाशोचिष्ठदीदिवःसुम्नायन्नून
 मीमहेसखिभ्यः । ॐ चमेस्वरश्चमेयज्ञोपचतेनमश्च । यत्तेन्यूनंतस्मैतउपयत्तेतिरिक्तस्मैतेनमः । अग्नयेनमः । स्वस्ति । श्रद्धां
 मेधांगयशःप्रज्ञांविद्यांबुद्धिंश्रियंवलम् । आयुष्यंतेजआरोग्यंदेहिमेहव्यवाहन । ततोब्रह्मापितत्रैवस्थित्वाएतैरेवोपतिष्ठेत् ।
 ततःकर्ताआचारात् । मानस्तोकइतिकुत्सोरुद्रोजगती । विभूतिग्रहणेवि० । ॐ मानस्तोकेतनयेमानआर्यौमानोगोपुमानो
 अश्वेषुरीरिषः । वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्ह्रिविष्मंतःसदुमित्त्वाहवामहे । इतिस्रुवविलपृष्ठेनविभूतिंगृहीत्वा । ॐ त्र्यायुषं
 जमदग्नेरितिललाटे । कश्यपस्यत्र्यायुषमितिकंठे । अगस्त्यस्यत्र्यायुषमितिनाभौ । यद्देवानांत्र्यायुषमितिदक्षिणस्कंधे ।
 तन्मेअस्तुत्र्यायुषमितिवामस्कंधे । सर्वमस्तुशतायुषमितिशिरसिधारयेत् । केचनोपस्थानात्पूर्वविभूतिधारणमाहुरिति ।

ततःकर्तापरिस्तरणानिविसृज्याग्निपरिसमुह्यपरिपिच्यविश्वानिनइत्यर्चयित्वानत्वाचपुष्पादिभिरलंकृत्यनैवेद्यंतांवूलंचनिवेद्य ब्रह्मणेयथोक्तदक्षिणां दक्षिणाभावेहुतशेषंधृतादिसहिरण्यंदत्वा ब्रह्माभावेन्यसैब्राह्मणायदत्वा पात्राणिप्रक्षाल्यपूर्वक्रमेणद्वंद्वशउत्सृज्ययस्यस्मृत्येतिश्रीविष्णुनत्वाचम्यधृतपवित्रंअग्निंविस्त्रस्यशुद्धदेशेक्षिपेत् । दर्शेतुअग्नीपोमस्थानेइंद्राग्नी इतरत्सर्वसमानं तच्चदर्शितमेव । सद्यस्कालायांपौर्णमास्याममावास्यांचोभयत्रवायागदिनएवप्रातर्होमानंतरमन्वाधायेध्मावर्हिषीसन्नह्येष्टिप्रयोगंकुर्यात् ॥ इतिश्रीरामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेपार्वणस्थालीपाकप्रयोगःसंपूर्णः ॥

अथेष्टिप्रायश्चित्तानि ॥ प्रमादादन्याग्नौचेत्स्वयंयजेतस्वाग्नावन्योवायजेतचेत्तदाप्रायश्चित्तंपथिकृच्चरुहोमंकृत्वापुनस्तृतीयादितिथिषुअन्वाधानपूर्वकमिष्टिकुर्यात् । अतिपन्नेष्टौविशेषः । अन्वाधानात्पूर्वचेत्स्त्रीरजस्वलाभवतितदापंचमादिदिनेसद्यस्कालान्वान्वाधानपूर्वकंजुहुयात् । अन्वाधानात्परतोरजस्वलाचेत्तांगृहांतरेस्थापयित्वाप्रतिपद्येवजुहुयात् । सूतकदिनेष्टिरतीताचेदागामिपर्वपूर्वतिथिषुद्वितीयांचतुर्थीनवमींचतुर्दशींचविहायान्यासुतिथिपुतामतिपन्नोष्टिकुर्यात् । तास्वप्यतिक्रमेनतरेपर्वणिपथिकृद्यागपूर्वकमतिपन्नयागंकृत्वातत्पर्वणोन्वान्वाधानंकुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेऽतिपन्नस्यपादकृच्छ्रप्रायश्चित्तंकृत्वाकालप्राप्तांप्रतिपदिष्टिसद्यस्कालान्वान्वाधानपूर्वकंकुर्यात् । द्वितीयपर्वतिक्रमेपूर्ववदागामिपर्वमध्येकुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेतत्पर्वणिपथिकृत्पूर्वककार्यं । पथिकृदिष्टिस्वतंत्रांप्राक्पर्वेष्ट्यासमानतंत्रांवाकुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेतृतीयप्रतिपदिअतिपन्नद्वयप्रायश्चित्तंकृच्छ्रार्धंचरित्वाप्राप्तकालामिष्टिकुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेआगामिपर्वपर्यंतपूर्वोक्तवत्कुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेस्मार्ता

भिर्नश्यति तेनविधिनापुनःसंधानंकृत्वाप्रासेपवर्णितदिष्टिकुर्यात् ॥ अन्वाधानेष्टिमध्येचंद्रग्रहणंचेदिष्टिदिनेहविरासादनां तंकृत्वा अन्वाधानेष्टिमध्येचंद्रग्रहदोषप्रायश्चित्तार्थमाज्यहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य । नवोनवोभवतीत्यसूर्यासावित्रीचंद्र मास्त्रिष्टुप् । अन्वाधानेष्टिमध्येचंद्रग्रहणप्रत्यवायपरिहारार्थमाज्याहुतिहोमे० । ॐ नवोनवोभवतिजायमानोहिकितुरुषसा मेत्यग्रं । भागंदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचंद्रमास्तिरतेदूर्धमायुःस्वाहा । ॐ यमादित्याअंशुमाप्याययैतियमक्षितमक्षितयः पिबेति । तेननोराजावरुणोबृहस्पतिराप्याययंतुभुवनस्यगोपाःस्वाहा । आभ्यांद्वेप्रकृताज्येनैवसुवाहुतीहुत्वाअग्न्यलंकरणादि तंत्रंकुर्यात् । सूर्यग्रहणंचेद्धविरासादनांतेतिस्रआज्याहुतयः ॥ ताश्च । चित्रंदेवानमित्यस्यांगिरसःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप् । अन्वा धानेष्टिमध्येसूर्यग्रहणप्रत्यवायपरिहारार्थआज्याहुतिहोमेवि० । ॐ चित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षंसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चस्वाहा । उदुत्यमित्यस्यकाण्वःप्रस्कण्वःसूर्योगायत्री । सूर्यग्रहणप्रत्य० विनि० । ॐ उदुत्यंजातवैदसंदेवंवंहतिकेतवः । इशेविश्वायसूर्यस्वाहा । उद्धयमित्यस्यकाण्वःप्रस्कण्वःसूर्योनुष्टुप् । सूर्यग्र हणप्रत्यवा० विनि० । ॐ उद्धयंतमसस्यरिज्योतिष्पश्यंतउत्तरम् । देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमंस्वाहा । एतैर्हुत्वाअ ग्न्यलंकरणादितंत्रशेषसमापयेत् । इदंप्रयोगपारिजातेसंग्रहोक्तंप्रायश्चित्तं ॥ ॥ ग्रंथांतरेतुशौनकोक्तमुक्तंतद्यथा । इष्टिदिनेह विरासादनांतेकृतेन्वाधानेष्टिमध्येचंद्रग्रहणजनितवैगुण्यपरिहारार्थशौनकोक्तामाज्याहुतिमुपस्थानंचकरिष्येइतिसंकल्प्य । अत्राहगोरित्यस्यराह्मणोगोतमश्चंद्रमागायत्रीइष्टिमध्ये० । ॐ अत्राहगोरमन्वतनामत्वष्टुरपीच्यं । इत्थाचंद्रमंसोगृहेस्वाहा ।

शम्यापरिमितदेशाद्दहिरायतनाद्गतेनौपथिकृतेऽग्नये चरुं निर्वपेत् । अशक्तौद्वादशगृहीतेनाज्येनस्रुचंपूरयित्वाअग्नयेपथिकृते
स्वाहेतिपूर्णहुतिं जुहुयात् सुवाहुतिं वा । तदुक्तंकारिकायाम्—अतिक्रांतोयदाशम्यापरासमनलोभवेत् । चरुःपथिकृते
कार्यःपूर्णहुतिरथापिवा । पूर्णाहुतिलक्षणंकारिकायामुक्तम्—आज्यंद्वादशकृत्वस्तुगृहीत्वापूरयेत्स्रुचम् । तथाचाज्याहुतिः
कार्यासापूर्णहुतिरिष्यते । स्रुवपूर्णहुतिर्वास्यादित्येकेयान्निकाविदुः । यद्यग्निःस्वयंज्वलतितदा । उदीप्यस्वजातवेदोपघ्नं
निर्ऋतिंमम । पशूँश्चमह्यमावहजीवनंचदिशोदिश । मानोहिंसीर्जातवेदोगामश्वंपुरुषंजगत् । अविभ्रदग्नआगहिश्चिया
मापरिपातय । इतिमंत्राभ्यांसमिद्ध्यमग्नावादध्यात् ॥ इति ॥ ॥ अग्नेश्चमलमूत्राद्युपघाते । पुनस्त्वादित्यारुद्रावसंवःसमि
धतांपुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञैः । धृतेनत्वंतनुवोवर्धयस्वसत्याःसन्तुयजमानस्यकामाः । इतिसमिधमादध्यात् । तदुक्तंकारिका
याम्—स्वयंज्वलेच्चदुदीप्यस्वेतिद्वाभ्यांसमिद्ध्यम् । आधेयमुपघातेतुपुनस्त्वेत्यनयासमिधत् । ह्यमानाहुतिर्यदिवहिःस्कंदे
त्तदादेवांजनमित्यनेनतामभिमृश्यद्रप्सश्चस्कंदेत्याज्याहुतिंजुहुयाद्वाहुतिभिश्च । ततःस्कन्नमनलेक्षिपेत् ॥ मंत्रौच—देवांज
नमगन्यज्ञस्तस्यमाशीरवतुवर्धतां । भूतिर्धृतेनमुंचतुयज्ञोयज्ञपतिमहसः । भूपतयेस्वाहा । भुवनपतयेस्वाहा । भूतानांपत
येस्वाहा । यज्ञस्यत्वाप्रमयोन्मयाभिमयाप्रतिमया । द्रप्सश्चस्कंदप्रथमोऽअनुद्यनिमंचयोनिमनुयश्चपूर्वः । समानंयोनिमनुसं
चरंतद्रप्संजुहोम्यनुसप्तहोत्राःस्वाहा ॥ अत्रकारिका—आहुतिर्ह्यमानातुवहिःस्कंदेतवैयदा । देवांजनमगन्यज्ञइत्यनेना
भिमृश्यतां । द्रप्सश्चेत्याहुतिंहुत्वाप्रक्षिपेदनलेपुनः । देवांजनेतिसर्वत्रस्कन्नत्वमिमृशेद्भविः । होतव्याज्याहुतिसत्रव्याह

त्याख्यैःसमुच्चयात् ॥ यागात्प्रागन्वाधाननिर्वापादिपुजातोदेवताव्युत्क्रमोयदाज्ञातस्तदाव्याहृतिभिर्हुत्वाविहितदेवतांयजेत् ।
 यागादूर्ध्वदेवताव्युत्क्रमज्ञानेतुव्याहृतिभिर्हुत्वातंयागमावर्तयेत् । यदात्वप्रकृतांकांचिदेवतांयजेत्तदाव्याहृतिभिर्हुत्वाप्रकृत
 देवतायैयागमावर्तयेत् ॥ अन्नकारिका—प्राग्यागाध्युत्क्रमेज्ञातइदंकृत्वायजेत्तदा । अविज्ञातविपर्यासेविहितादेवतांस्मरन् ।
 इष्टवांस्तत ऊर्ध्वतुव्युत्क्रमावगमेसति । प्रायश्चित्तमिदंकृत्वायागंत्वावर्तयेत्तदा । यदात्वविहितांकांचिदेवतामिष्टवांस्तदा ।
 प्रायश्चित्तमिदंकृत्वायागंत्वावर्तयेत्कृतम् । इदंव्याहृतिहोमाख्यं ॥ अन्यान्यपिप्रायश्चित्तानिकारिकायाम्—पवित्रंयदिन
 श्येच्चेत्स्यात्पवित्रवर्तेचरुः । यदाहविरपक्वंस्यात्तेनैवहविषायजेत् । चतुःशरावमात्रंतुपचेद्ग्रीहिभिरोदनम् । भोजयेत्तेनचान्ने
 नचतुरोब्राह्मणानथ । बहुदग्धमदग्धंवाकिंचिदेवयदाहविः । शिष्टेनेष्ट्वापुनर्यागःस्यादारभ्यादितस्तदा । कृत्स्नंदग्धंयदात
 त्स्यात्पुनरुत्पादयेद्भ्रविः । सएवयागःकर्तव्यःपुनर्यागस्तुनेष्यते । मध्यात्पूर्वार्धतोवत्तंयदिदुष्टंहविर्भवेत् । तस्यैवहविषोवद्ये
 न्मध्यात्पूर्वार्धतःपुनः । इध्माधानेकृतेदुष्टंप्रधानहविरत्रचेत् । तत्स्थानेजुहुयादाज्यमदुष्टंचजुहोत्यथ । एवंसमाप्ययद्दुष्टं
 तदप्सुप्रक्षिपेत्पुनः । अन्वाधानादिकोयागःपुनःकर्तव्यएवतु । प्रागिध्माधानतोदुष्टेप्रधानहविषित्वथ । तद्भ्रविःपुनरुत्पा
 द्यपूर्ववत्तत्समापयेत् । अंगानांचेद्भ्रविर्दुष्टंतदप्सुप्रक्षिपेत्पुनः । स्विष्टकृद्भ्रविपांदोषआज्येनैवसमापयेत् । प्रच्युतैस्तुनखैः
 कैशैःकीटैर्वामेध्यसेविभिः । वसासृक्शुक्रमज्जास्थिमूत्रविद्स्वेददूषकैः । श्लेष्माद्यैरपिवीभत्सैर्दुष्टानिस्तुहवींषिचेत् । भिन्ना
 निचैवसिक्तानिदुष्टानिस्तुःक्षिपेज्जले । सुक्चेन्निघ्नेततर्ह्यन्यामाहृत्यजुहुयाद्भ्रविः । वानस्पत्यानिभिन्नानिप्राग्दंडान्यनले

क्षिपेत् । अन्यच्चाशुचिसंबंधंमृन्मयंभिन्नमेववा । भूमिभूमितुमंत्रेणप्रक्षिपेदेवतज्जले ॥ मंत्रः—भूमिभूमिमगान्मातामातर
मप्यगात् । भूयास्मपुत्रैःपशुभिर्योनोद्वेष्टिसभिद्यतामिति । संसृष्टोयस्यगृह्याग्निरन्यगृह्याग्निनायदि । चरुर्विविचयेकार्यो
यद्वापूर्णहुतिर्भवेत् । अग्निगुणीभवेदेषुविविचित्वादिकोगुणः । चरुःक्षामायकर्तव्योगृहदाहेतुवैभवेत् । शवाग्निनातुसंस
र्गेकुर्वीतशुचयेचरुम् । पचनान्नेस्तुसंसर्गसंगायचरुर्भवेत् । वैद्युतेनतुसंसर्गेकुर्यादप्सुमतेचरुं । प्रायश्चित्तचरुस्थानेवापूर्णा
हुतिरिष्यते । पर्वण्यार्त्याश्रुपातेतुकुर्याद्भूतभृतेचरुम् । समानतंत्रंकुर्वीतपावणेनतुकर्मणि । अकृताग्रयणोऽश्रीयान्नवान्नय
स्तुवैततः । वैश्वानरायकर्तव्यश्चरुःपूर्णाहुतिस्तुवा । द्विषदन्नयदाभुंकेतत्राप्येषचरुर्भवेत् । कपालनाशेष्येषःस्याच्छ्रवणा
कर्मनामभिः । कपालंतद्भवेद्भिन्नंप्रागेवश्रपणाद्यदि । तदातंत्रोक्तमंत्रेणकपालंसंदधात्यथ । अभिन्नोघर्मइत्याभ्यामप्सुत
त्प्रक्षिपेदथ । तच्चेदशुचिसंबद्धमाभ्यामेवक्षिपेज्जले । भिद्येद्यदिपुरोडाशउद्गच्छेदथवायदि । किमुत्पतसिमंत्रेणवर्हिष्येन
निधायतु । अभिमंत्रयेतंतुमाहिंसीरितिमंत्रतः ॥ मंत्रस्तु—किमुत्पतसि किमुत्प्रोष्ठाःशांतःशांतेरिहागहि । अधोरोयज्ञियो
भूत्वासीदसदनंस्वमाहिंसीरिति । श्रूयतेमृतशब्दश्चेद्यजमानेतुजीवति । अग्नयेसुरभिमेतेचरुःपूर्णाहुतिस्तुवा । अथयस्यव
धूर्गोर्वाजनयेच्चयमौततः । समरुद्ध्यश्चरुंकुर्यात्पूर्णहुतिमथापिवा । समारूढसमिन्नाशेषुनराधेयमिष्यते । श्रौतोक्तमविरो
ध्यन्यन्मृग्यंतुशतशस्त्वदम् । प्रायश्चित्तविशेषस्ययत्रनोक्तोभवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतिस्तत्रभूर्भुवःस्वरितीहतु । निमि
त्तानंतरंसर्वप्रायश्चित्तंभवेदिह । प्रागेवोत्पद्यतेदोषआज्यसंस्कारतोयदि । प्रायश्चित्तंभवेदाज्यसंस्कारानंतरंतदा । व्युत्क्रमो

देवतानां तु संकल्पादौ भवेद्यदि । मंत्राणां व्युत्क्रमस्तद्वद्भोमादौ तु भवेद्यदि । मध्यात्पूर्वार्धतश्चेति व्युत्क्रमोऽस्य भवेद्यदि । द्रव्या
 णां व्युत्क्रमः स्याच्चेत्तथानिर्वपणादिषु । यद्धो देवाः ऋचा ब्रह्मा जुहुयात्तु स्रुवा हुतिम् । यन्मुख्यं स्वगृहे द्रव्यं होमकर्त्रे ददाति तत् ।
 यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्मा भावे स्रुवा हुतिम् । कस्मै चिद्ब्राह्मणायाः स्मिन्पक्षे द्रव्यं ददाति तत् । होतव्यै का हुतिश्चात्र व्याहृत्याख्यैः
 समुच्चयात् । सर्वत्रैव प्रायश्चित्त रूपं जपं होमं वा ब्रह्मैव कुर्यात् । जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणमिति सूत्रकृदुक्तेः । तदभावे
 तु यजमानः समानन्यायत्वात् । यत्र स्वकाले कर्माकरणनिमित्तप्रायश्चित्तमुक्तं तस्मिन् प्रायश्चित्ते कृते तीतं कर्म कार्यनवेति मतभेदः ।
 तदुक्तं कारिकायाम् । प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै । कार्यमित्येक आचार्यानेत्यन्ये तु विपश्चितः । कर्म समाप्ति समये ग
 लोपे ज्ञातेऽज्ञाते वा प्रजापतिः प्रायश्चित्तमाह । प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रव्यवेता ध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णस्यादिति श्रु
 तिरिति । एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तानि ग्रंथांतरतोऽवगंतव्यानि ॥ इति प्रयोगरत्ने इष्टिप्रायश्चित्तानि नैमित्तिकप्रायश्चित्तानि च ॥
 अथ सकल कर्मसाधारणपरिभाषा ॥ तत्र कारिका—आज्यैकद्रव्यके होमे स्याच्चेदाज्यपरिग्रहः । स्यात्परिस्तरणं तत्र कृताकृत
 मिति स्थितिः । नोच्चारयति यत्राज्यपदं कर्मसु सूत्रकृतम् । अनादि दृष्टाज्यं होमेषु तत्र नित्यापरिस्तृतिः । सर्वस्मिन्पाकयज्ञेषु आज्य

१ अत्र परिस्तरणविकल्पः । २ नित्यमत्र परिस्तरणम् । ३ चौलादिविवाहातेषु कर्मसु आज्यभागौ न भवतः । आज्यग्रहणात् । तेन गृहप्रवेशनीया
 दावाज्यग्रहणाभावाद्द्विकल्पः सिद्धः । पाकयज्ञेषु कृताकृतावित्युक्तेऽपि आज्यभागौ हुत्वेति उत्सर्जनं न दौ स्यादेव । तेन सर्वत्राज्यभागयोर्विकल्पः ।

उपस्थाकर्मकरणं षडुपांशुप्रयोगतः । जपमुच्चारणं विद्यात्कत्वर्थमपितद्भवेत् । अर्थतः कार्यलाभश्चेदर्थएव क्रतौ भवेत् । मंत्रमुच्चारयन्नेवमंत्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमंत्रणम् । एतदेवाभिमंत्रस्य लक्षणं चेक्षणादिकम् । अग्निः संस्पर्गनाधिक्यात्तदेवाप्यायनं स्मृतम् । उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्थानसंयुतम् । बाह्यं कर्म यदेतेषु कर्मकाले क्रियेत यत् । कर्मणः करणं तस्य विहितार्थप्रकाशनम् । मंत्रेण कृत्वा मंत्राते क्रियते कर्मयेषु ॥ तथा—ग्राजापत्यमुपांशुस्यान्मध्यं सावित्रमेव च । कृताकृतं ब्रह्मवरणं ब्रह्माचाज्यस्य संस्कृतिः । संमार्गः सुवदव्योश्च आज्यभागौ परिस्तृतिः । ब्रीहौ णामवघातश्च तंडुलेषु कृताकृतः । द्रवीभूतघृतस्यापि विलापनविधिस्तथेति । अत्र विहितं कर्म पवित्रपाणिः कुर्वीत । यदा हहारीतः—जपहोमहराहोते असुरादिव्यरूपिणः । पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवंति दिगोदश ॥ अग्निः—उभाभ्यामपि पाणिभ्यां विप्रैर्दंभपवित्रके । धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मग्रंथि समन्विते । ब्रह्मग्रंथि लक्षणं गरुडपुराणे—अस्त्यन्यो वैष्णवो मागो ब्रह्मग्रंथि विनिर्मितौ । सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते । तद्ब्रह्मग्रंथि मत्प्रोक्तं पवित्रं वेददेदिभिः । पवित्रकर्तुरभिमुखं प्रदेदशो ब्रह्ममार्गः । पवित्रदर्भं संख्याचतत्रैव—सप्तभिः कुशपिंजलैः कुर्याद्ब्रह्मपवित्रकम् । पंचभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु

१ करणवद्गण्डं अमन प्रयोगउपांशुरिति वृत्तिः । उपांशुरूपस्योच्चारणस्य लक्षणप्रातिशाख्येभिहितं करणवत्तदुपान्यापारयुक्तं न तु मनःप्रयोगमात्रं तच्च परं श्रवणादशब्दं इति द्वितीयारण्यके भाष्ये । अनेन श्रवणेन मंत्रमीषदोष्टौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यं स्यादुपांशुः सजपः स्मृत इति कर्म तत्त्वदीपिकायाम् ।

तथाविशः । द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितराणांतथैवच ॥ मा^१कैड्यस्तु—चतुर्भिर्दभपिजलैर्ब्राह्मणस्यपवित्रकम् । एकैकन्यूनमु
 दिष्टवर्णैर्वर्णयथाक्रमम् । सर्वेषांवाभवेद्वाभ्यांपवित्रग्रंथितंनवा । त्रिभिस्तुशांतिकेकार्यपौष्टिकेपंचभिस्तथा । चतुर्भिरभिचारा
 ख्येविप्रःकुर्यात्पवित्रकम् । हेमपवित्रविशिष्यप्रशस्तमुक्तंहेमाद्रौ—अन्यानिचपवित्राणिकुशदूर्वात्मकानिच । हेमात्मकपवि
 त्रस्यह्येकानार्हतैवैकलामिति । द्रव्यभेदेनाहुतिप्रमाणभेदउक्तःसिद्धांतशेखरे—कर्मप्रमाणमाज्यस्यान्मधुक्षीरंचतत्समम् ।
 तंडुलानांशुक्तिमात्रंपायसंप्रसृतेःसमम् । कर्ममात्राणिभक्ष्याणिलाजामुष्टिमितामताः । अन्नंआससमंग्राह्यंशकंग्रासार्धमा
 त्रकम् । मूलानांतुत्रिभागःस्यात्कंदानामष्टमौशकः । इक्षुःपर्वप्रमाणःस्यादंगुलद्वितयंलता । प्रादेशमात्राःसमिधोव्रीहीणां
 मंजरीसमा । तिलसत्कुक्कणादीनांमृगीमुद्राप्रमाणतः । पत्रपुष्पफलानांतुस्वमानाहुतिरिष्यते । चंद्रश्रीखंडकस्तूरीकुंकुमाग
 रुकर्दमाः । हरिमंथसमाःप्रोक्तागुगुलुर्वदरीसमः । आहुतीनामिदमानंकथितंवेदवेदिभिरिति । हरिमंथश्चणकः । मृगीमु
 द्रालक्षणमुक्तंतत्रैव—स्यात्रिमुद्रामृगीमुद्राहोमेसर्वफलप्रदेति । अरणिन्यादेरग्रेरुत्तमादित्वमुक्तंतत्रैव—उत्तमोऽरणिजन्यो
 ग्निर्मध्यमःसूर्यकांतजः । उत्तमःश्रोत्रियागारान्मध्यमःस्वगृहादिजः । एतमग्निंताम्रसौवर्णरजतादिपात्राभ्यांप्रणयेत् ॥
 तथाचात्रिः—पात्रांतरेणपिहितेताम्रपात्रादिकेशुभे । अग्निप्रणयनंकुर्याच्छरावेतादृशेषिवा ॥ आपस्तंबः—नाप्रोक्षितमि
 धनमग्नावादध्यात् । बार्हिरर्थकुशाभावेप्रतिनिधयः स्मृत्यर्थसारे—बर्हिःकाशमयंग्राह्यंनलभ्यंतंकुशायदि । शरोशीरमुच

१ चाराख्यंकुर्वन्कुर्यात्पवित्रक इति पाठः । २ मध्यमानामिकागुष्ठानातिसृणायोजनान्मृगीइति ।

श्याश्चवालमुंजार्जुनेक्षवः । सुगंधितेर्जुनादारुदूर्वाक्षीरद्रुमाअपि । यद्वासर्वतृणेभ्योपिशस्तंवाहिर्यथेप्सितम् । शुक्लमूलकृ
ष्णमूलदुर्गधितृणवर्जितम् ॥ शातातपः—समित्पुष्पफलादीनित्राह्मणःस्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैःऋयक्रीतैःकर्मकुर्वन्ब्रज
त्यधः ॥ विष्णुः—दर्शेश्रावणमासस्यसमंत्रोत्पादिताःकुशाः । अयातयामास्तेज्ञेयानियोज्याःसर्वकर्मसु । वर्षमितिशेषः
कुशोत्पादनमंत्रमाहकश्यपः—शुचौदेशेशुचिर्भूत्वास्थित्वापूर्वोत्तरामुखः । ॐकारेणैवमंत्रेणकुशान्स्पृष्ट्वाद्विजोत्तमः । विरि
चिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुदसर्वाणिपापानिदर्भस्वस्तिकरोमम । इमंमंत्रंसमुच्चार्यततःपूर्वोत्तरामुखः । हुंफट्कारेण
दर्भास्तुसकृच्छित्वासमुद्धरेत् ॥ हारीतः—अच्छिन्नाग्रान्पवित्रांश्चसमूलान्कोमलान्शुभान् । पितृदेवद्विजार्थहिसमादद्या
त्कुशान्द्विजः । मासेनभस्यमावास्यातस्यादर्भोच्चयोमतः । अयातयामास्तेदर्भानियोज्याःस्युःपुनःपुनः ॥ गोभिलः—कुश
मूलेस्थितोब्रह्माकुशमध्येजनार्दनः । कुशाग्रेगंकरंविद्यात्रयोदेवाव्यवस्थिताः ॥ हारीतः—चितौदर्भाःपथिदर्भायेदर्भाय
ज्ञभूमिषु । स्तरणासनापिंडेषुषट्कुशान्परिवर्जयेत् । ब्रह्मयज्ञेषुयेदर्भायेदर्भाःपितृतर्पणे । हतामूत्रपुरीषाभ्यांतेपांत्यागोवि
धीयते ॥ मार्कण्डेयः—कुशपाणिःसदातिष्ठेद्ब्राह्मणोदंभवर्जितः । सनित्यंहतिपापानितूलराशिमिवानलः ॥ इध्मवृक्षाना
हमरीचिः—पलागःखदिरोऽश्वत्थःशमीवटउदुंबरः । अपामार्गार्कदूर्वाश्चकुशाश्चेत्यपरेविदुः । दशद्वादशवांगुल्यःसमाः
पंचदशस्मृताः । नात्यंगुष्ठाःसत्वचश्चसार्द्राऽइध्मइहोत्तमाः । ब्रह्मपुराणेषु—शमीपलाशन्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोद्भवाः । अश्व
त्योदुंबरौविल्वश्चंदनःसरलस्तथा । शालश्चदेवदारुश्चखदिरश्चैवयज्ञियाः ॥ दक्षिणायांविशेषउक्तोमहाभारते—त्रेदोपनि

षदेचैव सर्वकर्मसुदक्षिणा । सर्वत्र तु समुद्दिष्टा भूमिर्गोवोथकांचनम् । वैजवापः—शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत्पितृवह्मम् । अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम् ॥ अन्यच्च—यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौतेस्मार्ते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तद्विष्यते । सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतमिति । अत्र पूर्वार्धेन सदा शब्दवशात् पुरुषार्थता । उत्तरार्धेन विपर्ययनिंदाद्वारेण सशिखसोपवीताभ्यां कर्तव्यं कर्मेति कीर्तनात् कर्मार्थता । एवं च कर्मकाले शिखावं धोपवीताभावे कर्मगलोपनिमित्तं पुरुषार्थलोपनिमित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयं भवति । दर्शपूर्णमासयोरिवानृतवदने । कर्मणो बहिस्तु पुरुषार्थलोपनिमित्तमेकमेवेति विवेकः ॥ संग्रहे—प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । सनामोतिफलं तस्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिः । बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्मप्रचोदितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थकृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ अथ कर्मविशेषेऽपि नामानि—पावको लौकिको ह्यग्निः प्रथमः संप्रकीर्तितः । अग्निस्तु मरुतो नाम गर्भाधाने विधीयते । ततः पुंसवने ज्ञेयः पवमानस्तथैव च । सीमंते मंगलो नाम प्रबलो जातकर्मणि । नाग्निवै पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने तु शुचिः स्मृतः । सभ्यो नाम सचौले तु व्रतादेशे समुद्भवः । गोदाने सूर्यनामाग्निर्विवाहे योजको मतः । आवसथ्ये द्विजो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु रुरुक्मकः । प्रायश्चित्ते विटश्चैव पाकयज्ञे षुपावकः । देवानां हव्यवाहश्च पितॄणां कव्यवाहनः । शान्तिके वरदः प्रोक्तः पौष्टिके बलवर्धनः । पूर्णाहुत्या मिलो नाम क्रोधोऽग्निश्चाभिचारिके । वश्यार्थं कामदो नाम वनदा हेतुदूषकः । कुक्षौ तु जाठरो ज्ञेयः ऋग्व्यादो मृतदाहने । वह्निना मालक्ष होमे कोटिहोमे बहुता

१ यस्य यत्कर्म चोदितमिति पाठः ।

शनः । वृषोत्सर्गेऽध्वरोनामसुचये ब्राह्मणः स्मृतः । समुद्रे वाडवो ह्यग्निः क्षये संवर्तकस्तथा । ब्रह्मा वै गार्हपत्यश्च ईश्वरो दक्षिणस्तथा । विष्णुराहवनीयः स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः । ज्ञातवैवमग्निनामानि गृह्यकर्मसमारभेत् । स्मृत्यर्थसारे --- बहुशुष्के धने चाग्नौ सुसमिद्धे विधूमके । सांगारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥ ॥ सुवस्रुवादिप्रकृतिवृक्षाः । स्मृत्यर्थसारे --- जुहः पालान्युपभृदाश्च तथैवैकं कतीध्रुवा । यद्वासर्वाः सुचः कार्या एतेषां मन्यवृक्षजाः । शमीमयः सुचः कार्याः सर्वा वा भूर्जवृक्षजाः । तदलाभे यथा लाभमन्ययज्ञियवृक्षजाः । खादिरस्तु सुवः कार्यः शम्या प्राशिन्नमेक्षणे । खादिरो मुसलः कार्यः पालाशः स्यादुलूखलः यद्भो भौ वारुणौ कार्या तदभावे न्यवृक्षजौ । मुख्याभावे तु सदृशं द्रव्यं प्रतिनिधीयते । यावद्यावत्सु सदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ संग्रहे --- प्रशस्तौ पूर्णपात्रार्थे दारुकां स्यमयौ मखे । खादिरेण सुवः कार्यः पालाशेन जुहर्भवेत् । त्वक्प्रदेशे विलौ स्यातामन्यैर्वायज्ञैर्दुर्मैः । तदभावे पलाशस्य पर्णाभ्यां हयते हविः । पलाशपर्णाभावे तु पर्णेर्वापि प्यलोद्भवैः । पर्णमन्त्रमध्यमं श्रेयम् । मध्यमेन पर्णेन जुहोतीति श्रुतेः । चमसंवाप्रणीतायाः कांस्यपात्रमथापि वा ॥ घटनाप्रकारः । संग्रहे --- आयामं पंचधा कृत्वा द्विभागं पात्रमुच्यते । त्रिभागं दंडमित्याहुरेतदायामलक्षणम् । पात्रायामोऽर्धतः पात्रविस्तारश्च तदर्धतः । ग्रीवाविस्तारस्तस्यार्धाद्विलस्योच्छ्राय इष्यते । विस्ताराद्विगुणं पात्रं ग्रीवाविस्तारमर्धतः । अन्यानि तु लक्षणानि विस्तरभयेन नोक्तानि ॥ तथा --- काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिर्विदुः । न स्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेशा[वा]ग्नि कर्मसु । स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्नौरेव सा । नाभावस्य प्रतिनिधि रभावांतरमिष्यते । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु

कुत्रचित् । इत्यादि ॥ तथा—स्वकालादुत्तरोगौणःकालःसर्वस्यकर्मणः । कुशदर्व्यादयोमंत्राब्राह्मणाश्रवहुश्रुताः । नतेनि
माल्यतायांतिविनियोज्याःपुनःपुनः । कुशाःपट्सुतुनिर्माल्यादर्व्याद्याआभिचारिके । मंत्रास्तत्रचशूद्रार्थेब्राह्मणाःप्रेतभो
जिनः । षट्सुतर्पणश्राद्धासनभोजनमूत्रपुरीषकालधारणेषु । तत्राभिचारिके । कृतंविहितंकर्मविष्णवर्पणंकार्यम् । तथाच
बृहन्नारदीये—विष्णवर्पितानिकर्माणिसफलानिभवंतिहि । अनर्पितानिकर्माणिभस्मनिन्यस्तहव्यवत् । नित्यनैमित्तिकंका
म्यंयच्चान्यन्मोक्षसाधनम् । विष्णोःसमर्पितंसर्वसात्विकंसफलंभवेत् । भगवद्गीतायां—यत्करोपियदश्वासियज्जुहोपिददा
सियत् । यत्तपस्यसिकौतियतत्कुरुष्वमदर्पणमिति । विहितमितिशेषःइत्यादि । एवमन्याअपिपरिभाषाज्ञेयाः ॥ इतिश्री
॥ ॥

भट्टरामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेपरिभाषाप्रकरणम् ॥

अथगर्भाधानाद्याःसंस्कारालुच्यंते ॥ तत्रप्रथमेरजोदर्शनेमासादौदुष्टेसतिगर्भाधानस्यशांतिकपूर्वककतंव्यत्वाच्छांतिकं
वक्तुंदुष्टकालाद्युच्यते । प्रथमेरजसिचैत्रज्येष्ठआषाढभाद्रपदकार्तिकपौषाअशुभाःआश्विनोमध्यमःशेषाःशुभाः । कचिद्वैशा
खफाल्गुनपूर्वाधिगोरधमत्वमुक्तम् । तिथिषुप्रतिपच्चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दशीपौर्णमास्यमावास्याअशुभाः शेषाःशुभाः ।
क्वचित्सप्तम्येकादश्यावशुभेअष्टमीद्वादश्यौचशुभेइत्युक्तम् । आसांशुभाशुभत्वाभ्यामध्यमत्वमितिसांप्रदायिकाः । वारेषु
रविभौममंदवाराअशुभाः अन्येशुभाः । कैश्चित्सोमोप्यशुभउक्तः । नक्षत्रेषुभरण्यार्द्रापुष्याश्लेषापूर्वाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढापूर्
वाभाद्रपदारेवत्योऽशुभाः । चित्राविशाखाश्रवणाश्विनीमघास्वातयोमध्यमाः । अन्यानिशुभानि । कैश्चित्तुकृत्तिकापुनर्व

स्वनुराधारेवत्योप्यशुभाउक्ताः । एवंचतासांमध्यमत्वम् । एवमन्यत्रापि । योगेषु व्याघातस्याद्यानवनाड्योगं गङ्गातिगङ्गयोः
षट्षट्शूलस्यपंचदशपरिघपूर्वार्धवैधृतिर्व्यतीपातश्चेत्यशुभाः वज्रोमध्यमः अन्येशुभाः । करणानिविष्टिविनासवर्णिशुभानि ।
अहित्रेधाविभक्तेआद्योभागः शुभः । द्वितीयोमध्यमः । तृतीयोऽशुभः । एवंरात्रौ । सूर्योदयास्तमयावप्यशुभौ । रविसंक्र
मादधोनाडीचतुष्टयमुर्ध्वचाप्यशुभम् । संक्रांत्यादिदग्धदिनेष्वशुभम् । रविचंद्रोपरागयोरप्यशुभम् । संध्योपप्लवशावाशौ चेषु
भर्तुरात्मनश्चतुर्थाष्टमद्वादशस्येचंद्रजीर्णरक्तनीलमलिनकृष्णवस्त्रेषु परिहितेषु नशुभम् । संमार्जनीकाष्ठमृत्तृणाग्निशूर्पतुषशुष्का
क्षतलोहपापाणशस्त्रादिधारिण्याएतैर्युक्तदेशेचाशुभम् । देहलीद्वाररथ्यापितृमातृगृहेष्वशुभम् । ऊर्ध्वस्थितायानिद्रिताया
श्चाशुभम् । पित्रादिसखिस्वभर्तृभिर्दृष्टमशुभम् । शय्यादौचाशुभमित्यादिज्ञेयम् । दुष्टमासादौप्रथमरजोदर्शनेतांबूलभक्षणा
दिमंगलाचारंनकुर्यात् । द्वितीयेशुभे तुतत्रकुर्यादितिकेचित् । प्रथमेदुष्टे रजोदर्शनेद्वितीयप्रतीक्ष्यतस्मिन्नप्यशुभेविस्तरेणशां
तिंकुर्यादित्यपिकेचित् । प्रथमएवयथाशक्तिसांतिचरेदित्यपरे । अत्रैकस्मिन्नप्यशुभेवक्ष्यमाणाशांतिः कार्यी । द्वित्राद्य
शुभसंनिपातेतुतत्सूचितवह्वशुभनिरासार्थवक्ष्यमाणाहुतिसंख्यादिविवृद्ध्याकार्यायथाशक्तीत्यादिज्ञेयम् ॥ इतिशुभा
शुभविचारः ॥ अथऋतुशांतिरुच्यते ॥ तत्र—एवंविनायकंपूज्यग्रहांश्चैवविधानतः । कर्मणांफलमामोतीतियाज्ञवल्क्ये
नकर्मफलसिद्धावविघ्नार्थत्वेनग्रहयज्ञस्यावश्यकत्वोक्तेः । इहचशौनकेन । आर्तवानांतुनारीणां शांतिवक्ष्यामिशौनकइत्युपक्रम्य
ग्रहातिथ्यपुरःसरमितिप्रकरणोक्तेरावश्यकत्वादेवदेशकालकर्तृकाणांचविशेषवचनाभावेतंत्रेणकर्तव्यत्वाद्ग्रहमखपूर्वकस्तंत्रे-

णशांतिकप्रयोगउच्यते । रजोदर्शनानंतरंपंचमादिदिनेचंद्रताराद्यानुकूल्येऽनुचिदेशेऽनुस्नातयापत्त्यायुतःपतिःप्राङ्मुख उपवि
 श्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा ममपत्न्याः प्रथमरजोदर्शनेऽमुकदुष्टमासादिसूचितसकलारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्री
 त्यर्थसग्रहमखांशौ नकोक्तां दुष्टरजोदर्शनशांतिकरिष्यइतिसंकल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनगौर्यादिषोडशमातृकापूजनब्रा
 ह्म्यादिसप्तमातृकापूजननांदीश्राद्धानिकृत्वाशांतंदांतकुटुंबिनमंत्रतंत्रज्ञमाचार्यब्रह्माणं च जपहोमार्थमष्टौपट्टचतुरोवाक्कृत्विजो
 पिवृत्वागंधादिनापूजयेत् । तत आचार्यो गृहशानदेशेऽनुचौ ॥ महीद्यौः काण्वो मेधातिथिभूमिर्गायत्री । ॐ महीद्यौः पृथिवी
 च न इमं यं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः इति भूमिं स्पृष्ट्वा तदक्षिणोत्तरयोश्च तथैव भूमिं स्पृष्ट्वा । ओषधय इत्यस्याथर्वणोभि
 षगोषधयो नुष्टुप् ॐ ओषधयः संवदंते सोमं न सह राज्ञां । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्पारयामसि । इति द्रोणप्रमाणव्रीहिभिर्म
 ध्येतदक्षिणोत्तरतश्च स्पृष्ट्वा देशं मंत्रावृत्त्याराशि त्रयं कृत्वा तेनैव क्रमेण राशि त्रयेन वमकालकमभंगं कुंभ त्रयं आकलनेष्वित्यस्य
 काश्यपो देवलः पवमानः सोमो गायत्री कलशस्थापने वि० । अकलशेष्विति मंत्रावृत्त्यास्थापयेत् । एवं सर्वत्र मंत्रावृत्तिः । ततः प्रसुव
 आपइति नवर्चस्य सूक्तस्य सिंधुक्षित्रैयमेधोनद्यो जगती । कलशेषूदकपूरणे वि० । ॐ प्रसुव आपो महिमानं मुत्तमं कारुवो चातिस
 दने विवस्वतः । प्रससस स त्रेधा हि च क्रमुः प्रसुत्वरीणामति सिंधुरो जसा । प्रतैरदुद्धरुणो यातवे पथः सिंधो यद्वा जांऽअभ्यद्रव
 स्त्वम् । भूम्या अधिप्रवतायासि सानुनायै देशं मंत्रं जगतामिरज्यसि । द्विविस्वनो यतते भूम्यो पथं नंतं शुष्ममुदियति मानुना ।
 अत्रादिव प्रस्तनयति वृष्टयः सिंधुर्धेदति वृषभो नरो रुवत् । अभित्वा सिंधो शिशुमिश्रमातरो वाश्रा अर्धति पयसे वधे नवः । राजैव

गुध्वा॑नय॒सित्व॑मि॒त्सिचौ॒यदे॒षाम॒ग्रप्र॒वता॒मि॒नक्ष॑सि । इ॒ममे॒गं॒गय॒मुने॒सर॒स्वति॒शुतु॑द्रि॒स्तोम॑स॒चता॒परु॒ण्य । अ॒सि॒क्त्या॒मरु॒द्धे
वि॒तस्त॒याजि॑की॒येशृ॒णु॒ह्यासु॑षो॒मया॑ । (सि॒ता॒सि॒ते॒सरि॒ते॒यत्र॑सं॒गथे॒तत्रा॑प्नु॒तासो॒दिव॒मुत्प॑तंति । ये॒वैत॒न्व॑वि॒सृजं॑ति॒धीरा॒स्तज
ना॑सो॒अमृ॑त॒त्वंभ॑जते) ॥ १ ॥ तृ॒ष्टा॒मया॑प्र॒थमं॒यात॑वे॒सजूःसु॑स॒त्वा॒रस॒याश्चे॒त्यात्मा॑ । त्वा॒सि॒धो॒कुभ॑या॒गोम॒ती॒क्रमु॑मे॒हृत्वा॒सर॑थं
या॒भिरी॑यसे । ऋ॒जी॒त्येनी॒रुश॑ती॒महि॒त्वाप॑रि॒ज्रया॑सि॒भर॑ते॒रजा॑सि । अ॒द॒ब्धा॒सि॒धुर॑प॒साम॒पस्त॒माश्व॑ान॒चि॒त्राव॑पु॒षीव॑द॒शता॑ ॥
स्व॒श्वा॒सि॒धुःसु॑र॒थासु॑वा॒साहि॒रण्य॑यी॒सुकृ॑ता॒वाजि॑नी॒वती॑ । ऊ॒र्णा॒वती॑यु॒वतिः॒सील॑मा॒वत्यु॑ता॒धिव॑स्ते॒सभ॑गामि॒धुवृ॑धं । सु॒खंर॑थंयु
यु॒जे॒सि॒धुर॑श्वि॒नंते॒नवा॑जं॒सनि॑ष॒दुस्मि॒न्नाजौ॑ । म॒हान्द्व्य॑स्यमहि॒माप॑न॒स्यते॑द॒ब्धस्य॒स्वय॑श॒सोचि॑र॒प्तिनः॑ ॥२॥ याःप्र॒वत॑इति॒वसि॑
छो॒नद्याः॒शक्करी॑अ॒भिम॑न्त्रणे॒वि० । ॐ॒याःप्र॒वतो॑नि॒वत॑उ॒द्धत॑उ॒द्वती॑रनु॒दका॒श्रयाः॑ । ता॒अ॒स्मभ्य॑प॒यसा॒पि॒न्वमा॑नाःशि॒वादे॒
वीर॑शि॒पदा॑भ॒वंत॑स॒र्वान॒द्योअ॒शि॒मि॒दाभ॑वंतु । वि॒नियोगः॑प्रा॒गवत् । ए॒वम॒ग्रेपि॑त॒त्रत॒त्रवि॑नियोगो॒ज्ञेयः॑ । गंध॒द्वारा॑मित्य॒स्या
नंद॑कर्द॒मचि॒क्रीते॑दि॒रासु॒ताःश्री॑रनु॒ष्टुप् । ॐ॒गंध॑द्वारां॒दुरा॒धर्षा॑नित्यु॒पुष्टां॑करी॒षिणी॑ । ई॒श्वरी॑स॒र्वभू॒तानां॑ता॒मिहो॑प॒ह्वये॒श्रियं॑ ।
इ॒त्रि॒ति॒ष्वपि॑गंधं॒प्रक्षि॑प्य । याओष॒धीरि॒त्यस्या॒थर्व॑णो॒भिष॑गो॒षध॑यो॒नुष्टुप् । ॐ॒याओष॑धीः॒पूर्वा॑जा॒तादे॒वेभ्य॑स्त्रि॒यगं॑प॒रा ।
म॒नैनु॒व॒भ्रूणा॑म॒हंश॑तं॒धामा॑निस॒प्तच॑ ॥ इति॒सर्वो॑षधीः । ततो॒मध्य॑कु॒म्भे । य॒वव्री॑हितिल॒माषा॑न्कं॒गुश्या॑माक॒मुद्गान्दि॑क्ष॒द्वागा
य॒त्र्योदु॑ं॒वर॑कु॒शदूर्वा॑र॒कोत्प॑लचंपक॒विल्व॑वि॒ष्णुक्रां॑ता॒तुल॑सी॒वाहि॑षशं॒खपु॑ष्पी॒शता॑व॒र्यश्व॑गंधा॒निर्गु॑डीर॒कपी॑त॒सर्प॑पा॒पामा॑र्ग॒पला॑श
प॒नस॑जीर॒कप्रि॑यं॒गुगो॑धू॒मव्री॑ह्य॒श्वत्थ॑द॒धिदु॑ग्ध॒घृत॑प॒द्मप॒त्रनी॒लोत्प॑ल॒सित॑र॒कपी॑त॒कुरं॑ट॒कगु॑जा॒वचा॑भ॒द्रमु॑स्त॒काख्या॑नि । द्वा॒त्रिंश

दौषधानिसर्वाणियथासंभवंवाक्षिपेत् । ततस्त्रिपुकलशेषु कांडात्कांडादिषु कालात्कांडात् । कांडात्कांडात्प्र
 रोहंतीपरुषःपरुषःपरि । एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनचेतिदूर्वाः । अश्वत्थेवइत्यस्याथर्वणोभिपगोपधयोनुष्टुप् । ॐ अश्व
 त्थेवोनिषदंनपणेवोवसतिष्कृता । गोभाजइत्किलासथयत्सनवथपूरुषं । इतिपंचपल्लवान् । अश्वत्थोदुंबरपल्लक्षचूतन्यग्रोध
 पल्लवाः । गजाश्वस्थानरथावल्मीकसंगमहदगोष्ठस्थामृदः । स्योनापृथिविकाण्वोमेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । ॐ स्योनापृथि
 विभवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानःशर्मसप्रथः । इतिमृदःक्षिप्त्वा । याःफलिनीरित्यस्याथर्वणोभिपगोपधयोनुष्टुप् । ॐ याः
 फलिनीर्याअफलाअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुंचत्वंहसः । इतिपूगीफलानि ॥ सहिरलानीत्यस्यइत्यावा
 श्वःसवितागायत्री । ॐ सहिरलानिदाशुपेसुवातिसविताभगः । तंभागंचित्रमीमहे । इतिकनककुलिशनीलपद्मरागमौक्ति
 कानिपंचरलानिक्षिपेत् । हिरण्यरूपइत्यस्यशौनकोपांनपात्रिष्टुप् । ॐ हिरण्यरूपःसहिरण्यसंहगपांनपात्सेदुहिरण्यवर्णः ।
 हिरण्ययात्परियोनेनिषद्याहिरण्यदाददुत्यन्नमस्मै । इतिहिरण्यंचक्षिपेत् । युवासुवासाइत्यस्यविश्वामित्रोयूपस्त्रिष्टुप् ।
 ॐ युवासुवासाःपरिवीतआगात्सुश्रेयान्भवतिजार्थमानः । तंधीरासःकवयुउन्नयन्तिस्वाध्योऽमनसादेवयंतः । इतिसूत्रे
 णवाससाचकलशकंठान्वेष्टयित्वागंधाक्षतपुष्पमालाभिःकलशान्भूपयेत् । ततःकलगत्रयोपरितेनैवक्रमेणसौवर्णराजतंकां
 स्यमयंताम्रमयंवैवण्यंमृन्मयंवायवादिपूरितंपात्रत्रयं । पूर्णादर्वीत्यस्यविश्वेदेवाःशतक्रतुरनुष्टुप् । ॐ पूर्णादर्विपरापतसुपूर्णा
 पुनरापत । वस्त्रेवविक्रीणावहाइपमूर्जशतक्रतो । इतिनिधाय तदुपरिश्वेतंवस्त्रत्रयंन्यस्यतत्रचंदनादिनाष्टदलानिकुर्यात् ।

मूर्तित्रयस्यादावभ्युत्तारणंकृत्वायथाक्रमंस्थापनंकुर्यात् । तत्रमंत्राः ॥ अग्निपदत्यागेन ॐ ससिवाजंभरंददातिवीरंश्रुत्यैक
मनिष्ठां । रोदसीविचरत्समंजन्नारीवीरकुक्षिपुरंधिं । अमसःसमिदस्तुभद्रामहीरोदसीआर्वीविश । एकंचोदयत्समत्सुवन्नाणि
दयतेपूरुणि । हृत्यंजरतःकर्णमावाञ्च्योनिरदहृज्जरूथं । अत्रिघर्मलुरुष्यदुतर्नमेधंप्रजयासृजत्सम् । द्राद्राविणंवीरपेशाऋषि
यःसहस्रासनोति । द्विविहव्यमाततानधामानिबिभृतापुरुत्रा । उक्थैर्ऋषयोविह्वयंतेनरोयामनिबाधितासः । वयोअंतरिक्षे
पतंतःसहस्रापरियातिगोनां । विशईळतेमानुषीर्यामनुषेनहुपोविजाताः । गांधर्वोपथ्यामतस्यगव्यूतिर्घृतआनिषत्ता ।
ब्रह्मऋभवस्ततश्चर्महामवोचामासुवृक्तिं । प्रावजरितारंयविष्टमहिद्रविणमार्यजस्व । ॐ अग्निःससिवाजंभरंददाल्याग्निर्वीरं
श्रुत्यैकमनिष्ठां । अग्नीरोदसीविचरत्समंजन्नग्निर्नारीवीरकुक्षिपुरंधिं । अग्नेरग्नसःसमिदस्तुभद्राग्निर्महीरोदसीऽआविवेश ।
अग्निरेकंचोदयत्समत्सुवन्निर्वृत्राणिदयतेपूरुणि । अग्निहृत्यंजरतःकर्णमावाग्निरञ्च्योनिरदहृज्जरूथं । अग्निरात्रिघर्मलुरुष्यदुतर्
ग्निर्नमेधंप्रजयासृजत्सं । अग्निद्राद्रविणंवीरपेशाऽअग्निर्ऋषियःसहस्रासनोति । अग्निर्द्विविहव्यमाततानाग्नेर्धामानिबिभृता
पुरुत्रा । अग्निमुक्थैर्ऋषयोविह्वयंतेग्निनरोयामनिबाधितासः । अग्निवयोअंतरिक्षेपतंतोग्निःसहस्रापरियातिगोनां । अग्नि
विशईळतेमानुषीर्याऽअग्निमनुषेनहुपोविजाताः । अग्निर्गांधर्वोपथ्यामतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृतआनिषत्ता । अग्नयेब्रह्मऋभव
स्ततश्चुरग्निमहामवोचामासुवृक्तिं । अग्नेप्रावजरितारंयविष्टाग्नेमहिद्रविणमार्यजस्व । ऋक् ७।ततः तत्रमध्यमेगायत्र्याविश्वा

१ स्वर्णादिनिर्मितभुवनेश्वर्यादिप्रतिमानामभ्युत्तारणपूर्वकंप्राणप्रतिष्ठांकरिष्यइतिसंकल्पः ।

मित्रोभुवनेश्वरीगायत्री । भुवनेश्वर्यावाहनादौवि० । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ।
 भुवनेश्वर्यै नमः भुवनेश्वरीमावाहयामीति यथाशक्तिसुवर्णनिर्मितां भुवनेश्वरीप्रतिमां स्थापयेत् । तदक्षिणकुंभोपरिवस्त्रे । इन्द्रा-
 णीं वृषाकपिरिन्द्राणीपंक्तिः । इन्द्राण्यावाहनेवि० । ॐ इन्द्राणीमा सुनारिषु सुभगामहमश्रवम् । नह्यस्या अपरंचनजरसामरते
 पतिर्विश्वस्मादिंद्रोत्तरः । इन्द्राण्यै नमः इन्द्राणीमावाहयामीति तथैव सौवर्णीमिन्द्राणीप्रतिमां संस्थाप्य । उत्तरकलशोपरि । इन्द्र-
 त्वाविश्वामित्रं इंद्रो गायत्री । इन्द्रावाहनेवि० । ॐ इंद्रत्वावृषभं वयंसुते सोमं हवामहे । स पाहि मध्वो अंधसः । इन्द्राय नमः इ-
 द्रमावाहयामीति तथैव सौवर्णीमिन्द्रप्रतिमां स्थापयेत् । तत उत्तमं त्रैरुक्तक्रमेण देवतान्त्रयस्य कांडानुसमयेन पौंडशोपचारैः पूजां कु-
 र्यात् । ततो मध्यकुंभे आचार्योऽष्टसहस्रमष्टशतं वा गायत्रीं जप्त्वा श्रीसूक्तं जपेत् । यथा । हिरण्यवर्णामिति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य
 आनंदकर्मचिह्नीते दिरासुता ऋषयः । श्रीरग्निश्चेत्युभे देवते आद्यास्ति स्रोनुष्टुभः चतुर्थी बृहती पंचमी पृथ्वी त्रिष्टुभौ ततोऽष्टाव-
 नुष्टुभौ त्याप्रस्तारपंक्तिः जपे विनियोगः । ॐ हिरण्यवर्णा हरिणीं० १५ । तत एकऋत्विग्दक्षिणकुंभे रुद्रसूक्तानि जपेत् । यथा ।
 कद्रुद्रायेति नवर्चस्य सूक्तस्य धौरः कण्वोरुद्रो गायत्र्यं त्यानुष्टुप् । जपे वि० । ॐ कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे । नो चे मशंतं
 मंहूद । यथानो अदितिः कर्त्तुपश्वे नृभ्यो यथागवै । यथा तोकाय रुद्रिचम् । यथानो मित्रो वरुणो यथारुद्रश्चिकेतति । यथा वि-
 श्वसजोषसः । गाथपतिमेथपतिरुद्रं जलापभेषजम् । तच्छंयोः सुन्नमीमहे । यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां
 वसुः ॥१॥ शंनः कर्त्तव्यवर्ते स गं मे पाय मे ष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवै । अस्मे सोमश्चियमधिनिधेहि शतस्य नृणाम् । महिश्च वस्तु विन-

मृणन् । मानः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरन्त । आनन्दो वा जेभज । यास्तै प्रजा अमृतस्य परस्मिन् धाम न्न तस्य । मर्धाना भा सोम
 वेन आभूयतीः सोमवेदः ॥ २ ॥ इमारुद्राय तव स इत्येकादश चरस्य कुत्सोरुद्र आद्यानवजगत्स्योत्येद्वे त्रिष्टुभौ । जपे विनि० । ॐ इमारु
 द्राय तव सैकपदिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः । यथाशमसि द्विपदे चतुष्पदे विश्वेष्टं पुष्टं ग्रामेऽअस्मिन्ननातुरम् । मळानोरुद्रो तनो
 मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेमते । यच्छं च योश्च मनुराये जे पिता तदस्यामतवरुद्रप्रणीतिषु । अश्यामते सुमतिदेव यज्यया
 क्षयद्वीरस्य तवरुद्रमीद्वः । सुन्नायन्निद्विशो अस्माकमाचरारिष्टवीरा जुहवामते हविः । त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वं कुंकविमवसे निह्व
 यामहे । आरे अस्मै देव्यहेळो अस्य तु सुमतिमिद्वयमस्यावृणीमहे । द्विवो वराहमरुपंकपदिने त्वेषं रूपं नमसा निह्वयामहे । हस्ते वि
 भ्रं प्रजा वार्याणि शर्मवर्मच्छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ १ ॥ इदं पित्रे मरुता मुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् । रास्वाचनो
 अमृतमर्तभोजनं तमेतोकाय तनयाय मृळ । मानो महान्तं मृतमानो अभंकमान उक्षतमृतमान उक्षितम् । मानो वधीः पितरं मोत
 मातरं मानः प्रियास्तन्वोरुद्रीरिपः । मानस्तोके तनये मानो आयौ मानो गोषु मानो अश्वेषु रीरिपः । वीरान्मानोरुद्रभा मितो वधी
 हविष्मन्तः सदुमित्वा हवामहे । उपतेस्तोमान्पशुपाङ्गवाकर्ं रास्वापितमरुतां सुमस्मे । भद्राहिते सुमतिमृळयत्तमाथावयमव
 इत्ते वृणीमहे । आरे ते गोघ्नमतपूरुषघ्नं क्षयद्वीरसन्ममस्मे ते अस्तु । मळाचनो अधिचब्रूहि देवाधाचनः शर्मयच्छ द्विवर्हाः । अवो
 चामनमो अस्मा अवस्य वः शृणोतु नो हवं रुद्रो मरुत्वान् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता मदिदिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २ ॥ आते
 पितरिति पंचदश चरस्य सूक्तस्य गृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् । जपे विनि० । ॐ आते पितमरुतां सुममेतुमानः सूयस्य संहशो युयोथाः ।

अभिनोवीरोअर्वतिक्षमेतप्रजायेमहिरुद्रप्रजाभिः । त्वादत्तेभीरुद्रशंतमेभिःशतंहिमाअशीयभेपजेभिः । व्यस्मद्वेपोवितरं
 व्यंहोव्यमीवाश्चातयस्वाविषूचीः । श्रेष्ठोजातस्यरुद्रश्रियासितवस्तमस्तवसावज्राहो । पार्ष्णिणःपारमंहसःस्वस्तिविश्वोअभी
 तीरपंसोयुयोधि । मात्वारुद्रचुक्रुधामानमोभिमादुष्टुतीवृपभमासहृती । उन्नोवीरोऽअर्पयभेपजेभिभिपक्तमंत्वाभिप
 जाशृणोमि । हवीमभिहवतेयोहृविभिंरवस्तोमेभीरुद्रंदिपीय । ऋदूदरःसुहवोमानोअस्यैवभ्रुःसुशिप्रोरीरधन्मनायै ॥ १ ॥
 उन्माममंदवृषभोमरुत्वान्त्वक्षीयसावयसानाधमानम् । घृणीवच्छायामरपाअशीयाविवासेयंरुद्रस्यसुम्नम् । कस्यैरुद्रमु
 ल्याकुहस्तोयोअस्तिभेषजोजलापः । अपभर्तारपसोदैव्यस्याभीनुमावृपभचक्षमीथाः । प्रवभ्रवैवृपभार्यश्वितीचेमहोमहींसु
 ह्रुतिमीरयामि । नमस्याकल्मलीकिनंनमोभिर्गृणीमसित्वेपरुद्रस्यनाम । स्थिरेभिरंगैःपुरुषैर्पुत्रोवभ्रुःशुक्रेभिःपिपिशेहिरण्यैः ।
 ईशानादस्यभुवनस्यभूरेनवाउयोषद्रुद्रादसुयम् । अहन्विभर्पिसायकानिधन्वाहन्निष्कंयजतंविश्वरूपम् । अहन्निदंदयसेवि
 श्वमभ्वंनवाओजीयोरुद्रत्वदस्ति ॥ २ ॥ स्तुहिश्रुतंगतंसदंयुवानंमंगंनभीममुपहृलुमग्रम् । मळाजरित्रेरुद्रस्तवानोन्यतंअ
 सन्निरुपंतुसेनाः । कुमारश्चित्पितरंवंदमानंप्रतिनानामरुद्रोपयंतम् । भूरेदतारंसत्पतिंगृणीपेस्तुतस्त्वभेपजारास्यस्मे ।
 यावोभेषजामरुतःशुचींनियाशंतमावृषणोयामयोभु । यानिमनुरवृणीतापितानस्ताशंचयोश्चरुद्रस्यवद्विम । पारिणोहेतीरुद्रस्य
 वृज्याःपारित्वेपस्यदुर्मतिर्महीगात् । अवस्थिरामघवद्व्यस्तनुष्वमीदृस्तोकायतनयायमृळ । एवावभ्रोवृपभचेकितानयथादेवन
 हृणीषेनहंसि । हवनश्रुन्नोरुद्रहवोधिबृहद्वेदमविदथेसुवीराः ॥ ३ ॥ इमारुद्रायस्थिरधन्वनइतिचतसृणांवसिष्ठोरुद्रस्तिस्त्रो

जगत्त्रयोऽङ्गात्रिष्टुप् । जपेवि० । ॐ इमारुद्रायस्थिरधन्वनेगिरःक्षिप्रेषवेदेवार्यस्वधाक्षे । अषाह्वायसहमानायवेधसेतिग्मायु
 धायभरताशणोर्तुनः । सहिक्षयेणक्षम्यस्यजन्मनःसाम्राज्येनदिव्यस्यचेतति । अवन्नवतीरुपनोदुरश्चरानमीवोरुद्रजासु
 नोभव । यातेदिद्युदवसृष्टादिवस्परिक्षमयाचरेतिपारिसावृणक्तुनः । सहस्रतेस्वपिवातभेषजामानस्तोकेपुतनयेषुरीरिषः ।
 मानोवधीरुद्रमापरादामातेभूमप्रसितौहीळितस्य । आनोभजवर्हिषिजीवशंसययपातस्वस्तिभिःसदानः॥१॥ आवोराजानं वाम
 देवोरुद्रस्त्रिष्टुप् । जपेविनि० । ॐ आवोराजानमध्वरस्यरुद्रंहोतारंसत्ययजरोदस्योः । अग्निपुरातनयित्वोरचित्ताद्धिरण्य
 रूपमवसेकृणुध्वमम् । तमुष्टुहिभौमोत्रीरुद्रस्त्रिष्टुप् । जपेवि० । ॐ तमुष्टुहियःस्त्रिष्टुःसुधन्वायोविश्वस्यक्षयतिभेषजस्य ।
 यक्ष्वामहेसौमनसायरुद्रंनमोभिर्दुवमसुरंदुवस्य । भुवनस्यपितरमृजिश्वारुद्रस्त्रिष्टुप् । जपेवि० । ॐ भुवनस्यपितरंगीभि
 राभीरुद्रंदिवावर्धयारुद्रमक्तौ । वंहंतमृष्वमजरसुपुन्नमृधग्धुवेमकविनेषितासः । त्र्यं वकंसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् । जपेविनि० ।
 ॐ त्र्यं वकंयजामहेसुगंधिपुष्टिवर्धन । उर्वारुक्मिववर्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् । अथान्यऋत्विगुत्तरकुंभेएकादशावृत्तिभी
 रुद्रंजपेत् । तत्रादौन्यासान्कृत्वाऋष्यादिस्मरेत् ॥ यद्यथा ॥ नमकानांप्रथमानुवाकेआद्यायाःकश्यपोद्वितीयायाआत्रेय
 स्तृतीयायाःकश्यपस्ततोद्वयोर्गौतमस्ततएकस्याःकण्वस्ततोद्वयोर्मरुत्वांस्ततएकस्याभगवांस्ततस्त्रिष्टुणांनारदस्ततस्त्रिष्टुणांभग
 वान् । द्वितीयानुवाकस्यमंडूकस्तृतीयानुवाकस्यभगवांश्चतुर्थानुवाकस्यदुर्वासाःपंचमषष्ठानुवाकयोर्भगवान्सप्तमानुवाकस्य
 हेमकोशोऽष्टमानुवाकस्यनवमानुवाकेचनमोवइतियावर्द्धगवानवशिष्टस्याग्निर्दशमानुवाकेप्रथमस्यपुलहोद्वितीयस्यस्कंदस्ततो

द्वयोर्मण्डिव्यस्ततएकस्यदेवराट् ततएकस्यभगवांस्ततएकस्यात्रिस्ततएकस्यैवव्याघ्रस्ततएकस्यभगवांस्ततएकस्यैवराजस्ततएक
 द्रस्ततएकस्यगंभुस्ततएकस्यस्कंदात्मारुद्रस्ततोद्वयोरुद्रस्ततएकस्यगंभुस्ततोद्वयोरुद्रस्ततएकस्यगंभुस्ततस्तिष्ठणां
 द्रस्ततस्तिष्ठणांभगवांस्ततोद्वितीयतृतीयानुवाकयोरुद्रस्ततश्चतुर्थपंचमषष्ठानुवाकानां गंभुः सप्तमानुवाकस्य रुद्रोष्टमानुवाकस्य
 नमोवः किरिकेभ्य इत्यंतस्य च नवमस्य भगवानवशिष्टस्य रुद्रोदगमानुवाके च तुणारुद्रस्ततएकस्य नंदीश्वरात्मारुद्रस्ततएकस्य भग
 वांस्ततएकस्य गंभुस्ततएकस्य रुद्रस्ततएकस्य भगवांस्ततोद्वयोः गंभुस्ततोवशिष्टानारुद्र इति देवताः । प्रथमानुवाके आद्ये नुष्टुभा
 ततएकास्वराळनुष्टुप्ततएकानि च दनुष्टुप् ततएकानि च दनुष्टुप् ततएकप्रस्तारपंक्तिः पंचपदापंक्तिर्वा ततएका
 षड्पदाजगतीततः सप्तानुष्टुभस्ततोष्टानुवाकायजुं पिततएकप्रस्तारपंक्तिः पंचपदापंक्तिर्वा ततएकानुष्टुप्ततश्चतस्रो जगत्यस्त
 तस्तिस्त्रिष्टुभस्ततएकपंचपदात्रिष्टुप् महावृहतीवाततोद्वादगानुष्टुभस्ततस्त्रीणि यजुं पिततस्तिस्त्रो नुष्टुभस्ततएकत्रयजुरिति च्छं
 दानि । अथ च मकानां अग्निः कांडकपिः आद्यान्नावैष्णवी गायत्री गिष्टानां वाजादयो न्नादिविंशपादेवताः यजुश्छंदः जपे वि
 नियोगः ॥ एंवरुद्रं जह्या ॥ गंन इंद्राग्नीति सूक्तं जपेत् । गंन इंद्राग्नीति पंचदशर्चस्य सूक्तस्य त्रिष्टो विन्धे देवास्त्रिष्टुप् । जपे
 विनि० । ॐ गंन इंद्राग्नी भवतामभवोभिः गंन इंद्रावरुणारारुत हव्या । अग्निं द्रुमो मासु वितायुं चोः गंन इंद्रा पूषणा वाजसातो ।
 शंनो भगः शमुनः शंसो अस्तु गंनः पुरंधिः गमुसंतुरार्यः । गंनः सत्यस्य सुयमस्य गंमः गंनो अयमापुरुजातोऽस्तु । गंनो धाता ग

मुध॒ती॒नो॒अ॒स्तु॒शं॒न॒उ॒रू॒ची॒भ॒व॒तु॒स्व॒धा॒भिः । शं॒रो॒द॒सी॒वृ॒ह॒ती॒शं॒नो॒अ॒द्रिः॒शं॒नो॒दे॒वानां॑सु॒ह॒वा॒नि॒स॒न्तु । शं॒नो॒अ॒ग्नि॒ज्यो॒ति॒र॒नी॒को॒
अ॒स्तु॒शं॒नो॒मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒व॒श्वि॒ना॒श॒म् । श॒नः॒सु॒कृ॒ता॑नि॒स॒न्तु॒शं॒न॒इ॒पि॒रो॒अ॒भि॒वा॒तु॒वा॒तः । शं॒नो॒द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒प॒र्व॒हू॒तौ॒श॒मं॒त॒रि॑
क्षं॒दृ॒श॒ये॒नो॒अ॒स्तु । शं॒न॒ओ॒प॒धी॒र्वि॒नो॒भ॒वं॒तु॒शं॒नो॒र॒ज॒म॒स्य॒ति॒र॒स्तु॒जि॒ष्णुः ॥ १ ॥ शं॒न॒इ॒द्रो॒व॒सु॒भि॒र्दे॒वो॒अ॒स्तु॒श॒मा॒दि॒त्ये॒भि॒र्व॒रु॒णः॒
सु॒शंसः॑ । शं॒नो॒रु॒द्रो॒रु॒द्रे॒भि॒र्ज॒ला॒षः॒शं॒न॒स्त्व॒ष्टा॒ग्ना॒भि॒रि॒ह॒शृ॒णो॒तु । शं॒नः॒सो॒मो॒भ॒व॒तु॒ब्र॒ह्म॒शं॒नः॒शं॒नो॒ग्रा॒वा॒णः॒श॒मु॒स॒न्तु॒य॒ज्ञाः । शं॒नः॒
स्व॒रू॒णां॒मि॒त॒यो॒भ॒वं॒तु॒शं॒नः॒प्र॒स्व॒इः॒श॒म्ब॒स्तु॒वे॒दिः । शं॒नः॒सूर्य॑उ॒रु॒च॒क्षा॒उ॒दै॒तु॒शं॒न॒श्च॒त॒स्रः॒प्र॒दि॒शो॒भ॒वं॒तु । शं॒नः॒प॒र्व॒ता॒ध्रु॒व॒यो॒भ॒वं॒तु॒शं॒
नः॒सि॒ध॒वः॒श॒मु॒स॒न्त॒वा॒पः । शं॒नो॒अ॒दि॒ति॒भ॒व॒तु॒व्र॒ते॒भिः॒शं॒नो॒भ॒वं॒तु॒म॒रु॒तः॒स्व॒र्काः । शं॒नो॒वि॒ष्णुः॒श॒मु॒प॒या॒नो॒अ॒स्तु॒शं॒नो॒भ॒वि॒त्रं॒श॒म्ब॒स्तु॒
वा॒युः । शं॒नो॒दे॒वः॒स॒वि॒ता॒त्रा॒य॒मा॒णः॒शं॒नो॒भ॒वं॒त॒ष॒सो॒वि॒भा॒तीः । शं॒नः॒पर्ज॑न्यो॒भ॒व॒तु॒प्र॒जा॒भ्यः॒शं॒नः॒क्षेत्र॑स्य॒प॒ति॒र॒स्तु॒शं॒भुः ॥ २ ॥
शं॒नो॒दे॒वा॒वि॒श्व॑दे॒वा॒भ॒वं॒तु॒शं॒स॒र॒स्व॒ती॒स॒ह॒धी॒भि॒र॒स्तु । श॒म॒भि॒षा॒चः॒श॒मु॒रा॒ति॒षा॒चः॒शं॒नो॒दि॒व्याः॒पा॒थि॒वाः॒शं॒नो॒अ॒प्याः । शं॒नः॒स॒
त्य॒स्य॒प॒त॒यो॒भ॒वं॒तु॒शं॒नो॒अ॒र्व॒तः॒श॒मु॒स॒न्तु॒गा॒वः । शं॒न॒ऋ॒भ॒वः॒सु॒कृ॒तः॒सु॒ह॒स्ताः॒शं॒नो॒भ॒वं॒तु॒पि॒त॒रो॒ह॒व॑ेषु । शं॒नो॒अ॒ज॒ए॒क॒पा॒हे॒वो॒अ॒स्तु॒शं॒
नो॒हि॒नु॒ध्याः॑१ शं॒स॒मु॒द्रः । शं॒नो॒अ॒पा॒न॒पा॒त्पे॒रु॒र॒स्तु॒शं॒नः॒पृ॒श्नि॒भ॒व॒तु॒दे॒व॒गो॒पा । आ॒दि॒त्या॒रु॒द्रा॒व॒स॒वो॒जु॒प॒ते॒दं॒ब्र॒ह्म॒क्रि॒य॒मा॒णं॒न॒वी॒यः ।
शृ॒ण्वं॒तु॒नो॒दि॒व्याः॒पा॒थि॒वा॒सो॒गो॒जा॒ता॒उ॒त॒ये॒य॒ज्ञि॒या॒सः । ये॒दे॒वानां॑य॒ज्ञि॒या॒य॒ज्ञि॒या॒नां॒मनो॑र्य॒ज॒न्ना॒अ॒मृ॒ता॒ऋ॒त॒ज्ञाः । ते॒नो॒रा॒स॒न्ता॒
मु॒रु॒गा॒य॒म॒द्य॒यं॒पा॒त॒स्व॒स्ति॒भिः॒स॒दा॒नः ॥ ३ ॥ त॒तः॒कुं॒भ॒प॒श्चि॒म॒दे॒शे॒स्थं॒डि॒ले॒ग्नि॒प्र॒ति॒ष्ठा॒प्य॒त॒दी॒शान्यां॑वे॒द्या॒दौ॒न॒व॒ग्र॒हा॒दी॒स्त॒त्त॒न्म॑न्त्रै
रा॒वा॒ह्य॒पो॒ड॒शो॒प॒चारैः॒संपू॒ज्य॒त॒दी॒शान्यां॑प्रा॒ग्वत्कुं॑भं॒सं॒स्था॒प्य॒त॒त्र॒व॒रु॒ण॒मा॒वा॒ह्या॒ग्नि॒स॒मी॒प॒मे॒त्या॒न्वा॒धानं॑कु॒र्यात् । य॒था॒ द्वे॒स॒मि॒धा

वादाय देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये अस्मिन्नन्वाहितेनावित्यादिचक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा नवग्रहान्प्रत्येकमुक्तसंख्या
 भिः (१०८ वा २८ वा ८) समित्ति लाज्याहुतिभिः । अधिदेवताः प्रत्यधिदेवताश्चैतरेवद्रव्यैः (८ वा ४) ऋतुसाद्गुण्यदेवताः
 ऋतुसंरक्षकदेवताश्च (४ वा २) । पुनरत्र प्रधानं । भुवनेश्वरी प्रत्येकमुक्तसंख्याभिः (१००८ वा १०८ वा २८) दूर्वातिलमि
 श्रगोधूमपायसाज्याहुतिभिः । इन्द्राणीमिन्द्रं च प्रत्येकमुक्तसंख्याभिः (१०८ वा २८ वा ८) दूर्वात्रैवतुहोतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् ।
 त्तिभिरित्युक्त्वा शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्युक्त्वा जुहुयात् ॥ अन्येतु—गायत्र्यैवतुहोतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् । आहुति
 ततःस्विष्टकृतं हुत्वेति शौनकेनैन्द्राणीन्द्रयोर्होमानभिधानात्तयोर्होमोनास्तीत्याहुस्तन्मतेऽन्वाधानादौ तत्कर्तनाभावः । आहुति
 संख्यावक्ष्यते । ततःपरिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा भुवनेश्वरीन्द्राणीन्द्रेभ्योमुष्मैत्वेति मनसा ध्यायन्तूष्णीं चतुरश्रतुरोमु
 षीन्निरुप्याहुतिबहुत्वाच्चानिरुप्य गोदुग्धेपायसंश्रपयित्वाज्यसंस्काराद्याज्यभागांतंकुर्यात् । ततोयजमानोदक्षिणतउपविश्य । तत
 होमार्थंचजपार्थंचवरयेद्वत्विजोबहून् । आचार्योद्विजैः सहैति चोक्तेराचार्यत्विजां होमावगमात्तेषांचस्वल्पत्वेन त्यागायोगात्तै
 श्चक्रियमाणेर्होमेयजमानेन प्रत्याहुतित्यागस्याशक्यत्वात्तदानीमेवांगप्रधानदेवताउद्दिश्य एताभ्य इदं नममेतित्यजेत् । तत
 आचार्यैः सत्त्विक् नवग्रहेभ्योऽष्टशताष्टाविंशत्यष्टान्यतमसंख्याका घृताक्ता अर्कादिसमिधस्ति लाज्याहुतीश्च हुत्वाधिदेवताप्रत्य
 धिदेवताविनायकादिपंचलोकपालेभ्यस्तनूनसंख्यया जुहुयात् । ग्रहाणां यदाष्टौ तदान्येभ्यश्चतस्र इतिसंप्रदायः । ततोभु
 वनेश्वर्यैर्गायत्र्यादधिमधुघृताक्ताभित्सृभिस्तिसृभिर्दूर्वाभिरेकाहुतिरित्येवमष्टसहस्रमष्टशतं वा दूर्वाहुतीर्घृताक्तितिलमिश्रगो

धूमाहुतीःपायसाहुतीर्घृताहुतीश्चजुहुयात् । एवमिन्द्राणीन्द्रयोःप्रागुक्तमंत्राभ्यांक्रमेणहविश्चतुष्टयंप्रत्येकमष्टशतसंख्ययाभुवने
 श्वर्याअष्टसहस्रपक्षेजुहुयात् । तस्याष्टशतपक्षेतुतयोरष्टाविंशतिरितिसंप्रदायः । पक्षेतुतयोर्नहोमः । ततःस्विष्टकृदादिप्राय
 श्चित्तहोमांतंकृत्वाइन्द्रादिकपालेभ्योनवग्रहेभ्योभुवनेश्वरीन्द्राणींद्रेभ्यः क्षेत्रपालायचसदीपमाषभक्तवलीनूतत्तन्मंत्रैर्दद्यात् ।
 तद्यथा ॥ सपत्नीकोयजमानःप्रतिवलिसंकल्प्यसाक्षतजलंक्षिपेत् । अद्यपूर्वोच्चरित० कृतस्यसनवग्रहमखदुष्टरजोदर्शनशान्तिक
 मणःसांगतासिद्धिद्वारातत्संपूर्णफालवाह्यर्थ इन्द्रादिलोकपालेभ्यआदित्यादिग्रहेभ्यःप्रधानदेवताभ्यःक्षेत्रपालायचवलिदाना
 निकरिष्ये ॥ तत्रक्रमः । त्रातारमिंद्रगर्गइन्द्रस्त्रिष्टुप् । इंद्रप्रीत्यर्थवलिदानेवि० । ॐ त्रातारमिंद्रमवितारमिंद्रहवेहवेसुहवंश
 रमिंद्रं । हवामिशक्रंपुरुहूतमिंद्रस्वस्तिनोमधवाधात्विंद्रः । इंद्रायनमःसर्वोपचारार्थंगंधाक्षतपुष्पंसमर्पयामि । इंद्रायसां
 गायसपरिवारायसायुधायसशक्तिकायइमंसदीपमाषभक्तवलिसमर्पयामि । भोइंद्रअमुंवलिंगृहाणदिशंरक्षममयजमानस्यवा
 सकुटुंबस्यसपरिवारस्यआयुःकर्ताक्षेमकर्ताशांतिकर्तापुष्टिकर्तातुष्टिकर्तानिर्विघ्नकर्ताकल्याणकर्तावरदोभव । इत्थंतं पठित्वांगं
 धपुष्पाक्षतजलानिपूर्वाभिमुखस्त्यजेत् । अनेनवलिदानेनइंद्रःप्रीयताम् । एवमग्न्यादिभ्योदिकपालेभ्यस्तत्तन्मंत्रैर्वलिदद्यात् ।
 ततआग्नेय्याम् । अग्निदूतंकाण्वोमेधातिथिरग्निर्गायत्री । अग्निप्रीत्यर्थवलिदानेवि० । ॐ अग्निदूतंवृणीमहेहोतारं
 विश्ववैदसम् । अस्ययज्ञस्यसुकृतुं । अग्नयेसांगाय० । भोअग्नेइमंवलिंगृहाणदिशंरक्ष० । अनेनवलिदानेनअग्निःप्रीयताम्
 ॥ २ ॥ ततोदक्षिणस्याम् । यमायसोमवैवस्वतोयमोयमोनुष्टुप् । यमप्रीत्यर्थवलि० । ॐ यमायसोमसुनुतयमायजुहुताहविः ।

ता॒य० । भो॒बृ॒ह॒स्प॒ते॒ इ॒मं॒ ब॒लिं॒गृ॒हा॒ण० । अ॒ने॒न॒ ब॒लि॒दा॒ने॒न॒ बृ॒ह॒स्प॒तिः॒ प्री० ॥ ५ ॥ पू॒र्व॒स्यां । शु॒क्रः॒ पा॒रा॒श॒रः॒ शु॒क्रो॒ द्वि॒प॒दा॒ वि॒रा॒ट् ।
 शु॒क्र॒प्री० । ॐ शु॒क्रः॒ शु॒शु॒क्का॒ उ॒षो॒न॒जा॒रः॒ पु॒प्रा॒स॒मी॒ची॒ द्वि॒वो॒न॒ज्यो॒तिः । शु॒क्रा॒य॒सां॒गा॒य० । इ॒द्रे॒द्रा॒णी॒रू॒पा॒धि॒दे॒व॒ता॒ प्र॒त्य० । भो॒शु॒क्रे
 मं॒ ब॒लिं॒गृ॒हा॒ण । अ॒ने॒न॒ ब० शु॒क्रः॒ प्री॒य॒ता॒म् ॥ ६ ॥ प॒श्चि॒मे । श॒म॒ग्नि॒रि॒रि॒बि॒ठिः॒ श॒नै॒श्च॒र॒उ॒ष्णि॒क् । श॒नै॒श्च॒र॒प्री॒त्य॒र्थे० । ॐ श॒म॒
 गि॒र॒ग्नि॒भिः॒ क॒र॒च्छं॒न॒स्त॒प॒तु॒सूर्यः । शं॒वा॒तो॒वा॒त्स्व॒र॒पा॒अ॒प॒स्वि॒धः । श॒नै॒श्च॒रा॒य॒सां॒गा॒य० य॒म॒प्र॒जा॒प॒ति॒रू॒पा॒धि॒दे॒व॒ता॒ प्र॒त्य॒धि॒दे॒व
 ता॒स॒हि॒ता॒य० । भो॒श॒नै॒श्च॒र॒इ॒मं॒ ब॒लिं॒गृ॒हा॒ण० । अ॒ने॒न॒ ब॒लि॒दा॒ने॒न॒ श॒निः॒ प्री॒य॒ता॒म् ॥ ७ ॥ नै॒ऋ॒त्या॒म् । क॒या॒नो॒वा॒म॒दे॒वो॒रा॒हु
 गा॒य॒त्री । रा॒हु॒प्री॒त्य० । ॐ क॒या॒न॒श्चि॒त्र॒आ॒भु॒व॒दू॒ती॒स॒दा॒वृ॒धः॒ स॒खा । क॒या॒श॒चि॒ष्ठ॒या॒वृ॒ता । रा॒ह॒वे॒सां॒गा॒य० का॒ल॒स॒र्प॒रू॒पा॒धि
 दे॒व॒ता॒ प्र॒त्य॒धि॒दे॒व॒ता॒स॒हि॒ता॒य० । भो॒रा॒हो॒इ॒मं॒ ब॒लिं॒गृ॒० । अ॒ने॒न॒ ब॒लि॒दा॒ने॒न॒ रा॒हुः॒ प्री० ॥ ८ ॥ वा॒य॒व्ये । के॒तुं॒कृ॒ण्व॒न्म॒धु॒च्छं॒दाः
 के॒तु॒र्गा॒य॒त्री । के॒तु॒प्री॒त्य॒र्थे० । ॐ के॒तुं॒कृ॒ण्व॒न्न॒के॒त॒वे॒पे॒शो॒म॒र्या॒अ॒पे॒श॒से । स॒मु॒ष॒द्भि॒र॒जा॒य॒थाः । के॒त॒वे॒सां॒गा॒य० चि॒त्र॒गु॒प्त॒ब्र॒ह्म
 रू॒पा॒धि॒दे॒व॒ता॒ प्र॒त्य॒धि॒दे॒व॒ता॒स॒हि॒ता॒य० । भो॒के॒तो॒इ॒मं॒ ब॒लिं॒गृ॒हा॒ण० । अ॒ने॒न॒ ब॒लि॒दा॒ने॒न॒ के॒तुः॒ प्री॒य॒ता॒म् ॥ ९ ॥ त॒तः ।
 ग॒णा॒नां॒त्वा॒शौ॒न॒को॒गृ॒त्स॒म॒दो॒ग॒ण॒प॒ति॒र्ज॒गती । ग॒ण॒प॒ति॒प्री॒त्य॒र्थे॒व० । ग॒ण॒प॒त॒ये॒सां॒गा॒य॒स॒परि॒वा॒रा॒य॒ऋ॒द्भि॒बु॒द्धि॒स॒हि॒ता॒य० ।
 म॒म् । ज्ये॒ष्ठ॒रा॒जं॒ ब्र॒ह्म॒णां॒ ब्र॒ह्म॒ण॒स्प॒त॒आ॒नः॒ शृ॒ण्व॒न्नू॒ति॒भिः॒ सी॒दु॒सा॒द॒नं । ग॒ण॒प॒त॒ये॒सां॒गा॒य॒स॒परि॒वा॒रा॒य॒ऋ॒द्भि॒बु॒द्धि॒स॒हि॒ता॒य० ।
 भो॒ग॒ण॒प॒ते॒ इ॒मं० । अ॒ने॒न॒ ब० ग॒ण॒प॒तिः॒ प्री० ॥ जा॒त॒वे॒द॒से॒मा॒री॒चः॒ क॒श्य॒पो॒ दु॒र्गा॒नि॒ष्टु॒प् । दु॒र्गा॒प्री॒त्य॒र्थे॒ब॒लि० । ॐ जा॒त॒वे॒द॒से
 सु॒न॒वा॒म॒सो॒म॒म॒रा॒ती॒य॒तो॒ नि॒द॒हा॒ति॒वे॒दः । स॒नः॒ प॒र्ष॒द॒ति॒ दु॒र्गा॒णि॒वि॒श्व॒ना॒वे॒व॒सिं॒धु॒रि॒ता॒त्य॒ग्निः । दु॒र्गा॒यै॒सां॒गा॒यै॒स॒परि॒वा॒रा॒यै॒सा

युधार्थैः सशक्तिकार्यैः इमं बलिं समर्पयामि । भो दुर्गे ० मम यजमानस्य सकुटुंबस्यायुः कर्त्री पुष्टिकर्त्री तुष्टिकर्त्री ऋद्धिकर्त्री वरदाभव ।
 अनेन व ० दुर्गा प्री ० । तव वायो व्यश्वांगिरसो वायुर्गायत्री । वायु प्रीत्यर्थे ० । ॐ तव वायवृतस्पते ० । वायवे सांगाय ० भो वा
 यो इमं बलिं गृहाण ० । अनेन व ० वायुः प्रीयताम् । आदित्प्रलस्य वत्स आकाशो गायत्री । आकाश प्री ० । ॐ आदित्प्रलस्यरे
 तसो ज्योतिष्पश्यंति वासुरं । परो यद्विध्यते दिवा । आकाशाय सां ० भो आकाश ० आयुः कर्तृपुष्टिकर्तृतुष्टिकर्तृऋद्धिकर्तृभव ।
 अनेन व ० । एषोऽषाप्रस्कण्वोऽश्विनौ गायत्री । अश्वि प्रीत्यर्थे व ० । ॐ एषोऽषा अपूर्व्या व्यच्छति प्रियादिवः । स्तुषे वां मश्विना
 बृहत् । अश्विभ्यां सपरिवाराभ्यां सायुधाभ्यां सशक्तिकाभ्यां इमं बलिं ० । भो अश्विनौ अमुं बलिं गृहीतं मयजमानस्यायुः
 कर्तारौ ० भवतं । अनेन बलिदानेनाश्विनौ प्रीयेताम् । वास्तोष्पते वसिष्ठो वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् । वास्तोष्पति प्री ० । ॐ वास्तो
 षपते प्रतिजानीह्यस्मान् त्स्वविशोऽनमीवो भवानः । यत्स्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो अस्तु द्विपदेशं च तुष्पदे । वास्तोष्पतये सां
 गाय ० । भो वास्तोष्पते इमं बलिं ० । अनेन व ० वास्तोष्पतिः प्री ० ॥ ६ ॥ ततो गायत्र्या विश्वामित्रो भुवनेश्वरी गायत्री । भुवने
 श्वरी प्रीत्यर्थे ० । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं ० भुवनेश्वर्यैसांगायै ० भो भुवनेश्वरि इमं बलिं ० मम आयुः कर्त्री ० । अनेन भुवनेश्वरी प्री ० ।
 इंद्राणीं वृषाकपि इंद्राणी पंक्तिः इंद्राणी प्री ० व ० । ॐ इंद्राणी मा सुनारिषु सुभर्गामहमश्रवम् । नृह्यस्या अपरं च नजरसामरतेप
 तिर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः । इंद्राण्यैसांगायै ० भो इंद्राणी त्यादि पूर्वत् । अनेन बलिदानेन इंद्राणी प्रीयतां ० । इंद्रवो मधुच्छंदा इ
 द्रो गायत्री । इंद्र प्रीत्यर्थे व ० । ॐ इंद्रवो विश्वतस्परिहर्वा महेजनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः । इंद्राय सांगायेत्यादि ० व

अनेनव० इंद्रःप्रीयतां । ततो गृहाद्बहिरैशानीं दिशंगत्वा तत्र क्षेत्रपालवल्लिं दद्यात् । अद्य पूर्वोच्चरित० कृतस्य शांतिकर्मणः
 सांग० सर्वारिष्टशान्त्यर्थं क्षेत्रपालवल्लिदानं क० । क्षेत्रस्य पतिना वामदेवः क्षेत्रपालो नुष्टुप् वलिदाने० । ॐ क्षेत्रस्य पतिना वयं हिते
 नैव जयामसि । गामश्वपोषयित्वास नो मृळातीदृशं । क्षेत्रपालं सांगं सपरिवारं सायुधं सशक्तिकं आवाहयामीत्यावाह्यपोडशोप
 चारैः संपूज्य क्षेत्रपालाय सांगाय भूतप्रेतपिशाचयक्षराक्षसशाकिनीडाकिनीवेतालादिपरिवारसहिताय इमं सदीपं सतांबूलं सदक्षि
 णाकं मापभक्तवल्लिं समर्पयामि । भो क्षेत्रपाल इमं वलिं गृहाण मम सकुटुंबस्येत्यादि० । अनेन व० क्षेत्रपालः प्रीयताम् । प्रार्थयेत्—
 वलिं गृह्णंस्त्विमं देवा आदित्यावसवस्तथा । मरुतश्चाश्विनौरुद्राः सुपर्णाः पन्नगाः खगाः । असुराया तु धानाश्च पिशाचामातरो र
 गाः । डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः । जंभकाः लिङ्गधर्वा नागा विद्याधरास्तथा । दिक्पाला लोकपालाश्च ये च
 विघ्नविनायकाः । सर्वेषां शांतिकर्तारो ब्राह्मणाद्याश्चैव मातरः । माविघ्नमाचमेरोगामासंतु परिपंथिनः । सौम्या भवंतु तृप्ताश्च भू
 तप्रेताः सुखावहाः । भूतानि यानीह वसंतितानि वलिं गृहीत्वा विधिवत्प्रयुक्तम् । अन्यत्र वा संपरिकल्पयंतु क्षमंतु तान्यत्र नमोस्तु
 तेभ्यः ॥ ॐ शान्ता पृथिवी० । शांतिः शांतिः शांतिः । हस्तौ पादौ प्रक्षाल्या चम्य अग्नेरंतिकमागत्य पूर्णाहुतिं समुद्रादूर्भिरिति
 तृचेन जुहुयात् । समुद्रादूर्भिरितितृचस्य गेतमो वामदेवो न्निस्त्रिष्टुप् । पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । ॐ समुद्रादूर्भिमधुमोऽदर
 दुपां शुनासममृतत्वमानद् । घृतस्य नाम गुह्यं दत्ति जिह्वा देवानां ममृतस्य नाभिः । वयं नाम प्रब्रवामाधृतस्यास्मिन्यज्ञे धारया
 मानमोभिः । उपब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृंगो वमीद्गौर एतत् । चत्वारिंशं गात्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे स हस्ता सो अस्य ।

त्रिधा वृद्धो वृषभो रौरीतिमहो देवो मर्त्याँ आविवेश स्वाहा । अग्नय इदं० । ततः प्रणीता विमो कं कृत्वा भुवने श्वर्यादिकलशोदकं ग्रह
कलशोदकं च पात्रांतरे गृहीत्वा तेन तत्स्थ पंचपल्लवैः सकुशदूर्वैर्धृतनववस्त्रं यजमानं धृतनववस्त्रकंचुकीं चतुर्हामस्थां ऋतुमतीं सक्त
त्विगुदञ्जुखआचार्योभिषिचेदभिर्मन्त्रैः । ते च मन्त्राः आपो हि ष्ठेति नवचस्यां वरीषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री पंचमी वर्धमाना सप्तमी प्र
तिष्ठा अंत्ये द्वे अनुष्टुभौ अभिषेके विनियोगः । ॐ आपो हि ष्ठा मयो भुवः० ॥ ९ ॥ य एक इ द्विदय त इति गोतमोरहू गण इंद्र उ षिण
क् । अभिषेके वि० । ॐ य एक इ द्विदय ते वसुमता य द्वा शुषे । ईशानो अग्रतिष्ठ कुत इंद्रो अंग । त्रिभिष्टुं देवेति सप्तचस्य सूक्तस्य वसि
ष्ठ आद्यानां त्रयाणामग्निस्ततश्चतुर्णां विश्वे देवाः आद्या गायत्री द्वितीया अनुष्टुप्ततस्तिष्ठो गायत्र्यो त्ये द्वे अनुष्टुभौ । अभिषेके वि० ।
ॐ त्रिभिष्टुं देवसवितर्वर्षिष्ठैः सोमधामभिः । अग्ने दक्षैः पुनी हिनः । पुनंतु मां देवजनाः पुनंतु वसवो धिया । विश्वे देवाः पुनी तमा
जातवेदः पुनी हिमा । प्रप्याय स्वप्रस्यं दस्व सोम विश्वैर्भिरंशुभिः । देवेभ्य उ त्तमं हविः । उपप्रिग्रं प निम्रतं युवानमाहुती वृधं ।
अगन्म विभ्रतो नमः । अलाय्यस्य परंशुर्न नाशत मापवस्व देव सोम । आखुं चिदेव देव सोम । यः पावमानीरुधेत्युपिभिः संभृतं
रसं । सर्वसपुतमं श्रातिस्वदितं मातरि श्वना । पावमानीर्यो अध्येत्युपिभिः संभृतं रसं । तस्मै सरस्वती दुहेधीरं सपिर्मधू दुकम् ।
उभयं शृणवच्च न इति भार्गव इंद्रो वृहती । अभिषेके० । ॐ उभयं शृणवच्च न इंद्रो अर्वा गिंदवचः । सुत्राच्यां मघवा सोमपीतये धिया
शविष्ठ आगमत् । स्वस्तिदा विशो भरद्वाज इंद्रो नुष्टुप् । अभिषेके० । ॐ स्वस्तिदा विजस्पतिर्बृत्रहा विमधो वशी । वृषेद्रः पुर एतु
नः सोमपा अभयं करः । त्र्यं वकमिति वसिष्ठो रुद्रो नुष्टुप् । अभिषेके० । ॐ त्र्यं वकं यजामहे० । जातवेदसे मारीचः कश्यपो दुर्गा

त्रिष्टुप् । अभिपेकेवि० । ॐ जातवैदसेसुनवाम० । समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् । अभिपेकेवि० । ॐ
 समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्य० ॥ ४ ॥ त्रायंतामितिसृणांससर्पयआपोनुष्टुप् । अभिपेके० । ॐ त्रायंतामिहेद्वा० ॥ ३ ॥ इमाआप
 इतिसृणांससर्पयआपोनुष्टुप् । अभिपेकेवि० । ॐ इमाआपःशिवतमा० ॥ ३ ॥ देवस्यत्वेत्यापस्तंबशाखागतैस्त्रिभिर्म
 त्रैः । ॐ देवस्यत्वासवितुःप्रसवे । अश्विनोर्वाहुभ्यांपृष्णोहस्ताभ्यां । अश्विनोर्भैषज्येन । तेजसेब्रह्मवर्चसायाभिपिचामि ।
 देवस्यत्वासवितुःप्रसवे । अश्विनोर्वाहुभ्यांपृष्णोहस्ताभ्यां इंद्रस्येद्विरेण । श्रियैयशसेवलायाभिपिचामि । देवस्यत्वासवितुः
 प्रसवे अश्विनोर्वाहुभ्यांपृष्णोहस्ताभ्यां शंसरस्वत्यैवाचोयंतुर्यत्रेणाग्नेस्त्वासाम्राज्येनाभिपिचामींद्रस्यबृहस्पतेस्त्वासास्त्राज्येना
 भिपिचामि । तमीशानंगौतमोवामदेवईशानोजगती । अभिपे० ॐ तमीशानंजगतः० । त्वमग्नेरुद्रइत्यापस्तंबशाखागतैर्नैके
 न । ॐ त्वमग्नेरुद्रोअसुरोमहोदिवः । त्वंशर्वोमारुतंपक्षईशिषे । त्वंवातैरुणैर्योसिगंगयः । त्वंपपाविधतःपासिनुत्मना । तमुष्टु
 हिभौमोत्रीरुद्रस्त्रिष्टुप् । अभिपेके० । ॐ तमुष्टुह्रियःस्विपुः० । भुवनस्यपितरमृजिश्वारुद्रस्त्रिष्टुप् । अभिपेकेवि० । ॐ
 भुवनस्यपितरं गीर्भिराभोरुद्रं दिवावर्धयारुद्रमक्तौ । बृहंतमृष्वमजरसुपुन्नमृधंघुवेमकविनेपितासः । यातेरुद्रेतिकश्यपोरु
 द्रःस्वराळनुष्टुप् । अभिपेके० । ॐ यातेरुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी । तयानस्तनुवाशंतमयागिरिशंताभिचाकशीहि ।
 यज्जाग्रतइतिपणांगिवसंकल्पमंत्राणांप्रजापतिर्मनस्त्रिष्टुप् । अभि० । ॐ यज्जाग्रतोदूरमुदैतुदैवतदुससस्यतथैवति । दूरं
 गमंज्योतिपांज्योतिरेकंतन्मेमनःशिवसंकल्पमस्तु । येनकर्माण्यपसौमनीपिणोयज्ञेकृण्वंतिविदथेपुधीराः । यदपुर्वयक्षमंतः

प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु । यत्प्रज्ञानं मुतचेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरुतमृतं प्रजासु । यस्मान्न ऋतो किंच न कर्म क्रियते तन्मे मनः ० । येनेदं भूतं भुवं न भविष्यत्पारिगृहीतममृतं न सर्वं । येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे ० । यस्मिन्नचः सामयजूंषियस्मिन्प्रतिष्ठितारथनाभा विवाराः । यस्मिंश्चित्तत्सर्वमोतं प्रजानां तन्मे ० । सुषारथिरश्वानिवयं मनुष्यान्नेनीयते भीशुभिर्वर्जिन इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं यविष्ठं तन्मे ० । इंद्रत्वावृषभं वयमिति पंचानां विश्वामित्र इन्द्रो गायत्री । अभिषे ० । ॐ इंद्रत्वावृषभं वयं सुते सोमैह वामहे । स पाहि मध्वो अंधसः । इंद्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्य पुरुष्टुत । पिबावृषस्व तातृपि । इंद्रप्रणो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिरस्तवान विश्यते । इंद्रसोमाः सुता इमं तव प्रयत्नं तिस्रपते । क्षयं चंद्रास इंदवः । दधिष्वज्जठरे सुतं सोममिंद्रवरेण्यं । तव द्युक्षास इंदवः ॥ १ ॥ ततः । सुरास्त्वामभिषिंचंतु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवंतु विजयायते । आखंडलो ग्निर्भगवान्यमो वै निऋतिस्तथा । वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पांतु ते सदा । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रियामतिः । बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः कांतिस्तुष्टिश्च मातरः । एतास्त्वामभिषिंचंतु देवपत्न्यः समागताः । आदित्यश्चंद्रमाभौ मोबुधजीवसितार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिषिंचंतुराहुकेतुश्च तर्पिताः । देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः । ऋपयो मनवो गावो देवमातर एव च । देवपत्न्यो द्रुमाना गादैत्याश्चाप्सरसांगणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च । औपधानि चरत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदानदाः । एते त्वामभिषिंचंतु सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ इति पौराणैर्मन्त्रैरभिषिंचेत् । ततः कलशोदकेनान्येन चोदके

नसुस्नातौदंपतीशुक्लवाससौगंधमाल्यादिधृत्योपविशेतांतत्रपत्नीदक्षिणतः । ततोयजमानोभिंसंपूज्यविभूतिं धृत्वाचार्यादीन्
गंधपुष्पवस्त्रालंकारादिभिर्यथाशक्तिपूजयित्वाचार्यायधेनुंदक्षिणांदद्यात् । दक्षिणात्वेनचास्यानदक्षिणांतरंअनवस्थाप्रसंगा
त् । ततोब्रह्मणेतथाशक्तिदक्षिणांदत्वारुद्रजापिनेसदक्षिणमनड्वाहंदक्षिणांदद्यात् । अत्रधेनुन्यायेनदक्षिणात्वेप्राप्तेसदक्षिणमन
ड्वाहंप्रदद्याद्रुद्रजापिनेइतिप्रतिप्रसवकरणात्सदक्षिणत्वम् । ततोऽन्येभ्यऋत्विग्भ्योऽन्येभ्यश्चब्राह्मणेभ्यःभूयसींदक्षिणांदद्या
त् । ततोऽग्रहपीठदेवतानांभुवनेश्वर्यादीनांचोत्तरपूजांपंचोपचारैःकृत्वाक्षमाप्य यांतुदेवगणाःसर्वेपूजामादायपार्थिवीम् ।
इष्टकामप्रसिद्ध्यर्थपुनरागमनायचेतिविसृज्यआचार्यहस्तेप्रतिपाद्याभिंसंपूज्य गच्छगच्छसुरश्रेष्ठस्वस्थानेपरमेश्वर । यत्रब्रह्मा
दयोदेवास्तत्रगच्छहुताशनेतिविसर्जयेत् । ततोब्राह्मणाःमहाद्यांतिपठेयुः । सायथा—आनोभद्राइतिदशानांगौतमोराहूगणोवि
श्वेदेवाः । आद्याःपंचजगत्तः । षष्ठीविराट्सप्तमीजगतीततस्तिबस्त्रिष्टुभः । ॐ आनोभद्राःकृतवोयंतुविश्वतोदब्धासोऽअ
परीतासउद्भिदः । देवानोयथासदुमिद्धृधेअसन्नप्रायुवोरक्षितारोद्वेदेवे । देवानांभद्रासुमतिर्ऋजूयतांदेवानांरातिरभि
नोनिर्वर्ततां । देवानांसख्यमुपसेदिमावयंदेवानऽआयुःप्रतिरंतुजीवसे । तान्पूर्वयानिविदाहमहेवयंभगंमित्रमदितिदक्षमस्त्रि
धं । अर्यमणंवरुणंसोममश्विनासरस्वतीनःसुभगामर्यस्करत् । तन्नोवातोमयोभुवांतुभेषजंतन्मातापृथिवीतत्पितादौः । त
द्भावाणःसोमसुतोमयोभुवस्तदश्विनाशृणुतंधिष्ण्यायुवं । तमीशानंजगतस्तस्थुषस्पतिंधियंजिन्वमवसेहमहेवयं । पृषानोय
थावेदसामसंहृधेरक्षितापायुरदब्धःस्वस्तये । स्वस्तिनऽइंद्रोवृद्धश्रवाःस्वस्तिनःपृषाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्ताक्षर्योऽअरिष्टने

मिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु । पृषदश्वामरुतःपृश्निमातरःशुभंयावानोविदधेपुजग्मयः । अग्निजिह्वामनवःसूरचक्षसोविश्वे
नोदेवाऽअवसागमन्निह । भद्रंकर्णेभिःशृणुयामदेवामद्रंपश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमदेवाहितंयदा
गुः । शतमिन्नशरदोऽअंतिदेवायत्रानश्चक्राजरसंतनूनां । पुत्रासोयत्रपितरोभवतिमानोमध्यारीरिषतायुगतोः । अदिति
द्यौरदितिरतृक्षमदितिर्मातासपितासपुत्रः । विश्वेदेवाऽअदितिःपंचजनाददितिर्जातमदितिर्जनित्वं । स्वस्तिनोमिमीता
मितिपंचानांस्वस्त्यात्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । आद्यास्तिस्त्रिष्टुभः । ततोद्भावनुष्टुभौ । ॐ स्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगःस्वस्ति
देव्यदितिरनवर्णः । स्वस्तिपषाऽअसुरोदधातुनःस्वस्तिद्यावापृथिवीसुचेतुनां । स्वस्त्येवायुमुपब्रवामहसोमस्वस्तिभुवनस्यय
स्पतिः । बृहस्पतिसर्वगणंस्वस्त्येस्वस्त्यऽआदित्यासोभवंतुनः । विश्वेदेवानोअद्यास्वस्त्येवैश्वानरोवसुरग्निःस्वस्त्यै । देवा
ऽअवंत्वभवःस्वस्त्येस्वस्तिनोरुद्रःपात्वंहसः । स्वस्तिमित्रावरुणास्वस्तिपथ्येरेवति । स्वस्तिनऽइंद्रश्चाग्निश्चस्वस्तिनोअदि
तेकृधि । स्वस्तिपथ्यामनुचरमसूयांचंद्रमसाविव । पुनर्ददुताम्रताजानुतासंगमेमहि । शनइंद्राग्नीतिपंचदशानांवसिष्ठोवि
श्वेदेवास्त्रिष्टुप् । जपेविनि० । ॐ शनइंद्राग्नीभवतामवोभिः० ॥ १५ ॥ त्यमूष्वितितिसृणांताक्ष्योरिष्टनेमिस्ताक्ष्यस्त्रिष्टुप् ।
ॐ त्यमषुवाजिनंदेवर्जतंसहावानंतरुतारंरथानां । अरिष्टनेमिपृतनार्जमाशुस्वस्त्येताक्ष्यमिहाहुवेम । इंद्रस्येवरातिमाजो
हुवानाःस्वस्त्येनार्वमिवारुहेम । उर्वीनपृथ्वीवहुलेगभीरेमावामेतौमापेतौरिपाम । सद्याश्चिद्यःशर्वसापंचकृष्टीःसूर्यऽइवज्यो
तिपापस्तनान् । सहस्रसाःशतसाऽअस्यरंहिनस्मावरंतयुवतिनशर्या । तच्छंयोःशंयुर्विश्वेदेवाःशक्करी । शांतिपाठेविनि० ।

ॐ तच्छ्रयोरावृणीमहेगातुंयज्ञार्थगातुंयज्ञपतयेद्वीस्वस्तिरस्तुनःस्वस्तिमानुपेभ्यः । ऊर्ध्वजिगातुमेपुजं । ग्रंनोअस्तुद्विपद्वे
शंचतुष्यदे ॐ नमोब्रह्मणे० इतिशांतिः३ ॥ ४ ॥ ततोयजमानोनवग्रहप्रीत्यर्थन्त्रीन्भुवनेश्वरीद्राणीन्द्रप्रीतयेचमत्येकन्त्रीस्त्रीन्ब्रा
ह्मणान्भोजयित्वासंकल्प्यवाविप्राशिषोगृहीत्वासुहृद्युतोभुंजीत । एवंकृतेसर्वारिष्टशांतिर्भवति । ततःशुभकालेगर्भाधानंकु
र्यात् । इतिदुष्टरजोदर्शनशांतिः ॥

॥ ४ ॥

अथचंद्रसूर्योपरागकालेप्रथमरजोदर्शनेशांतिविशेषउच्यते । सचोपरागस्यपौर्णमास्यमावास्याभ्यामविनाभावात्तदतिरि
क्तवारादौदुष्टेप्रागुक्तशांत्यासमुच्चीयते निमित्तभेदात् अहृष्टार्थत्वाच्च । प्रत्यक्षविध्यभावेतत्कार्यकारित्वानवगमेनामनहोमै
नोरिष्टहोमानामिवानयातन्निवृत्तियोगात् । ग्रहणमात्रेत्वियमेव । अत्रचपुनःश्रवणाभावाच्चवग्रहमखःकृताकृतइतित्रिवेकः ।
तत्रकेवलायाःप्रयोगः । पूर्वोक्तकालेसखीकःशुचिःप्राङ्मुखउपविश्यप्राणानायम्यदेशकालौस्मृत्वाममपत्त्याश्रद्रोपरागेप्रथम
रजोदर्शनसूचितारिष्टनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंशांतिकरिष्यइतिसंकल्प्यप्राग्वहत्विकपूजांकुर्यात् । नवग्रहमखेसनवग्र
हमिति । सूर्योपरागेतुसूर्योपरागेप्रथमेत्यादिवदेत् । ततआचार्यःशुचिदेशेगोमयेनोपलिप्यतत्रपंचवर्णरजोभिरष्टदलंपद्मंकृ
त्वातदुपरिनवंश्वेतवस्त्रंउदग्दशंस्थाप्यथाशक्तिरजतनिर्मितांचंद्रप्रतिमां आप्यायस्वगोतमःसोमोगायत्री । चंद्रावाहनेवि
नियोगः । ॐ आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्यम् । भवावाजस्यसंग्रहे । चंद्रायनमः चंद्रमावाहयामीतिस्थापयेत् ।
सूर्यग्रहेतुयथाशक्तिसुवर्णनिर्मितप्रतिमां आकृष्णेनहिरण्यस्तूपःसवितात्रिष्टुप् । सूर्यावाहनेवि० । ॐ आकृष्णेनरजसावतै

मानोनिवेशयन्नमृतमर्त्यं च । हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिमुवनानिपश्यन् । सूर्यायनमःसूर्यमावाहयामीतिस्थापयेत् । ततोयथाशक्तिसोसनिर्मितांराहुप्रतिमां । स्वर्भानोरत्रीराहुरनुष्टुप् राह्वावाहनेवि० । ॐ स्वर्भानोरध्यादिद्रमायाअवोदिवोवर्तमानाअवाहन् । गुह्यसूर्यतमसापर्वतेनतुरीयेणब्रह्मणाविन्दुदन्त्रिः । राहवेनमःराहुमावाहयामीतितदुत्तरतःस्थापयेत् । ततोयस्मिन्नक्षत्रेग्रहणंतन्नक्षत्रदेवताप्रतिमांयथाशक्तिसुवर्णनिर्मितांतत्तन्मन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा । ॐ अश्विनावावाहयामीतिनमइतिप्रणवादिनमोतैःस्थापयेत् । मंत्रास्त्वापस्तंवानामष्टौवाक्यानीतिप्रसिद्धाः । नामानितु । अश्विनौयमःअग्निःप्रजापतिःसोमःरुद्रः अदितिःबृहस्पतिःसर्पाःपितरः भगःअर्यमा सविता त्वष्टावायुःइंद्राग्नी मित्रःइंद्रःनिर्ऋतिःआपः विश्वेदेवाः विष्णुःवसवः वरुणःअजैकपात्अहिर्बुध्न्यःपूषेति । एवंदेवतात्रयमावाह्यैभिरेवमन्त्रैःकांडानुसमयेनषोडशोपचारैःपूजयेत् । तत्रचंद्रग्रहेचंद्रायश्वेतानिवस्त्रगंधाक्षतमाल्यानिदेयानि । सूर्यग्रहेतुसूर्यायरक्तवस्त्ररक्तचंदनरक्ताक्षतकरवीरपुष्पाणिदेयानि । राहवेकृष्णानि । नक्षत्रदेवताभ्यःश्वेतानि । ततःपश्चिमतोऽग्निप्रतिष्ठाप्यपक्षेनवग्रहानप्यावाहनपूर्वसंपूज्यान्वाधानंकुर्यात् । तद्यथा । द्वेसमिधौगृहीत्वाचक्षुपीआज्येनेत्यंतमुक्त्वापक्षेपूर्ववन्नवग्रहानुद्दिश्याष्टशताष्टाविंशत्यन्यतमसंख्यामुद्दिश्यचंद्रममुकसंख्याभिः पालाशसमिदाज्यचरुतिलाहुतिभिः राहुंअमुकसंख्याभिर्दूर्वाज्यचरुतिलाहुतिभिः नक्षत्रदेवताममुकसंख्यायापालाशसमिदाज्यचरुतिलाहुतिभिर्बुध्न्ये शेषेणेत्युक्त्वाजुहुयात् । सूर्यग्रहेचंद्रस्थानेसूर्यममुकसंख्याकिसमिदाज्यचरुतिलाहुतिभिरिति वदेत् । एवमन्वाधायप्रणीताप्रणयनांतंकृत्वात्रिभ्योमुष्मैत्वितिचतुरश्वतुरोमुष्टीन्निरुप्यचरुंश्रपयित्वाज्यभागांतंकुर्या

त् । ततोयजमानोदक्षिणतोदेवताउद्दिश्यत्यजेत् । ततोन्वाधानक्रमेणजुहुयुः । तत्रतिसृणांदूर्वाणामैकैकाहुतिः । समिधश्च
 त्रिमध्वक्ताःकार्याः । ततःस्विष्टकृदादिपूर्णहुत्यंतप्राग्वत् । ततआचार्यएकस्मिन्कलशेजलपूर्णंपंचगव्यानिपंचरत्नानिवटाश्व
 त्थोदुंबराम्बबिल्वानात्वचःपंचपल्लवान्सर्वोपधिकल्कंदूर्वाःकुशांश्चनिक्षिप्यसक्तृत्विगदंपतीपूर्ववदभिषिंचेदेभिर्मन्त्रैः । आपोहि
 छेतितृचस्यांबरीषःसिंधुद्वीपआपोगायत्री । अभिषेकेविनि० । ॐ आपोहिष्ठामयो० । इमंमेगंगेसिंधुक्षित्प्रैयमेधाआपोज
 गती । अभिषे० । ॐ इमंमेगंगेयमुने० । तत्त्वायामिशुनःशेषोवरुणस्त्रिष्टुप् । अभिषे० । ॐ तत्त्वायामि० । समुद्रज्येष्ठा
 इतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् । अभिषे० । ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्य० । त्रायंतामितितिसृणांससक्तृपयऽआपोनुष्टुप् । अ
 भिषे० । ॐ त्रायंतामिहदेवाः० । इमाआपइतितिसृणांससक्तृपयआपोनुष्टुप् । अभिषे० । ॐ इमाआपःशिवतंमा० । सुरास्त्वाम
 भिषिंचंतु० ॥ ९ ॥ इत्यादिभिर्वेदोक्तपौराणैर्मन्त्रैरभिषिच्य । ततःस्नानदक्षिणादानप्रतिमाप्रतिपादनादिपूर्ववत् । यदातुपू
 र्वशांतिसमुच्चयःतदाकालैक्यात्कत्रैक्याच्चाग्नेयादिवत्तंत्रप्रयोगः । तत्रयजमानोदेशकालौस्मृत्वाममास्याःपत्न्याःप्रथमरजोदर्श
 नेमुकदुष्टमासतिथ्यादिअमुकग्रहणसूचितेत्यादिसंकल्प्यत्विक्पूर्जांतंविदध्यात् । तच्चआचार्योभुवनेश्वर्योदिपूजांतःप्राक्पश्चा
 द्वाततउदीच्यांचंद्रादीन्संपूज्ययथोपक्रमंनिर्वापहोमाभिषेकान्कुर्व्यादितिविशेषः । अन्यत्सर्वसमानं । इतिग्रहणरजोदर्शनशां
 तिः । इतिश्रीविद्वन्मुकुटमाणिक्यश्रीमद्रामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्ने तज्ज्येष्ठसुतरामकृष्णोन्नीतादुष्टरजोद
 र्शनशांतिःसमाप्ता ॥

अथगर्भालंबनारख्यगर्भाधानम् ॥ रजोदर्शनात्पोडशाहोरात्राणिऋतुस्तन्मध्येआधंरात्रिचतुष्कंपर्वादिनिपिच्छदिनानिच
वर्जयित्वामधामूलादिव्यतिरिक्तैदवज्ञोक्तेशुभकालेदंपत्योश्चंद्रानुकूल्येगर्भाधानंकार्यं । तत्रापियुगमासुरात्रिषुपुत्राःअयुग्मा
सुकन्याजायंतेइत्यादिज्ञेयम् । अत्रायंक्रमः । कर्ताप्रातरभ्यंगस्नानंकृत्वापत्नीमपिनवोदकुंभसलिलैःसप्तमृत्तिकापंचपल्लवपं
चत्वक्सहितैःस्नापयित्वातयासहमंगलवस्त्राभरणादिधृत्वाचम्यस्वस्तिवाचनाभ्युदयिकेकृत्वौपासनाग्निमारुतसंज्ञंप्रतिष्ठाप्य
प्रज्वाल्यदेशकालौस्मृत्वा अस्याममभार्यायाःप्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वाराऽस्यांजनिष्यमाणसर्वगर्भाणांबीजगर्भसमुद्भवैनो
निवर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थगर्भाधानारख्यंकर्मकरिष्ये । तदंगंगणपतिपूजनपूर्वकंस्वस्तिवाचनंमातृकापूजनंनंदादीश्राद्धंच
करिष्यइतिसंकल्प्यएतानिकृत्वासमिद्धयमादायगर्भाधानंकर्तुम्राजापत्यहोमंकरिष्येतत्रदेवतापरिग्रहार्थमित्यादिचक्षुषीआज्ये
नेत्यंतमुक्त्वान्नप्रधानंप्रजापतिंचरुणा विष्णुंषड्वारमाज्येन प्रजापतिंचाज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वा
समिद्धयमग्नावाधायपरिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वाप्रजापतयेत्वानुष्टुप्निर्वपामीत्यादिआज्यभागांतंकृत्वाऽवदानधर्मे
णावदाय ॐ प्रजापतयेस्वाहेतिचरुणैकाहुतिंहुत्वा । विष्णुर्योनिमितितिसृणांत्वष्टाविष्णुरनुष्टुप् । गर्भाधानप्रधानाज्यहोमे
वि० । ॐ विष्णुर्योनिंकल्पयतुत्वष्टारूपाणिपिशतु । आसिंचतुप्रजापतिर्धातागर्भदधातुतेस्वाहा । विष्णवइदं० । ॐ गर्भे

१ ऋतौतुप्रथमेऋर्याद्र्भाधानद्विजोत्तमः । अतस्त्रयोदशेचाह्निकुर्यादनवलोभनं । गर्भेमासितृतीयेतुक्कुर्यात्पुंसवनक्रियां । चतुर्थेचाष्टमेपेष्टेसीमं
तोन्नयनक्रियां । स्त्रीसंस्कारास्तुचत्वारोगर्भाधानादितःक्रमात् । इतिचतुर्विंशतिमते ।

धेहि॒सिनी॒वालि॒गर्भ॑धेहि॒सर॒स्वति॑ । गर्भ॑ते॒अ॒श्विनौ॑दे॒वावा॒र्धत्तां॑पु॒ष्कर॒स्रजा॒स्वाहा॑ । ॐ हि॒रण्य॒यी॑अ॒रणी॒यंनि॒र्म
 श्र॒तोअ॒श्विना॑ । तंते॒गर्भ॑ह॒वाम॑हे॒दश॒मेमा॒सिसू॒तवे॒स्वाहा॑ । वि॒ष्णव॒इदं० । ने॒जमे॑पे॒तिसृ॑णां॒त्वष्टा॑वि॒ष्णुर॒नुष्टुप् । गर्भा॑धान
 प्र॒धाना॒ज्यहो॑मे॒वि० । ॐ ने॒जमे॑ष॒परा॑प॒तसु॒पुत्रः॑पु॒नरा॑प॒त । अ॒स्यैमे॑पु॒त्रका॑मा॒यैगर्भ॑मा॒धेहि॒यःपु॒मान्स्वाहा॑ । वि॒ष्णव॒इ० । ॐ
 यथे॒यंपृ॒थि॒वीम॒ह्युत्ता॑ना॒गर्भ॑मा॒दुधे॑ । ए॒वंतं॑गर्भ॑मा॒धेहि॒दश॒मेमा॒सिसू॒तवे॒स्वाहा॑ । वि॒ष्णव॒इदं० । ॐ वि॒ष्णोःश्रे॑ष्ठेन॒रूपे॒णास्यां
 ना॒र्यी॒गवी॒न्यां । पु॒मांसं॑पु॒त्राना॑र्धेहि॒दश॒मेमा॒सिसू॒तवे॒स्वाहा॑ । वि॒ष्णव॒इदं० । प्र॒जाप॑तेहि॒रण्य॒गर्भः॑प्र॒जाप॑तिस्त्रि॒ष्टुप् । गर्भा॑धा
 नप्र॒धाना॒ज्यहो॑मे॒वि० । ॐ प्र॒जाप॑तेन॒त्वदे॒तान्य॒न्योवि॒श्वजा॒तानि॑प॒रिता॑व॒भूव । यत्का॑मास्ते॒जुहु॑मस्तन्नो॒अस्तु॒वयं॑स्या॒मप॑तं
 यो॒रयी॒णांस्वाहा॑ । प्र॒जाप॑तय॒इदं॑मम । ए॒वंस॑प्ता॒ज्याहु॑ती॒हुत्वा । अप॑नःशो॒शुच॑दधमि॒त्यष्ट॑र्चस्यसू॒क्तस्य॑कु॒त्सो॒ग्निर्गा॑यत्री ।
 प॒त्न्यामू॒र्धाभि॑मर्श॒नेवि० । ॐ अप॑नःशो॒शुच॑दधम॒ग्रेशु॒शुग्ध्या॒रयि॑ । अप॑नःशो॒शुच॑दधं । स॒क्षेत्रि॒यासु॑गा॒तुया॑र्वसू॒याच॑य॒जाम
 हे । अप॑नःशो॒शुच॑दधं । प्र॒यद्भं॑दि॒ष्टए॒षांप्रा॑स्मा॒कास॑श्च॒सूरयः॑ । अप॑नःशो॒० । प्र॒यत्तै॑अ॒ग्नेसू॒र्यो॒जाये॑महि॒प्रतै॑वयं । अप॑नः० ।
 प्र॒यद॒ग्नेःस॑ह॒स्वतो॑वि॒श्वतो॑यंति॒भान॑वः । अप॑नः० । त्वं॒हि॒वि॒श्वतो॑मुखवि॒श्वतः॑प॒रिभू॑रसि । अप॑० । द्वि॒पो॒नोवि॒श्वतो॑म॒खाति॑
 ना॒वे॒वपा॑रय । अप॑नः० । स॒नःसि॑न्धु॒मिव॑ना॒वया॑ति॒पर्षा॑स्व॒स्तये॑ । अप॑नःशो॒शुच॑दधं । याःफ॒लिनी॑रि॒त्यस्या॑थर्व॒णोभि॑ष॒गोष॑धयो
 नुष्टुप् । ज॒पेवि० । याःफ॒लिनी॒र्याअ॑फ॒लाअ॑पु॒ष्पाया॑श्चपु॒ष्पिणीः॑ । बृ॒हस्प॑ति॒प्रसू॑ता॒स्तानो॑मु॒चंत्वं॑हंसः । ए॒तांज॑पि॒त्वा । उ॒दी॒र्ष्वेत्य
 श्व॒गन्धा॑र॒संभा॑र्या॒याद॑क्षि॒णना॑सा॒बिले॑निषि॒च्य । व॒धेन॑द॒स्युमि॑तिष॒ण्णांव॑सुश्रु॒तो॒ग्निस्त्रि॒ष्टुप् । अ॒ग्न्युप॑स्था॒नेवि० । व॒धेन॑द॒स्यंप्र॑हि

चातयस्ववयःकृण्वानस्तन्वेऽस्वार्थे । पिपर्षियत्सहसस्पत्रदेवान्सोअग्नेपाहिनृतमवाजेअस्मान् । वयंतेअग्रउक्थैर्विधेमवयंह
व्यैःपावकभद्रशोचे । अस्मेरयिंविश्ववारंसमिन्वास्मेविश्वानिद्रविणानिधेहि । अस्माकमग्नेअध्वरंजुषस्वसहसःसूनोत्रिषधस्य
हृव्यं । वयंदेवेषुसुकृतःस्यामशर्मणानस्त्रिवरूथेनपाहि । विश्वानिनोदुर्गहाजातवेदुःसिंधूननावादुरितातिपर्षि । अग्नेअन्नि
वन्नमसागृणानोऽस्माकंवोध्यवितातनूनां । यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानोमर्त्यमर्त्योजोहवीमि । जातवेदोयशोअस्मासुधेहि
प्रजाभिरग्नेअमृतत्वमश्वा । यस्मैत्वंसुकृतेजातवेदउलोकमग्नेकृणवस्योनं । अश्विनंसपुत्रिणवीरवंतंगोमंतरयिनंशतेस्वस्ति
॥ १ ॥ अग्निस्तुविश्रवस्तममितिद्वयोर्वसूयवोन्निरनुष्टुप् । अभ्युपस्थानेविनि० । ॐ अग्निस्तुविश्रवस्तमंतुविब्रह्माणमुत्तमम् ।
अतूर्तश्रावयत्पतिंपुत्रंददातिदुशुषे । अग्निर्ददातिसत्पतिसासाहृयोयुधानृभिः । अग्निरत्यैरघृष्यदुजेतारमपराजितं । इत्य
ष्टाभिरग्निमुपस्थायस्विष्टकृदादिहोमशेषसमाप्य । सूर्योनोदिवस्पात्वितिपंचस्यसूक्तस्यचक्षुःसूर्योगायत्री । सूर्योपस्थाने० ।
ॐ सूर्योनोदिवस्पातुवातोऽअंतरिक्षात् । अग्निर्नःपार्थिवेभ्यः । जोषासवितर्यस्यतेहरःशतंसर्वोऽअर्हति । पाहिनोदिद्युतः
पतंत्याः । चक्षुर्नोदेवःसविताचक्षुर्नउतपर्वतः । चक्षुर्धातादधातुनः । चक्षुर्नोदेहिचक्षुषेचक्षुर्विख्येतनूभ्यः । संचेदंविचप
इयम । सुसंहंशत्वावयंप्रतिपश्येमसूर्य । विपश्येमनचक्षसः । अनेनसपत्नीकःसूर्यमुपस्थायब्राह्मणान्भोजयित्वातेभ्यःस्वस्य
यनपूर्वकमाशिषोगृहीत्वाभुंजीत । ततःसायंकालीननित्यकर्मकृत्वोभौशुक्लांवरानुलेपनमाल्याभरणादिभिरलंकृतौस्वलंकृतं
सुधूपितंगंधमाल्यामलदीपयुक्तंगृहंप्रविशेताम् । ततोभर्ताअभग्नंजंतुवर्जितंसुखस्पर्शवितानोपरिमंडितमंचकमारुह्यप्रागुक्त

शोभनेमुहूर्तस्त्रियमारोप्याश्वगंधाकल्कंदूर्वाकल्कवासूक्ष्मवस्त्रेनिक्षिप्य । उदीर्ज्येतिद्वयोःसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीआद्यान्नि
 द्रुवंत्यानुष्टुप् । भार्यायादक्षिणनासापुटेश्वगंधादिरससेचनेविनियोगः । ॐ उदीर्ज्यातःपतिवतीह्येद्रुपाविश्वावसुनमसागी
 भिरीळे । अन्यामिच्छपितृपद्व्यक्तुंसतैभागोजनुधातस्यविद्धि । उदीर्ज्यातोविश्वावसोनमसेळामहेत्वा । अन्यामिच्छप्रफ
 र्ब्यसंजायांपत्यासृजस्वाहूतिवामभागोपविष्टायाभार्यायादक्षिणनासाविलेश्वगंधादिरसंसिक्त्वातद्रसेउदरंगतेतामाचमय्यो
 पेयात् । इदानींशिष्टानस्यंदत्वैवस्विष्टकृदादिहोमशेषसमापयंति । उपगमनेचायंक्रमः । गंधर्वस्यविश्वावसोमुखमसीतिमंत्रेण
 होमोक्तऋष्यादिभिर्विष्णुर्योनिमितिसृभिर्नेजमेपेतिचतिसृभिस्त्रिंशुलीभिर्योनिमभिमृश्य । तांपूषन्नित्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्या
 सावित्रीत्रिष्टुप् । जपेवि० । ॐ तांपूषन्छिवत्तमामेरथस्वयस्यांवीजमनुष्याद्रुवंपति । यान्ऊरूडंशुतीविश्रयातेयस्यामुशंतः
 प्रहरामुशेपं । योगभेमित्यस्यवसिष्ठःपर्जन्योगायत्री । जपेविनियोगः । ॐ योगभेमोपधीनांगवांकणोत्यर्वतां । पर्जन्यःपुरुषी
 णां ॥ अहंगर्भग्रजावान्प्राजापत्यगर्भंद्रोवात्रिष्टुप् । जपेवि० । ॐ अहंगर्भमदधामोपधीष्वहंविश्वेषुभुवनेष्वंतः । अहंग्रजा
 अजनयंपृथिव्यामहंजनिभ्योअपरीषुपुत्रान् । इतित्रीन्मंत्रान्जपित्वासकृदुपगच्छेत् । ततःप्राणेतरेतोदधाम्यसावित्यनुप्राण्य
 यथाभूमिरग्निगर्भायथाद्यौरिंद्रेणगर्भिणी । वायुर्यथादिशांगर्भएवंतेगर्भदधाम्यसावितिस्त्रीहृदयमभिमृश्याचामेत् । मंत्रद्वये
 पिअसावित्यस्यस्थानेप्रथमैकवचनांतस्वनामवदेत् । अस्मिन्कर्मणिशतंब्राह्मणाभोज्याःदशवा । यदिप्रथमरजोदर्शनंदुष्टतिथि
 वारनक्षत्रादिषुजायतेतदादोषपरिहारायशौनकोक्तांशांतिकृत्वाप्रशस्ततिथ्यादिष्वृतुदर्शनपर्यंततस्यांगमनंवर्ज्य । तदाहज्योति

वसिष्ठः—प्रभूतदोषेयदिदृश्यतेचेत्पुष्पंततःशांतिकर्मकार्यम् । विवर्जयेदेवतथैकशय्यायावद्रजोदर्शनमिष्टकाले । एतत्कर्मा
करणेप्रायश्चित्तं—गर्भाधानस्याकरणात्तस्यांजातस्तुदुष्यति । अकृत्वागां द्विजेदत्वाकुर्यात्पुंसवनंपतिः ॥ इतिगर्भाधानं ॥

अथपुंसवनानवलोभनयोःप्रयोगः ॥ गर्भमासप्रभृतितृतीयमासेगर्भाभिव्यक्तौतत्रानभिव्यक्तौतुचतुर्थेपष्ठेष्टमेवामासिअ
रिक्तादितिथौपुष्यादिपुनक्षत्रेशुकसोमबुधगुरुवारेषुविष्ट्यादिदोषरहितेदेवज्ञोक्तेकालेपुंसवनानवलोभनेकुर्यात् । अत्रनियत
कालत्वाद्गुरुशुक्रास्तवाल्यवार्धकमलमासादिष्वपिनदोषः । दोषरहितकालालाभेतुशुक्रास्तादौनकार्ये । सीमंतदिनेवाकार्ये ।
एतेकरिष्यमाणःपतिःपूर्वेद्युःपुंसवनार्थसमानरूपवत्सायागोस्तदलाभेऽन्यस्यावाक्षीरंदध्यर्थं पुष्टंमाषषट्कयवत्रयंचसंपाद्यवृत्ता
कारमविरलच्छायमच्छावकाशंगृहकदेशंकृत्वा विधिवत्स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञाभ्युदयिकानिकृत्वागर्भाभिवृद्ध्यविरोधिहविषा
कृतैकभक्तांभार्याकृत्वाब्रह्मचारीसन्परेद्युरनुकूलकालेमंगलस्नातांपरिहिताहतवाससंप्रावृतप्रावणीयांभूषणभूषितांभार्यापूर्वं
कृतदेशेस्वदक्षिणतउपवेश्यसद्योवाकृतस्वस्तिवाचनादिदेशकालौस्मृत्वा । अस्यांभार्यायामुत्पत्स्यमानस्यगर्भस्यवैजिकगाभि
कदोषपरिहारपुंरूपतान्नानोदयप्रतिरोधिपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुंसवनमनवलोभनंचतंत्रेणकरिष्येइतिसंकल्प्य ।
विधिवत्कौतुकसूत्रमावध्य विधिवदौपासनाग्निपवमानसंज्ञंप्रतिष्ठाप्य अद्यक्रियमाणेपुंसवनानवलोभनहोमेदेवतापरिग्रहार्थं
मन्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेन्नावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा प्रजापतिंचरुद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्याद्यु
क्त्वान्वाधायपरिसमूहनपरिस्तरणादिप्रणीताप्रणयनावधिप्राक्तनतंत्रंकृत्वा प्रजापतयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिचतुरोब्रीहिमुष्टी

न्निरुप्यप्रोक्षणावघातादिवर्हिषिहविरासादनांतंकृत्वा स्वदक्षिणतःप्रत्यग्रीवमुत्तरलोमानडुहंचर्मस्तीर्यआत्मानमग्निं चांतराप
 लीमाचांतसलिलामानीयचर्मण्युपवेश्यतयान्वारब्धइमाधानाद्याज्यभागांतंकृत्वा प्रक्षालितेप्रसृतीकृतेदक्षिणेपत्नीपाणौप्रसृ
 तिमितंतद्गोर्दधिनिक्षिप्यतदुपरिरिङ्गवद्यवंतत्पार्श्वयोरेडद्वयवन्मापद्वयंनिधाय किंपिवसीतित्रिःपतिःपत्नींपृच्छेत् । साचपुंस
 वनमितित्रिरुक्त्वासयवमापंतद्विधनिःशेषंपीत्वाजलेनाचम्य पुनरेवंद्विःप्रश्नप्रतिवचनपूर्वकंप्राश्याचामेत् । एतत्पुंसवनं ।
 अनवलोभनंतु । दूर्वाःकन्ययाहृपद्युपलेनपेपयित्वापिंडीकृत्यशुद्धवसनांचलेसंगृह्यप्रजावदाख्यंजीवपुत्रसंज्ञकंचसूक्तंजपि
 त्वा मंडलागारच्छायायामुपविष्टायाःप्राङ्मुख्याःपत्न्याःपश्चिमतस्तिष्ठन्पतिःतदाननमुन्नमय्यदक्षिणेनासाविलेखांगुष्ठाग्रेणदू
 र्वारसमासिंचेत् ॥ तत्रप्रजावदाख्यंसूक्तम्—आतेगर्भोयोनिमैतुपुमान्वाणइवेपुधिम् । आवीरोजायतांपुत्रस्तेदशमास्यः ।
 करोमितेप्राजापत्यमागर्भोयोनिमैतुते । अनूनःपूर्णोजायतामश्लेणोपिशाचधीतः । पुमांस्तेपुत्रोनारितंपुमाननुजायतां । ता
 निभद्राणिवीजान्यृषभाजनयंतुनौ । यानिभद्राणिवीजान्यृषभाजनयंतिनः । तैस्त्वंपुत्रान्विंदस्वसाप्रसूधेनुकाभव । कामःस
 मृद्ध्यतांसह्यमपराजितमेवमे । यंकामंकामयेदेवतमेवायोसमर्धय ॥ अथजीवपुत्राख्यंसूक्तं—अग्निरैतुप्रथमोदेवतानांसोस्यैप्र
 जांसुंचतुमृत्युपाशात् । तदयंराजावरुणोनुमन्यतांयथेयंस्त्रीपौत्रमधंनरोदात् । इमामग्निस्त्रायतांगार्हपत्यःप्रजामस्यैनयतुदी
 र्धमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तुमातापौत्रमानंदमभिप्रबुध्यतामियम् । मातेगृहेनिशिघोपउत्थादन्यत्रत्वद्गुदत्यःसंविशं
 तु । मात्वंबिकेशूरआवधिष्ठाजीवपत्नीपतिलोकेविराजपश्यंतीप्रजांसुमनस्यमाना । अप्रजस्तांपौत्रमृत्युंपापमानमुतवाधम् ।

शीर्ष्णः सजमिवोन्मुच्य द्विपद्मः प्रतिमुञ्चामि पाशम् । देवकृतं ब्राह्मणकल्पमानं तेन हन्मि यो निषदः पिशाचान् । क्रव्यादो मृत्यू-
नधरान्पातयामि दीर्घमायुस्तव जीवंतु पुत्राः । एतैर्दशभिर्मन्त्रैर्नस्येदत्ते आचां तजलयापह्यास्पृष्टः प्राजापत्यचरुमवदानधर्म-
णावदाय ॐ प्रजापतये स्वाहेत्येकाहुतिं हुत्वा यत्ते सुशीम इति मन्त्रेण पत्न्या हृदयं पाणिना स्पृशेत् । यत्ते सुशीम इति मन्त्रस्य हिरण्यगर्भः
प्रजापतिरनुष्टुप् । भार्याया हृदया लं वने वि० । ॐ यत्ते सुशीमे हृदये हितं मन्त्रः प्रजापतौ । मन्ये हं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमधुनिय-
म् । ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य शतं ब्राह्मणाभोज्याः । इदं कर्म गर्भसंस्कारत्वात् प्रतिगर्भकार्यम् । प्रथमगर्भे एवेति केचि-
त् । अस्य कर्ता पतिस्तदसंभवे देवरोवा ॥ इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने पुंसवनानवलोभने कर्मणी ॥

अथ सीमंतोन्नयनम् ॥ तच्च गर्भमासापेक्षया चतुर्थे पष्ठेष्टमेवामासि असंभवे यावत्प्रसवं शुक्लपक्षे पुनर्वसुष्याभिजिह्वस्तप्रोष्ठ-
पदानुराधाश्विनीमूलश्रवणरेव तीरोहिणीमृगशिरः संज्ञकानां पुनर्नक्षत्राणां चतुर्धा विभक्तानां मध्यमपादद्वये पष्ठ्यष्टमीद्वादशी चतु-
र्थीनवमी चतुर्दश्यमावास्याव्यतिरिक्ततिथौ सोमबुधबृहस्पतिशुक्रवारेषु चंद्रानुकूल्ये विध्यादि दोषाभावे शुभलभादौ कार्यम् ।
अत्राप्यधिकमासगुरुशुक्रास्तादीनां न दोषः । कालांतरा संभवेन पूर्ववन्नियतकालत्वात् ॥ अथ प्रयोगः ॥ सीमतकर्मक-
रिष्यन्पतिरानुहमजिनमपक्वफलयुग्मयुता बुंद्वरस्तव कौतदभावेऽन्यस्तव कौवा त्रिशुक्लवर्णा शललीं त्रीणिकुशपिंजूलानि च

१ औदुंबरफले सार्धमेकविंशतकुशान्सदा । शक्ताय तावदेवात्र कुर्यात्सीमतकर्मणी तिलिगपुराणम् । अथवा—एकविंशतिसंख्याकानुदुंबरफला-
निवतान् । कुशानानीय गत्तयाथ कुर्यात्सीमतकर्मचेति दानमयूखे ।

संपाद्यपुण्याहवाचनाभ्युदयिकग्रहयज्ञादीनितदहरेवानुष्ठाय मंगलस्नातांपरिहितप्रावृताहतवासोयुगुलामलंकृतांपत्नींस्वदक्षि
णतउपवेश्यदेशकालौस्मृत्वा तनुरुधिरप्रियालक्ष्मीभूतराक्षसीगणदूरनिरसनक्षेमसकलसौभाग्यनिदानभूतमहालक्ष्मीसमावे
शनद्वाराप्रतिगर्भबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणजनकतिशयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थ स्त्रीसंस्काररूपंसीमंतोन्नयनारण्यकर्मकरि
ष्येइतिसंकल्प्य । वधूकृतकौतुकबंधामर्चितेष्टदेवतांकृत्वाशुभमुहूर्तेऔपासनाग्निमंगलनामानंविधिवत्प्रज्वाल्य समिद्धयमा
दायपुनर्देशकालौस्मृत्वाद्यकरिष्यमाणेसीमंतोन्नयनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्यइत्यादिचक्षुपीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा
द्विधातारंद्द्वीराकांन्निर्विण्णुंप्रजापतिचैताःप्रधानदेवताआज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिपूर्ववदुक्त्वा समिद्धयमग्नावाधायपरि
समूहनादिकृत्वा प्रत्यगग्नेःस्वस्यदक्षिणतःप्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकमानडुहमजिनमास्तीर्योदगग्नेर्दग्नेषुप्रोक्षणीपात्रस्रुवांप्रणीताज्य
पात्रेइध्माबर्हिषीचक्रमादासाद्याज्यसंस्कारांतेकृते तस्मिन्नजिनेतामाचांतोदकांप्राङ्मुखींपत्नीमुपवेश्यतयान्वारब्धइध्माधाना
द्याज्यभागांतकर्मकृत्वा । धाताददातुदाशुषइतिमंत्रद्वयस्यहिरण्यगर्भोधातानुष्टुप् द्वितीयात्रिष्टुप् । सीमंतोन्नयनप्रधाना
ज्य० । ॐ धाताददालुदुशुषेप्राचींजीवातुमक्षिताम् । वयंदेवस्यधीमहि सुमतिंवाजिनीवतःस्वाहा । धात्रइदं० । ॐ धाता
प्रजानामुतरायइशेधातेदंविश्वंभुवन्नंजजान । धाताकृष्टीरनिमिषाभिचष्टेधात्रइष्ट्व्यंघृतवज्जुहोतस्वाहा । धात्रइदं० । राका
महमितिद्वयोर्गृत्समदोराकाजगती । विनियोगःप्रागवत् । ॐ राकामंहंसुहवासुष्टुतीहुवेशणोतुनःसुभगाबोधतुत्मना । सी
व्यत्त्वपःसूच्याच्छिद्यमानयाददालुवीरंशुतदायमुक्थ्यं स्वाहा । राकायाइदं० । ॐ यास्तैराकेसुमतयःसुपेशसोयाभिर्ददसि

द्राशुपेवसूनि । ताभिर्नोअद्यसुमनाउपागहिसहस्रपोषंसुभगेरराणास्वाहा । राकायाइदं० । नेजमेपेतितिसृणत्त्वष्टाविष्णु
रनुष्टुप् । विनियोगःप्राग्वत् । ॐ नेजमेपपरापतसुपुत्रःपुनरापत । अस्यैमेपुत्रकामायैगर्भमाधेहियःपुमान्स्वाहा । विष्णवइ
दं० । यथेयंपृथिवीमह्युत्तानागर्भमादुधे । एवंतगर्भमाधेहिदशमेमासिसूतवेस्वाहा । विष्णवइदं० । ॐ विष्णोःश्रेष्ठेनरूपेणा
स्यानार्योगवीन्यां । पुमांसंपुत्रानाधेहिदशमेमासिसूतवेस्वाहा । विष्णवइदं० । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् । विनि
योगःप्राग्वत् । ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वजातानिपरितावभूव । यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामुपतयोरयीणां
स्वाहा । प्रजापतयइदं० ॥ ८ ॥ एवमष्टाज्याहुतीःस्रुवेणहुत्वा । ततः पत्न्याःपाश्चिमतःप्राङ्मुखस्तिष्ठन्नपक्वफलयुग्मान्वित
मौदुंवरस्तवकद्वयंत्रिशुक्लांशललीकुशांकुरत्रयंचैकीकृतंपाणिनागृहीत्वातन्मूलेनपत्न्याःकेशललाटयोःसंधिमारभ्यामूर्ध्वप्रदेशा
त् ॐ भूर्भुवःस्वरोमितिमंत्रेणत्रिश्चतुर्वारंप्रत्युन्नयनंमंत्रमावर्तयन्सीमंतमुन्नयेत् । ॐ भूर्भुवःस्वरितिमंत्रस्यप्रजापतिःप्रजाप
तिर्बृहती । सीमंतव्यूहनेवि० । ततोयथाचारंसगोधूमामौदुंवरफलमालांतत्कंठेनिधायवीणागाथिनौद्विजौसोमंराजानंसंगा
येतामितिप्रेषयेत् । तौच । ॐ सोमोनोराजावतुमानुपीःप्रजानिविष्टचक्रासावितिस्थानेगंगेइत्यादिसमीपस्थन
द्याःसंबुद्ध्यंतनामनिर्दिशंतौवीणयागायेताम् । सामगानामपरिज्ञानेमंत्रमात्रंत्रिःपठेताम् । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य

~~SECRET~~
~~SECRET~~
 02
 W-
~~SECRET~~
~~SECRET~~

१ सीमंतसाम—होँ उ । ३। सा ३५ ऊर्मा ३ उनाँ ३ उ राजाँ । वतु मंनुपीः । प्रजाँ औ ३ होँ हाइ । नाँ २३ इवौइ । पाँ होँ होँ ३
हुम्मा २३ चाक्रो ३५ हाइ गंगे ३३५ । होँउ ३। वो ३। इ २३४५। इति ।

ब्रह्मणेऋषभंदक्षिणांतदभावेऽन्यस्मैविदुषे ब्राह्मणाय दत्त्वापतिपुत्रवतीभिर्वृद्धाभिरुपदिष्टमंगलाचारंकारयंत। अस्मिन्कर्मणि शतं ब्राह्मणाभोज्याः। इदं कर्म भर्त्रैव कार्यम्। इदं च प्रतिगर्भनावर्तते। तथा च हारीतः—सकृत्तु कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजातयः। यं यं गर्भप्रसूयेत स सर्वः संस्कृतो भवेत्। कारिकापि—नावर्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थिति रिति। अकृतसीमंतायाः प्रसवे विशेषः सत्यव्रतेनोक्तः—स्त्रीयद्यकृतसीमंता प्रसूयेत कथंचन। पुत्रं गृहीत्वा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हतीति ॥ इति श्रीभट्टरामेश्वर सुतनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने सोमंतोन्नयनप्रयोगः ॥

अथ विष्णुर्बलिः ॥ गर्भाष्टमे मासे पूर्वेंद्युर्दपतीस्नातौ धृताहतवाससावलंकृतौ भवेतां। ततः पतिः प्रागुक्तवदाभ्युदयिकं पुण्याह

१ आश्वलायन — तथा विष्णुर्बलिश्चापि सप्तवश्रेस्तुष्टये। प्रतिगर्भबलिः कार्यः सीमतश्च प्रशस्यते। अकृते च भवेदोषः कृते पुष्टिसमृच्छति। गर्भे बाधानि वृत्त्यर्थं सुखसूत्यर्थमेव च। महादोषापनुत्यर्थं बलिः कार्यो यथाविधि। अत्र मासादिविधानवसिष्ठ — मास्यष्टमे च गर्भस्य कुर्याद्विष्णोर्वलिक्रिया। श्रवणर्क्षे च रोहिण्यां पुष्ये चैव प्रशस्यते। द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी च शुभातिथिः। शुभग्रहोदयाः श्रेष्ठास्ते पांचदिवसा अपि। पापाख्यायारिगाः श्रेष्ठा नेष्टाः सर्वेऽष्टमे स्थिता। पूजाप्रकारोपिवसिष्ठेनोक्तः—पीतांबरं कृष्णवर्णशखचक्रगदाबुजं। वैकुण्ठवासिन देवमृत्कुंभे स्थापयेत्ततः। विष्णोश्च रूपंक न केन कृत्वा तल्लिगमत्रैरथ गधपुष्पैः। वस्त्राक्षतैर्गुग्गुलुधूपदीपैर्नैवेद्यतामूलफलैश्च सम्यक्। विष्णुवैदेवता पूज्य गर्भाणं रक्षणाय च। ब्राह्मणेभ्यः प्रदात व्याप्रतिमा वस्त्रसयुता। सग्रहे—वैष्णवो ह्यष्टमो मासो विष्णुर्गर्भस्य देवता। बलिचतुष्णीवा कुर्याद्गर्भस्य परितुष्टये। होममन्त्रे पूर्वबलिरुक्तस्तत्र तूष्णी वेति विकल्पः संस्कारकौमुद्या।

वाचनं कृत्वा तदहरेव वा इदं कृत्वा देशकालौ स्मृत्वा गुर्विण्याममपल्यागर्भस्य निर्वाधपरिपोषणपूर्वकं सुखप्रसूतिसिद्ध्यर्थं गर्भाधिदे-
वताविष्णुप्रीतिकामो हं विष्णुबलिनमकं कर्मकरिष्य इति संकल्प्य द्वितीया सप्तमी द्वादशीषु श्रवणरोहिणीपुष्येषु चंद्रवले विष्ट्या
दिदोषाभावे पूर्वार्द्धे गृहांगणे गृहे वा स्थंडिले गृह्याग्निं प्रतिष्ठाप्य पुनर्देशकालावुक्त्वा करिष्यमाणे विष्णुबलिहोमे देवतापरिग्रहार्थं
मित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा विष्णुं प्रधानदेवतां चतुःषष्टिवारं चरुणा शेषेण स्वष्टकृतमित्याद्युक्त्वान्वाधा यपरिसमूहना
दि आज्येदर्भाग्रद्वयप्रक्षेपांतं कृत्वा सिद्धान्नैः सह आज्यं त्रिःपर्यग्निकृत्वा सुवसं मार्जनांतं कृत्वा चरुं पात्रांतरे पृथक् कृत्वा प्रावधि श्रित्या
भिघार्योदगुद्रास्याज्या दक्षिणतो बहिर्ह्वया साद्य प्रत्यभिघारणा द्याज्यभागांतं कृत्वा दक्षिणतो ग्नेः स्थंडिले ऽष्टदलं पद्मं स्वस्तिकं वा प्र
कल्प्य तत्र विष्णुमावाह्य षोडशभिरुपचारैरभिपूज्य पुनर्यथासनमासित्वा पल्यान्वारब्धो वदानधर्मेण चरुमवदाय सुचाचतुःष-
ष्टिमत्रैश्चतुःषष्टिमाहुती जुहुयात् । तत्रायं क्रमः । अतो देवा इति पळर्चस्य मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । विष्णुबलिप्रधानचरुहोमे विनि-
योगः ॐ अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः स्वाहा । विष्णव इदं नमम । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधानि
दधेऽपदं । समूहं मस्य पांसुरे स्वाहा । विष्णु ० । ॐ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् स्वाहा । वि-
ष्णु ० । ॐ विष्णोः कर्माणि पश्य त यतो ब्रतानि पस्पशे । इंद्रस्य युज्यः सखा स्वाहा । विष्णु ० । ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सुर-
यः । दिवी वचक्षुरातं तं स्वाहा । विष्णु ० । ॐ तद्विप्रा सो विपुन्यवो जागवांसः समिधते । विष्णो र्यत्परमं पदं स्वाहा ० ॥ ६ ॥
ॐ विष्णु ० । विष्णोर्नुकमिति सप्तदशर्चस्य सूक्तस्यौ च थ्यो दीर्घतमा विष्णुस्त्रिष्टुप् सप्तम्या द्याजगत्यः विष्णुबलिप्रधानचरुहो

मेवि० । ॐ विष्णोर्नुकवीर्याणिप्रवोचयःपार्थिवानिविममेरजासि । योअस्कंभायदुत्तरंसधस्थविचक्रमाणस्त्रेधोरुगायःस्वा० ।
 विष्णव० । ॐ प्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्येणमगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाः । यस्योरुधुत्रिषुविक्रमणेष्वधिक्षियंतिभुवन्नानिविश्वास्वा
 हा । विष्ण० । ॐ प्रविष्णवेशषभेतुमन्मगिरिक्षितलरुगायायवृष्णे । यद्दददीर्घप्रयंतसधस्थमेकोविममेत्रिभिरित्पदेभिःस्वा
 हा । विष्ण० । ॐ यस्यत्रीपूर्णमधुनापदान्यक्षीयमाणाःस्वधयामदति । यत्त्रिधातुपृथिवीमुतद्यामेकोदाधारभुवनानि
 विश्वास्वाहा । विष्ण० । ॐ तदस्यप्रियमभिपाथोअश्यांनरोयत्रदेवयवोमदति । उरुक्रमस्यसहिंवधुरित्थाविष्णोःपदेपरमे
 मध्वउत्सःस्वाहा । विष्ण० । ॐ तावांवास्तून्नुश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः । अत्राहुतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपद
 मवभातिभूरिस्वाहा । विष्ण० ॥ १ ॥ ॐ प्रवःपातमंधसोधिगायतेमहेशूरायविष्णवेचार्चत । यासानुनिपर्वतानामदाभ्या
 महस्तस्यतुरवतेवसाधुनास्वाहा । विष्ण० । ॐ त्वेषमित्थासमरणंशिमिवतोरिंद्राविष्णुसुतपावामुरुष्यति । यामर्त्यायप्रतिधी
 यमानमित्कुशानोरस्तुरसनामुरुष्यथःस्वाहा । विष्ण० । ॐ तार्हवर्धतिमह्यस्यपौंस्यंनिमातरानयतिरेतसेभुजे । दधातिपुत्रोवरं
 परपितुनामततीयमाधिरौचनेदिवःस्वाहा । विष्ण० । ॐ तत्तदिदस्यपौंस्यंगुणीमसीनस्यत्रातुरवृकस्यमीहुपः । यःपार्थिवानि
 त्रिभिरिद्विगामभिरुरुक्रमिष्टोरुगाथायजीवसेस्वाहा । विष्ण० । ॐ द्वेइदस्यक्रमणेस्वहृशोभिरुगायमर्त्याभुरण्यति । तृती
 यमस्यनकिरादधर्षतिवयश्चनपतयतःपतत्रिणःस्वाहा । विष्ण० । ॐ चतुर्भिःसाकंनवतिंचनामभिश्चक्रनवतंव्यतोरवीविप
 त् । बृहच्छरीरोविमिमानक्रक्भिर्युवाकुमारःप्रत्येत्याहुवंस्वा० ॥ २ ॥ विष्ण० । ॐ भवामित्रोनशेव्योघृतासुतिर्विभूतद्यु

म्रएवयाउसप्रथाः । अधातेविष्णोविदुषाचिदर्थःस्तोमोयज्ञश्चराध्योहविष्मतास्वाहा । विष्ण० । ॐ यःपठ्यार्थवेधसेनवी
यसेसुमज्जानयेविष्णवेददाशति । योजातमस्यमहतोमहिब्रवत्सेदुश्रवोभिर्युज्यचिदर्थसत्स्वाहा । विष्ण० । ॐ तमुस्तोतारः
पठ्यथाविदक्रतस्यगर्भजनुपापिपतन । आस्यजानंतोनामचिद्विविक्तनमहस्तैविष्णोसुमतिंभजामहेस्वाहा । विष्ण० । ॐ
तमस्यराजावरुणस्तमश्वनाक्रतुंसंचतमारुतस्यवेधसः । दाधारदक्षमुत्तममहर्विदेब्रजंचविष्णःसखिवोअपोर्णतेस्वाहा ।
विष्ण० । ॐ आयोविवायसचथायदैव्यइंद्रायविष्णुःसुकृतेसुकृत्तरः । वेधाअजिन्वविषधस्थआर्यमतस्यभागेयजमानमभ
जत्स्वाहा ॥ १७ ॥ विष्ण० । संवांकर्मणेत्यष्टचस्यसूक्तस्यभरद्वाजोविष्णुस्त्रिष्टुप् । विष्णुवलिप्रधानचरुहोमे० । ॐ संवां
कर्मणासमिषाहिनोमींद्राविष्णअपसस्पारेअस्य । जुषेथायज्ञंद्रविणंचधत्तमारिष्टैर्नःपृथिभिःपारयंतास्वाहा । विष्ण० । ॐ
याविश्वासांजनितारामतीनामिंद्राविष्णूकलशासोमधाना । प्रवांगिरःशुस्यमानाअवंतुप्रस्तोमासोगीयमानासोअकैःस्वाहा ।
विष्ण० । ॐ इंद्राविष्णूमदपतीमदानामासोमयातंद्रविणोदधाना । संवामंजत्वक्तुभिर्मतीनांसस्तोमासःशुस्यमानासलुक्थैः
स्वाहा । विष्ण० । ॐ आवामश्वासोअभिमातिषाहुइंद्राविष्णूसधमादौवहतु । जुषेथांविश्वाहवनामतीनामुपब्रह्माणिशृणु
तंगिरोमेस्वाहा । विष्ण० । ॐ इंद्राविष्णतत्पनयार्थंवांसोमस्यमदंउरुचक्रमाथे । अकृणुतमंतरिक्षंवरीयोप्रथतंजीवसेनोर
जांसिस्वाहा । विष्ण० । ॐ इंद्राविष्णूहविषावावृधानाग्राहानामसारातहव्या । धृतासुतीद्रविणंधत्तमस्मेसमद्रस्थःकल
शःसोमधानःस्वाहा । विष्ण० । ॐ इंद्राविष्णुपिवंतमध्वोअस्यसोमदश्चाजठरंपृणेथां । आवामंधांसिमदिराण्यग्मन्नुपब्रह्मा

णिशृणुतंहवमेस्वाहा । विष्ण० । ॐ उभाजिग्यथुर्नपराजयेथेनपराजियेकतरश्चनैनोंः । इन्द्रश्चविष्णोयदपस्पृधेधात्रेधासह
 संवितदैरयेधांस्वाहा ॥ ८ ॥ विष्ण० । परोमात्रयेतिचतुर्दशचर्चस्ववसिष्ठोविष्णुस्त्रिष्टुप् । विष्णुवलिप्रधानचरुहोमे० । ॐ परो
 मात्रयातन्वावृधानुनतैमहित्वमन्वश्नुवंति । उभेतैविद्भारजसीपृथिव्याविष्णोदेवत्वंपरमस्यवित्सेस्वाहा । विष्ण० । ॐ नतै
 विष्णोजार्यमानोनजातोदेवमहिम्नःपरमंतमाप । उदस्तभ्रानाकमृष्वंबृहतेद्राधर्थप्राचीकुकुभंपृथिव्याःस्वाहा । विष्ण० । ॐ
 इरावतीधेनुमतीहिभूतंसूयवसिनीमनुषेदशस्या । व्यस्तभ्रारोदसीविष्णवेतेद्राधर्थपृथिवीमभितोमयूखैःस्वाहा । विष्ण० ।
 ॐ उरुंयज्ञार्यचक्रथुरुलोकंजनयन्तासूर्यमुषासमग्निम् । दासत्यचिद्वृषशिप्रस्यमायाजम्रथुर्नरापृतनाज्येपुस्वाहा । विष्ण० ।
 ॐ इन्द्राविष्णूंहृहिताःशंबरस्यनवपुरौनवतिचश्चथिष्टम् । शतंवर्चिनःसहस्रंचसाकंहृथोअप्रत्यसुरस्यवीरान्स्वाहा । विष्ण० ।
 ॐ इयंमनीषाबृहतीबृहतोरुक्रमातवसावृधयंती । ररेवांस्तोमंविदथेषुविष्णोपिन्वतमिषोवृजनोष्विद्रस्वाहा । विष्ण० । ॐ
 वर्षद्रतेविष्णवासआकृणोमितन्मैजुषस्वशिशिपिविष्टहृव्यं । वर्धतुत्वासुष्टुतयोगिरोमेयूयंपातस्वस्तिभिःसदानःस्वाहा ॥ १ ॥
 विष्ण० । ॐ नूमतोदयतेसनिष्यन्थोविष्णवउरुगायायदाशत् । प्रयःसत्राचामनसायजातएतावंतनर्थमाविवासात्स्वाहा ।
 विष्ण० । ॐ त्वंविष्णोसुमतिंविश्वजन्यामप्रयुतामेवयावोमतिदाः । पर्चोयथानःसुवितस्यभूरेश्चद्रस्यरायःस्वाहा ।
 विष्ण० । ॐ त्रिदृवःपृथिवीमेषएतांविचक्रमेशतर्चंसमहित्वा । प्राविष्णुरस्तुतवसस्तवीयान्त्वेषंह्यस्यस्थानिरस्यनामस्वाहा ।
 विष्ण० । ॐ विचक्रमेपृथिवीमेषएतांक्षेत्राद्यविष्णुर्मनुषेदशस्यन् । ध्रुवासौअस्यकीरयोजनसउरुक्षितिसृजतिसृजनिमाचकारस्वाहा ।

विष्ण० । ॐ प्रतप्तै अद्य शिपिविष्टनामार्यः शंसामिवयुनानि विद्वान् । तत्त्वागृणामितवसमतं व्यान्क्षयं तमस्य रजसः पराके स्वाहा ।
 विष्ण० । ॐ किमिदं विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्रयद्धवक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मावर्षो अस्मदपगूह एतद्यदन्यरूपः समिथेव भूथस्वाहा ।
 विष्ण० । ॐ वर्षदूते विष्णवासा आकृणो मितन्मे जुषस्व शिपिविष्टहव्यं । वर्धतु त्वासुष्टु तयो गिरो मेययं पातस्व स्तिभिः सदानः स्वाहा ।
 ॥ २ ॥ विष्णव० । तथा सहस्रशीर्षेति पोळशर्चस्य सूक्तस्य नारायणः पुरुषो नुष्टुप् । अत्यान्निष्टुप् । विष्णुवलिप्रधानचरु० । ॐ
 सहस्रशीर्षा पुरुषः० । विष्ण० । ॐ पुरुष एवेदं स० । विष्ण० । ॐ एतावानस्य० । विष्ण० । ॐ त्रिपादूर्ध्व उदृत्० । विष्ण० । त
 स्माद्विराळ० ॥ १ ॥ विष्ण० । ॐ यत्पुरुषेण हविषा० । विष्ण० । ॐ तं यज्ञं वहिषि० । विष्ण० । ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः०
 विष्ण० । ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः कचः० । विष्ण० । ॐ तस्मादश्वार्वा अजायंत० ॥ २ ॥ विष्ण० । ॐ यत्पुरुषं व्यदधुः० ।
 विष्ण० । ॐ ब्राह्मणोऽस्य मुखं० । विष्ण० । ॐ चंद्रमामनसो जा० । विष्ण० । ॐ नाभ्या आसी० । विष्ण० । ॐ सप्तास्या
 सन्० । विष्ण० । ॐ यज्ञेन यज्ञमयजंत० ॥ ३ ॥ विष्ण० । विष्णुर्यो निमित्तितिसृणां हिरण्यगर्भो विष्णुरनुष्टुप् । विष्णुव
 लिप्रधान० । ॐ विष्णुर्यो निमित्तितिसृणां हिरण्यगर्भो विष्णुरनुष्टुप् । आसिचतुप्रजापतिर्धाता गर्भे दधातु ते स्वाहा । विष्ण० । ॐ गर्भे
 धे हि सिनीवालिंगर्भे धे हि सरस्वति । गर्भे ते अश्विनौ देवा वार्धतां पुष्करस्रजा स्वाहा । विष्ण० । ॐ हिरण्ययी अरणीयं निर्मथतो
 अश्विनौ । तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये स्वाहा ॥ ३ ॥ विष्णव इदं नमम० ॥ ६४ ॥ अनंतरमग्ने रशान्यां द्वात्रिंशदंगुलायाम
 विस्तारे गोमयेनोपलिसे स्थंडिले चतुरंगक्रीडावत्समचतुरस्रं चतुरंगुलं चतुःषष्टिपदं सितेन रजसामंडलं कृत्वा ते पुपदे नैऋत्यपत्

दिक्क्रमेण प्रथमं बाह्यावृत्तौ ततस्तथैवानंतरावृत्तिषु च प्रागुक्तचतुःषष्टिमंत्रैः प्रणवाद्यैः स्वाहातैः प्रादक्षिण्येन च रुशेपेण वलीन्दत्वास
र्वत्र विष्णव इदं नममेत्युदिश्य त्यक्त्वा तन्मंडलमध्ये ॐ नमो नारायणायैति वलिंदत्वा पूर्ववत्त्यक्त्वा तेनैव मंत्रेणाध्यं च दत्त्वा बलि
शेषात्किंचिदन्नमादाय पिंडद्वयं कृत्वा दंपती पृथगश्रीयाताम् । तत आचम्य पतिः स्वष्टकृदादि होमशेषं समाप्य गुरवे दक्षिणां दत्त्वा
यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा दंपती भुंजीयातां । अयंच विष्णुबलिः प्रतिगर्भमावर्तते । प्रतिगर्भवलिः कार्यः सीमंतश्च प्रशस्यत
इत्याश्वलायनोक्तेः । इदंच गृह्यसूत्रानुक्तत्वादिदानीं शिष्टानाचरंति ॥ इति श्रीमद्रामेश्वरभट्टसूरिसूनु नारायणभट्टविरचिते प्र
योगरत्ने विष्णुबलिः समाप्तः ॥

अथ जातकर्म ॥ ४३ ॥

अथ जातकर्म ॥ ॥ जातमात्रे पुत्रे पिता तस्य मुखं निरीक्ष्य नद्यादा बुदञ्जुखः स्नात्वा असंभवे दिवा हताभिः शीताभिरग्निः सुव
र्णयुताभिर्गृह एव स्नात्वा च म्यसितचंदनमाल्यादिभिरलंकृतो नालच्छेदनात् पूर्वसूतिकादिव्यतिरिक्तैरस्पृष्टमकृतस्तनपानं प्रक्षालि
तमलंकुमारं मातुरुत्संगे प्राञ्जुखमवस्थाप्य देशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्य गर्भं विपानजनि तसकलदोषनिवर्हणायुर्मैधाभिवृद्धि
बीजगर्भसमुद्भवै नो निवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणैः सह पुण्याहवाचनं कृत्वा भ्युदयिक
श्राद्धं हिरण्येन विधाय होमकरणपक्षे व्याहृतिभिरौकिकानि प्रबलसंज्ञं विधिवत्प्रतिष्ठाप्य देशकालौ स्मृत्वा सिन्जातकर्म होमे देव
तापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इत्यादि च क्षुपी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा अग्निमिंद्रं प्रजापतिं विश्वान् देवान् ब्रह्माणमाज्येन चक्षये शेषेण
स्विष्टकृतमित्यादिसद्यो यक्ष्ये इत्यंतमुक्त्वा न्वाधाय परिसमूहनाद्याज्यभागांतं कृत्वा प्रधानदेवताभ्यश्चतुर्थ्यतनाममंत्रेणाज्यं हु

त्वादेवतोद्देशेन त्यागं कुर्यात् । ततो विषममानेन मधुसर्पिणी मिश्रीकृत्य शिलातले निक्षिप्य तत्र सुवर्णं रजोविमोक्त्या वदवधृष्यभाज
ने निधाय । ॐ प्रतेददामि मधुनो घृतस्य वेदं स विन्ना प्रसूतं मधोनां । आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीवशरदोलोके अस्मिन्निति
मंत्रेण तेनैव हिरण्येन कुमारं पाययित्वा तद्धिरण्यं प्रक्षाल्य कुमारस्य दक्षिणकर्णे निधाय तन्मुखसमीपे स्वमुखमानीय । ॐ मेधांते दे
वः स विता मेधां देवी सरस्वती । मेधांते अश्विनौ देवा वाधत्तां पुष्करस्रजौ इत्युचंज पित्वा पुनस्तद्धिरण्यं सव्ये कर्णे निधायैतामेव ऋ
चंजयेत् । ॐ ततः शिशोरं सौयुगपदं भिमृशेत् । ॐ अश्माभवपरशुर्भव हिरण्यमस्तु तं भव । वेदो वै पुत्रनामा सिसजीवशरदः
शतं इति मंत्रेण । इन्द्रश्रेष्ठानि गृत्समदं इन्द्रस्त्रिष्टुप् । अंसाभिर्मर्शने वि० । ॐ इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वम
स्मे । पोषंरयीणामरिष्टितनूनां स्वाह्वानं वाचः सुदिनत्वमह्नां । अस्मे प्रयं धि विश्वामित्र इन्द्रस्त्रिष्टुप् । अंसाभिर्मर्शने विनि० । ॐ
अस्मे प्रयं धिमघवन्नृजीषिन्निद्रायो विश्ववारस्य भूरः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीरान्छश्वत इन्द्रशिप्रिन् । इति मंत्राभ्यां
चाभिर्मर्शः । ततोरक्षायुषो भिवृद्धयर्थं ॐ अंगदं गात्सं भवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामा सिसजीवशरदः शतं इति
मंत्रमुच्चार्य मूर्धानं त्रिराजिघ्रेत् । ततः शिशोः करिष्यमाणं नाम तदैव स्मरेत् । ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य यथाचारं हिरण्यो
दकेन मातुर्दक्षिणस्तनं प्रक्षाल्य । ॐ इमां कुमारो जरांधयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे । अस्वैस्तनौ प्रयुजाना आयुर्वचो यशो वलं इति मंत्रेण
मात्रा कुमारं पाययित्वा ब्राह्मणेभ्यो गोभूतिल हिरण्यादिकमन्नवर्जितं यथाशक्ति दत्त्वा तैराशिपो वाचयेत् । जन्मलग्ने दुष्टस्था
नस्थितग्रहजनि तपीडानिवृत्तये तत्प्रीत्यर्थं विशेषतो दक्षिणा देया । तमर्चयति पंचानां वामदेवो नृगार्ग्यत्री । ॐ तमर्चयतुं न सान्

सिमरुषंनद्विवःशिंशु । मर्मज्यंतोद्विवोद्वे । बोधद्यन्माहर्भ्यांकुमारःसाहदेव्यः । अच्छानहूतउदरं । उतत्यार्थजताहरीकु
मारात्साहदेव्यात् । प्रयतासद्यआददे । एषवादेवावश्विनाकुमारःसाहदेव्यः । दीर्घार्थुरस्तुसोमकः । तंयुवदेवावश्विनाकु
मारंसाहदेव्यं । दीर्घार्थुषंकृणोतन । इतिपंचभिराशिषः । होमोत्रकृताकृतः । कुमार्याश्चैतज्जातकर्मांमंत्रकंकार्यम् । रात्रौसं
ध्यायांग्रहणेजाताशौचांतरमध्येपीदंकार्यम् । मृताशौचमध्येजातश्चेत्तदेवाशौचांतेवाकार्यम् । पितरिग्रामांतरंगतेपितृव्यादि
र्गोत्रजोज्येष्ठक्रमेणेदंकुर्यात् ॥ ॥ इतिश्रीभट्टरामेश्वरसुतनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेजातकर्मप्रयोगः ॥

अथपष्टीपूजा ॥ ॥ पंचमेषेष्ठेचदिनेषष्ठएववापूर्वरान्नेपित्रादिराचम्यप्राणानायम्यदेशकलौस्मृत्वाअस्यशिरोःआयुरा
रोग्यावासिसकलारिष्टशान्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विघ्नेशस्यजन्मदानापष्टीदेव्याजीवंतिकायाश्चयथामीलितोपचारैःपूजन
महंकरिष्यइतिसंकल्प्य षोडशोपचारैस्तंत्रेणपूजयेत् । पृथग्वासंकल्प्यपृथगेवपूजाकार्या । एतत्प्रतिमाश्चालेपनादिनाकुड्येले
खनीयाःपीठादौवाक्षतपुंजरूपेणनिवेश्याः । पुरुषाःशस्त्रहस्ताःस्त्रियश्चनृत्यगीतकारिण्योस्यांरात्रौजागरणंकुर्युः । सूतिकागृहं
सधूमाम्निदीपशस्त्रमुसलांबुविभूतियुतंकार्यं सर्षपांश्चसर्वतोविकिरेत् । अन्यदपियथाचारंसर्वकार्यम् । जन्मदाभ्योन्नादिनाव
लिर्देयः विघ्नेभ्यश्चतांबूलखाद्यदक्षिणादिदद्यात् । जन्माशौचमध्येप्रथमषष्ठदशमदिनेपुदानेप्रतिग्रहेचनदोषःअन्नंतुनिषिद्धं । अ
थपूजाक्रमः । आदौषडंगन्यासंकृत्वाकलशादिपूजांविधायअपवित्रःपवित्रोवासर्वावस्थांगतोपिवा । यःस्मरेत्पुंडरीकाक्षंसवा
ह्याभ्यंतरःशुचिः । इतिमंत्रेणप्रोक्षणंकृत्वापश्चाद्देवतास्थापनं । ॐ विघ्नेशायनमः विघ्नेशमावाहयामि । जन्मदाभ्यो०ज

न्मदाआ० । पृष्ठीदेव्यैनमः षष्ठीदेवीमा० । जीवंतिकायै० जीवंतिकायै० (इत्यावाह्यपूजयेत्) । ॐसुयवसाभ्रगंवती
हिभयाअथोवयंभगवंतःस्याम । अद्धितुर्णमद्भ्यविश्वदानींपिबशुद्धमुदुकमाचरंती । इतिमंत्रेणषोडशोपचारैःपूजयेत् । संप्रा
थ्यआनोभद्रादीनिसूक्तानिसूतिकावालकयोःसर्वारिष्टशान्त्यर्थब्राह्मणाःपठेयुः । षष्ठीप्रार्थना । गौरीपुत्रोयथास्कंदःशिशुत्वैर
क्षितःपुरा । तथाममाप्ययंवालःषष्ठिकेरक्ष्यतांनमः ॥ इतिश्रीनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरलेषष्ठीपूजाविधिः ॥

अथनामकरणप्रयोगः ॥ ॥ जन्मतएकादशेद्वादशेवायथाचारंनियतदिनेवानामकरणंकार्यम् । नियतकालेपिविष्टिवै
धृतिव्यतीपातग्रहणसंक्रांत्यमावास्याश्राद्धदिनेषुनकार्यम् ॥ नियतकालेक्रियमाणेगुरुशुक्रास्तवात्यवार्धकवक्रातिचारमलमा
सादिनिषेधोनास्ति । नियतकालातिक्रमेतुज्योतिःशास्त्रोक्तेशुभेकालेकार्यम् । सर्वथात्रपूर्वाह्निःशस्तः । अत्रहोमःकृताकृतः ।
उक्तकालेशिशोर्नामचिकीर्षुर्विप्रानाहूयपूर्वेद्युस्तदहरेववास्वस्तिवाचनमुपक्रम्यपुण्याहत्रयमुक्त्वा करिष्यमाणंनामचतुर्थतमु
क्त्वात्रिःएतन्नाम्नेस्वस्तिभवंतोब्रुवंत्वित्युक्तेविप्रैरेतन्नाम्नेस्वस्तीतित्रिःप्रत्युक्तेशेपंस्वस्तिवाचनंसमाप्य इदमार्याःकुमारस्यनामा
हंविदधामीतिविप्राननुज्ञाप्य तैर्विधीयतामित्यनुमोदितोदेशकालौनिर्दिश्यास्यशिशोः बीजगर्भसमुद्भवैनोनिर्वहणायुरभिवृ
द्धिव्यवहारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थनामकरणंकरिष्यइतिसंकल्प्य ग्रहयज्ञाभ्युदयिकेयथाशक्तिकृत्वायथाचारंस्वकुलदे
वताभक्तइतिनामकृत्वा जन्मकालीनंमासनामकुर्यात् । तच्च । कृष्णोर्नंतोच्युतश्चक्रीवैकुण्ठोथजनार्दनः । उपेंद्रोयज्ञपुरुषो

? करिष्यमाणैतन्नाम्नेस्वस्ति । एतदित्यस्यस्थानेकरिष्यमाणनामोहेविकल्पः ।

वासुदेवस्तथाहरिः । योगीशःपुंडरीकाक्षोमासनामान्यनुक्रमात् । अत्रयथाचारंचैत्रादिमार्गिशीर्षादिर्वार्कमः । ततःस्त्रीपुरुष
 वाचिदेवतावाचिवानामस्वेष्टंवायुग्माक्षरं ब्रह्मरूपं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामोनामकृत्वा ततोभिवादनीयं नामविप्रादि
 वर्णक्रमेणशर्मवर्मगुप्तदासान्यतमपदांतमुपांशुकुर्यात् । तच्चाभौजीवंधनान्मातापितरावेवजानीयातां । उपनयनकालेचानेन
 नाम्नाभिवादयेत्तिकुमारंप्रतिवाच्यं । अत्रायंशिष्टाचारः । तंडुलान्कांस्यादिपात्रेप्रसार्यतदुपरिसुवर्णशलाकयाकुलदेवताप्रयु
 क्तमादौअमुकदेवताभक्तइतिनामलेख्यं ततोमासनाम ततोऽवकहडाचक्राख्यज्योतिःशास्त्रोक्तचक्रानुसारेणजन्मनक्षत्रपा
 दप्रयुक्ताक्षरादिनाम ततोव्यावहारिकंस्वेष्टनामेतिचतुष्टयंलिखित्वा नामदेवताभ्योनमइतिसंपूज्य अमुकनाम्नात्वममुकोसीति
 स्वदक्षिणस्थमातुरुत्संगस्थशिशोर्दक्षिणकर्णेकथयित्वा तदस्तुमित्रावरुणेत्यादिमंत्रपाठांते विप्रैर्नामसुप्रतिष्ठितमस्त्वित्युक्ते
 अमुकनाम्नाअमुकनामायंभवतोभिवादयतइत्युक्त्वा नामकर्ताप्रतिनामविप्रानभिवादयेत् तेचायुष्मान्भवत्वमुकइतिवदे
 युरिति । नक्षत्रनामैवाभिवादनींशुभं चेत्यपिवदंति । ततःकर्तादेवताभ्योब्राह्मणेभ्यश्चनत्वायथाविभवंविप्रान्भोजयेद्दक्षिणां
 चदद्यात् । विप्राशिषश्चग्राह्याः । कुमार्या अपिनामकरणममंत्रकंकार्यम् । विषमाक्षरंतुतन्नाम । होमपक्षेतुपार्थिवाग्नौजातक
 र्मवदेवप्रधानाहुतीर्हुत्वानामयथोक्तं धृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषतंत्रंकुर्यात् । अत्रजातकर्मवत्पित्राद्याःकर्तारः ॥ इतिश्रीनारा
 यणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेनामकरणप्रयोगः ॥ ४३ ॥

अथपर्यकारोहणं ॥ तत्रनामकरणदिनेषोडशेद्वात्रिंशेन्यसिन्वाज्योतिःशास्त्रोक्तमृदुध्रुवक्षिप्रनक्षत्रादियुक्तेशुभेका

न्मदाआ० । षष्ठीदेव्यैनमः षष्ठीदेवीमा० । जीवंतिकायै० जीवंतिका० । (इत्यावाह्यपूजयेत्) । ॐसयवसाङ्गवती
हिभूयाअथोवयंभगवंतःस्याम । अद्धितुर्णमद्भ्यविश्वदानींपिवशुद्धमुदकमाचरंती । इतिमंत्रेणषोडशोपचारैःपूजयेत् । संप्रा
र्थ्यानोभद्रादीनिसूक्तानिसूक्तिकावालकयोःसर्वारिष्टशान्त्यर्थब्राह्मणाःपठेयुः । षष्ठीप्रार्थना । गौरीपुत्रोयथास्कंदःशिशुत्वेर
क्षितःपुरा । तथाममाप्ययंवालःषष्ठिकेरक्ष्यतांनमः ॥ इतिश्रीनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेषष्ठीपूजाविधिः ॥

अथनामकरणप्रयोगः ॥ ॥ जन्मतएकादशेद्वादशेवायथाचारंनियतदिनेवानामकरणंकार्यम् । नियतकालेपिविष्टिवै
धृत्यव्यतीपातग्रहणसंक्रांत्यमावास्याश्राद्धदिनेषुनकार्यम् ॥ नियतकालेक्रियमाणेगुरुशुक्रास्तवाल्यवार्धकवक्रातिचारमलमा
सादिनिषेधोनास्ति । नियतकालातिक्रमेतुज्योतिःशास्त्रोक्तेशुभेकालेकार्यम् । सर्वथात्रपूर्वाह्निःशस्तः । अत्रहोमःकृताकृतः ।
उक्तकालेशिशोर्नामचिकीर्षुर्विप्रानाहूयपूर्वेद्युस्तदहरेववास्वस्तिवाचनमुपक्रम्यपुण्याहत्रयमुक्त्वा करिष्यमाणंनामचतुर्थ्यतमु
क्त्वात्रिःएतन्नाम्नेस्वस्तिभवंतोब्रुवंत्वित्युक्तेविप्रैरेतन्नाम्नेस्वस्तीतित्रिःप्रत्युक्तेशेषंस्वस्तिवाचनंसमाप्य इदमार्याःकुमारस्यनामा
हंविदधामीतिविप्राननुज्ञाप्य तैर्विधीयतामित्यनुमोदितोद्देशकालौनिर्दिश्यास्यशिशोः वीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणायुराभिवृ
द्धिव्यवहारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थनामकरणंकरिष्यइतिसंकल्प्य ग्रहयज्ञाभ्युदयिकेयथाशक्तिकृत्वायथाचारंस्वकुलदे
वताभक्तइतिनामकृत्वा जन्मकालीनंमासनामकुर्यात् । तच्च । कृष्णोर्नंतोच्युतश्चक्रीवैकुण्ठोथजनार्दनः । उपेन्द्रोयज्ञपुरुर्यो

१ करिष्यमाणैतन्नाम्नेस्वस्ति । एतदित्यस्यस्थानेकरिष्यमाणानामोहेविकल्पः ।

वासुदेवस्तथाहरिः । योगीशःपुंडरीकाक्षोमासनान्धनुक्रमात् । अत्रयथाचारंचैत्रादिमार्गशीर्षादिर्वार्कमः । ततःस्त्रीपुरुष
वाचिदेवतावाचिवानामस्वेष्टंवायुग्माक्षरं ब्रह्मरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरंब्रह्मवर्चसकामोनामकृत्वा ततोभिवादनीयं नामविप्रादि
वर्णक्रमेणशर्मवर्मगुप्तदासान्यतमपदांतमुपांशुकुर्यात् । तच्चामौजीवंधनान्मातापितरावेवजानीयातां । उपनयनकालेचानेन
नाम्नाभिवादयेतिकुमारंप्रतिवाच्यं । अत्रायंशिष्टाचारः । तंडुलान्कांस्यादिपात्रेप्रसार्यतदुपरिसुवर्णशलाकयाकुलदेवताप्रयु
क्तमादौअमुकदेवताभक्तइतिनामलेख्यं ततोमासनाम ततोऽवकहडाचक्राख्यज्योतिःशास्त्रोक्तचक्रानुसारेणजन्मनक्षत्रपा
दप्रयुक्ताक्षरादिनाम ततोव्यावहारिकंस्वेष्टंनामेतिचतुष्टयंलिखित्वा नामदेवताभ्योनमइतिसंपूज्य अमुकनाम्नात्वममुकोसीति
स्वदक्षिणस्थमातुरुत्संगस्थस्यशिशोर्दक्षिणकर्णेकथयित्वा तदस्तुमित्रावरुणेत्यादिमंत्रपाठांते विप्रैर्नामसुप्रतिष्ठितमस्त्वित्युक्ते
अमुकनाम्नाअमुकनामायंभवतोभिवादयतइत्युक्त्वा नामकर्तृप्रतिनामविप्रानभिवादयेत् तेचायुष्मान्भवत्वमुकइतिवदे
युरिति । नक्षत्रनामैवाभिवादनीयंगुप्तंचेत्यपिवदंति । ततःकर्तादेवताभ्योब्राह्मणेभ्यश्चनत्वायथाविभवंविप्रान्भोजयेद्दक्षिणां
चदद्यात् । विप्राशिषश्चग्राह्याः । कुमार्या अपिनामकरणमंत्रककार्यम् । विषमाक्षरंतुतन्नाम । होमपक्षेतुपार्थिवाग्नौजातक
र्मवदेवप्रधानाहुतीहुत्वानामयथोक्तंघृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषतंत्रंकुर्यात् । अत्रजातकर्मवत्पित्राद्याःकर्तारः ॥ इतिश्रीनारा
यणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेनामकरणप्रयोगः ॥ ६३ ॥

अथपर्यकारोहणं ॥ ॥ तत्रनामकरणदिनेषोडशेद्वात्रिंशेन्यस्मिन्वाज्योतिःशास्त्रोक्तमृदुध्रुवक्षिप्रनक्षत्रादियुक्तेशुभेका

लेयथाचारंकुलदेवतादिपूजांविधायालंकृतंहरिद्राद्यलंकृतेपर्यकेमात्राद्याःसौभाग्ययुक्ताःस्त्रियोयोगशायिनंहरिंस्मरंत्योगीतवा
द्यादिसमकालंप्राकिशरसंन्यसेयुः । स्वस्वाचारप्राप्तंचान्यदपिकार्यम् ॥ ॥ अथदुग्धपानम् ॥ एकत्रिंशदिनेद्वितीयजन्मन
क्षेत्रेवान्यस्मिन्वान्नप्राशननक्षत्रयुक्तेशुभदिनेकुलदेवतादिपूजांतेगोक्षीरंशंखेनधात्रीमातान्यावासुभगालंकृतंकुमारंदक्षिणशिर
संप्राकिशरसंवापाययेदिति ॥ ॥ अथकर्णवेधः ॥ जन्मदिनाद्वादशेत्रिंशेवादिनेषष्ठसप्तमाष्टमदशममासान्यतममासेऽन्यदावा
दंतजननात्पूर्वमेवज्योतिःशास्त्रोक्तमासशुक्लपक्षतिथिवारनक्षत्रादिशुभकालेपूर्वाह्निमध्याह्नेवाविष्णुशिवब्रह्मचंद्रसूर्यादिगीशना
सत्यसरस्वतीकुलदेवतागोब्राह्मणान्यथाविभवंसंपूज्यमात्रुत्संगस्थस्यशुभासनस्थस्यालंकृतस्यशिशोःकर्णयोर्वेधस्थलमलक्तक
रसेनांकयित्वायथाविभवंसुवर्णरूप्यताम्रलोहसूच्यामांगलिकद्विगुणपट्टादिसूत्रोपेतयासौचिकेनान्येनवाकुशलनसुभगस्त्रिया
वाप्राज्जुखस्योदज्जुखस्यवाकर्णौवेधयेत् । अनावृतेसूर्यरश्मिपातस्थलेंऽगणादौपित्रादिना कुमारस्यपूर्वदक्षिणः कुमार्यास्तुपू
र्ववामः कर्णौवेध्यः । वेधनक्षत्रतृतीयनक्षत्रेकर्णक्षालनमुष्णवारिणारोहणार्थकार्यं । रूढौचकर्णौयथाभरणधारणक्षमताभव
तितथावर्धनीयौ पुंसःसूर्यरश्मिप्रवेशयोग्यरंभपर्यंतवर्धयेल्लंबकर्णतातुनिपिच्छा । स्त्रीणांयथेच्छम् ॥ ॥३॥

अथसूर्यावलोकनिष्क्रमणे ॥ जननात्तृतीयेमासिजन्मदिनेजन्मनक्षत्रेवाद्दृष्टदेवतापूजनपूर्वकमलंकृतेनशिशुनासोत्सवंसू
र्यदर्शनंकारयित्वाचतुर्थमासेशुभकालेभिचंद्रंधेनुंचदर्शयेत् । केचित्तु । स्वस्तिनआत्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । शिशोरंकारोपणे

विनियोगः । ॐ स्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगःस्वस्तिदेव्यदितिरनर्वणः । स्वस्तिपूपाअसुरोदधातुनःस्वस्तिद्यावापृथिवीसुचे
 तुना । अनेनपित्रादिःशिशुमंकमारोप्य । आशुःशिशानइतित्रयोदशचस्याप्रतिरथस्यसूक्तस्यऐंद्रोप्रतिरथइंद्रश्चतुर्थ्याबृहस्पति
 स्त्रिष्टुप् त्रयोदश्यनुष्टुप् शिशोरायुष्याभिवृद्ध्यर्थजपेवि० । ॐ आशुःशिशानोवृषभोनभीमो० तच्चक्षुर्वसिष्ठःसूर्यःपुरउष्णिक् ।
 कुमारस्यादित्यावेक्षणेवि० । ॐ तच्चक्षुर्देवहितंशुक्रमुच्चरत् । पश्येमशरदःशतंजीवेमशरदःशतम् । इतिसूर्यनिरीक्षयेदितिव
 दंति । तृतीयमासेसूर्यावलोकनंनकारितंचेन्निष्क्रमणेनसहैवकार्यम् ॥ अथनिष्क्रमणविधिः । ततश्चतुर्थेमासिपष्ठेवाशुक्लपक्षे
 शुभतिथ्यादौपितासभार्यशिशुरभ्यंगस्नातः ममशिशोःआयुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थनि
 ष्क्रमणाख्यंकर्मकरिष्ये इतिसंकल्प्य तदंगतयास्वस्तिवाचनाभ्युदयिकग्रहयज्ञान्कृत्वा इंद्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरे
 शानानांप्राच्यादिदिशांचंद्रार्कवासुदेवगगनानांचयथाक्रमंतंदुलपुंजेषुपूजांकृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वातैःस्वस्त्ययनंवाचयित्वा
 सायंसंध्यादिकंकृत्वा शिशुंसौवर्णैःकृत्रिमैर्वाभरणैर्यथाशक्त्यलंकृत्यपूर्वनकृतंचेदिदानींशिशुनाग्निचंद्रधेनूनांदर्शनंकारयित्वा
 ऽश्वादिवाहनस्थंशिशुंमातुलेनधात्र्यावावाहयित्वाभार्यापुत्रविद्वद्ब्राह्मणज्ञातिबांधवपुरंध्रीगणदर्पणपूर्णकलशयुक्तकन्यागणपु
 ष्पहरिद्राक्षतदीपमालाध्वजलाजमंगलवाद्यघोषयुक्तः ॐ कर्निक्रदज्जनुषं० ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणिदृभिर्गुणंतिक्कारवोवयोवदंतः
 तथाशकुंतयः । उभेवाचौवदतिसामगाईवगायत्रंचत्रैष्टुभंचानुराजति । उद्गातेवशकुनेसामगायसिब्रह्मपुत्रइवसर्वनेषुशंससि ।
 वृषैववाजीशिशुमतीरपीत्यासर्वतोःशकुनेभद्रमावदविश्वतोःशकुनेपुण्यमावद । आवदंस्त्वंशकुनेभद्रमावदतूष्णीमासीनः

सुमतिंचिकिञ्चिनः । यदुत्पतन्वदसिकर्करिथैवहृदमविदथैसुवीराः । इत्यादिशकुन्तादिसुमंगलसूक्तं पठन् गृहद्वहिर्गत्वामं
त्रमेतमुदीरयेत् । चंद्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च वरुणस्य च । निक्षेपार्थमिदं दद्वितेत्वारं रक्षतु सर्वदा । अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारा
त्रावथापि वा । रक्षतु सततं सर्वदेवाः शक्रपुरोगमाः । एवं शिशुरक्षणार्थं देवान्संप्राथ्य विष्णुशिवाल्ययोरन्यतरद्वंधुगृहं वा गत्वा
तत्र देवं सुमंगलवाद्यघोषपुष्पोपहारादिभिः प्रपूज्य गोमया दधनुस्त्रचतुरस्रदेशे धान्यादिनिधाय तत्र शिशुमासयित्वा मंत्रेण रक्षां कु
र्यात् । मंत्रश्च । त्र्यं व कमित्यस्य वसिष्ठो मृत्युं जयस्त्र्यं व कोनुष्टुप् शिशोरक्षायां वि० ॐ हौं जूसः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ त्र्यं व कं यजामहे सुगं
धिं पुष्टिवर्धनं । उर्वारुकमिव बध्नान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः जूं हौं ॐ । इत्येवं रूपं मृतसंजीवनीमंत्रं
जपन् विभूत्या क्षतैर्वा मूर्ध्नि ललाटे च रक्षां कृत्वा अपूपादिभिर्भूतेशानगणेशमभ्यर्च्य शिशुं भक्ष्यादिभिस्तोषयित्वा शिषो वाचयित्वा दे
वताप्रणामं प्रदक्षिणत्रयं च शिशुना कारयित्वा मातुलाद्या सन्नवं धुगृहे पूर्ववन्नीत्वा तत्र दानोपहारादिभिः शिशुतोषयित्वा स्वगृहं ग
त्वा ब्राह्मणैराशिषो वाचयित्वा तेभ्यः सुवासिनीभ्यश्च यथाशक्ति दक्षिणां दत्वा वंधुभिः सह भुंजीत । कुमार्या अप्येतत्समानम् ।
होमोत्रकृताकृतः । होमपक्षे शिशोरलंकरणानंतरं लौकिकान्निप्रतिष्ठाप्य जातकर्म वदनादेश देवताभ्यो हुत्वा अग्निचंद्रदर्शनादि
स्वगृहगमनांतं कृत्वा स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य ब्राह्मणाशीर्वादादिकारयेदितिक्रमः ॥ इति श्रीनारायणभट्टकृतप्रयोगरत्ने सू
र्यावलोकननिष्क्रमणप्रयोगौ ॥

अथोपवेशनविधिः ॥ ॥ पंचमेमासि शुक्लपक्षे ज्योतिःशास्त्रोक्तशुभतिथ्यादौ पूर्वाह्ने स्तिवाचनं कृत्वा वराहपृथिवीगुरु
॥

देवद्विजान्पूजयित्वाभूभागमुपलिप्यतत्रमंडलंकृत्वातत्रशंखतूर्यादिमांगलिकध्वनौक्रियमाणेभूमौशिशुमुपवेशयेदैतमंत्रैः । रक्षेन्वसुधेदेविसदासर्वगतंशुभे । आयुःप्रमाणंनिखिलंनिक्षिपस्वहरिप्रिये । अचिरादायुपस्त्वस्ययेकेचित्परिपंथिनः । जीविता रोग्यवित्तेषुनिर्दहस्वाचिरेणतान् । धारिण्यशेषभूतानांमातस्त्वमधिकाल्हासि । कुमारंपाहिमातस्त्वंब्रह्मातदनुमन्यतामिति । ततोब्राह्मणान्पूजयित्वाशिपोवाचयित्वानीराजनाद्युत्सवंकुर्यात् । एवंकुमार्या अपि ॥

अथान्नप्राशनप्रयोगः ॥ ॥ जन्मतःपष्ठेमासेऽष्टमेवादतेपुजातेपुवाज्योतिःशास्त्रोक्ततिथिनक्षत्रादिशुभकालेपूर्वाह्नेपित्रादिःशिशोरन्नप्राशनंकुर्यात् । पष्ठेमासेचेत्क्रियतेतदागुरुशुक्रमौढ्यादिदोषोऽधिकमासादिदोषश्चनास्ति । पित्रादिःसभार्यःशिशुनासहमंगलस्नानंकृत्वादेशकालौस्मृत्वा ममास्यशिशोर्मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्यन्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइंद्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंअन्नप्राशनार्थंकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्य तदंगस्वस्तिवाचनाभ्युदयिकेकृत्वाशिशुमलंकृत्यजातकर्मवह्नौकिकाग्निंशुचिनामानंप्रतिष्ठाप्यानादेशाज्याहुतीहुत्वापूजोपहारादिभिरिष्टदेवतामभ्यर्च्य तत्पुरतःस्वदक्षिणेशुभवस्त्रोपरिमात्रुत्संगेप्राङ्मुखोपविष्टस्यशिशोःप्रथमान्नप्राशनंकारयेत् । दधिमधुघृतमिश्रमन्नंशुभेभाजनेप्रक्षिप्य । अन्नपतइत्यस्यनलकूवरोन्नपतिर्जगती । शिशोरन्नप्राशनेविनियोगः । ॐ अन्नपतेन्नस्यनोधेह्यनमीवस्यशुष्मिर्णः । प्रप्रदुतारंतारिषृज्जनोधेहिद्विपदेचतुष्पदे । इतिमंत्रेणससुवर्णहस्तोऽन्नमादाय प्रथमकवलंप्राशयित्वायथेष्टंभोजयित्वामुखंप्रक्षाल्य बालंभूमावुपवेश्य तदग्रेपुस्तकशस्त्रवस्त्रादिशिल्पानिविन्यस्यजीविकापरीक्षांकुर्यात् ॥ शिशुःस्वेच्छयाचत्प्रथमंस्पृशे

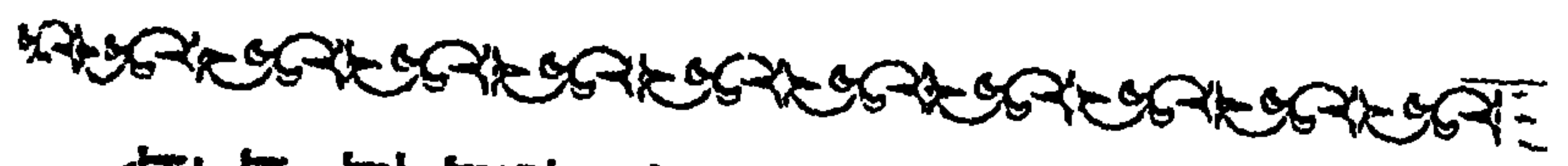
त्सास्यजीविकेतिविद्यात् । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्ययथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयित्वा दक्षिणांदत्वाशिषोवाचयि
त्वाबंधुभिःसहस्वयंभुंजीत । होमोत्रकृताकृतः । होमपक्षेपूर्वेद्युर्नादीश्राद्धंकुर्यात् । अनवकाशेतद्दिनएववाकुर्यात् । कुमार्या
अप्येतदमंत्रकंकार्यम् । किंतुपंचमादिविषमेमासे ॥ इतिश्रीनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेअन्नप्राशनप्रयोगः ॥

अथवर्धापनविधिः ॥ ॥ आदित्यपुराणे । सर्वैश्चजन्मदिवसेस्नातैर्मगलवारिभिः । गुरुदेवान्निविप्राश्चपूजनीयाःप्रय
त्नतः । स्वनक्षत्रंचपितरस्तथादेवःप्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरंचत्वात्कर्तव्यश्चमहोत्सवः । स्वनक्षत्रंस्वनक्षत्रदेवता । स्वनक्षत्रंविस्त
पश्चेतिकचित्पाठस्तदावित्तपःकुबेरः । अत्रप्रयोगः । प्रतिवर्षजन्मदिनेसौरमानेनजन्मनक्षत्रेवायजमानःपूर्वाह्णेभ्यज्यस्नात्वा
सर्वौषधियुतजलपूरितकलशंसंपूज्यतदुदकेनस्नातःशुक्लांवरधरोयथाविभवमलंकृतोविधिवत्स्वस्तिवाचयित्वाकौतुकमाचध्यदू
र्वाहोमंकुर्यात् । तत्रायंक्रमः । देशकालौस्मृतवाममाम्बदपूर्तिजन्मदिवसेआयुरभिवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थदूर्वाहोमंकरि
ष्येइतिसंकल्प्यविधिवदग्निंप्रतिष्ठाप्य पुनर्देशकालौसंकीर्त्यसमिधावादायाऽस्मिन् दूर्वाहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्य
इत्युक्त्वाअस्मिन्नन्वाहितेन्नावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा प्रधानदेवतांमृत्युंजयमष्टोत्तरशतंदूर्वाद्रव्येणशेषेणास्विष्टकृत
मित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वासमिधावग्नावाधाय परिसमूहनाद्याज्यभागांतंकृत्वादधिमधुघृतांकंकेवलाज्यांकंवादूर्वात्रयं
त्रयम् । त्र्यंवकमित्यस्यवसिष्ठोमृत्युंजयस्त्र्यंवकोनुष्टुप् । दूर्वाहोमेवि० । ॐ हौंजूसः ॐ भूर्भुवःस्वः । ॐ त्र्यंवकंयजामहे
सुगांधिपुष्टिवर्धनं । उर्वारुकमिववर्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॐ स्वःभुवःभूः ॐ सःजूंहौं ॐ स्वाहा इत्यनेनमंत्रेणाष्टो

त्तरशतं हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । ततो विधिवद्ब्रह्म हव्यं कृत्वा आयुषे च रुहोमं संकल्पपूर्वकं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः ।
 देशकालौ संकीर्त्या सिन्धोमे देवतापरिग्रहार्थमित्यादि च क्षुपी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा विश्वान्देवान्दशवारमग्निषोडशवारं जातवेद
 समग्निमेकवारं च रुद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादिसद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा समिधा वग्नाया धाय परिसमूहनाद्याज्येदभाग्यद्वयप्रक्षेपां
 तं कृत्वा सिद्धान्नमाज्यसमीपे निधायाज्येन सह तदन्नं त्रिःपर्यग्निकृत्वाज्योद्धासनादि सुव्रसं मार्जनांतं कृत्वा न्नपात्रे पृथक् कृत्वा न्नान्नाधि
 श्रित्य स्रवेणाभिघार्योदगुद्रास्याज्यादक्षिणतो वह्निज्या साद्य पुनरभिघारणाद्याज्यभागांतं कृत्वा । आनो भद्रा इति दश च स्य सूक्त
 स्य गौतमो विश्वे देवा आद्याः पंच सप्तमी च जगत्यः पृष्ठी विराट् स्थाना अष्टम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । सर्वेषां च रुहोमे वि० । ॐ आनो
 भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतो दं ब्धासो अपरीता स उद्भिदः । देवानो यथा स दुर्मिद्धे असन्न प्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे स्वाहा । विश्वे
 भ्यो देवेभ्य इदं नम्रम । ॐ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभिर्नो निर्वर्ततां । देवानां सुख्यमुपसेदिमा वयं देवान् ऽ आ
 यः प्रतितरंतु जीवसे स्वाहा विश्वे० । ॐ तान् पूर्वयानि विदाहमहे वयं भर्गमित्रमदिति दक्षमस्त्रिधं । अयं मणव रुणं सोमं मश्विना स
 रस्वती नः सुभगा मयं स्कर्त्स्वाहा विश्वे० । ॐ तन्नो वातो मयो मुवातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः । तद्भावाणः सोम सुतो
 मयो भुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्यायुवं स्वाहा विश्वे० । तमीशानं जगत्सु पस्पतिं धियं जिन्वमवसेहमहे वयं । पूषानो यथावे
 दंसाम संहृधेरक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये स्वाहा विश्वे० । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अ
 रिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु स्वाहा विश्वे० ॥ १ ॥ ॐ पुषदश्वामरुतः पृश्निमातरः शुभं यावानो विदथैषु जगमयः ।

अग्निजिह्वामर्नवःसूरचक्षसोविश्वेनोदेवाअवसागमग्निहस्वाहा विश्वे० । ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयामदेवाभद्रं पश्येमाक्षभि-
र्भजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमदेवाहितं यदायुः स्वाहा विश्वे० । ॐ शतमिन्नशरदो अतिदेवायत्रानश्चक्राजरसंत-
नूना । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मानो मध्यारीरिपतायुर्गतोः स्वाहा विश्वे० । ॐ अदितिर्द्यौरदितिर्तारिक्षमादितिर्मातासपि-
तासपुत्रः । विश्वेदेवा अदितिः पंचजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं स्वाहा विश्वे० ॥२॥ इमं स्तोममिति योऽक्षसूक्तस्यांगि-
रसः कुत्सो गिरादितश्चतुर्दशजगत्यः अत्येद्वे त्रिष्टुभौ पूर्वो देवाभवत्विद्यादित्रयः पादादेव देवत्याः तन्नो मित्रोर्ध्वचोलिंगोक्तदेव-
तोऽग्निदेवत्यश्च । सर्वेषां च रुहो० । ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव संमहे मामनीपया । भद्राहि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने स-
ख्ये मारिषामावयंत वस्वाहा । अग्नय इदं नमम । ॐ यस्मै त्वमायजसे ससाधत्य नृवाक्षिति दधते सुवीर्यं । स तूताव नर्मम श्रोत्यं ह-
तिरग्ने० स्वा० । अग्नय० । ॐ शक्रे मत्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरंदुत्याहुतं । त्वमादित्या आवहुतान्तु रमस्यग्ने०
स्वा० । अग्नय० । ॐ भरामि धं कृणवा माहवीं पिते चितयतः पर्वणा पर्वणा वयं । जीवाते वप्रतं रसाधया धियोऽग्ने० स्वा० । अ-
ग्नय इदं नमम । ॐ विशांगोपा अस्य चरंति जंतवो द्विपच्चयदुत चतुष्पदुक्तुभिः । चित्रः प्रक्रेत उपसो महो अस्यग्ने० स्वा० । अग्नय० ।
त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्व्यः प्रगास्तापो तज्जुन्या पुरोहितः । विश्वा विद्वा आत्विज्याधीरपुण्यस्यग्ने सख्ये० स्वा० । अग्नय० । ॐ
यो विश्वतः सुप्रतीकः सहङ्गुः सिदरे चित्संत किद्विवातिरोचसे । रात्र्याश्चिदंधो अतिदेव पश्यस्य० स्वा० । अग्नय० । ॐ पूर्वो देवा
भवतु सुन्वतोरथोऽसां कंशसो अभ्यस्तु दृढ्यः । तदाजानीतो तपुष्यता चोर्ग्रे सख्ये० स्वा० । अग्नय० । ॐ वधैर्दः शंसं ३१

द्व्योजहिदूरवायेअतिवाकेचिद्विणः । अथायज्ञायगुणतेसुगंकुध्यन्ने० स्वाहा० । अग्नय० । ॐ यदयुक्ताअरुपारोहितारथे
वार्तजूतावृपभस्येवतेरवः । आदिन्वसिवनिनोधूमकेतुनाग्नेसख्येमरि० स्वा० । अग्नय० ॥ २ ॥ ॐ अयंस्वनादुतविभ्युःप
तन्निणोद्रप्सायतैयवसादोव्यास्थिरन् । सुगतत्तेतावकेभ्योरथेभ्योन्ने० स्वा० । अग्नय० । ॐ अयंमित्रस्ययरुणस्यत्रायसेवया
तांमरुतांहेळोअद्भुतः । मळालुनोभूत्वैपांमनःपुनरग्ने० स्वा० । अग्नय० । ॐ देवोदेवानांमसिमित्रोअद्भुतोचसुर्वसूनामसि
चारुध्वरे । शर्मन्स्यामत्वसप्रथस्तमेन्ने० स्वाहा । अग्नय० । ॐ तर्तेभद्रंयत्समिद्धःस्वेदमेसोमाहुतोजरसेमृक्यत्तमः । दधा
सिरत्नंद्रविणंचदाशुपेन्ने० स्वाहा० । अग्नय० । ॐ यस्मैत्वयुद्रविणोददाशोनागास्त्वमदितेसर्वताता । यंभद्रेणशर्वसाचोदया
सिप्रजावतारार्वसातेस्यमस्वाहा । अग्नय० । ॐ सत्वमग्नेसौभगत्यस्यविद्वानस्माकमायुःप्रतिरेहदेव । तन्नोमित्रोचरुणोमाम
हंतामदितिःसिंधुःपृथिवीउतद्यौःस्वाहाअग्नय० ॥ ३ ॥ जातवेदसइत्यस्यमारीचःकश्यपोजातवेदाअग्निस्त्रिष्टुप् । चरुहोमे
वि० । ॐ जातवेदसेसुनवामसोममरातीयतोनिदहातिवेदः । सनःपृषदतिदुर्गाणिविश्वानावेवसिंधुरितात्यग्निःस्वाहाजात
वेदसेन्नयद्रदं० ॥ १ ॥ २७ ॥ एतैःसप्तविंशतिमंत्रैरवदानधर्मेणहुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यवासुदेवंनक्षत्रदेवतांचंद्र
स्वनक्षत्रंवरुणंचपोडशोपचारैरभ्यर्च्य तत्तत्प्रकाशकमंत्रैर्धृतनतेभ्योयथाशक्तिहोमंकृत्वा ग्रहग्रन्थोक्तविधिनाभिषिक्तोयथाग
क्तिगोभूहिरण्यादिदत्त्वा देवगुरुब्राह्मणसुहृद्वंधुजनपूजास्ववाहनानुधवीठच्छत्रपूजांकृत्वा विधिवन्नांदीश्राद्धंचकृत्वान्राह्मणा
न्मोजयित्वाशुभमुहूर्तगंधादिभिरलंकृत्यस्त्रभूपणधारणपूर्वकंसुवर्णमयकटिसूत्रंनूतनत्रखंचधृत्वा पतिपुत्रवतीभिःस्त्रीभिर्ना

राजितो ब्राह्मणाशिपो गृहीत्वा स्वयं ह विष्याशी जितेन्द्रियो वर्तेतति । इदं सर्वयावद्द्वाल्यं पित्रादिभिः कार्यम् । पश्चात्तु प्रतिवर्षं स्वयं मेवेति । इति प्रयोगपारिजातोक्तोऽब्दपूर्तिविधिः । अन्यत्र तु—वर्षपर्यन्तं प्रति मासं ततः प्रतिवर्षं मांसं गल्यस्नानं कृत्वा कुमुदादि देवताः संपूज्य तथा शक्तिब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां च दत्त्वा सुवासिनीभिर्नीराजितो धृतनवस्त्रो ब्राह्मणेभ्यः शिशुभ्यश्चापूपूरिकाः साज्याः कुमुदादिप्रीतये आयुर्वृद्धये च वायनानि जन्मक्षदेवताप्रीत्यै च दद्यात् । वर्षाते तु सुहृद्वद्दशवंशपेटिकासु मोदकादिखाद्यं निधाय नूतनवस्त्राच्छादिताः पेटिकाः जीवत्पतिपुत्राभ्यो दत्त्वा तदा शिपो गृहीयात् । इदं सर्वजीवंती मातैवापत्यायुषे कुर्यात् । ग्रंथांतरे तु गणेशं ग्रहानिष्टे देवतां मार्कण्डेयं च प्रपूज्य प्रार्थयेत्—मार्कण्डेय नमस्तेस्तु सप्तकल्पांतं जीवन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने । चिरजीवीयथा त्वं तु मुनीनां प्रवरद्विज । कुरुष्व मुनिशार्दूलतथामां चिरजीविनं । ततः—मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पांतं जीवन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं मस्माकं वरदो भव । सतिलं गुडसं मिश्रमं जल्यर्धं मितं पयः । मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा पिवाभ्यायुर्विवृद्धये । इति सतिलगुडमंजल्यर्धं मितं दुग्धं पिबेत् । अश्वत्थामावलिव्यांसो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च ससैते चिरजीविनः । सप्तैतान्यः स्मरेन्नित्यं मार्कण्डेय मथाष्टमं । जीवेद्द्वर्षं शतं साग्रं सर्वव्याधिविवर्जितः । इति वचनादश्वत्थामादीन् मार्कण्डेयां तानष्टौ स्मरेदिति । इदं च वर्धापनं यदि जन्ममासः असंक्रांतस्तदा शुद्धमास एव कार्यं न त्वधिके । इति श्रीनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने वर्धापनप्रयोगः ॥

॥

अथ चूडाकर्म ॥ तत्र कालस्तावत्प्रथमे द्वितीये तृतीये पंचमे सप्तमे वा वर्षे गततृतीयभागे अगतत्रिभागे वा उपनीत्या सहवाय

धाकुलाचारंचौलंकार्यम् । तत्रापि द्वितीयादौ वर्षे जन्मतो मुख्यं गर्भतो गौणं उदगयने शुक्लपक्षे गुरुशुक्रयोर्त्राल्यवार्धकास्तमयाभा
 वे अक्षये अनधिके च मासि ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रशस्ततिथिवारलक्ष्मेषु शुभे मुहूर्ते दिव्यनतुरात्रौ कार्यम् । इदं कर्म लौकिकाग्नौ । तस्य स
 भ्य इति नाम । यदि गर्भाधानादिसंस्कारलोपस्तदा प्रायश्चित्तं कृत्वा कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तहोमं च कृत्वा चौलहोमः कार्यः ।
 तदाह भगवान्—आरभ्याधानमाचौलात्काले तीते तु कर्मणाम् । व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमन् । कार्यमिति शेषः ।
 प्रायश्चित्तं च स एवाह—एतेष्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् । चूडायाश्चार्धकृच्छ्रं स्यादापदित्वेव मीरितं । अनापदितु सर्वत्र
 द्विगुणं द्विगुणं चरेत् । मनुः—जातकर्मादिसंस्काराः स्वकालेन भवंति चेत् । चौलादवार्धकप्रकुर्वीत प्रायश्चित्तादनंतरम् । प्राय
 श्चित्तहोमे कृते तत्कर्म कृताकृतम् । तथा च कारिका—प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै । कार्यमित्येक आचार्यनित्यन्येतु विप
 श्रितः । प्रायश्चित्तहोमस्तु प्रधानहोमात्पूर्वसमस्ताभिव्यहतिभिः प्रतिकर्मलोपमेकैकाज्याहुतिः कार्येति ॥ अथ चूडाकर्मप्रयो
 गः ॥ उक्ते तृतीयादौ वर्षे उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्ततिथिवारनक्षत्रयोगयुते शुभे मुहूर्ते कुमारस्य चौलकर्म करिष्यन्कर्ता पूर्वेषुः स्वस्ति
 वाचनपूर्वकं नादीश्राद्धं ग्रहयज्ञं कुरार्षणं च कृत्वा परेद्युः कृतमंगलस्नानं कुमारमलंकृत्य ब्राह्मणैः पुण्याहं वाचयित्वा मात्रं के कुमारं
 दक्षिणत उपवेश्य देशकालौ स्मृत्वा अस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैर्नो निबहणेन वलायुर्वर्चो भिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चो
 लाख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य शुभे मुहूर्ते उपलेपादिसभ्याग्निप्रतिष्ठां कृत्वा पुनर्देशकालौ निर्दिश्य क्रियमाणे चौलकर्मणि हो
 मे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये अस्मिन्नन्वाहिते ग्रावित्याद्याधारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निपवमानं प्रजापतिं चैताः

प्रधानदेवताआज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा समिद्धयमग्नावाधाय पूर्णपात्रनिधानांतपद्रूपात्रप्रयोगादितंत्रंकृत्वाऽग्ने रुदगास्तीर्णेषुदर्भेषुत्रीहियवमापतिलैःपृथक्पृथक्पूरितानिनवानिशरावाणिचत्वारिक्रमेणैकैकशःप्राक्संस्थान्यासादयेत् । मा ताप्रत्यगग्नेरासीनस्यकर्तुर्दक्षिणतःकुमारमुत्संगेकृत्वासीत् । ततःकर्तामातुःपुरस्तात्पश्चाच्चाग्नेरानुहुगोमययुतशरावंशमीपर्ण युतशरावंचनिदध्यात् । ततोब्रह्माएकविंशतिकुशपिंजूलान्यादायमातुर्दक्षिणतस्तिष्ठेत् । पितावातथातिष्ठेत् । अस्मिन्पक्षे अन्यएवचौलकर्ता । ततःकुमारेणान्वारब्धःकर्तापुरस्तनमाधारांतकर्मकृत्वा । अग्नआयूपीतितिसृणांशतवैखानसाऽऽपयः अग्निःपवमानोदेवता गायत्रीछंदः चूडाकर्मप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ अग्नआयूपिपवसआसुवोर्जमिपंचनः । आरेर्वाधस्वदुच्छु नांस्वाहा । अग्नयेपवमानायेदंनममेतित्यागः । एवमग्नेपि । ॐ अग्निर्ऋषिःपर्वमानःपांचजन्यःपुरोहितः । तमीमहेमहागयंस्वा हा । अग्नयेपवमानायेदं० । ॐ अग्नेपर्वस्वस्वर्चास्मेवर्चःसुवीर्य । दधर्द्रुयिमयिपोपस्वाहा । अग्नयेपव० ॥ ३ ॥ प्रजापते हिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् । चूडाकर्मप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ प्रजापितृनत्वद्देतान्यन्योविश्वजातानिपरितावभूव । यत्का मास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणांस्वाहा । प्रजापतयइदं० ॥ ४ ॥ ततःशीतमुष्णंचोभेजलेदक्षिणवामकराभ्यांक्रमे णपात्रयोःपृथग्गृहीत्वाशिशोःपश्चिमदेशेस्थित्वातदुदकद्वयमन्यस्मिन्पात्रेपाणिभ्यां ॐ उष्णेनवायउदकनेहि इतिमंत्रेणयुगप न्निनीय तदेकदेशंगृहीत्वा नवनीतेनदधिद्रप्सेनवामिश्रयित्वा कुमारस्यवामकर्णमारभ्यप्रदक्षिणं । ॐ अदितिःकेशान्वपत्वा पञ्चदंतुवर्चसे इतिमंत्रेणशिरस्त्रिवारंरंजयेत् । प्रतिकेदंनमंत्रावृत्तिः । ततोब्रह्महस्तस्थितैकविंशतिकुशपिंजूलमध्येत्रीणिपिंजू

लान्यादाय । ॐ ओषधे॒त्राय॑स्वैनं इतिमंत्रेणकुमाराभिमुखंपश्चिमाग्राणितस्यदक्षिणेकेशभागेनिधाय तेषुताम्रमयंक्षुरं । ॐ
 स्वधिते॒मैन॑हिंसीः इतिमंत्रेणनिधाय । ॐ येन॑वपत्सविताक्षुरेणसोमस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान् । तेन॑ब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्मा
 न्जरद॑ष्टिर्यथासत् । इतिमंत्रेणसकेशानिपिंजूलानिच्छित्वाप्रागग्राणि कृत्वाशरावस्थशमीपर्णेरेकीकृत्यमातुःकरेदद्यात् । साच
 तानि॑सकेशान्यानुहुहेगोमयेप्रागग्राणिनिदध्यात् । एवंद्वितीयादिच्छेदनेषुपिंजूलनिधानादि समंत्रकंकार्यम् । छेनदमंत्रेतुवि
 शेषः । ॐ ओषधे॒त्राय॑स्वैनं । स्वधिते॒मैन॑० । येन॑धा॒ताबृ॒हस्प॒तेर॒ग्रेरि॑द्रस्यचायुपेवपत् । तेन॑त॒आयु॑पेवपामिसुश्लोक्यायस्व
 स्तये॑ इतिद्वितीयच्छेदने । ॐ ओषधे॒० स्वधिते॒० । येन॑भूयश्च॒रात्र्या॑ज्योक्कपश्यातिसूर्ये । तेन॑त॒आयु॑पेवपामिसुश्लोक्यायस्व
 स्तये॑ इतितृतीयच्छेदने । चतुर्थच्छेदनेतु । ॐ ओषधे॒त्राय॑स्वै० स्वधि० । येन॑वपत्सविताक्षुरेणसोमस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान् ।
 तेन॑ब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्मान्जरद॑ष्टिर्यथासत् । येन॑धा॒ताबृ॒हस्प॒तेर॒ग्रेरि॑द्रस्यचायुपेवपत् । तेन॑त॒आयु॑पेवपामिसुश्लोक्याय
 स्वस्तये॑ । येन॑भूयश्च॒रात्र्या॑ज्योक्कपश्यातिसूर्ये । तेन॑त॒आयु॑पेवपामिसुश्लोक्यायस्वस्तये॑ । इतित्रयोपिमंत्राः । एवंदक्षिणेकेश
 भागेचत्वारिच्छेदनानिकृत्वोत्तरेपिकेशभागेएवमेवप्रत्येकमंत्रैराद्यानित्रीणिछेदनानिकुर्यात् नतुसर्वमंत्रैश्चतुर्थं । ततः । यत्क्षुरे
 णम॒र्चय॑तासुपेशसावसावपसिकेशान् । शु॒धिशि॒रोमा॒स्यायुःप्रमो॑षीः इतिमंत्रेणाग्रतआरभ्यामूलंक्षुरांनिमृज्यनापितमाहूय
 शीतो॑ष्णाभिरद्भिरवर्थकुर्वाणोक्षण्वन्कुशलीकुर्वितिप्रैषणानुशास्य तंप्रैषार्थचाववोध्य नापितेनपूर्वावशेषितशीतोष्णांबुभिरा
 द्रीकृतंकुमारशिरोयथाकुलाचारंकल्पितशिवंपायित्वा कुमारंस्नापयित्वा भूपयित्वा पूर्ववन्मातुरुत्संगेऽवस्थाप्य स्विष्टकृ

दादिहोमशेषमाप्य ब्रीह्यादिपूर्णशरावचतुष्टयं नापिताय दद्यात् । भूयसीं दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो दशसंख्याकेभ्यो भोजनं च संकल्प्य कर्मसंपूर्णतां वाचयित्वा यस्य स्मृत्युक्त्वा विष्णुं नमस्कृत्या शिपो ब्राह्मणोक्ताः स्वयंकुमारश्च गृहीयात् । एतत्सर्वकुमा शिशोर्मातरि गर्भिण्यां चूडा कर्म न कारयेत् । मध्ये शिरसि चूडा स्याद्वासिष्ठानां तु दक्षिणे । उभयोः पार्श्वयो रत्रिकश्यपानां शिखामता । इति श्रीनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने चूडा कर्मप्रयोगः ॥

अथोपनयनम् ॥ तद्गर्भाष्टमे षष्ठे वा वदेकार्यम् । मनुः—ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यविप्रस्य पंचमे । विष्णुः—षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे । अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कांतिमिच्छतः । तथा संग्रहे—सप्तमे चाष्टमे वर्षे नवमे दशमे तथा । एकादशे द्वादशे वा ह्युपनेया द्विजातयः । ब्रह्मवर्चस्य मायुष्यं ते जो ब्राह्मणमुपनयीत । वराहः—माघादिपंचमासेषु मेखलाबंधनं शिशोः । ज्येष्ठमासे न ज्येष्ठस्य जन्ममासे न सर्वेषाम् । श्रुतिः—वसंते ब्राह्मणमुपनयीत । नृसिंहः—उत्तमचंद्रादौ गुरुशुक्रयोर्वा ल्यवार्धक्या स्तरा हित्या दौ ज्योतिर्वित्योक्तेषु भक्त्या ले उपनयनं कार्यम् ॥ उपनयने कर्तृक्रममाह वृद्धगर्गः—पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः । उपनयेधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः । तथा—पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावेऽपितुः पिता । तदभावेऽपितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः । अधिकारसिद्धये प्रायश्चित्तमाह वृद्धविष्णुः—कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्री

नृच्छांश्चवदुश्चरेत् । आचार्योद्वादशसहस्रगायत्रीजपेत् । तथा—नांदीश्राद्धेकृतेपश्चादनध्यायस्त्वकालिकः । मौजीविंधंत
दाकुर्याद्वेदारंभनकारयेत् । अकालिकोर्जननिर्घातादिनिमित्तकः । आश्वलायनानामुपनयनदिनेवेदारंभाभावात् । वेदारं
भकरणंयजुर्वेदिविषयम् । आश्वलायनस्तुवृद्धिश्राद्धदिनात्पट्टदिनमध्येमुहूर्तांतरेसतितेनैवनांदीश्राद्धेनतत्रोपनयनंकुर्यात् ।
तदूर्ध्वतुमुहूर्तेश्राद्धांतरपूर्वकमुपनयनंयथाकालंकुर्यात् । इत्युपनयनोपयुक्तविचारः ॥ अथोपनयनप्रयोगः ॥ उक्त
कालेउपनिनीषुराचार्यः पूर्वद्युर्वदोःपरिधानार्थशुक्लमीपद्धौतंनवंसदशंपरेणाधृतंवस्त्रमुत्तरीयार्थचकापायवस्त्रमजिनंवाकृष्ण
मृगस्ययज्ञोपवीतंमौजीमेखलांपालाशमत्रणमृजुंसौम्यदर्शनवदोःकेशसंमितसाग्रंदंडकौपीनंतद्धनसूत्रंभिक्षाभाजनंचसंपाद्य
स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्धयेकृच्छत्रयंद्वादशसहस्रगायत्रींचजह्या कुमारोणापिकामचारकामवादकामभक्षणादिदोषापनोदा

१ प्रथममाचार्योपनेतृत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थकृच्छत्रयंतत्प्रत्याग्रायगोनिष्कयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये तथाद्वादशाधिकसह
स्रगायत्रीजपमुपनेतृत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थकरिष्यइतिसंकल्पयेत् । यदिपूर्वसंस्काराव्यतीतास्तदा अस्यकुमारस्यपुसवनादीनामथवाजातकर्मोदीनांचौ
लातानासंस्काराणाकालातिपत्तिजनितप्रत्यवायपरिहारद्वाराश्रीपर० प्रतिसंस्कारमेकैकाभूर्भुव स्व स्वाहेतिसमस्तव्याहृत्याज्याहुतिहोष्यामीतिसंक
ल्प्यामिस्थापनेध्माधानादिपाकयज्ञतत्रसहितावह्निस्थापनाज्यसंस्कारपात्रसमार्गमात्रसहितावाऽतीतसंस्कारसमसख्यसमस्तव्याहृत्याज्याहुतीजुहुया
त् । ततोऽस्यकुमारस्यपुसवनानवलोभनसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणसूर्यावलोकननिष्क्रमणोपवेशनान्नप्राशनचौलसंस्काराणालोपनिमित्तप्रत्य
वायपरिहारार्थप्रतिसंस्कारपादकृच्छ्रप्रायश्चित्तचौलस्यार्थकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वकलोपेप्रतिसंस्कारमर्धकृच्छ्रंचूडायाःकृच्छ्रंतत्प्रत्याग्रायगोनिष्कयीभूतयथा

र्षकृच्छ्रत्रयंकारयित्वा स्वस्तिवाचनांकुरार्पणग्रहयज्ञनां दीश्राद्धानिसंकल्पपूर्वकंकृत्वामंडपप्रतिष्ठांकुर्यात् । तत्रसंकल्पः । अस्य कुमारस्योपनयनेग्रहानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थग्रहयज्ञं करिष्ये । ग्रहयज्ञं समाप्याऽस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिर्वेदाध्ययनाधिकारार्थश्च उपनयनं करिष्ये । तदंगभूतमध्यगणपतिपूजनपूर्वकं स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं नां दीश्राद्धं मंडपप्रतिष्ठां कुलदेवतादिस्थापनं च करिष्ये । उपनयनेन सहचौलकरणपक्षे तदपि संकल्पे कीर्तयेत् । तत्रेण च स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञनां दीश्राद्धादीनि कुर्यात् । अथापरेद्युःकृतनित्यक्रियः कृतमंगलस्नानमलंकृतं कुमारमुक्तस्वस्त्ययनं कृतकौतुकवंधं मातृसंगे भोजयित्वा देशकालौ संकीर्त्य अस्य कुमारस्योपनयनं कर्तुं तत्प्राच्यांगभूतं वापनादिकरिष्ये इति संकल्प्य कृतवापनं स्नापितं वद्धशिखं कुमारं मौहूर्तिकोक्तेशुभमुहूर्तं स्वसमीपमानीय तन्मुखं सम्यगीक्षेत । ततस्तस्वीरूपयुपवेद्यब्राह्मणाय यज्ञेनेत्यादि मंत्रैर्यथाचारं हरिद्रादिषु काक्षतारोपणं कुर्यात् । तद्दमेमंत्राः । ॐ येयज्ञेन दक्षिणया समं कर्त्तुं इन्द्रस्य सख्यमममृतत्वमानुश । तेभ्यो भद्रमंगिरसो वो अस्तु प्र तितृभ्णीतमानं सुमेधसः । यजुर्दार्जन्पितरो गोमयं वसवस्वृतेनाभिं दन्परिवत्सरेचलं । दीर्घायुत्वमंगिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीतमानं सुमेधसः । यक्रुतेन सूयमारोहयन् दिव्यमथ यन्पृथिवीमातरं वि । सुप्रजास्त्वमंगिरसो वो अस्तु प्र० । अयं नाभावदतिवल्गुवोगुहेदेव पुत्राऽप्यस्तच्छृणोत न । सुब्रह्मण्यमंगिरसो वो । विरूपास इह पयस्त इहं भीरवे पसः ते अंगिरसः स नयस्ते अग्नेः पारं जज्ञिरे ।

अक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये । चौलस्योपनीत्यासहकरणस्य कुलधर्मग्राप्तत्वे कालातिपत्तिहोमचौललोपप्रायश्चित्तचनकार्यं । ततो वदुर्ममका मचारकामवादकामभक्षादिदोषपरिहारद्वारोपनेयत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं कृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तं तत्प्रत्याग्रायेत्यादिज्ञेयम् ।

॥ १ ॥ येअग्नेःपरिजजिरेविरूपासोदिवस्परि । नवग्वोनुदशग्वोअंगिरस्तमःसचादेवेपुमंहते । इंद्रेणयुजानिःसृजंतवाघतोव्रजं
 गोमंतमश्विनं । सहस्रमेददतोअष्टकर्णः । श्रवोदेवेज्वक्त । प्रननंजायतामयंमनुस्तोक्मेवरोहतु । यःसहस्रंअताश्वंसद्योदा
 नायमंहते । नतमश्रोतिकश्चनद्विवइवसान्वारभं । सावर्ण्यस्यदक्षिणाविसंधुरिवपप्रथे । उतदासापरिविपेस्मादिष्टीगोपरीणसा ।
 यदुस्तुवश्चमामहे । सहस्रदाग्रांमणीमारिपुन्मनुःसूर्येणास्ययतमानैतुदक्षिणासावर्णेर्देवाःप्रतिरुत्वायुयस्मिन्नश्रांताअसनामवाजं
 ॥ २ ॥ परावतोयेदिधिपंतआप्यमनुप्रीतासोजनिमाविवस्वतः । ययातेर्येनहुष्यस्ववर्हिषेदेवाआसतेतेअधिब्रुवंतुनः । विश्वाहिवो
 नमस्यानिवंधानामानिदेवाउतयज्ञियानिवः । येस्थजाताआदितेरन्ध्रस्परियेपृथिव्यास्तेमइहश्रुताहव । येभ्योमातामधुमत्पिन्व
 तेपयःपीथूपंधौरादितिरद्विवर्हाः । उक्थशुष्मान्वृषभरान्त्वमसस्तोऽआदित्योऽअनुमदास्वस्तये । नृचक्षसोअनिमिप्रतोअर्हणा
 बृहदेवासोअमृतत्वमानशुः । ज्योतीरथाअहिमायाअनागसोद्वित्रोवृष्माणवसतेस्वस्तये । संव्राजोयेसुवृधोयज्ञमाययुरपरिवृता
 दधिरेद्विविष्यं । तौऽआविवासनमसासुवृक्किभिर्महोऽआदित्योऽआदितिस्वस्तये ॥ ३ ॥ कोवस्तोभराघतियंजुजोपथविश्वे
 देवासोमनुगोयतिष्ठने । कोवोध्वरंतुविजाताअंकरधोनःपर्पदत्यहःस्वस्तये । येभ्योहोत्राप्रथमामायेजेमनुःसमिद्धाग्निर्मनसा
 ससहोतृभिः । तआदित्याअभयंशर्मयच्छतसुगानःकर्तसपथास्वस्तये । यज्ञिशिरेभुवनस्यप्रचेतसोविश्वस्यस्थानुर्जगतश्चमंतवः ।
 तेनःकृतादकृतादेनसस्पर्धद्यादेवासःपिपृताःस्वस्तये । भरोष्विन्द्रसुहवंहवामहोमुचंसुकृतदैव्यंजनं । अग्निमित्रंवरुणंसातयेभ
 गंधावापृथिवीमरुतःस्वस्तये । सुत्रामाणंपृथिवीद्यामनेहसंसुशर्माणमदितिसुप्रणीति । देवीनावस्वरित्रामनागसमस्रवंतीमारु

र्थकृच्छ्रत्रयंकारयित्वा स्वस्तिवाचनांकुरार्पणग्रहयज्ञनां दीश्राद्धानिसंकल्पपूर्वकंकृत्वामंडपप्रतिष्ठांकुर्यात् । तत्रसंकल्पः । अस्य कुमारस्योपनयनेग्रहानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थग्रहयज्ञं करिष्ये । ग्रहयज्ञं समाप्याऽस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिर्वेदाध्ययनाधिकारार्थं च उपनयनं करिष्ये । तदंगभूतमद्यगणपतिपूजनपूर्वकं स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं नां दीश्राद्धं मंडपप्रतिष्ठां कुलदेवतादिस्थापनं च करिष्ये । उपनयनेन सह चौलकरणपक्षे तदपि संकल्पे कीर्तयेत् । तत्रेण च स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञनां दीश्राद्धादीनि कुर्यात् । अथापरेद्युःकृतनित्यक्रियः कृतमंगलस्नानमलंकृतं कुमारमुक्तस्वस्त्ययनं कृतकौतुकवंधमाश्रुत्संगे भोजयित्वा देशकालौ संकीर्त्य अस्य कुमारस्योपनयनं कर्तुं तत्प्राच्यांगभूतं वापनादिकरिष्ये इति संकल्प्य कृतवापनं स्नापितं च द्विशिखं कुमारं मोहूर्तिर्कोक्तेशुभमुहूर्तं स्वसमीपमानीय तन्मुखं सम्यगीक्षेत । ततस्तस्मै रूपयुपवेश्य ब्राह्मणाये यज्ञेनेत्यादि मंत्रैर्यथाचारं हरिद्रादिशुक्लाक्षतारोपणं कुर्युः । तद्भूमे मंत्राः । ॐ ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानुश । तेभ्यो भद्रमंगिरसो वो अस्तु प्र तिगृभ्णीतमानवंसुमेधसः । यजुर्दार्जन्पितरोगोमयं वस्वते नाभिं दन्परिवत्सरे वलं । दीर्घायुत्वमंगिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीतमानुवंसुमेधसः । यक्रुते नसूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीमातरं वि । सुप्रजास्त्वमंगिरसो वो अस्तु प्र० । अयं नाभावदतिवल्गुवोगहे देव पुत्राऽप्यस्तच्छृणोत न । सुब्रह्मण्यमंगिरसो वो । विरूपास इदृष्यस्त इदं भीरवै पसः । ते अंगिरसः सूनवस्ते अग्नेः पारिजशिरे

शक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये । चौलस्योपनीत्यासहकरणस्य कुलधर्मप्राप्तये कालातिपत्तिहोमचौललोपप्रायश्चित्तचनकार्य । ततो बह्वर्धममका मचारकामवादकामभक्षादिदोषपरिहारद्वारोपनेयत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं कृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तं तत्प्रत्याग्रायेत्यादिज्ञेयम् ।

ब्रह्माणोविचरंत्युत्वे । इमेयेनार्वाङ्मनपरश्चरति न ब्राह्मणा सो न मृतं कुरामः । त एते वाचमभिपद्य पापया मिरीक्षन्तं तन्वते अग्रजज्ञयः ।
 सर्वे नंदं तियशसा गतेन सभासाहेन सख्यामखायः । क्लिप्तपस्पृत्पितुषणिह्ये ग्रामरहितो भवति याजिनाय । ऋचां त्वः पोथमास्तेषु
 पञ्चान् गायत्रं त्वो गायति शर्करीषु । ब्रह्मा त्वो नंदं तिजात विद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उरवः ॥२॥ तदस्तु मि० गृह्याचप्रतिष्ठा गृकंत
 त्वतिष्ठिततमयावाचा शंसंस्तव्यं तस्माद्यद्यपि दूर इव पशू ह भते गृहानैवै नानाजिगमिषति गृह्याहिपशूनां प्रतिष्ठाप्रतिष्ठा । नयं प्रजामं
 गोपाय । अमृतत्वाय जीवसे । जातां जनिष्यमाणां च । अमृतैर्मृत्ये प्रतिष्ठितां । अन्येपि माध्यंदिनीयादीनां मंत्रायथागायं य
 धावकाशं पठनीयाः ॥ ॥ ततस्तं कुमारं स्वदक्षिणत उपवेदय उपलेपाद्यग्निं प्रतिष्ठांतं कृत्वा ममिदं यमादाय तिथ्यादि समुच्चार्य अ
 स्य कुमारस्य द्विजता सिद्ध्यर्थं क्रियमाणे उपनयन होमे देवता परिग्रहार्थं मन्त्राधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहिते ग्रावित्याद्या धारात्रा
 ज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं चाज्येन गेयेण स्थिष्टकृतमित्यादिसद्यो यदयं इत्यंतमुक्त्वा व्याहृतिभिरग्नावाधाय परि
 समूहनाद्याज्यसंस्कारांतं कृत्वा आचार्ये ग्नेः पश्चादवस्थाय कुमारं प्राञ्जुलमवस्थाय कौपीनार्थं त्रिवृतं कार्पाससूत्रं कटावावध्य कौ
 पीनं परिधाय द्वितीयजन्मन्युल्वप्रतिनिधिभूतमहतं शुक्लवासः समंत्रकं परिधाया अन्येन कायायवाससातं यत्र प्रावरयेत् । तत्र मं
 त्रः । युवं वस्त्राणीत्यस्यौ च द्यो दीर्घतमामित्रावरुणौ त्रिष्टुप् । वासो धारणे वि० । ॐ युवं वस्त्राणि पीपुमावसाथे युवोरच्छिद्रा मंतं
 वो हूंसर्गोः । अवातिरतम नृतानि विश्वं कृते न मित्रावरुणा सचेथे । प्रावरणार्थं कृष्णाजिनं च तच्च त्र्यंगुलं च त्रिहिर्योमय

१ समुद्रवोमिरत्र ।

हेमास्वस्तये ॥ ४ ॥ विश्वेयजत्राअर्धिवोचतोतयेत्रायध्वनोदुरेवायाअभिहुतः । सत्ययावोदेवहृत्याहुवेमशृण्वतोदेवाअवसे
स्वस्तये । अपामीवामपविश्वामनाहुतिमपारातिदुर्विदत्रामघायतः । आरेदेवाद्धपोअस्मद्युयोतनोरुणःशर्मयच्छतास्वस्तये ।
आरिष्टःसमतोविश्वएधतेप्रजाभिर्जायतेधर्मणस्परि । यमादित्यासोनयथासुनीतिभिरतिविश्वनिदुरितास्वस्तये । यदेवासो
वथवाजसातौयशूरसातामरुतोहितेधने । प्रातर्यावाणंरथमिन्द्रसानसिमरिष्यंतमारुहेमास्वस्तये । स्वस्तिनःपथ्यासुधन्वसुस्व
स्त्यप्सुवृजनेस्वर्वति । स्वस्तिनःपुत्रकृथेपयोनिरुस्वस्तिरायेमरुतोदधातन । स्वस्तिरिच्छिप्रपथेश्रेष्ठारैकणःस्वत्यभिवावाममे
ति । सानोअमासोऽअरणेनिपातुस्वावेगाभवतुदेवगोपा । एवाहुतेःसुनुरवीवृधद्वोविश्वआदित्यमनीषी । ईशानासो
नरोअमर्त्यनास्ताविजनोदिव्योगयेन ॥ ५ ॥ बृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्र्यत्प्रैरतनामधेयंदधानाः । यदेपांश्रेष्ठयदरिप्रमासीत्प्रे
णातदेपानिहितंगुहाविः । सक्तुमिवतितउनापुनंतोयत्रधीरामनसावाचमक्रेत । अत्रासखायःसख्यानिजानतेभद्रैर्पाल्लक्ष्मीनि
हिताधिवाचि । यज्ञेनवाचःपदवीर्यमायन्तामन्वविदुन्नापिपुप्रविष्टा । तामाभृत्याव्यदधुःपुरुत्रातांससरेभाअभिसंनवते ।
उतत्वःपश्यन्नददर्शवाचमतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनां । उतोत्वस्मृतन्वाविस्सस्त्रेजायेन्नपत्यउशतीसवासाः । उतत्वसख्येस्थिर
पीतमाहुर्नंहिन्वत्यपिवाजिनेषु । अधेन्वाचरतिमाययेपवाचंशुश्रुवोअफलामपुष्पां ॥ १ ॥ यस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवा
च्यपिभागोअस्ति । यदाशणोत्यलंकंशृणोतिनहिप्रवेदसुकुतस्यपंथा । अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजेवष्वसमावभूवुः । आद
न्नासउपकक्षासउत्वेहृदाइवस्तात्वाउत्वेददृश्रे । हृदातृष्टेपुमनसोजेवेषुयद्ब्राह्मणाःसंयजतेसखायः । अत्राहत्वंविजहुर्वद्याभिरोह

ब्रह्माणोविचरंत्युत्वे । इमेयेनार्वाङ्मनपरश्चरंतिनत्राह्मणासोनमृतेकराम । तएतेवार्चमभिपद्यपापयामिरीस्तत्रतन्वतेअप्रजज्ञयः ।
 सर्वनंदितियशसागतेनसभासाहेनसख्यामखायः । किल्विपस्पृष्टिपुपणिर्ह्येग्रामरंहितोभवतिवाजिनाय । नृणांत्वःपोषमास्तेषु
 पुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्रीषु । ब्रह्मात्वोचदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्राविमिमीतउत्त्वः ॥२॥ तदस्तुमि० गृह्यं प्रप्रतिष्ठाभूकृत
 स्रतिष्ठिततमयावाचाशंस्तव्यंतस्माद्यद्यपिदूरद्वपश्छभतेगृहानेवैनानाजिगमियतिगृहाहिपञ्चानांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठा । नयंप्रजांभे
 गोपाय । अमृतत्वार्थजीवसे । जातांजनिष्यमाणांच । अमृतेमत्येप्रतिष्ठितां । अन्येपिमायंदिनीयादीनामंत्रायथागाखंय
 थावकाशंपठनीयाः ॥ ॥ ततस्तंकुमारंस्वदक्षिणतउपवेक्ष्यउपलेपाद्यग्निप्रतिष्ठांतंकृत्वा ममिद्वयमादायतिथ्यादिममुच्चार्यअ
 स्यकुमारस्यद्विजतासिद्ध्यर्थक्रियमाणेउपनयनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेग्रायित्याद्याधारात्रा
 ज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निपवमानंप्रजापतिंचाज्येनगेपेणस्विष्टकृतमित्यादिमद्योयश्च्यउत्यंतमुक्त्वा व्याहृतिभिरन्वायायपरि
 समूहनाद्याज्यसंस्कारांतंकृत्वा आचार्येभिःपश्चादवस्थायकुमारंप्राज्जुस्वमवस्थायर्कपीनार्थत्रिवृतंकार्पाससूत्रंकटानावध्यर्क
 पीनंपरिधाय्यद्वितीयजन्मन्युल्वप्रतिनिधिभूतमहतंशुक्लवासःसमंत्रकंपरिधाय्यान्येनकायायवामसातंत्र्यप्रावरयेत् । तत्रमं
 त्रः । युवंवस्त्राणीत्यस्यौचथ्योदीर्घतमामित्रावरुणौत्रिष्टुप् । वासोधारणेवि० । ॐ युवंवस्त्राणिपीनवामार्चमाथेयुवोरच्छिद्रामंते
 वोहसर्गाः । अवातिरतमनृतानिर्विश्वंक्रतेनमित्रावरुणासचेथे । प्रावरणार्थंकृष्णाजिनंवा तच्च त्र्यंगुलंचत्रहिलेमय

१ समुद्भवोभिरत्र ।

हेमास्वस्तये ॥ ४ ॥ विश्वेयजत्राअधिबोचतोतयेत्रायध्वनोदुरेवायाअभिहुतः । सत्ययावोदेवहूत्याहुवेमशृण्वतोदेवाअवसे
स्वस्तये । अपामीवामपविश्वामनाहुतिमपारातिदुर्विदत्रामघायतः । आरेदेवाद्वेषोअस्मद्युयोतनोरुणःशमयच्छतास्वस्तये ।
आरिष्टःसमतोविश्वएधतेप्रजाभिर्जायतेधर्मणस्पर्षि । यमादित्यासोनयथासुनीतिभिरतिविश्वानिदुरितास्वस्तये । यदेवासो
वथवाजसातौयशूरसातामरुतोहितेधने । प्रातर्यावाणंरथमिन्द्रसानसिमारिष्यंतमारुहेमास्वस्तये । स्वस्तिनःपथ्यासुधन्वसुस्व
स्त्य१प्सुवृजनेस्वर्वति । स्वस्तिनःपुत्रकुथेषूयोनिषुस्वस्तिरायेमरुतोदधातन । स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठारेकर्णःस्वत्यभिघावाममे
ति । सानोअमासोऽअरणेनिपातुस्वावेगाभवतुदेवगोपा । एवाहुतेःसनुरवीवृधद्वोविश्वआदित्याअदितेमनीपी । ईशानासो
नरोअमर्त्यनास्ताविजनोदिव्योगयेन ॥ ५ ॥ बृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्र्यत्प्रैरतनामधेयंदधानाः । यदेपांश्रेष्ठयदरिप्रमासीत्प्रे
णातदेपांनिहितंगुहाविः । सक्तुमिवतित्तनापुनंतोयत्रधीरामनसावाचमक्रत । अत्रासखायःसख्यानिजानतेभद्रैपांलुक्ष्मीनि
हिताधिवाचि । यज्ञेनवाचःपदवीर्यमायन्तामन्वविदन्नृपिपुप्रविष्टां । तामाभृत्याव्यदधुःपुरुत्रातांससेरभाअभिसनंवते ।
उतत्वःपश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःगुणवन्नशृणोत्येनां । उतोत्वस्मृतन्वां१विसस्त्रेजायेवपत्यउशतीसुवासाः । उतत्वंसख्येस्थिर
पीतमाहुनैनंहिन्वंत्यपिवाजिनेषु । अधेन्वाचरतिमायैपवाचंशुश्रुवाअफलामपुष्पां ॥ १॥ यस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवा
च्यपिभागोअस्ति । यदीशुणोत्यलंकशृणोतिनहिप्रवेदसुकृतस्यपंथां । अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजेवेष्वसमावभूयुः । आहु
घ्नासउपकक्षासउत्वहृदाइवत्तात्वाउत्वददृश्रे । हृदातेष्टेपुमनसोजेवपुयद्राह्मणाःसंयजंतेसखायः । अत्राहत्वंविजहुर्वेद्याभिरोह

ब्रह्माणोविचरंत्युत्वे । इमेयेनार्वाङ्मनपरश्चरंतिनत्राह्मणासोनसुतेकरामः । तान्तेवाचमभिपद्यपापयोमिरीमन्त्रं तन्वते अप्रजजयः ।
 सर्वेनंदंति यशसागतेन सभासाहेन सख्यामखायः । क्विन्वपस्पृत्पितृपणिह्योगामरं हितो भवति वाजिनाय । ऋचां त्वः पोषमाम्नेषु
 पुष्पान् गायत्रं त्वो गायति शकरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्वः ॥२॥ तदस्तु मि० गृह्यं प्रतिष्ठाभूकृत
 त्रतिष्ठिततमयावाचा शंस्तव्यं तस्माद्यद्यपि दूरं इव पशून् ह्रभते गृहानेनै नानाजिगमिपति गृहानि पञ्चानां प्रतिष्ठाप्रतिष्ठा । नर्यप्रजां मे
 गोपाय । अमृतत्वार्यजीवसे । जातां जनित्र्यमाणां च । अमृतैर्मृत्ये प्रतिष्ठितां । अन्येपि माध्यंदिनीयादीनां मन्त्राया आखंय
 थावकाशं पठनीयाः ॥ ॥ ततस्तं कुमारं स्वदक्षिणत उपवेदय उपलेपाद्यग्निं प्रतिष्ठातं कृत्वा समिद्वयमादायति व्यादिसमुच्चार्य अ
 स्य कुमारस्य द्विजतासिद्ध्यर्थं क्रियमाणे उपनयनहोमे देवतापरिग्रहार्थं मन्याधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्याहितेनात्रित्याद्याधाराया
 ज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निपवमानं प्रजापतिं चाज्येन गेयेण स्विष्टकृतमित्यादि मद्योयद्व्यडत्यंतमुक्त्वा व्याहृतिभिरन्नावाधाय परि
 समूहनाद्याज्यसंस्कारांतं कृत्वा आचार्यो गेः पश्चादवस्थाय कुमारं प्राञ्जुसमवस्थाय कौपीनार्थं त्रिवृतं कार्पाससूत्रं कटावाचद्व्यकौ
 पीनं परिधाय्य द्वितीयजन्मन्युल्वप्रतिनिधिभूतमहतं शुक्लं चासः समंत्रकं परिधाया न्येन कापायचामसातं यत्र प्रावरयेत् । तत्र मे
 न्नः । शुवं वस्त्राणीत्यस्यौ चथ्यो दीर्घतमामित्रावरुणां त्रिष्टुप् । आसो धारणे वि० । ॐ युवं वस्त्राणि पीवृमावमाथे युवोरच्छिद्रामंतं
 वोहूंसर्गाः । अवातिरतमनृतानि विभ्वं कृतेन मित्रावरुणासचेथे । प्रावरणार्थं कृष्णाजिनं वा तच्च त्र्यंगुलं च वहिल्लोमय

१ समुद्धवोमित्र ।

ह्रास्याच्चतुरंगुलम् । अजिनंधारयेद्विप्रश्चतुर्विंशष्टयोडशैः । इति । मित्रस्यचक्षुरित्यस्यवामदेवोऽजिनं त्रिष्टुप् । अजिनधारणे विनियोगः । ॐ मित्रस्य चक्षुर्धरुणं वलीयस्तेजोयशस्वीस्थविंरसमिद्धं । अनाहुनस्यं वसनं जरिष्णुपरीदं वाज्यजिनंदधे हं । ततो द्विजत्वचिह्नार्थं यज्ञोपवीतमिति स्य परब्रह्म परमात्मा त्रिष्टुप् । श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठानसिद्ध्यर्थं द्विजत्वसिद्धये यज्ञोपवीतधारणे वि० । ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजोपतेर्यत्सहजैः पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुच्य भ्यञ्जोपवीतं बलमस्तु तेजः । इति मंत्रं वाचयित्वा तदक्षिणबाहुमुद्धार्य उपवीतं धारयित्वा कुमारमात्मनो ग्नेश्च मध्येन यज्ञपात्रोत्तरभागं मयित्वा तत्र विधिवदाचमय्य पुनस्तथैवानीय स्वदक्षिणे उपवेश्य बहिरास्तरणादिस्त्रुवसं मार्जनांतं कृत्वा ब्रह्मचार्यन्वारब्धध्माधानाद्याधारांतमाज्यभागवर्जं कुर्यात् । ततः अग्न्याथूपीति तिसृणां शतं वैखानसाः क्रपयः अग्निः पचमानो देवतागायत्रीच्छंदः ।

१ केगवनारायणमाधेवेति नामभिराचमनम्, गोविदनाम्ना दक्षिणकरमार्जनम्, विष्णुना अधरं मृजेत्, मधुसूदनेन ओष्ठमृजेत्, त्रिविक्रमेण ओष्ठानुन्मार्जेयेत्, वामनेन उदकाभिमंत्रणं कृत्वा, श्रीयरेण वामहस्तप्रक्षालनम्, हृषीकेशेन दक्षिणपादस्पर्शनम्, पद्मनाभेन वामपाद०, दामोदरेण मस्तकप्रोक्षणम्, संकर्षणेन ऊर्ध्वोष्ठस्पर्शं अंगुल्यग्रेः, वासुदेवेन दक्षिणनासामंगुष्ठतर्जनीभ्यां स्पृशेत्, ग्रद्युम्नेन वामनासामंगुष्ठतर्जनीभ्यां, अनिरुद्धेन दक्षिणनेत्रं अंगुष्ठानामिकाभ्यां स्पृशेत्, पुरुषोत्तमेन वामनेत्रतथा, अधोक्षजेन दक्षिणकर्णस्पर्शं अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां, नारसिंहेन वामकर्णस्पर्शं तथा, अच्युतेन नाभिस्पर्शं अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां, जनार्दनेन हृदयस्पर्शं तलेन, उपेद्रेण मूर्धानपाणिना स्पृशेत्, हरिणा दक्षिणमुजस्पर्शं अंगुल्यग्रेः, श्रीकृष्णेन वाममुजस्पर्शं तथा । इतीविधिवदाचमनम् ।

उपनयनप्रधानज्यहोमेविनियोगः । ॐ अग्नआयूषिपवसआसुवोर्जमिपंचनः । आरेर्वाधस्वदुच्छुनांस्वाहा । अग्नयेपव
मानायेदंनममेतित्यागः । एवमग्नेपि । ॐअग्निर्ऋषिःपवमानःपांचजन्यःपुरोहितः । तमीमहेमहागयंस्वाहा । अग्नये० । ॐ
अग्नेपवस्वस्वपाअस्मेवर्चःसुवीर्यं । दधद्रुयिमयिपोपंस्वाहा । अग्नये० । प्रजापतइत्यस्यहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्विष्टुप् । उपन
यनप्रधानज्यहोमेवि० । ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरितावभूव । यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोर
यीणांस्वाहा । प्रजापतयइदं० । अथाचार्यउत्तरतोन्नेःप्राङ्मुखस्तिष्ठेत् । कुमारोप्यग्न्याचार्ययोर्मध्येनगत्वाआचार्याभिमुख
स्तिष्ठेत् । अथाचार्यःसंयतात्माकुमारस्यशुचित्वसिद्धयेसवितृदेवतातृप्तयेचांजलिधारणंकुर्यात् । तच्चेत्थं । शुद्धोदकेनशि
ष्यांजलिमापूर्यस्वस्यांजलिमन्येनपूरयित्वा । तत्सवितुरित्यस्यग्न्यावाश्वःसवितानुष्टुप् । ॐ तत्सवितुर्वृणी
महेवयंदेवस्यभोजनं । श्रेष्ठसर्वधार्तमंतुरंभगस्यधीमहि । अनेनस्यांजल्युदकंशिष्यांजलाववक्षार्यतज्जलंकुमारांजलिनैवावक्षा
रयेत् । ततःशिष्यत्वसिद्धयर्थवटोर्हस्तंगृह्णीयात् । तत्रमंत्रः । ॐ देवस्यत्वासवितुःप्रसवेभिनोर्वाहुभ्यांपृष्णोहस्ताभ्यांहस्तंगृह्णा
मीतिचजुरंतेमुकशमन्नितिकुमारस्याभिवादनिकंनामगमार्तंसंबुद्ध्यानिर्दिश्य दक्षिणेनपाणिनाकुमारस्यसांगुष्ठंदक्षिणपाणिगृ
हीत्वा पुनरपिपूर्ववदुदकपूरणादिकृत्वा सवितातेहस्तमग्रभीदितिमंत्रातेपूर्ववद्वदुनामोक्त्वाहस्तंगृहीत्वा पुनरपिपूर्ववत्पूरयि
त्वाअग्निराचार्यस्तवेतिमंत्रातेपूर्ववत्तन्नामनिर्दिश्यहस्तंगृह्णीयात् । अथाचार्योब्रह्मचारिणासहनिष्क्रम्यदेवसवितरेषतेब्रह्मचा
रीतंगोपायसमामृतेत्युच्चार्यसंरक्षणार्थंनतपतयेआदित्यायबहुंददामीतिमनसास्मरन्ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेत् । ततःउभा

वपिपूर्ववदुत्तरतोऽग्रेऽन्योन्याभिमुखौतिष्ठताम् । अथाचार्यः कस्यब्रह्मचार्यसिप्राणस्यब्रह्मचार्यसिकस्त्वाकमुपनयतेकायत्वापरि
ददामीतिमंत्रं जपन्कुमारं प्रजापतये मनसा समर्प्य । युवासुवासा इत्यस्य कौशिको विश्वामित्रो यूपस्त्रिष्टुप् पूर्वार्धचस्य प्रदक्षि
णावर्तने उत्तरार्धचस्य पाणिभ्यां बटोर्हृदयालं वने विनियोगः । ॐ युवासुवासाः परिवीत आगात्स उश्रेयां न भवति जायमानः ।
इत्यर्धचमुच्चारयन्वदुं प्रदक्षिणमावर्त्य प्राङ्मुखमवस्थापयेत् । ततः कुमारं स योरुपरि स्वपाणी गमयित्वा । ॐ तं धीरासः कवय
उन्नयंति स्वाध्याधोऽमुं मनसा देवयंतः । इत्युत्तरार्धचमुच्चार्य तद्दृढय प्रदेशं सकृत् पाणिभ्यां स्पृशेत् । ततः आचार्य आत्मानमग्निं चांत
राबहुनीत्वा प्रत्यगग्नेः स्वयमुपविश्य स्वस्य दक्षिणतः प्राङ्मुखं तमुपवेशयेत् । ततो बहुरग्नेः परिसमूहन पर्युक्षणे कृत्वा वृत्तिकारम
ते त्वकृत्वा । अग्नये समिधमित्यस्य हिरण्यगर्भोऽग्निर्बृहती । समिदाधाने विनियोगः । ॐ अग्नये समिधमा हर्षबृहते जातवैदसे ।
तया त्वमग्नेवर्धस्व समिधान्नह्मणा वयं स्वाहेति समिधमा धाय अग्नय इदं नममेत्युद्देशत्वा गौकृत्वा पाणिं प्रक्षाल्याग्निं स्पृष्ट्वा ॐ तेज
सामासमनज्मीति संवृतोष्ठद्वयं मुखमवाङ्निमृज्य पाणिं प्रक्षाल्य पुनरग्निं स्पृष्ट्वा मंत्रेण तथैव मुखं निमृज्य पाणिं प्रक्षाल्याग्निं स्पृष्ट्वा मंत्रे
ण तथैव मुखं निमृज्य पाणिं प्रक्षालयेत् । ततस्तिष्ठन् प्रणतिमुद्रां कृत्वा । मयि मे धामिति पण्णां हिरण्यगर्भऋषिः पूर्वेषां त्रयाणाम
ग्नींद्रसूर्या देवताः उत्तरत्रयाणामग्निर्देवता गायत्री च्छंदः । अग्न्युपस्थाने वि० । ॐ मयि मे धामयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु ।
मयि मे धामयि प्रजां मयींद्र इंद्रियं दधातु । मयि मे धामयि प्रजां मयि सूर्योऽभ्राजो दधातु । यत्तै अग्ने ते जस्ते नाहते जस्वी भूयासं । यत्तै
अग्नेवृचस्ते नाहं वृचस्वी भूयासं । यत्तै अग्ने हरस्ते नाहं हरस्वी भूयासं । इति पणमंत्रैरग्निमुपस्थाप्य । मानस्तोक इति कुत्सोरुद्रो जगती ।

विभूतिग्रहणेविनियोगः । ॐ मानस्तोकेतनयेमानंआचौमानोगोषमानोअश्वेषुरीरिषः । वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हवि
 र्भूतःसदुमित्त्वोहवामहे । इत्यनेनभस्मादायथाचारंत्र्यायुषंजमदग्निरितिललाटे कश्यपस्यत्र्यायुषमितिकण्ठे अगस्त्यस्यत्र्यायु
 षमितिनाभौ यदेवानांत्र्यायुषमितिदक्षिणस्कंधे । तन्मेअस्तुत्र्यायुषमितिवामस्कंधे सर्वमस्तुशतायुषमितिशिरसिधारयेत् ।
 पुनःपरिसमूहनपर्युक्षणेकृत्वाकृतांजलिस्तिष्ठन् ॐ चमेस्वरश्चमेयंशोपंचतेनमश्च । यत्तेन्यूनतस्मैतउपयत्तेतिरिक्तस्मैतेनमः ।
 अग्नयेनमः स्वस्ति । श्रद्धांमेधांयशःप्रज्ञांविद्यांबुद्धिंश्रियंवलम् । आंयुष्यंतेजआरोग्यंदेहिमेहव्यवाहन हव्यवाहनोन्नमइ
 त्यग्निमुपस्थाय । अग्नेरुत्तरतोगत्वाप्रत्यङ्मुखीभूयाचार्याभिमुखोभूत्वादक्षिणजानुभूतलेनिधायपाणिभ्यांयथासव्यदक्षिणंश्रो
 त्रेसंसृश्यव्यस्तपाणिराचार्यस्यदक्षिणपादंस्वदक्षिणहस्तेनसव्यंचसव्यहस्तेनजानुप्रभृतिपादपर्यंतंस्पृष्ट्वाऽमुकगोत्रोमुकशर्माहं
 भोअभिवादयइत्युच्चारयन्शिरोवनतिपूर्वकमभिवाद्याचार्येणायुष्मान्भवसौम्यदेवदत्तशर्मन्इतिप्रत्युक्ताशीर्वादोविनयावन
 तोभूत्वासावित्र्युपदेशंवाञ्छन् । (शिष्टाचारप्राप्तंसावित्रीपूजनंगोप्रदानंचकृत्वा) । अधीहिभोःसावित्रीभोऽअनुब्रूहीत्याचार्य
 प्रत्युक्त्वास्ववामपाणिमुत्तानीकृत्यदक्षिणपाणिंन्यङ्मुखीकृत्यसंधायपाणिपृष्ठमंगुलीश्चांगुष्ठौचहृढीकृत्यकृतंब्रह्मांजलिंदक्षिणां
 केनिक्षिप्याचार्यातिकआसीत् । (गायत्र्युपदेशस्त्वग्नेरुत्तरतएवस्यात् । यद्यपिआश्वलायनसूत्रेअग्नेरुत्तरतोदक्षिणतोवादेश
 स्यानुक्तत्वाद्विच्छयाविकल्पःप्राप्तस्तथापिसांख्यायनसूत्रेअग्नेरुत्तरएवोपदेशोविहितः । वेदैक्यात्तत्सूत्रमेवकार्यंसर्वशाखाप्र
 त्ययमेकेकमेत्युक्तत्वात् अविरोधमन्यतोग्राह्यमित्युक्तेश्चसांख्यायनसूत्रेचैवमुत्तरेणाग्निमुपविशतः) । अथाचार्यस्तदंजलिं

तत्परिधानीयवाससाच्छाद्य स्वपाणिभ्यांतदंजलिपरिगृह्य प्रणवव्याहृतिपूर्वकंसावित्रीप्रथमंपादशःस्वयमुक्त्वावाचयेत् ततो
 धर्चशस्ततःसर्वा । एवंग्रहणाशकौयथाशक्तिस्वयमुक्त्वावाचयेत् । तद्यथा । प्रणवस्यपरब्रह्मऋषिःपरमात्मादेवता देवी
 गायत्रीच्छंदः व्याहृतीनांपरमेष्ठीप्रजापतिःप्रजापतिर्बृहती गायत्र्याविश्वामित्रःसवितागायत्री उपनयनेवि० । (भूर्भुवः
 स्वःपूर्वतुसावित्रीवाचयेदथ । पादंपादंचसावित्र्याःस्वयमुक्त्ववाचयेत् । ततस्त्वर्धर्चमर्धर्चसर्वातामथवाचयेत् । एवंवक्तु
 मशक्तश्चेतंयथाशक्तिवाचयेत्) । गायत्रीवाचयित्वा । ततः ममव्रतइतिमंत्रस्यप्रजापतिर्ऋषिः बृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप्छंदः
 वटोर्हृदयेऊर्ध्वागुलिपाणिनिधानेवि० । ॐ ममव्रतेहृदयंतदधामिममंचित्तमनुचित्तैतदस्तु । ममवार्चमेकव्रतोजुषस्वबृहस्पति
 द्यानियुनक्तुमह्यं । इतिस्वपाणिमूर्ध्वागुलिंब्रह्मचारिणोहृदयदेशेनिधाय तस्यरक्षार्थंशुद्धयर्थंचमेखलामावधीयात् । इयंदुरुक्ता
 दितिद्वयोर्वामदेवोमेखलात्रिष्टुप् । मेखलाबंधनेवि० । ॐ इयंदुरुक्तात्परिवार्धमानाशर्मवरुथंपुनतीनआगात् । प्राणापाना
 भ्यांवलमाभरंतीप्रियादेवानांसुभगांसुभगांमेखलेयं । ऋतस्यगोप्त्रीतर्पसःपरस्पीप्त्रीतीरक्षःसहमानाअरातीः । सानःसमंतमनुपरैहि
 भद्रयाभर्तारस्तेमेखलेमारिषाम । इतिमंत्रंवाचयित्वामेखलांत्रिरावर्त्यनाभिप्रदेशेग्रंथित्रयंकुर्यात् । तदाबहुःसरहस्यांगसहित
 वेदत्रयेणावृतोहमितिमन्येत । ततस्तद्धर्मस्ययोगक्षेमार्थमधर्मनिवृत्तयेचकेशसंमितंपालाशंदंडंदद्यात् । स्वस्तिनइत्यस्यस्व
 स्त्यात्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । दंडदानेवि० । ॐ स्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगःस्वस्तिदेव्यदितिरनुवर्णः । स्वस्तिपूपाअसुरो
 दधातुनःस्वस्तिद्यावापृथिवीसुचेतुना । ततोवटोस्तद्ग्रहणेमंत्रः । अदांतंदमयित्वामांमार्गसंस्थापयन्स्वयं । दंडःकरेस्थितो

यस्मात्तस्माद्रक्षयतोभयमितिवाचयेत् । ततःकुमारस्याचारमादिशेत् । ब्रह्मचार्यसि । अपोशान । शास्त्रविहितंआचमनंकुरु ।
 मूत्रपुरीषादौशुद्ध्यर्थमित्यर्थः । कर्मकुरु । संध्योपासनादिकर्मकुर्वित्यर्थः । दिवामास्वाप्सीः । आचार्याधीनोवेदमधीष्व । सायं
 प्रातर्भिक्षेथाः । सायंप्रातःसमिधमाधेहि । द्वादशवर्षाणिवेदग्रहणांतंवाब्रह्मचर्यचरेति । प्रैपार्थान्वोधयेत् । ततःस्विष्टकृदादिहो
 मशेषंसमाप्याग्निमेधाजननांतरक्षेत् । तत्रैवसायंप्रातरग्निकार्यकुर्यात् । ततोऽनुप्रवचनीयहोमब्राह्मणभोजनपर्यासांतंडुलरूपां
 भिक्षांयाचेत् । तत्रक्रमः । भिक्षापात्रमादायादौमातरं भवतीभिक्षांददात्विति । अथपितरं भवान्भिक्षांददात्विति । (आदि
 मध्यावसानेषुभवच्छब्दोपलक्षिता । ब्राह्मणक्षत्रियविशांभैक्ष्यचर्यायथाक्रममितिमनूक्तेः) । एवंमातुःस्वसारंस्वभगिनीमन्या
 नपिबांधवानप्रत्याख्यायिनोऽप्रत्याख्यायिनीश्चयाचयित्वाभैक्षमाचार्यायनिवेद्यबहुर्मध्याह्नसंध्यांकुर्यादितिप्रयोगपारिजाते ।
 नेतिकृष्णभट्टीकारः । ततोब्राह्मणाशिषांग्रहणम् ॥ तत्रमंत्राः ॥ ॐ बृहस्पतेप्रथमंवाचइति सूक्तं । ॐ तैवदन्प्रथमाब्रह्म किल्वि
 षेकूपारःसलिलोमातरिश्वा । वीळुहरस्तपउग्रोमयोभूरापोदेवीःप्रथमजाकृतेन । सोमोराजाप्रथमोब्रह्मजायांपुनःप्रायच्छदह
 णीयमानः । अन्वर्तितावरुणोमित्रआसीदुग्निहोताहस्तगृह्यानिनाथ । हस्तैनैवग्राह्यआधिरस्याब्रह्मजायेयमितिचेदवोचन् ।
 नदूतायग्रह्यैतस्यपुषातथाराष्ट्रं गुपितंक्षत्रियस्य । देवाएतस्यामवदंतपूर्वैसप्तऋषयस्तपसेयेनिषेदुः । भीमाजायाब्राह्मणस्योप
 नीतादुर्धादधातिपरमेव्योमन् । ब्रह्मचारीचरतिविविषःसदेवानाभवत्येकमंगं । तेनजायामन्वविंदुहुहस्पतिःसोमैननी
 तांजुह्वीनदेवाः । पुनर्वैदेवाअददुःपुनर्मनुष्याउत । राजानःसत्यंकृण्वानाब्रह्मजायांपुनर्ददुः । पुनर्दार्यब्रह्मजायांकृत्वीदेवै

निकिल्बिषं । ऊर्जपृथिव्याभक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ५ ॥ तदस्तु मित्रावरुणातद्देशं यो रस्मभ्यमिदमस्तु शस्तं । अशीमहि
गांधमुतप्रतिष्ठानमोदिवेबृहतेसादनाय । गृहवैप्रतिष्ठासूक्तं तत्प्रतिष्ठिततमयावाचां शस्तव्यं तस्माद्यद्यपि दूरइव पशून्छभते गृहा
नेवैनानाजिगमिषति गृहाहि पशूनां प्रतिष्ठाप्रतिष्ठा । आपस्तंबशाखायां । नर्यप्रजां भोगोपाय । अमृतत्वाय जीवसे । जातां जं
निष्यमाणां च । अमृतैस्तस्ये प्रतिष्ठितां । इति । देशं ते शतं वा ब्राह्मणा उपनयने भोज्याः । ततो गुरु संनिधावच पलस्तिष्ठन्नहः
शेषं नीत्वा सायं वंदितसंध्यौ उपनायनिकान्नेरंतिक आसीनः प्राणानायम्य सायमग्नि कार्य करिष्ये इति संकल्प्य परिसमूहन पर्युक्षणे
कृत्वा पूर्ववत्समिधमाधाय त्रिमुखं पूर्ववदवमृज्य उक्तपणमंत्रैरुपस्थाय । ॐ मानस्तोके तनये मान आयौ मानो गोषमानो अश्वे
बुरीरिषः । वीरान्मानो रुद्रभामितो वधीर्हविष्मंतः सदुमित्त्वाहवामहे । इति मंत्रेण भस्मादायत्र्यायुषमित्यादि मंत्रस्तत्स्थाने
बुपूर्ववद्धृत्वा पुनः परिसमूहन पर्युक्षणे कृत्वा कृतां जलिस्तिष्ठन्नोचम इत्युपतिष्ठेत् ॥ अथानुप्रवचनीय होमः । अथाचार्योऽस्त
मितेग्नेः पश्चात्स्वासीनः प्राणानायम्य ब्रह्मचारिणं दक्षिणत उपवेश्य तिथ्यादिसंकीर्त्य उपनयनांगभूतमनुप्रवचनीय होमं करिष्ये इ
तिसंकल्प्य । अत्र करिष्यमाणे नुप्रवचनीय होमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहिते ग्रावित्याद्याधारावाज्ये
नेत्यंतमुक्त्वा त्रप्रधानं सदसस्पतिं सवितारं मृषी निति प्रधानं देवताश्च रुद्रव्येण शेषेण स्वितृकृतमित्यादिसद्यो यक्ष्य इत्यंतमुक्त्वा
भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समिधौ हुत्वा परिसमूहनादि प्रणीता प्रणयनांतं कृत्वा तद्भिक्षाद्रव्यं चतुरश्रचतुरो मुष्टीन् तूष्णीं देवतात्रयस्य विप्र
त्रयस्य भोजनपर्याप्तं निरुप्य तूष्णीं प्रोक्ष्य त्रिःफलीकृत्य त्रिःप्रक्षाल्य श्रपयित्वा शृतः स्थालीपाक इत्याचार्याय निवेदयेद्बहुः । बटोरे

वंकरणाशक्तौतद्धुनान्येनवाकारयेत् । ततोब्रह्मचारिणान्वारब्धोगुरुराज्यसंस्काराद्याधारातंकृत्वाप्रधानहोमंकुर्यात् ।
 अवदानधर्मेणावदाय सदसस्पतिमित्यस्यकाण्वोमेधातिथिःसदसस्पतिर्गायत्री अनुप्रवचनीयप्रधानचरुहोमेविनि० । ॐ सदं
 सस्पतिमश्रुतंप्रियमिंद्रस्यकाम्यं । सनिमेधार्मयासिषंस्वाहा । सदसस्पतयइदं० । तत्सवितुरित्यस्यगाथिनोविश्वामित्रःसविता
 गायत्री । विनियोगउक्तवत् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि । धियोयोनःप्रचोदयात्स्वाहा । सवित्रइदं० । ॐ ऋषि
 भ्यःस्वाहा । ऋषिभ्यइदं० । एवंत्रिभिर्मन्त्रैर्हुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यतदवशिष्टान्नेनज्यवरान्ब्राह्मणान्भोजयित्वातैर्वेद
 समाप्तिवाचयेत् । ततोब्रह्मचारीअक्षारालवणमन्त्रंमुक्त्वाधःशयीत । मेधाजननंयावत्तावदेवगुरुंप्रसादयन्वर्तेत । यदागर्ज
 नाद्यनध्यायशंकातदादिवैवचरंश्रपयेत् । होमस्तुसायंसंध्योत्तरमेवतदानानध्यायदोषः । तदुक्तंसंग्रहे नसंध्यागर्जितेकाले
 नवृष्टयुत्पातदूषिते । ब्रह्मौदनंपचेदमौपक्वंचेन्ननिवर्तते । तथा ब्रह्मौदनंपचेदह्निपक्वमन्नंनदुष्यति । तथाचोपनयनानुप्रवच
 नीयचरुश्रपणयोरंतरानध्यायेपुनरुपनयनम् । एषप्रयोगःस्वस्वकालकृतसंस्कारस्य । असंस्कृतस्यतुविशेषउच्यते । आचार्य
 उपनयनात्पूर्वदिनेबहुनासहमंगलस्नातःप्राणानायम्यतिथ्यादिसंकीर्त्यममकुमारस्यगर्भाधानपुंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्म
 नामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचौलांतानानवसंस्काराणांकालातिपत्तिदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थप्रायश्चित्तहोमंकरि
 ज्य इतिसंकल्प्योपलेपादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा विधिवदाज्यंसंस्कृत्याधारांतंकृत्वातीतकर्मसंख्यया ॐ भूर्भुवःस्वःस्वाहे

त्याज्याहुतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य चौलातिरिक्तसंस्काराणाप्रमादादकरणेप्रत्येकंपार्दकृच्छ्रं चौलाकरणेऽर्धकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वकंचौलातिरिक्ताकरणेप्रत्येकमर्धकृच्छ्रंचौलाकरणेकृच्छ्रंबुदुनाकारयेत् । अशक्तौतत्प्रत्याम्नायत्वेनगोदानतिलाहुतिसहस्रदशसहस्रगायत्रीजपद्वादशब्राह्मणभोजनादिष्वेकंप्रायश्चित्तंकारयित्वाऽतीतानिजातकर्मादीनि कृत्वा पूर्वोक्तप्रकारेणोपनयनतंत्रसर्वमाचरेत् । उपनयनेनसहचौलकरणे पूर्वेषुःसंस्कारद्वयंसंकीर्त्युगपत्स्वस्तिवाचनग्रहयज्ञनां दीश्राद्धानि कृत्वा परेद्युर्मगलस्नानादिब्रीह्यादिपात्रचतुष्टयदानांतंपूर्वोक्तंचौलप्रयोगंसर्वकृत्वा पुनस्तिथ्यादिसंकीर्त्य उपनयनसंकल्पाद्यनुप्रवचनीयहोमांतंसर्वकार्यम् । इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्ने उपनयनप्रयोगः ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥

अथ मेधाजननम् ॥ ॥ प्रागुक्तक्रमेण चरितव्रतस्य ब्रह्मचारिणे मेधासिद्ध्यर्थमाचार्यश्चतुर्थदिवसे मेधाजननाख्यं कर्म कुर्यात् । तत्रायंक्रमः । प्रत्यग्वायव्योदकप्रागुदकपूर्वान्धतमस्यांदिशिशाखावर्जितंपलाशंतदभावेसशाखंवातदभावेकुशस्तंववा तदसंभवेस्वगृहऐशानदिग्भागेसर्वतोद्वादशांगुलांत्रिमेखलांवेदिकृत्वा तस्यांपत्रांकुरसमन्वितामार्द्रापलाशशाखांसमूलंकुशस्तंववाप्रति

१ पादकृच्छ्रार्धकृच्छ्रयोगोर्गोदानरुद्रैकादिशिनीजपादिरूपप्रत्याम्नायासंभवान्तिलहोमाद्यन्यतमएवप्रत्याम्नायः । सचतुरीयांशरूपोऽर्धरूपइति पादकृच्छ्रार्धकृच्छ्रानुसारेणकल्पनीयः । पादकृच्छ्रादीनामनुकल्पाः विष्णुः—पादकृच्छ्रेवस्त्रदानंकृच्छ्रार्धेतैलकांचनं । पादहीनेतुगामेकांकृच्छ्रे गोमिश्रं नंस्मृतं इति स० । तैलयुक्तंकांचनंतैलकांचनम् । २ अत्रकालनिर्णयेननुकल्पाः—सावित्रीग्रहणादूर्ध्वतदिनेवाचतुर्थके । प्रथमेवदेतृतीयेवाद्वादशेव्रतमुत्सृजेदिति गोभिलः ।

ष्ठाप्यब्रह्मचारिणान्वारब्धः संकल्पपूर्वकंपूजांकुर्यात् । तत्रक्रमः । तिथ्यादिसंकीर्त्यममकुमारस्योपनयनव्रतसमाप्तिवेदग्रह
 णसामर्थ्यलक्षणमेधासिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमेधाजननाख्यकर्मकरिष्ये इतिसंकल्प्य शौनकमतेपुण्याहवाचनमपि
 कृत्वा मेधाजननकर्मणिपूर्वोक्तफलसिद्ध्यर्थमेधापरनामकसावित्रीपूजनमहंकरिष्ये । इतिसंकल्पः । पलाशशाखायामेधायैनम
 इतिनाममंत्रेणावाहनाद्युपचारान्कृत्वा यावकसक्तुमोदकमिश्रमन्नं निवेद्य पुनश्च पूर्ववदभ्यर्च्य ब्रह्मचारिणाप्रणमय्य शुद्धजलपा
 त्रोदकेन सेचनं कुर्वता बडुना त्रिःप्रदक्षिणं कारयन्मंत्रं वाचयेत्प्रणामयेच्च । ॐ सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां
 सुश्रवः सौश्रवं संकुरु । यथा त्वं देवाना यज्ञस्य निधिपोस्येव महं नुष्याणां वेदस्य निधिपोभूया सं इति । प्रतिप्रदक्षिणं मंत्रावृत्तिं प्रणामं
 च कारयेत् । ततो ब्रह्मचारी स्नात्वा नवान्यज्ञोपवीताजिनमेखलादंडानुपनयनवत्समं त्रकं धृत्वा पुराणानि पलाशसन्निधौ वि
 सृज्य पूर्वधृतवाससीगुरवे दत्वा मेधामह्यमितिसूक्तं विप्रैः पाठयित्वा विधिवत्स्वस्तिवाचनं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां यथाश
 क्तिं दत्वा तान्भोजयित्वा नमस्कृत्या शिषोगृहीयात् । अथ मेधामह्यमितिसूक्तम् । ॐ मेधामह्यमंगिरसो मेधां ससर्षधो ददुः ।
 मेधाभिर्द्रश्चाग्निश्च मेधां धाता ददातुते । मेधातेवरुणो राजा मेधा देवी सरस्वती । मेधाते अश्विनौ देवा वार्धतां पुष्करस्रजा । यामे
 धा अप्सरस्सु गंधर्वेषु च यन्मनः । देवीयामानुषी मेधा सामा विशतादि माम् । यन्मेनो क्तं तद्रमतां शक्यं यदनुब्रवे । निशामते
 निशामहे मयि व्रतं सह व्रतेषु भूया सं ब्रह्मणा संगमे महि । शरीरं मे विचक्षणं वाङ्मे मधुमद्रुहाम् । अबृद्धमहमसौ सूर्यो ब्रह्मणानीस्थः
 श्रुतं मे मा प्रहासीः । मेधा देवी मनसारे जमानां गंधर्वजुष्टां प्रतिनोजुषस्व । मह्यं मेधां वदुमह्यं श्रियं वद मेधावी भूया समजराजरिष्णु ।

सदसस्पतिमद्भुतंप्रियमिंद्रस्यकाम्यं । सन्निमेधामयासिषं । यामेधांदेवर्गणाःपितरश्चोपासते । तयामामेधयामेमेधाविनं
कुरु । मेधाव्यहं सुमनाःसुप्रतीकःश्रद्धामनाःसत्यमतिःसुशेवः । महायशाधारयिष्णुःप्रवक्ताभूयासमस्येस्वधयाप्रयोगे ॥ ॥
इतिनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेमेधाजननांतउपनयनप्रयोगः ॥ ॥

अथमहानाम्नादिब्रतानि ॥ ॥ तत्राद्यंतावत् जन्मप्रभृतित्रयोदशेवर्षेउक्तोदगयनादिकालेमहानाम्नीव्रतंकार्यम् । पूर्वं
द्युराचार्योब्रह्मचारिणासहसुस्नातःकृतनित्यंक्रियःप्राणानायम्य तिथ्यादिसंकीर्त्येनंब्रह्मचारिणंमहानाम्नीरध्यापयिष्यंस्तदादौ
महानाम्नीव्रतसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंहोमंकरिष्ये । तदंगतयास्वस्तिवाचनांकुरार्पणग्रहयज्ञाभ्युदयिकश्राद्धानिकरिष्ये
इतिसंकल्प्य पूर्वोक्तवत्तानिकृत्वा पूर्वद्युर्ब्रह्मचारिणावपनस्नानेकारयित्वा बद्धशिखंतंसुमुहूर्तस्वदक्षिणतउपवेश्य विधिवत्कौ
तुकमावध्य संकल्पपूर्वकमुपलेपनाद्याग्निप्रतिष्ठांतंकर्मकृत्वा समिद्धयमादायतिथ्यादिसंकीर्त्य अस्यब्रह्मचारिणोमहानाम्नीव्र
तांगभूतंहोमंकर्तुंदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेन्नावित्याद्याधारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निपवमानंप्र
जापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वा व्याहृतिभिरन्नावाधायोद्देशत्यागौकृत्वापरिसमूहनाद्याज्यसं
स्कारांतंकृत्वा अथाचार्यउत्थायान्नोःपश्चादवस्थाय ब्रह्मचारिणंप्राङ्मुखमवस्थाय कौपीनार्थंत्रिवृतंकार्पाससूत्रमावध्यकौपीनं
धारयित्वा । युवंवस्त्राणीत्यस्यौचध्योदीर्घतमामित्रावरुणौत्रिष्टुप् । वासोधारणेविनियोगः । ॐ यवंवस्त्राणिपीवुसावसाथे
युवोरच्छिद्रामंतवोहुसर्गाः । अवातिरतमनृतानिर्विश्वंऋतेनमित्रावरुणासचेथे । इतिमंत्रावृत्त्याऽहतंशुक्लवासःपरिधायान्ये

नकाषायवस्त्रेण प्रावृणुयात् । ततो यज्ञोपवीतं समन्त्रकंधारयित्वा तमात्मान्योर्मध्ये न यज्ञपात्रोत्तरभागं मयित्वा तत्र विधिव
दाचमय्य तथैवानीयोपवेदय बहिष्याज्यासादनांतंकृत्वा ब्रह्मचारिणादक्षिणहस्तेन स्पृष्टः सन्नाधारांतंकृत्वा आज्यभागवर्जमग्न
आयूंषीत्यादिभिश्चतुर्भिश्च तस्र आज्याहुती जुहुयात् । अग्न आयूंषीति तिसृणां शतं वै खानसा ऋषयः अग्निः पवमानो देवता गाय
त्री छंदः । महानाम्नी प्रधानाज्य होमे वि० । ॐ अग्न आयूंषि पवस आसवोर्जमिपंचनः । आरेवाधस्व दुच्छुनां स्वाहा । अग्नये
पवमानायेदं० । ॐ अग्निर्ऋषिः पवमानः पांचजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयं स्वाहा । अग्नये० । ॐ अग्ने पवस्व स्वर्पा अ
सेवर्चः सूवीर्यं । दधद्रथिमयि पोषं स्वाहा । अग्नये० । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । महा० प्रधानाज्य हो० । ॐ प्रजा
पते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिताम्रभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणां स्वाहा । प्रजापतय इदं० ।
तत आचार्य उत्तरतो गेः प्राङ्मुखो ब्रह्मचारी चाचार्याभ्योर्मध्ये न गत्वा चार्थस्य पुरतोभिमुखस्तिष्ठेत् । ततः आचार्यः संयतः सूर्या
त्मा संस्तस्य शुचित्वसिद्धये सवितु देवता तृप्तये चांजलि क्षारणं कुर्यात् । तत्र क्रमः । जलपात्रोदकेन शिष्यांजलिमापूर्य स्वस्यांज
लिमन्येन पूरयित्वा । तत्सवितुरित्यस्य श्यावाश्वः सवितानुष्टुप् अंजलि क्षारणे विनियोगः । ॐ तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य
भोजनं । श्रेष्ठं सर्वधातं मृतुं भर्गस्य धीमहि । इति स्वांजलिस्थोदकं शिष्यांजलाववक्षार्य तज्जलं वटोरंजलि नैवावक्षारयेत् । तत
आचार्यो वटोर्हस्तं गृहीयात् । तत्र मंत्रः । देवस्य त्वासवितुः प्रसवे श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यमुकशर्मन्निति
वटोरभिवादनीयं नाम शर्मोतं संबुद्ध्या मंत्रांते निर्दिश्य दक्षिणपाणिना सांगुष्ठं वटोर्दक्षिणपाणिं गृहीत्वा पुनरपि पूर्ववदुदकपूरणा

दिकृत्वा सवितातेहस्तमग्रभीदितिमंत्रांतेपूर्ववन्नामनिर्दिश्य हस्तंगृहीत्वा पुनरपिपूर्ववत्पूरयित्वा अग्निराचार्यस्तवेतिमंत्रांते पूर्ववन्नामनिर्दिश्यहस्तंगृहीयात् । ततोवदुसंरक्षणार्थव्रतपतयेआदित्यायवदुंदामीतिमनसास्मरन्दद्यात् । तत्रमंत्रः । वदुनासहनिष्क्रम्य देवसवितरेपतेब्रह्मचारीतंगोपायसमामृतेत्युच्चार्यतमादित्यमीक्षयेत् । ततलुभावप्युत्तरतोग्नेःपूर्ववदन्यो न्याभिमुखौतिष्ठताम् । अथाचार्यःकस्यब्रह्माचार्यसिप्राणस्यब्रह्मचार्यसिकस्त्वाकमुपनयतेकायत्वापरिदामीतिमंत्रंजपन् । प्रजापतयेवदुमनसासमर्प्य पूर्ववदुपविश्य इयंदुरुक्तेतिमंत्रेणमेखलामावध्यस्वस्तिनइति अदांतंदमयित्वामांमार्गंसंस्थापयन्स्व यम् । दंडःकरेस्थितोयस्मात्तस्माद्रक्षयतोभयमितिदंडंप्रदायपुराणानियज्ञोपवीतादीनिक्षिप्यस्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । अथगुरुणामहानाम्नीव्रतंचरेतिब्रह्मचारीप्रेषितश्चरिष्यामीत्युक्त्वा संवत्सरपर्यंतंकेशक्षमश्रुनखलोमधारणभिक्षाचरणादिव्रतंपूर्ववच्चरेत् । पूर्णवर्षेउदगयनेशुक्लपक्षेवदुर्गुरोर्महानाम्नीःश्रोष्यन्ग्रामाद्वहिविविक्तंशुचिदेशेदेवालयदादौगच्छेत् । तत्रगुरुस्तिथ्यादिसंकीर्त्य अस्यब्रह्मचारिणोमहानाम्नीश्रवणांगभूतव्रतपरिपूर्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थतदंगहोमकर्तुमुपलेपादिकंकरिष्यइतिसंकल्प्य स्थंडिलोल्लेपनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा पुनस्तिथ्यादिसंकीर्त्यास्मिन्होमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्येइत्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा अग्निं संराधनीं अग्निं अग्निअसूयंतीं अनुमतिं प्रदातारं अग्निं वायुं सूर्यं कृसरान्नद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यन्वाधाया परिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानांतंकुर्यात् । ततोवदुःस्थालीपाकविधानेनहोमायात्मभोजनायचपर्यासांस्तंडुलान्नवभ्योदेवताभ्यस्तूष्णींनिरुप्यतथैवप्रोक्ष्यमहानाम्नीदेवताप्रीत्यर्थतत्रतिलान्प्रक्षि

प्यश्रपयित्वा आचार्याय श्रुतः स्थालीपाक इति विज्ञापयेत् । तत आचार्यो ब्रह्मचारिणं व्रतलोपान्पृष्ट्वा तेन व्रतलोपलुके तस्य गौरव
 लाघवे विचार्य गुरुचेदत्रोक्तप्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनः संवत्सरव्रतमादिशेत् । लघुचेत्प्रायश्चित्तमेव कारयित्वा शुद्धेन तेनान्वा
 रब्धे आज्यसंस्काराद्याज्यभागां तं कृत्वा वदानधर्मेण च रुमवदायाग्नावग्निरित्यादिभिरेकश्रुत्योक्तैः षण्मन्त्रैर्व्यस्ताभिव्याहृतिभिश्च
 नवाहुती जुहुयात् । तेचमन्त्राः । अग्नावग्निरतिप्रविष्टऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन मादेवानामो
 मुहर्भागधेयं मो अस्माकं मो मुहर्भागधेयं स्वाहा । अग्नय इदं० । यास्तिरश्चीनि पद्यते हं विधरणी इति । तांत्वा घृतस्य धारया यजे
 संराधनीमहं स्वाहा । संराधन्या इदं० । यस्मैत्वा कामकामाय वयं सम्राज्यजामहे । तमस्मभ्यं कामं दत्वा थेदं त्वं धृतं पिव स्वाहा ।
 अग्नय इदं० । अयं वो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिमिदन् । अयं शन्नून् जयतु जह्वा पाणो यं वाजं जयतु वाजसातो स्वाहा ।
 अग्नय इदं० । असूयं त्यैवानुमत्यै च स्वाहा । असूयं त्यैवानुमत्यै चेदं नमम । प्रदाने स्वाहा । प्रदान इदं न० ॥ ६ ॥ ॐ भूः स्वाहा
 अग्नय इदं० । ॐ भुवः स्वाहा वायव इदं । ॐ स्वः स्वाहा सूर्यायिदं० ॥ ९ ॥ एवं नवाहुती हुत्वा स्विष्टकृदर्थं सुचिचरुमवदायतां
 बर्हिषि निधाय ब्रह्मचारिणं शास्ति एतं स्थालीपाकं सर्वमशान इति । स च सर्वचरुमश्रीयात् । आचार्यो मुक्तवंतमाचां तं व्रत
 वंतमादित्यं व्रतपूर्तये लपतिष्ठस्वेति प्रेषयेत् । ततः सः—त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतं च रिष्यामि तच्छ्रुकेयं तेन शक्यं तेन राध्यासं इत्या
 दित्यमुपतिष्ठमानो हिः पूर्णाजलिं सिंचेत् । तदाचार्यस्तेन मन्त्रेण कृतांजलिं बहुमादित्यमुपस्थापयेत् । ततः अनालोक्यालोक
 नासंभाष्यासंभाषणनिवृत्तये बहुनाक्षिसंमीलनं वाग्यमनंचकारयित्वा त्रयस्त्रिंशद्देवताप्रीत्यर्थं वेदत्रयमनुस्मरन्न हतेन वाससा ब

दोर्मुखसहितं शिरोवामकर्णदेशमारभ्य त्रिःप्रदक्षिणं वेष्टयित्वा यथा तद्वासो न पतति तथा बद्ध्वा एकरात्रं त्रिरात्रं चैवं भूतोऽस्वपन् भव
इति प्रेष्यस्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । बटुस्त्ववश्यं कर्तव्यसंध्यावंदनादन्यत्स्नानभोजनाद्यकुर्वाणस्तं कालं नयेत् । तत ए
करात्रपक्षे द्वितीयदिने ग्रामाद्द्विहिरपराजितायां दिशि स्त्रीसंचारशून्ये शुचौ देशे अन्यो ब्रह्मचारी अग्निस्थं डिलादुत्तरतोऽसिमुदककर्म
डलुमश्मानं च निधाय तत्प्रत्यगुदगदेशे महानाम्न्यसंश्रवणस्थलेऽपि संगतानां योगिनामाश्रयार्थं रम्यारंकां द्विवर्षावत्सतरीं तदसं
भवे श्वेतां वा बद्ध्वा चार्याय निवेदयेत् । तत आचार्यस्तत्स्थं डिले उल्लेखनादिपर्युक्षणाद्यग्निप्रतिष्ठापनां तं कृत्वा तत्पश्चात्प्रागग्ने
षु तृणेषु ऐशानस्थान् देवान्समानयन्निवतदभिमुख उपविशेत् । ततः शिष्यो वेष्टितवस्त्रं किंचिदपसार्य मुखं प्रक्षाल्य कंठस्नानं
कृत्वा च मन्याचार्यमग्निं च प्रदक्षिणीकृत्य गुरुमभिवाद्य तस्यैवासनदर्भमूलेष्वेव नैर्ऋतिस्थान् राक्षसान् त्रिरीक्षणेन निर्दहंस्तदभिमुख उ
पविश्य राक्षसामंतरागमननिर्हरणार्थं स्वपृष्ठमाचार्यपृष्ठेन सह संधाय महानाम्नीर्भोऽनुब्रूहीति मनसा गुरुं वदेत् । ततो गुरुः कालप्र
माणेन तदुक्तिं ज्ञात्वा पुनस्तदहं रूपं ब्रतलोपान् पृष्ट्वाऽनुतापिने श्रद्धधानाय वटवे स्वयमक्षिणीसमील्य विदामधवन्नित्याद्यानवर्चः
एवाह्यैवैवाह्यन्नाइत्यादि नवपुरीषपदानि च त्रिवारं ब्रूयात् । शिष्योऽपि त्रिवारं पठेत् । ते च मंत्राः । ॐ विदामधवन्विदागातु
मनुशंसिषो दिशः । शिक्षाशचीनां पते पूर्वाणां पुरुवसो । आभिष्टुमभिष्टिभिः प्रचेतनप्रचेतय । इंद्रद्युन्नाय न इष एवा हि शक्रः ।
राये वाजाय वज्रिवः शर्विष्ठवज्रिन्नं जसे । मंहिष्ठवज्रिन्नं जस आयाहि पि वमत्स्व । विदारायः सुवीर्यमुवो वा जानां पतिवशोऽनु ।
मंहिष्ठवज्रिन्नं जसे यः शर्विष्ठः शूराणां । यो मंहिष्ठो मघो नाचिकित्वोऽअभिनो नय । इंद्रो विदुतमुस्तुषे वशी हि शक्रः ।

तम॒तये॑हवाम॒हेजे॒तार॒मप॑राजितं । सनः॑प॒र्षद॒तिद्वि॒पःक्र॑तु॒श्छंद॑कृतं॒बृह॑त् । इ॒ंद्र॒धन॑स्यसा॒तये॑हवाम॒हेजे॒तार॒मप॑राजितम् ।
सनः॑प॒र्षद॒तिद्वि॒षःसनः॑प॒र्षद॒तिस्त्रि॒धः । पूर्व॑स्य॒यत्ते॑अ॒द्रिवःसु॒न्नआ॑र्धेहि॒नोव॑सो । प॒र्तिःश॑वि॒ष्ठश॒स्यत॒ईशे॑हि॒शक्रः । न॒नं
त॑नव्यं॒सन्य॑से॒प्रभो॑जन॒स्यवृ॒त्रह॑न् । स॒मन्ये॑पु॒त्रवा॑व॒हृशू॒रोयो॑गोप॒गच्छ॑ति । सखा॑सु॒गेवो॑अ॒द्वयाः । इत्ये॑तानव॒र्चः । ॐ
ए॒वाह्ये॑वैवा॒ह्येना॑इ॒ह । ए॒वाह्ये॑वैवा॒हि॒वि॒ष्णाइ॒उ । ए॒वाह्ये॑वैवा॒हि॒पू॒न । ए॒वाह्ये॑वैवा॒हि॒दे॒वाः । ए॒
वा॒हि॒श॒क्रोव॑शीहि॒शक्रो॑व॒शोअ॒नु । आ॒योम॒न्याय॑म॒न्यव॒उपो॑म॒न्याय॑म॒न्यवे॑ । उपे॑हि॒वि॒श्वध॑ । वि॒दाम॑ध॒वन्वि॒दोम॑ इति ।
तत॑स्तस्य॒शिरो॑वे॒ष्टन॑मु॒न्य्यादि॒त्यमी॑क्ष॒स्वेति॑वदेत् । ततो॑ब॒हुः । मि॒त्रस्य॑त्वा॒चक्षु॑षा॒प्रती॑क्षे । मि॒त्रस्य॑त्वा॒चक्षु॑षा॒समी॑क्षे ।
इति॑म॒न्त्रद्वये॑नादि॒त्यम॑वेक्षेत । ततो॑स्यादि॒संभा॒रयु॑तादि॒शोमि॒त्रस्य॑व॒श्चक्षु॑षानु॒वीक्षे॑इतीक्षेत । पुन॑रादि॒त्यमी॑क्ष॒स्वेत्यु॑क्ते । मि॒त्रस्य॑
त्वा॒चक्षु॑षा॒प्रति॑प॒श्यामि॑यो॒स्मान्द्वेष्टि॑यं॒चव॑यं॒द्विष्म॑स्तं॒चक्षु॑षो॒हेतु॑र्क॒च्छतु॑इत्यादि॒त्यमी॑क्षेत । ततो॑ग्न॒इळे॒त्याद्य॑ष्टमं॒त्रैर्भु॒वमु॑पस्पृशेत् ।
ते॒चम॑न्त्राः । ॐअ॒ग्न॒इळान॑म॒इळान॑म॒ऋषि॑भ्यो॒मन्त्र॑कृ॒द्ध्योम॑न्त्र॒पति॑भ्यो॒नमो॑वोअस्तु॒देवे॒भ्यः । शि॒वानःश॑ंत॒माभ॑वसु॒मृळी॑का॒य॑सर॒स्व
ति॒माते॑व्योम॒संह॑शि । भ॒द्रंकर्णे॑भिरि॒तिरा॑हू॒गणो॑गो॒तमो॑वि॒श्वेदे॒वास्त्रि॑ष्टुप् । भूमि॑स्प॒र्शने॑वि॒नियो॑गः । ॐ भ॒द्रंकर्णे॑भिःशृ॒णुया॑म
दे॒वाभ॒द्रंप॑श्येमा॒क्षभि॑र्यज॒त्राः । स्थि॑रै॒रगै॑स्तु॒ष्टुवांस॑स्त॒नूभि॑र्व्य॒शेम॑दे॒वहि॑तं॒यदायुः॑ । श॒न॒इ॒द्राग्नी॑ति॒वसि॑ष्ठोवि॒श्वेदे॒वास्त्रि॑ष्टुप् ।
भू॒म्युप॑स्प॒र्शने॑वि॒नियो॑गः । ॐ श॒न॒इ॒द्राग्नी॑भ॒वता॑मवो॒भिःश॑न॒इ॒द्रावरु॑णार॒तह॑व्या । श॒मि॒द्रासो॑मासु॒विता॑य॒शंयोःश॑न॒इ॒द्रा
पू॒षणा॒वाज॑सातौ । स्तु॒षेज॑नं॒सुव्॑रतमि॒त्यृजि॑श्वोवि॒श्वेदे॒वास्त्रि॑ष्टुप् । भू॒म्युप॑स्प॒र्शने॑वि॒ ० । ॐ स्तु॒षेज॑नं॒सुव्॑रतं॒नव्य॑सीभिर्गी॒भिर्मि॑

त्रावरुणासुन्नयता । तआगमंतुतइहश्रुवंतुसुक्षत्रासोवरुणोमित्रोअग्निः । कयानश्चित्रइतितृचस्यवामदेवइंद्रोगायत्री । भूम्यु
पस्प० । ॐ कयानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधःसखा । कयाशचिष्ठयावृता । कस्त्वासत्योमदानामंहिष्ठोमत्सदंधसः ।
हृद्वाचिद्वारुजेवसु । अभीषुणःसखीनामविताजिरितृणां । शतंभवास्युतिभिः । स्योनापृथिवीमेधातिथिभूमिर्गायत्री । भूम्यु
पस्प० । ॐ स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानःशर्मसप्रथः ॥ ८ ॥ इत्येतैर्मन्त्रैर्मिस्पृष्टावत्सतरींगुरवेदत्वाऽनुप्र
वचनीयार्थमुपनयनवत्तंडुलान्भिभक्षित्वागुरवेनिवेद्यदिवैवब्रह्मौदनहोमंकुर्यात् । तत्रक्रमः । देशकालौनिर्दिश्य मममहाना
म्यध्ययनांगभूतमनुप्रवचनीयहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्योल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा पुनर्देशकालौनिर्दिश्यात्रानुप्रवचनीय
होमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये इत्याद्याधारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वा सदसस्पतिं महानाम्नीः ऋषींश्च एताःप्रधानदेवता
श्चरुद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वासमिद्वयमाधायोद्देशत्यागौकृत्वा परिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानां
तंकृत्वा भैक्षतंडुलांश्चतुरश्चतुरोमुष्टींस्तूष्णींदेवतात्रयस्यविप्रत्रयभोजनायचनिरुप्यतथैवप्रोक्ष्यश्रपयित्वाशृतोऽनुप्रवचनीयइ
तिगुरवेनिवेदयेत् । ततःशिष्येणान्वारब्धआज्यसंस्काराद्याधारांतंकृत्वाज्यभागवर्जमवदानधर्मेणचरुमवदाय । सदसस्प
तिंकाण्वोमेधातिथिःसदसस्पतिर्गायत्री । अनुप्रवचनीयप्रधानचरुहोमेवि० । ॐ सदसस्पतिमद्भुतंप्रियमिंद्रस्यकाम्यं । सनि
मेधार्मयासिंप्रस्वाहा । सदसस्पतयइदंनमम । इतिप्रथमाहुतिम् । महानाम्नीभ्यःस्वाहाइतिद्वितीयाम् । ऋषिभ्यःस्वाहाइति
तृतीयाहुतिंहुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य कर्मातिकर्तव्यस्वस्तिवाचनंकृत्वाब्राह्मणान्भोजयित्वा वेदसमाप्तिरस्त्वितिभ

वंतोब्रुवंत्वितितान्वदेत् । तेपिवेदसमाप्तिरस्त्वितिप्रतिब्रूयुरिति ॥ इतिश्रीनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेमहानाम्नीव्रतप्रयोगः ॥
 अथमहाव्रतप्रयोगः ॥ आचार्यःपूर्ववदुदगयनादौस्वस्तिवाचनादिहोमशेषसमाहृतंमहानाम्नीव्रतवत्कृत्वा संवत्सरंमहाव्रतमा
 चरेतिबहुंप्रेष्यतेनसंवत्सरव्रतआचरितेग्रामाद्द्विहिःशुद्धदेशेप्राग्येपुदर्भेपुप्राज्जुखउपविश्यशिष्येणविधिवदभिवादनपूर्वकंमहा
 व्रतंभोअनुब्रूहीतिवचनेनैवोक्तस्तंप्राज्जुखमुपवेदय अथमहाव्रतंपपपंथाएतत्कर्म इत्येतदारण्यकंत्रिब्रूयात् । ततःशिष्यस्तथैव
 त्रिवारमुक्त्वापूर्ववन्मंत्रद्वयेनादित्यमवेक्षेत । ततोगुरुशिष्यौमहानाम्नीव्रतोक्तरत्नइळादिभिरष्टमंत्रैर्भूमिस्पृशेताम् । ततःशि
 ष्योदिवाब्रह्मौदनंश्रपयित्वाचार्यायनिवेदयेत् । ततआचार्योमहानाम्नीभ्यःस्वाहेतिस्थानेमहाव्रतायस्वाहेतिद्वितीयाहुतिहु
 त्वासर्वमनुप्रवचनीयंकुर्यात् ॥ इतिमहाव्रतप्रयोगः ॥

॥ ६३ ॥

तथाव्रतेकृते प्राग्वदुपनिषदंभोअनुब्रूहीत्युक्तस्तंप्राज्जुखमथातःसंहितायाउपनिषदित्यारण्यकंत्रिब्रूयात् । ततआचार्योमहाव्रतस्थानेउपनिषदेस्वाहेतिहुत्वापूर्ववदनुप्रव
 पूर्ववदादित्यावेक्षणभूस्पृशंब्रह्मौदनश्रपणनिवेदनानिकुर्यात् । ततआचार्योमहाव्रतस्थानेउपनिषदेस्वाहेतिहुत्वापूर्ववदनुप्रव
 चनीयंकुर्यात् । आचार्याभावेशिष्यःस्वयमेवमहाव्रताध्ययनादिकंकुर्यादिति । इत्युपनिषद्व्रतम् ॥
 अथगोदानप्रयोगः ॥ ॥ जन्मतःपोडशेवर्षेउदगयनेशुक्लपक्षेचौलोक्ततिथ्यादौगोदानंकुर्यात् । तत्रपूर्वेद्युराचार्यःकृतनित्य
 क्रियःकृतस्नानोब्रह्मचारिणंस्वदक्षिणतउपवेदयप्राणानायम्यतिथ्यादिसंकीर्त्य

अस्यब्रह्मचारिणोगोदानंकर्तुतदंगस्वस्तिवाच

नांकुरार्पणग्रहयज्ञाभ्युदयिकानिकरिष्ये इतिप्रत्येकंसंकल्प्य तानिक्रमेणकृत्वा परेद्युःकृतनित्यक्रियःकृतनित्यक्रियंचटुंदक्षिणतउपवेश्यकौतुकमावध्य सुमुहूर्तेउपलेपनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा पुनर्देशकालौस्मृत्वा मयाक्रियमाणेगोदानहोमेदेव तापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेन्नावित्याद्याधारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निपवमानंप्रजापतिंचैताःप्रधानदेवताआज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा समिद्धयमग्नावाधायपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा उदगग्नेरास्तीर्णदर्भेषुव्रीहियचमाषतिलैःपृथक्पृथक्पूरितनवशरावचतुष्टयंक्रमेणैकैकशःप्राक्संस्थमासाद्य प्रत्यगग्नेरासीनस्यकर्तुर्दक्षिणतोबटोर्माताप्राङ्मुख्यासीत् । मातुःपुरस्तादग्नेःपश्चादानडुहशकृच्छरावंशमीपर्णशरावंचसंस्थापयेत् । ततोब्रह्मैकविंशतिकुशांकुरान्दधानोमातुर्दक्षिणेतिष्ठेत् । ततोबटुनान्वारब्धःकर्तापूर्वतंत्रमाधारांतंकृत्वा । अग्नआयूंपीत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैःपूर्ववदाज्याहुतीहुत्वोद्देशत्यागौकृत्वा शीतोष्णजलेपात्राभ्यांपृथगानीयबटोःपश्चिमतःस्थित्वातदुदकमन्यस्मिन्पात्रेप्रसार्य उष्णेनवायउदकेनेहीतियुगपन्निनीय तदेकदेशंनवनीतेनदध्नावामेलयित्वाबटोर्वामश्चप्रदेशमारभ्यप्रदक्षिणमदितिःश्मश्रूणिवपत्वापउंदंतुवर्चसइतिमंत्रावृत्त्यान्निःश्मश्रूणयेवक्लेदयित्वा ब्रह्महस्तस्थैकविंशतिकुशांकुरेषुत्रीनंकुरानादायवटोरभिमुखंपश्चिमाग्रान्कृत्वा ॐ ओषधेत्रायस्वैनंइतिदक्षिणश्मश्रुभागेनिधायतेष्वंकुरेषुताम्रमयंधुरं । ॐ स्वर्धितेमैनंहिंसीःइतिनिधाय । ॐ येनावपत्सविताक्षुरेणसोमस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान् । तेनब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्मान्जुरदष्टिर्यथासत् इतिसश्मश्रुकान्कुशांकुरांश्छित्त्वाप्रागग्राञ्छरावस्थशमीपर्णैरेकीकृत्यमातुःकरेदधात् । साचतानानडुहेगोमयेप्रागग्रान्निदध्यात् । एवंद्वितीयादिच्छेदनेकुशांकुरत्रयनिधा

नादिसमंत्रकंकार्यम् । विशेषस्तु । ॐ येन धाताबृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेव पत् । तेन त आयुषेव पामिसुश्लोक्याय स्वस्तये इति
मंत्रो द्वितीयच्छेदने । ॐ येन भूर्यश्चरात्र्याज्योक्कपश्यातिसूर्य । तेन त आयुषेव पामिसुश्लोक्याय स्वस्तये इति तृतीयच्छेदने ।
चतुर्थे त्वेते त्रयोपिमंत्राः । एवं दक्षिणश्मश्रुभागे चत्वारिछेदना निष्कृत्वोत्तरभागेऽप्येवं त्रीणि छेदना न्यादितो मंत्रत्रयेण कुर्यान्न च
तुर्थम् । ततः क्षुरधारां ॐ यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसावप्तावपसिश्मश्रूणि । शुं धिशिरोमुखं मास्यायुः प्रमोषीः इत्यग्रत आरभ्या
मूलमवमृज्य नापितमाहूय शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थकुर्वाणोऽक्षण्वन्कुशलीकेशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानिकुर्विति प्रेष्य तं प्रैषा
र्थचावबोध्य तेन पूर्वसेकावशिष्टैः शीतोष्णां बुभिरग्रपाणिना द्रौकृत्य केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयित्वा स्नातं वटुं पूर्वव
दुपवेश्य स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य तद्ग्रीह्यादिपात्रचतुष्टयं नापिताय दद्यात् । ततो बटुरहः शेषं मौनेन नीत्वा वंदितसायं संध्यो
गुरोरंतिकं गत्वा वरंदामीति वाचं विसृज्य तस्मा अनड्डाहं गच्छात् । ततः परेद्युः संवत्सरं गोदान
व्रतमाचरेत्याचार्येणोक्तं ब्रह्मचारी संवत्सरं केशश्मश्रूणि धृत्वा पूर्वोक्तं ब्रह्मचारी नियमेन गुरुसमीपे व्रतं चरेत् ॥ इति श्रीभट्टरा
मेश्वरसूनुनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने गोदानव्रतप्रयोगः ॥

अथ ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ॥ ॥ तत्र बौधायनः—अत्र शौचाचमनसंध्यावंदनदर्भपाणिभिक्षाग्निकार्यराहित्यशूद्रादि
स्पर्शनकौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादंडाजिनत्यागदिवास्वापछत्रधारणपादुकाध्यारोहणमालाधारणोद्धर्तनानुलपनां जन
जलक्रीडाद्यतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतिपाखंडादिसंभाषणपर्युषितभोजनादिब्रह्मचारिव्रतलोपजनितसकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्म

चारीकृच्छ्रत्रयंचरेन्महाव्याहृतिहोमंचकुर्यात् । तद्यथा लौकिकाग्निप्रतिष्ठाप्यान्वादध्यात् । देशकालादिस्मृत्वाक्रियमाणेमहा
व्याहृत्यादिहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेऽग्नावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं अग्निं
वायुं सूर्यं प्रजापतिं अग्निपृथिवीमहांतं आदित्यं दिवंमहांतं वायुमंतरिक्षंमहांतं चंद्रमसंनक्षत्राणिदिशोमहांतं अग्नएनसं
विश्ववेदसं विभावसुं शतक्रतुं द्विवारमग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिंचाज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्याद्यन्वाधाद्य आज्यभा
गांतंकृत्वा प्रथमंव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्रआज्याहुतीहुत्वा ततोभूरग्नयेचेत्यादिमंत्रैर्होमयेत् । तच्चैवं ॐ भूःस्वाहा अग्नय
इदंनमम । ॐ भुवःस्वाहा वायवइदं० । ॐ स्वःस्वाहा सूर्यायेदं० । ॐ भूर्भुवःस्वःस्वाहा प्रजापतयइदं० । ॐ भूरग्नयेच
पृथिव्यैचमहतेचस्वाहा अग्नयेपृथिव्यैमहतेचेदं० । ॐ भुवोवायवेचांतरिक्षायचमहतेचस्वाहा वायवेऽंतरिक्षायमहतेचेदं० ।
ॐ सुवरादित्यायचदिवेचमहतेचस्वाहा । आदित्यायदिवेमहतेचेदं० । ॐ भूर्भुवःसुवश्चंद्रमसेचनक्षत्रेभ्यश्चदिग्भ्यश्चमहतेच
स्वाहा चंद्रमसेनक्षत्रेभ्योदिग्भ्योमहतेचेदं० । ॐ पाहिनोअग्नएनसेस्वाहा अग्नएनसइदं० । पाहिनोविश्ववेदसेस्वाहा विश्ववे
दसइदं० । यज्ञंपाहिर्विभावसोस्वाहा विभावसवइदं० । सर्वपाहिशतक्रतोस्वाहा शतक्रतवइदं० । ॐ पुनरूर्जानिवर्तस्वपुनर
ग्नइहायुषा । पुनर्नःपाह्यंहसःस्वाहाअग्नयइदं० । ॐ सहरय्यानिवर्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारया । विश्वप्स्न्याविश्वतस्परिस्वाहा ।
अग्नयइदं० । पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेदिति । एतदल्पधर्मलोपेप्रायश्चित्तं । बहुधर्मलोपेतुप्रायश्चित्तवि
शेषोऽग्निविधानेशौनकेनोक्तः—तंवोधियाजपेन्मंत्रंलक्षचैवशिवालये । ब्रह्मचारीस्वधर्मचन्यूनंचेत्पूर्णमेवतदिति । महानाम्ना

दिव्रतेषु लुप्तेषु तारतम्येन त्रीन् पट् द्वादश वा कृच्छ्रान्कृत्वा पुनर्ब्रतं प्रारभेतेति स्मृत्यर्थसारे ॥ इति ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ॥
 अथ समावर्तनप्रयोगः ॥ ॥ आचरितब्रह्मचारिनियममहानाम्नायादिव्रतचतुष्टयो ब्रह्मचारी विद्याते गुरुमर्थदानेन संपूज्यतेना
 नुज्ञातो ज्योतिर्विदोक्तेशु भकाले आचार्यगृहे समावर्तनं नाम कर्म कुर्यात् । ब्रह्मचारिनियमव्रतचतुष्टयलोपपक्षे प्रायश्चित्तं कृत्वा
 शुद्धः सन्निदं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः । पूर्वेद्युस्तिथ्यादिसंकीर्त्य मम शौचाचमनादिसर्वब्रह्मचर्यनियमलोपप्रायश्चित्तद्वारा श्री
 परमेश्वरप्रीत्यर्थं होमपूर्वकं कृच्छ्रत्रयमाचरिष्ये इति संकल्प्य लौकिकार्गिप्रतिष्ठाप्याज्यहोमधर्मेणान्वाधानपूर्वकं पूर्वोक्ताष्टादशा
 ज्याहुतीर्हुत्वा कृच्छ्रत्रयप्रत्याम्नायत्वेन कल्पितगोदानसहस्रतिलहोमदशसहस्रगायत्रीजपादिष्वन्यतमंचरित्वा होमशेषं समाप
 येत् । महानाम्नायादिव्रतलोपपक्षे प्रत्येकं गायत्र्या शतसंख्याष्टाविंशतिमष्टौवाज्याहुतीर्हुत्वा एकैकं कृच्छ्रंचरित्वा शुभदिने महाना
 म्नीव्रतं कृत्वा तथैव महाव्रतादिव्रतत्रयं कृत्वा गुरवे दक्षिणां दत्वा तेनानुज्ञातो मण्यादीन्येकादशोपकल्पयेत् । तानिच । मणिकुंड
 ले वस्त्रयुगं दंडं स्त्रजं एकबीजकरं जफलपिष्टं श्रीखंडाद्यनुलेपनं जनमुष्णीषमिति एतान्यात्मनेचाचार्याय च । यद्युभयोर्न विदे
 ताचार्यायैव संपाद्यानि । यस्मिन्नहनि समावर्तनं तस्मिन् प्रातरपराजितायां दिशि गत्वा यज्ञियवृक्षस्यै शानीं शाखां छित्त्वा त्मप्रादेश
 मितांसमिधमाहुत्य भूमेरन्यत्रोपरि निदध्यात् । तत्र क्रमः । ब्रह्मचारी कृतनित्यक्रियः कृतप्रातरग्निकार्यश्च प्राणानायम्यतिथ्या
 दिसंकीर्त्य मम गृहस्थाद्याश्रमांतरप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्तनं करिष्ये इति संकल्प्य तदंगभूतस्वस्तिवाचनां कुरापण
 ग्रहयज्ञाभ्युदयिकानि संकल्पपूर्वकं कृत्वा प्रागुक्तलक्षणांसमिधमाहुत्योपरि निधाय ब्रह्मचर्यव्रतसंपूर्तये ब्राह्मणाय गंगं दत्वा द्विजा

न्भोजयित्वाविधिवत्कौतुकमावध्य शुभकालेस्थंडिलोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा पुनर्देशकालौनिर्दिश्यसमिद्धयमादाय क्रियमाणेसमावर्तनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेग्नावित्याद्याधारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निं पवमानंप्रजापतिंचैताःप्रधानदेवताआज्येन अग्निमूर्ध्वसमिधा विश्वान्देवान्दशसमिद्भिः शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्य इत्यंतमुक्त्वासमिद्धयमन्वावाधाय पूर्णपात्रनिधानांतंपुरस्तनंतंमनुष्यायोदगग्नेरास्तीर्णेषुदर्भेषुव्रीहियवमाषतिलैःपृथक्पूरिता निचत्वारिशरावाणिक्रमेणैकैकशःप्राक्संस्थान्यासादयेत् । तान्नमयंलोहंवाधुरंशीतमुष्णंचोदकंकनवनीतंदधिद्रप्सान्वा मण्या द्येकविंशतिद्रव्याणिचान्नेरुत्तरतआसादयेत् । ततःप्रत्यगग्नेरासीनस्यकर्तुर्दक्षिणतोमाताप्राङ्मुख्यासीत् । तस्याःपुरःअग्नेः पश्चात् एकस्मिन्शरावेशमीपर्णान्यपरस्मिन्नानजुहंगोमयमासादयेत् । ततोब्रह्मैकविंशतिकुशंकुरान्दधानोमातुर्दक्षिणतस्ति षेत् । ततोब्रह्मचारीपुरस्तनंतंमन्वाधारांतंकृत्वा अन्नआयूषीतितिसृणांशतंवैखानसाअग्निःपवमानोर्गायत्री समावर्तनप्रधा नाज्यहोमेवि० । ॐ अन्नआयूषिपवसआसुवोर्जमिषंचनः । आरेवोधस्वदुच्छुनांस्वाहा । अग्नयेपवमानायेदं० । ॐ अग्निर्ऋ णिःपवमानःपांचजन्यःपुरोहितः । तमीमहेमहागुयंस्वाहा । अग्नयेपवमानायेदं० । ॐ अग्नेपवस्वस्वपाअस्मेवर्चःसुवीर्य । दधद्रुयिमयिपोषंस्वाहा । अग्नयेपवमानायेदं० । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् समावर्तनप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ प्रजा पतेनत्वद्देतान्यन्योविश्वजातानिपरितावभूव । यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुत्रयंस्यामपतयोरयीणांस्वाहा । प्रजापतयइ दं० । ततोब्रह्माशीतोष्णवारिणीपात्राभ्यांपृथगानीयवदोःपश्चिमदेशेस्थित्वातदुदकमन्यस्मिन्पात्रे ॐ उष्णेनवायउदकेनेहि

इतिमंत्रेणयुगपन्निनीयतदेकदेशगृहीत्वानवनीतेनदक्षावामिश्रयित्वाबटोर्वामश्मश्रुप्रदेशमारभ्यप्रदक्षिणम् । ॐ अदितिः
 श्मश्रूणिवपत्वापुलंदंतुवर्चसे इतिमंत्रप्रतिकेदनमावर्तयन्त्रिवारंश्मश्रूण्येवक्लेदयित्वा स्वहस्तस्थितेष्वेकविंशतिकुशांकुरेषुत्रीनं
 कुरानादायदक्षिणश्मश्रुभागेब्रह्मचार्यभिमुखंपश्चिमाग्रंनिदध्यात् । तदाब्रह्मचारी ॐ ओषधेत्रायस्वमाम् । इतिजपेत् ।
 ततोब्रह्मातेषुकुशांकुरेषुताम्रमयंधुरंनिदध्यात् । तदाब्रह्मचारी ॐ स्वर्धितेमामाहिंसीः । ॐ येनावपत्सविताक्षुरेणसो
 मस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान् । तेनब्रह्माणौवपतेदमआयुष्मान्जुरदृष्टिर्थासम् । इतिजपेत् । ततोब्रह्मचारिणायैनावप
 दितिमंत्रेउच्चारितेब्रह्मासश्मश्रुकान्कुशांकुरांश्छित्वातानंकुरान् प्रागग्रान्छरावस्थशमीपर्णैःसहैकीकृत्यमातुःकरेदद्यात् ।
 साचतान्सश्मश्रुशमीपर्णकुशांकुरानानडुहेगोमयेनिदध्यात् । एवंद्वितीयादिच्छेदनेषुकुशांकुरत्रयनिधानादिसमंत्रकंकार्यम् ।
 छेदनमंत्रेविशेषः । ॐ येनधाताबृहस्पतैर्मेरिंद्रस्युचायुषेवपत् । तेनमआयुषेवपामिसुश्लोक्यायस्वस्तयेइतिद्वितीयच्छेदने
 मंत्रः । ॐ येनभूयश्चरात्र्याज्योक्कपश्यामिसूर्ये । तेनमआयुषेवपामिसुश्लोक्यायस्वस्तये । इतितृतीयच्छेदने । चतुर्थेतु
 ॐ येनावपत्० ॐ येनधाता० ॐ येनभूयश्चेतित्रयोपिमंत्राः । एवंदक्षिणश्मश्रुभागेचत्वारिच्छेदनानिकृत्वोत्तरश्मश्रुभागे
 प्यनयारीत्याद्यानित्रीणिछेदनानिप्रत्येकमंत्रैःकुर्यात् नतुसर्वमंत्रैश्चतुर्थ । ततःक्षुरधारां । यत्क्षुरेणमर्चयतासुपेशसावसावप
 सिश्मश्रूणि । शुंघिशिरोमुखंमामआयुःप्रमौषीः । इत्येनाग्रतआरभ्यामूलमवमृज्यनापितमाहूय शीतोष्णाभिरद्भिरबर्थकु
 र्वाणोक्षण्वन्कुशलीकुर्वितिप्रैषणानुशास्यप्रैषार्थचावबोधयनापितेनपूर्वावशेषितशीतोष्णांबुभिराद्रौकृत्यकेशश्मश्रुलोमनखान्यु

दक्संस्थानिवापयित्वा तद्ग्रीह्यादिशरावचतुष्टयं नापिताय दद्यात् । ततः करंजवीजपिष्टेन स्वशरीरमुद्धृत्य शीतोष्णैरुदकैः स्नात्वा
द्विराचम्य पुनर्वह्नेरतिकंगत्वा एकं वस्त्रं समंत्रं करं परिधाया न्यद्वस्त्रं प्रावृणुयात् । तत्र मंत्रः । युवं वस्त्राणीत्यस्य दीर्घतमामित्राव
रुणौ त्रिष्टुप् । वासोधारणे विनियोगः । ॐ युवं वस्त्राणि पीवसावसाथेयुवोरच्छिद्रा मंतवो हसर्गाः । अवातिरतमनृतानि विश्वे
ऋतेन मित्रावरुणासचेथे । ततो द्विराचम्य पाणिनां जनमादाय । ॐ अश्मनस्ते जोसि चक्षुर्मपाहि । इति मंत्रावृत्या सव्यदक्षिण
चक्षुषीक्रमेणां क्त्वा तथैव । ॐ अश्मनस्ते जोसि श्रोत्रं मेपाहि । इत्यनेन कुंडलाभ्यां दक्षिणसव्ये श्रोत्रे लंकृत्य कुंकुमाद्यनुलिप्ताभ्यां
पाणिभ्यां पूर्वमुखमनुलिप्य पश्चादितरांगान्यनुलिप्य करौ प्रक्षाल्य । ॐ अनातारस्य नातो हं भूयासं । इत्यनेन शिरसि स्त्रजं बध्वा ।
ॐ देवानां प्रतिष्ठेस्यः सर्वतो मापातं । इत्यनेन चर्ममय्या बुपानहौ दक्षिणसव्यपादाभ्यामारुह्य । ॐ दिवश्छद्मासि इति मंत्रेण छत्रं
धृत्वा । ॐ वेणुरसि वानस्पत्योसि सर्वतो मापाहि । इति वैष्णवं दंडं गृहीत्वा । आयुष्यमिति सूक्तेन सुवर्णमणिं कंठे वधीयात् ।
आयुष्यमिति सूक्तस्य सनकसनंदनसनातनादयः ऋषयः हिरण्यं देवता आद्याश्च तस्रोऽनुष्टुभः पंचमी त्रिष्टुप् पष्ठ्यनुष्टुप् सप्तमी
शक्करी अष्टमी नवम्या त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुवेकादशी जगती । कंठे मणिधारणे वि० । ॐ आयुष्यं वर्चस्यं रायसोऽपमोद्भदम् ।
इदं हिरण्यं वर्चस्वजैत्राया विशतादिमाम् । उच्चैर्वाजिपृतना पाद्मसंभासा हं धनं जयम् । सर्वाः समग्राऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्त्स
माहिताः । शुनमहं हिरण्यस्य पितुर्मने च जग्रभ । तेन मांसूयं त्वचमकरं परुषु प्रियं । सम्राजं च विराजं चाभिष्टियां च मे ध्रुवा ।
लक्ष्मीराष्टस्य यामुखे तयामाभिद्रुसं सृज । अग्नेः प्रजातं परिचिद्धिरण्यममृतं जज्ञे अधिमर्त्येषु । यएन द्वेदुस इदं नमर्हति जरा - ल्युभ

व॒तियो॒वि॒भर्ति॑॥१॥यद्वे॒दुरा॒जाव॒रुणो॒यदु॒देवी॒सर॒स्वती॑॥इ॒न्द्रो॒यद्वृ॒त्रह॒र्वेद॒तन्मे॒वच॒सआ॒युषे॑॥नत॒द्रक्षा॑सि॒नपि॒शाचा॒श्चरं॑ति॒दे॒वाना॑
 मो॒जःप्र॒थम॒जं ह्ये॒तत्त॑॥यो॒वि॒भर्ति॑दा॒क्षाय॒णाहि॒रण्यं॒सदे॒वेषु॒कृणु॑ते॒दीर्घ॒मायुः॑स॒मनु॒ष्येषु॒कृणु॑ते॒दीर्घ॒मायुः॑॥य॒दाव॒ध्नन्दा॒क्षाय॒णाहि॒र
 ण्यंश॒तानी॑का॒यसु॒मन॒स्यमा॑ना॥तन्न॒आव॒ध्नामि॒शत॒शार॒दाया॒युष्मान्ज॒रद॒ष्टिर्यथा॑सत्॥घृ॒तादु॒ल्लुप्तं॑म॒धुम॒त्सुव॒र्णध॒नंज॒यध॒रुणं॑धा॒र
 यि॒ष्णु॑॥ऋ॒णक्स्प॒लाद॒धरां॑श्च॒कृण्व॒दारो॑ह॒मांम॒हुते॒सौभ॒गाय॑॥प्रि॒यंमा॑कुरु॒दे॒वेषु॑प्रि॒यंरा॒जसु॒माकुरु॑॥प्रि॒यंवि॒श्वेपु॒गोप्ले॒पम॒यिधे॒हि
 रु॒चा॒रुचं॑॥अ॒ग्नि॒र्येन॑वि॒राज॑ति॒सूर्यो॑येन॒वि॒राज॑ति॥वि॒राज्ये॒नवि॒राज॑ति॒तेना॒स्मान्ब्र॒ह्मण॑स्प॒तेवि॒राज॑स॒मिध॑कुरु॥अ॒नन्तर॑मु॒ष्णी
 षेण॑प्राद॒क्षिण्ये॑न॒शिरः॑सं॒वेष्ट्य॑उ॒पान॒हौस॑त्य॒ज्यउ॒परि॑नि॒हिता॑प्रा॒गुक्तां॑स॒मिधं॑गृही॒त्वाति॑ष्ठ॒न्नेव॑स्मृ॒तंच॑म॒इत्या॒दीन्स्वा॒हांता॑न्मन्त्रा॒नु
 क्त्वा॒ग्नावा॑द॒ध्यात्॑॥स्मृ॒तंच॑म॒इत्या॒दीनां॑मन्त्राणां॒प्रजा॑पति॒रग्नि॑र॒ष्टी॑॥स॒मिदा॑धा॒नेवि॑०ॐस्मृ॒तंच॑मे॒अस्मृ॒तंच॑मे॒तन्मउ॑भ॒यव्र॑तम्॥
 नि॒दाच॑मे॒अनि॑दाच॒मेतन्मउ॑भ॒यव्र॑तम्॥वि॒द्याच॑मे॒अवि॑द्याच॒मेतन्मउ॑भ॒यव्र॑तं॥श्र॒द्धाच॑मे॒अश्र॒द्धाच॑मे॒तन्मउ॑भ॒यव्र॑तं॥प्र॒ज्ञाच॑मे॒अ
 प्र॒ज्ञाच॑मे॒तन्मउ॑०॥इष्टं॑च॒मेअ॒निष्टं॑च॒मेतन्म॑०॥द॒त्तंच॑मे॒अद॑त्तंच॒मेतन्म॑०॥अ॒धीतं॑च॒मेअ॒नधी॑तंच॒मेतन्म॑०॥कृ॒तंच॑मे॒अकृ॑तंच॒मेत
 न्म॑०॥स॒त्यंच॑मे॒अस॑त्यंच॒मेतन्म॑०॥श्रु॒तंच॑मे॒अश्रु॑तंच॒मेतन्म॑०॥व्र॒तंच॑मे॒अव्र॑तंच॒मेतन्मउ॑भ॒यव्र॑तम्॥यद॒ग्नेसँ॑द्र॒स्यस॑प्र॒जाप॑तिक॒स्यस॑
 ऋ॒षिक॑स्यस॒ऋषि॑राज॒न्यस्य॑स॒पित॑र॒कस्य॑स॒पित॑र॒कस्य॑स॒मनु॒ष्यस॑म॒नुष्य॑राज॒न्यस्य॑सा॒काश॑स्यसा॒नूका॑श॒स्यस॑
 प्र॒तीका॑श॒स्यस॑दे॒वम॒नुष्य॑स्यस॒गंध॑र्वा॒प्सर॑स्क॒स्यस॑हा॒रण्यै॒श्चप॑शु॒भिर्ग्रा॒म्यैश्च॒यन्म॑आ॒त्मन॑आ॒त्मनि॑व्र॒तंत॑न्मे॒सर्व॑व्र॒तमि॑द॒मह॑म॒ग्नेस॑र्व
 व्र॒तोभ॑वा॒मिस्वा॒हाइति॑॥अ॒ग्नय॑इ॒दंन॑मम॥अथो॒पवि॑श्या॒न्याःप्रा॑दे॒शसं॑मि॒ताद॑श॒समि॒धोम॑मा॒ग्नेव॑र्चो॒विह॑वे॒ष्वित्य॑नेन॒सूक्ते॑नप्र॒त्यूचं॑

ऋगंतेनावादध्यात् पश्चात्स्वाहाकारमुच्चारयेत् । ममानेवर्चइतिसूक्तस्यविहव्यऋषिः विश्वेदेवादेवता आद्याजगत्वन्यास्त्रि
 द्रुमः । समिदाधानेवि० । ॐ ममानेवर्चोविहवेष्वस्तुवयं त्वंधानास्तन्वंपुपेम । मह्यनमंतांप्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेणपृतना
 जयेमस्वाहा । विश्वेभ्योदेवेभ्यइ० । एवमग्रेपिसर्वत्रत्यागः । ॐ ममदेवाविहवेसंतुसर्वद्रवंतोमरुतोविष्णुरग्निः । ममांतारि
 क्षमरुलोकमस्तुमह्यंवातःपवतांकामेअस्मिन्स्वाहा । विश्वे० । ॐ मग्निदेवाद्विणमायजंतांमय्यागीरस्तुमयिदेवहूतिः । देव्या
 होतारोवनुषंतूर्वैरिष्टाःस्यामतन्वासुवीराःस्वाहा । विश्वे० । ॐ मह्यंयजंतुमयानिहव्याकूतिःसत्यामनसोमेअस्तु । एनोमा
 निगांकृतमच्चनाहंविश्वेदेवासोअधिवोचतानःस्वाहा । विश्वे० । ॐ देवीःपलुर्वोरुणःकृणोतविश्वेदेवासइहवीर्यध्वम् । माहा
 स्महिप्रजयामातनूभिर्मरिधामद्विपतेसोमराजन्स्वाहा । विश्वे० ॥ १ ॥ ॐ अग्नेमन्युप्रतिनुदन्परेपामदब्धोगोपाःपरिपाहिन्
 स्त्वम् । प्रत्यंचोयंतुनिगुतःपुनस्तेइमेषांचितंप्रबुधांविनेशुत्स्वाहा । विश्वे० । ॐ धातार्धातृणांभुवनस्ययस्पतिद्वंत्रातारमभि
 मातिपाहम् । इमंयज्ञमश्विनोभावृहुस्पतिर्दवाःपातुयजमानंन्यथात्स्वाहा । विश्वे० । ॐ उरुव्यचानोमहिपःशर्मयंसद
 स्मिन्हवैपुरुहूतःपुरुक्षुः । सनःप्रजायैहर्षश्चमृळ्यद्रुमानोरीरिपोमापराद्वाःस्वाहा । विश्वे० । ॐ येनःसपत्नाअपतेभवांस्वि
 द्राग्निभ्यामववाधामहेतान् । वसवोरुद्राआदित्याउपरिस्पृशंमोग्रंचेतारमधिराजमक्रन्स्वाहा । विश्वे० । ॐ अर्वाचाभिद्र
 ममुतोहवामहेयोगोजिह्वनजिदश्वजिघः । इमंनोग्रंविहवेजुपस्वास्यकुल्मोहरिवोमेदिनत्वास्वाहा । विश्वेभ्योदेवेभ्यइदंनमम
 ॥ २ ॥ १० ॥ इतिदशमंत्रदर्शाहुतीर्हुत्वाततःस्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । ततःस्नातकोनैमित्तिकंविनानकंनमश्चनस्नामि

मैथुनादन्यत्रनगांस्त्रियनेक्षे वर्पतिनधावामि वृक्षंनारोहामि कूपंनावरोहामि नवाहुभ्यांनदींतरेय प्राणसंशयंनाभ्यापद्ये इत्येवं
संकल्पयेत् । ततःकौपीनंमेखलांचविसृजेत् । केशश्मश्रुनखलोमान्यपराजितायांदिशिनिखनति । ततोयत्रमधुपर्कादि
पूजास्यसंभावितातत्रैतारात्रिवसेत् । समावर्तनानंतरंत्रिरात्रमाशौचंकुर्यात् ॥ इतिश्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायभट्टविरचिते
प्रयोगरत्नेसमावर्तनप्रयोगः ॥

॥

मेणविनातिष्ठन्प्रायश्चित्तीयतेहिसइतिदक्षस्मृतेः । गुरवेतुवरंदत्त्वास्नायीततदनुज्ञया । अनर्नाशमीनतिष्ठेतक्षणमेकमपिद्विजः । आश्र
अविपुतत्रह्यचर्योलक्षण्यांस्त्रियमुद्धहेत् । अनन्यपूर्विकांतामसपिंडांयवीयसीम् । अरोगिणींभ्रातृमतीमसमानार्पणोत्रजा
मितिचयाज्ञवल्क्योकेस्त्रिविधोपिवेदव्रतोभयस्नातकोविलंवेनलक्षणादिविशिष्टांस्त्रियं नपुंसकव्यावृत्तयेस्वीत्वेनपरीक्षितामु
द्धहेत् । तत्रापिकुलमग्रेपरीक्षेतेतिगृह्यवचनादादौसदाचारादिगुणवत्तयाहीनक्रियात्वादिदोषहीनतयावपरीक्ष्यकुलंतज्जोद्धा
ह्या । तदनुलक्षणादपिपरीक्ष्य । लक्षणानिचशुभाशुभसूचकानितनुलोमकेशदशनत्वादीनिप्रत्यक्षगम्यानिचाह्यान्थाभ्यंतराणि
चाष्टौपिंडान्कृत्वेत्यादिनागृह्योक्तानिविविधान्यपिमहाग्रंथेभ्योज्ञेयानि । विस्तरभिचात्विहनोच्यते । दानेनोपभोगेनवापुरुषां

१ प्रायश्चित्तमयूले—अनाश्रमीसवत्सरस्थितश्चेत्प्राजापत्यचरित्वाऽश्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रस्तृतीयेकृच्छ्रातिकृच्छ्रोतऊर्ध्वचाद्रायण ।
प्राजापत्येगामेकां अतिकृच्छ्रेद्वय कृच्छ्रातिकृच्छ्रेत्रयं चाद्रायणेनिकल्पेनत्रयचतुष्टयपंचादिव्यवस्था ।

तरपूर्विकानभवतिसानन्यपूर्विकाताम् । अनेनवाग्दत्तामनोदत्ताग्निपरिगतासप्तमंपदनीतामुक्तागृहीतगर्भाप्रसूताचेतिसप्तपु
नर्भुवोव्यावर्त्यते । कांतांबोदुर्मनोनयनयोराल्हादकरीम् । समानएकःपिंडःपिंडदानक्रियामूलपुरुषशरीरंवायस्यानविद्यते
सासपिंडाताम् । कथंचिदेकपिंडक्रियानुप्रवेशेननिर्वाप्यसापिंड्यंकेचिदाहुः । एकशरीरावयवान्वयेनावयवसापिंड्यंविज्ञाने
श्वरादयोनिर्दोषंमेनिरे । अत्रबहुतरंवक्तव्यंविचाररत्नापत्त्याप्रयोगरत्नाभंगभीत्यानोच्यते । नन्वेवंविधातृशरीरावयवा
न्वयेनसापिंड्यातिप्रसंगेननकाप्यसपिंडेत्यतआहयान्नवलक्यः—पंचमात्सप्तमादूर्ध्वमातृतःपितृतस्तथेति । मातृपक्षेपंचमा
त्पितृपक्षेसप्तमादूर्ध्वसापिंड्यंनिवर्ततइतिविशेषः । कूटस्थमारभ्यात्रगणना । तदुक्तम्—वध्वापरस्यवातातःकूटस्थाद्यदि
सप्तमः । पंचमीचेत्तयोर्मातातत्सापिंड्यंनिवर्ततइति । कूटस्थामूलपुरुषो यतःसंतानभेदः । एवंचमातृपितृद्वारकसापिंड्य
वतीनांकन्यकानामियंसंख्यासंकलना । उद्घोढुःपितरौपितुश्चपितरौतज्जन्मकृद्दंपतीद्वंदंतस्यचतुष्कमष्टकमतोप्यस्यक्रमात्षो
डशम् । वंशारंभकदंपतीप्रमितिरित्यासप्तकक्ष्यंरदाएकैकान्वयकन्यकाःपितृकुलेत्वासप्तकक्ष्यंब्रुवे ॥ १ ॥ यद्यप्येकस्यत्रह्वयो
पिसुताःस्युस्तदपीहतु । संबंधसाम्यादैकैवगणितेत्यवधार्यताम् ॥ २ ॥ एकस्मान्मिथुनात्सुतोथदुहिताद्वंद्वयंतद्वयात्तस्मा
द्वंद्वचतुष्कमष्टचततोऽतःषोडशातोरदाः । यावत्सप्तमकक्ष्यमग्निऋतवःकन्याइहैकान्वयेतादतैर्गुणितारसैकस्वदशोवंशेसपिं
डाःपितुः ॥ ३ ॥ मातुर्जन्मदंपतीचमिथुनद्वंद्वंतयोःसागरास्तस्याःपंचमकक्ष्यमश्वमतिरित्येकान्वयःपुंसुते । द्वंद्वद्वंद्वयुगं
ततोवध्यइतोष्टापंचकक्ष्यंशरक्षोण्यःसप्तगुणाःशराश्रविधवोमातुःसपिंडाःकुले ॥ ४ ॥ कुलद्वयस्वकन्यकायुतामिथःसपिं

डका । हिमांशुदग्धरादृशो २१२१ विवाहकर्मवर्जिताइति ॥ ५ ॥ यवीयसींस्वापेक्षयावयसावपुपाचन्यूनाम् । अरोगि
 णींअचिकित्सराजयध्मादिरोगरहिताम् । भ्रातृमतीमितिपुत्रिकाकरणशंकानिवृत्त्यर्थम् । यत्रतुपुत्रिकाकरणाभावनिश्चयस्ता
 मभ्रातृकामप्युद्धहेत् । असमानार्पणोत्रजांक्रुपेरिदमार्प । गोत्रप्रवर्तकस्यमुनेर्व्यावर्तकःप्रवरइत्यर्थः । गोत्रवंशपरंपराप्रसिद्धम् ।
 स्वसमानेआर्पणोत्रेयस्यतज्जानभवतिताम् । यास्कवाधूलमौनमौकानांभिन्नगोत्राणामपिभागवैतहव्यसावेतसेतिप्रवरैक्य
 मस्तितत्रविवाहोमाभूदित्यसमानार्पणोत्रजामित्युक्तम् । आंगिरसांवरीपयौवनाश्वेतिमांधात्रांवरीपयौवनाश्वेति । आंगिरस
 मांधातृप्रवरभेदेपियौवनाश्वेगोत्रैक्यं तादृशेविवाहवारणायासमानगोत्रजामित्युक्तम् । तथाचगोत्रप्रवरौपृथक्पयुंदासेनि
 मित्तभूतौ । प्रवरैक्येविशेषमाहवौधायनः—पंचानांत्रिपुसामान्यादविवाहस्त्रिपुद्वयोः । भृग्वंगिरोगणेष्वेवंशेषेष्वेकोपिवा
 रयेदिति । गोत्रप्रवरनिर्णयःसपिंडसप्रवरसगोत्रविवाहप्राचश्चित्तादिचमहाग्रंथतोऽवसेयं विस्तरभियेहनोच्यते । सपलमाता
 महकुलेष्यतिदेशिकात्सापिंड्यादविवाहः । तथाचसुमंतुः—पितृपत्न्यःसर्वामातरस्तद्भ्रातरोमातुलास्तद्भगिन्योमातृष्वसारस्त
 दुहितरश्चभगिन्यस्तदपत्यानिभागिन्यान्यथासंकरकारिणःस्युरिति । अत्रयावद्धचनंवाचनिकमितिन्यायेनपरिगणितेष्वे
 वातिदेशिकंसापिंड्यंनतुपंचसप्तपर्यंतम् । क्वचित्तुवचनादेवविवाहनिषेधः । तथागृह्यपरिशिष्टे—अथविवाहइत्युपक्रम्यम
 ध्येअविरुद्धसंबंधामुपयच्छेत्त्युक्त्वातेदंपत्योर्मिथःपितृमातृसाम्येविरुद्धसंबंधोयथाभार्यास्वसुर्दुहितापितृव्यपत्नीस्वसाचेति
 स्वयमेवविरुद्धसंबंधेनिवृत्ते । तथानारदः—प्रत्युद्वाहोनैवकार्येनैकस्मैदुहितृद्वयम् । नचैकजातयोःपुंसोरेकजन्येचकन्यके ।

नैवंकदाचिदुद्वाहोनैकदामुंडनद्वयम् । अन्यत्रापि—एकजन्येतुकन्येद्वेपुत्रयोर्नैकजन्मनोः । नपुत्रीद्वयेमेकस्मैप्रदद्यात्तुकदा चनेति ॥ ॥ अथवरगुणाः—तत्रबुद्धिमतेकन्यांप्रयच्छेदितिगृह्यम् । यमः—कुलं चशीलं च वयश्चरूपं विद्यां च वित्तं च सनाथतां च । एतान्गुणान्सप्तपरीक्ष्य देया कन्याबुधैः शेषमाचितनीयम् । अन्योपि गुणदोषविचारो ग्रंथांतरादवसेयः । अन्यच्च—कुलेऋतुत्रयादवाब्ज्मुंडनाच्चतुमुंडनम् । पुत्रोद्वाहान्नैवपुत्रीविवाहोपिऋतुत्रये । अब्दांतरान्मुंडनं च नैकदामुण्डनद्वयम् । अब्दभेदे तु न दोष इति संहितासारावल्याम्—फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादब्दस्य कुर्वीत न तु त्रयविलंबनमिति । देयकन्याकालो महान् ग्रंथतो ज्ञेयः । वधूवरयोः बृहस्पत्यादिशुद्धिर्विवाहे कालशुद्धिर्वर्णवश्यादिघटनातेषु साधकवाधकव्यवस्था च ज्योतिषग्रंथेभ्यो विवेचनीयेति दिक् । तथा ज्येष्ठमासे ज्येष्ठगर्भस्य जन्मभादौ च सर्वेषां मंगलकार्यनिषिद्धं रत्नकोशे—जन्मर्क्षे जन्मदि वसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् । ज्येष्ठमासाद्यगर्भस्य शुभं वज्यस्त्रिया अर्पति ॥ ॥ अथ कन्यादातारः । तत्र याज्ञवल्क्यः—पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः । अप्रयच्छन्समामोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ । गम्यं त्वभावे दातृणां कन्याकुर्यात्स्वयं वरम् । स्वकुल्यप्रत्यासत्तिक्रमेणादौ पितृकुलस्थस्तदभावे मातामहकुलस्थः सर्वाभावे जननी । प्रकृतिस्थ उन्मादादिदोषहीनः । गम्यंगमनार्हसावर्ण्यादिगुणयुक्तम् । नारदोपि—पितादद्यात्स्वयंकन्यां भ्राता चा

१ भ्रातृणां संस्कृतानामेवाधिकारः—असंस्कृतास्तु संस्कार्यो भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति वचनात् तेनानुपनीत भ्रातृमात्रादिसत्त्वे मात्रादेरेवाधिकारो ननु भ्रातुः । मातुर्दानृत्येतयैव स्वयंसंकल्पकृत्यान्यद्वारानां दीश्राद्धकार्यं । तत्र जीवत्पतिकायाः स्वीयान्येव मातृपितृमातामहपार्ष्णानि । भर्तृप्रति

नुमतेपितुः । मातामहोमातुलश्चसकुल्योवांधवस्तथा । मातात्वभावेसर्वपांप्रकृतौयदिवर्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायांकन्यांद
द्युःस्वजातयः । यदातुनैवकश्चित्स्यात्कन्याराजानमात्रजेदिति ॥ अथविवाहभेदाः ॥ मनुः—ब्राह्मोदैवस्तथाचार्यः
प्राजापत्यस्तथासुरः । गांधर्वोराक्षसश्चैवपैशाचस्त्वष्ट्रमोमतः । एतेषांलक्षणंफलंचाऽलंकृत्यकन्यामितिगृह्यखंडेऽवगंतव्यम् ।
एतेषांव्यवस्थास्मृतौ—चत्वारोब्राह्मणस्याद्याज्ञांगांधर्वराक्षसौ । राक्षसश्चासुरोवैश्येशूद्रेचांत्यस्तुगर्हितः । अंत्यःपैशाचः ।
गांधर्वादिव्वपिभार्यापतिभावायपश्चाद्धोमादिसप्तपद्वंतंकार्यम् । गांधर्वासुरपैशाचाविवाहोराक्षसश्चयः । पूर्वपरिग्रहस्तेषुप
श्चाद्धोमोविधीयतइतिपरिशिष्टात् । होमाद्यभावेवरांतरायदेया सतितुनेति । बौधायनआह—बलादपहृताकन्यामंत्रैर्यदि
नसंस्कृता । अन्यस्मैविधिवद्देयाथकन्यातथैवसेति । बलादितिछलादेरप्युपलक्षणम् । इत्यादिसर्वविचार्यपरिवित्तिपरि
वेत्तृत्वदिधिषुत्वादिचयथानस्यात्तथाविवाहःकार्यः । अस्माभिस्तुविस्तरभीतेर्नलिख्यते ॥

अथवागदानम् ॥ अथमुख्यब्राह्मविवाहांगभूतवागदानविधिर्गृह्यपरिशिष्टाचारसंमत्योच्यते । ज्योतिर्विदादिष्टेविवाह
नक्षत्रादियुतेशुभकालेद्वौचत्वारोष्टादयोवाप्रशस्तवेषाःवरेणतत्पित्रादिनावा । ॐ अनक्षराऋजवःसंतुपंथायेभिःसखायोयंति

निधित्वेनकरणेतुमर्तुं पार्वणत्रयदेवताः । विधवातुपार्वणद्वयकुर्यात् । तथाचस्मृतिचद्रिकाया—स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्य स्वपितृभ्यस्तथैवच । विधवा
कारयेच्छ्राद्धयथाकालमतद्रिता । वरस्तुसंस्कृतभ्रात्रभावेस्वयमेवनादीश्राद्धंकुर्यान्नमाता । पुत्रसत्त्वेतस्या.श्राद्धनिषेधादितिप्रयोगचित्तामणौ
निर्णयसिधौचविस्तरोज्ञेयः ।

नोवरेयम् । समर्थमासंभगोनोनिनीयात्संजास्पत्यंसुयममस्तुदेवाः । इति—प्रहितास्तावतीभिःपुरंध्रीभिर्मगलगीततूर्यै
असहशकुनदर्शनपूर्वकमलंकृतवरयुतास्तदयुतावाकन्यास्वगृहमेत्यशुभेवस्त्रपीठासनेप्राङ्मुखीसालंकारांसुवेषांकन्यामुपवेश्य
तद्धस्तेफलतांवूलादिदत्त्वातत्पित्रादिपुरतःश्रीगणपत्यादिस्मरणपूर्वकंप्राङ्मुखासीनाःप्रत्यङ्मुखावा अमुकप्रवरान्वितामुकगो
त्रोत्पन्नायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकनाम्नेवराय अमुकप्रवरोपेताममुकगोत्रोत्पन्नाममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममु
कपुत्रीममुकनान्नीकन्यांभार्यात्वायवृणीमहेइतिब्रूयुः । अथदाताभार्याज्ञातिबंध्वनुमतिकृत्वायथोक्तमनूद्याननूद्यवा वृणीध्वं
इतिवदेत् । एवंद्विःपुनःप्रयुज्यप्रदास्यामीतिचोच्चैस्त्रिवदेत् । ततोवरपित्रादिर्गंधाक्षतशुभवस्त्रयुग्मभूषणतांवूलपुष्पादिभिः
कन्यांपूजयेत्संप्रदायागतमंत्रैः ॥ ततःकन्यादाताप्राङ्मुखःकन्यांचामतरपवेश्यआचम्यदेशकालौस्मृत्वा करिष्यमाणविवा
हांगभूतवाग्दानमहंकरिष्ये । तदंगणपतिपूजनंकरिष्यइतिसंकल्प्यगंधादिदक्षिणांतरूपचारैर्गणपतिंपूजयित्वाचयथाचारंकर
लशपूजनादिकृत्वास्वस्थानेकन्यापूजयितारमुपवेश्यस्वयंतत्प्राच्यांप्रत्यङ्मुखरूपविश्वगंधतांवूलादिनापूजयेत्सचदातारम् ।
ततोदाताआचारतोहरिद्राखंडंपंचाष्टदृढपूगफलानिचगंधाक्षतालंकृतानिगृहीत्वा । अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुक
प्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकनाम्नेवरायामुकप्रवरान्विताममुकगोत्रोत्पन्नाममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकस्यसमपुत्रीम
मुकनान्नीमिमांकन्यांज्योतिर्विदादिदृष्टेमुहूर्तदास्येइतिवाचासंप्रददेइतिचोक्त्वाअव्यंगेऽपतितेऽह्नीवेदर्शदोषविवर्जिते। इमांक

१ दशदोषाःसंग्रहे—उन्मत्ता १ वृत्तिहीनाश्च २ तथापास्मार ३ दूषिताः । दूरस्थाः ४ कुष्ठिनो ५ मूर्खा ६ मोक्षमार्गानुसारिणः ७ । शूरा

न्यांप्रदास्यामि देवाग्निद्विजसन्निधौ । इति वरपित्रा दिवस्त्रप्रांतेतानि पूगफलानि प्रक्षिप्य प्रतिष्ठामन्त्रेण तदस्त्वित्यादिनावस्त्रे वङ्का
ग्रंथि चंदनेन चर्चयेदित्याचारप्राप्तम् । ततो हरिद्राखंडं पंचपूगफलानि तथैव वरपित्रा दिग्गृहीत्वा मुकगोत्रा मुकवरविषये भवन्तो
निश्चिता भवंत्विति दातृवस्त्रप्रांते प्रक्षेपादिकुर्यात् । ततो दाता । वाचा दत्ता मया कन्या पुत्रार्थस्वीकृता त्वया । वरावलोकनवि
धौ निश्चितस्त्वं सुखी भवेति दातारं प्रति पठेत् । आत्रादौ स्वीकर्तरि भ्रात्रार्थमित्याद्यहः कार्यः । ततो ब्राह्मणाः । शिवा आपः संतु ।
सौमनस्यमस्तु । अक्षतंचारिष्टंचास्तु । दीर्घमायुः श्रेयः शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । एतद्द्वः सत्यमस्त्वित्युक्त्वा । ॐ समानीव
आकूतिः समानाहृदयानिवः । समानमस्तु वो मनो यथावः सुसहासति । ॐ प्रसुग्मन्तां धियसानस्य सक्षणिर्वरेभिर्वराभि
षु प्रसीदतः । अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोषति यत्सोम्यस्यांधसो बुबोधति । इति मन्त्रोपठेयुः । ततो दाता पात्रस्थसिततंदुलपुंजेशची
मावाह्यबोडशोपचारैः पूजयेत्तांच कन्यैवंप्राथयेत् । देवद्राणि नमस्तुभ्यं देवेंद्रप्रियभामिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च
देहि मे इति । ततः पुरं ग्रीभिर्नीराजनादिमांगलिकं कार्यं । विप्राश्च गंधतांबूलादिपूजिता आशीर्मन्त्रान्पठेयुः । ते च । ॐ ह्रीं कृ
ण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छंती मनसाभ्यागात् । दुहामश्विभ्यां पयो अद्ध्येयं सावर्धतां महते सौभगाय ॥ १ ॥ ॐ समिद्धस्य
श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्मवन्वानो अजरसुवीरं । आरे अस्मदमतिं बाधमान उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥ ॐ वर्नस्पते शतव

८ अवेद्या ९ निवृत्ता १० दशदोषयुतावराः । [अवेद्या अक्षरशून्याः । निवृत्ता विवाहेच्छापराङ्मुखा.] तथा षण्ठाश्च पतिताश्च क्षुः श्रोत्रविव-
र्जिता । वर्जनीयाः प्रयत्नेन कन्यादानेन संशयः ॥ इति संस्काररत्नमाला ।

लशोचिरोहसहस्रवल्शाविवचंरुहेम । यंत्वामयंस्वधितिस्तेजमानःप्रणिनार्यमहतेसौभगाय ॥ ३ ॥ ॐ इंदुदुवानामुपसख्य
मायन्त्सहस्रधारःपवतेमदाय । नृभिस्तवानोअनुधामपूर्वमगन्निद्रमहतेसौभगाय ॥ ४ ॥ ॐ अस्यपिबक्षुमतःप्रस्थितस्यैद्रुसो
मस्यवरमासुतस्य । स्वस्तिदामनसामादयस्वावाचीनोरेवतेसौभगाय ॥ ५ ॥ ॐ घृतादुल्लुप्तमधुमत्सुवर्णधनंजयधरुणधार
यिष्णु । ऋणक्सपत्नादधरांश्चकुण्वदारोहमांमहतेसौभगाय ॥ ६ ॥ इतिसौभगायपदांताःषट् । तदस्तुमित्रावरुणातदग्नेशं
योरस्मभ्यमिदमस्तुशस्तम् । अशीमहिगाधमतप्रतिष्ठानमोदिवेबृहतेसार्दनाय । गृहवैप्रतिष्ठासूक्तत्प्रतिष्ठिततमयावाचाशस्त
व्यंतस्माद्यद्यपिदूरइवपशूलभतेगृहानैवैनानाजिगमिषतिगृहाहिपशूनांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठा । सुप्रतिष्ठितमस्तु । सुमुहूर्तमस्तु ।
इतिमंत्रैःकन्याशिरस्यक्षतप्रक्षेपणाशीर्दानंकुर्युः ॥ इतिनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेवागदानप्रयोगः ॥ ॥
ततोवैवाहिकेशुभेमुहूर्तेवधूवरयोस्तैलहरिद्रारोपणादियथाचारंकार्यम् । वागदानोत्तरदेशांतरगतेवरेनारदः—प्रतिगृह्यतुयः
कन्यांवरोदेशांतरंज्येत् । त्रीनृतून्समतिक्रम्यकन्याऽन्यंवरयेद्धरम् । वरमरणेतुवसिष्ठः—अग्निश्चवाचादत्तायांम्रियेता
दौवरोयदि । नचतौदंपतीस्यातांकुमारीपितुरेवसा । यस्मैवागदत्तातस्यदोपयोगेप्रशस्तवरांतरलाभेचतस्मैनदेयेत्याह
याज्ञवल्क्यः—दत्तामपिहरेत्पूर्वाच्छ्रयांश्चेद्धरआव्रजेदिति । अत्रचपूर्वस्यदोपयोगइतिविज्ञानेश्वरः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मेणसं
युक्तायनदद्यादितिचस्मृतिः । अन्यथाहरणेतुसएवदंडमाह—सकृत्प्रदोयतेकन्याहरंस्तांचोरदंडभागिति ॥
अथविवाहेमंडपप्रकारमाहवसिष्ठः—षोडशारलिकंकुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम् । मंडपंतोरणैर्युक्तंतत्रवोदिंप्रकल्पयेत् ।

अष्टहस्तं तुरचयेन्मंडपं वा द्विपट्टकरम् ॥ वेदिकानिर्माणप्रकारमाहनारदः—हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समंततः । स्तंभै
 श्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे तु सद्भनः । समांतथा चतुर्दिक्षु सोपानैरुपशोभिताम् । प्रागुदक्प्रवणारं भास्तं भहंसशुकादिभिः ।
 विचित्रां कितां कुम्भैर्विहितैस्तोरणांकुरैः । शृंगारपुष्पनिकरैर्वर्णकैः समलंकृताम् । विप्राशीर्वचनैः पुण्यैस्त्रीभिर्दीपैर्मनोरमाम् ।
 वादित्रनृत्यगीताद्यैर्हृदयानं दिनीं शुभाम् । एवं विधामारुक्षेन्मिथुनं सान्निवेदिकामिति । हस्तोऽत्र वध्वाः । सोपानकरणं प
 श्चिमभागेऽपरिचतुर्दिक्षु वा अधो यथाचारम् । सोपानातिरेकेण चतुर्हस्ता चतुरस्रा । इति विवाहवेदी ॥
 अथ विवाहपूर्वदिनकर्तव्यं ॥ ॥ वधूपितावरपिता च विवाहदिनात्पूर्वेद्युः पूर्वाह्ने सपत्नीकः कृताभ्यंगो धृतमांगलिकवेषः कृतले
 पनरंगमांगलिके प्रांगणेशु भासने प्राञ्जुखलपविश्य स्वदक्षिणतः पत्नीं तदक्षिणतः कन्यां वरं वोपवेदया च म्यप्राणानाथम्येष्टदेवतागु
 र्वादिनमस्कारं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य अस्यामुकशर्मणः पुत्रस्य श्वः करिष्यमाणविवाहांगभूतं स्वस्तिवाचनमंकुरार्पणं नांदीश्राद्धं
 ग्रहयज्ञं मंडपदेवताप्रतिष्ठां च करिष्यति संकल्प्य उत्तरीत्या स्वस्तिवाचनादीनिकुर्यात् । ततो नांदीश्राद्धात् पूर्ववंगपात्रोपरिवस्त्रे
 गणपत्याद्या गौर्यादिषोडशब्राह्म्यादिसप्तचमातृकास्तंडुलपुंजेषूत्तरीत्या प्रतिष्ठा पूर्वकंपूज्याः । प्रयोगपारिजातकारैस्तु नांदीश्रा
 द्धमात्रं पितृकर्तृकं स्वस्तिवाचनादितुवरकर्तृकमित्युक्तम् । तद्विचारणीयम् । कन्यापितापि । अस्या अमुकनाम्याः कन्यायाः
 श्वइत्यादि विशेषेण संकल्प्य सर्वकुर्यात् । ततो वरपिता आचार्येण कौतुकवंधार्थं सूत्रद्वयं पूर्वोत्तरीत्या कारयेत् । तद्वयमाचार्यः
 कौतुकवंधोक्तमंत्रैस्तन्नेणाभिषिच्य जातवेदस इत्युचामंत्रा वृत्त्या गंधेन लेपयित्वा शुद्धदेशेऽप्रज्ञातं निदध्यात् ॥ मंडपदेवतादि

प्रतिष्ठाचेत्थंकार्या ॥ दूर्वाशमीपल्लवकुलदेववृक्षपल्लवानाम्नादिप्रशस्तवृक्षपत्रवेष्टितान्सूत्रेणपोढावेष्टयेत् । तत्रैकत्रमुसलमेक
त्रचक्षुरिकादिशस्त्रंमध्येप्रक्षिप्यवेष्टयेत् । तानिपङ्कशपात्रेनिधायतन्मध्येउदक्संस्थेयुचतुर्पुक्रमेणनंदिनीनलिनीमैत्रोमास्तदुत्तर
स्थेमुसलगर्भेपशुवार्धिनीतदुत्तरस्थेशस्त्रगर्भेभगवतीतंडुलपूर्णेहरिद्राखंडपूगीफलयुतेहरिद्रादिमंडितेन्युवजशरावेणसहसूत्रवेष्टि
तेसूक्ष्मकलशेअविघ्नसंज्ञंगणपतिंचावाह्यतदस्तुगृहवैप्रतिष्ठेतिप्रतिष्ठाप्यनीराज्यआसनाद्याचमनीयांतोपचारैःपूजयित्वातैलो
द्वर्तनोष्णोदकैरभ्यंगस्नानंपण्णांवेष्टितानांकारयित्वागंधादिदक्षिणांतंपंचोपचारैःपूजयेत् । पुष्पांजलिंदत्वानीराज्योत्थायसप
लीकआग्नेयकोणस्थमंडपस्तंभोपरिनंदिनीनामकंवेष्टितं । तदस्तुमित्रावरुणातदग्नेशयोरस्मभ्यमिदमस्तुशस्तम् । अशीमहिगा
धमृतप्रतिष्ठानमौदिवेबृहुतेसादनाय । गृहवैप्रतिष्ठामूक्तं तत्प्रतिष्ठिततमयावाचाशंस्तव्यंतस्माद्यद्यपिदूरइवपशूल्लभतेगृहानेव
नानाजिगमिपतिगृहाहिपशूनांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठा । सुप्रतिष्ठितमस्तु । इतिस्थापयित्वातत्रनंदिनीपूजयेत् ।
तच्चेत्थं । ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्यमध्यात्पुनानायंत्यनिविशमानाः । इंद्रोयावज्रीवृषभोररादुताआपोदेवीरिहमामंत्रतु ।
ॐ आपोहिष्णमयोभुवस्तानंजुर्जेदधातन । महेरणायचक्षसे । इतिमंत्राभ्यांप्रोक्ष्य । ॐ गंधद्वारांदुराधर्षानित्यपुष्टांकरी
पिणी । ईश्वरींसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं । इतिगंधाक्षतान् । ॐ दधिकाव्णोअकारिपंजिष्णोरश्वस्यवाजिनः । सुरभि
नोमुखार्करत्नप्रणआयूंपितारिषत् । इतिदधि । ॐ कांडात्कांडात्प्ररोहंतीपरुषःपरुषःपरि । एवानौदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच ।
इतिदूर्वापुष्पाणिसमर्पयेत् । ततोर्नैऋत्यवायव्येशानस्तंभेषुमंडपमध्येोपरिभागेकोष्ठेचक्रमेणनलिनीमैत्रोमापशुवार्धिनीनामक

वेष्टितानि उक्तवत्स्थापयित्वा पूजयेत् । ॐ या आपो दिव्या उत वा स्रवति खनित्रिमा उत वा याः स्वयं जाः । समुद्रार्थायाः शुचयः
 पावकास्ता आपो देवीरिहमामवन्तु । इति नलिन्याः प्रोक्षणे मंत्रः । ॐ यासां राजावरुणो याति मध्ये सत्यानुते अवपश्यं जनानाम् ।
 मधुश्चतुःशुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिहमामवन्तु । इति मैत्रायाः । ॐ यासुरजावरुणो यासु सोमो विभ्वे देवा यासूजमदति ।
 वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिहमामवन्तु । इत्युमायाः । ॐ समुद्रज्येष्ठा इत्यादि चत्वारोऽपि पशुवर्धिन्याः । अन्य
 त्सर्वसमानम् । ततो वंशपात्रेण सह भगवती गौर्यादिमातृका स्थापनं वंशपात्रं च स्वयं गृहीत्वा अविघ्नकलशं च पल्याग्राहयित्वा स
 ब्राह्मणः । ॐ कर्तिकदञ्जनुपंप्रब्रुवाणा इयति वाचं मरिते वनावं । सुमंगलं च शकुने भवांसिमात्वा काचिदभिभाविभ्यो विदत् ।
 मात्वा रयेन उद्धधीन्मासु पूर्णो मात्वा विदुर्दिषु मान्वीरो अस्ता । पित्र्यामनुप्रदिशं कर्तिकदत्सु मंगलो भद्रवादी वदेह । अवकंदद
 क्षिणतो गृहाणां सुमंगलो भद्रवादी शकुते । मानस्तेन ईशतमाघशं सो वृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १ ॥ इति सुमंगलसूक्तं पठन्मं
 गलवाद्यधोपेण गृहांतरं गत्वा प्रशस्तालं कृतैशानदेशं तंदुलादिपुंजत्रयोपरि त्रीण्यपि स्थापयित्वा तदस्तु गृहवै इति पठित्वा चंदनादि
 ना पूजयेत् । अन्यदपि यथा कुलधर्मसर्वं कुर्यात् । एवमेव मंडपदेवकप्रतिष्ठापनं यने पिज्ञेया । ततः कर्मणो देवताकुले देवता
 प्रीत्यर्थं द्विजसुवासिन्यादिभोजनं कार्यम् । अगतौ तु सर्वमेतद्विवाहदिन एव पूर्वकुर्यात् ॥ इति प्रयोगरत्ने मंडपदेवतादिप्रतिष्ठा ॥
 अथ चरस्य च गृहगमनं ॥ वरः कृतनित्यक्रियविधिवत्स्वस्तिवाचनो ब्राह्मणैः सह सात्विकाहारं भुक्त्वा अभुक्त्वा वा ईपद्भैतं न

१ व्यासः—भुक्त्वा समुद्रहृत्कन्यासां वित्रीग्रहणतथा । उपोषितः सुतांदद्यादार्धिताय द्विजाय तु । गवर्वासुरयोरेव भुक्त्वैव परिधीयते । ब्राह्मादिषु

वंश्वेतंसदशंपरेणाधृतंवस्त्रयुगुलंधृत्वालंकृतःस्त्रग्वीष्टदेवताःपित्रादींश्चनमस्कृत्यतैरनुमोदितोयथाविभवमश्वादिद्यानमारुह्यधृतसितच्छत्रःस्वर्चितैर्ज्ञातिवांधवैः कनिक्रदज्जनुपमितिसुमंगलसूक्तपठनपरैर्ब्राह्मणैःपुरंध्रीभिःपूर्णकलशदर्पणकन्यापुष्पाक्षतदीपमालाध्वजलज्जैर्मंगलगीततूयैश्चसहवधूगृहंगत्वातद्द्वारदेशेप्राङ्मुखस्थितो नीराजनपूर्णकुंभयुतैःपुरंध्रीजनैःप्रत्युद्यातोनीराजितोतर्गुहंप्रविश्यतदंगणेमंडपाधःसोत्तरच्छदेहरितदर्भास्तीर्णेचतुष्पादभद्रपीठेप्राङ्मुखउपविशेत् ॥

अथमधुपर्कः ॥ तत्रकन्यादातावरस्यपुरतः सुस्नातामलंकृतामहतवाससंगंधादिलिप्तांगीस्त्रग्विणीभुक्तवतीकन्यांतथाविधासनेप्रत्यङ्मुखीमुपवेश्य तांपुरस्कृत्यसामात्यःसपत्नीकउपविश्यागतायवरायतच्छाखोक्तविधिनामधुपर्ककुर्यात् । तत्रायंक्रमः । पाद्यार्थमध्वार्थमंत्रवाञ्जिराचमनीयार्थशुद्धाष्टाचमनीयार्थचजलपात्रचतुष्टयंमधुयुक्तदध्याख्यंमधुपर्ककांस्यपात्रांगंपंचविंशतिदर्भैरवाग्नवामावर्तेनकृतंविष्टरंचसंपाद्याचम्यप्राणानायम्यदेशकालौस्मृत्वाकन्यार्थिनेगृहागतायास्मैस्नातकायवराय कन्यादानांगभूतंमधुपर्ककरिष्यइति कन्यार्थिनमित्यादिद्वितीयांतमुक्त्वामधुपर्केणार्हायिष्यइतिवा संकल्प्य प्रागुक्तलक्षणंदर्भमयकूर्चविष्टरोविष्टरोविष्टरइतित्रिनिवेद्यासनार्थवरहस्तेदद्यात् । वरस्तु । अहंवर्ष्मेत्यस्यवामदेवोविष्टरोनुष्टुप् । विष्टरोपवेशनेविनियोगः । ॐ अहंवर्ष्मसंजातानांविद्युतामिवसूर्यः । इदंतमधितिष्ठामियोमाकश्चाभिदासति इतिमंत्रेणोदगग्रेविष्टरउप

विवाहेपुभोजननेतिकश्यपः । कन्यादाननिशीथेचेद्विवाभोजनमिष्यते । पुनःस्नात्वाजपेदेवीपिताकन्यांप्रयच्छति । इतिस्मृतिरत्ने । १ विष्टरंचसमैर्दर्भैर्द्वादशांगुलदीर्घकं । चतुरंगुलमग्रंस्याद्र्धिमिकांगुलंतथा । विष्टरेसर्वयज्ञेषुलक्षणंपरिकीर्तितं । स्मृ. र. ।

विशेत् । विष्टरं मंत्रेण पद्भ्यामाक्रम्यवासीत । प्रयोगपारिजातकारादयस्तु सौत्रमंत्रेऋष्यादिस्मरणं नेच्छति । ततोर्चकेन पाद्यं
 पाद्यं पाद्यमिति त्रिनिवेदितं पाद्यं वरोगृहीयात् । ततोर्चकस्तेनोदकेन वरस्य दक्षिणसव्यपादैर्क्रमेण क्षालयेत् । ततो वरो लौकिकेन
 जलेनाचम्य गंधमाल्यजलफलादिसंयुतं पूर्ववत्त्रिनिवेदितमर्घ्यं मंजलिना प्रतिगृह्य पूर्वसंपादितशुद्धजलमाचमनीयपानं त्रिनि
 वेदितं हस्ते गृहीत्वा भूमौ निधाय तस्यैकदेशं गृहीत्वा अमृतोपस्तरणमसीति पीत्वा लौकिकजलेनाचम्यानीयमानं मधुपर्कं मित्र
 स्यत्वाचक्षुषा प्रतीक्ष इत्यवेक्ष्य मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्क इति त्रिर्दानानि वेदितं मधुपर्कं देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पु
 ष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति मंत्रेणांजलिना प्रतिगृह्यांजलिस्थमेव मधुवाता इति तृचेनावेक्षयेत् । मधुवाता इति तृचस्य राहूगणो
 गोतमो विश्वेदेवा गायत्री । मधुपर्को वेक्षणे वि० । ॐ मधुवाता ऋताय ते मधुक्षरं तिसिंधवः । माध्वीर्नः संत्वोर्षधीः । मधुनक्तं
 तोपसो मधुमत्पाथि वंरजः । मधुद्यौरस्तुनः पिता । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमांस्तसूर्यः । माध्वीर्गोवो भवंतुनः । इति तृचेन
 तत्पात्रं सव्यहस्ते गृहीत्वा गुणोपकनिष्ठिकाभ्यां मधुपर्कं त्रिः प्रदक्षिणमालोड्यां गुलिगतं मधुपर्कं लेपं वसवस्त्वागायत्रेण च्छंदसाम
 क्षयं त्विति पुरस्ताद्विधिपेत् । एवं रुद्रास्त्वात्रैष्टुभेन च्छंदसामक्षयं त्विति दक्षिणतः । आदित्यास्त्वाजागतेन च्छंदसामक्षयं त्वि
 ति पश्चात् । विश्वेत्वा देवा आनुष्टुभेन च्छंदसामक्षयं त्वित्युत्तरतः क्षिप्वा भूतेभ्यस्त्वेति त्रिरावृत्तेन मंत्रेण मध्यात्किंचिद्गृहीत्वा त्रि
 रूर्ध्वं क्षिप्त्वा मधुपर्कपात्रं भूमौ निधाय मधुपर्कैकदेशं गृहीत्वा विराजो दोहोसि इति प्राश्य लौकिकोदकेनाचम्य पुनर्गृहीत्वा विरा

? अत्रागुलिगतलेपस्यैव चतुर्दिक्षु प्रक्षेपो न पुनः पुनर्ग्रहण । त्रिरूर्ध्वं प्रक्षेपेण तु पुनः पुनर्ग्रहणमिति व्यवस्था ।

जोदोहमशीय इतिप्राश्य पूर्ववदाचम्य पुनर्गृहीत्वा मयिदोहःपद्यायैविराज इतिप्राश्य पूर्ववदाचम्य मधुपर्कशेषमुदगुपवि
ष्टायप्रयच्छेत् । लोकविद्विष्टत्वादप्सुवानिक्षिप्य पूर्वनिवेदिताचमनीयैकदेशं अमृतापिधानमसि इतिपीत्वालौकिकोदकेना
चम्याचमनीयजलशेषं सर्वगृहीत्वा सत्यं यशःश्रीर्मयि श्रीःश्रयतां इतिप्राश्यलौकिकोदकेनद्विराचामेत् । ततोदात्रागौगांगौ
रिति त्रिनिवेदितां मातारुद्राणामित्यस्यभार्गवोजमदग्निर्गौस्त्रिष्टुप् । गोरुत्सर्जनेवि० । ॐ मातारुद्राणां दुहितावसूनांस्व
सादित्यानाममृतस्युनाभिः । प्रनुवौचंचिक्नुपेजनायुमागामनागामदिति वधिष्ट इति मंत्रं जपित्वा । ॐ उत्सृजतेत्युक्त्वा
चिसृजेत् । ततोदातागंधमाल्यवस्त्रयुगोपवीतयुगाभरणादिभिर्यथाविभवंवरं पूजयेत् । ततोवरेणसहागतांस्तद्वंधूनपिपूज
येत् ॥ अथविष्टरलक्षणंपरिशिष्टे—पंचाशताभवेद्ब्रह्मातर्धेननुविष्टरः । ऊर्ध्वकेशोभवेद्ब्रह्मालंबकेशस्तुविष्टरः । दक्षि
णावर्तकोब्रह्मावामावर्तस्तुविष्टरइति । यद्वा—पंचविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रं ग्रंथिभूयितः । विष्टरः सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्तितम् ।
मधुपर्कदध्यलाभेपयोजलंवाप्रतिनिधिः मध्वलाभेघृतं गुडोवा । वरशाखयामधुपर्कदानमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—वरस्ययाभवे
च्छाखातच्छाखागृह्यचोदितः । मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्यशाखेपि दातरीति मधुपर्कः ॥

अथकन्यास्नातापरिहिताहतवस्त्रागृहांतः सूत्रवेष्टितोपलसहितदृषदुपरिहरिद्रानिर्मितौ गौरीहरौ सौभाग्यादिकामनया पूजयि
त्वा इंद्राणींचतत्रैवाक्षतपुंजे पूजयित्वा प्रार्थयेत्—देवेंद्राणि नमस्तुभ्यं देवेंद्रप्रियभामिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभंच दे
हिमेइति । ततो गौरीसौभाग्यादिप्रार्थयमाना तत्रैव तिष्ठेत् । अथकन्यादानाद्यर्थजलशुद्धिः । पुरोधावरदक्षिणत उदङ्मुख

उपविश्यमध्ये प्रागग्रानुदगग्रान्वादर्भानास्तीर्यतेषु तेजसं शुद्धतीर्थादिजलपूर्णकलशं निधाय ब्रीहियवानोप्यगंधपुष्पादिभिरलंकृत्य
 त्वदूर्वापल्लवैर्मुखमवस्तीर्या बिलगाभिर्ऋग्भिर्भिमंत्रयेत् । अथ कन्यादानादि । ब्राह्मणाः स्वलंकृते वेदमनिसुमंगलगीततूर्यादिनिर्घोषे
 क्रियमाणे पूर्वापरभागयोर्हस्तांतरालं विहाय प्रत्येकं प्रस्थमितसिततंडुलैर्द्वौ राशीकृत्वामध्ये कुंकुमादिकृतस्वस्तिकां कितमंतः पटं
 राक्षयोर्मध्ये उत्तरदशधारयेयुः । अथ पूर्वराशौ प्रत्यङ्मुखं वरंपश्चिमराशौ प्राङ्मुखीं कन्यां तंडुलगुडजीरकयुतां जलीउभाववस्था
 प्य द्विजाः सत्येनोत्तमितिसूक्तं पठेयुः । तच्च सूक्तम् । ॐ सत्येनोत्तमिताभूमिः सूर्येणोत्तमिताद्यौ । ऋतेनादित्यास्तिष्ठंति
 दिविसोमोअधिश्रितः । सोमेनादित्याबलिनः सोमेन पृथिवीमही । अथोनक्षत्राणामेषामपस्थे सोम आहितः । सोमं मन्यते प
 पिवान्यत्सं पिषंत्योषधिम् । सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्यां श्रातिकश्चन । आच्छद्विधानैर्गुपितो वा हतैः सोमरक्षितः । ग्राव्णामि
 च्छण्वन्तिष्ठसिनतैश्चातिपार्थिवः । यत्त्वादेव प्रपिबतित आप्यायसे पुनः । वायुः सोमं स्वरक्षितासमानां मास आकृतिः ॥ १ ॥
 रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसीन्योचनी । सूर्यायां भद्रमिदं सो गार्थयैति परिष्कृतम् । चित्तिराउपबर्हणं च क्षुरा अभ्यंजनम् । द्यौर्भू
 मिः कोशे आसीद्यदयात्सूर्यापतिम् । स्तोमां आसन्प्रतिधयः कुरीरन्च्छंद ओपशः । सूर्यायां अश्विनां त्रामिरासीत्पुरोगवः ।
 सोमो वधूयुरभवदुश्विनां सामुभावरा । सूर्याय तपत्ये शंसंती मनसा सविता ददात् । मनो अस्या अन आसीद्यौरासीदुतच्छदिः ।
 शुक्राव नड्वाहावास्तां यदयात्सूर्यागृहम् ॥ २ ॥ ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः । श्रोत्रं ते च क्रे आस्तां द्विविधा
 श्रराचरः । शुचीं ते च क्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः । अनौ मनस्मर्थं सूर्यारोहत्प्रयतीपतिम् । सूर्यायां वहतुः प्रागात्सविता यमवा

सृजत् । अघासुहन्त्यतेगावोऽनुन्योःपर्युह्यते । यदश्विनापच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः । विश्वेदेवा अनुतद्धामजान
 न्पुत्रः पितराववृणीत पूषा । यदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप । कैकचक्रं वामासीत्क्रेदुष्टाय तस्थयुः ॥ ३ ॥ द्वेते चक्रे सूर्ये ब्रह्माण
 ऋतुथाविदुः । अथैकचक्रं यदुह्यत दध्रात य इद्विदुः । सूर्याये देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च । येभ्यस्तस्य प्रचेतस इदं तेभ्यो करं नमः ।
 पूषा परं चरतो माययैतौ शिशूः क्रीळतौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टृरन्यो विदधज्जायते पुनः । नवो नवो
 भवति जायमानो ह्येकितुषसामित्यग्रम् । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचंद्रमास्तिरते दीर्घमायुः । सूर्यकिंशकं शल्मलिं विश्वरूपं
 हिरण्यवर्णसुवृतं सुचक्रम् । आरोहसूर्येऽमृतस्य लोकस्यो न पत्येव हतुं कृणुष्व ॥ ४ ॥ उदीर्ण्वातः पतिवती ह्येदृषा विश्वावसं नम
 सागीभिरीळे । अन्यामिच्छपितृषदं व्यक्तं सते भागोजनुपातस्य विद्धि । उदीर्ण्वातो विश्वावसो नमसेळामहेत्वा । अन्यामिच्छ
 प्रफुर्व्यं संजायां पत्यासृज । अनुक्षराः ऋजवः संतुपंथायेभिः सखाथो यंति नो वरेयं । समर्थमासं भगो नो निनीयात्संजास्पत्यं सुयम
 मस्तु देवाः । प्रत्वा मुंचामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वा बध्नात्स वितासु शेवः । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके रंष्टां त्वासु हपत्या दधामि ।
 प्रेतो मुंचामि नामुतः सुवद्भामस्तुतस्करम् । यथेयमिद्रमीद्वः सुपुत्रा सुभगा सति ॥ ५ ॥ पूषा त्वेतो न यतुहस्तगृह्याश्विना त्वा प्रव
 हतं रथेन । गृहान्गच्छ गृहपत्नीयथा सो वशिनी त्वं विदथ्य मावदासि । इह प्रियं प्रजयाते समृद्ध्यतामस्मिन् गृहे गार्हिपत्या यजा गृहि ।
 एनापत्या तन्वं संसृज स्वाधाजिघ्री विदथ्य मावदाथः । नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते । एधं ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वधेषु
 बध्यते । परादि हिशामुल्यं ब्रह्मभ्यो विभं जावसु । कृत्येषा पृद्धती भूत्वा जाया विशते पतिम् । अश्रीरात नू भवति रुशती पापया

मया । पतिर्यद्वधोऽङ्गं वाससास्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ६ ॥ येवध्वश्चंद्रं वहतुचदमायंतिजनादनु । पुनस्तान्यज्ञियादिवानयंतु
 तआर्गताः । माविदन्परिपंथिनोयआसीदंतिदंपती । सुगेभिर्दुर्गमतीतामपद्रांत्वरातयः । समंगलीरिचंद्रधूरिमांममेतपश्यंत
 सौभाग्यमस्यैदृत्वायाथास्तंविपरेतन । तदृमेतत्कटुकमेतदपाष्ठवद्विपवनेतदत्तवे । सूर्यार्याः पश्यरूपाणि तानिब्रह्मातुशुधति ।
 त्याज्जरदंष्ट्रियथासः । भगोअर्यमासंवितापुरंधिमह्यत्वादुर्गाहपत्यायदेवाः ॥ ७ ॥ गभ्णामितेसांभगत्वायहस्तंमयाप
 पति । यानंऊरुजशतीविश्रयातयस्यामशंतःप्रहरामशेपम् । तुभ्यममेपर्यवहन्त्सूर्यावहतुनासह । पुनःपतिभ्योजायांदाअग्नेम
 जयासह । पुनःपत्नोमग्निरद्वादयुपासहवर्चसा । दीधायुरस्यायःपतिर्जावातिशरदःशतम् । सोमःप्रथमोविचिदेगंधर्वोवि
 विदुजत्तरः । तृतीयोअग्निष्टेपातिस्तुरीयस्तेमनुष्यजाः ॥ ८ ॥ सोमोददंष्ट्रवर्ग्यगंधर्वोदददृग्ये । रयिचपुत्रांश्चादादृग्निर्मह्य
 मथोहमाम् । इहवस्तंमाविषोष्टुविश्वमायुर्व्यश्रुतम् । कीळतौपुत्रेनसृभिर्मोदमानौस्वेगृहे । आनःप्रजांजनयतुप्रजापतिराज
 रसायसमनक्त्वयमा । अर्दुर्मगलीःपतिलोकमाविशशनोभवद्विपदेशंचतुष्पदे । अघोरचक्षुरपतिह्येधिशिवापशुभ्यःसुमनाः
 सुवर्चाः । वीरसूद्वकांमास्योनाशनोभवद्विपदेशंचतुष्पदे । इमांत्वामिद्रमीद्वःसुपुत्रांसुभगांकृणु । दशास्यांपुत्रानाधोहिपति
 मेकादृशंकृधि । सम्राज्ञीश्वशुरेभवसम्राज्ञीश्वश्चांभव । ननादरिसम्राज्ञीभवसम्राज्ञीअधिदेवपु । समंजंतुविश्वेदेवाःसमापो
 हृदयानिनौ । संमार्तिरिश्वासंधातासमुदेष्टादधातुनौ । ततःपुरंध्योमंगलीतीःकुर्यः । बधूवरौमनसेष्टदवतांध्यायंतौसमा

हितौतिष्ठेताम् । अथज्यौतिषिकेनमंगलपद्यपाठपूर्वकमुहूर्तस्तुतदेवलम्नमितिपठितेप्रदिष्टेकालेसद्योतःपटमुदगपसार्यकन्या
वराभ्यापरस्परंनिरीक्षणंचकारणीयम् । तदावरः । अन्नातृघ्नीवरुणापतिघ्नीबृहस्पते । इंद्रापुत्रघ्नीलक्ष्म्यंतामस्यैसवितुःसवे
तिजपन्वीक्षेत । ॐ अघोरचक्षुरपतिष्ठेधिशिवापशुभ्यःसुमनाःसुवर्चोः । वीरसूद्वैवर्कामास्योनाशनीभवद्विपदेशंचतुष्पदे ।
इतिकन्ययावेक्ष्यमाणोजपित्वादभोग्रेणतस्याभ्रुवोर्मध्यं ॐ भूर्भुवःस्वरितिब्याहृतिभिःपरिमृज्य दर्भनिरस्यापउपस्पृशेत् ।
ततस्त्रिवारंपंचवारंवापरस्परंशिरसिऋक्वाइत्यादिखंडांतेवधूपूर्वकमंजलिस्थपीताक्षतारोपणंकारणीयमाचारात् ॥ तद्यथा॥
ॐ ऋक्चवाइदमग्रेसामचास्तांसैवनामऋगासीदमोनामसामसावाऋक्सामोपावदन्मिथुनंसंभवावप्रजात्याइतिनेत्यब्रवीत्साम
ज्यायान्वाअतोमममहिमेतितेद्वेभूत्वोपावदतांतेनप्रतिचनसमवदतांस्तिस्त्रोभूत्वोपावदंस्तत्तिसृभिःसमभवद्यत्तिसृभिःसमभ
वत्तस्मात्तिसृभिःस्तुवंतितिसृभिरुद्गायंतितिसृभिर्हिसामसंमितंतस्मादेकस्यबह्व्योजायाभवंतिनैकस्यैवहवःसहपतयोयद्वैतत्सा
चामश्चसमभवतांतत्सामाभवत्तत्साम्नःसामत्वंसामन्भवतियएवंवेदयोवैभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेससामन्भवत्यसामन्यइतिहि
निंदंतितेवैपंचान्यभूत्वापंचान्यभूत्वाकल्पेतामाहावश्चहिंकारश्चप्रस्तावश्चप्रथमाचऋगुद्गीथश्चमध्यमाचप्रतिहारश्चोत्तमाचनि
धनंचवपट्कारश्चतेयत्पंचान्यभूत्वापंचान्यभूत्वाकल्पेतांतस्मादाहुःपांक्तोयज्ञःपांक्ताःपशवइतियदुविराजंदशिनीमभिसमप
द्येतांतस्मादाहुर्विराजियज्ञोदशिन्यांप्रतिष्ठितइत्यात्मावैस्तोत्रियःप्रजानुरूपःपत्नीधाय्यापशवःप्रगाथोगृहाःसूक्तंसवाअस्मिश्च
लोकेमुष्मिश्चप्रजयाचपशुभिश्चगृहेषुवसतियएवंवेद ॥ १ ॥ स्तोत्रियंशंसत्यात्मावैस्तोत्रियस्तंमध्यमयावाचाशंसत्यात्मानमेवत

त्संस्क्रुतेनुरूपंशंसतिप्रजावाअनुरूपःसउच्चैस्तरामिवानुरूपःशंसत्व्यःप्रजामेवतच्छ्रेयसीमात्मनःकुरुतेधायांशंसतिपत्नीवैधा
 य्यासानीचैस्तरामिवधायांशंसत्व्याप्रतिवादिनीहास्यगृहेषुपत्नीभवतियत्रैवंविद्वान्नीचैस्तरांधायांशंसतिप्रगाथंशंसतिसस्वर
 वत्यावाचाशंसत्व्यःपशवोवैस्वरःपशवःप्रगाथःपशूनामवरुध्याइंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमितिस्मूकंशंसतितद्वाएतत्प्रियमिंद्रस्यसू
 कंनिष्केवल्यहैरण्यस्तूपमेतेनवसूक्तेनहिरण्यस्तूपआंगिरसइंद्रस्यप्रियंधामोपागच्छत्सपरमंलोकमजयदुपेंद्रस्यप्रियंधामगच्छ
 तिजयतिपरमंलोकंक्यएवंवेदगृहावैप्रतिष्ठासूक्तंतत्प्रतिष्ठिततमयावाचाशंसत्व्यंतस्माद्यद्यपिदूरइवपशूल्लभतेगृहानेवैनानाजिग
 मिषतिगृहाहिपशूनांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठा ॥ २ ॥ उत्तमाप्रतिष्ठातद्वैवंक्षत्रंसाश्रीस्तदाधिपत्यंतद्ब्रध्नस्यविष्टपंतत्प्रजापतेरायतनंतत्स्वा
 राज्यमृध्नोत्येतमेवैताभिरेकविंशत्यैकविंशत्या ॥ ३ ॥ याज्ययायजतिप्रतिवैयाज्यापुण्यैवलक्ष्मीःपुण्यामेवतल्लक्ष्मींसंभावयति
 पुण्यांलक्ष्मींसंस्क्रुते ॥ ४ ॥ यच्चावांचोद्यावापृथिवीयंशंसतिद्यावापृथिवीवैप्रतिष्ठेइयमेवेहप्रतिष्ठासावमुत्रतद्यद्वावापृथिवी
 यंशंसतिप्रतिष्ठयोरेवैनंतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥ इंद्रमिंद्रेणदेवताःशस्यतेइंद्रमिथुनंतस्माइंद्रान्मिथुनंप्रजायतेप्रजात्यैप्रजा
 यतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदाथहैतेपोत्रीयाश्चनेष्ट्रीयाश्चत्वारऋतुयाजाःषळूचःसाविराट्दशिनीतद्विराजियंशंसतिशिन्यांप्रतिष्ठाप
 यंतिप्रतिष्ठापयंति ॥ ६ ॥ महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेतिद्यावापृथिवीयेशंसतिद्यावापृथिवीवैप्रतिष्ठेइय
 मेवेहप्रतिष्ठासावमुत्रतद्यद्वावापृथिवीयेशंसतिप्रतिष्ठयोरेवैनंतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥ धारयन्धारयन्नितिशंसतिप्रसंसंसाद्धा
 अंतस्यविभायतद्यथापुनराग्रंथंपुनर्निग्रंथमंतंबध्नीयान्मयूखंवांततोधारणायनिहन्यात्तादृक्कद्यद्धारयन्धारयन्नितिशंसतिसंत

त्यैसंतैरुयहैरव्यवच्छिन्नैर्यतियएवंद्वांसोयंतियंति ॥ ८ ॥ दक्षिणाअनुसुब्रह्मण्यासंतिष्ठतेवाग्वैसुब्रह्मण्यान्नंदक्षिणान्ना
द्यएवतद्वाचियज्ञमंततःप्रतिष्ठापयंतिप्रतिष्ठापयंति ॥ ९ ॥ हिरण्यकशिपावासीनआचष्टेहिरण्यकशिपावासीनप्रतिगृणाति
यशोवैहिरण्यंयशसैवैनंतत्समर्धत्योमित्यूचःप्रतिगरएवतथेतियथायाऽओमितिवैदंवंतथेतिमानुषंदेवेनचैवैनंतन्मानुषेणचपा
पादेनसःप्रमुंचतितस्माद्योराजाविजितीस्यादप्ययजमानआख्यापयेतैवतच्छौनःशेषमाख्यानंनहासिमन्नल्पंचनैनःपरिशिष्यते
सहस्रमाख्यात्रेदद्याच्छतंप्रतिगरित्रएतेचैवासनेश्वेतश्चाश्वतरीरथोहोतुःपुत्रकामाहाप्याख्यापयेरंलभंतेहपुत्रान्लभंतेहपुत्रान्
॥ १० ॥ देवसवितर्देवयजनंमेदेहिदेवयज्यायाऽइतिदेवयजनंचाचतिसयज्ञत्रयाचितलत्तरांसर्पत्योतथादामीतिहवतदाहत
स्यहनकाचनरिष्टिर्भवतिदेवेनसवित्राप्रसूतस्योत्तरोत्तरिणीहश्रियमश्रुतेश्रुतेहप्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यंयएवमुत्थाययाचित्वादे
वयजनमध्यवसायदीक्षतेक्षत्रियःसन् ॥ ११ ॥ तेऽएतेऽअभ्यनूच्येतेअग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुगेवतिकल्पतेहवाअस्मैयोगक्षेमउत्त
रोत्तरिणीहश्रियमश्रुतेश्रुतेहप्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यम् ॥ १२ ॥ साम्राज्यंभौज्यंस्वाराज्यंवैराज्यंपारमेष्ठ्यंराज्यंमाहाराज्यमा
धिपत्यमयंसमंतपर्यायीस्यात्सार्वभौमःसार्वायुषांतादापराधार्थात्पृथिव्यैसमुद्रपर्यतायाएकराळिति ॥ १३ ॥ ध्रुवाद्यौर्ध्रवापृ
थिवीध्रुवासःपर्वताङ्गमे । ध्रुवंविश्वमिदंजगद्ध्रुवोराजाविशामयम् । ध्रुवंतेराजावरुणोध्रुवंदेवोबृहस्पतिः । ध्रुवंतद्भद्रश्चाग्निश्च
राष्ट्रधारयतांध्रुवम् । तदस्तुमित्रावरुणातद्भग्नंशयोरस्मभ्यमिदमस्तुशस्तम् । अशीमहिगाधमत्प्रतिष्ठानमोदिवेबृहतेसाद
नाय । इत्यादिखंडानिपठेयुः । ततः अनक्षराऋजवःसंतुपंथायेभिःसखायोर्यतिनोवरेयम् । समर्थमासंभगोनोनिनीयात्संजा

स्पत्यंसुयममस्तुदेवाः । इति । ततोवरंप्राङ्मुखं वधूं प्रत्यङ्मुखीं च कृत्वा पित्रादिर्दातावरदत्तवस्त्रादिरहितांस्वदेयाभरणाद्यलं
कृतांवधूवस्त्रसंज्ञकाहतवस्त्रपरिधानां उक्तस्वस्त्ययनाय वराय दद्यात् । दातावधूवरदक्षिणतः स्वदक्षिणहस्तदेश
स्थपत्नीसहित उदङ्मुख उपविश्य बद्धशिखः शुचिराचम्य कुशपाणिः प्राणानायम्य देशकालानुकीर्त्य मम समस्तपितृणां निरतिश
यसानंदब्रह्मलोकावास्थादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये अनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्याद्वादशावरान् द्वाद
शपरान् पुरुषांश्च पवित्रीकर्तुमात्मनश्च लक्ष्मीनारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना कन्यादानमहं करिष्ये इति कुशाक्षतयुतजलेन सं
कल्प्य सपत्नीक उत्थायोदङ्मुख एव कन्यां संपन्नां कनकाभरणैर्युताम् । दास्यामि विष्णवे तु भ्यं ब्रह्मलोकजि
गीषया । विश्वं भरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमां कन्यां प्रदास्यामि पितृणां तारणाय चेति मंत्रोपठित्वा स्वदक्षिणस्थभार्या
दत्तपूर्वकल्पितजलधारामविच्छिन्नां नवकां स्य पात्रोपरि धृतकन्यां जल्युपरि स्थवरां जलेंदं क्षिणहस्ते क्षिपन्वदेत् । कन्या तारयतु ।
पुण्यं वर्धतां । शिवा आपः संतु । सौमनस्यमस्तु । अक्षतं चारिष्टं चास्तु । दीर्घमायुः श्रेयः शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । यच्छ्रेयस्तदस्तु ।
यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु । पुण्याहं भवं तोब्रुवंतु । स्वस्ति भवं तोब्रुवंतु । ऋद्धिं भवं तोब्रुवंतु । श्रीरस्त्विति भवं तोब्रुवंतु । अमुकगो

१ कन्यादाने विशेषः — कन्यां कनकसंपन्नामित्युक्तेः कन्याहस्ते दानसमये किंचिद्विरण्यदेय । तदा हरिहर — दशसौवर्णिकं शृंगे खुराः पचपला
न्विता । वखंच त्रिगुणधेन्वा दक्षिणाचचतुर्गुणा इति । जाबालेन च कन्यादानभूदानगोदानां साम्यत्वेनाभियानाद्धर्मसाम्यमायाति । कइदकस्मा अदा-
दित्यस्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणापि गोदानस्य कन्यादानसाम्यकथनात् । तेन दशसौवर्णिकेत्यादिद्रव्यसाहित्येनैव कन्यादानस्य सालकृतत्वसिद्धिरिति हरिहरः ।

त्रोमुकशर्माहंमसमस्तेत्यादिप्रीतयेइत्यंतपूर्वोक्तमुक्त्वा अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणे श्रीधररूपिणेवराय अमुकप्रवरोपेताममुकगोत्रोत्पन्नाममुकप्रपौत्रीममुकस्यपुत्रीममुकनान्नीकन्या श्रीरूपिणीं प्रजापतिदेवत्यां प्रजोत्पादनार्थं तुभ्यमहंसंप्रददेनमम कन्यां प्रतिगृह्णतु भवान् इति वरहस्ते सकुशक्षतजलं क्षिपन् प्रजापतिः प्रीयतामिति मनसा स्मरेत् । कन्यादानेन ममेति न वाच्यमिति केचित् । एवं वारत्रयं कन्यातारयत्वित्यादिकन्यादानं कार्यमिति शौनक आह । वरः ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा कन्यायादक्षिणांसमभिमृश्य । कइदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामंसमुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वाददातु पृथिवी प्रतिगृह्णतु इति जपित्वा धर्मप्रजासिद्धार्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति वदेत् । दाता । गौरीं कन्यामिमां विप्रयथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्रसमाश्रय । कन्ये मम अग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वदानान् मोक्षमाप्नुयाम् । मम वंशकुले जातापालिता वत्सराष्टकम् । तुभ्यं विप्रमया दत्तापुत्रपौत्रप्रवर्धिनी । न्यूनवयस्कायां पालिता ससर्वर्पकमित्याद्यूहः कार्यः । धर्मै चार्थै च कामे च नाति चरितव्या त्वय्येयम् । नाति चरामीति वरः । दाता देशकालौ स्मृत्वा कृतस्य कन्यादानस्य प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थमिमां दक्षिणां तुभ्यमहंसंप्रददे इति सजलं यथाशक्तिसुवर्णदानं दक्षिणात्वेन वरहस्ते दत्त्वा नममेति वदेत् । ॐ स्वस्तीति वरः । ततो दाता जलभाजनभोजनभाजनगोमहिष्यश्वदासीदासभूवाहनलंकारादियथाविभवं संकल्पपूर्वकं वराय दद्यात् । तत्र मंत्राः—यज्ञसाधनभूताया विश्वस्याघप्रणाशिनी । विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनयागवा । इति गोः । सर्वसस्याश्रयाभूमिर्वराहेण समुद्धृता । अनंतसस्य

फलदाअतःशांतिप्रयच्छमे । इतिभूमेः । इयंदासीमयातुभ्यंश्रीवत्सप्रतिपादिता । सदाकर्मकरीभोग्यायथेष्टंभद्रमस्तुते ।
 इतिदास्याः । अशून्यंशयनंनित्यमनूनांश्रियमुन्नातिम् । सौभाग्यंदेहिमेनित्यंशय्यादानेनकेशव । इतिशय्यायाः । हिरण्य
 गर्भसंभूतंसौवर्णचांगुलीयकम् । सर्वप्रदंप्रयच्छामिप्रीणानुकमलापतिः । इत्यंगुलीयकस्य । क्षीरोदमथनेपूर्वमुद्धृतंकुण्डलह
 यम् । श्रियासहसमुद्भूतंदेदश्रीःप्रीयतामिति । इतिकुण्डलयोः । इदंगृहगृहाणत्वंसर्वोपस्करसंयुतम् । तवविप्रप्रसादेनमाम
 स्त्वभिमतंप्रफलम् । इतिगृहस्य । इंद्रादिलोकपालानांयाराज्यमहिषीशुभा । महिपासुरस्यजननीसास्तुमेसर्वकामदा । इतिमहि
 ष्याः । परापवादपैशून्यादभक्ष्यस्यचभक्षणात् । उत्पन्नपापंदानेनतान्नपात्रस्यनश्यतु । इतिताम्रपात्रस्य । यानिपापान्यने
 कानिकामोत्थानिकृतानिच । कांस्यपात्रप्रदानेनतानिनश्यंतुमेसदा । इतिकांस्यपात्रस्य । अगम्यागमनंचैवपरदाराभिमर्श
 नम् । रौप्यपात्रप्रदानेननश्यत्वस्यचसर्वदा । इतिरौप्यपात्रस्य । देवदेवनमस्तुभ्यंसहस्रार्कसमद्युते । दीप्तदीपप्रदानेनसमे
 विष्णुःप्रसीदतु । इतिदीपस्य ॥ ॥ अथवरः । यत्कक्षीवांसंवन्नोविश्वेदेवाअनुष्टुप् । वधूकुक्ष्यभिमर्शनेवि० । ॐ यत्कक्षी
 वांसंवन्नंनपुत्रोअंगिरसाभवेत् । तेननोद्यविश्वेदेवाःसंप्रियांसमजीजनन् । इत्यनेनकन्याकुक्षिमभिमृशेत् । अथपुरोधाः ।
 कांस्यपात्रेपूर्वार्चितकलशजलमासिच्य । अनाधृष्टमित्यस्यवामदेवआपोबृहती । उदकाभिमंत्रणेचिनि० । ॐ अनाधृष्टमस्य
 नाधृष्यंदुवानामोर्जोआभिशस्तिपाः । अनभिशस्त्यंजसासत्यमुपगेषांस्वितेमाधाः । इतिजलमभिमंत्र्यसहिरण्यपवित्रयास
 कुशदूर्वापल्लवयौदुर्वयाद्रयाशाखयावधूवरात्रभिषिचेत् । तत्रमंत्राः । आनःप्रजामितिचतसृणांसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्री ।

आद्याजगतीद्वितीयात्रिष्टुप्अंत्येद्वेअनुष्टुभौ । अभिषेकंवि० । अर्चनःप्रजांजनयतुप्रजापतिराजरसायसमनक्त्वयमा ।
अदुर्मगलीःपतिलोकमाविशशनोभवद्विपदेशंचतुष्पदे । अघोरचक्षुरपतिद्वेधिशिवापशुभ्यःसमनाःसुवर्चाः । वीरसूद्वका
मास्योनाशनोभवद्विपदेशंचतुष्पदे । इमांत्वमिद्रमीद्वःसुपुत्रांसुभगांकृणु । दशस्यांपुत्रानाधेहिपतिमेकादशंकृधि । सम्राज्ञी
श्वशुरेभवसम्राज्ञीश्वश्वांभव । ननादरिसम्राज्ञीभवसम्राज्ञीअधिदुवृषु ॥ ४ ॥ समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् ।
अभिषे० । ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्यमध्यात्पुनानायंत्यनिविशमानाः । इन्द्रोयावज्जीवृषभोररादुताआपोदेवीरिहमामंवंतु ।
याआपोदिव्यासुतवास्रवतिखनित्रिमासुतवायाःस्वयंजाः । समुद्रार्थायाःशुचयःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामंवंतु । यासांराजा
वरुणोयातिमध्येसत्यानृतेअवपश्यंजनानां । मधुश्चतःशुचयोयाःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामंवंतु । यासुराजावरुणोयासुसो
मोविश्वेदेवायासूर्जमदति । वैश्वानरोयास्वग्निःप्रविष्टस्ताआपोदेवीरिहमामंवंतु ॥ ४ ॥ आपोहिष्ठेतिस्मृणामांवरीषःसिंधु
द्वीपआपोगायत्री । अभिषे० । ॐ आपोहिष्ठामयोभुवस्तानृज्जेदधातन । महेरणायचक्षसे । योवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयते
हनः । उशतीरिवमातरः । तस्माअरंगमामवोयस्यक्षयायजिन्वथ । आपोजनयथाचनः । वरएवोदकाभिमंत्रणकन्याभिषेकौ
कुर्यादितिकश्चित् । ततोदुग्धाक्तेनद्विगुणशुक्लसूत्रेण दंपतीकंठदेशेकटिदेशेचैशानीमारभ्यपंचवारंचतुर्वारंप्रदक्षिणंवेष्टेत्
पुरोधाएतैर्मन्त्रैः । ॐ परित्वागिर्वणोगिरिंऽइमामंवंतुविश्वतः । वृद्धायमनुवृद्धयोजुष्टांभवंतुजुष्टयः । तान्वोमहोमरुतएवया
ज्ञोविष्णोरपस्यप्रभृथेहवामहे । हिरण्यवर्णान्कुकुहान्यतस्तुचोब्रह्मण्यतःशंस्यरार्धमहे । दशानिभ्योदशकक्ष्येभ्योदशयो

ऋभ्योदशयोजनेभ्यः । दशाभीशुभ्योअर्चताजरेभ्योदशधुरोदशयुक्तावहन्धः । तेअद्रयोदशयंत्रासआशत्रस्तेषामाधानं
 पर्थेतिहयंत । तजसुतस्यसोम्यस्यांधसंशोःपीयूषप्रथमस्यभेजिरे । तेसोमाद्रोहरीइंद्रस्यानिसतंशुद्रुहंतोअध्यासतेगवि ।
 तेभिर्दुग्धंपिवान्सोम्यमध्विन्द्रोवधेतेप्रथतेवृपायते । वृपावोअंशुर्नकिलारिपाथनेळावंतःसदमित्स्थनाशिताः । ऐवत्येवमह
 साचारवस्थनयस्यग्रावाणोअजुपध्वमध्वरम् ॥ ६ ॥ ततःकंठदेशस्थसूत्रमधोनिष्काश्यकुंकुमाकमूर्णायुतंचकृत्वातेनहरिद्रा
 खंडंनध्वातद्वधूवामहस्तप्रकोष्ठेवरोवधीयात् । अनीललोहितंभवतिक्लृत्वासकिर्व्यज्यते । एधतेअस्याज्ञातयःपतिर्वधेयुवध्यते ।
 इतिमंत्रेण । कदिदेशस्थसूत्रमुपरिनिष्काश्यतादृशंकृत्वावरहस्तप्रकोष्ठेवधूर्वधीयात् । यद्वासूत्रवेष्टनाद्यकृत्वैवपूर्वसंपादितकौ
 तुकसूत्रद्वयमध्येएकंसूत्रंपुरोधसा । ॐ विश्वेत्तातेसर्वनेपुम्रवाच्याचकर्थमघवानिंद्रसुन्यते । पारावतंत्यत्पुरुसंभृतंवस्त्रपावृ
 णोःशरभायुक्त्रपिवंधवे । इतिमंत्रेपठितेकन्यावरस्यदक्षिणहस्तेवधीयात् । वरोप्यपरसूत्रंतथैवकन्यायावामहस्ते । यदिसूत्रवे
 ष्टनंक्रियतेतदातत्सूत्रवंधनमेव । कौतुकसूत्रसंपादनंतुपूर्वोक्तंनकार्यम् । ततः । अग्नेविश्वेभिर्वीतहव्योन्निस्त्रिष्टुप् । ऊर्णास्तु
 कवंधने० । ॐअग्नेविश्वेभिःस्वनीकद्वैवरूणांवंतप्रथमःसीदयोनिम् । कुलायिनंघृतवंतंसवित्रेयुज्ञंनययजमानायसाधु । इति
 मंत्रेणवरोवध्वा दक्षिणोत्तरकेशपक्षयोःक्रमेणमंत्रावृत्याऊर्णादशांवधीयात् । ऊर्णास्तुकत्रंघनमाचारतःकृताकृतम् । शिखे
 विमुंचतियदिदृक्तेभवतइत्यग्नेसूत्रनिर्देशात् । अथवधूवरावायुर्वधनकरमक्षतारोपणंकुर्याताम् । तद्यथा । तैजसपात्रेगव्यक्षी
 रेघृतमासिच्यपान्नांतरेणार्द्रानक्षतशुक्कशालितंडुलानादायवरःक्षालितवध्वंजलौक्षीरघृतंस्वहस्तद्वयांगुलिभिर्द्वि

रुपस्तीर्यद्विवारंतथैवतंडुलानोप्यतथैवद्विरभिधारयेत् । ततोवरांजलावप्येवमेवदान्येनवापूरितेदातातदंजल्योःसुवर्णनि
 धायचरांजलिकन्यांजल्युपरिनिधाय । कन्यातारयतु । दक्षिणाःपांतु । बहुदेयंचास्तु । पुण्यंवर्धतां । शांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु ।
 तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्त्वित्युच्चार्य कन्यामुद्धृत्यतयांजलिस्थानक्षतान्भगोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवरमूर्धन्यारोपयेत् ।
 ततोवरःस्वांजलिस्थान्यज्ञोमेकामःसमृद्ध्यतामितिकन्याशिरसिक्षिपेत् । एवंपुनर्द्विवारंकार्यम् । तत्रद्वितीये श्रियोमेकामःसमृ
 द्ध्यतामितिवधूः । धर्मोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवरः । तृतीयेप्रजामेकामःसमृद्ध्यतामितिवधूः । यशोमेकामःसमृद्ध्यतामितिव
 रः । ततःकन्यावरांजलिंदिरुपस्तीर्यद्विस्तंडुलैरापूर्यद्विरभिधारयेत् । ततोदान्येनवापूर्ववत्कन्यांजलावापूरितेदातापूर्वव
 द्धिरण्यंनिधायकन्यांजलिंवरांजलौनिधायपूर्ववत्कन्यातारयत्वित्यादिवाक्यषट्कंवदेत् । ततोवरः यज्ञोमेकामःसमृद्ध्यतामि
 तिकन्यामूर्धन्यक्षतान्क्षिपेत् । कन्यातुभगोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवरमूर्धनि । एवंपुनर्द्विवारंकार्यम् । तत्र द्वितीयेधर्मोमेकामः
 समृद्ध्यतामितिवरः । श्रियोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवधूः । तृतीये यशोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवरः । प्रजामेकामःसमृद्ध्यतामि
 तिवधूः । अथवरोवध्वंजलिंपूर्ववदापूर्यस्वांजलिमन्येनपूर्ववत्पूरयित्वोभौवधूपूर्वकंतूष्णीमक्षतानारोपयेताम् । एवंसप्तवारम
 क्षतारोपणंकार्यम् । केचिदक्षतारोपणेभगोमइत्यादिमंत्रान्नेच्छति । अथवरः स्वशिरःपुष्पमेकंक्षीरघृतेनाप्लाव्यतेनकन्याललाटे
 तिलकंकुर्यात् । सापिस्वशिरःपुष्पेणतथैववरललाटेतिलकंकृत्वापुष्पमालांवरकंठेनिदध्यात् । वरोपिकन्याकंठे । ततोवरपक्षसुवा
 सिनीवधूवरौप्राङ्मुखानुपवेद्याचारप्रासंअष्टपुत्रीसंज्ञकंवस्त्रद्वयंसंकचुकंकृष्णमणिसूत्रयुतंवध्वैसमर्प्यतामेकंपरिधाय्यापरमुत्त

रीयंकुर्यात् । ततोवरस्तसूत्रम् । मांगल्यतंतुनानेममजीवनहेतुना । कंठवधामिसुभगेसाजीवशरदांशतंइतिमंत्रेणेष्टदेवतां
 स्मरन्वधूकंठवधीयात् । भूपणैश्चायुष्यंवचस्यमितिसूक्तंपठन्भूपथेत् । तच्चसूक्तम् । ॐ आयुष्यंवचस्यंरायस्योपमोर्द्धदम् ।
 इदंहिरण्यंवचस्वजैत्रायाविशतादिसाम् । उच्चैर्वाजिपृतनापाद्सभासाहंधंनंजयम् । सर्वाःसमग्रावद्धयोहिरण्येस्मिन्समाहि
 ताः । शूनमहंहिरण्यस्वपितुमानेवजग्रभ । तेनमांसूर्यत्वचमकरंपरुपुप्रियम् । सन्नाजैचविराजैचाभिष्टियाचमेध्रुवा । लक्ष्मी
 राष्ट्रस्ययामुखेतयामामिद्रुसंसृज । अग्नेःप्रयातंपरियच्चिरण्यममृतंजज्ञेअधिमर्त्येपु । यएनेद्वदसइदेनदहतिजरातुभुभवतियो
 विभर्ति ॥ १ ॥ यद्वेदुराजावरुणोयदुदेवीसरस्वती । इंद्रोयद्धृन्नहवैदुतन्मेवचसआयुषे । नतद्रक्षांसिनर्पिशाचाश्चरंतिदेवा
 नामोजैःप्रथमजंह्येतत् । योविभर्तिदाक्षायणाहिरण्यंसदेवेषुकृणुतेदीर्घमायुःसमन्येषुकृणुतेदीर्घमायुः । यदावधंदाक्षाय
 णाहिरण्यंशतनीकायसुमनस्यमाना । तन्नआवधामिशतशोरदुआयुष्मान्जरदष्टिर्यथासत् । घृतादुलुप्तंमधुमत्सुवर्णधनंज
 यंधरुणंधारयिष्णु । ऋणक्सपत्वादधरांश्चकृण्वदारोहमामहतेसौभगाय । प्रियंमाकुरुदेवेषुप्रियंराजसुमाकुरु । प्रियंविश्वेषु
 गोप्त्रेषुमधिधेहिरुचारुचम् । अग्निर्येनविराजतिसूर्योयेनविराजति । विराज्येनविराजतितेनास्मान्ब्रह्मणस्यतेविराजसमिधं
 कुरु ॥ २ ॥ इतिसूक्तंपठित्वा । ततोहरिद्राखंडयुतानिपंचपंपूगानिआचाराह्णुकयुतानिपात्रेनिधायतत्रपुरोधाउभाभ्यांग
 णपतेरावाहनादिदक्षिणांतोपचारैः । ॐ गुणानांत्वागुणपतिहवामहेकविकवीनामुपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजंब्रह्मणांब्रह्मणस्य
 तआनःशृण्वन्नूतिभिःसीदुसादनम् । ॐ आतूनइंद्रक्षुमंतंचित्रग्राभंसंगृभाय । महाहस्तीदक्षिणेन । इतिमंत्राभ्यांपूजांकार

येत् । ततो ब्राह्मणेभ्यो वरेण यथाशक्ति गणपतिं प्रीतयेदक्षिणा देया । ततः पुरोधास्तानि हरिद्राखंडयुतानि पूगानि दंपत्योरुत्तरीयांतयोः पृथक् पृथग्विवाहव्रतरक्षकंगणपतिमनुस्मृत्य पूजामंत्राभ्यां वधीयात् । वधूवरौ विवाहव्रतसमाप्त्यंतं तद्भृथिद्वयं न विसृजेताम् । ततः पुरोधाः । नीललोहितं भवति कृत्यासुक्तिर्व्यज्यते । एधते अस्याज्ञातयः पतिर्वधेषु बध्यते । इति मंत्रेण तयोरुत्तरीयां तौ मिथो बधीयात् । ततः सभार्यो दाता वृद्धाः पुरंध्रयो ज्ञातिबांधवाश्च क्रमादांशीभिर्द्राक्षितारोपणं कुर्युः । ततो दंपती पात्रस्थसि ततंडुलपुंजत्रये उदकसंस्थयामहालक्ष्मीं पार्वतीं शर्चीं च पोडशोपचारैर्नाममंत्रेणाभ्यर्च्य सौभाग्यादिप्रार्थयेताम् । अथ तिथ्यादिसंकीर्त्य चतुर्थदिवसपर्यंतं विवाहव्रतं च रिष्यावहे इति संकल्प्य प्रथमदिने रोहिणीसोमौ भूत्वा दाक्षायणीं च पूजयेताम् । ततो वधूहं रिद्राजीरकादिमंगलद्रव्यपरिपूर्णवंशपात्रे वायनानि सुवासिनीभ्यो लक्ष्म्यादिदेवतात्रयप्रीत्यथाशक्तिं दद्यात् । अथ द्विजैराशिषो देयाः । ते च आयुः पदांताः षण्मंत्राः । ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः । ॐ द्रुविणो दाद्रविणसस्तुरस्य द्रविणो दाः स नरस्य प्रयंसत् । द्रुविणो दावीरवती मिषं नो द्रविणो दारांस ते दीर्घमायुः । ॐ सविता पृश्नात् सविता पुरस्तात् सवितो तुरात्तात् सविता धरात्तात् । सवितानः सुवतु सर्वतांति सवितानो रास तां दीर्घमायुः । ॐ नवो नवो भवति जाग्रमानो ह्येकेतु रुरुषसमित्यग्रं । भागं देवेभ्यो विदधात्या च नम्रचंद्रमास्ति रते दीर्घमायुः । ॐ उच्चादिविदक्षिणा वंतो अस्थुर्ये अश्वदाः सह ते सूर्येण । हिरण्यदा अमृतत्वं भजंते वासो दाः सोमप्रतिरंत आयुः । ॐ दक्षिणावता मिद्रिमानि चित्रा दक्षिणावतां द्विविसूर्यासः । दक्षिणावंतो अमृतं भजंते दक्षिणावंतः प्रतिरंत आयुः ॥ ६ ॥ ततो वधूवरौ परस्पर

हस्तधारणेनवहिरंगणस्थापूर्वोक्तलक्षणांवेदिमंत्रधोपेणागच्छेताम् । प्रयोगपारिजातेतुगृह्यपरिशिष्टानुसारेणकन्यादानतत्प्र
तिग्रहजवनिकापूर्वकमंत्रवन्निरीक्षणाक्षतारोपणदास्यादिदानपुरोधःकर्तृकाभिपेकपरस्परक्षीरघृततिलककरणमालारोपणपूर्वं
संपादितकौतुकसूत्रबंधनगणपतिपूजनक्रमुकबंधनादीत्ययमनुष्ठानक्रमउक्तःसचदेशाचारवशेनानुसर्तव्यः । अथखलूच्चावचा
जनपदधर्माग्रामधर्माश्चतान्विवाहेप्रतीयादितिसूत्रतःपदार्थस्वरूपइवतत्क्रमेपिसमत्वाद्देशाचारप्रामाण्यस्येतिदिक् ॥ ३ ॥ इ
तिनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेकन्यादानप्रयोगः ॥

॥

अथविवाहहोमः ॥ ॥ वरःप्रागुक्तवेदिकायांपीठाद्यासनेप्राङ्मुखउपविश्यपश्चिममार्गेणनियमितवाचंवधूमानीयस्वद
क्षिणतलपवेश्यद्विराचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यप्रतिगृहीतायामस्यांवध्वांभार्यात्वसिद्धयेगृह्याग्निसिद्धयेचविवाहहोमं
करिष्ये । तदंगस्थंडिलेल्लेपनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकरिष्यइतिसंकल्प्याग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वान्नैःप्रत्यगृहपदंसोपलांप्रतिष्ठाप्यप्रा
गुदीच्यांधान्यराशेरुपयुदकपूर्णकुंभंनिधायतंपल्लवरपिधायगंधपुष्पैरलंकृत्योदग्नैःसप्ततंडुलराशीनुपकल्प्य समिद्धयमादाय
अस्मिन्विवाहहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेनौजातवेदसमग्निमिधमेनप्रजापतिंप्रजापतिंचाधारदे
वतेआज्येन । अत्रप्रधानम् । त्रिरग्निपवमानं सकृदग्निं प्रजापतिंचाज्येन अर्यमाग्निं वरुणाग्निं पूषाग्निं प्रजापतिंच - लाजद्र
व्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वासमस्तव्याहुतिभिरग्नावाधायप्रजापतयइदं० इत्युक्त्वापरिसमूहनादिकृत्वापात्रासादनंकु
र्यात् । तत्रप्रोक्षणींस्त्रुवंचमसाज्यभाजनेइध्मावर्हिषीआसाद्य पात्रात्पश्चिमतोलाजशूर्पंचासाद्याज्याधिश्रयणांतंकृत्वाज्यंलाजैः

सहत्रिःपर्यग्निकृत्वाज्योत्पवनमात्रेकृते लाजांस्त्रिःप्रोक्ष्यस्रुवंसंमृज्यवध्वान्वारब्धइध्माधानाद्याधारहोमौकुर्यात् । आज्यभा
गौनस्तः । अथप्रधानहोमः । अग्नआयूषीतितिसृणांशतैवखानसाऋषयः अग्निःपवमानोदेवता गायत्रीछंदः । विवाहप्र
धानाज्यहोमेवि० । ॐ अग्नआयूषिपवसआसुवोर्जमिपंचनः । आरेवाधस्वदुच्छुनांस्वाहा । अग्नयेपवमानायेदंनमम । ॐ
अग्निर्ऋषिःपर्वमानःपांचजन्यःपुरोहितः । तमीमेहेमहागयंस्वाहा । अग्नयेपव० । ॐअग्नेपवस्वस्वपाअस्मेवचःसुवीर्यम् । दधद्रु
यिमयिपोषंस्वाहा । अग्नयेपव० । त्वमर्यमावसुश्रुतोमिस्त्रिष्टुप् । विनियोगःप्रागवत् । ॐत्वमर्यमाभवसियत्कनीनानामस्व
धावन्नगुह्यविभर्षि । अंजंतिमित्रंसुधितंनगोभिर्यद्वंपतीसमनसाकृणोपिस्वाहा । अग्नयइदं० । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रि
ष्टुप् । विनियोगःप्रा० । ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वांजालानिपरितावभूव । यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयो
रयीणांस्वाहा । प्रजापतयइ० । एवंपंचाज्याहुतीहुत्वाप्राङ्मुखोपविष्टायाःपुरतःप्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्वरउत्तानंदक्षिणंपाणिंसांगुष्ठमु
त्तानेनन्यंचेनवास्वदक्षिणकरेणगृभ्णामीतिहस्तंगृह्णीयात् । गृभ्णामीतिसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीत्रिष्टुप् । वधूपाणिग्रहणेविनि
योगः । ॐ गृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्याजरदष्टिर्यथासः । भगोअर्यमासवितापुरंधिमह्यंत्वादुर्गाहपत्यायदेवाःइ
ति । ततोवधूमुत्थाप्यतयाकरौक्षालयित्वांजलिंकारयित्वाप्राङ्मुख्यास्तस्याअंजलौवरःस्रुवेणाज्यमुपस्तीर्यवधून्नात्रातत्स्थानी
येनपितृव्यपुत्रादिनावातिष्ठताशूपस्थान्लाजान्मुष्ट्याद्विरोप्यस्वयंचेतंपंचावत्तीतदात्रिरोप्यस्वयंशूपस्थानभिधार्याजलिस्थान
पिसकृदभिधार्य । अर्यमणंनुवामदेवोर्यमाग्निरनुष्टुप् । विवाहप्रधानलाजहोमेवि० । ॐ अर्यमणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षत ।

सहस्रां देवो अर्यमा प्रेतो मुचातुना मुतस्वाहा । इति मंत्रं पठित्वा तिष्ठन्ति धृत्या धृतां जलिरं जल्य विच्छेदेनां गुल्यग्रैरंजलिपाश्वर्णवा
हावयेत् । वर्यमाग्रय इदं नममेतित्यजेत् । ततो ह्यपदुपलवर्जमग्निमुदकुंभपात्राणि च वधूं प्रदक्षिणं परिणयन् स्वयमग्रे गच्छन्ज
पेत् । ॐ अमोहमस्मि सात्वं सात्वमस्य मोहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक्त्वं तावेव विवहा वैह । प्रजां प्रजनया च हैसं प्रियौ रोचिष्णू
सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतमिति । ततो वधूं प्राङ्मुखीं द्वाभ्यामपि पादाभ्यां हृपदं । इममश्मानं वामदेवो वधूरनुष्टुप् । अश्मा
रोहणे वि० । ॐ इममश्मानमारोहाश्मे वत्वं स्थिरा भव । सहस्व पृतनाय तो भितिष्ठ पृतन्यतः । इति मंत्रेणारोहयेत् । पुनः पूर्ववदं
जल्युपस्तरणादिकृत्वा । वरुणं नुवाम देवो वरुणाग्निरनुष्टुप् । विनियोगः प्राग्वत् । ॐ वरुणं नुदेवं कन्या अग्निर्मयक्षत । सहस्रां
देवो वरुणः प्रेतो मुचातुना मुतस्वाहा इति पूर्ववच्चावयित्वा वरुणाग्रय इदं नममेतित्यक्त्वा । पुनरमोहमस्मीति पूर्ववत्परिणीये मम
श्मानमित्यश्मानमारोहयेत् । पुनः पूर्ववदं जल्युपस्तरणादि । पूषणं नुवाम देवः पूषाग्निरनुष्टुप् । विनि० । ॐ पूषणं नुदेवं क
न्या अग्निर्मयक्षत । सहस्रां देवः पूषा प्रेतो मुचातुना मुतस्वाहा इति पूर्ववच्चावयित्वा पूषाग्रय इदं नममेतित्यक्त्वा पूर्ववदमोहमस्मी
त्यग्निं परिणीये ममश्मानमित्यश्मानमारोहयेत् । ततो वधूर्वरोवावशिष्टान्सर्वा ह्यज्ञानात्माभिमुखं शूर्पकोणेन जुहोति । तदा व
रः प्रजापतय इति स्मृत्वा स्वाहेत्युच्चार्य प्रजापतय इदं नममेतित्यजेत् । अत्र परिणयनाश्मारोहणे नस्तः । ततो वरः । प्रत्वा मुंचा
मीति द्वयोः सूर्यासावित्री सूर्यासावित्री आद्यानिष्टुप्रद्वितीयानुष्टुप् । शिखाविमोचने वि० । ॐ प्रत्वा मुंचा मि चरुणस्य पाशाद्ये
नत्वा बध्नात्सविता सुशेवः । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके रिरिष्टां त्वासहपत्या दधामि । इति दक्षिणशिखां विमुंचति । ॐ प्रेतो मुं

चामिनामुतःसुवृद्धाममुतस्करम् । यथेयमिद्रमीद्वःसुपुत्रासुभगासति । इत्युत्तरशिखां । शिखाबंधनाभावे नविमोकः । अथाग्नेरुदीच्यांसप्ततंडुलराशीन्पश्चिमादितोवध्वादक्षिणपादेनवरःक्रमेणाभ्युत्क्रामयेन्मंत्रैः । तत्र इषएकपदीभवसामामनुब्रताभव । पुत्रान्विदावहैवहूस्तेसंतुजरदृष्टयःइतिप्रथमं । ऊर्जेद्विपदीभवेत्यादिनाद्वितीयं । रायस्योषायत्रिपदीभवेत्यादिनातृतीयं । मायोभव्यायचतुष्पदीभवेत्यादिनापंचमं । ऋतुभ्यःषट्पदीभवेत्यादिनाषष्ठं । सखासप्तपदीभवेत्यादिनासप्तमंराशिं । भवेत्यादेःसर्वत्रानुषंगः । ततःपूर्वस्थापितमुदकुंभेकेनचिदानाय्यतत्रस्थएववरःस्वशिरसावधूशिरःसंयोज्यकलशस्थमुदकमादायादावात्मशिरःपश्चाद्बधूशिरःशांतिरस्त्वत्यादिपंचदशमंत्रैरभिषिच्यस्वासनेउपविश्याज्येनस्विष्टकृच्छ्रोमंकृत्वाइध्मसन्नहनहोमादिवर्हिषिपूर्णपात्रनिनयनांतंसमाप्यविभूतिवदनंकृत्वोचमइत्युपस्थायपूर्ववृद्धोत्तरीयांतौतूष्णींविन्नस्य दिनविवाहेसायंसंध्यामुपास्यध्रुवारुंधतीसप्तर्षिप्रभृतीन्वध्वासहहृद्वा जीवपत्नीप्रजाविंदेयइतिवध्वावाचयेत् । ततोवधूर्वाङ्घ्रिमंविसृजेत् । रात्रिविवाहेसायंसंध्यामनुपास्यैवध्रुवादिदर्शनं । प्रदोषकालोपलक्षणमेतत् । तेनमेघादिनावानक्षत्रादर्शनेपितस्मिन्कालेवाग्निसर्गः । उत्पातादिनाचदिवानक्षत्रदर्शनेपिनविसर्गः । एतदादिविवाहाग्निमभिरक्षेत् । विवाहादारभ्यदंपतीगृहप्रवेशनीयहोमोत्तरंत्रिरात्रंद्वादशरात्रंसंवत्सरंवायावदक्षारालवणाशिनावलंकुर्वाणावधःशायिनौब्रह्मचारिणौस्थाताम् । ब्राह्मण्याश्चवृद्धायाजीवपतिकायाजीवप्रजायागृहेएतारानीवसेताम् । ग्रामांतरेगंतव्येयद्यंतरावासःस्यात्तदायंविधिः । स्वग्रामविवाहेतुन ॥ इति विवाहहोमः ॥

अथगृहप्रवेशनीयहोमः ॥ ॥ अयंचगृह्यकृताप्रयाणविधेरनंतरमुक्तत्वात्समाख्यावगाच्चविवाहदिनेदिनांतरेचास्वगृहएव
 गत्वाकर्तव्यइतिमुख्यःकल्पः । शिष्टास्तुश्वशुरगृहएवकुर्वन्ति । अत्रयथाचारंव्यवस्था । प्रयोगपारिजातेप्येवम् ॥ ॥ अथ
 प्रयोगः ॥ ॥ वरःस्वगृहेदेशकालौसंकीर्त्यममविवाहादग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगृहप्रवेशनीयहोमंकरिष्ये ।
 इत्यादिसंकल्प्य स्थंडिलकरणाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वा श्वशुरगृहेविवाहहोमानंतरमेवतत्करणेतुअग्नेःस्थापितत्वात्मंकल्पमा
 त्रंकृत्वा प्रत्यग्नेःस्वदक्षिणदेशेप्राग्नीवमुपरिलोमकमानडुहंचमास्तीर्यतस्मिन्चधूमुपवेश्य तयान्वारब्धोगृहप्रवेशनीयहोमेदे
 वतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्यइतिसंकल्प्य अस्मिन्नन्वाहितेग्रावित्यादिचक्षुशीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा सूर्यासावित्रीचतुर्वारमा
 ज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वाव्याहृतिभिरग्नौसमिधावाधायपरिसमूहनादिकुर्यात् । तयान्वारब्धडध्माधानाद्याज्यभागां
 तंकृत्वा । आनःप्रजामितिचतसृणांसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्री प्रथमाजगती द्वितीयात्रिष्टुप् तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ
 गृहप्रवेशनीयप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ आनःप्रजांजनयतुप्रजापतिराजरसायसमनक्त्वर्यमा । अदुमंगलीःपतिलोकमाविश
 शनौभवद्विपदुशंचतुष्पदेस्वाहा । सूर्यासावित्र्याइदंनमम । ॐअर्धोरचक्षुरपतिद्वेधिशिवापशुभ्यःसुमनाःसुवर्चाः । वीरसूइ
 वकामास्योनानोभवद्विपदुशंचतुष्पदेस्वाहा । सूर्यासावित्र्या० । ॐइमांत्वमिद्रमीदूःसुपुत्रांसुभगांकृणु । दशास्यांपुत्रानार्थेहि
 पातिमेकादशंकृधिस्वाहा । सूर्यासावित्र्या० । ॐसुस्रान्नीश्वशुरेभवसुस्रान्नीश्वश्रवांभन्व । ननोदरिसुस्रान्नीभवसुस्रान्नीअधिदेवपु
 स्वाहा । सूर्यासावित्र्या० । समंजंत्वित्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप् दधिप्राशनेआज्यशेषेणवाहदयांजनेवि० । ॐ

समंजंतुविश्वेदेवाःसमापोहृदयानिनौ । संमातरिश्वासंधातांसमदेष्ट्रीदधातुनौ । इत्यनेनसकृत्पठितेनसकृत्प्राश्यपत्नीमपिप्राशयेत् । हुतशिष्टाज्येनवास्वस्यपत्न्याश्चहृदयांजनंकार्यम् । हस्तप्रक्षाल्याज्येनस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य पतिपुत्रवतीभिःकृतनीराजनौदंपतीद्विजाशिषोगृहीत्वामुदितौतिष्ठेताम् । अत्रविशेषमाहाचार्यः—अर्धरात्रेव्यतीतेतुपरेद्युःप्रातरेवहि । गृहप्रवेशनीयःस्यादितियज्ञविदोविदुःइति । ततोविवाहाद्वितीयाहेदंपतीअप्सरोगंधर्वौभूत्वामहादेवीं तृतीयाहेस्वाहाग्नीभूत्वा कालिकां चतुर्थाहेमानवौभूत्वाशांकरीमावाहनादिभिःपूजयेताम् । गृहप्रवेशनीयातेपूर्वोक्तत्रिरात्रादिकालव्रतंचरित्वाविवाहकालेवध्वापरिहितंवासःप्रक्षाल्य सत्येनोत्तमिताभूमिरित्यादिसूक्ताख्यसूर्यापाठतार्थतश्चजानतेब्राह्मणायवरोदद्यात् । ततोव्रतसंपूर्त्यर्थयथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्तिभवंतोब्रुवंत्विति तानुक्त्वा ॐ स्वस्तीतितैर्वाचयेत् । इतिगृहप्रवेशनीयहोमः ॥

ऐरिणीदानम् ॥ ॥ अथविवाहाच्चतुर्थदिनरात्रौतत्रभद्रादिसंभवेदिनएववाशिष्टाचारप्राप्तंवरमात्रेतत्समायैवाऐरिण्याख्यधुद्रषोडशवंशशूर्पयुतमहावंशपात्रदानंकार्यकन्यादात्रा । सवस्त्रफलतांवूलंदंपत्योर्वशवर्धनम् । ऐरिण्याख्यवंशपात्रंपक्काज्ञैःपरिपूरितम् । करकैरुद्रसंख्याकैःसुवर्णपरिपूरितैः । एतावदैरिणीरूपंकर्तव्यंकिलसूरिभिः । एवंसंपाद्यकन्यादातासभार्यो देशकालौसंकीर्त्य विवाहस्यसंपूर्णफलप्राप्तयेवरस्यतत्पितृमात्रादीनांतत्पक्षीयाणांचयथाविभवंवस्त्रादिभिःपूजनमहंकरिष्यइतिसंकल्प्य वरतत्पितृमातृभ्रात्रादिभ्यःक्रमेणयथाविभवंपट्टपटीदुकूलवस्त्रादिदत्त्वा पुनस्तिथ्यादिसंकीर्त्य ममोमामहेश्वरप्रीतिद्वाराकन्यादानफलसंपूर्णतायैवंशाभिवृद्धयेचऐरिणीपूजनंवरमात्रेऐरिणीदानंचकरिष्ये । ऐरिणित्वमुमादेवीमहेशोगिरि

जापतिः । अतस्त्वांपूजयिष्यामि ऐरिणीं सर्वकामदाम् । सवस्त्रांचसदीपांचशूपैः षोडशभिर्युताम् । वरमात्रेप्रदास्यामि कन्या
दानस्यसिद्ध्ये । इतिसंकल्प्यमहावंशपात्रे उमामहेश्वरौ षोडशोपचारैः पूजयित्वा वंशपात्रं चरमात्रे दत्वामंत्रान्पठेत् । वंशो वंश
करः श्रेष्ठो वंशो वंशसमुद्भवः । अनेन वंशदानेन तुष्टो वृद्धिं करोतु मे । वंशपात्रमिदं पुण्यं वंशजातसमुद्भवम् । वंशानामुत्तमंदान
मतः शांतिं प्रयच्छ मे । वंशपात्राणि सर्वाणि मया संपादितानि वै । उमाकांताय दत्तानि मम गोत्राभिवृद्धये । वंशवृद्धिकरं दानं सौ
भाग्यादिसमन्वितम् । वस्त्रेणाच्छादितं पूगफलेहमसमन्वितम् । सर्वपापक्षयकरं नानाद्रव्यैस्तु पूरितम् । दानानामुत्तमंदान
मतः शांतिं प्रयच्छ मे । इति । ततः कल्यांवरापितृमातृत्संगयोः पृथगुपवेश्य पृथक् कौप्रार्थयेत् । अष्टवर्षा त्वियं कन्या पुत्रवत्पालि
तामया । इदानीं तव पुत्राय दत्तां स्नेहेन पालयतामिति । वरमात्रावधूमात्रादितत्पक्षसुवासिनीभ्यः सकंचुकक्षुद्रवंशशूर्पवायनदा
नादिवध्वाकारणीयमित्याद्याचारप्रासं यथाचारं श्रेयम् । इदमैरिणीपूजादिवधूपितृमातृभ्याममुक्तवद्भ्यां कृत्वा भोजनं कार्यम् ॥

[आशीर्वचनमंत्राः ॥ ॐ अविधवा भववर्षाणि शतं सांग्रंतु सुव्रता । तेजस्वी चर्यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता । जनयद्दु
हपुत्राणि माचक्षुः खलु भेत्कचित् । भर्तुते सोमपानित्यं भवेद्धर्मपरायणः । अष्टपुत्रा भवत्यं च सुभगा च पतिव्रता । भर्तुश्चैव पितु
भ्यां तु हृदयानां द्विनीसदा । इन्द्रस्य तु यथैन्द्राणीं श्रीधरस्य यथाश्रिया । शंकरस्य यथा गौरी तद्भर्तुरपि भर्तारि । अत्रैर्यथानुसूयास्या

१ अष्टवर्षे तत्र वध्वावर्तमानवत्सरो हो मातृपित्रेतरात्राद्युत्संगोपवेशने इदानीं च तव भ्रात्र इत्यादियथायथमूह्यम् ।

कृ॒सि॒ष्ठस्या॒प्यरु॒न्धती । कौ॒शि॒कस्य॒यथा॒सती॒तथा॒त्वम॒पिभ॒र्तेरि । ध्रुवै॒धिपो॒ष्याम॒यिम॒ह्यत्वा॒दाहृ॒हस्प॒तिः । मया॒पत्या॒प्रजा॒वती
 सं॒जीव॒शर॑दःश॒तम् ॥ ॐ॒प्र॒सु॒गमं॒ताधि॒यसा॒नस्य॑स॒क्षणि॒वरो॒भिव॒रोअ॒भिषु॒प्रसी॑दतः । अ॒स्माक॒मि॒द्रु॒भय॑जु॒षति॒यत्सो॒म्यस्यां
 ध॒सोबु॒बोध॑ति । वी॒न्द्रया॒सिद्वि॒व्यानि॒रोच॒नावि॒पाधि॒वानि॒रज॑सा॒पुरु॒ष्टुत । ये॒त्वाव॑ह॒न्तिमु॒हुरध्व॑रा॒उप॑ते॒सुव॑न्व॒तुव॒ग्वनो॑अ॒राध
 सः । तदि॒न्मेच्छ॑न्त्स॒ह्रपु॒षोव॑पु॒ष्टरं॒पुत्रो॒यज्जान॑पि॒त्रोर॒धीय॑ति । जा॒याप॑ति॒वह॑ति॒वसु॑ना॒सम॑त्पुं॒सइ॒न्द्रोव॑ह॒तुःप॑रि॒ष्कृतः । तदि॒
 त्स॒धस्य॑म॒भिचा॑रु॒दीध॒यगा॒वोय॒च्छास॑न्व॒हतुं॑न॒धेन॑वः । मा॒ताय॑न्म॒न्तुर्थ॑स्य॒पव्या॑भि॒वाण॑स्य॒सस॑धा॒तुरि॒ज्जनः । प्र॒वोच्छा॑रि॒रि
 चे॒देव॒युष्प॑दे॒मकौ॒रु॒द्रेभि॒र्याति॑तु॒र्वणिः । ज॒रावा॒येष्व॒मृतै॑षु॒दाव॑ने॒परि॑व॒लमे॒भ्यःसि॑च॒ताम॒धु । नि॒धीय॑मान॒नम॑र्प॒गृह्ण॑म॒प्सुप्र॑मे॒द्वानां
 व्र॒तपा॑उ॒वाच । इ॒न्द्रोवि॒द्वोअ॒नुहि॒त्वाच॒क्षते॑ना॒हम॑शे॒अनु॑शि॒ष्टआ॑गाम् । अ॒क्षेत्र॑वि॒त्क्षेत्र॑वि॒द्वह्य॑प्रा॒द्रस॑प्रै॒तिक्षेत्र॑वि॒दानु॑शि॒ष्टः ।
 ए॒तद्वैभ॒द्रम॑नु॒शास॑नस्यो॒तस्रु॑तां॒विद॑त्य॒जसी॑नाम् । अ॒द्येदु॑प्रा॒णीद॑म॒मन्नि॒माहा॑पी॒वृतो॑अ॒धय॑न्मा॒तुरु॒धः । ए॒मेन॑मा॒पज॑रि॒मायु॑वा
 न॒महे॒ळन्व॑सुःसु॒मनो॑व॒भूव । ए॒तानि॑भ॒द्राक॑ल॒शक्रि॒याम॑कुरु॒श्रव॑ण॒दद॑तो॒मघा॑नि । दान॑इ॒द्रोम॑घ॒वान्ःसो॑अ॒स्त्वयं॒चसो॑मो॒हृदि॑यं
 वि॒भर्मि॑ ॥ ॐ॒ क॒र्निक॑र॒दज्ज॒नुषं॑प्र॒ब्रुवा॒णइ॒यति॑वा॒चम॑रि॒तेव॑ना॒वम् । सु॒मंग॑लं॒श्रश॑कु॒नेभ॑वा॒सिमा॒त्वाका॑चि॒दभि॑मा॒विश्व्या
 वि॒दत् । मा॒त्वाइ॒येन॑उ॒द्वधी॑न्मा॒सुप॑र्णो॒मात्वा॑वि॒द्विषु॑मान्वी॒रोअ॑स्ता । पि॒त्र्याम॑नु॒प्रदि॑शं॒कनि॑क॒दत्सु॑मंग॒लोभ॑द्रवा॒दीव॑दे॒ह ।
 अ॒वक॑न्द॒दक्षि॑णतो॒गृहा॑णां॒सुम॑ंग॒लोभ॑द्रवा॒दीश॑कु॒ते । मानः॑स्ते॒नई॒शत॑मा॒घश॑सो॒बृह॑द्दे॒मवि॑दथे॒सुवी॑राः । प्र॒दक्षि॑णि॒दुभि॑गुणं
 ति॒कार॒वोवो॑व॒योव॑द॒तऋ॒तुथा॑शु॒कुंत॑यः । उ॒भेवा॑चौ॒वद॑तिसा॒मगा॑इ॒वगा॒यत्र॑च॒त्रैष्टु॑भं॒चानु॑राजति । उ॒द्गाते॑व॒शकु॑ने॒साम॑गा॒यसि॒त्र

ह्यपुत्रइवसर्वनेषुशंससि । वृषेववाजीशिशुमतीरपीत्यासर्वतोःशकुनेभद्रमावदविश्वतोःशकुनेपुण्यमावद । आवदंस्त्वंश
 कुनेभद्रमावदतूष्णीमासीनःसुमतिंचिकिच्छिनः । यदुत्पतन्वदसिकर्करिथान्वहद्वदेमविदथैसुवीराः ॥]
 अथदेवकोत्थापनमंडयोद्वासनविधिः ॥ ॥ तत्रकालः—समेचदिवसेकुयादिवकोत्थापनंबुधः । षष्ठचविषमनेष्टंमु
 क्त्वापंचमसप्तमौ । समेषुषष्ठविषमेषुपंचमसप्तमातिरिक्तंदिनंनानेष्टमित्यर्थः । उक्तकालेमंडपांतःसपत्नीकःस्वासनेउपविश्या
 चम्यप्राणानायम्यदेशकालसंकीर्तनादिकृत्वा अद्यविवाहांगत्वेनस्थापितदेवतानामुत्थापनमंडपोद्वासनंपुण्याहवाचनंचकरि
 ष्येइतिसंकल्प्य सर्वादेवताःप्रत्यहवत्पूजयित्वाउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयंतस्त्वमेहे । उपग्रयंतुसरुतःसुदानंवइंद्रप्राशूभवासचा ।
 अभ्यारमिदद्रयोनिषिक्तंपुष्करेमधु । अवतस्यविसर्जने । इतिविलुज्य भगवत्यादीनामंडपांतस्तैलाभ्यंगोद्धर्तनोष्णोदकस्नाना
 निकारयित्वावेष्टनसूत्रमुन्मुच्यस्वस्तिवाचनंकुर्यात् । ततोद्विजैरभिषेकःकार्यः । अभिषेकांतपुरोधास्तच्छाखादिवंशपात्रेनि
 धायतदुपरिप्रक्षिप्त्वा अभिषेकजलंसकुटुंबयजमानशिरसि किंचित्स्वावयेत् । प्रतिचेतिचेत्येतद्वैसर्वस्वस्त्ययनंयत्प्रेतिचेतिचे
 तितद्योस्यप्रियःस्यात्तमेतेनानुमंत्रयेत्प्रेतिचेतिचेतिस्वस्त्येवगच्छतिस्वस्तिपुनरागच्छति । इतिब्राह्मणंपठेत् । एवंत्रिः
 कुर्यात् । ततःकर्तास्वशिरसिबद्धांजलिरस्मद्भोजेषुषट्सुमासेषुशोभनमस्त्वितिद्विजान्प्रार्थयेत् । तेचतथास्त्वितिब्रूयुः ।
 ततोद्विजांश्चंदनतांबूलदक्षिणादिनापूजयित्वातदाशिषोमंत्रोक्तागृहीयात् इत्यादिदेशकुलाचारानुसारेणकार्यम् ॥ इति
 नारायणभट्टकृतप्रयोगरत्नेदेवकोत्थापनादिप्रयोगः ॥

॥

अथवध्वाःप्रथमगृहप्रवेशः ॥ ॥ बधूप्रवेशःप्रथमेतृतीयेशुभप्रदःपंचमकेतथाहि । द्वितीयेकेवाथचतुर्थकेवाषष्ठेवियो
गामयदुःखदःस्यात् । लङ्घः—स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविप्लवेतथोद्वाहे । नववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्रविचारणानास्ति । मांड-
व्यः—नित्ययानेगृहेजीर्णप्राशनांतेषुससु । बधूप्रवेशेमांगल्येनमौढ्यंगुरुशुक्रयोः । ज्योतिःप्रकाशः—वामेशुकेनवोढा
याःसुखंहानिश्चदक्षिणे । धनंधान्यंचपृष्ठस्थेसर्वनाशःपुरःस्थिते । नवोढायास्तुवैधव्यंयदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदेवंविबुधैर्ज्ञेयंके
बलंतुद्विरागमे । पूर्वतोभ्युदितेशुक्रेप्रयायादक्षिणांपरे । पश्चिमाभ्युदितेचैवयायात्पूर्वोत्तरेदिशौ । तथाभाद्रपदमासमारभ्य
पूर्वादिमुख्यदिक्षुप्रतिदिशंमासत्रयंकपाटंज्ञेयम् । चैत्रमारभ्यपूर्वाद्यष्टदिक्षुमुख्यदिशिमासद्वयंविदिक्ष्वेकमासंक्रमणकंटकंजा
नीयात् । इदंद्वयंग्रामांतरेनववधूगमनेवर्ज्यम् । नियतकालेपिकदाचिन्निषेधमाहर्गः—व्यतीपातेचसंक्रांतौग्रहणैर्विधृताव
पि । श्राद्धंविनाशुभंनैवप्राप्तकालेपिमानवः । तथा—अमासंक्रांतिविष्ट्यादौप्राप्तकालेपिनाचरेदिति । ॐ इहप्रियंप्रजयति
समृद्ध्यतामस्मिन्गृहेगार्हपत्यायजागृहि । एनापत्यातन्वंसंसृजस्वाधाजिब्रीविदथमावदाथः । इतिवधूगृहंप्रवेश्यसवधूकोवरो
गणपतिलक्ष्मींचयथाचारंसंपूज्यपुण्याहंवाचयित्वाविप्राशिषोगृहीयात् । विवाहात्प्रथमेपौषेआपाढेचाधिमासके । भर्तुगृहे
वसेन्नस्त्रीचैत्रेतातगृहेतथा । इतिवधूगृहगमनविधिः ॥

॥

अथविवाहेआशौचादिप्राप्तौनिर्णयः॥ ॥विधिवत्कृतेकन्यावरणेत्रिरात्रादिव्रतसमाप्तिपर्यंतमध्येआशौचप्राप्तौतदपोह्यस
द्यःशौचंविधीयतइतिचंद्रिकाकारआह । तत्रयज्ञवल्क्यः—दानेविवाहेयज्ञेचसंग्रामेदेशविप्लवे । आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौ

चंविधीयतइति। दातुर्वरस्यकन्यायाःसद्यःशौचंविधीयतइत्यर्थः। बृहस्पतिः—विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके। पूर्वसंकल्पि
 तार्थेषुनदोषःपरिकीर्तितः। षट्त्रिंशन्मते—विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके। परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्तमैः। वि
 णुः—व्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेहोमेर्चनेजपे। प्रारब्धसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकम्। प्रारंभश्चतैनवोक्तः—प्रारंभोवरणंयज्ञेसं
 कल्पोव्रतसत्रयोः। नांदीमुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रियेति। नांदीमुखावधिश्रावश्यकत्वेधिकउक्तः—एकविंशत्यहयज्ञेविवा
 हेदशवासराः। त्रिषट्चौलोपनयनेनांदीश्राद्धंविधीयतइति। तेनएकविंशत्याद्यहरंतःपातियथायज्ञादिभवतितथाआवश्यकेय
 ज्ञादौपूर्वश्राद्धंकुर्यादित्यर्थः। प्रारंभाभावेपिकन्यायाअधार्यत्वेसंनिहितलग्नांतराभावेचहोमादिपूर्वकंविष्णुरनुज्ञामाह—अना
 रब्धविशुद्ध्यर्थंकूष्मांडैर्जुहुयाद्धृतम्। गांदद्यात्पंचगव्याशीततःशुद्ध्यातिसूतकीति। उपकल्पितबहुसंभारस्यापिसंनिहितलग्नां
 तराभावेनसंभारधारणाशक्तावाशौचाभावमाहविष्णुः—नदेवप्रतिष्ठाविवाहयोःपूर्वसंभृतयोरिति॥ अथविवाहकाले
 कन्याऋतुमतीचेत्तत्राहयज्ञपार्श्वः—विवाहेविततेतंत्रेहोमकालउपस्थिते। कन्यामृतुमतींहृद्वाकंथंकुर्वीतयाज्ञिकः। स्ना
 पयित्वातुतांकन्यामर्चयित्वायथाविधि। युंजानामाहुतिंहुत्वाततःकर्मणियोजयेत्। आहुतिमंत्रस्तैत्तिरीयशाखायां—युं
 जानःप्रथमंमनस्तत्वायसविताधियः। अग्निंज्योतिर्निचाय्यपृथिव्याअध्याभरत्। इति। यद्वा—विवाहहोमेप्रक्रांतेयदिक
 न्यारजस्वला। त्रिरात्रंदंपतीस्यातांपृथक्शय्यासनाशनौ। चतुर्थेहनिसंस्नातौतस्मिन्नग्नौयथाविधीति। जुहुयातामितिशेषः।

॥

॥

अथप्रसंगात्पुनर्विवाहउच्यते ॥ ॥ कृतेविवाहेपंचांगशुद्धिरहित्यदिदोषश्चेज्ज्ञातस्तदाज्योतिःशास्त्रोक्तकालविशेषेषु नर्विवाहःकार्यः । तदाहनृसिंहःश्रीधरीये—पुनर्विवाहंवक्ष्यामिदंपत्योःशुभवृद्धिदम् । लभेदुलभयोर्दोषेगृहतारादिसंभवे । अन्येष्वशुभकालेषुदुष्टयोगादिसंभवे । विवाहेचापिदंपत्योराशौचादिसमुद्भवे । तस्यदोषस्यशान्त्यर्थपुनर्ववाह्यमिष्यते । अयनंचोत्तरंश्रेष्ठवर्धयेत्तुविशेषतः । आषाढमार्गशीर्षौद्वौवज्यौशेषाःशुभावहाः । विवाहोक्तक्षतिथ्यंशराशिवारादिवर्गजाः । करणायोगसंज्ञानिग्रहगोचरयोगकाः । तस्मिन्विवाहसमयेशुभदाश्चतथैवहि ।

अथद्वितीयादिविवाहविधिः ॥ ॥ तत्राधिवेदनीयाआहयाज्ञवल्क्यः—सुरापीव्याधिताधूतावंध्यार्थद्वयप्रियंवदा । स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्यापुरुषद्वेषिणीतथा । अधिविन्नातुभर्तव्यामहदेनोन्यथाभवेत् । अधिवेत्तव्या तदुपरिख्यंतरं कर्तव्यमित्यर्थः । आपस्तंबः—धर्मप्रजासंपन्नेदारोनान्यांकुर्वीतेति । अधिवेदनेप्रतीक्षाकालंमनुराह—वंध्याष्टमेधिवेत्तव्यादशमेतुमृतप्रजा । एकादशेस्त्रीजननीसद्यस्त्वप्रियवादिनीति । संग्रहे—अप्रजां दशमेवर्षेस्त्रीप्रजांद्वादशेत्यजेत् । मृतप्रजांपंचदशेशसद्यस्त्वप्रियवादिनीम् । रत्यर्थेतुविवाहांतरेविशेषः—एकामुत्क्रम्यकामार्थमन्यांलब्धुंयइच्छति । समर्थस्तोषयित्वाथैस्त्वन्यारम्यां समुद्धहेत् । याज्ञवल्क्यस्तु—आज्ञासंपादिनीं दक्षावीरसंप्रियवादिनीम् । त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणंस्त्रियाः । स धनोधनतृतीयांशमधनोऽशनाच्छादनात्मकभरणंदाप्यइत्यर्थः । यात्वेतावताऽपरितुष्टागृहान्निर्गच्छेत्तांप्रत्याहमनुः—अधिविन्नातुयानारीनिर्गच्छेद्रोपितागृहात् । सासद्यःसंनिरोद्धव्यात्याज्यावाकुलसंनिधाविति ॥ बहुभार्योज्येष्ठयैवसहधर्मसपत्नीक

साध्यंकुर्यादिति हेमाद्रौ कात्यायनः—अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्वहुत्वं चेज्येष्ठया गर्हितानचेदिति ।
 शिष्टशुश्रूषा आतिथ्यादिपूजा । साचपत्नीसंपाद्य धर्ममात्रोपलक्षणार्था । गर्हिता धर्मायोग्यत्वापादकपातित्यादिदोषवती न चे
 दित्यर्थः । तादृशी चेन्न तया किं त्वनेवं विधया कनिष्ठयापि कारयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः—सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यनकारये
 त् । सवर्णासु विधौ धर्म्येष्ठयान विनेतरा । आन्यां सवर्णां । इदं चाधाने सहाधिकृतानेकभार्याविषयम् । अनधिकृताया
 स्तु प्रसक्त्यभावएव । तत्रापि केवलः क्रत्वर्थमाज्यावेक्षणादियजमानौ दुंवरी सन्मानवदेकैव सवर्णयाज्येष्ठया कारयेत् । पत्नी
 संनहनादितु कर्तृसंस्कारकं सहाधिकृताभिः सर्वाभिरित्यादिमीमांसामां सलमनसां सुविज्ञानम् । स्मार्तान्निसाध्ये तु कर्मणि सर्वा
 सांसहाधिकारः । प्रथमत्रिवाहान्नावेवापरविवाहो माविधानात् सदसंभवे त्रिद्वयसंसर्गविधानाच्च । अतस्तत्राप्युक्त एव कर्मसु
 कर्तृविवेकः । द्वितीयादिविवाहे अग्निनियममाह होमाय कात्यायनः—सदारो न्यान् पुनर्दारानुद्धोदुंकारांतरात् । यदीच्छेद्
 न्निमान् कुर्वन् क्रहोमोस्य विधीयते । स्वान्नावेव भवेच्छोमोलौकिकेन कदाचनेति । अयंच नियमः संभवे । ग्रामांतरादावसंभवे तु
 लौकिकान्नौहुत्वा तयोर्थथाकालं वक्ष्यमाणः संसर्गविधिः कार्यः । अत्र द्वितीयादिविवाहे जीवत्पितृकोपि स्वयमेव नां दीश्राच्छंकुर्या
 त् ।—नां दीश्राच्छंपिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नां दिकमिति स्मृतः । तत्र पितृवर्गविहाय मातृमा
 तामहवर्गयोः कुर्यात् । मातरि जीवत्यां मातामहवर्गस्यैव । तस्मिन्नपि जीवति द्वारलोपाद्धिश्चाद्गलोपएव । सोपि सान्निकश्च
 द्येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः स्वयमेव दद्यात् । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत सान्निक इति वचनात् । अन्यः असान्निकोपि पितृदेव

ताभ्योदद्यात् नतुलोपः । वृद्धौतीर्थेचसंन्यसेतातेचपतितेसति । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइतिमन्त्रायणीयपरिशिष्टादित्यादिरस्मत्कृतेत्रिस्थलीसेतौविस्तरोज्ञेयः । द्वितीयादिविवाहकालविशेषउक्तःसंग्रहे—प्रमदामृतवासरादितःपुनरुद्धाहविधिर्वरस्यच । विषमेपरिवत्सरेशुभोयुगुलेचापिमृतिप्रदोभवेत् । जीवत्यांतुपूर्वपत्न्यांद्वितीयादिविवाहेनायंकालनियमः ॥

अथतृतीयमानुषीविवाहस्यनिषिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्येऽर्कविवाहविधिः ॥ तृतीयानिषेधमाहमात्स्येकश्यपः—तृतीयांमानुषीनैवचतुर्थीयःसमुद्गहेत् । पुत्रपौत्रादिसंपन्नःकुटुंबीसाम्निकोज्वलः । उद्गहेद्रतिसिद्ध्यर्थतृतीयांनकदाचन । मोहादज्ञानतोवापियदिगच्छेत्तुमानुषीम् । नश्यत्येवनसंदेहोर्गस्यवचनंयथा । अन्यत्रापि—तृतीयांयदिचोद्गहेत्तर्हिसाविधवाभवेत् । चतुर्थीदिविवाहार्थतृतीयेर्कसमुद्गहेत् । आदित्यादिवसेवापिहस्तर्क्षेवाशनैश्चरे । शुभेदिनेवापूर्वाह्णिकुर्यादर्कविवाहकम् । देशादिब्रह्मपुराणेदर्शितम् । ग्रामात्माच्यामुदीच्यांवासुपुष्पफलसंयुतम् । परीक्ष्ययत्नतोयस्तात्स्थंडिलादियथाविधि । व्यासः—स्नात्वालंकृतवासास्तुरक्तगंधादिभूषितम् । सपुष्पफलशालैकमर्कगुल्मंसमाश्रयेत् । सुलक्षणेनसंयुक्तमर्कसंस्थाप्ययत्नतः । अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यकल्पयेत्पुरा । अर्कसंनिधिमागत्यतत्रस्वस्त्यादिवाचयेत् । नांदीश्राद्धंहिरण्येनअष्टवर्गान्प्रपूजयेत् । पूजयेन्मधुपर्कणनरंविप्रस्यहस्ततः । यज्ञोपवीतंवस्त्रंचहस्तकर्णादिभूषणम् । उष्णीषगंधमाल्यादिवरायास्मैप्रदापयेत् । स्वशाखोक्तप्रकारेणमधुपर्कसमाचरेत् । ब्रह्मपुराणे—यथाविधीत्यस्यानंतरं—कृत्वाकर्कपुरतस्तिष्ठन्प्रार्थयेत्तद्विजोत्तमः । त्रिलोकवासिन्सप्ताश्वछाययासहितोरवे । तृतीयोद्ग्राहजंदोषंनिवारयसुखंकुरु । तत्राध्यारोप्यदेवंशंछाययासहितंरविम् । वस्त्रैर्मा

ल्यैस्तथागंधैस्तन्मंत्रेणैवपूजयेत् । तन्मंत्रेण आकृष्णेनेत्यादिना । अन्यत्रापि—श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतंतुभिः । गंधपु
 ष्यैः समभ्यर्च्य ताल्लिगेरभिषिचयेत् । गुडौदनंतुनैवेद्यं तांबूलं च समर्पयेत् । व्यासः—अर्कप्रदक्षिणं कुर्वन् जपेन्मंत्रमिम्बुधः ।
 मम प्रीतिकरायेयं मया सृष्टा पुरातनी । अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं प्रतिरक्षतु । पुनः प्रदक्षिणी कुर्यान्मंत्रेणानेन मंत्रवित् । नम
 स्ते मंगले देवि नमः सवितुरात्मजे । त्राहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं मद्ब्रह्मगता । अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणि हिताय च । वृक्षाणा
 मादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः । तृतीयोद्वाहं पापं मृत्युं चाशुविनाशय । ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरं कुलमुद्धरेत् । आदित्यः
 सविता चार्कः पुत्री पौत्री च न प्त्रिका । गोत्रं काश्यप इत्युक्तं लोकैकिकमाचरेत् । मुहूर्ते कनिरीक्षेत स्वस्ति सूक्तमुदीरयन् । आ
 शीर्भिः सहितैः कुर्यादाचार्यं प्रमुखैर्द्विजैः । अथाचार्यं समाहूय विधिना तन्मुखाच्चताम् । प्रतिगृह्यत तोहो मंगृह्योक्तविधिनाचरे
 त् । आचार्यस्य दानमंत्रमाह व्यासः—अर्ककन्यामिमां विप्रयथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्रसमाश्रयेति ।
 अंजल्यक्षतकर्माणि कृत्वा कंकणपूर्वकम् । यावत्पंचावृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् । स्वशाखोक्तेन मंत्रेण गायत्र्या वा वाजपेत् ।
 पंचीकृत्य पुनः सूत्रं स्कंधे बध्नाति मंत्रतः । बृहत्सामेति मंत्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् । अर्कस्य पुरतः पश्चाद्दक्षिणोत्तरयोस्तथा । कुं
 भांश्च निक्षिपेत् पश्चादाग्नेयादिचवेष्टयेत् । सवस्त्रं प्रतिकुंभं च त्रिसूत्रेणैव वेष्टयेत् । हरिद्रागंधसंयुक्तं पूजयेच्छीतलं जलं । प्रातिकुं
 भं महाविष्णुं संपूज्य परमेश्वरं । पाद्याध्यादिनिवेद्या तं कुर्यान्नामैव मंत्रवित् । अत्र होमप्रकारः शौनकेन दर्शितः—तृतीये स्त्रोवि
 वाहेतुं संप्राप्ते पुरुषस्य तु । अर्कीं विवाहं वक्ष्यामि शौनको हं विधानतः । अर्कसंनिधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादिवाचयेत् । नां दीश्राद्धं

प्रकुर्वीतस्थंडिलंचप्रकल्पयेत् । अर्कमभ्यर्च्यसौर्याचंगंधपुष्पाक्षतादिभिः । सौर्यासूर्यदेवत्ययाआकृष्णेनेत्यादिऋचा । स्वयं चालंकृतस्तद्वस्त्रमाल्यादिभिःशुभैः । अर्कस्योत्तरदेशेतुसमन्वारब्धएतया । एतयाअर्ककन्यया । उल्लेखनादिकंकुर्यादाघारांतमतःपरम् । आज्याहुतीश्चजुहुयात्संगोभिरनयैकया । यस्मैत्वाकामकामायेत्येतयर्चाततःपरं । व्यस्ताभिश्चसमस्ताभिस्ततश्चस्विष्टकृद्भवेत् । परिपेचनपर्यंतमयाश्चेत्यादिकंक्रमात् । प्रार्थनामंत्रादिविशेषमाहव्यासः—पुनःप्रदक्षिणंकृत्वामंत्रमेतमुदीरयेत् । मयाकृतमिदंकर्मस्थावरेषुजरायुणा । अर्कापत्यानिनोदेहितत्सर्वक्षंतुमर्हसि । इत्युक्त्वाशांतिसूक्तानिजह्वातांविस्तेजेषुनः । गौरुमंदक्षिणांदद्यादाचार्यायचभक्तिः । इतरेभ्योपिविप्रेभ्योदक्षिणांचापिशक्तिः । तत्सर्वगुरवेदद्यादंतपुण्याहमाचरेत् । अत्रपंचमदिनेकर्तव्यमुक्तंब्रह्मपुराणे—चतुर्थेदिवसेतीतेपूर्ववत्तांप्रपूज्य च । विसृज्यहोममग्निंचविधिनामानुषीपराम् । उद्धेदन्यथानैवपुत्रपौत्राभिवृद्धिमान् । नपशून्नचमित्राणिमंगलंनैवगच्छति । एवमेतद्विजश्रेष्ठविधिनासम्यगुद्धहेत् । धनधान्यसमृद्धिश्चइच्छाशक्तिःपरत्रचेति ॥ ॥ अत्रैवसंक्षेपतःप्रयोगः ॥ ॥ उक्तेआदित्यवारादावुक्तदेशेयथोक्ताकसमीपेगत्वाचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममृतृतीयमानुषीविवाहजदोषाभावार्थंअर्कविवाहंकरिष्ये इतिसंकल्प्य । आचार्यवरणस्वस्तिवाचनाभ्युदयिकंक्रमेणकुर्यात् । अत्रहोमेविशेषः । देशकालादिसंकीर्त्यार्कविवाहांगभूतंहोमंकरिष्ये । तदंगतयान्वाधानंकरिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेन्नावित्याद्याधारांतमुक्त्वा अत्रप्रधानंबृहस्पतिमग्निमग्निवायुंसूर्यंप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्याद्यन्वाधायाधारांतंकृत्वा संगोभिरित्यस्यांगिरसोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । अर्कविवाहांगभूताज्यहोमे

वि० । ॐ संगोभिरागिरुसोनक्षमाणोभगइवेदर्यमणनिनाय । जनेमित्रोनदंपतीअनक्तिबृहस्पतेवाजयाशूरिवाजौस्वाहा । बृहस्पतयइदंनमम । यस्मैत्वेत्यस्यवामदेवोन्निस्त्रिष्टुप् । अर्कविवाहांगभूताज्यहोमेवि० । यस्मैत्वाकामकामायवयंसम्नाज्य जामहे । तमस्मभ्यंकामंदत्वाथेदंत्वंधृतंपिवस्वाहा । अग्नयइदं० । ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वाहोमशेषंसमापयेत् । ततः प्रदक्षिणाप्रार्थनादिकर्मशेषसमापनम् । इतिप्रयोगरत्नेअर्कविवाहः ॥

[अर्थार्कविवाहप्रयोगः ॥ रविशन्योर्वारेहस्तर्क्षेवान्यत्रशुभदिनेवापुष्पफलयुतमर्कगत्वाअर्ककन्यादातारमाचार्यवृत्वार क्तगंधादिभूषितोदेशकालौस्मृत्वा ममतृतीयमानुषीविवाहजन्यदोषपरिहारार्थतृतीयमर्कविवाहंकरिष्ये । आचार्यवृत्त्वानांदी श्राद्धांतंकुर्यात् । दातामधुपर्कयज्ञोपवीतवस्त्रगंधमाल्यादिभिर्वरंपूजयेत् । अर्कस्यपुरतःस्थित्वा । त्रिलोकवासिन्सप्ताश्व छायायासहितोरवे । तृतीयोद्वाहजंदोषनिवारयसुखंकुरु । इतिप्रार्थ्य छायायुंतरविमर्कध्यात्वाब्लिगैरभिपिच्यवस्त्रादिभिरा कृष्णेनेतिमंत्रेणसंपूज्य श्वेतवस्त्रेणसूत्रेणचावेष्ट्य गुडौदनंनिवेद्य तांबूलंदद्यात् । ममप्रीतिकरायेयंमयास्पृष्टापुरातनी । अर्क जाब्रह्मणास्पृष्टाद्यास्मान्संप्रतिरक्षतु । इत्यर्कप्रदक्षिणीकृत्य । नमस्तेमंगलेदेविनमःसवितुरात्मजे । त्राहिमांकृपयादेविपत्नी त्वंमइहागता । अर्कत्वंब्रह्मणास्पृष्टःसर्वप्राणिहितायच । वृक्षाणामधिभूतस्त्वंदेवानांप्रीतिवर्धन । तृतीयोद्वाहजंपापंपमृत्युंचा शुविनाशयेतिचप्रदक्षिणीकुर्यात् । अंतःपटधारणादिकन्यादानपर्यंतंविधिकृत्वा । कन्यादातादित्यस्यप्रपौत्रींसवितुःपौत्रीम

१ प्रयोगसौकर्यायाथधर्माविधस्थःप्रयोगःसगृहीतोस्ति ।

कस्यपुत्रीकाश्यपगोत्रामर्ककन्याममुकगोत्रायवरायतुभ्यंसंप्रददे । अर्ककन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषिताम् । गोत्रायशर्म
णेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय । दक्षिणांदत्वागायत्र्यावेष्टितसूत्रेण बृहत्सामक्षत्रभृदृष्टृष्णिगंत्रिष्टुभौजःशुभितमुग्रवीरम् ।
इंद्रस्तोमैर्नपंचदशेनमर्ध्यामिदंवातेनसर्गरेणरक्ष । इतिमंत्रेणअर्कवरयोःकंकणंवधाकस्यचतुर्दिभुकुंभेषुविष्णुनाममंत्रेणपोड
शोपचारैःसंपूज्य अर्कस्योत्तरेर्कपत्न्यान्वारब्धोवरः अस्याःसम्यक्भायात्वसिद्ध्यर्थपाणिग्रहहोमंकरिष्ये । आधारदेवतेआज्ये
नेत्यंते बृहस्पतिंअग्निंअग्निंवायुंसूर्यप्रजापतिंचाज्यद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतं । आधारांतंकृत्वा संगोभिरित्यस्यांगिरसोबृहस्प
तिस्त्रिष्टुप् । आज्यहोमेविविनियोगः । ॐ संगोभिरांगिरसो० बृहस्पतयइदं० । यस्मैत्वेतिवामदेवोन्निस्त्रिष्टुप् । यस्मैत्वाकाम
कामायवयंसन्नाज्यजामहे । तमस्सभ्यंकामंदत्वाथेदंवधृतंपिवस्वाहा । अग्नयइदं० । ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वाहो
मजेपंसमाप्य । मयाकृतमिदंकर्मस्थानेवरेषुजरायुणा । अर्कापत्यानिनोदेहितत्सर्वक्षंतुमर्हसि । इतिप्राथम्यंशान्तिसूक्तपाठांतोगेयु
ग्ममाचार्यायदत्त्वास्वधृतवस्त्राणिगुरवेदत्वान्यानिधारयेत् । दशत्रयोवाविप्राभोज्याः । इत्यर्कविवाहः ॥

अथानिद्वयसंसर्गविधिः ॥ यदिपूर्वगृह्यान्नावेवद्वितीयादिविवाहहोमःकृतस्तदातेनैवाग्निनाद्वितीयादिःपत्नीगृह्यकर्मसुस
हाधिकारिणी । यदिदेवादन्याग्नौद्वितीयादिविवाहहोमःकृतस्तदाद्वितीयविवाहनिमित्तकत्रिरात्रादिब्रतांतैग्निद्वयसंसर्गः
कार्यः । तत्रविधिमाहशौनकः—अथान्योर्गृह्ययोर्गंगसपत्नीभेदजातयोः । सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहंवक्ष्यामिशौनकः । अ
रोगामुद्धेतकन्यांधर्मलोपभयात्स्वयम् । कृतेतत्रविवाहेचब्रतांतैतुपरेहनि । पृथक्स्थंडिलयोरग्नीसमाधायथविधि । तंत्रं

कृत्वाज्यभागांतमन्वाधानादिकंततः । जुहुयात्पूर्वपत्न्यग्नौतयान्वारब्धआहुतीः । अग्निमीळेपुरोहितंसूक्तेननवर्चेनतु । समि
 ध्येनंसमारोप्यअयंतेयोनिरित्यूचा । प्रत्यवरोहेत्यनयाकनिष्ठान्नौविधायतम् । आज्यभागांततंत्रादिकृत्वारभ्यतदादितः ।
 समन्वारब्धएताभ्यांपत्नीभ्यांजुहुयाद्धृतम् । चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिःपङ्क्तिर्यथाक्रमम् । अग्नावग्निश्चरतीत्यग्निनाग्निःसमिध्य
 ते । अस्तीदमितिसृभिःपाहिनोअग्नएकया । ततःस्विष्टकृदारभ्यहोमशेषंसमापयेत् । गोयुग्मंदक्षिणादेयाश्रोत्रियायाहिता
 ग्नये । पत्न्योरेकायदिमृतादग्ध्वातेनैवतांपुनः । आदधीतान्ययासार्धमाधानविधिनागृहीति ॥ ॥ अयमत्रप्रयोगः ॥ ॥
 द्वितीयादिविवाहव्रतांतेशुभदिनेप्राणायामदेशकालस्मरणादिकृत्वा ममविवाहद्वयेनजातयोर्द्वयोर्गृह्याग्न्योःसंसर्गमहंकरिष्ये
 इतिसंकल्प्योदक्संस्थयोर्द्वयोःस्थंडिलयोरुपलेपादिपूर्वकक्रमेणगृह्याग्नीप्रतिष्ठाप्यप्रथमाग्नावन्वादध्यात् । तत्रक्रमः । अस्मि
 न्नग्निद्वयसंसर्गकर्मण्यन्वाधानंकरिष्ये अस्मिन्नित्याद्याज्यभागांतमुक्त्वा अग्निप्रधानदेवतानवभिराज्याहुतिभिर्यक्ष्ये । शे
 षेणस्विष्टकृतमित्यादिसांगेनकर्मणासद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वापरिसमूहनाद्याज्यभागांतंकृत्वाआद्ययापत्न्यासमन्वारब्धोनवाहु
 तीर्जुहुयात् । अग्निमीळइतिनवानांमधुच्छंदाअग्निर्गायत्री । अग्निद्वयसंसर्गप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ अग्निमीळेपुरोहितंयज्ञ
 स्यदेवमृत्विजम् । होतारंरत्नधातमंस्वाहा । ॐ अग्निःपूर्वेभिर्ऋग्भिर्भिरीज्योनूतनैरुत । सदेवोऽएहवक्षति
 स्वाहा । अग्नयइदं० । ॐ अग्निनारयिमश्रवत्पोषमेवादिवेदे । यशसंवीरवत्तमंस्वाहा । अग्नयइदं० । ॐ अग्नेयंयज्ञमध्वरंवि
 श्वतःपरिभूरसि । सइहेवेषुगच्छतिस्वाहा । अग्नयइदं० । ॐ अग्निहोताकुर्विक्रतुःसत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवोदेवेभिरागमत्स्वा

हा । अग्नयइदंनमम ॥ १ ॥ ॐ यदंगदागुषेत्वमग्नेभद्रंकरिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमगिरःस्वाहा । अग्नयइदंनमम । ॐ उप
 त्वाग्नेदिवेदिवेदोषावस्तार्धियावयम् । नमोभरंतएमसिस्वाहा । अग्नयइदंनमम । ॐ राजैतमध्वराणांगोपामतस्यदीदिविम् ।
 वर्धमानंस्वेदमेस्वाहा । अग्नयइदंनमम । ॐ सनःपितेवसुनेवेग्नेसूपायनोभव । सचःस्वानःस्वस्तयेस्वाहा । अग्नयइदंनमम
 ॥ २ ॥ इतिनवाहुतीहुत्वा । स्विष्टकृदादिहोमशेषमुपस्थानांतसमाप्य । अग्नेत्वंनइतिचतसृभिर्वोपस्थानंकुर्यात् । तद्यथा ।
 अग्नेत्वंनइतिचतसृणांगौपायनालौपायनावाबंधुःसुबंधुःश्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चैकर्चाऋषयः अग्निदेवता द्विपदाविराड्छंदः ।
 अग्न्युपस्थानेवि० । ॐ अग्नेत्वंनोअंतमउतत्राताशिवोभवावरूढ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवाअच्छानक्षिद्युमत्तंमरयिंदाः सनोबो
 धिश्रुधीहवमुरुष्याणोअघायतःसमस्मात् । तत्वाशोचिष्ठदीदिवःसुन्नाथनूनमीमहेसखिभ्यः । ॐचमेइत्यादिप्रागवत् । ततस्तम
 म्निमयंतेयोनिरितिसमिधिसमारोपयेत् । तच्चैवं । [अयंतेयोनिरित्यस्यगाथिनोविश्वामित्रोन्निस्त्रिष्टुप् समिधिअग्निसमारो
 पणेविनियोगः । ॐ अयंतेयोनिर्ऋत्वियोयतोजातोअरोचथाः । तंजानन्नग्नआसीदाथानोवर्धयगिरः । इतिमंत्रेणसमारो
 प्यकनिष्ठाग्नौप्रत्यवरोहेतिमंत्रेणसमारोपिताग्निप्रत्यवरोहयेत् । तद्यथा । प्रत्यवरोहेत्यस्यप्रजापतिरग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निप्रत्यव
 रोहणेवि० । ॐ प्रत्यवरोहजातवेदःपुनस्त्वंदेवेभ्योहृव्यंवहनःप्रजानन् । प्रजांपुष्टिरयिमस्मासुधेह्यथाभवयजमानायशंयोः ।
 इतिमंत्रेणतंप्रत्यवरोह्य अन्वाधानेपूर्ववदाज्यभागांतमुक्त्वात्रप्रधानं पडारमग्निंचतुर्गृहीताज्येन गेपेणस्विष्टकृतमित्यादिआ
 ज्यभागांतंकृत्वा ततःसुचिसुत्रेणचतुर्वारंप्रभूतमाज्यंगृहीत्वापत्नीभ्यामन्वारब्धस्तेनाज्येनावयवशःपडाहुतीर्जुहुयान्मंत्रैः ।

तेच ॐ अग्नावग्निश्चरतिप्रविष्टऋषीणांपुत्रोअधिराजएपः । तस्मैजुहोमिहविषाद्युतेनमादेवानांमोमुहर्भागधेयंमोअस्माकंमो
 ॐ अग्निनाग्निःसमिध्यतेकविर्गहपतियुवा । हव्यवाइजुहोस्यःस्वाहा । अग्निद्वयसंसर्गप्रधानाज्यहोमेवि० ।
 रनुष्टुप् अंत्येद्वेत्रिष्टुभौ । अग्निद्वयसंसर्गप्रधानाज्यहोमेवि० । अग्नेदमधिमंथनमितितिसृणांविश्वामित्रोमि
 भराग्निमंथामपूर्वथास्वाहा । अग्नयइदं० । ॐ अस्तीदमधिमंथनमस्तिप्रजननंकृतम् । एतांविश्वपत्नीमा
 भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्यैभिरग्निःस्वाहा । अग्नय० । ॐ अरण्योनिहितोजातवद्भागभेइवसुधितोगर्भिणीषु । द्विवेदिवृद्ध्योजागव
 शदस्यपाजइळायास्पुत्रोवयुनेजनिष्टस्वाहा । अग्नय० । ॐ उत्तानायामवभराचिकित्वान्सद्यःप्रवीतावृषणंजजान । अरुपस्तूपोरु
 मे० । ॐ पाहिनोअग्नएकयापाह्यु१ तद्वितीयया । पाहिगीर्भिस्तिसृभिरूजपतेपाहिचतसृभिवसोस्वाहा । अग्नयइदंनमम
 ॥ ६ ॥ इतिशौनकमतम् । गृह्यपरिशिष्टमतेसुवेणैवअष्टाहुतयः । ताश्चाग्निनाग्निःसमिध्यतइत्युक्त्यैका । १ । त्वंह्यग्नेअग्निने
 त्यस्यविरूपोन्निर्गायत्री । अग्निद्वयसंसर्गप्रधानाज्यहोमेविनियोगः । ॐ त्वंह्यग्नेअग्निनाविप्रोविप्रेणसन्त्सता । सखासख्या
 समिध्यसेस्वाहा । अग्नयइदंनमम । २ । अस्तीदमितित्रिचउक्तः । ५ । पाहिनोअग्नइत्युक्त्वा । ६ । ॐ पाहिविश्वस्माद्रक्षसोअरावणःप्रस्मवाजेपुनोव । त्वामिद्धिनेदिष्टदेवता
 विनियोगःप्रागवत् । ॐ पाहिनोअग्नइत्युक्त्वा । ६ । ॐ पाहिविश्वस्माद्रक्षसोअरावणःप्रस्मवाजेपुनोव । त्वामिद्धिनेदिष्टदेवता
 तयआपिनक्षामहेवदेस्वाहा । अग्नयइदंनमम । ७ । ॐ आनोअग्नेवयोवृधंरथिपावकशंस्यम् । रास्वाचनउपमातेपुरुस्पृहंसुनीती

स्वर्यशस्तरंस्वाहा । अग्नयइदंनमम ८ ॥ एवंहुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषसमाप्यआयतनेग्निनिधाययथापूर्वपरिचरेत् ॥ इति श्रीनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेअग्निह्नयसंसर्गप्रयोगः ॥

अथौपासनाख्यःसायंप्रातर्होमोविधीयते ॥ सचविवाहहोमोत्तरकालीनेसायंकालेभद्राव्यतीपातादिसंभवेपिकृतेअंकृते वागृहप्रवेशनीयहोमेप्रारंभणीयः । यद्यह्निविवाहहोमस्तदासायंकालेहोमारंभः । रात्रौविवाहहोमेउत्तरेद्युःसायंहोमारंभः । तत्रकर्तारः स्वयंस्वस्यासंभवेपढ्यादयश्च । तत्रभगवान्—पत्नीकुमारीपुत्रोवाशिष्योवापियथाक्रमम् । पूर्वपूर्वस्यचाभावेवि दध्यादुत्तरोत्तरः । दक्षः—ऋत्विक्पुत्रोगुरुर्भ्राताभागिनेयोथविद्वपतिः । एतैरेवहुतंयत्तुतद्धुतंस्वयमेवतु । विद्वपतिर्जामाता । एतैस्तुयजमानानुज्ञयापत्यनुज्ञयावाहोतव्यम् । पर्वणितुसायंहोमःस्वयमेवकार्यो नान्येन । अन्येनहोमोदंपत्योःसंनिधानेअन्य तरसंनिधानेवाकार्यः । उभयोरसमक्षंहुतमहुतमेव ॥ अथानिमिप्रादुष्करणकालः ॥ प्रादुष्करणमग्नेःप्रज्वलनं । कात्यायनः—सूर्येतुशैलमप्राप्तेषाङ्घ्रिंशङ्घ्रिरिहांगुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनांप्रातर्भासामदर्शने । एतत्प्रादुष्करणकालात्ययेसमस्तव्याहृति भिरेकाज्याहुतिःकार्या ॥ अथहोमकालः ॥ आश्वलायनः—सम्यङ्ङिम्लोचतिरवौसायंचजुहुयुस्तदा । अथप्रातर्हुतिर्नि त्यमुदितेर्केयथाविधि । कात्यायनोपि—यावत्सम्यङ्ङ्भाव्यतेनभस्यृक्षाणिसर्वतः । लोहितत्वंतुनापैतितावत्सायंतुहूयते । मनुः—लेखामात्रस्तुदृश्येतरदिमभिस्तुसमन्वितः । उदितंतुविजानीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् । अनुकल्पमाहसूत्रकारः— प्रदोषांतोहोमकालः संगवांतःप्रातस्तमतिनीयचतुर्गृहीतमाज्यंजुहुयात् । अस्तोत्तरत्रिमुहूर्तउदयोत्तरश्चत्रिमुहूर्तःक्रमेणसायं

प्रातश्च होमकाल इति फलितोर्थः । अत्र मुख्यकालातिक्रमे समस्तव्याहृतिभिरकाज्याहुतिः । — प्रायश्चित्तविशेषेण यत्र नोक्तो भवे
 द्विधिः । होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति चेत्तत्कारिकोक्तः । गौणकालातिक्रमे तु मनोज्योतिरिति मन्त्रेण चतुर्गृहीताज्या
 हुतिरेके इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ अथ होमद्रव्याणि गृह्यपरिशिष्टे — पयोदधिसर्पिथवागूरोदनंतंडुलाः सोमास्तैलमापो ब्रीह
 योयवास्तिला इति होम्यानि तंडुलानीवारश्चामाक्यावनालानां ब्रीहिशालियवगोधूमप्रियंगवः स्वरूपेणापि होम्यास्तिलाः स्वरू
 पेणैव शतंचतुःषष्टिर्वाहुतिर्ब्रीहितुल्यानां तदर्धसर्पिस्तिलयोस्तैलंच तिलजंतिला तसीकुसुंभानां येन प्रथमां देवतां जु
 हुयात्तैर्नैव द्वितीयां जुहुयाद्येन च सायं जुहुयात्तैर्नैव प्रातरिति प्रतिनिधिवर्जं । बृहस्पतिस्त्वाहुतिपरिमाणमाह — प्रस्थधान्यंचतुः
 षष्टेराहुतेः परिकीर्तितम् । तिलानां तु तदर्धंच तंडुला ब्रीहिभिः समाः । प्रस्थश्च — प्रसृतिद्वितयं मानं प्रस्थं मानं चतुष्टयमिति ।
 बौधायनस्तु — ब्रीहीणां वायवानां वा शतमाहुतिरिष्यते । अगस्त्यः — द्रवद्रव्यस्य मानं स्याद्धारगो कर्णदीर्घिका । सिद्धांतशे
 खरे — अन्नं ग्राससंमं प्रोक्तं लज्जामुष्टिमितामताः ॥ होमप्रकार उक्तः संग्रहे — द्रवं हविः सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः । अंगुल्य
 र्भैर्न होतव्यं न कृत्वांगुलिभेदनम् । अंगुल्युत्तरपार्श्वे न होतव्यमिति तु स्मृतिः । नित्यहोमे पूर्वमुपरि च समिधमग्नावादधीत ।
 तल्लक्षणंच स्मृत्यर्थं सारे — पालाशखदिराश्वत्थशम्युदुंबरजासमित् । अपामार्गा किं दूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुः । सत्वचः समिधः
 कार्यार्कजुश्लक्षणाः समास्तथा । शस्ता दशांगुलास्तास्तु द्वादशांगुलिकास्तथा । आर्द्राः पक्वाः समच्छेदास्तर्जन्यंगुलिवर्तुलाः ।
 अपादिताश्चाद्विशाखाः कृमिदोषविवर्जिताः । ईदृशा होमयेत्प्राज्ञः । अयंच होम आयतने स्थंडिले वा अग्नि

प्रतिष्ठाप्यतत्रकार्यः । कुंडेवास्थंडिलेवापीत्युक्तेः । आयतनंचोक्तसंग्रहे—अरत्निमात्रमर्थकार्यमायतनंबुधैः । पिशीलमात्रमित्येकेतदप्यंसांतरंभवेत् (?) । स्थंडिललक्षणंत्वग्निमुखप्रकरणेउक्तम् ॥

अथौपासनप्रयोगः ॥ शुद्धदेशेचतुर्विंशत्यंगुलंसार्धद्वारिविंशत्यंगुलप्रमाणंवाषोडशांगुलप्रमाणंवाचतुरस्रप्रत्येकंचतुरंगुलोत्सेधमेखलात्रययुक्तमायतनं उक्तयुक्त्यास्थंडिलंवानिर्मायगोमयेनोपलिप्योल्लिख्य तत्रयथालाभंसिकतापद्मपत्रादिसंभारान्निक्षिप्यतत्रगृह्याग्निपूर्ववत्प्रतिष्ठाप्यविवाहोत्तरसंध्याकालादारभ्यौपासनंकुर्यात् । तच्चैवं । यजमानःकृतसंध्यावंदनःपूर्वप्रादुष्कृतस्याग्नेःपश्चिमतउपविश्याचम्यप्राणानायम्यदेगकालौनिर्दिश्य अग्निरूपपरमेश्वरप्रीत्यर्थंऔपासनंकरिष्यइतिसंकल्प्याग्नीचत्वारिशृंगागौतमोवामंदवोअग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निमूर्तिध्यानेविनियोगः । ॐ चत्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाद्द्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य । त्रिधावृद्धोवृषभोरौरवीतिमहोदेवोमर्त्याआविवेश । सप्तहस्तश्चतुःशृंगःसप्तजिह्वोद्विशीर्षकः । त्रिपात्प्रसन्नवदनःसुखासीनःशुचिस्मितः । स्वाहांतुदक्षिणेपार्श्वेदेवीवामेस्वधांतथा । विश्वदक्षिणहस्तैस्तुशक्तिमन्नंस्त्रुचंस्रुवम् । तोमरंव्यजनं वामैर्घृतपात्रंचधारयन् । आत्माभिमुखमासीनएवंरूपोहुताशनः । अग्नैवैश्वानरशांडिल्यगोत्रमेपध्वजप्राङ्मुखःममसंमुखो वरदोभवेतिवेदोक्तैःपौराणोक्तैश्चमंत्रैर्यज्ञपुरुषस्यमूर्तिध्यात्वा सोदकेनपाणिनासमंतात्प्रदक्षिणंत्रिःपरिमृज्यपूर्ववत्परिस्तीर्य त्रिःपर्युक्ष्य प्रागुक्तद्वादशद्रव्येषुमध्येसुप्रक्षालितार्द्रसिततंडुलप्रभृतिपात्रमग्नैरुत्तरतोनिधाय ज्वलतादर्भेणावज्वल्यप्रोक्ष्य तैर्नैवत्रिःपर्यग्निघृत्वातंडुलमुकंनिरस्य अग्नेःपश्चिमतआस्तीर्णकुशेषुसमिधासहविनिधाय । विश्वानिनइतितिसृणामात्रेयो

वसुश्रुतोन्निस्त्रिष्टुप् द्वयोरग्न्यर्चनेअंत्यायाउपस्थानेविनि० । ॐ विश्वानिनोदुर्गहाजातवेदः । ॐ सिंधुननावादुरिताति
 पपि । ॐ अग्नेअत्रिवन्नमसागृणानः । ॐ अस्माकंवोधयचितातूनानाम् । ॐ यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानः । ॐ अमल्यमल्यो
 जोहवीमि । ॐ जातवेदोयशोअस्मासुधेहि । ॐ प्रजाभिरेग्नेअमृतत्वमश्याम् । ॐ यस्मेत्वंसुकृतंजातवेदउलोकर्मग्रेऽकृणव
 स्योनम् । अश्विनंसपुत्रिणवीरवंतंगोमंतराग्निंनशतेस्वस्ति । इतिपूर्वाभ्यामृगभ्यांग्रतिपादमष्टदिक्षुगंधादिनाग्निमभ्यर्च्यतृतीय
 यावद्धांजलिर्नमस्कृत्य दक्षिणंजान्वाच्य समिधमग्नौतूष्णींप्रक्षिप्य अपउपस्पृश्य समिधिदीसायांविधूमज्वालांगारेन्नौगतमं
 ख्याकान् प्रस्थस्यचतुःपष्टितमभागमितान्वातंडुलान्दक्षिणहस्तेनादाय सव्यपाणिंहृदिनिधाय अंगुल्युत्तरपार्श्वेनसामिन्मूलतो
 द्वंगुलप्रदेशे ॐ अग्नयेस्वाहेतिहुत्वा अग्नयइदंनममेतित्यक्त्वा । तस्याऐगानदेशेपूर्वाहुतेर्भूयसीमाहुतिंप्रजापतिपदंचतुर्थ्य
 तंमनसाध्यायन्स्वाहेत्युच्चार्यांससृष्टांहुत्वा प्रजापतयइदंनममेतित्यक्त्वा पूर्ववदुपविश्यपरिस्तरगानिविसृज्य परिसमूहनपथु
 क्षणेकृत्वोपस्थानंकुर्यात् । तत्रमंत्राः । अग्नआयूंपीतितिसृणांशतैत्रेखानसानःपयःअग्निःपवमानोदेवतागायत्रीछंदः । अग्न्यु
 पस्थानेवि० । ॐ अग्नआयूंपिपवसआसुर्वोर्जमिंपंचनः । आरेवाधस्वदुच्छुनाम् । अग्निर्ऋषिःपवमानःपांचजन्यःपुरोहितः ।
 तर्मीमहेमहागयम् । अग्नेपवस्वस्वर्पाअस्मेवर्चःसुवीर्यम् । दधद्र्यिमग्निपोपम् । अग्नेत्वंनइतिचतसृणागौपायनालापायना
 वावंधुःसुवंधुःश्रुतवंधुर्विप्रवंधुश्चैकर्चाऋपयः अग्निर्देवताद्विपदाविराट्छंदः । अग्न्युपस्थानेवि० । ॐ अग्नेत्वंनोअंतमलुत
 त्राताशिवोभवावरूथ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवाअच्छानक्षिद्युमत्तमंरश्मिंदाः । सनोवोधिश्श्रुधीहर्वमुरुष्याणोअघायतःसमस्मात् ।

तंत्वा॑शोचि॒ष्ठदी॒दिवः॑सु॒म्नाय॑न॒नमी॑महे॒सखि॑भ्यः । प्रजाप॑ते॒हिरण्य॑गर्भःप्रजाप॑तिस्त्रिष्टुप् । प्रजाप॑त्युपस्थाने॒वि० । ॐ प्रजा॑पते
न॒त्वदे॒तान्य॒न्योवि॒श्वो॒जा॒तानि॒परि॒ताव॑भूव । यत्का॑मा॒स्तेजु॒हुम॑स्तन्नोअ॒स्तुव॒यंस्या॑म॒पत॑यो॒रयी॑णाम् । तंतु॑तन्व॒न्देवा॑अग्नि॒जं
गती॑ । अ॒ग्न्युप॑स्थाने॒वि० । ॐ तंतु॑तन्व॒व्रज॑सोभा॒नुम॑न्विहि॒ज्योति॑ष्मतःप॒थोर॑क्षाधि॒याकृ॑तान् । अनु॒त्वनं॑व॒यत॒जोगु॑
वा॒मपो॑मनु॒र्भव॑ज॒नया॑दै॒व्यंज॑नम् । हिरण्य॑गर्भइत्यस्य॒हिरण्य॑गर्भःप्रजाप॑तिस्त्रिष्टुप् । प्रजाप॑त्युपस्थाने॒वि० । ॐ हि॒र
ण्य॒गर्भः॑स॒मव॑त॒ताग्ने॑भूतस्य॒जातः॑पतिरेक॑आसीत् । सदा॑धारपृथि॒वीद्या॑मु॒तेमा॑कस्मैदु॒वाय॑ह॒विषा॑विधेम । एतै॑र्मन्त्रैर्चा॒यव्य॑देशे
प्र॒ह्वःकृ॑तांजलि॒रग्नि॑मीक्षमा॒णउ॑पस्था॒य पुन॑रुपविश्यन्यून॒नाति॑रि॒क्ताच्छि॒द्रत्वार्थ॑विष्णु॒स्मरणं॑कृत्वा अनेन॑होमेनभगवान्श्रीपरमे
श्वरःप्रीयतां॒इत्यु॑क्त्वानि॒संभा॑रयेत् ॥ ॥ एवं॑प्रा॒तरु॑द्यात्पूर्वप्रादु॒ष्करणं॑कृत्वाहोम॒काले॑पूर्ववत्पूर्वा॒गानि॑कृत्वा सूर्या॒यस्वा॑हेतिसा
यं॒द्रव्ये॑णवप्रथमाहुतिंहुत्वा साय॑कालवद्वितीयाहुतिंहुत्वा परिसमू॒हना॑दि॒कृत्वो॑पस्थानं॒कुर्यात् । तत्र॑मन्त्राः । सूर्यो॑नोदिव॒स्यात्वि
त्यस्य॑चक्षुःसूर्यो॑गायत्री । सूर्यो॑पस्थाने॒वि० । ॐ सूर्यो॑नोदिव॒स्यात्तु॒वातो॑अ॒न्तरि॑क्षात् । अग्नि॒र्नःपा॑र्धि॒वेभ्यः॑ । उ॒दुत्यं॑का॒ण्वःप्र
स्क॑ण्वःसूर्यो॑गायत्री । सूर्यो॑पस्थाने॒वि० । ॐ उ॒दुत्यं॑जा॒तवे॑दसं॒देवं॑वहंति॒केत॑वः । इ॒शेवि॒श्वाय॑सूर्यम् । चि॒त्रं दे॒वाना॑मा॒ंगिर॑सः
कु॒त्सःसूर्य॑स्त्रिष्टुप् । सूर्यो॑पस्थाने॒वि० । ॐ चि॒त्रं दे॒वाना॑मु॒दगा॑दनी॒कं चक्षु॑र्भि॒मित्र॑स्यवरु॒णस्या॑ग्नेः । आ॒प्राद्या॑वापृथि॒वीअ॒न्तरि॑क्षं
सूर्य॑आ॒त्माज॑गत्स्तस्थुर्प॒श्च । नमो॑मित्र॑स्येत्य॒भित॑पाःसूर्यो॑जगती । सूर्यो॑पस्थाने॒वि० । ॐ नमो॑मित्र॑स्यवरु॒णस्य॑चक्ष॒सेम॑हो
दे॒वाय॑तद्व॒तंस॑पर्य॒त । दूरे॑दृशेदे॒वजा॑ताय॒केत॑वेदिवस्पु॒त्राय॑सूर्या॒यशंस॑त । एतै॑र्मन्त्रैश्चतुर्भिःसूर्यमुपस्था॒य । हि॒रण्य॑गर्भइतिच

द्वाभ्यां प्रजापतिं चोपस्थाप्यौ च मे इति प्रातर्होमविशेषः । ततर्द्ध्वरार्पणं कुर्यात् । इति प्रयोगरत्ने सायं प्रातरौपासनहोमविधिः ॥

अथाशौचे प्रासे होमविधिः ॥ ॥ जननशावाशौचयोऽऋत्विगादिना सायं प्रातर्होमौ कारयेत् । स्वयं च द्रव्यत्यागं कुर्यात् । ऋत्विगाद्यन्याभावे तु आशौचपातात् पूर्वहोमं ते वक्ष्यमाणप्रकारेणाग्निं समारोपणं कृत्वा सूतकनिवृत्तौ स्नात्वा कृतनित्यक्रियोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम नित्यहोमाति क्रमजन्यदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तपूर्वकं अति क्रांतहोमान्करिष्य इति संकल्प्य परिसमूहनादिकृत्वा अग्नेः पश्चिमतः सपवित्रे पात्रे आज्यमासिच्य अंगारानायतनादुत्तरतो वहिः कृत्य तेष्वज्यपात्रं निधाय तृणेनावज्वल्य दर्भाग्रद्वयं क्षिप्वा तेन वाज्यं त्रिः पर्यग्नि कृत्वोल्मुकं निरस्य कर्षन्निवोदगुह्यस्य अंगारानग्नावतिसृज्य सवितुद्वेति मंत्रेण सकृद्विस्तूष्णीमेवं त्रिरुपूय पवित्रे प्रोक्ष्याग्नौ प्रहृत्याज्यं पश्चिमतो दर्भेष्वासाद्य स्रुक् स्रुवयोः संमार्जनं कृत्वाज्यं स्रुवेण स्रुचि चतुर्गृहीत्वा । ॐ मनोज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या इष्टा लुपसो या अनिष्टा स्ताः संतनोमि हविषा धृतेन स्वाहा । मनसेज्योतिष इदं नममेति त्यक्त्वा नित्यहोमार्थं पूर्ववत् तंडुलान्संस्कृत्य होमवत्परिसमूहनादिसमित्प्रक्षेपणां ततंत्रपूर्वकं अतीतकालादारभ्य क्रमेण द्वे द्वे आहुती हुत्वा तत्कालहोमं च कृत्वा अग्निं सूर्यप्रजापतिं चोपस्थाप्य परिसमूहनाद्यंगजातं सकृत् कुर्यात् ॥

अथापत्काले कर्तव्यो होमद्वयसमासप्रयोगः ॥ ॥ पूर्ववत्सायंकालीनाहुतिद्वयं हुत्वा पर्युक्षणादिकृत्वा कंचित्कालं निमी

१ सायनित्यहोमोत्तरं आचमनादिदेशकालावुत्कीर्त्यममोपात्तदुरितेत्यादि अमुकापन्निमित्तं होमद्वयसमस्य होमकरिष्ये इति संकल्प्य निर्दिष्टहोमं कृत्वोपस्थानं कुर्यात् ।

ल्यानिमील्यवापुनःपर्युक्षणादिसमित्प्रक्षेपणांतंकृत्वा श्वःकर्तव्यप्रातराहुतिद्वयमपकृष्यहुत्वोपस्थानंकुर्यात् । एकैवचेत्समि
त्सासायंहोमादावेव । उपस्थानेमन्त्राः—हविष्पांतमितिपंचर्चस्यसूक्तस्यमूर्धन्यान्वामदेवःसूर्यवैश्वानरौत्रिष्टुप् । उपस्थानेवि०
ॐ हविष्पांतमजरंस्वविदिदिविस्पृश्याहुतंजुष्टमग्नौ । तस्यभर्मेणेभुवनायदेवाधर्मेणेकंस्वधयापप्रथंत । गीर्णभुवन्नंतमसाप
गूढमाविःस्वरभवज्जातेअग्नौ । तस्यदेवाःपृथिवीद्यौरुतापोरणयन्नोषधीःसंख्येअस्य । देवेभिन्विषितोयज्ञियैभिरग्निस्तोषाण्य
जरंवहतंम् । योभानुनापृथिवीद्यामतेमामाततानरोदसीअंतरिक्षम् । योहोतासीत्प्रथमोदेवजुष्टोयंसमाजन्नाज्येनावृणानाः ।
सर्पतत्रीत्वरंस्थाजगद्यच्छात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः । यज्जातवेदोभुवनस्यमर्धन्नतिष्ठोअग्नेसहरोचनेन । तंत्वाहिममतिभिर्गी
भिरुक्थैःसयाज्ञियोअभवोरोदसिप्राः । एभिर्मन्त्रैःप्राजापत्यैश्चोपस्थायपरिसमूहनपर्युक्षणाद्यंगजातंसकृत्कुर्यात् ॥ इत्यापत्का
लेकर्तव्योहोमद्वयसमासप्रयोगः ॥

अथगुर्वादिपक्षहोमः ॥ ॥ तत्रप्रतिपदिसायंकालेसमित्प्रक्षेपणांतंपूर्वांगजातंकृत्वाहुतिप्रमाणेनतुंडुलान्पात्रद्वयेप्रतिपात्रं ॥

१ सायंपक्षहोमान्करिष्यइतिसंकल्प्यध्यानार्चनांतंकृत्वातत्रसंस्कृतेहोमद्रव्येआहुतिप्रमाणेनइदमग्रयइत्यादिप्रत्येकंमन्त्रेणपंचदशवारं यथादिन
संख्ययावा गृहीत्वापात्रांतरस्थाप्यसकृत्समिधमग्नौप्रक्षिप्यप्रदीप्तायांपूर्वगृहीतहौम्यंसर्वगृहीत्वाग्नयेस्वाहेतिसकृद्धृत्वाद्वितीयंसर्वपूर्ववद्गणनयागृही
त्वाप्रजापतयेस्वाहेतिहुत्वोपस्थानंसायकालीनंसकृदेवेति । द्वितीयायांप्रातस्तथैवसर्वसूर्यायस्वाहाप्रजापतयेस्वाहेतिआहुतिद्वयंप्रातःकालीनमुपस्थान
अग्निसंरक्षणपूर्ववत् समारोपणंवातदाननित्यमितिज्ञेयम् ।

चतुर्दशवारंगृहीत्वाहोमकालेप्रथमपात्रस्थानग्रयेस्वाहेतिसर्वान्जुहुयात् । ततःप्राजापत्यार्थगृहीतान्प्रजापतिगव्दचतुर्थं तं मनसाध्यायन्स्वाहेतिहुत्वोपस्थानाद्यंगजातंसकृत्कुर्वात् । एवंद्वितीयायांप्रातःसमित्यक्षेपणादिपूर्ववत्कृत्वासूत्रायस्वाहेति पूर्ववद्ध्रुत्वासायंकालीनोत्तराहुतिवद्वितीयाहुतिचहुत्वोपस्थानाद्यंगजातंसकृत्कुर्वात् । पक्षमध्येवापत्तावागामिचतुर्दशीसायं कालीनहोमांतान्शेषहोमान्सायंसमस्येत् । पर्वप्रातर्होमांतांश्चप्रातःशेषहोमान्समस्येत् । सर्वथापर्वसायंहोमःप्रतिपत्प्रा तर्होमश्चपृथगेवहोतव्यौ । अत्रपूर्ववदग्निमभिरक्षेत् । अंतरापन्निवृत्तौतुतदारयपूर्ववत्सायंप्रातर्होमान्यथाकालंकुर्वात् ॥

अथसमार्यस्यग्रवासेप्रसक्तेअग्निसमारोपविधिः ॥ ॥ नित्यकालहोमानंतरं । अयंतेयोनिरित्यस्यगाथिनोविश्वामित्रोन्निर नुष्टुप् । अग्निसमारोपणेवि० । ॐ अयंतेयोनिर्ऋत्वियोयतोजातोअरोचथाः । तंजानन्नम्रआसीदाथानोवर्धयगिरः । इत्यने नारणिद्वयेअग्निसमारोपयेत् । अथवाअनेनैवाश्वत्थसमिधिसमारोपयेत् । यद्वा । यातेअग्नेयज्ञियातूनूस्तयेद्वारोहात्मा त्मानम् । अच्छावसूनिर्ऋण्वन्नस्मेनर्यापूरुणि । यज्ञोभूत्वायज्ञमासीदृष्यांयोनं । जातवेदोभुवआजायमानःसक्षयएहि । इतिमंत्रेणपाणीप्रताप्यआत्मनिसमारोपयेत् । तत्रप्रादुष्करणकालेअरणौसमारोपेअरणीनिर्मथ्य । ॐ प्रत्यवरोहजातवेदुःपुन स्त्वदेवेभ्योहव्यंवहनःप्रजानन् । प्रजांपृष्टिरयिमस्मासुधेह्यथाभवयजमानायुगयोः । इत्यनेनस्थंडिलेग्निप्रतिष्ठापयेत् । अश्वत्थसमित्समारोपणपक्षेऽत्रोत्रियागारादग्निमाहुत्यसंस्कृतस्थंडिलेप्रतिष्ठाप्यप्रत्यवरोहेतिमंत्रेणतांसमिधंनिदध्यात् । आत्म समारोपपक्षेसर्वदाऽस्पृश्यस्पर्शनंजलेनिमज्ज्यस्तानंत्सीगमनंचाकुर्वन्मूत्रपुरीषोत्सर्गेगौचमकृत्वाचिरकालमतिष्ठंश्चहोमकाले

आत्मसमारूढमग्निमुच्छ्वासरूपेणप्रत्यवरोहेतिमंत्रेणलौकिकामौनिदध्यात् । एवंयथाधिकारमग्निप्रतिष्ठाप्यकालद्वयेएककाले
वापूर्ववज्जुहुयात् । इदंसमारोपणंद्वादशरात्रपर्यंतमेवकुर्यात् ॥

॥

अथपुरुषस्यैवप्रवासकालेकर्तव्यम् ॥ ॥ प्रवासश्चसान्निकेनद्रव्यार्जनादिष्टकार्यार्थमेवकेवलेनपुरुषेणकार्यः नतुतीर्थया
त्राद्यदृष्टार्थकार्यार्थ । तत्रहोमातेपूर्वाक्तमंत्रैरुपस्थायपुनःप्रवासार्य ॐ अभयंभयंमेस्त्वितिमंत्रेणान्निमुपस्थाय द्विमास
मध्यवर्तिकालेष्वन्यतमकालपर्यंतंप्रोष्यपुनःस्वगृहसमीपमेत्य ॐ ग्रहामाविभीतोपवःस्वस्त्येवोस्मासुचप्रजायध्वंमाचवोगो
पतीरिपदितिमंत्रेणगृहंनिरीक्ष्य । ॐ गृहानहंसुमनसःप्रपद्येवीरघ्नोवीरवंतःसवीरान् । इरांवहतोघृतमुक्षमाणास्तेष्वहंसुमनाः
संविशानीतिमंत्रेणगृहंप्रविश्य । ॐ शिवंशमंशयोःशंयोरितिपुनस्त्रिरनुवीक्ष्यहोमकालेउपस्थानांतंकृत्वा । ॐ अभयंभयंभयं
मेस्त्वतिपुनरग्निमुपतिष्ठेत् । ततोऽप्येष्टपुत्रशिरलभाभ्यांपाणिभ्यांपरिगृह्य । ॐ अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे । आत्मा
वैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतमितिमंत्रंजपित्वामूर्धनित्रिराजिघ्रेत् । एवमितरेषांचपुत्राणांक्रमेणकृत्वाप्रत्तदुहिवृणांतूष्णीमे
वशिरोजिघ्रेत् । एतत्पुत्रेपिप्रोष्यागतेभवति । अवगतमप्यप्रियंवाप्रवासादागतंप्रतितदहर्निनयेयुः ॥

॥

अथाग्निसंसर्गदोषेप्रायश्चित्तम् ॥ ॥ स्वगृह्याग्निरन्यगृह्याग्निनासंसृष्टश्चेदग्नीविभज्योभौसमित्समारोपणंकुर्यात् । ततः
पूर्वहोतासमिधोऽग्निमब्रूय देशकालौसंकीर्त्यसमिद्धयमादायास्मिन्नन्वाहितेन्नावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा विविचि
मग्निप्रधानंदेवतांचरुद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्येइत्यंतमुक्त्वासमिद्धयमन्नावाधायपरिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधा

नांतंकृत्वा अग्नयेविविचयेत्वा जुष्टं निर्वपामीति चतुरोमुष्टीन्निरूप्य प्रोक्षणाद्याज्यभागांतंकृत्वा अग्नयेविविचयेत्वा हेति हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । अनुपक्रांतदर्शपूर्णमासश्चेत्पूर्ववदाज्यसंस्कृत्य सुत्रेण द्वादशवारं सुचिगृहीत्वा अग्नयेविविचयेत्वा हेति सुचा पूर्णा हुति हुत्वा कालहोमं चरेत् । पश्चाच्छ्रोता तु अग्नये पथिकृते जुहुयात् । शवाग्निना संसृष्टश्चेदग्नये शुचये स्वाहेति जुहुयात् । पचनाग्निना संसृष्टश्चेदग्नये संसर्गाय स्वाहेति जुहुयात् । वैद्युतेन संसृष्टश्चेदग्नये प्सुमते स्वाहेति जुहुयात् ॥

अथ नष्टाग्नेः पुनः संधानप्रयोगः ॥ तत्र प्रमादादग्निना शेषयजमानः पत्न्या सह स्नानादिना शुचिर्भूत्वा देशकालौ संकीर्त्य मप्रमादादिना नित्यागदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति संकल्प्य । तत्र त्रिरात्रमनित्यागे प्राणायामशतं । विंशतिरात्रे एकदिनमुपवासः । मासद्वये त्रिरात्रोपवासः । अब्दे प्राजापत्यकृच्छ्रं । एवं त्यागकालानुसारेण प्रायश्चित्तंकृत्वा आयतनं गोमयेनोपलिप्यो ह्लिय यथालाभं सिकतादिसंभारान्निदध्यात् । ते यथा—सिकताः पद्मपत्रंचवराहविहता चमृत् । सूदमा खूत्करं चोषं वल्मीकवपशर्कराः । उदुंवरा शनिहतं पर्णाश्वत्थविकंकताः । शंभ्यंकुराश्च विज्ञेया आधानद्रव्यसंज्ञिताः । ततः श्रोत्रियागारादाहृतमग्निं विधिवत् प्रतिष्ठाप्य समिध्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम प्रमादाद्विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनः संधानं करिष्ये । इति संकल्प्याज्यं पूर्ववत् संस्कृत्य सुवंच संमृज्य । अयाश्चेति विमदोऽया अग्निः पंक्तिः विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनः संधानाज्यहोमे विनियोगः । ॐ अयाश्चाग्नेः स्य न भिशुस्तीश्च सत्यमित्वमया असि । अया सावयसा कृतो यास न हव्यमूहिपयानो धिहिभेषजं स्वाहा । इति मंत्रेण सुवेणाज्यं हुत्वा सायंकालपर्यंतं पल्लुपवसेत्तदशकौयजमानो वा । सायंकाले तु पूर्वव

न्नित्यहोमं कुर्यात् । द्वादशाहपर्यंतमयमश्रुत्पत्तिविधिः । तदूर्ध्वतुवक्ष्यमाणो विवाहहोमविधिः । आलस्यादिना बुद्धिपूर्वकमन्नित्यागेतत्तत्कालानुसारेणेंदंप्रायश्चित्तं-द्वादशाहपर्यंतं त्रिरात्रमुपवासः । अब्दपर्यंतमासंपयोव्रतं । द्विवर्षपर्यंतंचांद्रायणं । त्र्यब्दपर्यंतंचांद्रायणंसोमायनंच । तदूर्ध्वमब्दकृच्छ्रं । धनिनोगोदानंचेतिप्रयोगपारिजाते । स्मृत्यर्थसारेतु-द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः । मासातिक्रमेद्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे मासमुपवासः पयोभक्षणं वा इति विशेषः । एवं कालविलंबश्चेत्संकल्पपूर्वकंप्रायश्चित्तंकृत्वा पुनःसंधानं । यत्रतुअग्निविच्छेदनिमित्तेन केनचिदग्निविच्छेदः कालविलंबश्चनास्ति तत्राकृत्यैवप्रायश्चित्तंपुनःसंधानं कार्यम् ॥ अथविच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनःसंधानप्रयोगः ॥ पत्न्या सह कृतस्नानादिः कृतनित्यक्रियो देशकालौ संकीर्त्य अमुककालादारभ्य एतावंतं कालं गृह्याग्निविच्छेदजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं एतावत्प्रायश्चित्तममुकप्रत्याम्नायेन करिष्ये इति संकल्प्य अग्निविच्छेदकालगणनया स्मृत्युक्तंप्रायश्चित्तंदंपती सह कुर्यात्तानपृथक् । समासेतस्मिन्नग्निविच्छेदे न लुप्तानां सायं प्रातर्होमानां तथा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकानांच संपत्तिपर्याप्तमिदं ब्रीह्याज्यादितद्रव्यं वा ब्राह्मणेभ्यः संप्रददे इति लुप्तसायं प्रातर्होमस्थालीपाकगणनया तत्पर्याप्तं ब्रीह्याज्यंच ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ततः शुभे काले शुचिराचांतः प्राणानाथम्यदेशकालौ स्मृत्वा विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनःसंधानं करिष्ये इति संकल्प्य स्थंडिलोपलेपनो ह्येखनाभ्युक्षणाग्निप्रतिष्ठापनानि कृत्वान्वादध्यात् । तद्यथा द्वे समिधौ गृहीत्वा पुनःसंधानहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्यास्मिन्नन्वाहिते ग्नौ जातवेदसमन्निमिध्मेन प्रजापतिं प्रजापतिं चाधारदेवते आज्येन अन्नप्रधानं त्रिरग्निपवमानं सकृदग्निं प्रजापतिं चाज्येन अर्थमाग्निं वरुणाग्निं पूषाग्निं

प्रजापतिं च लाजद्रव्येण सूर्यासावित्रीं चतुर्वारमाज्यद्रव्येण शेषेण स्विकृतमित्यादि परिसमूहनादि प्राकृतम् । पात्रासादने
 विशेषः । प्रोक्षणीं सुवंप्रणीतामाज्यपात्रं लाजशूर्पं इध्मावर्हिष्यदधिप्राशनपक्षेदधिचासादयेत् । आज्यसंस्कारादि प्राकृतं तत्रा
 इध्माधानाद्याधारांतं प्राकृतं कुर्यान्न च क्षुपी । अथ प्रधानम् । अग्न्यायुं पीतितिसृणां शतं वैखानसाः ऋषयः । अग्निः पवमानो दे
 वता गायत्री च्छंदः । गृह्याग्निपुनः संधानप्रधानाज्यहोमे वि० । अथ प्रधानम् । सुवसंमार्जनादिपल्यान्वारब्ध
 नां स्वाहा । अग्नये पवमानाये दं० । ॐ अग्निर्ऋषिः पवमानः पांचजन्यः पुरोहितः । तर्मां महेमहागयं स्वाहा । आरेवाधस्वदुच्छु
 ॐ अग्ने पर्वस्वस्वपा अस्मेवर्चः सुवीर्य । दधद्रयिमयिपोपं स्वाहा । अग्नये पव० । त्वमयमावसुश्रुतो म्निस्त्रिष्टुप् । पुनः संधान
 प्रधानाज्यहोमे वि० । ॐ त्वमयमावसि यत्कनीनां नाम स्वधावनगुह्यविभर्षि । अंजंति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदं पती स म न सा
 तान्यन्यो विश्वाजातानि पतिवभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणां स्वाहा । ॐ प्रजापते न त्वदे
 अथ पल्याः प्रक्षालितं जलौपतिराज्ये नोपस्तीर्य द्विजानोप्यपंचावत्ती त्रिरोज्यशूर्पस्थानभिधाय अंजलिस्थानप्यभिधाय तिष्ठन्
 तिष्ठत्या अंजलिं स्वकराभ्यां धृत्वा अयमणं वरुणं पूषणमिति तिसृणां वामदेवो यमाग्निर्वरुणाग्निः पूषाग्निरनुष्टुप् । गृह्याग्निपुनः स
 धानलाजहोमे वि० । अयमणं नुदुवं कन्या अग्निर्मयक्षत । स इमां देवो अयमाग्नेतोमुचातुनामुत स्वाहा । इति पठितमंत्रांते ॥ ५ ॥

अंजलिमविच्छिंदती अंगुल्यग्रैरंगुलिवामपार्श्वेनचापलीजुहुयात् । अर्यमाग्रयइदं० एवमग्रेपि । ॐ वरुणंनुदेवंकन्याअग्नि
मयक्षत । सइमांदेवोरुणःप्रेतोमुंचातुनामुतस्वाहा । वरुणाग्रयइदं० । ॐ पूषणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षत । सइमांदेवःपूषा
प्रेतोमुंचातुनामुतस्वाहा । पूषाग्रयइदं० । ततःशूर्पकोणेनशिष्टान्सर्वाह्याजान्पतिःपत्नीवाभ्यात्मंप्रजापतिंध्यायन्जुहुयात् ।
प्रजापतयइदं० । लाजानांस्विष्टकृन्नास्ति । तत उपविश्याज्यंपतिजुहुयात् । आनःप्रजामितिचतसृणांसूर्यासावित्रीसूर्यासा
वित्रीआद्याजगतीद्वितीयात्रिष्टुवंत्येद्वेअनुष्टुभौ । पुनःसंधानाज्यहोमेवि० । ॐ आनःप्रजांजनयतुप्रजापतिराजरसायसमन
क्त्वर्थमा । अदुर्मंगलीःपतिलोकमाविशुशंनोभवद्विपदेशंचतुष्पदेस्वाहा । सूर्यासावित्र्याइदं० । ॐ अघोरचक्षुरपतिद्वये
धिशिवापशुभ्यःसमनाःसुवर्चाः । वीरसूदूवकामास्योनाशंनोभवद्विपदेशंचतुष्पदेस्वाहा । सूर्यासावित्र्याइदंनमम । ॐ इमां
त्वमिद्रमीद्वःसुपुत्रांसुभगांकृणु । दशास्यांपुत्रानाधेहिपतिमेकादशंकृधिस्वाहा । सूर्यासावित्र्याइदंनमम । ॐ सम्राज्ञीश्वशु
रेभवसम्राज्ञीश्वश्रवांभव । ननांदरिसम्राज्ञीभवसम्राज्ञीअधिदेवृषस्वाहा । सूर्यासावित्र्याइदं० । समंजंत्वित्यस्यसूर्यासावि
त्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप् । दधिप्राशनेवि० आज्यशेषेणहृदयांजनेवावि० । ॐ समंजंतुविश्वेदेवाःसमापोहृदयानिनौ । संमात
रिश्वांसंधातासमुदृष्टीदधातुनौ । एतेनस्वयंदधिप्राश्नीयात् । आज्यशेषेणहृदयांजनंवाकुर्यात् । पत्वैचदधिप्रयच्छेत् ।
साचतूष्णींप्राश्नीयात् । स्वहृदयांजनपक्षेपल्याअपितूष्णींहृदयांजनम् । अथाज्येनयदस्यकर्मणइतिस्विष्टकृतंहुत्वाइध्मसंनह
नादिकर्मशेषंसमापयेत् । अत्रकारिका । उपलेपादिकंकुर्यादाघारांतंविवाहवत् । विवाहाज्याहुतीहुत्वालाजहोमोभवेदिह ।

गृहप्रवेशनीयाश्चहुत्वास्याङ्गदयांजनम् । परिणीयादिनास्त्यत्रलाजानावपतिस्वयम् ॥ इतिप्र० गृह्याग्निपुनःसंधानप्रयोगः ॥
 अथनास्तिक्यादिसृष्टाग्नेःपुनःसंधानम् ॥ ॥ तत्रकर्तृसंकल्पपूर्वकंस्त्रियासहोपोग्यापरेद्युःकृतनित्यक्रियःसंकल्पपूर्वकं
 प्रायश्चित्तंकुर्यात् । तद्यथा । द्वादशाहपर्यंतंयथाशक्तिसुवर्णदानम् । मासद्वयपर्यंतंकृच्छ्रम् । मासचतुष्टयपर्यंतमतिकृच्छ्रम् ।
 षण्मासपर्यंतंपराकः । ततोब्दपर्यंतमासंपयोव्रतम् । अब्दपूर्णैत्रैमासिकंव्रतम् । ततःप्रतिवर्षैत्रैमासिकावृत्तिरिति । ततःका
 लगणनयासायंप्रातर्होमदर्शपूर्णमासस्थालीपाकहोमद्रव्यदानम् । ततःशुभदिनेऽपराह्णैसभायोदेशकालौसंकीर्त्यनास्तिक्याद्वि
 सृष्टाग्नेःपुनःसंधानंकरिष्यइतिसंकल्प्य । आयतनोपलेपनादियथामीलितसंभारनिधानांतंकुर्यात् । संभाराश्च । पलाशोदुंब
 राश्वत्थशमीवैकंकतांबुजम् । बल्मीकोखरवारहमूपकोत्खातमृत्तिकाः । शर्कराःसिकताःसूदाशंपाध्वस्ततरुत्वचः । यथा
 लाभंसमाकीर्यपावनान्निंसमुद्धरेदिति । ततः । ॐ इदंतएकंपरंऊतएकंतृतीयेनज्योतिषांसंविशस्व । संवेशनेतन्व३श्चासुरेधि
 प्रियोदेवानांपरमेजुनित्रै । इतिमंत्रेण ॐ भूर्भुवःस्वरित्यग्निंप्रतिष्ठाप्य समिद्धयमादायपुनर्देशकालौसंकीर्त्य नास्तिक्याद्विसृ
 ष्टाग्नेःपुनःसंधानांगभूतमन्वाधानंकरिष्येऽस्मिन्नन्वाहितेन्नाचित्यादिआधारावाज्यभागौचआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं अग्नि
 मष्टवारंअग्निंपवमानमग्निंपावकमग्निंशुचिमग्निंपथिकृतमग्निंतुमंतंचाज्येन शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयश्न्यइत्यंतमुक्त्वा
 समिद्धयमग्नावाधाय परिसमूहनाद्याज्यभागांतंकृत्वा सुवेणसुच्यज्यंचतुर्गृहीत्वा । त्वमग्नेसप्रथाअसीत्यस्यान्नेयःसुतंभरोग्नि
 र्गायत्री । नास्तिक्याद्विसृष्टाग्नेःपुनःसंधानप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ त्वमग्नेसप्रथाअसिजुष्टोहोतावरैष्यः । त्वर्यायुज्ञंवितन्व

तेस्वाहा । अग्नयइदंनमम । योअग्निमित्यस्यकाणवोमेधातिथिरग्निर्गायत्री । नास्तिक्याद्विसृष्टाग्नेःपुनसंधानप्रधानाज्यहो
मेवि० । ॐ योअग्निं देववीतयेहविष्माँआविवांसति । तस्मैपावकमृळ्यस्वाहा । अग्नयइदंनमम । तंतुतन्वन्नित्यस्यवामदे
वोग्निर्जगती । नास्ति० पुनःसं० । ॐ तंतुतन्वन्नजसोभानुमन्विहिज्योतिष्मतःपथोरक्षधियाकृतान् । अनुत्बृणं वयतजो
गुवामपोमनुर्भवजनयादैव्यंजनंस्वाहा । अग्नयइदं० । त्वंनोअग्नइत्यस्यांगिरसोहिरण्यस्तूपोग्निर्जगती । नास्ति० पुनःसं० ।
ॐ त्वंनोअग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतन्वश्चवंद्य । त्रातातोकस्यतनयेगवामस्यनिमेषरक्षमाणस्तवव्रतेस्वाहा । अग्नयइदं० ।
त्वंनोअग्नेवरुणस्येत्यस्यगौतमोवामदेवोग्रीवरुणौत्रिष्टुप् । नास्तिक्या० पुनःसं० । ॐ त्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यहेळो
वयासिसीष्ठाः । यजिष्ठोवाहितमःशोशुचानोविश्वाँद्वेपांसिप्रमुमुग्ध्यसत्स्वाहा । अग्नयइदं० । सत्वंनोअग्नइत्यस्यगौतमोवाम
देवोग्रीवरुणौत्रिष्टुप् । नास्तिक्याद्विसृष्टाग्नेःपुनःसंधानप्रधानाज्यहोमे० । ॐ सत्वंनोअग्नेवमोर्भवोतीनेदिष्ठोअस्याउषसो
व्युष्टौ । अवयक्ष्वनोवरुणंरराणोवीहिमृळीकंसुहवोनएधिस्वाहा । अग्नयइदं० । ॐ मनोज्योतिर्जुषतामाज्यंविच्छिन्नयज्ञं
समिमंदधातु । याइष्टाउपसोनिम्नचश्चताःसंदधामिहविषाघृतेनस्वाहा । अग्नयइदं० । पुनस्त्वादित्यारुद्रावसंवःसमिधतां
पुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञैः । घृतेनत्वंतनुवोवर्धयस्वमत्याःसंतयजमानस्यकामाःस्वाहा । अग्नयइदं० । एतैर्मन्त्रैःसुचाप्रत्याहु
तिचतुर्गृहीतेनाज्येनाष्टावाहुतीहुत्वा सुवेणस्थाल्याआज्यमादाय । ॐ अग्नयेपवमानायस्वाहा । अग्नयेपवमानायेदं० ।
ॐ अग्नयेपावकायस्वाहा । अग्नयेपावकायेदं० । ॐ अग्नयेशुचयेस्वाहा । अग्नयेशुचयेस्वाहा । ॐ अग्नयेपथिकृतेस्वाहा ।

अग्नयेपथिकृतइदं० । ॐ अग्नयेतंतुमेत्स्वाहा । अग्नयेतंतुमतइदं । एवंपंचाज्याहुतीहुत्वा देवताभ्यस्त्यक्त्वास्विष्टकृदादिहो
मशेषं समाप्याहिताग्नयेऽनहुहंदक्षिणांदद्यादिति । अथापत्नीकौपासनप्रयोगः । स्वतःपूर्वमृतायेपत्न्यैदाहायाथार्गिदत्वाग्निष्टा ॥

॥
मशेषं समाप्याहिताग्नयेऽनहुहंदक्षिणांदद्यादिति । अथापत्नीकौपासनप्रयोगः । स्वतःपूर्वमृतायेपत्न्यैदाहायाथार्गिदत्वाग्निष्टा ॥
धार्गौ पूर्ववत्सायंप्रातर्होमौ कुर्यात् । इष्टिस्तु कार्यावानवा ॥

अथ विवाहोत्तरंदंपत्योर्गृहप्रवेशः ॥ गृहप्रवेशहोमदिनादारभ्यदर्गसंक्रांतिव्यतीपातविष्ट्यादिदोषरहितेचतुर्थार्दामौह
र्तिकोक्तेषु भेदिने गृहप्रवेशं करिष्यमाणः श्वशुरगृहेभ्यज्यस्नात्वा रात्रौ स्वदेशाचारानुसारेण नागवल्यादिकृत्वा श्वशुरदत्तदा
सीदासपर्यकादियुतसुवासिनीकृतनीराजनः श्वशुरादिभ्यो गृहीतवह्वाजीर्वचनः स्वलंकृतः स्वलंकृतयावध्यासहविवाहाग्निगकटे
वस्थाप्या जखंनयन् । पूपात्वेतइत्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीस्त्रिष्टुप् । वध्यायानारोहणेवि० । ॐ पूपात्वेतश्च यावयतुप्रवि
द्वाननष्टपशुर्भुवनस्यगोपाः । सत्वैतेभ्यः परिददत्पितृभ्यो मिदुर्वेभ्यः सुविदुर्त्रिवेभ्यः । अनेन यथाविभंगजाश्वादिद्यानमा
रोहयेत् । गानप्रयाणे एवासौ नियमः । यानादन्येन शिविकादिना प्रयाणे मंत्रः । स्वग्रामविवाहपक्षे स्वगृहगमने नायं मंत्रः ।
गमने यद्यंतरानाव्यादिस्यात्तदाश्मन्वतीरीयतइति ऋचोर्धेन वधूनाममारोहयेत् । अत्राजहामयेत्युत्तरार्धेन उदकादुत्तारयेत् । ॐ अश्मन्वती
रीयते संरंभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्राजहामये असुन्नशैवाः शिवान्वयमुत्तरेमाभिवाजान् । नीयमानावधूयैदिवंधुवि
योगादिनारोदिति तदाजीवरुंदतीति ऋचं जपेत् । जीवरुंदतीत्यस्य काक्षीवतीघोषाऽश्विनौ जगती । जपेवि० । ॐ जीवरुंद

तिविमयंतेअध्वरेद्वीर्घामनुप्रसितिदीधियुनरः । वामंपितृभ्योयइदंसमेरिरेमयःपतिभ्योजनयःपरिष्वजै । इति । अयंविधिः
 स्वग्रामेपिभवत्यविशेषात् । शोभनेषुदेशवृक्षचतुष्पथेषुमाविदन्परिपंथिनइतिजपेत् । माविदन्नित्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासा
 वित्र्यनुष्टुप्जपेवि० । ॐ माविदन्परिपंथिनोयआसीदितिदंपती । सुगेभिर्दुमतीतामपद्रुंत्वरांतयः । वसतौवसतावीक्षकाः
 संतिचेत्सुमंगलीरियंवधूरित्यृचेक्षेत् । सुमंगलीरित्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप् । जपेवि० । ॐ सुमंगलीरियंवधूरि
 मांसमेतपश्यत । सौभाग्यमस्यैदुत्वायाथास्तंविपरेतन । इहप्रियंइत्यनयागृहंप्रवेशयेद्धूम्र । अयंविधिःस्वग्रामविवाहेपि
 भवति ॥ ॥ अत्रायमनुष्ठानक्रमः । वरोवधूसुक्तमंत्रेणयथाह्यानमारोप्यविवाहाग्निशकटारोपितमजस्रमग्रतोनयन्सुमंग
 लीसूक्तंपठद्भिर्विप्रैर्वधुभिःसुवासिनीभिरिष्टमंगलसंज्ञकदर्पणपूर्णकलशकन्यापुष्पाक्षतदीपमालाध्वजलाजैर्मंगलतूर्यवाद्यैश्चस
 हितःसितच्छत्रयुतःस्वगृहद्वारेसुवासिनीभिर्नाराजितविग्रहोवधूपाणौगृहीत्वाशुभेमुहूर्ते । ॐ इहप्रियंप्रजयतिसमृद्ध्यतामस्मि
 न्गृहेगाहपत्यायजागृहि । एनापत्यातन्वं । संसृजस्वाधाजित्रीविदथ्यमावदाथः । इत्यनेनमंत्रेणस्वगृहंप्रवेश्यस्वयंचप्रविश्यतं
 डुलचतुष्केषुकुलदेवतांलक्ष्मींचसंपूज्यविप्रैःपुण्याहंवाचयेत् । ततःगृहंप्रवेशनीयहोमःकार्यः । अस्माभिस्त्वाचारानुसारेण
 पूर्वकर्तव्यतयोक्तः । ततःशुभेदिनेस्वस्त्यादिवाचयित्वास्वलंकृतःस्वलंकृतवधूरात्रावुपगच्छेत् । नागवल्लीस्तंभवलिप्रयोगस्तु
 सर्वदेशेष्वनुष्ठानाभावान्नोक्तः ॥ ॥ इतिश्रीरामेश्वरसुतभट्टनारायणकृतेप्रयोगरत्नेवधूसहितस्यवरस्यगृहप्रवेशविधिः ॥ ॥
 अवसिताअष्टादशप्रयोगाः । अग्रेससपाकसंस्थाः ।

अथसप्तपाकसंस्थाः ॥ ॥ आश्वलायनमाचार्यप्रणम्यपितरंगुरुम् । भट्टरामेश्वरसुतोभट्टनारायणःसुधीः ॥ १ ॥ पंचविंशतिसंस्कारेषूपूक्त्वाद्वादशसंस्कृतीः । पाक्यज्ञान्सप्तशिष्टान्वक्तिशिष्टेष्टुष्टये ॥ २ ॥ तत्र । अतःपरं द्विजातीनांसंस्कृतिर्नियतोच्यते । संस्काररहितायेतुतेपांजन्मनिरर्थकम् ॥ ३ ॥ पंचविंशतिसंस्कारैःसंस्कृतायेद्विजातयः । तेपवित्राश्चयोग्याः स्युःश्राद्धादिषुसुयंत्रिताः ॥ ४ ॥ गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोवलिरवच । जातकृत्यं नामकर्मनिष्क्रमोन्नाशनंपरं ॥ ५ ॥ चौलुकर्मोपनयनं व्रतानांचचतुष्टयम् । स्नानोद्वाहौचाग्रयणमष्टकाचयथातथम् ॥ ६ ॥ श्रावण्यामाश्वयुज्यांचमार्गशीर्ष्यांचपार्वणम् । उत्सर्गश्चाप्युपाकर्ममहायज्ञाश्चनित्यशः ॥ ७ ॥ श्रावण्यादिपुतिसृषुपर्णमासीपुक्रमेणश्रवणाकर्मभ्युजीकर्मप्रत्यवरोहणानित्रीणिकर्माणि पर्वण्यमावस्यायांक्रियमाणंपार्वणमित्यर्थः । संस्कारानियताह्येतेब्राह्मणस्यविशेषतइतिआश्वलायनाचार्योपक्रमोपसंहारयोर्नियतत्वोक्त्याजन्मनैरर्थव्यरूपाकरणनिंदयाचंपंचविंशतिसंस्काराणानित्यतोक्ता । पुनश्चैपानैमित्तिकवार्षिकमासिकनित्यभेदेनचतुर्विधत्वंसएवाह । नैमित्तिकाःषोडशोक्ताःसमुद्वाहावसानकाः । सप्तैवाग्रयणाद्याश्चसंस्कारावार्षिकामताः । मासिकंपार्वणंप्रोक्तमशकानांतुवार्षिकं । महायज्ञास्तुनित्याःस्युःसंध्यावच्चाग्निहोत्रवदिति । नित्याःप्रात्याहिका इत्यर्थः । एवंपंचविंशतिसंस्कारेषुगर्भाधानाद्याअष्टादशोक्ताःइदानींश्रवणाकर्मोद्वाहःसप्तावशिष्टाउच्यते । तत्रतावत्श्रवणाकर्मोच्यते । श्रवणाकर्मसर्पबलिंचभुक्त्वापिकेचित्कुर्वति । युक्तंतूपवासिनैवकार्येइति ॥

१ अत्रिमेपुश्रवणाकर्मादिषुविशेषस्तत्रतत्रपत्राधटीप्पणरूपेणविशदीकृतोऽवश्यमालोचनीयः ।

अथश्रवणाकर्मप्रयोगः ॥ ॥ श्रवण्यांपौर्णमास्यांपूर्वाह्नेष्टुद्धिश्राद्धंकृत्वादिवैवत्रीहीणांयवानावालौकिकान्नौभर्जनेनप्र
स्थमिताधानाःकृत्वा खंडितयवत्रीह्यन्यतरस्यलौकिकान्नौभर्जनंकृत्वा तत्पिष्टरूपैःसक्तुभिर्नवकलशंपूर्य बलिनिक्षेपसाधन
भूतांवैकंकतदर्वीमपिसंपाद्य तदुभयंगृहकाष्ठादिलंवितेनवेशिक्येनिधाय बल्यर्थगृहेग्राच्यांशुचिदेशंपरिगृह्णीयादिहकरिष्या
मीति । ब्रीहींश्चरुपात्रंपुरोडाशकपालंचसंपाद्य धानाःसमार्धीकृत्यअर्धांलौकिकाज्येनाक्ताःकृतवैकपात्रेनिधायाऽपराअनक्ता
र्धाधानाःपात्रांतरेनिदध्यात् । ततोस्तमितेसूर्येशुचिःआचम्यसपवित्रपाणिःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य ममपुत्रपौत्रादी
नांचरोगनिवारणसमस्तपापक्षयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थनित्यविधिरूपंश्रवणाकर्मकरिष्ये इतिसंकल्प्य समिद्धयंत्रयवादाय

१ अत्रेतथंव्यवस्था—प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मदिनात्पूर्वेद्युःप्रातः श्रवणाकर्मसर्पवलयंगत्वेनमातृकापूजनपूर्वकंवृद्धिश्राद्धंकृत्वा श्रवणाकर्मदिने
पूर्वाह्नेस्वस्तिवाचनंकुर्यात् । तत्रअश्यादयःप्रीयतां श्रवणाकर्मणेश्वस्तिइतिविशेषः । तदतेदिवैवचितुषाणांयवानां तदभावेब्रीहीणांलौकिकान्नौभर्जने
नप्रस्थद्वयाधिकपरिमाणानाःकृत्वा तासांप्रस्थमात्राःपृथक्कृत्वा शिष्टाभिःपिष्टरूपान्सक्तूंकृत्वा तैर्नवकलशंपूरयित्वा तंकलशं वैकंकतींदर्वींच
बलिहरणींनवेशिक्येनिधायैतच्छिक्कयंकापिनिवेशयेत् । पृथक्कृताःप्रस्थमात्राधानाःपात्रद्वयेसाम्येनविभज्य लौकिकेनसर्पिपार्धाअनक्ति । ततःस्वगृहा
दभ्यगाराद्वाग्राच्यांशुचिदेशंवलयर्थपरिगृह्णीयात् इहकरिष्यामीति । एतावदहनिकार्यम् । २ सायहोमकृत्वादेशकालोत्कीर्तनातेममोपात्तदुरित
क्षयद्वाराश्रीप०र्थश्रवणाकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्याग्निं साहसनामायमिति विभाव्यध्यात्वान्वाधानम् । प्रायश्चित्तेविधुश्चैवपाकयज्ञेषुसाहसइतिसंग्रहादि
तिरामकल्पदुमादन्नाग्निःसाहसनामा ।

पुनर्देशकालौसंकीर्त्यास्मिन्श्रवणाकर्महोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्ये अस्मिन्नन्वाहितेनावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यं
तमुक्त्वा प्रधानदेवतामग्निंचतुर्वारंचरुद्रव्येण अच्युतभौमाग्निंपुरोडाशेन अग्निमांशयाज्येन वाजिदेवताधानाद्रव्येण शेपे
णस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वा । ॐ भूर्भुवःस्वरित्यग्नावाधाय परिसमूहनादि (अत्रपात्रासादनेविशेषः—चरु
स्थाल्यासहकपालंशरावन्नयंप्रोक्षणींच । दर्वीस्रुवौ । चमसाज्यपात्रे । इध्मावर्हिषी । शूर्पकृष्णाजिने । उलूखलमुसले ।
दृषदुपले । मेक्षणापिष्टोद्वपन्यौ । शम्योपवेपौ । वेदमदंतीपात्रेचेति । शूर्पद्वयस्थवासादनम् । प्रोक्षणीसंस्कारादिपूर्णपात्र
निधानांते)चरुपुरोडाशदेवतानांपंचानांतूष्णींचतुरश्चतुरोमुष्टीन्निरुध्य तत्संख्ययातूष्णींप्रोक्ष्यावघातादिकृत्वाप्रक्षाल्यचरुपु
रोडाशतंडुलान्यथाभागंपृथक्कृत्य पुरोडाशार्थस्वयंकिंचित्पिष्टीकृत्यकृष्णाजिनेप्रस्कंद्य पत्यादास्यावापेपणेनचूर्णयित्वा तत

१ यस्मिन्नाज्येपुरोडाश शायितस्तदाशयाज्यतेनाज्येनोपरिजुहोतीत्यर्थ । २ जयतपारिजातमतेत्वत्रशूर्पद्वयस्यासादनएकपुरोडाशार्थमेकचर्वथ
मितिविशेषः । ३ शूर्पंचतुरोमुष्टीन्निरुध्य शूर्पांतरेचतथैवनिरुध्यपुरोडाशपर्याप्तान्वोप्य निर्वापसंख्ययाप्रोक्ष्यक्रमेणपृथगवहत्यक्षालयेत् । एकस्मि
न्नेवनिर्वापेतुसहैवावहत्यप्रक्षाल्य चरुपुरोडाशार्थान्विभज्य कृष्णाजिनेउदीचीनकुवांशम्यानिधायतन्मध्यप्राक्प्रवणादृपदमासाद्यतस्यापश्चाद्भागे
तिरश्चीमुपलानिधायतत्प्रागभागेदृपदिपुरोडाशीयांश्चतुर्वारमध्युष्योपलाप्राचीकर्पयित्वापुन प्रतीचीमाकृष्यमध्यदेशेदक्षिणतउत्तरतश्चतिरश्चीमाकृ
ष्यपुन सततपिष्ट्वांततःप्राच्यांसमाष्यकृष्णाजिनेपिष्टानिप्रस्कंद्यावोक्ष्यशिष्टांस्तंडुलान्पद्यापेपयेत् ।

श्वर्थमनौदक्षिणभागेस्थालीनिधाय अग्नेःपेश्चात्परिस्तरणमध्येउपवेष्टाख्येप्रादेशमितयज्ञियकाष्ठेनद्वावंगारौपृथक्कृत्यतयोरेकं वायव्येनिरस्यापउपस्पृश्य अवशिष्टमंगारमवस्थाप्यतस्मिन्कपालमुपधायतदुपर्यपरमंगारंनिक्षिप्य क्वचित्पात्रेपिष्टसेकार्थमपः प्रताप्यशरावंप्रक्षाल्यामौप्रताप्यशोषयित्वास्वाग्नेनिधाय शीतेतस्मिन्पवित्रवतिपुरोडाशार्थपिष्टंनिक्षिप्यपूर्णपात्रोदकंस्त्रुवेणपिष्टेप्रक्षिप्य पूर्वप्रतप्तोदकेनपिष्टंसंमिश्रयपिंडीकृत्यपूर्वमुपहितंकपालादंगारंतृणेनापोह्य चरुस्थाल्यांतंडुलानोप्याश्वशफमात्रंकू मांकृतिंपुरोडाशंकृत्वाकपालेनिधायान्निःश्लक्षणीकृत्य आज्यंसंस्कृत्याज्यादीनिचत्वारिहवींपित्रिःपर्यग्निकृत्वापुरोडाशमुल्मु कैःप्रताप्यदर्भैःप्रज्वाल्य तत्रैवसुशृतंश्रपयित्वातदुपरिसंगारंभस्मनिक्षिप्यहस्तंप्रक्षाल्यसंवापपात्रंप्रक्षालयेत् । ततःआज्यमु

१ अमौदक्षिणपार्श्वेसोदकांस्थालीमधिश्रित्योपवेष्टमादायतूष्णीमभिमन्त्र्यतेनाग्नेःप्रत्यंचावंगारौपृथक्कृत्यतयोरेकंवायव्यांनिरस्यापउपस्पृश्य द्वितीयामग्नेरुत्तरपार्श्वेवस्थाप्यतस्मिन्कपालमुपधायतत्रान्यमंगारंप्रक्षिप्यवेदनकपालेगारान्निधाय मंदतीपात्रेपिष्टसेकार्थमपस्तापयेत् । पिष्टोद्वपनीपुनः प्रक्षाल्यनिष्टपनेनशुष्कायामग्नेःपश्चान्निहितायांतस्यांतरःपवित्रंकृष्णाजिनात्पिष्टानिचतुर्वारंसमोप्यवाग्यत.पिष्टानित्रिरुपूयस्त्रुवेणप्रणीताभ्यआदा यवेदेनोपयम्यपिष्टेष्वानीयपिष्टानिपक्त्वावा मंदतीपात्रस्थामिस्ताभिरग्निःपिष्टान्यनुपरिल्लाव्यमेक्षणेनसंमिश्रयपिंडंकृत्वावेदनकपालादंगारानपोह्य स्थाल्यांतंडुलानोप्यपुरोडाशंकपालेनिधाय तुंगमपूपाकृतिं कूर्माकारमश्वशफमात्रकृत्वाद्भिस्त्वचंग्राहयेद्यथापुरोडाशात्कपालेपोनक्षरंति । २ ततस्ते पवित्रेआज्यपात्रेनिधायेत्यादि । आज्येनसहधानाचरुपुरोडाशान्पर्यग्निकृत्वोल्मुकंनिरस्यापउपस्पृश्यपुरोडाशमुल्मुकैःप्रताप्यदर्भैस्तृणादिभिर्वाग्नि ज्वाल्यवाचंविसृज्यवेदेनपुरोडाशेसंगारंभस्मप्राक्षिपेद्यथासुशृतोभवेत् । आज्योद्वासनादिचर्वासादनतेवेदेनपुरोडाशादंगारानपोह्याभिधायार्थाशयपा

द्वास्यवर्हिष्यासाद्य सुवसुचंचसंमृज्यपुरोडाशोपरिस्थभस्मादितृणेनापोह्य चरुपुरोडागावभिधार्योदगुद्धास्यचरुवर्हिष्यासाद्य
 तदुत्तरतःपात्रांतरस्थितलौकिकाज्येनपुरोडाशंमज्जयेत् आविःपृष्ठंवाकुर्यात् । तदुत्तरतःअक्ताअनक्ताश्चधानाआसाद्येध्माधा
 नाद्याज्यभागांतिकृते अभ्युद्धृताच्चरोर्दव्यायथागोत्रंचतुर्वारंपंचवारंवावदानधर्मेणावदाय अग्नेनयेत्यादिमंत्रैर्ऋगंतेस्वाहाकारं
 पठन्नाहुतिचतुष्टयंजुहुयात् । अग्नयइदंनममेत्याहुतिचतुष्टयेपित्यागः । अग्नेनयेत्यादिचतुर्णामगस्त्योन्निस्त्रिष्टुप् । श्रवणा
 कर्मप्रधानचरुहोमेवि० । ॐ अग्नेनयसुपथारायेअस्मान्विश्वानिदेववयुनानि विद्वान् । युयोध्यः१ सज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठातेनमे
 उक्तिविधेमस्वाहा । अग्नयइदंनमम । ॐ अग्नेत्वंपारयानव्योअस्मान्स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा । पृथ्वीपृथ्वीर्बहुलानुर्वीभ
 वातोकायतनयायशयोःस्वाहा । अग्नयइदं० । ॐ अग्नेत्वमसद्युयोध्यमीवाअग्नित्राअभ्यमंतकृष्टीः । पुनरस्मभ्यंसुविताय
 देवक्षांविश्वेभिरमृतेभिर्यजत्रस्वाहा । अग्नयइदं० । ॐ पाहि नोअग्नेपायुभिरजस्रैरुतप्रियेसदनआशुशुक्लान् । मातेवयंजरितारं
 यविष्ठननोर्विदन्मापरंसहस्वस्वाहा । अग्नयइदंनमम ॥ ४ ॥ ततःसव्यपाणिनादक्षिणपाणिप्रोक्ष्योपस्तीर्यकृत्स्नंपुरोडाशमा
 त्रउपस्तीर्यापर्यावर्तयन्पुरोडाशमुद्धास्यवेदेनभस्मप्रमृज्याशयपात्रेनिवायकपालप्रत्यज्यपुरोडाशमनक्ति । तत्रविच्छेदनिकर्षणंचाकुर्वन्नुपरिष्टात्सर्व
 मभ्यज्यसुवेणहस्तेनाधस्तादभ्यज्यलौकिकेनाज्येनपूरयित्वा निमग्नप्रकटपृष्ठवाकृत्वाग्न्याज्ययोर्मध्येननीत्वावर्हिष्यासाद्यअक्ताधानाअग्नावविश्रित्या
 मिधारणाद्यासादनातंकुर्यात् । एवमनक्ताअधिश्रयणवर्जमासाद्याग्न्यर्चनाद्याज्यभागांतैवद्धृताच्चरोरवदानधर्मेणावदायजुहुयात् । १ कृत्स्नपुरोडाश
 निधायआशयात्सकृद्द्विर्वावदायाभिधार्य अपर्यावर्तयन्नृजुंप्रतिष्ठितहुत्वासुवेणाशयाज्येनपुरोडागस्त्योपरिजुहुयात् ।

दायद्विरभिघार्यपंचावतीतुत्रिरभिघार्य । ॐ अच्युतायभौमायस्वाहाइत्यपर्यावर्तयन्हुत्वा । अच्युताग्रभौमायाग्रयइदंनम
मेतित्यजेत् । ततःयस्मिन्नाज्येपुरोडाशःशायितस्तदाज्यैकदेशम् । मानोअग्रइत्यस्यागस्त्योन्निस्त्रिष्टुप् आशयाज्यहोमेवि० ।
ॐ मानोअग्नेवसृजोअघायाविष्यवैरिपवेदुच्छुनयि । मादुत्वतेदशतेमादतेनोमारीर्षतेसहस्रान्परादाःस्वाहा । इतिस्त्रुवेण
हुत्वा अग्रयइदंनममेतित्यजेत् । ततःस्वांजलावन्येनोपस्तृतेप्रागक्ताधानाद्विस्त्रिवावापयित्वाभिघार्य । शंनोभवंत्वित्यस्य
वसिष्ठोवाजिनस्त्रिष्टुप् । श्रवणाकर्मप्रधानधानाहोमेवि० । ॐ शंनोभवंतुवाजिनोहवैषुदेवतातामितद्रवःस्वर्काः । जंभयंतो
हिंवृकंरक्षांसिसनैम्यस्मद्युचवन्नमीवाःस्वाहा । इत्यंजलिनाहुत्वा वाजिभ्यइदंनममेतित्यजेत् । ततोऽनभ्यक्ताधानाःपुत्राद्य
मात्येभ्योदत्वा चरुधानैकदेशतःस्विष्टकृतंहुत्वा होमशेषंसमाप्यधृतपवित्रग्रंथिविस्त्रस्यशुद्धदेशेक्षिपेत् । इतिश्रीनारायण
भट्टविरचितेप्रयोगरत्नेश्रवणाकर्मप्रयोगः ॥

अथसर्पवलिप्रयोगः ॥ ॥ आचम्यपवित्रेधृत्वाप्राणानायम्यदेशकालौस्मृत्वा ममभार्यापुत्राग्रतदुहितृसमेतस्यभौमांत
रिक्षादिव्यदिश्यसर्पेभ्यःसंभावितवाधापरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थनित्यविधिरूपंसर्पवल्याख्यंकर्मकरिष्ये इतिसंकल्प्य
॥

१ सर्वाशयाज्यहोमस्तुगौनकेनविरुद्धः । २ द्विस्त्रिवोपपात्रस्थसवत्तंचाभिघार्य । ३ दक्षिणांतसमाप्यकपालंविमुच्यसंख्यायोद्वास्याभि
र्गोभिरित्यादि । ४ श्रवणाकर्मलुप्तचेत्कथंचित्कारणांतरात् । आग्रहायणिकंकुर्याद्वलिकर्मविवाजितमितिछंदोगपरिशिष्टात् । आग्रहायणिकआप्रत्य
वरोहणांतंश्रवणाकर्मकुर्यात् । वलिकर्मसर्पवलिः स० कौ० ।

पूर्वशिव्यस्थापितदर्वामादाय शिव्यस्थापितकलगाहितसक्तुभिस्तामापूर्णगृहीत्वा गृहान्निर्गत्यप्राच्यांदिशिपूर्वपरिगृहीतंदे
शमासाद्यप्रोक्ष्य । ॐ सर्पदेवजनेभ्यःस्वाहा इतिमंत्रेणदर्वीस्थसक्तुतत्रप्राञ्जुखोनिक्षिप्य सर्पदेवजनेभ्यइदंनममेतित्यजेत् ।
बलेर्बलिदातुश्चांतराकेनापिव्यवधानंनकार्यमापरिदानात् । ततःकृतांजलिः । ॐ येसर्पाःपार्थिवायआंतरिक्षायेदिव्यायेदि
द्यास्तेभ्यइमंवल्लिमाहार्पतेभ्यइमंवल्लिमुपाकरोमि इतिमंत्रेणसर्पानुद्दिश्यसंहताभ्यांपाणिभ्यांनमस्कृत्य बलिंप्रदक्षिणीकृत्यप
श्चाद्वल्लेरुपविश्य । ॐ सर्पोसिसर्पतांसर्पाणामधिपतिरस्यन्नेनमनुष्यांस्त्रायसेपूषेनसर्पान्यज्ञेनदेवांस्त्वयिमासंतत्वयिसंतःसर्पा
माहिंसिबुध्नुर्ध्वांतेपरिददामि । इतिमंत्रमुपांशुसकृज्जपित्वा ज्येष्ठक्रमेणनामग्राहंपुत्रादीन्परिदेद्यादेवं—ध्रुवामुक्तेपरिददामि
इतिपुत्रं । ध्रुवामुक्तांतेपरिददामिइत्यप्रत्तांदुहितरं । ध्रुवामुक्तांतेपरिददामिइतिभार्या । ध्रुवमांतेपरिददामिइत्यात्मानमंते ।
अन्यःकर्ताचिन्मांपदस्थानेयजमाननामद्वितीयांतमुक्त्वापरिददामीतिवदेत् । ततःप्रतिपदमारभ्यप्रत्यवरोहणपर्यंतसायंप्रा
तःकालेषुतथैवदर्व्यांतेरेवसक्तुभिःशुचिदेशेबलिंहरत् । तत्रनमस्कारादिपरिदानांतंनकार्यम् । अथवा श्रावणप्रतिपदमारभ्य
यस्मिन्नहनिप्रत्यवरोहणमार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यांपौर्णमास्यांवाक्रियतेतस्मादर्वीचीनदिनानिहासवृद्धिभ्यांपरिगणय्य तेषुयावं

१ अत्र सर्पवल्लिमंत्राणागौतमोवामदेव सर्पायजु होमादौविनियोगःइतिविशेषः । २ पुत्रादीनापरिदानयथा—ध्रुवविष्णुशर्माणतेपरिद
दामिपुत्राणाप्रत्येक । पुत्राणामते ध्रुवचद्रादेवीतेपरिददामिइत्यप्रत्तांदुहितर । तासामते ध्रुवइदिरादेवीतेपरिददामिइतिभार्याइत्यादि । ३ एतत्पर्यंतबलेः
कर्तुंश्रम ध्येकेनापिव्यवधाननकार्य ।

तःप्रातःसायंकालास्तावतोवलींस्तदैवदद्यात् । तदाचप्रथमत्रलिदानांतेनमस्कारपरिदानांतंसकृदेवनप्रत्येकम् । ततःपवित्रग्रंथि
विस्रस्यशुद्धदेशेक्षिपेत् । अत्रतदहरेर्वाखिलवलिदानंमुख्यःपक्षः । श्रवणाकर्मसर्पवलीप्रतिवर्षकार्यौ । अत्रविशेषश्रवणात् ।
वृद्धिश्राद्धमुभयार्थतंत्रेणैवकार्यं । इतिनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेसर्पवलिप्रयोगः ॥

अथाश्वयुजीकर्मप्रयोगः ॥ ॥ आश्वयुजीमासेपौर्णमास्यांआश्वयुजीकर्मकार्यम् । पूर्वैद्युःकर्तोपलेपनादिनाप्रत्यवरोहणेव
क्ष्यमाणमार्गेणनिवेशनमलंकृत्यभूमिचसमीकृत्य परेद्युस्त्रीपुत्रादिसमेतोभ्यंगादिविशेषस्नानंविधाय शुक्लशुचिवासाःप्रातरौपा
सनंकृत्वाभ्युदयिकश्राद्धंविधाय धृतपवित्रःप्राणानायम्यदेशकालौस्मृत्वा ममस्त्रीपुत्रादिसहितस्यन्यूनापेक्षितविषयसंपूर्णता
पूर्णानवसादनसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपमाश्वयुजीकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्य अग्निमुपसमाधायसमिद्धयंत्रयं
वादायदेशकालौनिर्दिश्यअस्मिन्नाश्वयुजीकर्मणिदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्येइत्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं

१ प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मवद्धिश्राद्धंकृत्वामृदतरेणगृहमुपलिप्यतृणैराच्छाद्यवितानवंधनादिनागृहमलंकृत्यभुवंसमीकुर्यात् । परेद्युःसर्वगृह्याः
कृताभ्यंगस्नानाधौतशुक्लांबरधराभवेद्युः । कर्ताप्रातर्होमातेस्वस्तिवाचनंकुर्यात् । तत्रपशुपतिःप्रीयतामिसिविशेषः । ततोदेशकालोत्कीर्तनांतेमम
पत्नीपुत्रादिसहितस्यउपात्तदुरितक्षयपूर्वकन्यूनापेक्षितविषयेत्यादिसंकल्पेविशेषः । २ अग्निसाहसनामायमिति विभाव्यव्यानादि ।

पशुपतिं(शिवंशंकरंपृपातकं)चरुद्रव्येण प्रधानंपृपातकंपृपातकद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वासमिद्ध
यमग्नावाधायपरिसमूहनादि(पात्रासादनेचरुस्थाल्यासहपृपातकस्थाल्यासादनं)पूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वा अग्नेःप्रत्यक्शूर्पपवि
त्रवतिपशुपतयेत्वानुष्टंनिर्वपामीतिचतुरोमुष्टीश्चवर्धनिरुप्यतत्संख्ययातथैवप्रोक्ष्यावधातादिचरुश्रपणांतंकृत्वाज्यमिश्रंपयःपृ
षातकाख्यंहविरंतरंकृत्वाज्यंसंस्कृत्य चरुपृषातकाभ्यांसहपर्यग्निकृत्वाज्योद्भासनादि(चरोरुत्तरतःपृपातकमासाद्य)आज्यभा
गांतंकृत्वा सुतादिभिरन्वारब्धः स्वसन्निधौवातानुपवेक्ष्य अवदानधर्मेणचरुमवादाय । ॐ पशुपतयेशिवायशंकरायपृपातका

१ अत्रयद्यप्यन्वाधानेकेवलपशुपतिग्रहणमुपलभ्यतेतथापितन्नसम्यक् कितुचरुहोमे पशुपति शिव अरु पृपातकइतिदेवताग्राह्यास्तथामत्र
वर्णात् । तेनान्वाधानेपितथैवकीर्तनमावश्यकम् । नचनिर्वापेपितथात्वापत्तिः । पशुपतयेनिरुप्येतिसूत्रेकेवलपशुपतेरेवकीर्तनात् । नचदपशुपति
पदमुपलक्षणार्थमितिवाच्यप्रमाणाभावात् । नन्वस्तुनिर्वापएव प्रोक्षणतुमात्रवर्णिकदेवतापदान्युच्चार्यैवस्यादितिचेन्न । अथैनान्प्रोक्षतियथानिरु
प्नमितिसूत्रात्तयोस्तुल्यत्वावगमात् पूर्वोक्तवृत्तिस्वरसाच्च । उक्त्वापशुपतेत्येतच्चतुर्थततत.परं । त्वानुष्टनिर्वपामीतिनिर्वाप.प्रोक्षणतथा । प्रोक्षामी
तिविशेषस्तुप्रोक्षणेऽन्यत्समंभवेदितिकारिकाया पशुपतयेत्वानुष्टनिर्वपामीतिनिर्वापप्रोक्षणपरजयताच्च । नचनिर्वापत्यागयोर्वैपरीत्यक्कापिनदृष्टमि
तिवाच्य बहुशोदर्शनात् । आधानेतावत् ब्रह्मोदनेब्रह्मणेप्राणायजुः ब्रह्मणेपानायः इतिनिरुप्यप्रवेधसइतिहुत्वावेधसइतित्यजेत् ।
एतेनयत्प्रयोगपारिजातकारादीनामन्वाधानेकेवलपशुपतिकीर्तन तथाकेपांचिद्याक्षिकमन्यानाहोमेकेवलस्योच्चारणतदपास्तमिति सः कौमुदी ।
२ पयस्याब्जेनिपिक्तेतत्पय स्यात्पृपातकमिति । ३ पशुपतयइत्यादिमन्त्रयोगैतमोवामदेव.पशुपतिःपृपातकश्चयजुःआश्वयुजीकर्मप्रधानहोमेवि० ।

यस्याहाइतिहुत्वा पशुपतयेशिवायशंकरायपृषातकायेदंनममेतित्यजेत् । ततोयजमानांजलावन्यउपस्तीर्य सुवेणैवपृषातकं
द्विस्त्रिर्वावदायाभिधारयेत् । ततोयजमानः ॐ ऊनंमेपूर्यतांपूर्णमिमोपसदपृषातकायस्वाहाइत्यंजलिनैवहुत्वा पृषातकाये
दंनममेतित्यजेत् । चरुपृषातकशेषात्स्विष्टकृतंहुत्वा इध्मसन्नहनादिहोमशेषंसमाप्य धृतपवित्रग्रांथिविस्रस्यशुचिदेशेक्षिपेत् ।
इतिनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेआश्वयुजीकर्मप्रयोगः ॥

अथाग्रयणहोमप्रयोगः ॥ ॥ शरदिपौर्णमास्याममावास्यायांपवर्णितदलाभेकृत्तिकादिविशाखांतदेवनक्षत्रेष्वन्यतमे
चंद्रानुकूल्येआग्रयणंकार्यम् । प्रातरौपासनहोमंकृत्वा संकल्पपूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धंविधाय आचम्यपवित्रेधृत्वाप्राणानाय
म्यदेशकालावुत्कीर्त्य ममरोगजरानिवृत्तिश्रीयगोन्नप्राप्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपमाग्रयणंकरिष्येइतिसंकल्प्या
स्मिन्नाग्रयणारण्येकर्मणिदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंकरिष्येइत्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वान्नप्रधानं इंद्राग्नी विश्वान्देवान्
द्यावापृथिव्यौ चरुद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वासमिद्वयमग्नावाधायपरिसमूहनादिपूर्णपात्रनि
धानांतंप्राक्तनंतंत्रंकृत्वा प्रत्यगग्नेःशूर्पेपवित्रवति तूष्णींचतुरश्वतुरमुष्टीन्निरुप्यतत्संख्ययातथैवप्रोक्ष्यावधातादिचरुश्रपणांतं

१ स्विष्टकृदर्थमुपस्तीर्यचरोर्हस्तेन पृषातकस्यसुवेणोत्तरार्धादवदायेतिविशेषः । २ प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मवद्धृद्धिश्राद्धंस्वस्तिवाचनंचकुर्यात् ।
तत्रेद्राग्न्यादयःप्रीयंतामितिविशेषः । ममोपात्तदुरितक्षयेत्यादिसंकल्प्य । अग्निसाहसनामायमिति विभाव्यध्यानादि । ३ तूष्णीद्वादशमुष्टीन्निरु
प्यतथैवप्रोक्षणादि । आज्यभागांतेविभागाभिमर्शवकृत्वैवावदानधर्मेणहोमः ।

कृत्वाज्यसंस्काराद्याज्यभागांतंकृत्वावदानधर्मेणचरुमवदाय । ॐ स्रजूर्ऋतुभिःस्रजूर्विधाभिःस्रजूरिंद्राग्निभ्यांस्वाहा । इंद्राग्निभ्यामिदंनममइतित्यक्त्वा । ॐ स्रजूर्ऋतुभिःस्रजूर्विधाभिःस्रजूर्विधेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा । विश्वेभ्योदेवेभ्यइदंनमम । पुनरवदाय । ॐ स्रजूर्ऋतुभिःस्रजूर्विधाभिःस्रजूर्द्यावापृथिवीभ्यांस्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिदंनमम । एवंतिस्रआहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृष्टुत्वावशिष्टंपात्रांतरंकृत्वा तत्पात्रंसव्यपाणौधृत्वा । ॐ प्रजापतयेत्वाग्रहंगृह्णामिमह्यंश्रियेमह्यंयशसेमह्यमन्नाद्याय । इतिमंत्रेणदक्षिणेनपाणिनाअभिमृश्य । ॐ भद्रान्नःश्रेयःसमनैष्टेदेवास्त्वयावशेनसमंशीमहित्वा । सनौमयोभूःपितेवाविशेशेहशंनोभवद्विपदुशंचतुष्पदे । इतिमंत्रेणप्रौश्यद्विराचम्यतत्रैवउपविष्टः । ॐ अमोसिप्राणतदृतंब्रवीम्यमोसिसर्वानसिप्रविष्टः । समेजरांरोगमपनुद्यशरीरादमामएधिमामृथामइंद्र । इतिमंत्रेणात्मनोनाभिमालभेत । ततःपत्नीमध्यमहविःशेषममंत्रकंप्राश्नीयात् । ततोयजमानइधमसन्नहनहोमादिपरिषेचनांतंकर्मशेषंसमाप्य धृतपवित्रग्रंथिविस्रस्यशुचिदेशेक्षिपेत् । इदमाग्रयणंयदाश्वयुज्यांपौर्णमास्यांक्रियतेतदैककालत्वादाश्वयुजीकर्मणसमानंतत्रताभवति । तत्राश्वयुजीकर्मप्रधानहोमं

१ आग्रयणहोममन्त्राणागौतमोवामदेवइद्राग्नीविश्वेदेवाद्यावापथिवीचयजुः। आग्रयणप्रधानहोमेवि० । २ उत्तरार्धात्सकृदवदायस्विष्टकृद्धोमादि । चरुशेषवर्जहविरुच्छिष्टदक्षिणा । कर्मसमाप्तौवैश्वदेवनवान्नैककृत्वा आग्रयणशेषवैश्वदेवशेषचैकीकृत्यतत्पान्नंसव्येहस्तेनिधायदक्षिणहस्तेनतदन्नमभिमृशेत् । ३ प्रजापतयेत्वेत्यादेर्गौतमोवामदेवोन्नयजुःअभिमर्शेवि० । ४ भद्रान्नइत्यादिद्वयोर्गौतमोवामदेवःपितुस्त्रिष्टुप्प्राशनेआलभनेचवि० । ५ करमध्येसौम्यमग्नितीर्थेच । तत्रसौम्येननवान्नप्राशनमितिभट्टोजीदीक्षितकृताह्निके ।

५ करमध्येसौम्यमग्नितीर्थच । तत्रसौम्येननवान्नप्राशनमितिभट्टोजीदीक्षितकृतार्हिके ।

कृत्वाऽग्रयणप्रधानहोमः द्वयोश्चर्वोरैकंस्विष्टकृदित्यादिज्ञेयम् । यत्राग्रयणंनकार्य । इयामाकैस्तुप्रस्तरंकुर्यान्नाग्रयणं । शास्त्रां
तरेदृष्टत्वात् । इदंचाग्रयणमकृत्वानवान्नभक्षणस्यनिषिद्धत्वात् । दुर्भिक्षेपुरातनधान्यालाभेनवधान्यभक्षणाधिकारार्थमल
मासेपिकार्यम् । अनापदितुशुद्धएव । आग्रयणाकरणेप्रायश्चित्तंकारिकायां । अकृताग्रयणोश्नीयान्नवान्नयद्विवेकतः ।
वैश्वानरायकर्तव्यश्चरुःपूर्णहुतिस्तुवा । इतिना० प्रयोगरत्नेस्मार्ताग्रयणप्रयोगः॥ (आश्वयुजीकर्मग्रयणयोःसहप्रयोगः तथा
दर्शपूर्णमासस्थालीपाकाश्वयुजीकर्मग्रयणानांसहप्रयोगश्चाग्नेपृथक्संगृहीतप्रयोगेष्वालोचनीयः) ॥

अथप्रत्यवरोहणम् ॥ ॥ तच्चमार्गशीर्ष्यापौर्णमास्यांतत्पूर्वद्युश्चतुर्दश्यांवाकार्यम् । दिवैवगृहकुड्यलेपनास्तरणोपस्तरणैर्नि
म्नोन्नतभूमिसमीकरणंप्ररूढापामार्गाद्युन्मूलनरूपनिवेशनालंकारंविधायफलरहितधान्यतृणाख्यपलालनिमित्तंचशयनार्थकटं
संपाद्यसंकल्पपूर्वकंप्रत्यवरोहणांगंनादीश्राद्धंविधायसूर्येस्तमितेसायमौपासनंहुत्वाशुचिराचांतःपवित्रेधृत्वा देशकालौसंकीर्त्य
ममस्त्रीपुत्रादिसहितस्यजलस्थलचरसर्पवाधानिवृत्यभयहेमंतसौमनस्यद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपंप्रत्यवरोहणा

१ लेपनास्तरणोपस्तरणैरिति लेपनंकुड्यादीनां, आस्तरणचतेपामेवाच्छादन, उपस्तरणंभूमेर्नवीकरणमिति सं० कौमु० । २ उक्तकालेप्रत्यवरो
हणंकरिष्यन्प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मवद्धृद्धिश्राद्धस्तिवाचनंचकुर्यात् । तत्रकर्मार्गदेवताश्चेत प्रीयतामितिविशेषः । ततोर्गृहसमीपेप्ररूढान् अपा-
मार्ग—शाक स्तिल्वक—परिव्याधइत्येतान्समूलान्परिखायोद्वास्यमृदंतरेणगृहमुपलित्यतृणैराच्छाद्यभुवंसमीकुर्यात् । अथनार्थफलरहितयान्यतृणनि-
मित्तंकटंसं पाद्येत्यादि ।

ख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्याग्निमुपसमाधाय समिद्धयंत्रयं वादाय पुनर्देगकालौ स्मृत्वा क्रियमाणे प्रत्यवरोहणे देवतापरिग्रहार्थं
 मन्वाधानं करिष्ये अस्मिन्नन्वाहितेनावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रप्रधानं श्वेतां द्विः पायसेन इध्मसन्नहनेन रुद्रमित्या
 दिसद्यो यक्ष्य इत्यंतमुक्त्वा समिधावन्मावादध्यात् । अत्र स्विष्टकृत्वास्ति तेन तत्कीर्तनम् । परिसमूहनपूर्णपात्रनिधानांतंकृ
 त्वा प्रधानं देवतायै श्वेताय द्विश्चतुरोत्रीहिमुष्टींस्तूष्णीं निरुप्य तथैव प्रोक्ष्य पयसि च रुश्रपणाज्यसंस्काराद्याज्यभागांतंकृत्वा सुता
 दिभिरन्वारब्धोऽवदानधर्मेणावदाय । ॐ अपश्वेतपदाजहि पूर्वैण चापरेण च । सप्तचवारुणीरिमाः सर्वाश्च राजवांधवीः स्वाहा
 श्वेतायेदं नमम । ॐ नवैश्वेतश्चाभ्यागारे हिर्जघान किंचन । श्वेतायै वैदाय नमः स्वाहा । इति द्वे पायसाहुती हुत्वा श्वेतायेदं
 नममेतित्यजेत् । नात्र सौविष्टकृत् । ततः ॐ अभयं नः प्रजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निमीक्षमाणोजपित्वा शिवोनः सुमना भवइ
 त्युक्त्वा हेमं तेति संबुध्यंतं मनसा स्मरेत् । ततो म्रेः पश्चाद्देशे पूर्वपलालनिमित्तं कटं कर्तुं शयनार्थं स्वयमास्तीर्य स्त्रीपुत्रादिसहित
 स्तास्मिन्नुपविश्य स्योनापृथिविमेधातिथिभूमिर्गायत्री । जपेवि० । ॐ स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानः शर्म
 सप्रथः । इति पठेत् । एतदारभ्य मंत्रोच्चारणार्हः स्त्रीबालव्यतिरिक्ताः स्योनापृथिवीत्यादि स्वस्त्ययनपर्यंतान्मंत्रान्जपेयुः ।
 ततः कर्ता प्राक्शिरा उदङ्मुखो दक्षिणपार्श्वे नशयीत । गृहिणो नंतरं यथाज्येष्ठं सर्वेषु त्रपौत्रास्तथैव शयीरन् । तत उत्थायोपवि

- १ अभिसाहसनामायमिति विभाव्यध्यानादि । २ अपश्वेत इत्यादि द्वयोर्गौ तमो वामदेवः श्वेतोऽनुष्टवत्या गायत्री प्रत्यवरोहणप्रवानहोमेवि० ।
 ३ अभयन इत्यादि द्वयोर्गौ तमो वामदेवोऽग्निहेमतौ यजुः जपेवि० ।

इयप्राङ्मुखाः । अतोदेवामेधातिथिर्देवागायत्री । जपेवि० । ॐ अतोदेवाअवंतुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याःसप्तधा
मभिः । इतिऋचंत्रिजपित्वापुनरपितथैवशयित्वोत्थायोपविश्य दक्षिणमुखाः । ॐ अतोदेवाअवंतुनः इतिप्रथमपादंसकृज्ज
पित्वा पुनरपिशयित्वोत्थायोपविश्य पश्चिमाभिमुखाः । ॐ यतोविष्णुर्विचक्रमे इतिद्वितीयपादंसकृज्जपित्वा । पुनस्त
थैवशयित्वोत्थायोदङ्मुखाः उपविश्य ॐ पृथिव्याःसप्तधामभिः इतितृतीयपादंसकृज्जपेयुः । ततःकर्तास्विष्टकृद्भर्ज
इध्मरज्जुप्रहरणादिकर्मशेषंसमाप्य पवित्रग्रंथिविस्त्रस्यशुचिदेशेक्षिपेत् । ततःसर्वेयथंयथाशयित्वोत्थायोदितेसूर्ये
कृतक्रियाःसंगम्यसौर्याणिस्वस्त्यनानिचजपेयुः । तानिच । उदुत्यमितित्रयोदशचसूक्तस्यकाण्वःप्रस्कण्वःसूर्योगायत्री
अंत्याश्चतस्रोनुष्टुभः । जपेविनियोगः । ॐ उदुत्यंजातवैदसदेवंवंहतिकेतवः । इशेविश्वायसूर्यम् । अपत्येतायवो
यथानक्षत्रायत्यक्तुभिः । सूरायविश्वचक्षसे । अहश्चमस्यकेतवोविरश्मयोजनोअनु । भ्राजंतोअग्नयोयथा । तरणिर्विश्वदर्श
तोज्योतिष्कृदसिसूर्य । विश्वमाभासिरोचनम् । प्रत्यङ्देवानांविशःप्रत्यङ्दुर्देषिमानुपान् । प्रत्यङ्द्विष्वंस्वर्दशे ॥ १ ॥ येनापा
वकचक्षसाभुरण्यंतंजनोअनु । त्वंवरुणपश्यसि । विद्यामेषिरजंस्पृश्वहामिमानोअक्तुभिः । पश्यन्जन्मानिसूर्य । सप्तत्वाहु
रितोरथेवहतिदेवसूर्य । शोचिष्केशंविचक्षण । अयुक्तसप्तशुंध्युवःसूरोरथस्यनस्यः । ताभिर्यातिस्वयुक्तिभिः । उद्धयंतमं
सस्पारिज्योतिष्पश्यंतउत्तरम् । देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् । उद्यन्नद्यमित्रमहआरोहन्नुत्तरांदिवम् । हृद्रोगंममसूर्य

१ सर्वेस्वस्त्रशय्यायांशयीन् । यजमानःप्रातर्होमातेकृतसंव्यैःसर्वैःसहजपेत् ।

हरिमाणं च नाशय । शुक्लैषु मे हरिमाणं रोपणाका सुदधमसि । अथोहारिद्रुवेषु मे हरिमाणं निदधमसि । उदंगादयमादित्यो विश्वे
 न स ह सासह । द्विपंतमह्यं रंधयन्मो अहं द्विपतरंधम् ॥ २ ॥ नवचर्मव्रतज्जग्यमितिकारिकायां । चित्रं देवानामिति पळचस्यसू
 कस्यांगिरसः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् । जपे विनियोगः । ॐ चित्रं देवानामुदंगादनीकं च धुमित्रस्य वरुणस्यग्नेः । आप्राद्यात्रा पृथि
 वी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । सूर्यो देवीमुपसरोचमानं मयोनयो यामभ्येति पश्चात् । यत्रानरो देवयंतो युगानि वि
 तन्वते प्रतिभद्राय भद्रम् । भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतं गवा अनुमाद्यासः । नमस्यंतो दिव आपृष्ठमस्थः परिद्यात्रा पृथिवीयं
 तिसृद्यः । तत्सूर्यस्य देवत्वंतन्महित्वं मध्याकतो वितंतं संजभार । यदेदं युक्तं हरितः सवस्था दाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै । तन्मि
 त्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे । अनंतमन्यद्रुग्दस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः संभरति । अद्या देवा जदितं सूर्यस्य
 निरंहसः पिपृता निरवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत्तद्यौः ॥ १ ॥ नमो मित्रस्येति द्वादशस्य रूक
 स्य सौर्यो भितपाः सूर्यो जगती दशमी त्रिष्टुप् । जपे वि० । ॐ नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षे समहो देवाय तदृतं संपर्यत । दुरेह गेदेव
 जाताय केतवे दिवस्पन्नाय सूर्यो यगंसत । सामासत्योक्तिः परिपातु विश्वतो द्यावाच्यत्र तत न ब्रह्मनिच । विश्वमन्यन्निविशते
 यदेजति विश्वाहापो विश्वाहो देति सूर्यः । न ते अदेवः प्रदिवो निवास ते यदेत शोभिः पतरैरथसि । प्राचीनमन्यदनुवत ते रजजड
 न्येन ज्योतिपायासि सूर्य । येन सूर्यज्योतिपावाधसेतमो जगच्च विश्वमुदियर्षिभानुना । तेनास्मद्विश्वामनिरामनो हुतिमपामो
 वामपटुः ष्वर्यं सुव । विश्वस्य हि प्रथितोरक्षसि त्रतमहेलयन्न च्चरसि स्वधा अनु । यदृद्यत्वा सूर्यो पुत्रवा महतन्नो देवा अनुमंसीरत

ऋतुम् । तन्नोद्यावापृथिवीतन्नआपइंद्रःशृण्वंतुमरुतोहवंचः । माशूनैभूमसूर्यस्यसंहशिभद्रंजीवंतोजरणामशीमहि ॥ १ ॥
 त्रिश्वाहात्वासुमनसःसुचक्षसःप्रजावंतोअनमीवाअनागसः । उद्यंतंत्वामित्रमहोदिवेदेवैज्योग्जीवाःप्रतिपश्येमसूर्य । महि
 ज्योतिर्विभ्रतंत्वविचक्षणभास्वंतंचक्षुषेचक्षुपेमयः । आरोहंतंबृहतःपार्जसस्परिवयंजीवाःप्रतिपश्येमसूर्य । यस्यतेविश्वाभुवनानि
 केतुनाप्रचरेतेनिचविशंतेअक्तुभिः । अनागास्त्वेनहरिकेशसूर्याह्नाहानोवस्यसावस्यसोदिहि । शनौभवचक्षसाशंनोअह्नागं
 भानुनाशंहिमाशंघणेन । यथाशमध्वन्च्छमसहुरोणेतत्सूर्यद्रविणंधेहिचित्रम् । अस्माकंदेवाउभयायजन्मनेशमयच्छतद्विपदे
 चतुष्पदे । अदत्पिबदूर्जयमानमाशितंतदुस्मेशंयोरैरुपोदधातन । यद्वोदेवाश्चक्रमजिह्वयागुरुमनसोवाप्रयुतीदेवहेळनम्
 अरावायोनोअभिदुच्छुनायतेतस्मिन्तदेनौवसवोनिधेतन ॥ २ ॥ सूर्योनइतिपंचचस्यसूक्तस्यसौर्यश्चक्षुःसूर्योगायत्री । जपे
 विनि० । ॐ सूर्योनोदिवस्पातुवातोअंतरिक्षात् । अग्निर्नःपार्थिवेभ्यः । जोषासवितर्यस्यतेहरःशतंसवोअहति । पाहिनोद्वि
 द्युतःपतंत्याः । चक्षुर्नोदेवःसविताचक्षुर्नउतपर्वतः । चक्षुर्नोदेहिचक्षुषेचक्षुर्विख्यैतनूभ्यः । संचेदं
 विचंपश्येम । सुसंहशंत्वावयंप्रतिपश्येमसूर्य । विपश्येमनूचक्षसः ॥ ३ ॥ आनोभद्रादितिदशचस्यसूक्तस्यराहूगणोगोतमो
 विश्वेदेवास्त्रिष्टुप्पंचाद्याःसप्तमीचजगत्यःपष्ठीविराट् । जपेविनियोगः । ॐ आनोभद्राःऋतवोयंतुविश्वतोदब्धासोअपरी
 तासउद्भिदः । देवानोयथासदुमिद्धधेअसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवेदे । देवानाभद्रासुमतिर्ऋज्यूतांदेवानारातिरभिोनोनिव
 र्तताम् । देवानासख्यमुपसेदिमावयंदेवानआयुःप्रतिरंतुजीवसे । तान्पूर्वयानिविदाहमहेवयभगंमित्रमदितिदक्षमस्त्रिधम् ।

अ॒र्य॒म॒णं॒ व॒रु॒णं॒ सो॒मं॒ म॒श्वि॒ना॒ सर॒स्व॒ती॒ नः॒ सु॒भ॒गा॒ म॒य॒स्कर॒त् । तन्नो॒ वा॒तो॒ म॒यो॒ भु॒वा॒ तु॒ भे॒प॒ज॒त॒न्मा॒ता॒ पृ॒थि॒वी॒ त॒पि॒ता॒ द्यौः । त॒द्वा॒वा॒णः॒
सो॒म॒सु॒तो॒ म॒यो॒ भु॒व॒स्त॒द॒श्वि॒ना॒ शृ॒णु॒तं॒ धि॒ष्ण्या॒यु॒वं॒म् । तमी॒शानि॑ ज॒ग॒त॒स्त॒स्थु॒प॒स्पति॑ति॒ धि॒यं॒ जि॒न्व॒म॒च॒से॒ह॒म॒हे॒व॒य॒म् । प॒यानो॒ य॒था॒
वे॒द॒सा॒म॒स॒हू॒धे॒र॒क्षि॒ता॒ पा॒यु॒र॒द॒व॒धः॒ स्व॒स्तये ॥ १ ॥ स्व॒स्ति॒न॒ इ॒न्द्रो॒ बृ॒ह॒श्च॒ श्र॒वाः॒ स्व॒स्ति॒नः॒ प॒पा॒ वि॒श्व॒वे॒दाः । स्व॒स्ति॒न॒ स्ता॒ द्यौ॒र्अ॒रि॒ष्ट॒ने॒
मिः॒ स्व॒स्ति॒नो॒ बृ॒ह॒स्प॒ति॒र्दे॒वानु॑ । पृ॒ष॒द॒श्वाम॒रु॒तः॒ पृ॒थि॒मा॒ तरः॒ शु॒भं॒ या॒वा॒ नो॒ वि॒द॒थे॒प॒ज॒म॒यः । अ॒ग्नि॒जि॒ह्वा॒म॒न॒वः॒ सू॒र॒ च॒क्ष॒सो॒ वि॒श्वे॒
नो॒ दे॒वा॒ अव॒सा॒ग॒म॒ग्नि॒ह । भ॒द्रं॒ क॒र्णे॒भिः॒ शृ॒णु॒या॒म॒ दे॒वा॒ भ॒द्रं॒ प॒श्ये॒मा॒ क्ष॒भि॒य॒ज॒त्राः । स्थि॒रै॒र॒ङ्गै॒स्तु॒ष्टु॒वा॒स॒स्त॒नू॒भि॒र्व॒धे॒म॒दे॒व॒हि॒तं॒ य॒
द्यौ॒र॒दि॒ति॒र॒त॒रि॒क्ष॒मा॒दि॒ति॒मा॒ ता॒ स॒ पि॒ता॒ स॒ पु॒त्रः । वि॒श्वे॒ दे॒वा॒ अ॒दि॒तिः॒ प॒ञ्च॒ ज॒ना॒ अ॒दि॒ति॒जा॒त॒म॒दि॒ति॒र्ज॒ने॒त्व॒म् ॥ २ ॥ स्व॒स्ति॒नो॒ मि॒
मी॒ता॒ मि॒ति॒प॒ञ्च॒ च॒स्य॒सू॒क्त॒स्या॒त्रि॒वि॒श्वे॒ दे॒वा॒स्त्रि॒ष्टु॒प् अ॒न॒त्ये॒द्वे॒ अनु॒ष्टु॒भौ । ज॒पे॒ वि॒नि॒यो॒गः । ॐ स्व॒स्ति॒नो॒ मि॒मी॒ता॒ म॒श्वि॒ना॒ भ॒गः॒
स्व॒स्ति॒दे॒व्या॒दि॒ति॒र॒न॒व॒र्णः । स्व॒स्ति॒प॒पा॒ अ॒सु॒रो॒ द॒धा॒तु॒नः॒ स्व॒स्ति॒द्या॒वा॒ पृ॒थि॒वी॒ सु॒चे॒तु॒ना । स्व॒स्त॒थे॒वा॒यु॒मु॒प॒व॒वा॒म॒हो॒ सो॒मं॒ स्व॒स्ति॒भु॒व॒
न॒स्य॒य॒स्प॒तिः । बृ॒ह॒स्प॒ति॒स॒र्व॒ग॒णं॒ स्व॒स्त॒थे॒ स्व॒स्त॒थ॒ आ॒दि॒त्या॒ सो॒ भ॒वं॒तु॒नः । वि॒श्वे॒ दे॒वा॒ नो॒ अ॒द्या॒ स्व॒स्त॒थे॒ वै॒श्व॒ान॒रो॒ व॒सु॒र॒ग्निः॒ स्व॒स्त॒थे॒ ।
दे॒वा॒ अ॒वं॒त॒वृ॒भ॒वः॒ स्व॒स्त॒थे॒ स्व॒स्ति॒नो॒ रु॒द्रः॒ पा॒त॒वं॒ह॒सः । स्व॒स्ति॒मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ स्व॒स्ति॒प॒थ॒रे॒व॒ति । स्व॒स्ति॒न॒ इ॒न्द्रो॒ अ॒ग्नि॒श्च॒ स्व॒स्ति॒नो॒ अ॒दि॒
ते॒ कृ॒धि । स्व॒स्ति॒प॒था॒ म॒नु॒चे॒र॒म॒सू॒या॒ च॒न्द्र॒म॒सा॒ वि॒व । पु॒न॒र्द॒द॒ता॒घ्न॒ता॒ जा॒न॒ता॒ स॒र्ग॒मे॒म॒हि ॥ १ ॥ प॒रा॒व॒त॒ इ॒ति॒ स॒प्त॒ द॒श॒ च॒स्य॒ना॒भा॒
ने॒दि॒ष्टो॒ मान॒वो॒ वि॒श्वे॒ दे॒वा॒ ज॒ग॒ती॒ अ॒न॒त्ये॒द्वे॒ त्रि॒ष्टु॒भौ । ज॒पे॒ वि॒नि॒यो॒गः । ॐ प॒रा॒व॒तो॒ ये॒ दि॒धि॒प॒तु॒ आ॒प्यं॒ म॒नु॒षी॒ता॒ सो॒ ज॒नि॒मा॒ वि॒व॒स्व॒तः ।

ययातेर्येनहुष्यस्यबहिषिदेवाआसतेतेआधिब्रुवंतुनः । विश्वाहिवोनमस्यानिवंद्यानामनिदेवाउतयज्ञिथानिवः । येस्थजाता
 आदितेरन्ध्रस्परियेपृथिव्यास्तेमहृश्रुताहवम् । येभ्योमातामधुमत्पिन्वतेपयःपीयूषंद्यौरदितिरद्रिवर्हाः । उक्थ्यशुष्मान्वृषम
 रान्त्स्वमसस्तांआदित्यांअनुमदास्वस्त्ये । नचक्षसोअनिमिषतोअहर्णाबृहद्देवासोअमृतत्वमानशुः । ज्योतीरथाअहिमाया
 अनागसोदिवोवृष्माणंवसतेस्वस्त्ये । सन्नाजोयसवृधोयज्ञमाययुरपरिहृतादधिरेदिविष्यं । तांआविवासनमसासुवाकिभिर्महो
 आदित्यादितिस्वस्त्ये ॥ १ ॥ कोवःस्तोमंराधतियंजुजोषथविश्वेदेवासोमनुषोयतिष्ठनं । कोवोध्वरंतुविजाताअंकरद्योनः
 पर्षदत्यंहःस्वस्त्ये । येभ्योहोत्रांप्रथमामयिजेमनूःसमिद्धाग्निर्नसासप्तहोतृभिः । तआदित्याअभयंशभयच्छतसुगानःकतसु
 पथास्वस्त्ये । यईशिरिभुवनस्यप्रचेतसोविश्वस्यस्थानुर्जगतश्चमंतवः । तेनःकृतादकृतादेनसस्पयद्यादेवासःपिपृतास्वस्त्ये ।
 भरेष्विद्रसुहवंहवामहेहोमुचंसुकृतंदेव्यंजनम् । अग्निमित्रवरुणंसातयेभगंद्यावापृथिवीमरुतःस्वस्त्ये । सुत्रामाणंपृथिवींद्या
 मनेहसंसृशमाणमदितिसुप्रणीतम् । देवीनावस्वरित्रामनागसमस्रवंतीमारुहेमास्वस्त्ये ॥ २ ॥ विश्वेयजत्राआधिवोचतोतये
 त्रायध्वनोदुरेवायाअभिहृतः । सत्ययावोदेवहृत्याहुवेमशृण्वतोदेवाअवसेस्वस्त्ये । अपामीवामपविश्वामनाहुतिमपाराति
 दुर्विदत्रामघायतः । आरेदेवाद्वेषोअस्मद्युयोतनोरुणःशर्मयच्छतास्वस्त्ये । अरिष्टःसमर्तोविश्वेएधतेप्रप्रजाभिर्जायतेधर्मण
 स्परि । यमादित्यासोनयथासुनीतिभिरतिविश्वानिदुरितास्वस्त्ये । चंदेवासोवथवाजसातौयशूरसातामरुतोहितेधने । प्रात
 र्यावाणरथमिंद्रसानसिमरिब्यंतमारुहेमास्वस्त्ये । स्वस्तिनःपृथ्यासुधन्वसुस्वस्त्यं प्सुवृजनेस्वर्धति । स्वस्तिनःपुत्रकृथेपुथोनि

पुस्वस्तिरायेमरुतोदधातन । स्वस्तिरिद्धिप्रपथ्रेष्ठारेक्वणस्वत्यभियावाममेति । सानौअमासोअरणेनिपातुस्वावेगामभवतुदे
 वगोपा । एवाहुतेःसुनुरेवीवृधद्वोविश्वेआदित्याअदितेमनीषी । ईशानासोनरोअमर्त्येनास्ताविजनोदिव्योगयेन । इत्येतानि
 सर्वाणिजपेयुः । अतिबहुत्वादन्ननलिख्यंते । ततोयजमानःसंसकृताग्नेनस्वादुव्यंजनयुक्तेनत्रीनधिकान्यागक्त्याब्राह्मणान्भो
 जयित्वातैःस्वस्त्ययनंवाचयेदिति । इदमपिकेचिद्भुक्त्वाकुर्वति । युक्तंनुपविन्नक्षेपणांतमुपवासीकृत्वाभुक्त्वागयीतेति ॥ ॥
 इतिप्रत्यवरोहणप्रयोगः ॥ ॥

अथपिंडपितृयज्ञप्रयोगः ॥ ॥ सचानाहिताग्निनापिकार्यः । एवमनाहिताग्निर्नित्येश्रपयित्वातिप्रणीयजुहुयादितिस्मू
 त्नात् । नित्येऔपासनाग्नावित्यर्थः । तस्यचायमाहिताग्नितोविशेषः । हविःश्रपणंकृत्वाऽतिप्रणयनंकर्तव्यम् । ततोऽतिप्रणीत
 स्योपसमाधानंपरिस्तरणंचकृत्वाततोर्वागतिप्रणीतादित्यादिसमानम् । यस्मिन्नहोरात्रेपर्वप्रतिपदोःसंधिस्तत्रापराह्वेयागदिने
 तत्पूर्वदिनेवापिंडपितृयज्ञःकार्यः । अहोरात्रतिथिसंधौतुयागपूर्वदिनएवेतिवृत्तिकृत् । उक्तापराह्वेऔपासनाग्निप्रज्वाल्यशुचि
 राचातःप्राणानायम्यधृतपवित्रोदेशकालौस्मृत्वा पितृतृप्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपिंडपितृयज्ञंकरिष्ये इतिसंकल्प्याग्नेयाभि

१ उक्तदिनेचरुस्थाल्यादीनिदशपौर्णमासिकातिरिक्तानिपात्राणि आज्यनवनीतवा त्रैककुदलौकिंक्रवा अजनघृतमिश्र ईपद्विलीनमाज्यतिलतैलं
 वाभ्यजन कार्पासशयनीयकशिपु कार्पासमुपवानमुपवर्हण वासस्तदर्थद्रव्याणिवा त्रीहीन् शकटचसपादयेत् । एवसंपादनासमवेदाशौर्णमासि
 कान्येवपात्राणिग्राह्याणि ।

मुखोऽग्निध्यात्वापरिसमुह्याग्नेय्यग्रकैर्देवैःपरिस्तीर्याग्नेरीशान्यांवायव्यांवाग्नेयाग्रकान्दर्भानास्तीर्थपर्युक्ष्य तेषुचरुस्थालीशूर्प
स्फयोल्खलमुसलस्रुवध्रुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिन्नकुशेधमेक्षणजलपूर्णकमंडलून्नितियथायोग्यंन्यग्विलान्यैकैकशआग्नेयसं
स्थान्यासादयेत् । काष्ठखड्गःस्फ्यः । आज्यधारणार्थांगंध्रुवा । शेषंप्रसिद्धम् । पात्राण्युत्तानानि कृत्वाकमंडलुजलेनप्रोक्ष्य

१ अग्निध्यात्वैव दक्षिणाग्नेरेकतःप्रदीप्तधूपायदुल्मुकम्राग्दक्षिणाप्रणयेत् येरूपाणिप्रतिमुंचमानाहति । यदाप्यनाहिताग्निःपिडपितृयज्ञंदशश्रा
द्धंचव्यतिपज्यकुर्यात्तदापीदानीमेवऔपासनाग्नेरतिप्रणयनं । यदातुसएवकेवलंपिडपितृयज्ञकुर्यात्तदाश्रपणोत्तरमतिप्रणयनम् । अस्मिन्कर्मण्यव
शिष्टदिक्षानिसर्वकर्माण्याग्नेयीसस्थानिकार्याणि । उल्मुकंस्थडिलादौनिधायउभावग्नीप्रज्वालय आग्नेयकोणमारभ्याप्रदक्षिणसमंतात्सकृत्परिसमुह्य
अप्रदक्षिणम्राग्दक्षिणाग्नेर्देवैःपरिस्तृणीयात् । यथापुरस्तादक्षिणाग्रान्दक्षिणतःप्रागग्रान्पश्चादक्षिणाग्रानुत्तरतःप्रागग्रानुत्तरानुत्तरान्दक्षिणानधरा
न्कुर्यात् । परिसमूहनवत्पर्युक्षणम् । २ सकृदाच्छिन्नंवाहं.समूलप्रशस्तम् । अच्छिन्नाग्ना.समूलाश्चपित्रयेतुहरिता.स्मृता. । अमूलादेवकार्येषुप्रयो-
ज्याःस्युःसदाबुधैरितिस्मृत्यर्थसारात् । ३ तूष्णीप्रोक्ष्यशूर्पेस्थालीप्रगृह्यदक्षिणाग्नेर्दक्षिणतोवस्थितस्यप्रागीपस्यब्रीहिमच्छकटस्यदक्षिणार्धेआरुह्यसव्यं
जान्वाच्यपितृन्ध्यायन्नेकपवित्रांताहंतांस्थालीनीचामुष्टिनाविपमसंख्यमुष्टिभिर्ब्रीहिभिः.पूरयेत्पितृभ्योनिर्वपामिइति तूष्णीवा । एवंब्रीहिभिःपूरयि
त्वास्थालीमुखंसमीकुर्वन्नुपरिराशीभूतान्हस्तेननिःसार्यशूर्पेपतितान्छकटेप्रायेत् । शकटाभावेदक्षिणाग्नेपुकुशेषुस्फ्यनिधायोपरिष्टाद्ब्रीहिन्यात्र्यांपु
रस्ताच्छूर्पेस्थालीनिधायपूरयेदितिविशेषः । शकटादवरुह्यस्थालीस्थान्ब्रीहीन्सकृदुत्पूयसकृत्प्रोक्ष्यदक्षिणाग्नेर्दक्षिणतःप्रत्यगुदग्ब्रीवेकृष्णाजिनेउ
ल्खलनिधायदक्षिणाग्राचीतिष्ठतीपत्नीतथासकृद्वहन्याद्यथाफलीकृताइवभवति । शूर्पेणतुपानपोह्यसतुपविषुषाणांपृथक्करणरूपंविवेचनंनकुर्यात् ।
पत्न्यसंभवेयजमानएवतिष्ठन्नवधातादिकुर्यात् । यजमानोवहतान्सकृत्प्रक्षाल्यदक्षिणाग्नौस्थालीमधिश्रित्यपवित्रवत्यांस्थाल्यामपआनीयतंडुलानोप्य
मेक्षणेनप्रसव्यंपर्यालोडयन्जीवतंडुलश्रपयेत् ।

स्थालीशूर्पचादायामेर्दक्षिणतोवस्थितत्रीहिमच्छकटंदक्षिणतआरुह्य स्थालीशूर्पेनिधायत्रीहिभिःपूरयित्वा यथास्थालीमुखोप
 रिस्थाःशूर्पेपतंतितथानिमृज्य स्थाल्यास्यदेशतःपतितान्त्रीहीनशकटेप्रास्य अग्नेःपश्चिमतोवायव्यग्रीवेआस्तीर्णेकृष्णाजिनउ
 लूखलंनिधायतत्रस्थालीस्थान्त्रीहीन्निधायामेय्यभिमुख्यातिष्ठत्यापह्यावहतान्सकृत्फलीकृतानविविच्यसकृत्प्रक्षालितान्जी
 वतंडुलान्श्रपयेत् । चरुमनुद्धास्यैवाग्नेरेकंप्रदीप्तमुल्मुकंगृहीत्वाग्नेराग्नेय्यांदिशिकृतेशुचिस्थंडिले येरूपाणिप्रतिमुंचमानाअ
 सुराःसंतःस्वधयाचरंति । परापुरोनिपुरोयेभरंत्यग्निष्टांछोकात्प्रणुदात्वस्मात् । इतिमंत्रेणनीत्वा तमतिप्रणीताख्यम
 ग्निसामेयाग्रकैःकुशैःपरिस्तीर्य दक्षिणाभिमुखः अपहृताअसुरारक्षांसिवेदिषदः इतिमंत्रेणौपासनातिप्रणीतयोरंतरालेस्फ्येन
 सव्योत्तरपाणिद्वयगृहीतेनकुशमूलेनवाग्नेयाभिमुखालेखांमुल्लिख्य तामग्निरभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नवर्हिषाच्छाद्य अनु
 त्पूतमाज्यंविलापितमुत्पूतंनवनीतंवा ध्रुवायामासिच्यामेर्दक्षिणतःकुशेष्वसाद्य स्रुवंसंमृज्यतेनध्रुवास्थमाज्यमादाय चरुम
 भिधार्योदगुद्धास्य अतिप्रणीताग्नेःपश्चाद्भेष्वसाद्य तद्दक्षिणतोऽभ्यंजनांजनकशिपूपूषर्हणान्यासादयेत् । ततोऽतिप्रणीता
 ग्नेःपश्चिमतउपविश्यार्चयित्वा प्राचीनावीत्यभिघारितमरत्निमितंपंचदशदारुकमिध्मंपितृतीर्थेनतूष्णीमग्नावभ्याधाय स्रुवेणा

? तडुलनिर्वापेकृष्णाजिनोल्खलमुसलशूर्पाणानिधृत्तिरितिचद्रचूडीये । अनाहिताग्निपिडपितृयज्ञेतुचर्वाद्यासादनहोमातिरिक्तसर्वदक्षिणाग्निका
 र्थौपासनेक्षुर्यात् । २ इदमन्नातिप्रणयनमनाहिताग्नेःकेवलपिडपितृयज्ञविषयकमितिज्ञेयम् । ३ परिस्तीर्येत्युक्तेपितृयज्ञप्रज्वलनपरिसमूहनपरिस्त
 रणपर्युक्षणानाग्रहोज्ञेयः । ४ व्यतिषंगेतुमातामहत्रयसत्वेलेखाद्वयंकार्य । तच्चस्पृश्याभावेकुशै कार्य ।

ज्यमादाय मेक्षणमुपस्तीर्य उद्धृतचरुं द्विधाविभज्य उत्तरभागमध्यादंगुष्ठपर्वमात्रमेक्षणेनावदाय पुनःपूर्वभागादवदाय पात्र
स्थमवत्तंचाभिघार्य । सोमायपितृमतेस्वधानमः इत्यतिप्रणीताग्नेर्दक्षिणभागेपराचीनपाणिहुत्वा सोमायपितृमतइदंनममेति
त्यजेत् । पुनःपूर्ववदक्षिणभागस्थचरोरवदाय अग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमइत्यग्नेरुत्तरभागेपूर्ववद्धुत्वा अग्नयेकव्यवाहना
येदंनममेतित्यक्त्वा उपवीतीतूष्णीमेक्षणमग्नावनुप्रहरेत् । स्वधानमःस्थानेस्वाहाकारेणवाहोमस्तदाहुत्योर्व्यत्ययउपवीतिताच
मेक्षणानुप्रहरणपर्यंतं—यथाअग्नयेकव्यवाहनायस्वाहेतिप्रथमाहुतिः । सोमायपितृमतेस्वाहेतिद्वितीया त्यागश्चाहुतिवत् ।
ततःप्राचीनावीती । पूर्वकृतलेखायांस्थापितकमंडलुजलंदक्षिणहस्तेनपितृतीर्थेनाग्नेयापवर्गं शुंधंतांपितरःशुंधंतांपितामहाःशुं
धंतांप्रपितामहाः इतिमंत्रैस्त्रिनिनयेत् । ततोहुतशेषेणसाज्येनत्रीन्पिंडान्कृत्वातस्यांलेखायां पराचीनपाणिःपितृतीर्थेनता
न्पिंडानाग्नेयापवर्गपित्रादिभ्योदद्यात् । यथा । एतत्तेऽमुकशर्मन्येचत्वामत्रानुतेभ्यश्चेतिपित्रे एवंपितामहप्रपितामहयोरपि ।

१ अत्रकेचिद्धविःप्रत्यभिधारणस्यस्विष्टकृत्सस्कारार्थत्वादिहनभवतीतिवदंतितन्नयुक्तं । सर्वत्रहविःप्रत्यभिधारणस्योपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थत्व
कल्पनात् इहचतस्यहविष.पिडार्थमुपयोगात्स्यादेव । २ अत्रजीवित्पितृकस्यानेकपक्षा सूत्रकारेणोक्तास्तेषामुपयोगाभावाद्नेहव्याख्याताः । तस्यतु
होमांतमनारंभोवेतिवचनादन्यतरंभवति एतद्विकृतित्वादृष्टकाखेवाधिकारः । प्रसंगादिहैवेदंविचार्यते पिडपितृयज्ञेअनारब्धेऽष्टकाभवंतिनिति ।
अत्रकेचित्प्रकृत्यारंभविनाविकृतावधिकारोनास्तीतिवदति । युक्तंचेदं । एवंचानियमेसतिदर्शपूर्णमासारंभात्प्राक्पवमानेष्टयधिकरणप्रसक्तेःप्रकृ
त्यारंभविनाविकृत्यारंभोवश्यंवक्तव्यः । अतएवत्रिकांडमडन—आरब्धप्रकृतेरेवविकृतावधिकारताइत्याह । नायंनियमइत्येके इति सं० कौ० ।
३ अत्रासच्छब्दगोत्रवस्वादिरूपकीर्तनपुनश्चतुर्थ्यतनमःशब्दोच्चारणानिनसंति ।

ततः अत्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषायध्वमितिसकृत्पिंडाननुमंत्र्य सव्येनपार्श्वेनवावृत्योदङ्मुखोभूत्वा यथागच्छिमा
णान्नियम्यअभिपर्यावृत्य अमीमदंतपितरोयथाभागमावृषायीपत इतिपुनस्ताननुमंत्र्य उपवीती चरुशेषमवघ्रायाचम्य
प्राचीनावीती पूर्ववच्छुंधंतांपितरइत्याद्यैस्त्रिभिःकमंडलुजलंपिंडांतेनिनीय अमुकशर्मन्नभ्यंक्षेत्रितित्रिभ्योपिपिंडेष्वभ्यंजनंतलं
घृतंवादर्भेणदत्त्वा अमुकशर्मन्नंक्षेत्रितितथैवांजनंदद्यात् । अथ एतद्वःपितरोवासोमानोतोन्यत्पितरोयुद्ध्वं इतिप्रतिपिंडं
मंत्रावृत्यानववासोदशां पंचाशद्वर्षाधिकंवयश्चेत्स्वप्रकोष्ठहृदयान्यतरंलोमवादत्त्वा कश्चिपूषवर्हणेनिवेद्य सव्योत्तराभ्यांकृतां
जलिराग्नेयाभिमुखःपिंडानुपतिष्ठेतमंत्रैः । यथा । नमोवःपितरइपेनमोवःपितरःऊर्जनमोवःपितरःशुष्मायनमोवःपितरोघो
रायनमोवःपितरोजीवायनमोवःपितरोरसाय । स्वधावःपितरोनमोवःपितरोनमएतायुष्माकंपितरइमाअस्माकंजीवावोजीवं
तइहसंतःस्याम । मनोन्वाहुवामहेनाराशंसेनसोमैर्न । पितॄणांचमन्मभिः । आतएतुमनःपुनःऋतेदक्षायजीवसे । ज्योक्कसूर्य
दृशे । पुनर्नःपितरोमनोददातुदव्योजनः । जीवंव्रातंसचेमहि । इतिचतिसृभिर्मंत्रैरुपस्थाय । अथ परंतनपितरःसोम्यासो
गंभीरोभिःपृथिभिःपूर्विणेभिः । दृत्वायास्मभ्यंद्रविणेहभद्रंरयिचनःसर्वधीरंनिर्यच्छत । इतिमंत्रेणपिण्डानाग्नेयाभिमुखंसकृ
दुत्तानेनहस्तेनचालयेत् । ततः । अग्नेतमद्याश्वंनस्तोमैःऋतुंनभद्रंहृदिस्पृशंम् । ऋष्यामांतओहैः । इतिऔपासनाग्निसमीपं

१ प्रत्येयादितिवचनसामर्थ्याद्दक्षिणामिमुखेनात्राकिंचिदनुव्रजनकर्तव्यं । अग्निमित्यविशेषवचनेनदक्षिणाग्निमेवेति सं० कौ० ।

गत्वा । यदुंतारंक्षपृथिवीमुतद्यायन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निमातस्मादेनसः प्रमुंचतुकुरोतुमामनेनसम् । इतिमंत्रंगार्ह
पत्यपदरहितं जपेत् । केचित्तु द्वाभ्यामपि मंत्राभ्यामभ्युपस्थानमाहुः । अथवीरं मे दत्तपितरः इति मंत्रेण मध्यमं पिंडमादाय सुपु
त्रप्राप्त्यै पत्न्या प्राशयेत् । आधत्तपितरोगर्भकुमारं पुष्करस्रजम् । यथायमरपा असत् । इति मंत्रेण । अयं मंत्रः पत्न्याः । इतरौ पि
डावप्स्वतिप्रणीते वा क्षिपेत् । आसादितानां द्वादशपात्राणां मध्ये सकृदाच्छिन्नबर्हिर्धर्ममेक्षणानां विनियुक्तत्वात् । अवशिष्टा
नानवानां द्वादशउत्सर्गः । अवशिष्टमेकं तृणेन सहोत्सृजेत् । अत्र पित्रादिनामाज्ञानेन तत्तन्नामस्थानेन तत्तत् इत्यस्यानंतरंतत्पि
तामहप्रपितामह इति शब्दाः क्रमेण पिंडदानं मंत्रे प्रयोज्याः । एकस्य द्वयोर्वा नामाज्ञानेन पितृनामं ततादिशब्दप्रयोगोऽन्यत्र
नामप्रयोगः । अत्र पित्रादीनाममध्ये एकस्य द्वयोर्वा जीवनेन तत्पिंडदानकाले पूर्वोक्तपिंडदानमंत्रेण स्वाहाकारं तेन जीवदुद्देशेनाग्नौ
सव्यपाणिना पिंडहोमः । त्रयाणामपि जीवने पितृमातृजीवने वा त्रयोपि पिंडा होतव्याः । अथवा पिंडदानरहितो होमांत एव पिंड
पितृयज्ञः । अनारंभो वा पिंडपितृयज्ञस्य अन्येतुन जीवंतमपि दद्यादिति श्रुतेः पितरितदादि त्रिकेवा जीवति त्रिभ्योपि होम ए
वनभूमौ पिंडदानम् । जीवत्पितामहस्य पित्रे पिंडं दत्त्वा द्वयोर्होमः । जीवत्प्रपितामहस्याद्ययोः पिंडः प्रपितामहस्य होमः । होमे
च यज्ञोपवीतिता सर्वत्र । इत्याद्या करतो ज्ञेयम् । अत्र च रुश्रपणहोमयोरधिकरणविकल्पमाहापस्तंबः—सोयमेवं विहितस्याना
हिताग्नेरौपासने श्रपणं होमश्चातिप्रणीते वा जुहुयादिति । एतद्व्याख्या रुद्रदत्तीया—अनाहिताग्नेर्दक्षिणाग्निस्थानीय औपासने

१ इति प्रत्येयादिति शेषः । २ इत्यावृत्तेन मध्यमं पिंडद्वयमादाय आधत्त इति मंत्रं संकृद्रुचती पत्नी तद्वयमेकीकृत्य प्राश्रीयादिति स० कौमुदी ।

श्रपणहोमौभवतः । अथवा औपासनएवश्रपयित्वाततोग्निदक्षिणाप्राचंप्रणीयतस्मिन्जुहुयादित्यर्थ इति । एवंचौपासनेएव होमः अतिप्रणीतस्त्वदृष्टार्थ इतिकेचित् । अन्येतुनित्येश्रपयित्वातिप्रणीयजुहुयादित्याश्वलायनीयाद्राक्यसमभिव्याहारा त्सन्निधानादतिप्रणीतदृष्टार्थत्वाच्चातिप्रणीतएवहोमइति । हरदत्तभाज्यमप्येवम् । अत्रचहुलेख्यमपिपद्धतित्वान्नलिखितम् । सयुक्तिकत्वात्तुअतिप्रणीतेहोमइत्युक्तम् । यद्वा यथासंप्रदायंविचार्यकार्यम् । सकृदाच्छिन्नकुशाख्यपिंडवर्हिरभावेकाशादि ग्राह्यम् । तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे—पिंडनिर्वपणंकार्यकुशाभावेविचक्षणैः । काशेपुराजदूर्वासुपवित्रेपरमेस्मृते । इति । राजदूर्वाअतिदीर्घदूर्वाः ॥

॥

॥

अथपिंडपितृयज्ञपार्वणश्राद्धयोर्व्यतिषंगप्रयोगः ॥ ॥ ओऽनाहिताग्निरौपासनाग्निमान्मृतपितृकःसचक्ष्यमाणंपार्वण श्राद्धपिंडपितृयज्ञंव्यतिषङ्गेणकुर्यात् । व्यतिषंगोनामद्वयोर्विच्छिद्यसहानुष्ठानात्मकस्तत्रविषयः । तत्रैपार्वणश्राद्धंपिंडपितृ

१ व्यतिषगपक्षेऽयहोमोऽतिप्रणीतेभवतिअन्यथामुख्येइतिसिधौ । २ तत्रतिलोदकसपादनातपार्वणवत्कृत्वा आचम्यतीर्थप्रवेशादिदेशकाल कीर्तनाते उपक्रांतपार्वणश्राद्धममोपात्तदुरितक्षयद्वाराश्रीपरमेस्वरश्रीत्यर्थेपिंडपितृयज्ञंचव्यतिषज्यकरिष्येइतिसकल्प्य अग्निध्यात्वायेरूपाणीत्यादि । मातामहादिकरणपक्षेसकृदाच्छिन्नद्वयं । पात्रप्रोक्षणादिश्रपणांते मातामहादिसत्वे मंत्रावृत्याद्वितीयालेखामुल्लिख्यद्वयोरभ्युक्षणादि । अभ्यंजना सादनातेमातामहादिसत्वे द्वितीयकशिपूपवर्हणंवासस्तदर्थद्रव्यंवासादयेत् । एतदतंपिंडपितृयज्ञस्यकृत्वा स्वागतप्रश्नादिपित्र्यविप्रपाणिशोधनांतं श्राद्धकुर्यात् । यत्तुइध्माधानातेस्वागतप्रश्नादीति तत्परिशिष्टविरुद्धम् । अथकांस्येस्थालीपाकादन्नमुद्भूत्येत्यादिमेक्षणानुग्रहरणातपिंडपितृयज्ञंकृत्वा

यज्ञंचव्यतिषंगेणकरिष्येइतिसंकल्प्य इध्माधानात्प्राक्तनंपितृयज्ञंकृत्वा ब्राह्मणपच्छौचादिआच्छादनांतंश्राद्धं पुनरिध्मा
धानादिपितृयज्ञआमेक्षणानुग्रहरणमथपार्वणमत्रानुज्ञानादथोभयशेषंक्रमेणसमापयेदितिक्रमः । आहिताग्निस्तुसर्वाधान्य
र्धाधानीवादक्षिणाग्नावेवपिंडपितृयज्ञंकृत्वापार्वणश्राद्धंपृथगेवकुर्यात् । तत्प्रकारंतुश्राद्धप्रयोगेवक्ष्यामः ॥ इतिभट्टना
रायणविरचितेप्रयोगरत्नेपिंडपितृयज्ञप्रयोगः ॥

अथाल्पवक्तव्यत्पार्वणश्राद्धात्पूर्वमष्टकाश्राद्धप्रयोगउच्यते ॥ हेमंतशिशिरारख्येषुमार्गशीर्षादिचतुर्षुमासेषुकृष्णपक्षे
सप्तम्यादित्रयहसाध्यमष्टकाश्राद्धंकुर्यात् । अशक्तोमाधमासएवकुर्यात् । तत्रायंक्रमः । षष्ठ्यांसायंहोमानंतरंसप्तम्यामेववा
प्रातर्होमानंतरंदेशकालौसंकीर्त्यदर्शवत्पित्रादीन्मातामहादींश्चसपत्नीकाननूद्य नित्यविधिरूपमष्टकाश्राद्धंकर्तुकामःपूर्वेद्युःश्रा
द्धंकरिष्येइतिसंकल्प्य ब्राह्मणनिमंत्रणादिद्वितीयसंकल्पांतंकृत्वा विप्रान्सन्निधाय्याग्निसमिधनादिपरिषेचनांतंकृत्वास्थाली

मंडलादिकरिष्यइत्यादिपिंडनिपरणंकरिष्यइतिप्रश्रान्तेपिंडपितृयज्ञवत्पिंडदानादिपात्रोत्सर्गांतंकृत्वा अनाचांतेषुपिंडदानपक्षेइदानीब्राह्मणानाचमय्य
विकिरणादिश्राद्धशेषंसमापयेत् । इति । १ अपूपमात्रपक्षेतत्स्थापनार्थैकैवस्थाली । शूर्पोल्लखलमुसलकृष्णाजिनानानिघृत्तिः । अतःपात्रासादनाते-
स्थाल्यांगृहसिद्धान्नेनापूपाग्निधायोल्मुकग्रणयनादिदक्षिणतोऽधुवानिधानांतंकृत्वाऽपूपस्थालीमग्नौनिधायामिधायोद्गुद्वास्योल्मुकपश्चिमतोनिदध्यात् ।
ततःस्वागतंसुस्वागतमित्याद्याच्छादनकरशुद्ध्यंतंकृत्वाअपूपेभ्यउद्धृत्यधृताक्तंकृत्वाग्नौकरिष्यइतिपितृविप्रान्प्राचीनावीत्यनुज्ञाप्य इध्माधानादिमेक्ष-
णग्रहरणांतंकृत्वा ततोहुतशिष्टपरिवेषेणादिसंपन्नवाचनांतंकृत्वा उद्धृत्यभुक्तशेषान्नापूपेनसहपिंडान्कृत्वाशुधंतापितरइत्यादिश्राद्धशेषंसमापयेदिति ।

त्रयं शूर्पादीनि चापि ङ पितृयज्ञवत्पात्राण्यासाद्य स्थालीपुत्रीहि पूरणादितं डुलप्रक्षालनांतं कृत्वा तं डुलां स्तिसृपुस्थालीपुविभज्य
 शुद्धोदनं तिलमिश्रोदनं पायसं च श्रपयित्वा तिप्रणयनादि ध्रुवायामाज्यनिषेचनांतं कृत्वा चरुत्रयं क्रमेणाभिघार्योदगुद्रास्यातिप्र
 णीताग्नेः पश्चिमतो दक्षिणसंस्थं क्रमेणासाद्य तद्दक्षिणतोभ्यंजनाजनं कशिपुपंचह्णनिधानादिभस्ममर्चादाकरणोत्तरकर्तव्यपा
 णिशोधनांतं कृत्वा चरुत्रयं पात्रांतरे पुष्टयगुहृत्य घृताकं कृत्वा प्राचीनावित्यग्नौ करिष्य इति पित्र्यब्राह्मणाननुज्ञाय अतिप्रणीता
 न्नाविधममुपसमाधाय भौवाज्येन मेक्षणमुपस्तीर्य शुद्धोदनमध्यादंगुष्ठपत्रमात्रं मेक्षणेनावदाय पूर्वार्धाच्चतथैवावदाय कुमार
 न्नात्पायसाच्चतथैवावदाय स्थालीत्रये गिष्टं पृथक् पृथगभिघार्याऽवत्तं चैकवारमभिघार्य । उदीरतामित्यष्टर्चस्य गंधः पितरस्त्रि
 ह्वम् । पूर्वेद्युश्चरुहोमे विनियोगः । ॐ उदीरतामवर्जुऽत्परासुऽउन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । अमुं यईयुरवृकाकृतज्ञास्ते नो वंतु
 पितरो हवेषु स्वधानमः । इति मेक्षणेन हुत्वा पितृभ्य इदं नमम । पुनश्चरुत्रयात्पूर्ववदवदाय । ॐ इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्यये
 पूर्वा सोय उपरास ईयुः । येषां धिर्वे रजस्यानि पत्तयेवाननं मुष्टुजनासु विभुस्वधानमः । पितृभ्य इदं । ॐ आहं पितृन् सुविदत्रा
 अविस्मिन्पातं च विक्रमणं च विष्णोः । वह्निपदो ये स्वधयासु तस्य भजत पितृवस्त इहा गमिष्ठाः स्वधानमः । पितृभ्य इदं । ॐ वाहि
 पदः पितर ऊत्य । वागिमावो हव्या च कृमाजुषध्वम् । त आगता च सा गंत मे नाथानः गंयोरुपो दधात स्वधानमः । पितृभ्य इदं ।
 ॐ उपहृताः पितरः सोम्यासो वाहि ज्येषु निधिषु प्रियेषु । त आगं मंतु त इह श्रुवत्वा धिनु वंतु तं वत्समान् स्वधानमः । पितृभ्य इदं ।
 ॐ आच्यजानु दक्षिणतो निषद्ये मं यज्ञमभिगृणीत विश्वे । माहिंसिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्वागः पुरुषताकरा मस्वधानमः । पितृ

भ्यइदं० । ॐ आसीनासोअरुणीनामपस्थेरुधिर्धत्तदाशुषेमर्त्याय । पुत्रेभ्यःपितरस्तस्यवस्वःप्रयच्छततइहोजेदधातस्वधानमः । पितृभ्यइदं० । ॐ येनःपूर्वेपितरःसोम्यासोनूहिरसोमपीथंवसिष्ठाः । तेभिर्यमःसरणोहवीष्यशन्नशन्निःप्रतिकाममस्तु स्वधानमः । पितृभ्यइदं० । एतैर्मत्रैरपिस्वधानमोत्तरष्टाहुतीःपूर्ववद्धुत्वापितृभ्यइदंनममेत्युद्देशत्यागौप्रत्याहुतिकुर्यात् । ततो यज्ञोपवीतीमेक्षणमनुग्रहत्यापउपस्पृश्य प्राचीनावीती हुतशिष्टचरुत्रयपरिवेषणादिसंपन्नवचनांतंकृत्वा चरुत्रयशेषं पिंडार्थमुद्धृत्यतेष्वन्नेषुनिक्षिप्यशेषनिवेदनादिविप्रविसर्जनांतंपार्वणश्राद्धवत्कृत्वा तदहरेवपितृमातामहवर्गद्वयस्यसपत्नीकस्य श्राद्धांगत्वेनतिलतर्पणंकृत्वापार्वणवन्नियमेनदिनशेषंनयेत् । आहिताग्निस्तुनिमंत्रणाद्याच्छादनांतंदक्षिणाग्निंइंधनादिहविरा सादनांतंकृत्वापूर्ववद्ब्राह्मणाननुज्ञाप्यदक्षिणाग्नाविधममुपसमाधायोदीरतामित्यादिभिरष्टाहुतीहुत्वामेक्षणानुग्रहणहोमशेषपरिवेषणादिब्राह्मणविसर्जनांतमनाहिताग्निवत्कुर्यात् । यन्मतेपिंडपितृयज्ञेऔपासनाग्नौहोमस्तेषामत्रापितेनैवहोमः । इति श्रीनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेसप्तमीश्राद्धप्रयोगः ॥

अथाष्टमीश्राद्धप्रयोगः ॥ ॥ सप्तम्यांसायमौपासनहोमानंतरमष्टम्यांवाप्रातर्होमानंतरंदेशकालौसंकीर्त्यप्राचीनावीती

१ अत्रश्राद्धांगतर्पणंदर्शवत्पूर्वमेव । अष्टकास्त्वंतएव । तदितिवचनतु अष्टम्यामेवप्रवर्तते तस्याएकाष्टकापदवाच्यत्वात् । एवमन्वष्टक्येपि । एतेनप्रयोगपारिजातादिभिरंतेयदुक्तंतदपास्तमिति सं० कौमुद्यां । २ आसनउपविश्याचम्यप्राणानायम्यतिथ्यादिस्मृत्या अष्टकाश्राद्धांगभूतंस्थाली पाकंकरिष्ये अग्निप्रज्वाल्यध्यात्वाक्रियमाणेऽष्टकाश्राद्धांगस्थालीपाकंसमाप्यविप्रसमीपेआचमनादिसर्वंकुर्यात् ।

दर्शवत्षष्ठ्यंतान् षट्सपत्नीकान् पिपतृननूद्य नित्यविधिरूपमष्टकाश्राङ्गं करिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणनिमंत्रणादि द्वितीयसंक
 ल्पांतं कृत्वौपासनाग्निं प्रज्वाल्य समिद्धयमादाय प्राणानायम्य तिथ्यादिसंकीर्त्याष्टकाश्राङ्गं होमं करिष्ये इति संकल्प्य तत्र देव
 तापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा विश्वान् देवान्सप्तवारं च रुद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि
 सद्यो यक्ष इत्यंतमुक्त्वा समिद्धयंत्रयं वाग्नावाधाय परिसमूहनादि पूर्णपात्रप्रणयनं तं कृत्वा सपवित्रशूर्पमग्नेः पश्चिमतो निधाय
 तस्मिंश्चतुरश्वतुरोमुष्टीनाहुतिसंख्यया विश्वान् देवान् ध्यात्वा तूष्णीं निरुप्य तथैव प्रोक्ष्या ब्रह्मनाद्याज्यभागांतं कृत्वा मोहोमं करिष्ये
 इति पित्रर्थं ब्राह्मणाननुज्ञाप्य कुरुष्वेति तैरुक्तश्चरोरभ्युच्चारमंत्रैर्होमं कुर्यात् । तत्र मंत्राः । अग्ने नयेति मंत्रद्वयस्यागस्त्यो विश्वे दे
 वास्त्रिष्टुप् । अष्टकाहोमे विनियोगः । ॐ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देववयुनानि विद्वान् । युयोध्यः स्मज्जुहुराणमे
 नो भूयिष्ठाते नम उक्तिं विधेम स्वाहा । विश्वेभ्यो देवभ्य इदं० । ॐ अग्ने त्वं पारयानव्यो अस्मान् स्वस्ति भिरतिदुर्गणि विश्वा ।
 पूश्च पृथ्वी बभूवुः । संवत्सरो धिपतिः प्राणदो नो होरात्रे कृणुतां दीर्घमायुः स्वाहा । विश्वेभ्यो देवभ्य इदं० । ॐ ग्रीष्मो हेमंत ऋतवः शिवानो वषाः शिवा
 अभयाः शरन्नः । संवत्सरो धिपतिः प्राणदो नो होरात्रे कृणुतां दीर्घमायुः स्वाहा । विश्वेभ्यो देवभ्य इदं० । ॐ शांता पृथिवी शिव
 मंतरिक्षं द्यो नो देव्यभयं नो अस्तु । शिवादिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युतः परिपांतु सर्वतः स्वाहा । विश्वेभ्यो देवभ्य इदं० ।
 ॐ आपो मरीचीः प्रवहंतु नो धियो धाता समुद्रो वहंतु पापम् । भूतं भविष्यदभयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माधिगुप्तः स्वाराक्षराणि स्वाहा ।
 विश्वेभ्यो देवभ्य इदं० । ॐ विश्व आदित्या वसवश्च देवारुद्रा गोतारो मरुतः स दंतु । ऊर्जं प्रजामभृतं पिबन्मानः प्रजापतिर्मयि परमे

छीदधातुस्वाहा । विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं । एतैर्मन्त्रैरेकश्रुत्यापठितैश्चतस्रआहुतीहुत्वा । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् ।
 अष्टकाहोमेविनियोगः । ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वजातानिपरितावभूव । अत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपत
 योरयीणांस्वाहा । विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं० ॥ ७ ॥ एवंसप्ताहुतीहुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषसमाप्यस्वागतोत्तयाद्यध्यशेषसमवन
 यनांतंकृत्वा ब्राह्मणसन्निधावाग्नेय्यांदिशिभुवंप्रोक्ष्यदर्शश्राद्धवत्प्रथमपात्रंन्युजंकृत्वागंधदानादिपाणिशोधनांतंकृत्वा भोज
 नार्थादन्नादन्नमुद्धृत्यघृताक्तंकृत्वापित्रर्थाब्राह्मणसमीपमुपविश्य तत्पाणिंपर्युक्ष्य तत्रप्राचीनावीती दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्थमे
 क्षणमुपस्तीर्थमेक्षणेनैवद्विवारमवद्यपात्रस्थमवत्तंचाभिघार्य सोमायपितृमतेस्वधानमइतिपाणौहुत्वा पुनःपूर्ववदादायअग्नये
 कव्यवाहनायस्वधानमइतितथैवजुहुयात् । एवंसर्वत्रजुहुयात् । ततोद्विजाःहुतमन्नंभाजनेपुनिक्षिप्याचम्यपूर्ववदुपविशेयुः ।
 ततःकर्तान्नपरिविष्यशुद्धाभिरद्भिःप्रोक्ष्यपित्रादिभ्योदर्शवत्यक्त्वा पिंडदानकालेपूर्वपश्चिमतोद्वेलेखेद्विजसमीपेकृत्वा क्रमे
 णसकृदाच्छिन्नवर्हिर्द्वेयेनास्तीर्थप्राचीनावीती शुंधंतांपितरःसपत्नीकाइत्यादिअग्न्युपस्थानवर्जैर्द्विजविसर्जनांतंसर्वदर्शश्राद्धव
 त्कृत्वा तदहरेववर्गद्वयस्यतिलतर्पणंकुर्यात् । अत्रकामकालौविश्वेदेवौ । इष्टिश्राद्धेऽक्रतुदक्षावष्टम्यांकामकालावितिशंखस्मृ
 तेः । अत्रगृह्ये श्वोभूतेऽष्टकाःपशुनास्थालीपाकेनवेतिविकल्पाभिधानेपिलोकविद्विष्टत्वात्पत्नीसंयाजानांजाघन्येवपशुनानुष्ठा
 नाभावात्पशुपक्षेप्रयोगोनोक्तः ॥ इत्यष्टमीश्राद्धविधिः ॥

अथान्वष्टक्याख्यनवमीश्राद्धप्रयोगः ॥ ॥ कर्तापूर्वेद्युःपरेद्युर्वापूर्वोक्तकालेदेशकालौसंकीर्त्य प्राचीनावीती दक्षिणा

मुखःसव्यंजान्वाच्यपितृवर्गमसपत्नीकं मातृवर्गं मातामहवर्गंचसपत्नीकंपृथंतनिर्दिश्य नित्यविधिरूपमन्वष्टकाश्राद्धं पिंड
 पितृयज्ञव्यतिरिक्तपार्वणविधानेनान्नहविपाश्वोद्यवाकरिष्येइतिसंकल्प्य निमंत्रणादिद्वितीयसंकल्पांतदंशश्राद्धवत्कृत्वा ब्रा
 ह्मणान्सन्निधाय दक्षिणाप्रवणेदेगेऔपासनाग्निविधिवत्प्रतिष्ठाप्यपरिसमुह्य प्राग्दक्षिणाग्नेःसमूलेदेर्भरंकंपयंस्त्रिवारमप्रदक्षि
 णंपरिस्तीर्य पात्रासादनार्थदर्भानास्तीर्यचरुस्थालीत्रय३शूर्प४स्फयो५लूखल६मुसल७स्रुव८ध्रुवा ९कृष्णाजिन १० सकृदाच्छि
 न्नत्रये११ध्म१२मेक्षण१३कमंडलू १४ नैकैकशआग्नेयसंस्थानासाद्यस्थाल्यांब्रीहिपूरणादितंडुलप्रक्षालनांतकृत्वा स्थालीयुतंडु
 लान्विभज्यशुद्धोदनंतिलमिश्रौदनंपायसंचश्रपयित्वा किंचिदोदनाग्रद्रवंमंडाख्यंपात्रांतरेणादायसंभृत्याग्निमतिप्रणीय तंपू
 र्ववत्परिस्तीर्य स्फयेनपित्रादिवर्गत्रयार्थं पश्चिमापचर्गलेखात्रयमुल्लिख्यप्रत्येकमभिरभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नेनैकैककालेखां
 स्तृत्वा ध्रुवायामाज्यंक्षिहवौपासनान्नेर्दक्षिणतःकुण्डेज्वासाद्य सुत्रेणाल्यमादाय चरुत्रयंप्रत्येकमभिधार्याग्नेरुदगुह्यास्यातिप्रणी
 ताग्नेःपश्चिमतोदर्भेषुक्रमेणदक्षिणसंस्थमासाद्य दधिमिश्रयवपिष्टरूपसक्तून्दधिमन्थाख्यानमधुमिश्रयवपिष्टरूपसक्तून्मधुमं
 थाख्यानपात्रद्वयेसंभृत्य दधिमंथसक्तूनौपासनेधिश्चित्याभिधार्योदगुह्यास्यपायसादक्षिणतआसाद्य अभ्यंजनांजनकशिपूप
 बर्हणानांप्रत्येकंत्रयमौपासनान्नेर्दक्षिणतआसाद्य पित्रर्थब्राह्मणानांस्वागतवचनादितृतीयनिमंत्रणांतकृत्वाध्यासादनकालेतै
 जसादीनिनवसंख्याकानिपात्राण्यासादयेत् । मातृद्वित्वेवहुत्वेवापितामहीप्रपितामहीद्वित्वेवहुत्वेवातत्तत्संख्यानितद्वर्गपा
 त्राण्यासादयेत् । देवतासंख्याकानिपात्राण्यासाद्यप्रोक्ष्योत्तानानिकृत्वा प्रतिपात्रंदर्भत्रयंनिधायजलंसंपूर्य शन्नोदेवीतिपूर्वो

केनमंत्रेणैकैकवर्गपात्रस्थंजलंसकृदनुमंत्र्य । तिलोसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः । प्रलवन्निःप्रसक्तःस्वधयापितृनिर्माल्लोका
 न्ग्रीणयाहिनःस्वधानमः । इतिमंत्रेणमातृपितामहादिरूपानूहितयथापठितपितृशब्दवताप्रतिपात्रमंत्रावृत्यातिलान्निक्षिप्यगं
 धपुष्पाणिचनिक्षिप्य पितृपात्रंसंपन्नमित्यादियथालिंगमभिमृश्य दर्शवत्पित्रादिनामगोत्रपूर्वकमुक्त्वाऽऽवाह्यार्चयित्वोपवी
 ती सर्वेषानामगोत्राण्युच्चार्यसंपादितावःस्वधाअर्घ्याइतितत्तत्पात्रंतत्तत्पुरतःक्रमेणसंस्थाप्यदर्शवत्पितृणामर्घ्यदत्त्वा मातरि
 दंतेऽर्घ्यस्वधानमोनममेत्यादिनामातृवर्गस्यदत्वामातामहवर्गस्यचदर्शवदत्त्वासर्वत्रोत्तरपात्रस्थंजलंपित्रादिपात्रेक्षित्वा तज्ज
 लेनमुखमङ्त्वा न्यग्विलपात्रकरणादिपाणिशोधनांतंकृत्वा चरुत्रयादधिमंथाच्चपात्रचतुष्टयक्रमेणहविःपृथगुद्धृत्यघृताक्तंकृ
 त्वाग्नौकरिष्यइतिपित्रर्थब्राह्मणाननुज्ञाप्यक्रियतामितितैरुक्तेतिप्रणीताग्नाविधमपसमाधाय मेक्षणमुपस्तीर्यतेनांगुष्ठपर्वमात्रं
 क्रमेणहविश्चतुष्टयस्यमध्यात्पूर्वार्धाच्चपृथक्पृथगवदाय हविश्चतुष्टयंपृथक्पृथगभिघार्यअवत्तंसकृदभिघार्य सोमायपितृमते
 स्वधानमइत्यग्नौदक्षिणदेशेहुत्वोद्देशत्यागौकृत्वा पुनःपूर्ववदक्षिणभागेहविश्चतुष्टयादवदाय अग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमइ
 तिवह्नौउत्तरभागेहुत्वोद्देशत्यागौकृत्वा यज्ञोपवीतीतूष्णींमेक्षणंग्रहृत्योपस्पृश्योभाभ्यांपाणिभ्यांपरिविष्य हुतशेषपात्रचतुष्टय
 स्यहविःसर्ववर्गत्रयद्विजभोजनपात्रेषुपरिविष्यान्रत्यागादिसंपन्नवचनांतंकृत्वा पिंडार्थमुद्धृतश्राद्धीयसर्वान्नेषुस्थालीचतुष्टय
 स्थितहविश्चतुष्टयंसर्वमधुमंथांश्चप्रक्षिप्य पुनःप्रकिरणार्थसर्वस्मादन्नादुद्धृत्यशेषंनिवेद्याद्विजैरुत्तरापोशनेहस्तप्रक्षालनेचकृते
 स्वयमाचम्यपूर्वास्तृतेषुदर्भेषु शुंधंतांपितरःशुंधंतांपितामहाःशुंधंतांप्रपितामहाःशुंधंतांपितामह्यःशुंधंतांप्रपि

तामह्यः शुंधंतासपत्नीकमातामहाःशुंधंतांसपत्नीकमातृपितामहाः इतिमंत्रैःमकृत्कमंडलुज
 लनिनयनंकृत्वा शुक्लांवराहृत्यादिदर्शश्राद्धवक्ष्यमाणवस्त्रादिदेवध्यानंकृत्वा आद्रामलकप्रमाणान्मधुमपिस्तिलयुतान्नत्रापि
 डान्कृत्वाध्रुवाज्येनाभिघार्य एतत्तडत्यादिनायथालिङ्गवर्गत्रयस्यापिंडरूपमन्नमित्युक्तिपूर्वकंपिंडनिर्घपणंकृत्वा सर्वापिंडेयुपूर्व
 संभृतमोदनाग्रद्रवंनिषिच्य करावघर्पणाद्यग्न्युपस्थानांतंकृत्वा नीरंमेदत्तपितरइतित्रिरावृत्त्यापितृगव्दानूहेनवर्गत्रयंपितृन्प्र
 त्येकंप्राथ्य मध्यमपिंडत्रयंपत्नीप्रागगयित्वापिंडोद्धासनादिविप्रविमर्जनांतदर्शश्राद्धवत्कृत्वा तदहंरवर्गत्रयस्यतिलतर्पणंकुर्या
 त् । मातृद्वित्वेपिंडदानकालेएतद्धामसन्ममातरीयज्ञदेश्रीदेअमुकगोत्रेवसुरूपेचयुत्रामत्रान्वितिपिंडदानंकृत्वाऽसन्मातृ
 भ्यांयज्ञदाश्रीदाभ्याअयंपिंडःस्वधानमोनमोनममताभ्यश्च गयायांविष्णुपदेरुद्रपदेवातमस्त्वितिवथावासनमुच्चारयेत् ।
 अभ्यंजनदानेयज्ञदेश्रीदेइत्युच्चार्याऽभ्यंजायामितितंलंक्षिपेत् । अंजनदानेऽजायामितिप्रत्येकंद्विचारमंजनंक्षिपेत् । वासो
 दानेएतद्धःपितरोवासइत्यादिनापितृगव्दानूहेन मंत्रावृत्त्यासर्वासांयासोदद्यात् । एवंपितामहीप्रपितामहीद्वित्वेपि । मातृ
 बहुत्वेपिंडदाने एतद्धोसन्मातरःयज्ञदाश्रीदारुद्रदाअमुकगोत्रावसुरूपायेचयुष्मानत्रान्वितिपिंडत्वाऽसन्मातृभ्योयज्ञदा
 श्रीदारुद्रदाभ्योऽयंपिंडःस्वधानमोनमम । गयायामितिपूर्ववत् । अभ्यंजनदानेपूर्ववन्नामान्युक्त्वाऽभ्यङ्घ्यमितितंलंक्षिपे
 त् । अंजनदानेऽङ्घ्यमित्यंजनमंत्रावृत्त्याप्रत्येकंद्विचारंक्षिपेत् । वासोदानेएतद्धःपितरइत्यादिनानूहेनसर्वासांयासोदद्यात् ।
 पितामहीप्रपितामहीवहुत्वेप्येवंकुर्यात् । सर्वपिंडदानादिपुमात्रादीनांद्वित्वेकनामत्वेचद्वित्रचनांततत्तन्नामनिर्दिश्यवहुत्वेएक

नामत्वेचबहुवचनांतं । अत्रयद्यपिसप्तम्यादितित्रयेऽश्राद्धकर्तव्यतोक्तातथापिगृह्यसूत्रेष्टमीष्वष्टकाइत्युपक्रम्यपूर्वेद्युःपितृभ्योदद्यादपरेह्युरन्वष्टक्यमितिसप्तमीनवमीश्राद्धयोरष्टमीमुपजीव्योक्तत्वात्तस्याएवसांवत्सारिकवदपराह्लाधिक्यादिसंविचार्य तदनुरोधेनसप्तमीनवमीश्राद्धपूर्वेद्युःपरेद्युश्चकार्यं नतुतयोरपराह्लाधिक्यादिकंस्वातंत्र्येणविचार्यमिति । यदिमार्गशीर्षादिचतुर्षुमासेषुमलमासःस्यात्तदाशुद्धमासएवाष्टकाःकार्याःनतुमलमासे । हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामितिचतुर्ग्रहणादित्याद्याकरतोज्ञेयम् । अष्टकाश्राद्धाकरणेप्रत्यवायउक्तःक्लृप्तपुराणे—यस्यतेप्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः । मोघास्तस्यभवंत्याशाःपरत्रैवचसर्वशःइति । एतदकरणेप्रायश्चित्तंऋग्विधाने—एभिर्द्युभिर्जपेन्मंत्रंशतवारंतुतद्दिने । अन्वष्टक्यंयदान्यूनंसंपूर्णयातिसर्वदाइति ॥ इतिश्रीनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेअन्वष्टक्यप्रयोगः ॥

अथाष्टकाविकृतिभूतोमाध्यावर्षश्राद्धप्रयोगः ॥ तच्चभाद्रपदापरपक्षेमहालयाख्येसप्तम्यादिषुत्रिष्वहःसुअष्टकावत्सर्वकुर्यादितिदृष्टिकृत् । हरदत्तस्तुतत्रैवापरपक्षेमघायुक्तायांत्रयोदश्यांसंकल्पविधानेनमाध्यावर्षाख्यंश्राद्धमित्याह ॥ इतिमाध्यावर्षप्रयोगः ॥ अथप्रतिमासमपरपक्षश्राद्धम् ॥ प्रतिकृष्णपक्षप्रतिपदाद्ययुग्ममतिथिषुपृथग्मातृश्राद्धवर्जसपत्नीकपितृमातामहवर्गद्वयस्यान्वष्टक्यवत्सुराचामवर्जसर्वकार्यम् ॥ इत्यपरपक्षश्राद्धप्रयोगः ॥ कृत्तिकादिषुकाभ्यश्राद्धंदृष्टिकारमतेनाष्टमीश्राद्धवत्सर्वकार्यं यद्वाशौनकोत्तरीत्यावृद्धिश्राद्धवत् ॥ इतिश्रीरामेश्वरभट्टसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेअष्टकाविकृतिश्राद्धप्रयोगः ॥ इत्ययंप्रयोगरत्नग्रंथःसमाप्तः ॥

अथाश्विनस्यप्रकृतिविकृतिप्रयोगपर्यासितदपर्यासिवापर्वणिपौर्णमासस्थालीपाकाश्वयुज्याग्रयणानांतत्रेणप्रयोगः ॥ पूर्वोक्तकालेआभ्युदयिकश्राद्धंकृत्वादेशकालौसंकीर्त्यममोपात्तदुरितक्षयद्वाराश्रीपरमे० ममस्त्रीपुत्रादिसहितस्यन्यूनोपापेक्षितंविषयसंपूर्णतापूर्णानिवसानसिद्धिद्वाराश्रीप० तथाममरोगजरानिचृत्तिश्रीयगोन्नप्राप्तिद्वाराश्री० धनित्यविधिरूपपौर्णमामस्यालीपाकाश्वयुजीकर्मत्रीह्याग्रयणश्यामाकाग्रयणानिचतंत्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्य० अन्वाधानेचक्षुष्यंतमुक्त्वाऽन्नप्रधानंअग्निअग्नीपोमौचरुद्रव्येण पशुपतिंचरुद्रव्येण पृपातंकंपृपातकद्रव्येण इंद्राग्नीविश्वान्देवान्नवानेन सोमंनूतनश्यामाकचरुणाद्यावापृथिव्यैनवानेन शेषेणेत्यादि । पात्रासादनकालेस्थालीत्रयंनिर्वापप्रकृतिदेवताभ्यानिरुह्य ततःपशुपतयेनिरुह्य अश्व्युक्तवाससापवित्रलेपंनिमृज्य तस्मिन्नेवशूर्पंगरावादिनिधाय इंद्राग्निभ्यांविश्वेभ्योदेवेभ्यश्चतूष्णीद्विश्चतुरोमुष्टीन्नूतनतंडुलान्निरुह्य पवित्रलेपंनिमृज्य शूर्पेस्थापितपात्रांतरेसोमायत्वेतिसोमायनूतनश्यामाकतंडुलान्निरुह्य पवित्रलेपंनिमृज्य पूर्वस्मिन्शरावेद्यावापृथिवीभ्यातूष्णींनूतनतंडुलान्निरुह्य तथैवप्रोक्षणादिआज्यभागांतंकुर्यात् । ततोहविषोद्धारणादिप्रकृतियागं (अश्व्यग्नीयोमयागं) निर्वर्त्यसुतादिभिरन्वारब्धः पशुपतिपूर्वपृपातकयागंकृत्वा निमृज्यान्वारब्धःनूतनचरुमयदाय सजूर्कं० इंद्रा० सजूर्कं० विश्वे० दर्वोनिमृज्यसोमायस्वाहेतिश्यामाकचरुंहत्वा आग्रयणचर्वाद्द्वयोरेकदेशंपात्रातरेकृत्वा तत्सव्येपाणौकृत्वाप्रजापतये० इतिदक्षिणेनाभिमुक्ष्य भद्रान्न० द इति प्राक्ष्यद्विराचम्य तत्रस्थएवअमोसि० इंद्रेतिनाभि

१ स्वसनैवौवातानुपवेक्ष्येतिप्रयोगरत्ने । जुहुयुरितिवहुवचनात् ।

मालभेत । ततोमध्यमहविःशेषममंत्रकंपत्नींप्राशयेत् । ततःकर्ताइध्मसंनहनहोमादिकर्मशेषंसमापयेत् । इतिसंस्कारकौ
मुद्यांतंत्रप्रयोगः ॥ ॥ यदातुआश्विनपौर्णमास्यांक्रियेततदाएककपालत्वात् आश्वयुजीकर्मणास्यसमानतंत्रताभवति ।
यदाशेषपर्वणिक्रियेततदाप्रकृतिस्थालीपाकेनापिसमानतंत्रताबोद्ध्या । तदेतद्वृत्तिकृता एकवहिरिध्माज्यस्येतिसूत्रेस्पष्टीकृतं ।
यद्यप्यत्र—सहैवश्रपयेदन्ननास्तिव्युद्धरणंतथा । आदिष्टहोममंत्रेणसर्वत्रैवप्रदीयतामितिअष्टकाप्रकरणेकारिकयाव्युद्धरणा
भिमर्शने नप्राप्तुतस्तथापि मध्यमंतुहविःशेषंपत्नीप्राश्नात्यमंत्रकमितिकारिकायाः पत्नीतुमध्यमिहनिःशेषंप्राश्नातितूष्णीमिति
वृत्तेः हुतशिष्टादेकदेशंकस्मिंश्चित्पात्रेगृहीत्वासव्येपाणौकरोतीत्यादिनाभ्यालंभनांतमुक्त्वापत्नीतुनवान्नवैश्वदेवशेषंप्राश्ना
तिइतिजयंताच्च वैश्वदेवावशिष्टंतुपत्नीप्राश्नात्यमंत्रकमितिशौनकोक्तेःतत्रविभागादिकर्तव्यमेवेतिममप्रतिभातीति संस्करा
कौमुदीस्थोविषयसंग्रहः ॥ ॥ ॥

स्फ्यंउलूखलंमुसलंसुवंध्रुवांकृष्णजिनंसकृदाच्छिन्नंत्रहिःइधमंमेक्षणंकमंडलुमिति । सकृदाच्छिन्नंत्रहिःसमूलंप्रशस्तं । तंडुल
निर्वापेकृष्णजिनोल्खलमुसलशूर्पाणांनिवृत्तिरितिचंद्रचूडीये । अनाहिताग्निपिंडपितृयज्ञेतुचर्वाद्यासादनहोमातिरिक्तसर्वद
क्षिणाग्निकार्यंऔपासनेकुर्यात् । पात्राण्युत्तानानिकृत्वातूष्णींप्रोक्ष्यशूर्पेस्थालींप्रगृह्यदक्षिणाग्नेर्दक्षिणतोवस्थितस्यप्रागीषस्यग्री
हिमच्छकटस्यदक्षिणार्धेआरुह्यसव्यंजान्वाच्यपितृन्ध्यायन्नेकपवित्रांतर्हितांस्थालीनीचामुष्टिनाविषमसंख्यमुष्टिभिर्ग्रीहिभिः
पूरयेत् पितृभ्योनिर्वपामीति । तूष्णींवा । एवंग्रीहिभिःपूरयित्वास्थालीमुखंसमीकुर्वन्नुपरिराशीभूतान्हस्तेननिःसार्यशूर्पेप
तितान्छकटेप्रास्येत् । शकटाभावेदक्षिणाग्नेषुकुशेषुस्फ्यंनिधायोपरिष्टाद्ग्रीहीन्पात्र्यांपुरस्ताच्छूर्पेस्थालींनिधायपूरयेदिति
विशेषः । शकटादत्ररुह्यस्थालीस्थान्ग्रीहीन्सकृदुत्पूयसकृत्प्रोक्ष्यदक्षिणाग्नेर्दक्षिणतःप्रत्यगुदग्ग्रीवेकृष्णजिनउलूखलंनिधाय
दक्षिणाप्राचीतिष्ठंतीपत्नीसकृदवहन्याद्यथाफलीकृताइवभवन्ति । ततःशूर्पेणतुषानपोह्यसतुषवितुषाणांपृथक्करणरूपंविवेचनं
नकुर्यात् । पत्न्याअसंभवेयजमानएवतिष्ठन्नवधातादिकुर्यात् । यजमानोवहतान्सकृत्प्रक्षाल्यदक्षिणाग्नौस्थालीमधिश्रित्य
पवित्रवत्यांस्थाल्यामपआनीयतंडुलानोप्यमेक्षणेनप्रसव्यंपर्यालोडयन्जीवतंडुलंश्रपयेत् । शृतकल्पेचरौअनाहिताग्नेःकेवल
पिंडपितृयज्ञेऽतिप्रणयनंप्राग्वत् । तस्यप्रज्वलनंपरिसमूहः परित्तः पर्युक्षणंचउभयोरग्न्योरंतरालेसव्योत्तराभ्यांपाणिभ्यांगृही
तेनस्फ्येनएकप्रयत्नेनलेखामुल्लिखेत् । अपहताअसुरारक्षांसिवेदिषदः । व्यतिपंगेतुमातामहत्रयसत्वेलेखाद्वयं । स्फ्याभावे
कुशैरुल्लिख्यकुशानुदङ्गिःक्षिपेत् । लेखामभ्युक्ष्यसकृदाच्छिन्नेनवर्हिषासकृदवस्तीर्यक्चित्पात्रेआज्यंनवनीतंवाविलाप्यनवनी

तंचेदेकपवित्रेणतूष्णींसकृदुत्पूयउभयोरन्यतरद्भुवायांनिपिच्यदक्षिणतोदक्षिणामेनिधायस्रुवंसंमृज्यस्रुवगृहीतेनतेनस्थाली
पाकमभिघार्योदगुद्धास्यपुनरभिघार्यदक्षिणामेःपश्चादासादयेत् । अनाहिताग्निस्त्वतिप्रणीतस्यपश्चात् । यस्यपश्चाच्चरुःसादित
स्तस्यदक्षिणतःअंजनाभ्यंजनकशिपूपचर्हणानिवासस्तदर्थद्रव्याणिवासादयेत् । अग्निमभ्यर्च्यप्राचीनावीतीअभिघारितमिध्मं
पितृतीर्थेनतूष्णीदक्षिणाम्नावुपसमाधायकांस्यमयेपात्रेचरुमुद्धृत्यदक्षिणंजान्वाच्यवामहस्तगृहीतेमेक्षणेस्रुवेणोपस्तीर्यदक्षिणेन
मेक्षणमादायेतेनचरोरुत्तरभागाद्विस्त्रिवाचदायगृहीत्वावामेनमेक्षणंधारयन्स्रुवेणपात्रस्थमवत्तंचाभिघार्यमेक्षणंदक्षिणेनादा
यपराचीनपाणिरम्नावुत्तरभागेजुहुयात् । सोमायपितृमतेस्वधानमः । सोमायपितृमतइदंनमम । एवमेवपुनरवदाय । अग्नये
कव्यवाहनायस्वधानमः । अग्नयेकव्यवाहनायेदंनममेतिपूर्वाहुतेराग्नेय्यांहुत्वायज्ञोपवीती मेक्षणमग्नावनुग्रहत्यजलंस्पृगेत् ।
ततःफलीकरणान्पवित्रंचानुग्रहरेदितिमानवे । अथवाइध्माधानाद्येतदंत्यज्ञोपवीत्येवकुर्यात् । तत्रअग्नयेकव्यवाहनायस्वा
हेतिदक्षिणभागेहुत्वासोमायपितृमतेस्वाहेत्युत्तरभागेहोमः । मेक्षणमनुग्रहत्यापउपस्पृश्यहोमावशिष्टंस्थालीस्थंचचरुमेकीकृ
त्यावघ्राणार्थंकिंचिदवशेष्यशिष्टेनचरुणाकृतान्यथोत्तरंस्थूलान्पिडान्ध्रवाज्येनसर्वेणाभिघार्यप्राचीनावीतीसकृदाच्छिन्नास्तृ
तायांलेखायामदौमध्येतेचेत्येवंत्रिषुपिंडदेशेषुशुंधंतांपितरः शुंधंतापितामहाः शुंधंताप्रपितामहाः इतिमंत्रैःपितृतीर्थे
नकमंडलुजलंनिनीय तेषुपिडान्सव्यान्वारवधपराचीनपाणिनादद्यात् । एतत्तेअस्मत्पितःगोत्रशर्मन्वसुरूपयेचत्वामत्रानुते
भ्यश्चस्वधानमइतिप्रथमेस्थानेपिंडंदत्वा तस्मात्स्थूलंपिंडंद्वितीयेस्थानेदद्यात् एतत्तेस्मत्पितामहगोत्रशर्मन्रूपयेच० ।

स्थूलतरं पिंडं तृतीयस्थाने एतत्तेसत्प्रपितामहगोत्रशर्मन् आदित्यरूपयेच० । आस्तीर्णदर्भमूलेषु पाणिनिमृज्य । अत्रापितरो
मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वं । इति पिंडान्सकृदनुमंत्र्य सव्यावृदावृत्योदङ्मुखो दक्षिणाग्निमीक्षमाणो यथा गत्तया यतप्राणः
प्रत्यावृत्यामीमदंतपितरो यथाभागमावृषायीषत । इति पुनरनुमंत्र्य यज्ञोपवीती चरोः प्राणभक्षं भक्षयेत् । हस्तं प्रक्षाल्या च म्यप्राची
नावीती शुंधंतामित्याद्यैः पूर्ववत्पुनः कर्मण्डलुजलपिंडेषु निनीय दर्भेण पूर्वोपकल्पितमभ्यंजनं दद्यात् । संवोधनं । रूपाभ्यंक्ष्व ।
त्रिभिर्दर्भपिंजूलैरंजनमादाय पिंडेषु तल्लेपं निमृजेत् । संवोधनं । रूपांक्ष्व । अथ वस्त्रं तदलाभे निष्क्रयं गंधाक्तानि सूत्राणि प्रतिपि
डं त्रीणि ऊर्णा पुंजं वा यज्ञोपवीतं वा पिंडसमीपे दद्यात् । पंचाशद्वर्षताया ऊर्ध्वस्वल्लोमप्रकोष्ठस्थं हृदयस्थं वा । एतद्वः पितरो वा सो
मानो तोन्यत्पितरो युग्ध्वं । पितर इमेवः कशिपू पवर्हणे इति कशिपू पवर्हणे निवेद्य । पितर इदं वोर्ध्वं स्वधा इत्यर्घ्यं निवेद्य ।
पितर० अयं वो गंधः स्वधा इत्यादिभिर्गंधपुष्पधूपदीपान्निवेद्य उपहारादिचयथा संभवं निवेद्या धैरानुपतिष्ठेत् । नमो वः पि
तर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय । स्वधा वः पित
रो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवा वो जीवंत इह संतः स्याम । मनो न्वाहुवामहे० ऋ० ३ दक्षिणां दिशं ग
च्छन् पिंडस्थान् पिपतृन् स्वलोकगमनार्थं प्रस्थापयेत् । परेत न पितरः० । यज्ञोपवीती दक्षिणाग्निं प्रत्यागच्छेत् । अग्नेतमद्याश्वं न
स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदि स्पृशं । ऋद्ध्या मात ओहैः । ऋक् ॥ १ ॥ गार्हपत्यं प्रत्यागच्छेत् । यदं तरिक्षं पृथिवी मुत द्यां यन्मातरं पितरं
वालि० नसं । गृह्ये त्वस्य मंत्रस्य गार्हपत्यपदरहितस्य जपमात्रं । प्राचीना वीती । पिंडान्नमस्कृत्य । यज्ञोपवीती मध्यमं पिंडं

वीरमेदत्तपितरः इत्यादायपत्यैप्रयच्छन्प्रेष्येत् पिंडं प्रशान इति । पत्नीपिंडमादायग्राश्रीयात् । आद्यत्तपितरोगर्भकुमारंपुष्क
 रस्त्रजं । यथायमरपाअसत् । पत्याएवमंत्रपाठः । पत्नीत्रहुत्वेविभज्यसर्वाभ्यःप्रयच्छेदितिरुद्रदत्तः । कर्ताग्राचीनावीती ।
 अस्वितरावतिप्रणीताग्नौवाजुहुयाद्भवेवाब्राह्मणायवादद्यादथयज्ञोपवीतीयज्ञपात्राणिप्रोक्ष्यद्वित्रदुत्सृज्येदुद्रिक्तेतृणंद्वितीयंकु
 र्यात् । चरुस्थालीशूर्पे । स्फ्योलूखले । मुसलक्षुवौ । ध्रुवाकृष्णाजिने । कमंडलुतृणेचोद्वासयामि । पक्षांतरेतु । चरुस्था
 लीस्फ्यौ । सुवध्रुवे । कमंडलुतृणेचेतिप्रयोगः । गृह्येतुजपांतदक्षिणामुखउपविश्यविमानस्थान्पितृन्पश्यन्मंद्रमध्योच्चस्वरै
 र्याचेत् । वीरंमे० ३ पिंडान्नमस्कृत्यपत्यापुत्रकामत्वेपूर्ववत्पिंडंप्राशयेत् । अन्यथेतरपिंडवत्प्रतिपत्तिरितिविशेषः । ततः
 सकृदाच्छिन्नान्यग्नावादध्यादिति शतपथश्रुतौ । अतिप्रणीतमग्निं अभून्नोदूतइतिमंत्रेणान्नौप्रक्षिपेदितित्रसूत्रांतरेपुचद
 श्यते । आभिर्गीर्भि० इदंविष्णु० भूर्भुवःस्वःइतिजपित्वाचम्यकर्मसमर्पणं । अनेनपितृयज्ञेनप्रीयतांभगवानिह । मयाभ
 त्त्याकृतंसर्वतत्सद्ब्रह्मापणंभवेत् ॥ ॥ प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मदिनात्पूर्वेषुःप्रातःश्रवणाकर्मसर्पवलयंगत्वेनमातृकापूज
 अथश्रवणाकर्मसर्पवलिप्रयोगौ ॥ ॥ तत्राद्यादयःप्रीयतां श्रवणाकर्मणेश्वस्तिइतिविशेषः ।
 नपूर्वकंवृद्धिश्राद्धं कृत्वा श्रवणाकर्मदिनेपूर्वाह्नेस्वस्तिवाचनंकुर्यात् । तत्राद्यादयःप्रीयतां तासांप्रस्थमान्नाःपृथक्कृ
 तदंतेदिवैववितुषाणांयवानांतदभावेव्रीहीणांलौकिकाग्नौभर्जनेनग्रस्थद्वयाधिकपरिमाणानाःकृत्वा तासांप्रस्थमान्नाःपृथक्कृ
 त्वावशिष्टाभिःपिष्टरूपान्सक्तून्कृत्वा तैर्नवंकलशंपूरयित्वा तंकलशंवैकंकर्तौर्दर्वोचवलिहरणींनवेशिक्येनिधायैतच्छिक्यंक्वापि

निवेशयेत् । पृथक्कृताः प्रस्थमात्राधानाः पात्रद्वये साम्येन विभज्य लौकिकेन सर्पिषा र्धा अनक्ति । स्वगृहादभ्यगाराद्वा प्राच्याशु
चिदेशं वल्यर्थं परिगृहीयात् इह करिष्यामि इति । एतावदहनि कार्यम् । श्रवणाकर्म सर्पवलं च भुक्त्वा पिकेचित् कुर्वति ।
युक्तं तूपवासिनैव कार्यं वितिभट्टाः ॥ सायं होमं कृत्वा देशकालकीर्तनांते ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं श्रव
णाकर्म करिष्ये इति संकल्प्याग्निं साहसनामाय मिति विभाव्य ध्यात्वान्वाधानं । आज्यभागदेवते आज्येनेत्यंते अग्निं चतुश्चरुणा
अच्युतं भौमं पुरोडाशेन अग्निमाशयाज्येन वाजिनोधानाभिः अग्निं स्विष्टकृतमित्यादि । पात्रासादने चरुस्थाल्यासहकपालं
शरावत्रयं प्रोक्षणपात्रं च । दर्वांस्त्रिवौ । चमसाज्यपात्रे । शूर्पकृष्णाजिने । इध्मावर्हिणी । उलूखलमुसले । दृषदुपले ।
मेक्षणापिष्टोद्वपन्यौ । शम्योपवेधौ । वेदमदंतीपात्रे चेति । शूर्पद्वयस्य वासादनं । प्रोक्षणीसंस्कारादिपूर्णपात्रनिधानांते शूर्पे चतु
रोमुष्टीन्निरुप्य शूर्पातिरे चतथैव निरुप्य पुरोडाशपर्यासान्वोप्य निर्वापसंख्यया प्रोक्ष्य क्रमेण पृथगवहत्य प्रक्षालयेत् । एकस्मि
न्नेव निर्वापे तु सहैवावहत्य प्रक्षाल्य चरुपुरोडाशार्थान्विभज्य कृष्णाजिने उदीचीनकुंवांशम्यानि धाय तत्प्राग्भागे दृषदि पुरोडा
शीयांश्चतुर्वारमध्युप्योपलां प्राचीं कर्षयित्वा पुनः प्रतीचीमाकृष्य मध्यदेशे दक्षिणत उत्तरतश्चतिरश्चीमाकृष्य पुनः संततं पिष्ट्वा त
तः प्राच्यां समाप्य कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कंधावेक्ष्य शिष्टांस्तुलान्पत्न्यापेयेत् । अग्नौ दक्षिणपार्श्वे सोदकां स्थालीमधि श्रित्यो
पवेपमादाय तूष्णीमभिमन्त्र्य तेनाग्नेः प्रत्यं चावंगारौ पृथक्कृत्य तयोरेकं वायव्यां दिशि निरस्याप उपस्पृश्य द्वितीयमग्नेरुत्तरपार्श्वे च

१ अत्राग्निः साहसनामा । प्रायश्चित्ते विटश्चैव पाकयज्ञे पुसाहस इति संग्रहादिति रामकल्पद्रुमः ।

स्थाप्यतस्मिन्कपालमुपधाय तत्रान्यमंगारं निक्षिप्य वेदेन कपालं गारान्निधाय मदंतीपात्रे पिष्टे सेकार्थं मापस्तापयेत् । पिष्टो द्वयनीं
 पुनः प्रक्षाल्य निष्टपनेन शुष्कायामग्नेः पश्चान्निहितायां तस्यांतिरः पवित्रं कृष्णाजिनात्पिष्टानि चतुर्वारं समोग्य वाग्यतः पिष्टानि त्रि
 रूतपूथस्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य पिष्टेज्वानीय पिष्टानि पक्त्वा अपक्त्वा वामदंतीपात्रस्थानि स्त्राभिः पिष्टान्यनुपरिह्ना
 व्य मेक्षणेन संमिश्रय पिंडं कृत्वा वेदेन कपालादंगारानपो ह्यस्थाल्यां तंडुलानोप्य पुरोडाशं कपाले निधाय प्रथयन्न तुंगमनपूपाकृतिं
 कूर्माकारमश्वशफमात्रं कृत्वा हि स्त्वचं ग्राहयेत् यथा पुरोडाशात्कपालेऽपो न क्षरति । ततस्ते पवित्रे आज्यपात्रे निधायेत्यादि ।
 आज्येन सह धानाचरु पुरोडाशान्पथं निष्कृत्वोल्मुकं निरस्याप उपस्पृश्य पुरोडाशमुल्मुकैः प्रताप्य दभैस्तृणादिभिर्वा भिज्वल्य वाचं
 विसृज्य वेदेन पुरोडाशे सांगारं भस्म प्रक्षिपेद्यथा सुशृतो भवेत् । आज्योद्भासनादि चर्वसादनांते वेदेन पुरोडाशदंगारानपो ह्यभि
 धार्या शयपात्र उपस्तीर्या पर्यावर्तयन् पुरोडाशमुद्भास्य वेदेन भस्म प्रमृज्या शयपात्रे निधाय कपालं प्रत्यज्य पुरोडाशमनक्ति । विच्छेदं
 निकर्षचाकुर्वन्नुपरिष्ठात्सर्वमभ्यज्य स्रुवेण हस्तेनाधस्तादभ्यज्य लौकिकेनाज्येन पूरयित्वा निमग्नं प्रकटपृष्ठं वा कृत्वा इत्याज्ययोर्मध्ये
 ननीत्वा वर्हिष्यासाद्य अक्ताधाना अन्नावधि श्रित्याभिधारणाद्या सादनांतं कुर्यात् । एवमनक्ता अधिश्रयणवर्जमासाद्याभ्यर्च्य
 नाद्याज्यभागांते उद्धृताच्चरोरवदानधर्मेणावदाय जुहुयात् । अग्नेन येत्यादि चतुर्णामैत्रावरुणिरगस्त्यस्त्रिष्टुवन्निः श्रवणाकर्म
 प्रधानहोमे वि० । ॐ अग्नेन य सुपथा० ऋक् १ अग्नय इदं नमम । एवमग्नेपि । ॐ अग्ने त्वं पारयान० अग्नय इदं० २ ॐ अग्ने
 त्वमस्मद्युयोध्यमीवा० अग्नय इदं० ३ ॐ पाहिनो अग्ने० अग्नय इदं० ४ चतुर्भिर्ऋगंते होमः । सव्यपाणिना दक्षिणपाणाबुप

स्तीर्यकृत्स्नपुरोडाशंनिधायाशयाज्यात्सकृद्विर्वावदायाभिधार्यजुहुयात् । ॐ अच्युतायभौमायस्वाहा अच्युतायभौमायेदं० ।
 अपर्यावर्तयन्नृजुं प्रतिष्ठितं हुत्वा सुवेणाशयाज्येन पुरोडाशस्योपरिजुहुयात् । मानो अग्न इत्यादेर्मेत्रावरुणिरगस्त्यस्त्रिष्टुवग्निः श्रव
 णाकर्मप्रधानहोमेवि० । ॐ मानो अग्नेवसृजो अघाया० ऋक् १ अग्नय इदं० । सर्वाशयाज्यहोमस्तु शौनकविरुद्धः । स्वांजला
 वन्येनोपस्तरणंकारयित्वा अक्ताधानामुष्टिना द्विस्त्रिर्वावोप्यपात्रस्थमवत्तं चाभिधार्याजलिवामपार्श्वेन जुहुयात् । शंनो भवंतु वा
 जिंन इत्यादेर्मेत्रावरुणिर्वसिष्ठस्त्रिष्टुब्वाजिनः । श्रवणाकर्मप्रधानहोमेवि० । ॐ शंनो भवंतु वाजिनो हवेषु० ऋक् १ वाजि
 भ्य इदं० । अनक्ताधानाः सर्वाः पुत्रादिभ्यो दत्वा च रोर्धानाभ्यश्च सौविष्टकृतं हुत्वा दक्षिणां तं समाप्य कपालं विमुच्य संख्यायोद्वा
 स्य आभिर्गीर्भिरित्यादि ॥ ॥ इति श्रवणाकर्म ॥

ततः सर्पवलिः ॥ ॥ देशकालकीर्तनांते ममोपात्तदुरितक्षयद्वाराममसपरिवारस्य संभावितसर्पवाधानिवृत्तिद्वारा श्रीप
 रमेश्वरप्रीत्यर्थं सर्पवलिकरिष्ये । शिवयस्थकलशात्सक्तूनां दर्वापूरयित्वा दायगृहादग्न्यगाराद्वा प्रागुपनिष्क्रम्य पूर्वगृहीतेशुचौ
 देशे पोवनीय । सर्पवलिमंत्राणां गौतमो वामदेवो यजुः सर्पाः होमादौ विनियोगः । ॐ सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा । इति प्राङ्मुखो हु
 त्वानमस्करोति । ॐ ये सर्पाः पार्थिवाय आंतरिक्षायै दिव्यायै दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमाहर्षतेभ्य इमं बलिमुपाकरोमि । बलिं प्रदक्षि
 णं परीत्य पश्चाद्बलेरुपविश्य । ॐ सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणामधिपतिरस्यन्नेन मनुष्यांस्त्रायसे पूपेन सर्पान्यज्ञेन देवांस्त्वयि मांसं तं त्व
 यिसंतः सर्पा माहिं सिषुर्ध्रुवांते परिदामि । इति जपित्वा ज्येष्ठानुक्रमेण पुत्रादीनां परिदानं कुर्यात् । ध्रुवमहादेवशर्माणं तेपरिददा

मि । पुत्राणामंते ध्रुवसावित्रीदेवीतिपरिददामि इत्यप्रत्तांदुहितरं । तासामंते ध्रुवपार्श्वतीदेवीतिपरिददामि इतिभार्थो । ध्रुवमांतेपरिददामि इत्यात्मानमं । ततः अन्यःकर्तोचेन्मांपदस्थानेयजमाननामद्वितीयांतंवदेत् । एतत्पर्यंतंचलेःकर्तुंश्चमध्ये केनापिव्यवधानंनकार्यं । परेद्युःप्रातःकालमारभ्यैवमेव । सपदेवजनेभ्यःस्वाहेतिसायंप्रातर्त्रिलिहरेदाप्रत्यचरोहणात् । नात्रनमस्कारादि । प्रत्यहंचलिदानाशक्तौश्रावणीप्रतिपदमारभ्ययस्मिन्नहनिप्रत्यचरोहणंक्रियतेतस्मादर्वाचीनानिदिनानि ह्रासवृद्धिभ्यांप्रसंख्यायतेयुयावंतःप्रातःसायंकालास्तावतोवलीस्तदैवदत्त्वा आभिर्गोभिरित्यादि ॥ इतिसर्पवलिः ॥

अथाश्वयुजीकर्मप्रयोगः ॥ ॥ प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मवद्धृद्धिश्राद्धंकृत्वामृदंतरेणगृहमुपलिप्यतृणैराच्छाद्यवितानचंध नादिनागृहमलंकृत्यभुवंसमीकुर्यात् । परेद्युःसर्वेगृह्याःकृताभ्यंगस्नानाधौतशुक्लांबरधराभवेयुः । कर्ताप्रातर्होमांतेस्वस्ति वाचनंकुर्यात् । तत्र पशुपतिःप्रीयतामितिविशेषः । ततोदेशकालकीर्तनांते ममपत्नीपुत्रादिसहितस्योपात्तदुरितक्षयपूर्वक न्यूनोपेक्षितविषयसंपूर्णतापूर्णानुपसादनसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंआश्वयुजीकर्मकरिष्ये । अग्निसाहसनामायमितिवि भाव्यध्यानादि । आज्यभागदेवतेआज्येनेत्यंते पशुपतिंशिवंशंकरंपृपातंकंप्रधानदेवतांचरुणा पृपातंकंप्रधानदेवतांपृपातंकेन अग्निस्विष्टकृतमित्यादि । चरुस्थाल्यासहपृपातकस्थाल्यासादनं । समंत्रकेनिर्वापप्रोक्षणे पशुपतयेत्वाजुष्टंनिर्वपामीत्यादि । चरुश्रपणांतेआसादितपात्रेपयोनिषिच्यतत्राज्यंनिषिंचेत् । चरुपृपातकाभ्यांसहाज्यस्यपर्यन्तिकरणम् । चरोरुत्तरतःपृपात कमासाद्याज्यभागांतेचरुमवदायजुहुयात् । पशुपतयइत्यादिसंत्रयोगौतमोत्रामदेवोयजुःपशुपतिःपृपातकश्च आश्वयुजी

कर्मप्रधानहोमेवि० । ॐ पशुपतयेशिवायशंकरायपृषातकायस्वाहा पशुपतयेशिवायशंकरायपृषातकायेदं० । एतद्धोमकाले पुत्रादयःकर्तारमन्वारभेरनृतत्समीपेवावसीरन् । ततोयजमानाजलावन्यःकश्चिदुपस्तीर्यस्रुवेणपृषातकं द्विस्त्रिर्वावदायाभिधारयेत् । यजमानोजुहुयात् । ॐ ऊर्नमेपूर्यतापूर्णमेमोपसदत्पृषातकायस्वाहा पृषातकायेदं० । स्विष्टकृदर्थमुपस्तीर्यचरो हस्तेनपृषातकस्यस्रुवेणोत्तरार्धादवदायद्विरभिघार्थसौविष्टकृतादिहोमशेषसमाप्य आभिर्गीर्भिरित्यादि ॥ इत्याश्वयुजीकर्म ॥

अथाग्रयणप्रयोगः ॥ ॥ प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मवद्धृद्धिश्राद्धंस्वस्तिवाचनंचकुर्यात् । तत्रैद्राग्यादयःप्रीयंतामिति विशेषः । ततोदेशकालकीर्तनांते ममोपात्तदुरितक्षयपूर्वकजरारोगनिवृत्तिश्रीयशोन्नप्र्राप्तिनवधान्यप्राशनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंआग्रयणंकरिष्ये इतिसंकल्प्याग्निंसाहसनामायमिति विभाव्यध्यानादि । आज्यभागदेवतेआज्येनेत्यंते इन्द्राग्नी १ विश्वान्देवान् २ द्यावापृथिव्यौ ३ एताःप्रधानदेवताश्चरुणा अग्निंस्विष्टकृतमित्यादि । तूष्णींद्वादशमुष्टीन्निरूप्यतथैवप्रोक्षणादि । आज्यभागांतेविभागाभिमर्शवकृत्वैवावदानधर्मेणहोमः । आग्रयणहोममंत्राणांगौतमोवामदेवोयजुरिन्द्राग्नीविश्वेदेवाद्यावापृथिवीच । आग्रयणप्रधानहोमेवि० । ॐ सजूर्ऋतुभिःसजूर्विधाभिःसजूरिन्द्राग्निभ्यांस्वाहा इन्द्राग्निभ्यामिदं० १ । ॐ सजूर्ऋतुभिःसजूर्विधाभिःसजूर्विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा । विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं० २ । ॐ सजूर्ऋतुभिःसजूर्विधाभिःसजूर्द्यावापृथिवीभ्यांस्वाहा । द्यावापृथिवीभ्यामिदं० ३ । उत्तरार्धात्सकृदवदायस्विष्टकृद्धोमादि । चरुशेषवर्जहविरुच्छिष्टं दक्षिणा । कर्मसमाप्तौवैश्वदेवंनवान्नेनकृत्वा आग्रयणशेषं वैश्वदेवशेषंचैकीकृत्य तत्पात्रंसव्यहस्तेनि

धायदक्षिणहस्तेनतदन्नमभिमृजेत् । प्रजापतयेतरेत्यादेर्गोतमोवागदेनोयत्रुग्गं । अभिमर्शेति० । ॐ प्रजापतयेन्याग्रः
 ह्यमिमह्यंश्रियेमह्यंयज्ञनेमत्प्रमन्नायाय । भद्रान्नइत्यादिद्वयोर्गोतमोवागदेनस्त्रिष्टुप्पितुः । प्राग्नेनाल्भनेचनि० । ॐ भद्रा
 मनस्थानएवनाभिमालभेत । ॐ अमोसिप्राणतइतंत्रवीम्यमोनिन्र्वानमिप्रविष्टः । नमोगंरोगमपनुग्रगरीगदमामगंधि
 मामृधामइंद्र । अपउपस्पृश्यआभिर्गीभिरिलादि । इत्यायवणप्रयोगः ॥
 जथाश्वयुजीकर्मप्रयणयोरेकदिनेप्राप्तौमहप्रयोगः ॥
 नादिस्वस्तिवानांतंकृत्वादेगकालकीर्तनात् । प्रथमप्रयोगेश्रृणारुमंचदृष्टिश्रान्तनेउगलेपनवितानचंध
 पसादनसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंआश्वयुजीकर्म, समोपात्तदुरितक्षयपूर्वकन्यूनपेक्षितविषयमंपूर्णतापूर्वानु
 शनाधिकारसिद्धिद्वाराश्रीपर०र्थंआयवणंचकरिष्ये । अग्निसाहसनामायमितिनिभाव्यध्यानं । आश्वयुजीकर्मप्रयणदोमे
 देवतापरि० भागदेवतेआज्येन । पशुपतिंशिवंशंकरंपृयातकंप्रधानदेवतांचरुणा १ पृयातकंप्रधानदेवतांपृयातकेन २ इंद्रा
 मी ३ विश्वान्देवान् ४ द्यावापृथिवी ५ एताःप्रधानदेवताश्चरुणा अग्निंस्विष्टकृतमित्यादि । पात्रामादनेचरुस्थालीद्वयंपृ
 पातकस्थालीप्रोक्षणपात्रंच । दर्वीभुवावित्यादि । अर्पद्वयंकृणालिनंच । निर्वपे पशुपतयेत्वाजुष्टं
 निर्वपामिइतिजीर्णान्निरुष्य पृपातकस्थाल्यांपयोनिषिच्य तत्राज्यमानीच अर्गांतरेनवानांद्वादशमुष्टींस्नूग्णांनिरुष्यनिर्वा

पवज्जीर्णान्निवांश्चोक्ष्य पर्यायेणावघातादिकृत्वा चरुद्वयंश्रपयेत् । आज्यंनिरुप्यहविस्त्रयेणसहपर्यग्निकरणादि । जीर्णच
रोरासादनांते तत्प्राक्पृषातकंमासाद्यनवचरोरभिधारणादि । आज्यभागांतेसुतादिभिरन्वारब्धःस्वसन्निधौतानुपवेक्ष्यवा
जीर्णचरुमवदायजुहुयात् । ॐ पशुपतयेशिवायशंकरायपृषातकायस्वाहा । पशुपतयेशिवायशंकरायपृषातकायेदं० । ततो
यजमानांजलावन्यउपस्तीर्य सुवेणपृषातकंद्विस्त्रिवावदायाभिधारयेत् । यजमानोजुहुयात् । ॐ ऊनंमेपूर्यतांपूर्णंमेमोपस
दत्पृषातकायस्वाहा । पृषातकायेदं० । ततो नवचरोरवदायावदाय सजूरित्यादिमंत्रत्रयेणत्रिहुत्वाजीर्णादिहविस्त्रयोत्तरार्धः
स्विष्टकृद्धोमादि । नवहविःशेषवर्जदक्षिणांदद्यात् । शेषमाग्रयणवत् । इत्याश्वयुजीकर्माग्रयणयोःसहप्रयोगः ॥

यदितुपूर्वाह्निसंधौशेषपर्वणिएतेक्रियेतेपूर्णमासारंभश्चपूर्वेद्युनकृतस्तदापूर्णमासस्थालीपाकस्यापितत्रप्राप्तेस्त्रयाणांसहप्रयो
गः ॥ ॥ तत्रचयदिपूर्णमासात्प्रागेवाग्रयणमितिपक्षस्तदाग्रयणपूर्णमासाश्वयुजीकर्मणांक्रमेणसहानुष्ठानं । तत्रषण्णामपि
देवतानानवैरेवयागः । आग्रयणोत्तरत्वात् । पक्षांतरेतुपूर्णमासाश्वयुजीकर्ममाग्रयणानांसहानुष्ठानं । तत्रचाग्रयणेतरदेवता
नांजीर्णेरेवयागइतिविशेषः । तत्राद्यपक्षेप्रयोगः ॥ प्राग्वदाग्रयणसंकल्पवाक्यमुक्त्वा, ममोपात्तदुरितक्षयद्वाराश्रीप०र्थपूर्ण
मासस्थालीपाकहोमं, ममपत्नीपुत्रादिसहितस्योपात्तदुरितक्षयपूर्वकन्यूनोपेक्षितविषयसंपूर्णतापूर्णानुपसादनसिद्धिद्वाराश्रीप
रमे० र्थआश्वयुजीकर्मकरिष्यइतिसंकल्पः । अन्वाधानेआग्रयणाश्वयुजीकर्मपूर्णमासस्थालीपाकहोमेदेवतापरिग्रहार्थमि
त्यादि । इंद्राग्नी १ विश्वान्देवान् २ द्यावापृथिव्यौ ३ पशुपतिंशिवंशंकरंपृषातकं ४ चैताःप्रधानदेवताश्चरुणा । पृषात

कं ५ प्रधानदेवतांपृषातकेन । अग्निमग्नीषोमौचप्रधानदेवतेचरुणा अग्निंस्विष्टकृतमित्यादि । सर्वेभ्योनवानेवप्राग्वन्निरु
 व्यप्रोक्ष्यसहैवावहत्यश्रपणादि । आज्यभागांतेचरुसाम्येनदक्षिणतउत्तरतश्चद्विधाविभज्यउत्तरस्थंपुनस्त्रेधाविभज्य । इदंप
 शुपतये । इदमग्नये । इदमग्नीषोमाभ्यामितिक्रमेणाभिमृश्यपूर्ववत्क्रमेणजुहुयात् । चरुदक्षिणार्धवज्रं हविरुच्छिष्टं दक्षिणा ।
 वैश्वदेवादिशेषमाग्रयणवत् । पक्षांतरेतुसंकल्पवाक्यानांव्यत्यासः । आद्याभ्यस्तिसृभ्योजीर्णांनिरुप्येतराभ्योनवान्निरुग्न
 पृथक्श्रपणादिप्राग्वत्सर्वथायथंकुर्यात् । जीर्णचरुं त्रेधाविभज्याभिमर्शः प्राग्वत् । नवचरुशेषवज्रं दक्षिणा इत्याद्यूह्यं । यदि
 तुदर्शपूर्वाह्निसंधौ गोपपर्वण्याग्रयणं क्रियते दर्शं भश्च पुर्वेद्युर्न कृतस्तदा द्वयोः सहप्रयोगः । तत्रापि जीर्णनवादिसर्वथायथंप्रा
 ग्वदूह्यम् । इत्याग्रयणपूर्णमासाश्वयुजीकर्मसहप्रयोगः ॥

॥

॥

अथश्यामाकाग्रयणविचारः ॥ गं० राः ॥—निर्णयसिधौ श्यामाकाग्रयणमनित्यमित्युक्तं । वस्तुतस्तु सिद्धांतिमा
 ब्ये श्रौतेति श्यामाकाग्रयणस्य कृताकृतत्वसाधनात् । गृह्ये सौम्यमंत्रानाम्नानात् । शौनकेनाप्यनुक्तेः । अनाहिताग्निर्न वंप्रा
 शिष्यन्नाग्रयणं देवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्योगृह्ये ग्राजुहुयादिति सांख्यायनसूत्रे । कथमुखल्वनाहिताग्नेराग्रयणं भवतीति
 स्थालीपाकं श्रपयित्वाग्रयणं देवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्योजुहुयादिति वौधायनकर्मातसूत्रे । आग्रयणं देवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यो
 विश्वेभ्यो देवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यां स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्योजुहुयादिति वौधायनस्मातिसूत्रे । आग्रयणं देवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यो
 हुत्वेत्यापस्तंबगृह्ये च सौम्यस्यादर्शनात् जयंतेनाप्यनुक्तेश्च स्मातौ श्यामाकाग्रयणं नकार्थमिति युक्तं भाति । दर्शेष्टेः परमुक्त

माग्रयणकंप्राक्पौर्णमासाच्चतदिति दीपिकादिलेखस्त्वेतत्सूत्रागोचरः श्रौतपरः इष्टिपदात् । आश्वलायनान्यपरोवेति ॥

अथ प्रत्यवरोहणप्रयोगः ॥ ॥ उक्तकाले प्रत्यवरोहणं करिष्यन् प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मवद्धृद्धिश्राद्धं स्वस्तिवाचनं च कुर्यात् । तत्र श्वेतः प्रीयतामिति विशेषः । ततो गृहसमीपे प्ररूढान् अपामार्गः शक्नोति त्वकः परिव्याध इत्येतान्समूलान्परिखायोद्वास्य मृदंतरेण गृहमुपलिप्य तृणैराच्छाद्य भुवं समीकुर्यात् । शयनार्थं फलरहितधान्यतृणनिर्मितं कटं संपाद्य अभुञ्जानः सायं होमोत्तरं देवकालकीर्तनांते मम स्त्री पुत्रादिसहितस्य जलस्थलचरसर्पबाधानिवृत्त्यभयहेमंतसौमनस्यसिद्धिद्वारा श्रीप० प्रत्यवरोहणं करिष्ये । अग्निं साहसनामायमिति विभाव्य ध्यानादि । आज्यभागदेवते आज्येनेत्यंते श्वेतं प्रधानदेवतां द्विः पाचसेन रुद्रमिध्म रज्ज्वेत्यादि । तूष्णीं चतुरोमुष्टीन्निरुप्य चतुर्वारं प्रोक्ष्य पयसि च रुश्रपणादि । आज्यभागांते सुतादिभिरन्वारब्धः पायसादवदायावदायद्धे आहुती जुहुयात् । अपश्चेत्तेत्यादि द्वयोर्गौतमो वामदेव ऋषिः आद्यस्यानुष्टुप् अंत्यस्य गायत्री श्वेतो देवता । प्रत्यवरोहणप्रधान होमे वि० । ॐ अपश्चेत्तपदाजहि पूर्वोणचापरेण च । सप्तचवारुणीरिमाः सर्वाश्च राजवांधवीः स्वाहा । श्वेतायेदं० १ । ॐ नवैश्वेतश्चाभ्यागारे हिर्जघान किंचन । श्वेताय वै दारवाय नमः स्वाहा । श्वेतायेदं० २ । नात्र सौविष्टकृत् । अभयं न इत्यादि द्वयोर्गौतमो वामदेवो यजुरग्निहेमतौ । जपे वि० । ॐ अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयात् । इत्यग्निमीक्षमाणो जपति । ॐ शिवो नः सुमना भव । इत्युपांशूक्त्वा हेमंत इति मनसा ध्यायेत् । पूर्वसंपादितं कटं अग्नेः पश्चात्स्वयमास्तीर्य तस्मिन्पत्नीपुत्रादिसहित उपविश्य जपेत् । स्योनेत्यादेर्मेधातिथिर्गायत्रीभूमिः । जपे वि० । ॐ स्योनापृथिवि भव० थः । एतदादिस्वस्त्ययनपर्यंतान्वैकृत

मंत्रान्पुत्रादयोप्युपनीताश्चेज्जपेयुः । ततस्तत्रप्राक्शिराउदङ्मुखोदक्षिणपार्श्वेनशयीत । गृहिणोर्नंतरंपत्न्यादयोऽप्येष्टानुक्रमेण
 यथावकाशंवातथैवशयीरन् । सर्वेऽत्थायप्राङ्मुख आसित्वा । अतोदेवा इत्यादेर्मेधातिथिर्गायत्रीविष्णुर्देवावा । जपेवि० ।
 ॐ अतोदेवाअवं० भिः । इतिमंत्रंत्रिजपेयुः । पुनरपिसर्वे तथैवशयित्वोत्थायदक्षिणमुखा आसित्वा । ॐ अतोदेवाअवंतुनः
 इतिपादंसकृज्जपेयुः । पुनरपिसर्वे तथैवशयित्वोत्थायपश्चिमासित्वा । ॐ यतोविष्णुर्विचक्रमे इतिपादंजपेयुः ।
 पुनरपिसर्वे तथैवशयित्वोत्थामुखा आसित्वा । ॐ पृथिव्याःसप्तधामभिः इतिपादंजपेयुः । यजमानोरज्जुप्रासनादि
 होमशेषंसमापयेत् । ततःसर्वेस्वस्वशय्यायांशयीरन् । यजमानःप्रातर्होमांतेकृतसंधैःसर्वैःसहजपेत् । सूर्योर्नइत्यादिपंचानां
 चक्षुर्गायत्रीसूर्यः । उदुत्यमित्यादिनवानांप्रस्कणवोगायत्रीसूर्यः । चित्रंदेवनमित्यादिषण्णांकुत्सस्त्रिष्टुप्सूर्यः । नमोमित्रस्ये
 त्यादिद्वादशानामभितपाजगती शंनोभवेत्यादेस्त्रिष्टुप्सूर्यः । मागगामेत्यादिषण्णांबंधुश्रुतबंधुविप्रबंधवोगायत्रीविश्वेदेवाः ।
 महित्रीणामित्यादितिसृणांसत्यधृतिर्गायत्र्यादित्याः । कनिक्रददित्यादिषण्णांगुत्समदस्त्रिष्टुप् । प्रदक्षिणिदावदन्नित्यनयो
 र्जगती । उद्गातेवेत्यस्यातिशक्कर्थेष्टिर्वाशकुंतोदेवता । जातवेदसइत्यस्यकश्यपस्त्रिष्टुबन्निर्जातवेदाः । तच्छंयोरित्यस्यशंयुः
 शक्करीविश्वेदेवाः । जपेवि० । जपांतेयजमानोभक्ष्यभोज्याद्यन्नं बहुगुणंसंपाद्यतेनचतुरोब्राह्मणान्संभोज्यभुक्तवद्भित्तैःपुण्या
 हवाचनंकुर्यात् । यद्वातान्प्रति स्वस्त्ययनंभवंतोब्रुवंतुइतिवदेत् । तेचस्वस्त्ययनमस्त्विति वदेयुः । ततआभिर्गीर्भिरि
 त्यादि ॥ इतिप्रत्यवरोहणप्रयोगः ॥

॥

॥

॥

अथकेवलपार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥

॥ तत्रमध्याह्नसंध्योपासनांते वैश्वदेवंकृत्वा देशकालकीर्तनांते देवपितृतृप्त्यर्थपार्वणश्राद्धांगतर्पणंकरिष्येइतिसंकल्प्य दैवधर्मेण पुरुरवसंज्ञकान्विश्वान्विश्वान्देवांस्तर्पयामि इतिमंत्रावृत्याद्विःसकृद्वातर्पयित्वा आर्द्रवसंज्ञकान्विश्वान्देवांस्तर्पयामि इतितथैवसंतर्प्य पित्र्यधर्मेणश्राद्धेयक्ष्यमाणान्पित्रादीन्मंत्रावृत्यात्रिःसकृद्वातर्पयित्वा आचम्यतर्पणंसमाप्य । ततोद्विराचम्यपवित्रपाणिःप्राणानायम्य प्राचीनावीतीदेशकालौसंकीर्त्य । पुरुरवसंज्ञकानांविश्वेषां देवानांआर्द्रवसंज्ञकानांविश्वेषांदेवानां अस्मत्पितुरित्यादित्रयाणामुद्दिश्य तृप्त्यर्थपार्वणश्राद्धंकरिष्ये । इच्छाचेत्स्मृत्यनुसारेण पित्रादेःसपत्नीकस्येतिविशेषणंदेयं । मातामहानामपिसपत्नीकानामिच्छातउच्चारणंस्मृत्यनुसारात् । उपवीतीदेवार्थविप्रनि मंत्रणादि पाणिहोमोभुक्तशेषमात्रेणोच्छिष्टसमीपेपिंडदानंच । मातामहादिसत्वैःअपहताइतिमंत्रावृत्याद्वेलेखेउल्लिखेदित्यादिविशेषः । अत्रापेक्षितोमंत्रेपूहविचारस्तुमहालयप्रकरणेवक्ष्यते ॥ इतिकेवलपार्वणप्रयोगः ॥

अथपिंडपितृयज्ञपार्वणश्राद्धयोर्व्यतिषंगप्रयोगः ॥ तत्रतिलोदकसंपादनांतंपार्वणवत्कृत्वा आचम्यतीर्थप्रवेशादि देशकालकीर्तनांते उपक्रांतंपार्वणश्राद्धं, ममोपात्तदुरितक्षयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपिंडपितृयज्ञंचव्यतिषज्यकरिष्येइतिसंकल्प्याग्निंध्यात्वा येरूपाणीत्यादि । मातामहादिकरणपक्षेसकृदाच्छिन्नद्वयं । पात्रप्रोक्षणादिश्रपणांते मातामहादिसत्वैर्मंत्रावृत्याद्वितीयांलेखामुल्लिख्यद्वयोरभ्युक्षणादि । अभ्यंजनासादनांतेमातामहादिसत्वैद्वितीयंकशिशूपवर्हणवासस्तदर्थद्रव्यं वासादयेत् । एतदंतंपितृयज्ञस्यकृत्वास्वागतप्रश्रादिपित्र्यविप्रपाणिशोधनांतंश्राद्धंकुर्यात् । यत्तुइध्माधानांतेस्वागतप्रश्रा

दीतितत्परिशिष्टविरुद्धम् । अथकांसेस्थालीपाकादन्नमुद्धृत्येत्यादिभेक्षणानुप्रहरणांतं पिंडपितृयज्ञं कृत्वा मंडलादिकरिष्ये
इत्यादिपिंडनिपरणं करिष्ये इति प्रश्नांतं पिंडपितृयज्ञवत्पिंडदानादिपात्रोत्सर्गांतं कृत्वा अनाचांतेषु पिंडदानपक्षे इदानीं ब्राह्मणा
नाचमय्य विकिरणादिश्राद्धशेषं समापयेत् । इति पिंडपितृयज्ञपार्वणश्राद्धयोर्व्यतिपंगप्रयोगः ॥

अथाष्टकाप्रयोगः ॥ तत्राश्वलायनमते मार्गशीर्षादीनां चतुर्षुकृष्णपक्षगतास्वष्टमीषु च तस्मिन् षोष्टकाः । भाद्रपदापरपक्षे
ष्टम्यां त्वष्टकाधर्मकं माध्यावर्षसंज्ञकं पंचममिति मुख्यः पक्षः । चतुर्ष्वष्टकानामसंभवे माघे तत्रासंभवे पौषफाल्गुनयोरन्यतर
स्मिन्वाएकाष्टका स्वकाले माध्यावर्षचेति द्वयमेव । इतरैस्तु उक्तेष्वेव पंचसु मासेषु पंचाष्टकाः कार्यः । अशक्तौ मार्गशीर्षादि
त्रये तिस्रः भाद्रपदे चतुर्थीति चतुष्टयं । अत्यशक्तौ माघे भाद्रे चेति द्वयं । एषु सर्वेषु पक्षेषु प्रत्यष्टमिपूर्वेद्युः श्राद्धमन्वष्टक्यं श्राद्धं च
भवत्येव । ततोप्यशक्तौ माघभाद्रयोरष्टमीश्राद्धमात्रं सर्वेषां । तत्राप्यशक्तौ आर्षमूलफलैर्हितैरप्येनवाप्रदानमात्रं । अत्राप्य
शक्तौ एषामेष्टका इति ध्यायन् अनहुञ्च्यस्तृणदानं अग्निना शुष्कतृणदाहं तिलतर्पणं अनूचानेभ्य उदकुंभदानं श्राद्धमंत्राध्य
यनं वा कुर्यात् ॥ तत्र पूर्वद्युष्कश्राद्धप्रयोगः ॥ श्राद्धयोग्याष्टमीदिनात् पूर्वद्युः पार्वणवत्तर्पणांतं वैश्वदेवांतं वा कृत्वा
देशकालकीर्तनांते पार्वणवद्देवान् पिपृतृंश्चोक्त्वा तृह्यर्थमित्यंते श्वोष्टकाश्राद्धं कर्तुं कामः पूर्वद्युः श्राद्धं करिष्ये । विप्रान्निमंत्र्य म
ध्याह्नेतान्संनिधाप्य व्यतिपंगवदग्निध्यानादि कुर्यात् । तत्र हविस्त्रयपक्षे पात्रासादने तिस्रः स्थालीरासाद्यता सुग्रीहिपूरणादि
क्षालनांते प्रथमायां शुद्धौदनं द्वितीयायां तिलमिश्रौदनं तृतीयायां पायसं च क्रमेणाग्नेयीसंस्थं श्रपयेत् । लेखोल्लेखनादि कृत्वा

ओदनादीनभिघार्योदगुद्धास्यातिप्रणीतात्पश्चादग्नेयीसंस्थानासाद्यकशिपूपवर्हणासादनांतं । अपूपमात्रपक्षेतत्स्थापनार्थैकैव
स्थाली । शूर्पोल्लखलमुसलकृष्णाजिनानानिवृत्तिः । अपूपास्तुग्रीहितंडुलसंभवाधृतयुक्तावहुच्छिद्राश्चतुःपुरुषाहारपर्याप्ता
लौकिकान्निपक्वाग्राह्याः । अत्रपक्षेपात्रप्रोक्षणांतैलेखोल्लेखनादिकृत्वा हविरासादनकालेअपूपानासादितस्थाल्यामादायाम्ना
वधिश्रित्याभिघारणादिकशिपूपवर्हणासादनांतं । ततोभूमिशोधनादिशुद्ध्यर्थमंत्रजपादिवापित्र्यविप्रपाणिशोधनांतंकृत्वान्नि
षुपात्रेषुओदनादिभ्यस्त्रिभ्यःपृथगुद्धृत्य केवलापूपपक्षेएकस्मिन्नेवपात्रेउद्धृत्यधृतेनांजनादीधमाधानांतैपिंडपितृयज्ञवन्निभ्यो
हविभ्योर्द्विद्विरवदाय पक्षांतरेअपूपेभ्यएवद्विरवदाय पात्रस्थान्यवत्तंचाभिघार्यजुहुयात् । एवंपुनःपुनरवदायाष्टाभिश्चतुर्द
शभिर्वाहोमः ॥ तत्रमंत्राः ॥ उदीरता० हवेषुस्वधानमः पितृभ्यइदं० १ । एवमग्रेपि । इदंपितृभ्यो० २ आहंपितृन्० ३
बर्हिषदःपितरः० ४ उपहृताःपितरः० ५ आच्याजानु० ६ आसीनासो० ७ येनःपूर्वे० ८ येतातृषुर्दे० ९ येसत्यासो० १०
अग्निष्वात्ता० ११ त्वमग्नईळितो० १२ येचेहपितरो० १३ येअग्निदग्धा० १४ होमांतेमेक्षणमनुग्रहत्यमंडलकरणादि ।
स्थालीपाकत्रयेणसह पक्षांतरेअपूपैःसहभुक्तशेषमुद्धृत्यशेषनिवेदनादिसर्वव्यतिषंगवत्कुर्यात् । पूर्वतर्पणंनकृतंचेदिदानीं
कार्यम् ॥ इतिपूर्वेद्युःश्राद्धप्रयोगः ॥

अथाष्टमीश्राद्धप्रयोगः ॥ ॥ तत्रपूर्ववन्मध्याह्नसंध्योपासनांतैवैश्वदेवंकृत्वा देशकालकीर्तनांतं कामसंज्ञकानांविश्वेषां
देवानां कालसंज्ञकानांविश्वेषांदेवानां अस्मत्पितुरित्यादित्रयःषड्वा तृस्यर्थमित्यंतैअष्टकाश्राद्धंकरिष्ये । विप्रान्निमंत्र्यसंनिधा

प्य अष्टकाश्राद्धांगहोमंकरिष्ये । तत्रदेवतापरिग्रहार्थमित्याद्याज्यभागदेवते आज्येनेत्यंते अग्निद्विः विश्वान्देवांश्चतुः प्रजा
 पतिसकृत् एताः प्रधानदेवताश्चरुणा अग्निस्विष्टकृतमित्यादि । अष्टाविंशतिमुष्टीस्तूष्णींनिरुज्यतथैवप्रोक्ष्य श्रपणाद्याज्यभा
 गांतेचरोर्विभागमकृत्वा अवदानधर्मेणसप्ताहुतीर्जुहुयात् । अग्नेनयेत्यादिद्वयोरगस्त्यस्त्रिष्टुबन्निःहोमेवि० । ॐ अग्नेनयसु०
 धेमस्वाहा अग्नयइदं० १ ॐ अग्नेत्वंपारया० शंयोःस्वाहा अग्नयइदं० २ । ग्रीष्मइत्यादिचतुर्णां वामदेवस्त्रिष्टुबन्निःहोमेवि०
 होमेवि० । ग्रीष्मोहेमंत० मायुःस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं० ३ ॐ शांतापृथिवी० सर्वतःस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं० ४
 ॐ आपोमरीचीः० क्षराणिस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं० ५ ॐ विश्वआदित्या० दधातुस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं० ६ । प्रजा
 पतेहिरण्यगर्भस्त्रिष्टुप्रजापतिः होमेविनि० ॐ प्रजापतेन० रयीणांस्वाहा प्रजापतयइदं० ७ । स्विष्टकृद्धोमादिसमाप्य ।
 ततोभूमिशोधनादिशुद्ध्यर्थमंत्रजपादिवाश्राद्धप्रयोगंकेवलपार्वणवत्कृत्वातैत्तर्पणंकुर्यात् ॥ इत्यष्टमीश्राद्धप्रयोगः ॥

अथापरैश्चुरन्वष्टक्यश्राद्धप्रयोगः ॥ ॥ सचप्रायेणपूर्वेद्युःश्राद्धवत् । विशेषस्तूच्यते । संकल्पेपितृत्रयानंतरमात्रा
 दित्रयं पक्षेमातामहादित्रयंचोच्चार्य तृत्यर्थमित्यंते अन्वष्टक्यश्राद्धंकरिष्ये । विप्रान्निमंत्र्य संनिधाप्य दक्षिणाप्रवणदेशो
 परिकृतेस्थंडिलेरेखादिसंस्कृते औपासनान्निनिधाय समंततोवस्त्रादिनापरिश्रित्योत्तरतोद्वारंकुर्यात् । नवापरिश्रयणम् ।
 अग्निंप्रज्वाल्य येरूपाणीत्युल्मुकंप्रणीयपरिसमुह्य समूलदर्भैरंकपयन्त्रिवारंपूर्ववत्परिस्तीर्यपर्युक्ष्य स्थालीचतुष्टयसहितानि
 पात्राण्यासादयेत् । सकृदाच्छिन्नद्वयंत्रयंवासाद्यप्रोक्षणादि । ओदनादिचरुत्रयश्रपणं । श्रपणकाले किंचिदोदनाग्रद्रवंपा

त्रेसंभृत्यमंत्रावृत्त्याद्वेतिस्त्रोवालेखाउल्लिख्याभ्युक्षणादि । स्रुवसंमार्गते चतुर्थस्थाल्यां दधिमिश्रभर्जितयवपिष्टरूपान्दधिमं
थान्निधाय चरुत्रयस्याभिघारणाद्यासादनांतेदधिमन्थानन्नावधिश्रित्याभिघारणाद्यासादनांतंकृत्वा दक्षिणतअंजनाभ्यंजने
कशिप्वादीनांद्वयंत्रयंवासाद्य । भूमिशोधनादिशुद्ध्यर्थमंत्रजपादिवाश्राद्धप्रयोगंकुर्यात् । होमेहविश्वतुष्कादवदानं । उदीर
तामित्यादिमंत्रस्थानेसोमायेत्यादिप्राकृतमंत्राभ्यांद्वेआहुतीइतिविशेषः । पिंडार्थान्नेमधुमंथानामपिग्रहणं । स्त्रीपिंडार्थान्निपूर्व
संभृतओदनाग्रद्रवोऽपिग्राह्यः । अर्घ्यापिंडादिमंत्रेषूहप्रकारस्तुमहालयप्रकरणेवक्ष्यते ॥ इत्यन्वष्टक्यश्राद्धप्रयोगः ॥

माध्यावर्षश्राद्धंतु—एवमेवदिनत्रयेभाद्रपदस्यकृष्णपक्षेकार्यं । तच्चाष्टम्यनुसारेणकार्यमिति वृत्तौ । त्रयोदश्यनु
सारेणेतिहरदत्तः । कस्मिंश्चिद्दिनत्रयेकार्यमिति मतांतरंतेनैवोक्तं । तत्रसंकल्पादावष्टकापदस्थानेमाध्यावर्षशब्दप्रयोगइति
विशेषः ॥ ॥ एषुत्रिषुश्राद्धेषुविप्रसंख्यामाहाश्वलायनः—नवावरान्भोजयेदयुजोवेति । अस्यविवरणंशौनकः—नवाव
रान्निद्विजानेषुत्रिषुकर्मसुभोजयेत् । अशक्तौसप्तपंचत्रीनयुग्मंश्चयथावलं । सप्तत्वपक्षेपित्रादिद्वितयस्यत्रयस्त्रयः । वरणीया
स्तृतीयस्यत्वैकएवविशिष्यते । पंचपक्षेपिपित्रार्थवरणीयास्त्रयोन्ययोः । द्वयोःप्रत्येकमेकैकोवरणीयोविशिष्यते । इति ॥

॥ इतिदातारोपाह्वंगंगाधरास्त्रिपरिष्कृतपाकसंस्थाप्रयोगाः ॥

अथोत्तरनारायणभटीअंत्येष्टिः ॥

सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः ॥ ॥ श्रीः ॥ भट्टरामेश्वरसुतोभट्टनारायणःसुधीः । नत्वाशिवौसंविचार्यकुरुतेत्येष्टिपद्धतिम् ॥ १ ॥ आसन्नमरणंपित्रादिकंपुत्रादिस्तीर्थेनीत्वा प्रायश्चित्तंकारयेत् । तदीयंस्वयंवाकुर्यात् । तच्चषडब्दंत्र्यब्दंसाधार्यब्दं मन्यद्वायथाशक्तितदैवसुवर्णादिप्रत्याम्नायद्वारापरिषदोनुमतंकुर्यात् । संकल्पमात्रंकृत्वासूतकांतेवाकुर्यात् । षडब्दादिव्यवस्थेत्यम्—त्रिंशत्कृच्छ्रमब्दं पंचचत्वारिंशत्कृच्छ्रंसाधार्यब्दं नवतिकृच्छ्रंत्र्यब्दंचेति । कृच्छ्रंप्राजापत्यमितिपर्यायौ । कृच्छ्रेण वादयस्तन्निष्क्रयरजतान्यतरनिष्कतदर्धतत्पादादयःप्रत्याम्नायाः । तेचगायत्र्ययुतजपे तिलहोमसहस्रे द्वादशब्राह्मणभोजने तीर्थयोजनयात्रायां एकगोदाने सुवर्णरूप्यनिष्कतदर्धतदर्धानांगोमूल्यानांशक्त्यादाने शुष्ककेशस्यद्वादशस्नानेषु द्विगुणद्वादशामान्नदानादौचएकःप्राजापत्यइति । तत्रशक्त्यामान्नंद्विगुणं द्रव्यंचतुर्गुणमित्यादियोज्यम् । निष्कस्यप्रमाणं लोकशास्त्रयोरेकवाक्यतायांमाषाश्चत्वारिंशत् ४० तदर्धंविंशतिः २० तदर्धदश १० । मुख्यंसुवर्णं तदशक्तौरजतंग्राह्यम् ॥ तत्रसामश्रुपकल्पनम् ॥ गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलतांबूलानिपंचगव्यानिगोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतादीनिमृत्तिकाभस्मगोमयदूर्वातिलाःसमिधोदर्भाःहोमार्थंघृतंपर्षदक्षिणानिवंधानुवादकपूजार्थंदक्षिणापूर्वोत्तरांगगोप्रदानद्रव्यंपूर्वोत्तरांगविष्णुश्राद्धद्रव्यमित्यादि । एवंसामग्रींसंपाद्यसंभवेरिक्तायांतिथावन्यस्मिन्वापुण्येहिचतुरस्त्रीनेकंवाध्यात्मविदंब्राह्मणंपरिषत्त्वेनोपवेदय

कृतस्नानः शक्तश्चेदर्द्रवासाअभुंजानः समाहितमनाः परिषदं प्रदक्षिणीकृत्य हृदये न दूयमानो धरण्यां साष्टांगं प्रणमेत् । विप्रैः किं
 ते कार्यमिथ्यामावादीः सत्यमेव वेदति पृष्ठः कर्ता आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणसर्वप्रायश्चित्तांगत्वेनेदं
 गोवृषयोर्निष्कयीभूतं निष्कतदर्धतत्पादान्यतमप्रमाणं रजतद्रव्यं सभ्येभ्यो दातुमहमुत्सृज्ये न ममेतिसंकल्पपूर्वकं सभ्याग्नेनिधा-
 य ॥ अमुकशर्मणो मम जन्मप्रभृत्य दद्यावत् ज्ञानाशानकामासकृदसकृत् कृतकायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकस्पृष्टास्पृ-
 ष्टभुक्ताभुक् पीतापीतसकलपातकातिपातकोपपातकलघुपातकसंकराकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णकपा-
 तकानानिरासार्थमनुग्रहं कृत्वा प्रायश्चित्तमुपदिशंतु भवंतः इति वदेत् । (स्वस्याशक्तौ पुत्रादिः प्रतिनिधिश्चेन्मम पितुर्जन्मप्रभृती-
 तीत्यादि वदेत्) । ततः—सर्वधर्मविवेकारोगोसारः सकला द्विजाः । मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वतु द्विजसत्तमाः । मया कृतं महाघो-
 रं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषं । प्रसादः क्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ । पूज्यैः कृतः पवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैः । इति प्रार्थयेत् ।
 पुत्रादिश्चेत्कता तदा स्मच्छब्दस्थाने पितुः पित्रा इत्यादितन्नामनिर्दिशेत् । प्रार्थनानंतरं मामनुगृह्णंतु भवंतः इति प्रणमेत् । ततः स-
 भ्यस्तस्य शक्त्यादिविचार्य प्रायश्चित्ते निश्चिते कर्ता मासपक्षाद्युच्चार्य करिष्यमाणसर्वप्रायश्चित्तांगत्वेन निबंधपूजां सभ्यानुवादक
 पूजांच करिष्ये इति संकल्प्य आदौ चंदनपुष्पादिभिः पुस्तकपूजां कृत्वा निबंधपूजात्वेन किंचिद्भव्यं निधायानुवादकपूजां कुर्यात् ।
 अनुवादकमुदञ्जुलमुपवेश्य परमेश्वरस्वरूपिणेऽनुवादकब्राह्मणायैदमासनं इत्यादि दक्षिणां तं पूजनं कृत्वा इमां भृतिरूपां दक्षि-
 १ अत्र मध्ये समावितपापानामत्यधिकं क्वचित् ।

णामनुवादकायतुभ्यमहंसंप्रदेनममेतिदद्यात् । ततःसभ्याःपुस्तकवाचनपूर्वकमनुवादकस्याग्रेकथयेयुः । अनुवादकश्चक
 तारिवदेत् । तद्यथा । अमुकशर्मणस्तवजन्मप्रभृतिअद्ययावज्ज्ञानाज्ञानकामाकामसकृदसकृत्कृतकायिकवाचिकमानसिक
 सांसर्गिकस्पृष्टास्पृष्टमुक्तमुक्तपीतापीतसकलपातकातिपातकोपपातकलघुपातकसंकरीकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजाति
 भ्रंशकरप्रकीर्णकपातकानानिरासार्थपर्यदुपदिष्टषडब्दत्र्यब्दसार्धाब्दान्यतमद्रव्यदानद्वाराप्राच्योदीच्यांगसहितंत्वयाआचरितव्यंतेनतवशुद्धिर्भविष्यतित्वंकृता
 चीभूतरजतनिष्कतदर्धतत्पादान्यतमद्रव्यदानद्वाराप्राच्योदीच्यांगसहितंत्वयाआचरितव्यंतेनतवशुद्धिर्भविष्यतित्वंकृता
 र्थोभविष्यसि इतित्रिवारमुपदिशेत् । कर्ता ॐ भवदनुग्रहःइत्यंगीकृत्य संमानपूर्वकंप्रणम्यपर्यदंविसृजेत् । ततःकर्ता
 रिक्तायांसायाह्लेगादौदेशकालौसंकीर्त्य अमुकशर्मणोममजन्मप्रभृत्यद्ययावत्ज्ञानाज्ञानकामाकामसकृदसकृत्कृतकायिक
 वाचिकमानसिकसांसर्गिकस्पृष्टास्पृष्टमुक्तमुक्तपीतापीतसकलपातकातिपातकोपपातकलघुपातकसंकरीकरणमलिनीकरणा
 पात्रीकरणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णकपातकानानिरासार्थपर्यदुपदिष्टषडब्दत्र्यब्दसार्धाब्दान्यतमपरिमितद्रव्यदानद्वाराप्राच्योदीच्यांगसहितंत्वयाशक्त्यहमाचरिष्यइ
 त्यान्नायगोनिष्कयीभूतरजतनिष्कतदर्धतत्पादान्यतमपरिमितद्रव्यदानद्वाराप्राच्योदीच्यांगसहितंत्वयाशक्त्यहमाचरिष्यइ
 तिसंकल्प्य । शिरसिहस्तंनिधाय । यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच । केशानाश्रित्यतिष्ठतितस्मात्केशान्वपाम्यहं ।
 इतिमंत्रेणशिखाकक्षोपस्थवर्जनखकेशादीन्वांपयित्वा । क्षौरांतेद्वादशगंडूपान्कृत्वा प्राङ्मुखोभूत्वा । आयुर्वलंचशोवर्चःप्रजाः

? अशक्तौक्षौराभावेसार्धाब्दादिव्रतंद्विगुणकृत्वा पर्वदक्षिणापिद्विगुणादेया ।

पशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वंनोदेहिवनस्पते । इतिमंत्रेणाभिमंत्रितेनद्वादशांगुलप्रमाणेनांपामार्गादिकाष्टेन । मुख
दुर्गधिनाशायदंतानांचविशुद्धये । छीवनायचगात्राणांकुर्वहंतधावनं । इतिमंत्रेणदंतशुद्धिकृत्वा तादृशान्यकाष्टेनजिह्वा
मुखिख्य द्वादशगंडूषान्कृत्वाचम्यस्नात्वा । भस्मादिदशविधस्नानानिकुर्यात् ॥ ॥ तत्रभस्मस्नानमेवम् । प्रायश्चित्तांगंभ
स्मस्नानंकरिष्यइतिसंकल्प्य भस्मगृहीत्वा ॐ ईशानःसर्वविद्यानां० ईशानायनमइतिशिरसि । तत्पुरुषायविद्महे० तत्पुरु
षायनमइतिमुखे । अधोरेभ्योथधोरेभ्यो० अधोरायनमइतिहृदये । वामदेवायनमोज्येष्ठाय० वामदेवायनमइतिगुह्ये ।
सद्योजातंप्रपद्यामि० सद्योजातायनमइतिपादयोः । प्रणवेनसर्वांगेषुविलिप्य । यद्वा अग्निरितिभस्म वायुरितिभस्म जल
मितिभस्म स्थलमितिभस्म व्योमेतिभस्म सर्वंहवाइदंभस्मेतिमंत्रैर्विलिप्य । ततःस्नात्वाऽऽचामेत् ॥ ॥ गोमयस्नानं ॥
ततःप्रायश्चित्तांगंगोमयस्नानंकरिष्यइतिसंकल्प्य गोमयमादायवामहस्तेकृत्वा ॐ भूर्भुवःस्वरितिव्याहृतिभिस्त्रेधाविभज्य
दक्षिणभागंप्रणवेनदिक्षुविक्षिप्योत्तरभागंचतीर्थेप्रक्षिप्य शेषंसूर्यायदर्शयित्वागंधद्वारामितिमंत्रेणाभिमंत्र्य अग्रमग्रंचरंतीना
मोषधीनांवनेवने । तासामृषभपत्नीनांपवित्रंकायशोधनं । तन्मेरोगांश्चशोकांश्चनुदगोमयसर्वदा । इतिमंत्रेणवासर्वांगमनु
लिप्यस्नात्वाचामेत् ॥ ॥ अथमृत्तिकास्नानं ॥ सर्वप्रायश्चित्तांगभूतंमृत्तिकास्नानंकरिष्यइतिसंकल्प्य अश्वक्रांतेइतिमृद
मभिमंत्र्य । उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । मृत्तिकेहरमेपापंयन्मयादुष्कृतंकृतं । इतिमृदमादाय नमोमित्रस्यवरुणस्य०
इतिमंत्रेणसूर्यायप्रदक्ष्य गंधद्वारामितिमंत्रेण स्योनापृथिविइतिवा इदंविष्णुइतिमंत्रेणवा शिरःप्रभृत्यंगानिविलिप्यस्नात्वा

द्विराचामेत् ॥ अथवाविस्तरेणमृत्तिकास्नानं ॥ तद्यथा ॥ बळित्थापर्वतानांखिद्रंविमर्षिपृथिवि । प्रयाभूमिंप्रवत्वति
 म्हाजिनोषिमहिनि । इतिभूमिंप्राथ्यं । मावोरिषत्वनितायस्मैचाहंखनामिवः । द्विपच्चतुष्पदस्माकंसर्वमस्त्वनातुरं । इति
 खनित्वा । स्योनार्पृथिविभवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानःशर्मसप्रथः । इतिमृदंगृहीत्वा । आयनेतेपरायणेदूर्वारोहंतुपुष्पि
 णीः । हृदाश्चपुंडरीकाणिसमुद्रस्यगृहाइमे । इतिदूर्वामादायगायत्र्याभ्युक्ष्यभूमौमृदंनिधाय मृत्तिकास्नानंकरिष्यइतिसंक
 ल्प्यमृदंकुशोदकेनप्रोक्ष्यदिक्षुक्षिपेत् । त्रातारमिंद्रमवितारमिंद्रहवेहवेसुहवंशूरमिंद्रं । ह्वयामिश्रक्रंपुरुहूतमिंद्रंस्वस्तिनोमध
 वाधात्विंद्रः । इतिपूर्वस्यां । यमायमधुमत्तमंराज्ञैहव्यंजुहोतन । इदंनमऋषिभ्यःपूर्वेभ्यःपथिकृद्भ्यः । इतिदक्षि
 णस्यां । तत्त्वायामिब्रह्मणावंदमानस्तदाशस्तेयजमानोहविभिः । अहेळमानोचरणेहवोध्युरुशंसमानआयुःप्रमोषीः । इति
 पश्चिमायां । वयंसोमत्रतेतवमनस्तनूषुविभ्रतः । प्रजावंतःसचेमहि । इतिउत्तरतः । तत्सूर्यरोदसीउभेदोषावस्तोरुपब्रुवे ।
 भोजेष्वस्माअभ्युच्चरासदा । इत्युपरिष्ठात् । अधःपश्यस्वमोपरिसंतरापादुकौहर । मातैकशप्तुकौहंशन्स्त्रीहिब्रह्मावभूविथ ।
 इत्यधःक्षिप्वांगेषुलिपेद्यथा । सहस्रशीर्षा० इतिशिरसि । अक्षीभ्यांतेनासिकाभ्यांकर्णाभ्यांछुबुकादधि । यक्षमंशीर्षण्यंम
 स्तिष्काजिह्वायाविवृहामिते । इतिमुखे । ग्रीवाभ्यस्तपुष्णिहाभ्यःकीकसाभ्योअनूक्यात् । यक्षमंदोषण्यंमंसाभ्यांबाहु
 भ्यांविवृहामिते । इतिग्रीवायां । आंत्रेभ्यस्तेगुदाभ्योवनिष्ठोर्हदयादधि । यक्षमंमत्तस्त्राभ्यांयुक्तःप्लाशिभ्योविवृहामिते ।
 इतिहृदये । नाभानाभिन्आर्ददेचक्षुश्चित्सूर्येसचा । कवेरपत्यमादुहे । इतिनाभौ । त्वमिंद्रसजोषसमर्कंविमर्षिबाह्वोः ।

वज्रं शिशानुओजसा । इति बाह्वोः । सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं यऔशिजः । इति कक्ष्योः । यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिबते । उर्वीरापो न काकुदः । इति कुक्ष्योः । बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चाकृणोति समनावगत्य । इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः । इति पृष्ठे । ऊरुभ्यां ते अधीवन्धा पाष्णिभ्यां प्रपदाभ्यां । यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासं दाह्रं संसो विवृहामिते । इत्यूर्वोः । मेहनाद्धनं कर्णाल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः । यक्ष्मं सर्वस्माद्दात्मनस्तमिदं विवृहामिते । इति जात्यूः । एतावानस्य माहिमा तोज्यायांश्च पूरुषः । पादौ स्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । इति पादयोः । यस्य विश्वानि हस्तयोः पंचक्षितीनां वसु । स्याशयस्वयो अस्मद्धुक् द्विव्ये वाशनिर्जहि । इति हस्तयोः । अंगादंगाल्लोन्नो जातं पर्वणि पर्वणि । यक्ष्मं सर्वस्माद्दात्मनस्तमिदं विवृहामिते । इति पूरुषसूक्तेन च सर्वांगोद्धर्तनं । ततः । अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरे । शिरसाधारयिष्यामिरक्षस्व मां पदे पदे । भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणी । उद्धृतासिवराहेण कृष्णेन शतबाहुना । मृत्तिके हरमे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं । मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभि मंत्रिता । मृत्तिके देहि मे पुष्टित्वयि सर्वप्रतिष्ठितं । मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्वतन्मे निर्णुद मृत्तिके । त्वया हतेन पापेन गच्छामि परमां गतिं । इति सतिलदूर्वामृदं शिरसि निधाय मृत्तिकास्थानं प्रक्षालयेत् । अथ शुद्धोदकस्नानं । आपो अस्मान्मातरः इत्युक्त्वा सूर्याभिमुखः इदं विष्णु० इति मंत्रेण प्रवाहाभिमुखो मज्जेत् । अथवा आपो हि ष्ठेति तृचेन वारिस्नानं कुर्यात् ॥ अथ पंचगव्यैः कुशोदकेन चेति षट्स्नानानि । तत्रादौ सर्वप्रायश्चित्तांगंगोमूत्रस्नानं करिष्य इति संकल्प्य । तत्सर्वितु० गोमूत्रस्नानं कृत्वा पुनः स्नात्वा चाभेत् । एवमग्रेऽपि । गोमयस्नानं करिष्ये । गंधद्वारां० इति गो

मयेन । क्षीरस्नानं करिष्ये । आप्यायस्व समेतुते० इति क्षीरस्नानां ते स्नानमाचमनं च । ततो दधिस्नानं करिष्ये । दधिक्राव्णो अ
 कारिषं० इति दधिस्नानां ते जलेन स्नात्वा आचमेत् । ततो घृतस्नानं करिष्ये । घृतं मिमिक्षे० इति घृतस्नानं । ततः स्नानाचमने च
 कार्ये । कुशोदकस्नानं करिष्ये इति संकल्प्य । देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम० भिषिचामीतिकुशोदकस्ना
 नां ते शुद्धोदकेन स्नात्वा तीर्थप्रार्थयेत् । हिरण्यशृंगं वरुणं प्रपद्ये तीर्थमेदं हियाचितः । यन्मया भुक्तमनसा धूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ।
 यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतं । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनर्तु पुनः पुनः । इति द्वाभ्यां । अवते हेळो० इति
 द्वाभ्यां च तीर्थप्रार्थ्य । याः प्रवतो० इति तीर्थमभिमृश्य स्नात्वा च मयमार्जयेत् । तत्र मंत्राः । ॐ इमं मंगे० १ सुमित्र्यान०
 १ समुद्रज्येष्ठाः० ४ एतो न्विद्रं० ३ तरत्समं दी० ४ यदंति यच्च दूरके० ५ त्रिभिर्द्वंद्वे० क्षीरं सपिर्मधूदकं ७ आपो हिष्ठा० ३
 इति मंत्रैर्मार्जनं कृत्वा । इमं मंगेयमुने० इदं तेन्याभिरसंमानमद्भिर्याः काश्चासिंधुं प्रवहति नद्यः । स पौर्णोर्णामिव त्वचं जहा
 ति पापं स शिरस्कोभ्युपेत्य । इत्युदकमालोड्य । ऋतं च सत्यं० इति तृचेना घमर्पणं कृत्वा त्रिद्वारं वामज्जनं कृत्वा स्नानांगतर्प
 णं कुर्यात् । तद्यथा । उपवीती साक्षताभिरद्भिर्देवतीर्थेन ब्रह्मादयो ये देवाः तान् देवांस्तर्पयामि भूदेवांस्तर्पयामि भुवदेवांस्तर्प
 यामि स्वदेवांस्तर्पयामि भूर्भुवः स्वदेवांस्तर्पयामि । निवीती साक्षताभिरद्भिः ऋपितीर्थेन कृष्णद्वैपायनादयो ये ऋषयः तानृ
 षींस्त० भूर्ऋषींस्त० भुवर्ऋषींस्त० स्वर्ऋषींस्त० भूर्भुवः स्वर्ऋषींस्तर्पयामि । प्राचीना वीती सतिलाभिरद्भिः पितृतीर्थेन सोमः पितृमा
 न्यमौ गिरस्वानग्निष्वात्ताः कव्यवाहनादयो ये पितरः तान् पितृंस्त० भूः पितृंस्त० भुवः पितृंस्त० भूर्भुवः स्वः पितृं

स्तर्पयामि इति स्नानांगतर्पणं कृत्वा । अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तोयेन तृप्तायां तु परांगतिं । इति तीरेजलं दत्त्वा । ये केचास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृहं तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकं । इति तीरेऽप्युत्तरीयं निष्पीड्य । यन्मया दूषितं तोयं शरीरमलसं भवात् । तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहं । इति यक्ष्मतर्पणं विधाय धौतेवाससीपरिधाय द्विराचम्य तिलकं धृत्वाऽऽचम्य देशकालौ स्मृत्वा श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं सर्वप्रायश्चित्तपूर्वागत्वेन विहितं विष्णुश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य । शालग्रामशिलायां दर्भवटौ वा इदं विष्णुं० इति विष्णुमावाह्य बोडशोपचारैः पंचोपचारैर्वासंपूज्य पापापहश्रीविष्णुप्रीत्यर्थं सर्वप्रायश्चित्तांगाद्या विष्णुश्राद्धसंपत्तये श्रीविष्णूद्देशेन ब्राह्मणचतुष्टयभोजनपर्याप्तानाम्नाति तन्निष्कयीभूतं द्रव्यं वानाना नामगोत्रेभ्यश्चतुर्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृज्ये नममेतिसंकल्प्य चतुर्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूजनपूर्वकं विभज्य दद्यात् । तेन पापापह महाविष्णुः प्रीयतां । सर्वप्रायश्चित्तपूर्वागत्वेन विहितं गोदानं करिष्ये इति संकल्प्य एकांगां तन्निष्कयं वाद्यगोदानत्वेन कुडुंबिने द्विजाय दद्यात् । तद्यथा । गवामंगेषु तिष्ठति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात्तस्मान्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च । इति गांयथाविभवं संपूज्य इमां गांयथा शक्त्यंलं कृतां इदं गोनिष्कयद्रव्यं वा पापापह महाविष्णुप्रीत्यर्थं ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृज्ये इति दद्यात् ॥ ततो देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सर्वप्रायश्चित्तपूर्वागहोमं करिष्ये । तदंगतया स्थंडिलोपलेपनो ह्येव नानाद्यग्निप्रतिष्ठापनादि करिष्ये इति संकल्प्य तत्कृत्वा जुष्टोदमूनेत्यादिविदनामानमग्निप्रतिष्ठापयामीत्यंते चत्वारि शृंगेत्यादिना ध्यात्वा न्वादध्यात् । सर्वप्रायश्चित्तपूर्वागहोमे देवतापरिग्रहार्थं मित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंते अन्नप्रधानं अग्निवायुंसूर्यप्रजापतिंच प्रतिदेवतंसप्तविंश

तिसंख्याज्याहुतिभिः सप्तसंख्याज्याहुतिभिर्वा तथा पृथिवीविष्णुरुद्रब्रह्माणं अग्निं सोमं सवितारं आत्मानं प्रजापतिमग्निं स्विष्ट
कृतं च एकैकया पंचगव्याहुत्यायक्ष्ये शेषेण स्विष्टकृतमित्यादिसद्यो यक्ष्य इत्यंतमुक्त्वा समिद्धमग्नावाधाय परिसमूहनादिपा
त्रासादनां ते तृणेन सह पंचगव्यपात्रमासाद्याज्यसंस्कारकाले पंचगव्यं कृत्वा ज्येन सह पर्यग्निकुर्यात् ॥

ब्रह्मकूर्चपंचगव्यविधिः ॥ सुवर्णताम्रपलाशपद्माद्यन्यतमपात्रेताम्रायागोर्मूत्रं त्रिपलमष्टमापं वा गायत्र्या प्रणवेन वा
दाय श्वेतगोशकृदंगुष्ठार्धपरिमितं षोडशमापं वा गंधद्वारामिति मंत्रेण प्रणवेन वादाय पीतायाः कपिलाया वा गोः क्षीरं सप्तपलं द्वा
दशमापं वा आप्यायस्वेति प्रणवेन वादाय नीलायाः सप्तपलं दशमापं वा दधि दधिक्राव्ण इति प्रणवेन वादाय कृष्णाया घृतमेक
पलमष्टमापं वा शुक्रमसिज्योतिरसितेजोसि इत्यनेन घृतं मिमिक्षे इत्यनेन वा प्रणवेन वादाय ततः देवस्य त्वेति आपो हि षेति प्रणवेन
वा कुशोदकमेकपलं चतुर्मापं वा प्राक्षिपेत् । एवं गोमूत्रादीन्येकपात्रे कृत्वा प्रणवं समुच्चार्य हस्तेनालोड्य पुनः प्रणवमुच्चार्य यज्ञियकाष्ठे
नानिर्मथ्य प्रणवेनाभिमंत्रयेत् । ततः आज्यपंचगव्यासादनाद्याज्यभागांतेऽनुवेण । ॐ भूः स्वाहा अग्नय इदं नमम । ॐ भुवः
स्वाहा वायव इदं । ॐ स्वः स्वाहा सूर्यायेदं । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतय इदं नममेत्याज्यस्य प्रतिदेवतं सप्तविंशतिरि
त्येवमष्टोत्तरशताहुतीः प्रतिदेवतं सप्तैत्येवमष्टाविंशतिसंख्याहुतीर्वाहुत्वा साग्नैः सप्तपत्रैर्हरितैः कुशैर्दशाहुतीर्जुहुयात् । तत्र
मंत्राः । ॐ इरावती धेनुमती हि भूतंसूयवसिनी मनुषेदशस्या । व्यस्तभ्नारोदसी विष्णवे ते दाधर्थपृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा ।

- १ पलकर्षचतुष्टय । कर्षस्तुला ।

पृथिव्याइदंनमम १ । ॐ इदंविष्णु० सुरेस्वाहा । विष्णवइदं० २ । ॐ मानस्तोकेतनये० हवामहेस्वाहा । रुद्रायेदं० ३ । ॐ ब्रह्मजज्ञानं० विवःस्वाहा । ब्रह्मणइदं० ४ । ॐ अग्नयेस्वाहा अग्नयइदं० ५ । ॐ सोमायस्वाहासोमायेदं० ६ । ॐ तत्स वितुर्वरेण्यं० प्रचोदयात्स्वाहा । सूर्यायेदं० ७ । ॐ स्वाहा आत्मनइदं० ८ । ॐ प्रजापतेन० रयीणांस्वाहा । प्रजापतय इदं० ९ । ॐ अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा अग्नयेस्विष्टकृतइदं० १० । इतिदशपंचगव्याहुतीहुत्वा केवलाज्यस्यदस्येतिस्विष्ट कृतंहुत्वा प्रायश्चित्तादिहोमशेषसमाप्य बर्हिषिपूर्णपात्रनिनयनाद्यश्रुपस्थानपरिस्तरणविसर्जनादियस्यस्मृत्यंते अनेनसर्व प्रायश्चित्तपूर्वागहोमाख्येनकर्मणायज्ञनारायणरूपीपरमेश्वरः प्रीयतामित्युक्त्वा । ततो ब्रतग्रहणंकरिष्यइतिद्विजान्पृष्ट्वातैः कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातः । यत्त्वगस्थिगतंपापंदेहेतिष्ठतिमामके । प्राशनंपंचगव्यस्यदहत्वग्निरिवेन्धनं । इत्युक्त्वाप्रणवेनहुतशे षमशेषंगृहीत्वाप्रणवेनैवसर्वपंचगव्यंपिवेत् । अशक्तौगोमूत्रादिस्वल्पंग्राह्यं सर्वस्यपेयत्वात् । एतच्चग्रामाद्वह्निर्नद्यादेस्तीरेन क्षत्रदर्शनेकार्य । मुमूर्षोस्तुगृहादावेव । अस्मिन्दिनेशक्तस्योपवासः । अशक्तौहविष्याशनम् । अयंचेरात्रतीत्यादिपंचगव्य स्यदशाहुतिहोमोब्रह्मकूर्चाख्यपंचगव्यपानेसर्वत्रोह्यः । गृहमागत्यप्रातरारभ्यसंकल्पितप्रायश्चित्तंसंकल्पितप्रत्याम्नायानुसारे णानुष्ठायोत्तरांगानिकुर्यात् । गोनिष्क्रयरजतादिदानपक्षेपंचगव्यप्राशनांते—इदंषडब्देअशीत्युत्तरशतकृच्छ्रप्रत्याम्नायगोनि

१ ब्रह्मस्थानेगंनोदेवीतिमन्त्रेणान्धइतिकेचित् ।

ष्कयीभूतं त्र्यलदेनवतिकृच्छ्रप्रत्याम्नायगोनिष्कयीभूतं प्रतिकृच्छ्रं निष्कतदर्धतदर्धान्यतमप्रमाणं रजतद्रव्यं नानानामगोत्रेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृज्य इति द्रव्यदानसंकल्पंकृत्वा तदैव द्रव्यं विभज्य दद्यात् ॥

अथ प्रायश्चित्तोत्तरांगानि ॥ ॥ तत्र संकल्पः ॥ आचीर्णस्य सर्वप्रायश्चित्तस्य सांगता सिद्ध्यर्थमुत्तरांगानि करिष्ये । तत्र होमं
कर्तुं स्थंडिलादिकरिष्ये इति संकल्प्योपलेपनोल्लेखनादिसंस्कृते स्थंडिले विटनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य ध्यात्वा समिद्धयमादाय सर्व
प्रायश्चित्तोत्तरांगहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानमित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा अन्नप्रधानं अग्निवायुसूर्यप्रजापतिचप्र
तिदैवतंसप्तविंशतिसप्तान्यतरसंख्याज्याहुतिभिः शेषेण स्वष्टकृतमित्यादिसद्यो यक्ष्य इत्यंतमुक्त्वा समिद्धयमग्नावाधाय
परिसमूहनाद्याज्यभागहोमांते ॐ भूः स्वाहा अग्नय इदं० । ॐ भुवः स्वाहा वायव इदं० । ॐ स्वः स्वाहा सूर्यायेदं० । ॐ भूर्भु
वः स्वः स्वाहा प्रजापतय इदं० । इत्याज्यस्य सप्तविंशतिः सप्तवेत्येवमष्टोत्तरशताहुतीरष्टाविंशतिसंख्याहुतीर्वाहुत्वा स्वष्टकृदा
दिहोमशेषं समाप्य बर्हिषि पूर्णपात्रनिनयनादिश्रीपरमेश्वरः प्रीयतामित्यंतं सर्वकुर्यात् । ततः आचम्य प्राणानाचम्य देशकालौ
स्मृत्वा श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तोत्तरांगत्वेन विहितं विष्णुश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य शालग्रामशिलायां दर्भवटौ वा इदं विष्णु
रिति मंत्रेण विष्णुमावाह्य षोडशोपचारैः पंचोपचारैर्वासंपूज्य पापापहश्रीविष्णुप्रीत्यर्थं सर्वप्रायश्चित्तोत्तरांगविहितं विष्णुश्रा
द्धसंपत्तये श्रीविष्णुदूद्देशेन ब्राह्मणचतुष्टयभोजनपर्याप्तानि निष्कयीभूतं द्रव्यं चतुर्भ्यो दातुमहमुत्सृज्ये नममेतिसंकल्प्य
चतुर्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूजनपूर्वकं विभज्य दद्यात् । पापापहमहाविष्णुः प्रीयताम् । ततः सर्वप्रायश्चित्तोत्तरांगत्वेन विहितं गोदा

नंकरिष्यइतिसंकल्प्य एकांगांतन्निष्क्रयंवा द्विजायदद्यात् । तद्यथा । गवामंगेषुतिष्ठतिभुवनानिचतुर्दश । यस्मात्तस्माच्छि
वंमेस्यादिहलोकेपरत्रच । इतिमंत्रंपठित्वा इमांगांयथाशक्त्यलंकृतां इदंगोनिष्क्रयद्रव्यंवापापापहमहाविष्णुप्रीत्यर्थगोत्राय
शर्मणंब्राह्मणायदातुमहमुत्सृज्येनममेतिसंकल्पयेत् । एवंप्रायश्चित्तंकृत्वाशक्तौसत्यांदशदानानान्यपिकुर्यात् । तानिच । गोभू
तिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानिच । रौप्यंलवणमित्याहुर्दशदानान्यनुक्रमादिति । एतानिब्रतांगत्वेनविहितानीतिमहा
र्णवः । एतानिदशदानानिसभ्येभ्यएवतदसंभवेअन्येभ्योपिदेयानि । मंत्रहीनंक्रियाहीनं० इतिवदन्विष्णुस्मरेत् । ततोय
न्मयाकृतंसर्वप्रायश्चित्तंतदच्छिद्रमस्त्वितिकर्त्रोक्तेअच्छिद्रमस्त्वितिब्राह्मणाःप्रतिब्रूयुः । यद्वा । व्रतच्छिद्रंतपश्छिद्रंचच्छिद्रं
यज्ञकमणि । सर्वभवतुमेऽच्छिद्रंयस्यचेच्छंतिवैद्विजाः । इतिप्रतिवचनं । ततःशक्त्यनुसारेणब्राह्मणान्भोजयेदित्यलम
तिविस्तरेण । इतिसर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः । एतत्प्रायश्चित्तमकृत्वैवयदिपित्रादिमृतस्तदापातकसत्तानिश्चयेपुत्रादिनाइदमवश्यं
कार्यं । अनिश्चयेनावश्यकम् । पुत्रादिनाकरणेपंचगव्यप्राशनाभावः । गृह्याग्निसागरेतुतस्मिन्नेवदिनेउत्तरांगहोमश्चतस्मिन्ने
वाग्नौकार्यइत्युक्तं । तत्रतंत्रप्रयोगचिकीर्षायांपूर्वांगहोमप्रधानदेवताःपंचगव्यहोमप्रधानदेवताश्चसंकीर्त्यततस्तदैवप्रक्रांतप्राय
श्चित्तानंतरं उत्तरांगेक्रियमाणेतुप्रधानं अग्नित्रायुंसूर्यप्रजापतिंचप्रतिदेवतंसप्तविंशतिसंख्याज्याहुतिभिः सप्तसंख्याज्याहु
तिभिर्वाशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिपंचगव्यहोमांतेस्विष्टकृतःप्राक्पंचगव्यंप्राश्य सर्वप्रायश्चित्तीयंद्रव्यंपूर्ववदुत्सृज्योत्तरांगहोमं
कृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यउत्तरांगत्वेनविहितविष्णुश्राद्धगोदानेकृत्वाकर्मशेषंसमापयेदिति ॥ ६१ ॥

अथस्त्रीशूद्रप्रायश्चित्तम् ॥ ॥ स्त्रीणांहोमःकृताकृतः । करणपक्षेविधवायाःक्षौरांतपूर्ववत्कृत्वा अमंत्रकाणिदशस्नानानि । सधवायास्तुदंतधावनंकृत्वातूष्णींदशस्नानानि । वस्त्रपरिधानांतेविष्णुश्राद्धगोदानेकृत्वा प्रायश्चित्तहोमार्थमाचार्यत्वांवृणेइतिविप्रंवृत्वा पूर्ववद्विप्रद्वारासर्वपूर्वांगंकारयित्वा स्वयंपंचगव्यंतूष्णींप्राश्य मुख्यप्रत्याम्नायद्रव्यंविमृज्योत्तरांगानि कारयेत् । होमभावपक्षेदशविधस्नानांतेविष्णुश्राद्धगोदानेकृत्वा विप्रेणपंचगव्यंकारयित्वा तूष्णींप्राश्यप्रायश्चित्तद्रव्यंसंकल्प्यदत्वोत्तरांगविष्णुश्राद्धगोदानदशदानानिकुर्यात् । इतिविप्रस्त्रियाःप्रायश्चित्तप्रयोगः ॥ अथशूद्रस्यसंकल्पांतमविकृतं प्राग्वत् । ततःक्षौरांतैरमंत्रकस्नानानि । वस्त्रतिलकधारणांतेविष्णुश्राद्धगोदाने । विप्रद्वारापंचगव्यंकारयित्वास्वयंतूष्णींपिबेत् । शूद्रेणकपिलायाःपंचगव्यानिनपेयानि । नास्यविप्रद्वारापिहोमः । प्रायश्चित्तद्रव्यंसंकल्प्यदत्वोत्तरांगविष्णुश्राद्धगोदानानिदशदानानिचकुर्यात् ॥ इतिविशेषः ॥

उत्क्रांतिधेनुदानम् ॥ ॥ अथोत्क्रांतिधेनुंदरिद्रायकुटुंबिनेश्रोत्रियायब्राह्मणायदद्यात् । अद्येत्यादिदेशकालावुत्कीर्त्य अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणोममसुखेनप्राणोत्क्रमणप्रतिबंधकोक्तनिष्कृत्यनुक्तनिष्कृतिसकलपातकक्षयद्वारासुखेनप्राणोत्क्रमणार्थंयथाशक्त्युपस्कृतोत्क्रांतिधेनुदानंकरिष्येइतिसंकल्प्य ब्राह्मणंगांचयथाविभवमुक्तालंकारादिभिःसंपूज्य गवामंगेष्वित्यादि यज्ञसाधनभूताया विप्रायवेदविदुषेइत्यादिपठित्वा संकल्पवाक्यमुक्त्वा इमामुत्क्रांतिधेनुंयथाशक्त्यलंकृतांरुद्रदेवत्याममुक गोत्रायामुकशर्मणेनुभ्यंसंप्रददे प्रतिगृह्यतामित्युक्ते प्रतिग्रहीन्नाकामस्तुतिपाठपूर्वप्रतिगृह्णामीत्युक्तेदक्षिणांदद्यात् । पित्रा

द्विरशक्तश्चेत्पुत्रादिर्दद्यात् । तत्रममेतिपदस्थानेपित्रादेरित्यूहेविशेषः । धेन्वभावेप्रत्याम्नायत्वेनद्रव्यंदद्यात् । अत्रवैतरणीधे
नुदानंतिलपात्रदानंचोक्तम् । तत्प्रयोगादिष्कादशाहिकेदानकांडेआलोचनीयम् ॥

अथातुरसन्निधौजाप्यम् ॥ ॥ प्राणोत्क्रमणकाले गोमयोपलिसभूमौकुशोपर्युपविष्टोदक्षिणशिरःशयितोवा तुलस्यूध्वं
पुंड्रगंगामृत्तिकादिपवित्रैरलंकृतःपरमेश्वरंस्मरन्पुत्रोत्संगेधारितशिरस्तिष्ठेत् । ततो नानानमित्यादिस्वयंपठेदन्योवाश्रावयेत् ।
ततःअद्येत्यादिअमृतत्वप्राप्तिकामनयापुण्यसूक्तादिपाठमहंकरिष्येश्रोष्येवा । नानानमितिसूक्तस्याशिशुरांगिरसःपवमानः
सोमःपंक्तिःअमृतत्वप्राप्तयेजपेश्रवणेवाविनियोगः । नानानंवाउनोदियोवित्रतानिजनानां । तक्षारिष्टंरुतंभिषग्ब्रह्मासन्वतं
मिच्छतींद्रायेदोपरिस्त्व । जरतीभिरोषधीभिःपर्णेभिःशकुनानां । कामारोअश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवंतमिच्छतींद्रायेदोपरिस्त्व ।
कारुहंततोभिषगुपलप्रक्षणीनना । नानाधियोवसयवोनगाइवतस्थिमंद्रायेदोपरिस्त्व । अश्वोवोह्वासुखंरथंहसनामुपमं
त्रिणः । शेपोरोमण्वंतोभेदौवारिन्मंडूकहच्छतींद्रायेदोपरिस्त्व ॥ १ ॥ शूर्यणावतिसोममिद्रःपिवतुवृत्रहा । बलंदधानआ
त्मनिकरिष्यन्वीर्यमहादिद्रां । आपवस्वविशांपतआर्जुकात्सोममीद्वः । ऋतवाकेनसत्येनश्रद्धयातपसासुतइंद्रायिदो० ।
पर्जन्यवृद्धंमहिपंतसूर्यस्यदुहिताभरत् । तंगंधर्वाःप्रत्यगृभ्णन्तंसोमेरसमादधुरिद्रां० । ऋतंवदन्तद्यूमसत्यंवदन्सत्यकर्मन् ।
श्रद्धांवदन्सोमराजनधात्रासोमपरिष्कृतइंद्रायिदो० । सत्यमुग्रस्यबृहतःसंस्ववतिसंस्ववाः । संयतिरसिनोरसाःपुनानोब्रह्मणा

१ नानानमितिसूक्तंनुअंतकालेसदापठेत् । जस्वाचैवपरंस्थानममृतत्वसगच्छतिइतिऋग्विधानात् ।

हरइद्रायेदो० ॥ २ ॥ यत्र ब्रह्मापवमानच्छंदस्यांइवाचं वदन् । प्राणोसोमेमहीयते सोमै नानंदं जनयन्निद्रायेदो० । यत्र ज्यो-
 तिरजस्रयासिद्धोकेस्वाहितं । तस्मिन्माधेहिपवमानामृतैल्लोकेऽअधितइद्रायेदो० । यत्र राजाविवस्वतोयत्रावरोधनं दिवः ।
 यत्राभूयहतीरापस्तत्रमाममृतंकधींद्रायेदो० । यत्रानुकामंचरणं त्रिनाकेत्रिदिवेदिवः । लोकायत्रज्योतिष्मंतस्तत्रमाममृतंक० ।
 यत्र कामानिकामाश्चयत्र ब्रध्नस्य विष्टपं । स्वधाचयत्र तृप्तिश्च तत्रमाममृतं० । यत्रानंदाश्चमोदाश्चमुदःप्रमुदुआसते । कामस्ययत्रा-
 स्ताः कामास्तत्रमाममृतं० ॥ ३ ॥ यइदोःपवमानस्यानुधामान्यक्रमीत् । तमाहुःसुप्रजाइतियस्ते सोमाविधन्मनइद्रायेदो०
 ऋषेमंत्रकृतांस्तोमैः कश्यपोहृर्धयन्गिरः । सोमनमस्य राजानं योजज्ञेवीरुधांपतिरिंद्रायेदो० । सप्तदिशनानासूर्याः सप्तहोता
 रक्षत्विजः । देवा आदित्या ये सप्ततेभिः सोमाभिरक्षन् इद्रायेदो० । यत्तैराजन्धृतं हविस्तेन सोमाभिरक्षनः । अरातीवामान
 स्तारीन्मोचनः किंच नाममादिंद्रायेदो० ॥ ४ ॥ यत्र तत्परमंपदं विष्णोर्लोकैर्महीयते । देवैः सुकृतैर्मभिस्तत्रमाममृतंकधींद्रा-
 येदो० । यत्र तत्परमाय्यभूतानामधिपतिः । भावभाविचयोगी च तत्रमाममृतंकधींद्रायेदो० । यत्र गंगाचयमुनायत्र प्राचीसर-
 स्वती । यत्र सोमैश्वरो देवस्तत्रमाममृतंकधींद्रायेदो० ॥ ५ ॥ इति नानानंसूक्तं । तत उपनिषद्भागान् अन्यानि च पुण्यसूक्तानि
 गीतांस्तोत्राणि च विष्णुसहस्रनामादीनि पठेत् शृणुयाद्वा । श्रोतुः संकल्पाशक्तौ श्रावयिताऽमुकशर्मणोऽस्यामृतत्वरूपफलप्राप्त-
 ये मुकं श्रावयिष्ये इति संकल्पयेत् । श्रीरामादिस्मरणंच कार्यं ॥ इति आतुरसंनिधौ जाप्यविधिः ॥

मरणोत्तरं विधिः ॥ ॥ पूर्वमकृते प्रायश्चित्ते प्राणोत्क्रमणोत्तरं पुत्रादिः कर्माधिकारी आचम्य प्राणानाम्यदेशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः पित्रादेः प्रेतस्य जन्मप्रभृत्य दद्यात् तज्ज्ञानकामसकृदसकृत् कृतकायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकस्पृष्टास्पृष्टभुक्ताभुक्तीपातकोपपातकलघुपातकसंकरीकरणमलिनीकरणापापात्रीकरणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णकपातकानां निरासार्थं षडब्दत्र्यब्दसार्धाब्दान्यतमप्रायश्चित्तं प्रतिप्राजापत्यकृच्छ्रं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रीय भूतयथाशक्तिरजतदानेन सूतकांते हमाचरिष्ये । (मात्रादौ तु अमुकगोत्रायाः अमुकदायाः प्रेतायाः प्रेतत्वेत्यादि पूर्ववत् सर्वत्र) । पुनर्देशकालौ स्मृत्यामुकगोत्रस्यामुकशर्मणः पित्रादेः प्रेतस्य ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टास्पृश्यस्पृष्टांतरालमरणखट्वामरणादिजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं पंचदश-द्वादश-नव-षट्-त्रि-कृच्छ्राद्यन्यतमकृच्छ्रात्मकं प्रायश्चित्तं प्रति कृच्छ्रं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्क्रीय भूतयथाशक्तिरजतदानेन सूतकांते हमाचरिष्ये ॥ ॥ रात्रिमृतौ दिवा दाहे । अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य रात्रावकृतसंस्कारजनितप्रत्यवायपरिहारपूर्वकं दाहाद्यधिकारसिद्ध्यर्थं पंचगव्यस्नापनपूर्वकं कृच्छ्रं त्रयप्रायश्चित्तं प्रति कृच्छ्रं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्कृतं सूतकांते आचरिष्ये ॥ ॥ पुनर्देशकालकथनांते आत्मशुद्धिद्वारा पित्रादेरौर्ध्वदेहिकाधिकारसिद्ध्ये द्वादश-षट्-त्रि-कृच्छ्राद्य

१ तत्र पुत्राद्यधिकारिणा पित्रादिकमासन्नमरणं दृष्ट्वा पडब्दत्र्यब्दसार्धाब्दादिप्रायश्चित्तं तिलपात्रवैतरणी-उत्क्रांति-मोक्ष-ऋणधेन्वादिदानानि च तेन कारणीयानि स्वयं वा तमुद्दिश्य कर्तव्यानि । उक्तप्रायश्चित्तादिदानांत विधिमकृत्वा पित्रादिमरणे पुत्रादिना प्रायश्चित्तं कृत्वा दाहादिकर्तव्यं । दानानि त्वेकादशाहे । २ किंचिदूनं पंचकलात्मकस्ताम्रकार्पापणो भवतीति शक्तितारतम्येन तं बोल्लिखेत् ।

न्यतमंप्रायश्चित्तप्रतिकृच्छ्रतत्प्रत्याम्नायगोनिष्कयी० इतिसंकल्प्यसूतकांतैतदेववाकुर्यात् । ततःकर्ता अन्येचपुत्राःपित्रादि
मरणनिमित्तंवपनंकरिष्यइतिसंकल्प्य । यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच । केगानाश्रित्यतिष्ठंतितस्मात्केशान्व
पाम्यहं । इतिकक्षोपस्थवर्जकेशश्मश्रुलोमनखानिदक्षिणसंस्थानिवापयित्वास्नात्वाअहतंवासःपरिधायमृतोविच्छिन्नाग्निश्चे
त्पुनःसंधानंकुर्यात् ॥ पुनःसंधानप्रयोगोग्रेवक्ष्यते ॥

अथगृहात्सशानेशवनयनप्रकारः ॥ (तत्रैपूर्वदशहोत्राभिःप्रेतस्नानं । इतःसर्वकृत्यंप्राचीनावीतिनाकार्यंदक्षिणा
पवर्गच । मंत्रास्तु-चित्तिःस्रुगासीइत् । चित्तमाज्यमासीइत् । वाग्वेदिरासीइत् । आधीतंवाहिरासीइत् । केतोअग्निरा
सीइत् । विज्ञातमग्नीदासीइत् । प्राणोहविरासीइत् । सामाध्वर्युरासीइत् । वाचस्यतिहोतासीइत् । मनउपवत्तासीइत्
१० । तेवाएतंग्रहमगृह्णत । वाचस्यतेविधेनामन् । विधेमतेनाम । विधेस्त्वमस्माकंनामद्यांगच्छ । इति) प्रेतंसंस्नाप्यगो
पीचंदनतुलसीमूलमृत्तिकाभिरलंकृत्य नैलदमालां जपामालांवाकंठेप्रतिमुच्य अहतेनवाससाप्रत्यगग्रेणत्रिभिर्भागैःशिरः

१ इद्वन्नपनरात्रिमृतौपरेहनिदिवैवकार्य । कर्तुमिन्नैस्तदैवदशमेहनिवाययाचार । भर्तरिमृतेपत्न्याअपिआद्येदशमेहनिवावपनकार्य । २ अयध
नुश्चिह्नातर्गतःस्नानविधिरग्रेतनमध्वापिंडानविधिश्चप्राचीननारायणभट्टप्रयोगेनोपलभ्यतेतथापिप्रचुरप्रचारादत्रोपन्यस्त । ३ स्नानेनप्रेताः—
स्नानप्रेतस्यपुत्रार्धैर्वस्त्राद्यैःपूजनतत । नम्रदेहदेहैर्नैवकिंचिद्देयपरित्यजेत् । यम.—प्रेतदेहच्छुभैर्गंधैःक्षपितस्त्राग्निवभूषितम् । आश्वलायनसूत्रे—
सस्थितेप्रेतालंकारान्कुर्वतिकेशश्मश्रुलोमनखानिवापयंतिगधादिनानुलिपतिनलदमालाप्रतिमुचतीति । ४ अत्रकेचनभस्मगोभयमृत्तिकाभिःशव-
स्नापयति तदनाकरंप्रमाणानुपलभात् । ५ कृष्णवर्णाशीर (वाळा) मूलैरचितामालानलदमाला । जपाजासवदइतिप्रसिद्धा ।

प्रभृत्यंगुलिपर्यंतपादतलवर्जं प्रेतमाच्छाद्य तस्य पाददेशस्थं चतुर्थं भागं छित्त्वा तेनात्मन उत्तरीयं कुर्यात् । द्वादशाहांतं प्रेतकृत्येषु तदेव धार्य । ततः शिविकायां प्रेतं प्राक्शिरसमूर्ध्वमुखं शाययित्वा सजातीयाः प्रेतं दाहदेशं प्रतिनयेयुः । श्रौतान्नयः स्मार्तान्नि वाग्निन्येन नेतव्यः । प्रेताग्नयोर्मध्येऽन्येन न गंतव्यं । सर्वसपिंडादयोऽधःकृतोपवीता अप्रावरणामुक्तकेशा वृद्धपुरःसराः प्रेतमनुगच्छेयुः । यदि गृहे मृतस्ताहि ब्राह्मणो नगरस्य पश्चिमद्वारेण । क्षत्रिय उत्तरद्वारेण । वैश्यः पूर्वोत्तरेण । शूद्रो दक्षिणेन । दाहदेशस्तु ग्रामादाग्नेयेनैर्ऋत्येवामध्योन्नतः सर्वतो निम्नो नावरणो बहुलौषधिश्च । तं देशं प्राप्य शवमवागेव निधाय तद्देशात्कंटकादीनि समूलान्यपास्येत् । पथिमध्ये शिविकां निधाय (सत्कुपिंडद्वयं कृत्वा । अतिद्रवेति द्वयोर्यमश्वानौ त्रिष्टुप् अध्वनिपिंडदाने वि० । अतिद्रवसारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा । अथापितृन्मुविदत्राऽउपैहियमेनयेसधमादमदति । शवस्य दक्षिणे श्यामायायं पिंड उपतिष्ठतु । यौ ते श्वानौ यमरक्षितारौ चतुरक्षौ पश्चिरेक्षीन् चक्षसौ । ताभ्यामिदं नृपरिदेहिराजन्स्वस्ति चास्मा अनमीव च धेहि । प्रेतवामभागे शबलायायं पिंड उपतिष्ठतु इत्यध्वपिंडद्वयं दत्वा) ततो वाहकाव्युत्क्रमेण प्रेतं वहतः शिविकां शमशाने देशं निदधुः । दाहदेशाद्वायव्यामग्निं निदध्यात् । यदि विच्छिन्नो ग्निस्तर्हि यतो विच्छेदस्तावत्कालगणनयान्नि विच्छेदप्रायश्चित्तं तदैव कुर्यात्संकल्पयेद्वा । तच्च नास्ति क्वादग्नित्यागे मासद्वये कृच्छ्रं कार्यं । मासचतुष्टयेऽति कृच्छ्रः । षण्मा

१ अत्राध्वपिंडत. पूर्वइमे जीवित्यस्य संकुसुको मृत्युलिष्टुः प्रेतमुखावलोकने वि० । इमे जीवा विमृता वधुत्रन्मभूद्रा देवहूतिर्नो अद्य । प्राचो अगामनत-
गेहसायद्राधीय आयुः प्रतुं रं दर्धानाः ॥ इति मुखावलोकनं वातास्ते वां त्वित्यनेनां जलिदानं च कचित्पुस्तकेषूपलभ्यते परंतु प्रचुराभावाच्च मध्ये संगृहीतं ॥

सोर्ध्वचांद्रादिष्वेकम् । संवत्सरादूर्ध्वत्रैमासिकं द्वैमासिकं वा । आलस्यादिनाश्रित्यागेतुद्वादशाहान्तिक्रमेऽत्र्यहमुपवासः । मासातिक्रमेद्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमेमासोपवासः पयोभक्षणं वा । प्रमादादश्रित्यागेऽत्रिरात्राद्वादशलघुप्राणायामाः । आपडहाच्चतुर्विंशतिः । आद्वादशाहात्पंचागत् । आविंशत्यहाच्छतम् । आमासादुपवासः । आपष्टिरात्रात्रिरात्रम् । संवत्सरात्कायम् । अतः परंप्रत्यब्दं कायं । संवत्सरोर्ध्वमश्रित्यागेचांद्रम् । द्विर्षत्यागेचांद्रं सोमायनं च चांद्रद्वयं वा । त्रिर्षत्यागेऽष्टाब्दगोदानं चेत्यादि प्रत्याम्नायाः कल्प्याः । यावत्कालं विच्छेदस्तावदाहुतिपरिमितं होमद्रव्यं च दद्यात् । अथ प्रेतस्य पुनः संधानम् ॥ ॥ मृतस्य गृह्याग्निविच्छेदे आचम्य पवित्रं धृत्वा पूर्णा प्राणानाग्रम्य विष्णुं स्मृत्वा देशकालौ निर्दिश्य अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः मम पित्रादेः गृह्याग्निविच्छेददिनादारभ्य एतावन्तं कालं गृह्याग्निविच्छेदजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रत्यब्दं एकैककृच्छ्रप्रायश्चित्तं यथाशक्ति गोनिष्क्रयप्रत्याम्नायद्वारा सूतकांते हमाचरिष्ये । तथा च गृह्याग्निविच्छेदे न लुप्तानां सायं प्रातर्होमानां तथा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकानां च संपत्तिपर्याप्तं ग्रीह्याज्यनिष्क्रयद्रव्यं सूतकांते ब्राह्मणेभ्यो दातुं महमुत्सृज्ये । अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः पित्रादेः अग्निविच्छेदनिमित्तकं द्वादशाग्निं सिद्ध्यर्थं प्रेताधानं करिष्ये तदंगस्थं डिलादिकरिष्ये इति संकल्प्य चतुरस्रं स्थंडिलं कृत्वा संभारान्यथा लाभं संपाद्य तद्गोमयेनोपलिप्य यज्ञिककाष्ठेनोह्निष्य लौकिका

१ अन्नसभाराः—पलाशोदुवराश्वत्थशमीवैकं कताबुजम् । वल्मीकोसरवाराहभूपकोत्सातमृत्तिकाः । बालुकासिकतारश्वाग्निध्वस्ततस्त्वचः । यथा लाभमेतान्संभारान्संपाद्य लौकिकाग्निं प्रतिष्ठापयेत् ।

गिंस्थंडिलस्याग्नेय्यानिधाय जुष्टोदमूनेत्यादिनावाह्य व्याहृतिभिरग्निप्रतिष्ठाप्यसमिध्यचत्वारिशृंगेतिध्यात्वा परिसमुह्यपरि
 स्तीर्यपर्युक्ष्य अग्नेरुत्तरतोदर्भेषुप्रोक्षणीस्रुवौआज्यपात्रंसमार्गदर्भानासाद्य प्रोक्षणीपात्रमुत्तानंकृत्वा तत्रानंतर्गभिंतसाग्रसम
 स्थूलप्रादेशमात्रेकुशद्वयरूपेपवित्रेनिधायशुद्धाभिरद्भिस्तत्पात्रंपूरयित्वागंधादिक्षिप्त्वाहस्तयोरंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुदगग्नेपृ
 थक्पवित्रेधृत्वाअपस्त्रिरुत्पूय पात्राण्युत्तानानिकृत्वासर्वाणित्रिःप्रोक्षेत् । तेपवित्रेआज्यपात्रेनिधायआज्यपात्रंपुरतःसंस्था
 प्यतस्मिन्नाज्यमासिच्यअग्नेरुत्तरतोदर्भेषुनिधायज्वलतादर्भोलमुकेनावज्वल्यअंगुष्ठपर्वमात्रंप्रक्षालितंदर्भागद्वयमाज्येप्रक्षिप्य
 पुनर्ज्वलतातेनैवदर्भोलमुकेनआज्यंत्रिःपर्यग्निकृत्वातदुल्मुकंनिरस्यअपउपस्पृश्य सवितुद्वेतिउत्पूयअग्नौपवित्रंप्रहरेत् । तत
 आत्मनोग्रतोभूमिंप्रोक्ष्यतत्रास्तीर्णदर्भेष्वज्यपात्रंनिधाय स्रुवंसंसृज्य तूष्णीमग्निमभ्यर्च्य । अयाश्चेतिविमदोअयाळग्निः
 पंक्तिःलौकिकस्याग्नेरौपासनत्वसिद्धयेआज्यहोमेविनियोगः । ॐ अयाश्चाग्नेस्यर्नभिश्शस्तीश्चसत्यमित्वमयाअसि । अयासाव
 वर्यसाकृतोयासंन्हव्यमूहिषेयानौधेहिभेषजंस्वाहा । अयसेग्नयइदं । इत्याज्याहुतिंहुत्वा । [यस्याग्नयोजुह्वतोमांसकामाः
 संकल्पयंतोयजमानमांसं । जानंतुतेहविषेसादितायस्वर्गलोकमिंप्रेतंनयंतुस्वाहा स्वरिदं०] भूःस्वाहा अग्नयइदं० । भुवः
 स्वाहा वायवइदं० । स्वःस्वाहा सूर्यायेदं० । भूर्भुवःस्वःस्वाहा प्रजापतयइदं० । एवंहुत्वापरिस्तरणानिविसृज्यपुनःपरिस
 मुह्यपर्युक्ष्याग्निंसंपूज्यविष्णुंस्मरेत् । एवमौपासनःसिद्धोभवति । पत्नीमरणेप्येवं ॥ निरग्निःकस्यब्रह्मचार्यादेःनिरग्निःकाया

१ यस्याग्नयइत्याहुतिमत्रकेचिदाहुः । आहिताग्नेरेवेयमित्यपरे ।

अपिवाकपालान्निः । अग्निवर्णकपालं तु कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् । करीपादिततोयस्तु जातः स तु कपालजः । अनुपनीताऽपि वा हितयोरप्येवं । विधवा विधुरयोरुत्तपनीयकः कपालान्निरेव वा । दभैरग्निं तु प्रज्वाल्य पुनर्दभैश्च संयुतः । पुनर्दभैस्तृतीयोऽग्निरे पञ्चत्तपनीयकः । लौकिकेन वा सर्वेषां दाहः । आहिताग्नेर्वैतानाग्निभिस्त्रिभिः ॥

“स्मार्तान्निमतो विशेषः ॥ ॥ शुक्लपक्षे रात्रि मृतस्य प्रातराहुती जुहुयात् । कृष्णपक्षे अहर्भरणे सायमाहुतिमारभ्य पक्ष होमवत् मरणदिनादर्शपर्यन्तं दिनसंख्यया च तस्य श्रतस्र आहुती जुहुयात् । दर्शस्थालीपाकं च कुर्यात् । सचेत्थम्—देशकालौ निर्दिश्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं करिष्यमाणं प्रातर्होमं इदानीमपकृष्य तं दुर्लहोऽप्यामि । अग्निं प्रज्वाल्य परिसमूहनादिकृत्वा तं दुर्लान्पर्यन्तिकरणादिना संस्कृत्य तूष्णीसमिधमग्नावाधाय शतसंख्याकं तं दुर्लान् हस्तेनादाय । ॐ सूर्याय स्वाहा सूर्यायेदं । पुनस्तं दुर्लानादाय ॐ प्रजापतये स्वाहा प्रजापतय इदं ॥ ॥ कृष्णपक्षे मृतस्य तु—श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं दर्शस्थालीपाका त्प्राक्तनान्सायं प्रातर्होमान् इदानीमपकृष्य तं दुर्लहोऽप्यामि । अग्निं प्रज्वाल्य परिसमूहनादिकृत्वा तं दुर्लान् संस्कृत्य तूष्णीसमिधमाधाय प्रतिहोमं द्वेद्वे आहुती जुहुयात् । ॐ अग्नये स्वाहा अग्नय इदं । प्रजापतये स्वाहा प्रजापतय इदं । ॐ सूर्याय स्वाहा सूर्यायेदं । ॐ प्रजापतये स्वाहा प्रजापतय इदं ॥ ॥ अथ दर्शस्थालीपाकस्थाने पूर्णाहुतिः ॥ श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं दर्शस्थालीपाकस्थाने पूर्णाहुतिं होष्यामि । पूर्ववदाज्यं संस्कृत्य सुवेण जुहुयात् । ॐ अग्नये स्वाहा अग्नय इदं । इंद्राग्निभ्यामिदं ॥ एतत्सर्वदाहदेशाद्वायव्यभागे कर्तव्यम् ॥ इति स्मार्तान्निमतो विशेषः ॥”

“स्मार्तान्निमतोदाहकालेपात्रन्यासः ॥ अथपुत्रादिराहुत्यकुर्याद्वारुचयंमहत् । तत्रोत्तानंनिपात्यैनंदक्षिणाशि
रसंमुखे । आज्यपूर्णस्रुवंदद्यादक्षिणाग्नांसिस्रुचम् । पादयोरधरांप्राचीमरणीमुरसीतराम् । पार्श्वयोःशूर्पचमसौसव्यदक्षि
णयोःक्रमात् । सुसमेतुन्यसेन्न्युब्जमंतरूर्वोरुलूखलम् । चात्रोविलीढमत्रैवअग्नयेरप्ययंविधिः । अत्रन्युब्जन्यसेदित्युक्तंतच्छं
दोगपरं । पात्रन्यासोक्तेःसाम्नेरुत्तानतैवेतिज्ञेयम् ॥ आहिताग्नौ—शम्यांशिश्रेविनिक्षिप्यअरणीमुष्कयोरपि । जुहंचदक्षि
णेहस्तेवामेतूपभृतंन्यसेत् । शिश्रेतूलूखलंदद्यात्पृष्ठेचमुसलंन्यसेत् । उरसिक्षिप्यदृषदंतंडुलाज्यतिलान्मुखे । श्रोत्रेचप्रोक्ष
णींदद्यादाज्यस्थालींचचक्षुषोः । कर्णेनेत्रेमुखेघ्राणेहिरण्यशकलंन्यसेत् । अग्निहोत्रोपकरणमशेषतत्रनिक्षिपेत् ॥ आहिता
ग्नौविशेषः—एवमेवाहिताग्नेश्चपात्रन्यासादिकंभवेत् । कृष्णाजिनादिकंचात्रविशेषोध्वयुचोदितः । तत्रैव—अनर्थेवावृ
तानारीदग्धव्यायाव्यवस्थिता । अग्निप्रदानमंत्रोस्यानप्रयोज्यइतिस्थितिः ॥ इतिप्रेतशरीरेपात्रविन्यासः॥”

अथौर्ध्वदेहिकविधिः ॥ ततोमध्यदेशोच्छ्रितंसमंतान्निम्नंबहुलौषधिकंश्मशानंकल्पयित्वाकंटकिक्षीरवृक्षादीन्यु
द्घास्यतत्रभूर्भुवैकदेशंआग्नेय्यान्नैर्ऋत्यांवाप्रकल्प्यतत्रवायवीप्रभृत्याग्नेयीपर्यंतं ऊर्ध्वबाहुनरायामंदीर्घदक्षिणाप्रवणमाग्नेयीप्रव
णंवाइशानीमारभ्यनिर्ऋत्यायतंपंचारलितिर्यगायतंद्वादशांगुलमपरिमिताधःस्वातंगतंस्नानयेत् । ततोदाहगतादीशानेजा
नुमान्त्रंवितस्तिमान्त्रागर्तकृत्वाजलमापूर्यतत्रावकांशीपालं(शैवालं)चनिक्षिपेत् इदंगर्तोदकंनाम । अस्मिन्कर्मणिप्राचीनावी
तित्वमाग्नेय्यभिमुखतादक्षिणापवर्गत्वंचज्ञेयं । ततःकर्ताहस्तौपादौप्रक्षाल्यआचम्यअमंत्रकंप्राणायामंकृत्वाउत्तरीयंधृत्वादेश

कालौसंकीर्त्य । अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यप्रेतत्वविमोक्षार्थं और्ध्वदेहिकं करिष्ये इति संकल्प्य । प्राचीनावीती । उपसर्पति संकुसुकः
 पितृमेधास्त्रिष्टुप् । भूमिप्रार्थने विनियोगः । उपसर्पमातरं भूमिमेतामुरुव्यचसं पृथिवीं सुशेवां । ऊर्णमदायुवतिर्दक्षिणावतएषा
 त्वापातुर्निर्ऋतेरुपस्थात् । अपसर्पतु ते प्रेताये केचिदिह पूर्वजाः । स्वस्तिनः कृणुतामाशु आयातः पुनरागमात् । इति भूमिं प्रार्थ्य ।
 दिवि जाता अप्सु जाता या जाता ओषधीभ्यः । अथोया अद्रिजा आपस्तानः शुंधंतु शुंधनीः । इति स्थलशुद्धिं कृत्वा । अपे ते तियमः
 पितरस्त्रिष्टुप् । भूमिप्रोक्षणे वि० । अपेतवीत विचसर्पता तो समाऽएतं पितरोऽलोकमकन् । अहो भिरुद्भिरुक्तु भिव्यक्तं यमोददात्य व
 सानमस्मै । इति मंत्रेण पूर्वोक्तगर्तोदकेनान्यजलेन वा शमीशाखया त्रिप्रदक्षिणं परिब्रजन्वा तं प्रोक्षेत् । प्रतिपरिब्रजनं मंत्रावृत्तिः ।
 आयसेनदर्भशलाकया वा यमाय दहनपतये चोह्निखामि इत्येकारं रेखां मध्ये । कालाय दहनपतये चोह्निखामि इति उत्तरतः । मृत्यवे
 दहनपतये चोह्निखामीति दक्षिणत उह्निख्य ततः खाते हिरण्यशकलानि तिलांश्च प्रक्षिप्य रेखासु तिलोदकं निक्षिपेदेभिर्मन्त्रैः । यमाय
 दहनपतये पितृभ्यः स्वधानमः इति मध्ये रेखायां । कालाय दहनपतये पितृभ्यः स्वधानमः इत्युत्तरस्यां । मृत्यवे दहनपतये पितृभ्यः
 स्वधानमः इति दक्षिणस्यां । ततः प्रेतास्येतिलान् क्षिप्त्वा सजातीया हतैर्यज्ञिकैः कुशलेन चित्तिकारयेत् । ततः कर्ता तस्यां वहिरा
 स्तीर्थं तदुपरि ऊर्ध्वलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य प्रेतमग्रे रुतरेण नीत्वा दक्षिणशिरसं चित्तौ निवेशयेत् । ततः प्रेतस्य मुखे नासिकापुटद्व

१ यस्य कपालाग्निर्लौकिकामिवाति स्य तु व्याहृतिभिरग्निप्रतिष्ठाप्य खातोह्निखनं कुर्यात् ।

येचभुर्द्वये श्रोत्रद्वये एवंससच्छिद्रेषुहिरण्यशकलानिक्षिप्त्वा तदभावेआज्यविंदून्वानिक्षिप्य प्रेतशरीरेघृताक्तांस्तिलान्प्रक्षिप्य ।
 अग्निंपरिसमुह्यपरिस्तीर्य दक्षिणतोऽग्नेःपर्युक्ष्यवह्नेरुत्तरतःपात्रासादनंपवित्रकरणं प्रोक्षणीं स्रुवं चमसं आज्यभाजनंचेतिएकैक
 शउत्तानानिपात्राण्यासादयेत् । प्रोक्षणीपात्रेपवित्रनिधायउदकेनपूरयित्वाउत्पूयसर्वाणिपात्राणिप्रोक्षेत् । ततोगतोदकंचम
 सेआसिच्यदर्भैराच्छाद्यप्रणयेत् । इममग्नइतिदमनोग्निस्त्रिष्टुप् पूर्वस्थापितचमसानुमंत्रणेविनियोगः । इममग्नेचमसंमाविजं
 ह्वरःप्रियोदुवानामुतसोम्यानां । एपयश्चमसोदेवपानस्तास्मिन्देवाअमृतामादयंते । इतिचमसानुमंत्रणं ॥ अथप्रेतोपा
 सनम् ॥ ॥ सव्यंदेशकालौनिर्दिश्यप्रेतोपासनंकरिष्ये । अग्नेत्वंक्रव्यादनानामासिइति, क्रव्यादनानामग्निंप्रतिष्ठापयामि
 इतिवाप्रतिष्ठाप्य । समिद्धयमादाय अग्निं कामं लोकं अनुमतिं एताःप्रधानदेवताअग्नावाज्येनयक्ष्ये । प्रेतंप्रेतोरसिआज्ये
 नयक्ष्ये । भूर्भुवःस्वःस्वाहा प्रजापतयइदं० इतिसमिद्धयंजुहुयात् । परिसमुह्य चितिसहितमग्निंपरिस्तीर्यपर्युक्ष्य पवित्रमा
 ज्यपात्रेनिधायतस्मिन्नाज्यमासिच्यवज्वल्यतूष्णीमुत्पूय स्रुवंसंमृज्य तूष्णीमग्निमलंकृत्य वामजानुपातयित्वा प्राचीनावी
 ती पराचीनपाणिःस्रुवेणजुहुयात् ॥ अग्नयेस्वाहा अग्नयइदं० । कामायस्वाहा कामायेदं० । लोकायस्वाहा लोकायेदं० ।
 अनुमतयेस्वाहा अनुमतयइदं० । एवमग्नौचतस्रआज्याहुतीहुत्वा पंचमींप्रेतोरसिजुहुयात् । अस्माद्वैत्वमजायथाअयंतवद्
 भिजायतां । असौ(अमुक)स्वर्गायलोकायस्वाहा । अमुकप्रेतायेदं० । असावित्यत्रसंबुद्ध्याप्रेतनामनिर्दिशेत् । अत्रस्विष्ट

कृतं पात्रसंयोजनं च नास्ति । ततः सक्तुपिंडेन अपूपं पंचकंककृत्वा पृषदाज्येनाभिघार्य । अग्नेर्वमेति दमनो निस्त्रिष्टुप् प्रेतस्य ललाटे
मुखे च सक्तुपिंडदाने वि० । अग्नेर्वमपरिगोभिव्ययस्व संगोणुष्वपीवसामेदं सा च । नेत्वा धृष्णुर्हरसाजहृपाणो दुधृग्विधक्ष्यन्पर्य
खयाते । इति ललाटे मुखे च द्वौ पिंडौ दत्त्वा । अतिद्रवेति मंत्रद्वयस्य यमश्वानौ त्रिष्टुप् बाहुद्वये हृदये च सक्तुपिंडदाने वि० ।
अतिद्रवसारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शवलौ साधुना पृथा । अथापितृन्सुचिदत्रोऽपेहियमेनये संधमादुमं दति । यौ ते श्वानौ यमर
क्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ । ताभ्यामेनं परिदेहिराजन्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि । इति बाहुद्वये पिंडद्वयं हृदये एकः
पिंड इत्येवं पंचसक्तुपिंडान् दद्यात् । ततो धनिष्ठा पंचकत्रिपान्नक्षत्रादौ मरणे तद्विधिं कृत्वा नंतरं चितिपूरणं कार्यं ॥ ७ ॥

अथ पंचकादिमरणे दाहविधिः ॥ धनिष्ठा पंचकमरणे शवसमीपे देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य धनिष्ठा
पंचकमरणसूचितवंशारिष्टविनाशार्थं पंचकमरणविधिकरिष्ये । दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पंचोर्णासूत्रवेष्टिताः । यवपिष्टेनानु
लिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत् । गंधमाल्याद्यैः प्रतिमा अलंकृत्य दाहसमये प्रेतोपरिन्यसेत् । प्रथमां शिरसि द्वितीयां नेत्रयोः तृती
यां वामकुक्षौ चतुर्थीनाभौ पंचमीपादयोः इति । ततस्तासु क्रमेणाज्यं जुहुयादेभिर्मन्त्रैः । प्रेतवाहाय स्वाहा प्रेतवाहायेदं १ ॥
प्रेतसखाय स्वाहा प्रेतसखायेदं २ ॥ प्रेतपाय स्वाहा प्रेतपायेदं ३ ॥ प्रेतभूमिपाय स्वाहा प्रेतभूमिपायेदं ४ ॥ प्रेतहर्त्रे स्वाहा

१ दधिमिश्रमाज्यपृषदाज्यम् । २ तत्राय विशेषः ॥ नक्षत्रातरे सृतस्य पंचके दाहप्राप्तौ पुत्तलविवेकनशांतिक ॥ पंचकमृतस्य नक्षत्रातरे श्विन्या
दौ दाहप्राप्तौ शांतिकमेव न पुत्तलविधिः ॥

प्रेतहर्त्रइदं ५ ॥ ततस्तदुपरिउदकधारांदत्वा । यमायसोमंसुनुतयमार्यजुहुताहुविः । यमंहयज्ञोर्गच्छत्यग्निदूतोअरंकृतः
स्वाहा । यमायेदं । त्र्यंबकंयजामहेसुगंधिपुष्टिवर्धनं । उर्वारुकमिववर्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्स्वाहा । त्र्यंबकायेदं ।
इतिमंत्राभ्यांप्रतिमासुप्रत्येकंद्वेद्वेआज्याहुतीजुहुयात् । ततःप्रेतमुखेकनकहीरकनीलपद्मारागमौक्तिकेतिपंचरत्नानितदभावे
कर्षार्धस्वर्णतदभावेघृतंदत्वापुत्तलैःसहप्रेतंदहेत् ॥ इतिधनिष्ठापंचकमरणविधिः ॥

अथत्रिपादभरणीनक्षत्रत्रिपुष्करद्विपुष्करेषुमृतौ ॥ ॥ यदिभद्रातिथीनांस्याद्भानुभौमशनैश्चरैः । त्रिपादक्षैश्चसंयोगः
कथितःसत्रिपुष्करः । द्विपुष्करोद्वयोर्योगेयथास्वस्याद्विपादभैः । भद्रातिथयोद्वितीयासप्तमीद्वादश्यः । त्रिपादनक्षत्राणिक्व
त्तिकापुनर्वसूत्तराविशाखोत्तरापाढापूर्वाभाद्रपदाख्यानि । द्विपुष्करनक्षत्राणिमृगशिरश्चित्राधनिष्ठाख्यानि । त्रिपुष्करयोगे
त्रिपादेचमृतौ अद्येत्यादिअमुकत्रिपादनक्षत्रत्रिपुष्करयोगमरणसूचितवंशारिष्टविनाशार्थं कृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तपूर्वकंतद्विधिं
करिष्येइतिसंकल्प्य पुत्तलत्रयंनिर्मायसंपूज्य दाहसमये प्रथमांशिरसि १ द्वितीयांनेत्रयोः २ तृतीयांकुक्षौ ३ विन्यस्य ।
प्रेतवाहायस्वाहा १ प्रेतसखाय० २ प्रेतपाय० ३ इतिनामभिस्तदुपरिपूर्ववद्धृतंहुत्वा यमायसोमं० त्र्यंबकं० इतिमंत्राभ्यां
प्रतिमासुद्वेद्वेआहुतीजुहुयात् । बहवपांजातवेदःपितृभ्योयत्रैनान्वेत्यनिहितान्पराके । कुल्याउग्रताःक्षरंतुसत्याएताआशि
षःसंतुकामैःस्वाहा । अग्नयेजातवेदसइदं० । इति ॥ ॥ द्विपुष्करेतु—संकल्पेकृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तपूर्वकद्विपुष्करोहः । प्रथ

मांशिरसि १ द्वितीयांनेत्रयोः २ इतिपुत्तलद्वयमेवदत्वासंपूज्य घृतहोमजलधारादिपूर्ववत् । सर्वातिप्रेतमुखेकनकहीरादि
पंचरत्नप्रक्षेपः ॥ इतित्रिपादत्रिपुष्करद्विपुष्करादौविधिः ॥

अथप्रेतानुमंत्रणम् ॥ ॥ ऋग्व्यादमितिदमनोग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निप्रज्वालनेविनियोगः । ऋग्व्यादमग्निप्रहिणोमिदूरंयम
राज्ञोगच्छतुरिप्रवाहः । इहैवायमितरोजातवैदादेवेभ्योहिव्यंवहतुप्रजानन् । [त्वंभूतकृज्जगद्योनेत्वंलोकपरिपालकः । उक्तः
संहारकस्तस्मादेनंस्वर्गमृतंनय ।] इतिमंत्रेणपुंसःशिरोदेशेस्त्रियाःपाददेशेऽग्निप्रज्वाल्यवक्ष्यमाणमंत्रैर्वस्त्रपल्लवेनचितौवायुः
कार्यः । वातास्तेवांतुपथिपुण्यगंधामनःसुखागात्रसुखानुलोमाः । त्वचःसुखामांससुखाअस्थिसौख्यावहतुत्वांमरुतःसुकृतां
यत्रलोकाः । इमाआपोमधुमत्योस्मिंस्तेलोकउपदुह्यंतामक्षीयमाणाःस्वधानमः । इमाआपोमधुमत्योतरिक्षेतेलोकउपदुह्यंता
मक्षीयमाणाःस्वधानमः । इमाआपोमधुमत्यःस्वर्गेतेलोकउपदुह्यंतामक्षीयमाणाःस्वधानमः । इति ॥ ततोदह्यमानंप्रेतं
तिलप्रक्षेपेणानुमंत्रयीत । प्रेहिप्रेहीतिद्वयोर्थमःपितरस्त्रिष्टुप् । दह्यमानंप्रेतानुमंत्रणेविनियोगः । प्रेहिप्रेहिपथिभिःपर्व्यभि
र्यत्रानुःपूर्वपितरःपरेयुः । उभारार्जानास्वधयामदंतायमंपश्यसिवरुणंचदुवं । संगच्छस्वपितृभिःसंयमेनैष्टापूतेनपरमेव्यो
मन् । हित्वायावधंपुनरस्तमेहिंसंगच्छस्वतन्वासुवर्चाः ॥ अतिद्रवेतिद्वयोर्थमश्वानौत्रिष्टुप् । दह्यमानंप्रेतानु० ।
अतिद्रवसारमेयौश्वानौचतुरक्षौशुवलौसाधुनापथा । अथापितृन्सुविदत्रोऽउर्पेहियमेनयेसंधमादुमदंति । यौतेश्वानौयमर
क्षितारौचतुरक्षौपथिरक्षीनूचक्षसौ । ताभ्यामेनंपरिदेहिराजन्तस्वस्तिचास्माअनमीवंचधेहि ॥ ॥ मेनमितिपण्णांदमनोऽग्नि

स्त्रिष्टुप् । दह्यमानप्रेतानु० । मैर्नमग्नेविदहोमाभिर्शौचोमास्यत्वचंचिक्षिपोमाशरीरं । यदाशृतंकृणवोजातवेदोथैमेनंप्रहिणु
तात्पितृभ्यः । शृतंयदाकरसिजातवेदोथैमेनंपरिदत्तात्पितृभ्यः । यदागच्छात्यसुनीतिमेतामथादेवानांवशनीर्भवाति ।
सूर्यचक्षुर्गच्छतुवातेमात्माद्यांचगच्छपृथिवींचधर्मणा । अपोवागच्छयदितत्रतेहितमोपधीपुप्रतितिष्ठाशरीरैः । अजोभागस्तप
सातंतपस्वतंतेशोचिस्तपतुतंतैर्अर्चिः । यास्तेशिवास्तन्वोजातवेदस्ताभिर्वहनंसुकृतांमुखेकं । अर्वसृजपुनरग्नेपितृभ्योयस्तऽआ
हुतश्चरतिस्वधाभिः । आयुर्वसान्ऽउपवेतुशेषःसंगच्छतांतन्वाजातवेदः । यत्तेकृष्णःशकुनऽआतुतोदपिपीलःसर्पउतवाश्वा
पदः । अग्निष्टद्विश्वाद्गदंक्वणोतुसोमश्चयोब्राह्मणोऽआविवेश ॥ ॥ पूषात्वेतिचतसृणांदेवश्रवाःपूषात्रिष्टुप् । दह्यमान
प्रेतानु० । पषात्वेतश्चयावयतुप्रविद्वाननष्टपशुर्भुवनस्यगोपाः । सत्वैतेभ्यःपरिददत्पितृभ्योमिद्वेभ्यःसुविदुत्रियेभ्यः । आयु
र्विश्वायुःपरिपासतित्वापूषात्वापातुप्रपथेपुरस्तात् । यत्रासतेसुकृतोयत्रतेययुस्तत्रत्वादेवःसवितादधातु । पृषेमाआशाऽअनु
वेदुसर्वाःसोऽअस्माँऽअभयतमेननेषत् । स्वस्तिदाआर्घुणिःसर्ववीरोप्रयच्छन्पुण्ड्रप्रजानन् । पप्रथेपथामजनिष्टपूषापप्रथे
दिवःप्रपथेपृथिव्याः । उभेअभिप्रियतमेसधस्थआचपराचचरतिप्रजानन् ॥ ॥ उपसर्पेतिचतसृणांसंकुसुकःपितृमेधास्त्रि
ष्टुप् द्वितीयाग्रस्तारपंक्तिः चतुर्थीजगती । दह्यमानप्रेतानु० । उपसर्पमातरंभूमिमेतामुरुव्यचंसपृथिवींसशेवां । ऊर्णम्रदायु
वतिर्दक्षिणावतएषात्वापातुनिर्ऋतेरुपस्थात् । उच्छृचस्वपृथिविमानिवाधथाःसूपायनास्मैभवसूपवंचना । मासापुत्रंयथासि
चाभ्येनंभूमऊर्णुहि । उच्छृचमानापृथिवीसुतिष्ठतुसहस्रमितउपहिश्रयंतां । तेगृहासोद्युतश्चुतोभवंतुविश्वाद्वाह्मैशरणाःसंवत्र ।

उत्तैस्तन्नामिपृथिवीत्वत्परीमंलोगंनिदधन्मोऽअहंरिपं । एतांस्थूणांपितरोधारयंतुतेत्रायमःसादनातेमिनोतु ॥ ॥ सोमए
 केभ्यइतिपंचानायमोभाववृत्तोनुष्टुप् । दह्यमानप्रेतानु० । तपसायेअनाध्व्यास्तपसायेस्वययुः । तपोयेचक्रिरेमहस्तांश्चिदेवापिगच्छतात् । येचिपूर्वकृतसापक्रतावानक्रतावृधः । ययुध्यतेप्रधनेपशूरासोये
 वापिगच्छतात् । सहस्रणीथाःकवयोयोगोपायंतिसूर्थ । ऋषीन्तपस्वतोयमतपोजोऽअपिगच्छतात् ॥ ॥ उरूणसावित्यस्य
 मश्वानौत्रिष्टुप् । दह्यमानप्रेतानु० । उरूणसावसुतृपाउडुवलौयमस्यदतौचरतोजनोऽअनु । तावस्मभ्यंहृशयेसूर्यायपुनर्दा
 तावसुमद्येहभद्रं । एतैर्मन्त्रैर्दह्यमानप्रेतमनुमंत्र्य ॥ ॥ ततःकपालमोक्षानंतरंकर्तासव्यसेमृन्मयोदकुंभंगृहीत्वाश्मशानस्थि
 तनातिस्थूलमस्फुटितंश्लक्ष्णमश्मानमादाय कुंभस्यपृष्ठभागेतेनाश्मनाछिद्रं कृत्वा प्रेतपाददेशादारभ्यतत्पर्यंतमप्रदक्षिणंपरि
 ब्रजन्जपेत् । वातास्तेवांतुपथिपुण्यगंधामनःसुखागात्रसुखानुलोमाः । त्वचःसुखामांससुखाअस्थिसौख्यावहंतुत्वांमरुतःसु
 कृतांयत्रलोकाः । इमाआपोमधुमत्योस्मिस्तेलोकउपदुह्यंतामक्षीयमाणाःस्वधानमः । इत्येकवारंपरिक्रम्यपाददेशएवस्थित्वा
 तेनैवाश्मनाकुंभेद्वितीयच्छिद्रं कृत्वात्रजन्जपेत् । वातास्तेवांतु० । इमाआपोमधुमत्योस्मिस्तेलोकउपदुह्यंतामक्षीयमाणाः
 स्वधानमः । पुनस्तथैवतृतीयच्छिद्रं कृत्वापूर्ववद्ब्रजन्जपेत् । वातास्तेवांतु० । इमाआपोमधुमत्यःस्वर्गेतेलोकउपदुह्यंतामक्षी
 यमाणाःस्वधानमः । एवंत्रिःपरिक्रम्यप्रेतशिरोदेशेस्त्रिधाःपाददेशेअश्मोपरिकुंभंस्फोटयित्वादक्षिणामुखःशिलाहस्तःकर्ता ।

इमे जीवा विमृते राव वृत्रघ्न भूद्रा देव हूतिर्नो अद्य । प्रांचो अगा
मनत ये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः । (अयं मंत्रः कर्तुरेव । जयंतमते सर्वेषां) इति कर्तृसहिताः पृष्ठतो न वेक्षमाणाः सव्य
मावृत्य कनिष्ठपूर्वाः कर्तृपुरःसरं सर्वे निर्गच्छेयुः ॥ ॥

अथ तिलांजलिदानम् ॥ ॥ ततो यत्रोदकं वहत् स्थिरं भवति तत्र गत्वा सर्वे सपिंडाः सोदकाः सगोत्रिणः स्त्रियश्चापि मुक्तके
शा एकवासो दक्षिणामुखाः महाजले स्नात्वा पूर्वपरिहितं वस्त्रं च प्रक्षाल्य पुनस्तत्परिधाय सर्वे एकदानीमज्ज्य पुनः कैश्चिदुक्तेन अपन
इति मंत्रेण वामहस्तेन अनामिकया जलावलोडनं कृत्वा सचैल्लत्वा च म्योत्तीर्य येनाश्मना कुंभच्छिद्राणि कृतानि तमश्मानं शुचौ
तीरे दक्षिणाग्नेर्भेस्थापयित्वा वृद्धपूर्वादक्षिणामुखा अपसव्येन तस्योपरि सतिलमैकं कंजलांजलिं दक्षिणहस्तपितृतीर्थेन सव्योत्तर
पाणिभ्यां युगपदयुग्मादद्ध्युः । क्षत्रियैर्वश्ययोरुदङ्मुखः । शूद्रब्राह्मणयोर्दक्षिणामुखा दद्ध्युः । अमुकं गोत्रअमुकमेतत्तत्तिलो
दकमुपतिष्ठतामिति । ब्रह्मचारी तु न दद्यात् । पितृमातृगुर्वाचार्यमातामहीभ्यः सोऽपि दद्यात् । शववाहकैश्चांजलिर्दे
यः । अन्ये सुहृदो दद्ध्युर्नवा । दानेऽपि नाश्मनियमः । पतितव्रात्यादयो न दद्ध्युः । ततः कर्ता अमुकगोत्रअमुकमेतदाहजनि तत्तृपोप
शमनार्थ इदं ते वा सोदकमुपतिष्ठतामिति अश्मनि उत्तरीयोदकं दद्यात् । ततः कर्तुभिन्नाः सर्वे सपिंडादयः शवस्पृशिनश्चान्यानि वा

१ सिधौ तु अमुकगोत्रो मुकनामा प्रापेत्तत्स्थाय तु इत्थं हूतः ।

सांसिपरिधायआर्द्राण्यधोदशानिसकृन्निष्पीड्यशोपणार्थमुदग्दशानिनिक्षिप्य दिनदाहेआतारकोदयात् रात्रिदाहेआसूर्योद
 यात्तत्रैवासीरन् । शववाहकानामप्येवं ॥ ॥ ततःपूर्वशोपणार्थस्थापितानिवस्त्राणिधारयेयुः । ततःकर्तापिपरिधानीयं
 आर्द्रवस्त्रंउत्तीर्यत्रिगुणमधोदशमर्धवन्निष्पीड्यशोपणायउदगग्रंविसृजेत् । ततोदित्रामृतौदृष्टेष्वाक्षेपुरात्रिमृतौउदितेसूर्ये वा
 लपुरःसराःवृद्धजघन्याः गृहंगत्वाद्वारदेशेनिवपत्राणिविदश्यथूत्कृत्याचम्य पापाणान्निगोमयाक्षततैलोककदूर्वावृषभसर्पपा
 न्यथालाभंस्पृष्ट्वादहल्यश्मनिचरणंदत्वागृहंविशेयुः । शववाहकानामपिनिवपदशनादिएकाहमाशौचं च । तद्गृहवासिनां
 त्र्यहं । तदन्नभुक्तौतद्गृहवासेचदशाहं । निवपत्रभक्षणंभाजनस्यापनंचकृताकृतमितिस्मृत्यर्थसारे । तद्गृहवासिनां
 शिष्ययोर्नैवेमृन्मयभाजनद्वयेजलंदुग्धंचप्रक्षिप्य प्रेतात्रस्त्राहिइदंचपिवेतिवदेत् । ततःयष्ट्यादिलंवितयोः
 हृद्भ्योलब्धंवाश्रीयुः । गोत्रजादीनांतादिनेतद्गृहएवभोजनं । आसिन्दिनेगृहेपाकोनविधेयः । क्रीतंसु
 भंजीरन् । कर्ताभोजनकालेसघृतमन्नमादाय अमुकप्रेतायेदमन्नमुपतिष्ठतामितिभूमौदत्वागृहोपरिप्रक्षिपेत् भोजनपात्रसमी
 पेवादद्यात् । दशाहांतंभोजनस्थानविपर्ययोपिनकार्यः । लेखनहास्यहर्षोच्चासनोत्कृष्टवस्त्रादिधारणतैलाभ्यंगस्त्रीसंगखट्वाश
 यनान्यस्पर्शादीनिवर्जयेयुः । रात्रौपृथगेवतृणास्तृतभूमौशयीरन् । महागुरुनिपातेयुग्यहमेकाहंचोपवासः । पारणाचक्रीते
 नसुहृद्भ्योलब्धेनवा । पत्न्याश्चैवं । बालवृद्धातुराणानैतेनियमाः ॥

॥

॥

“प्रेतकृत्येविशेषनिर्णयः ॥ ॥ प्रथमेहनियदेयतदेयस्यादशाहिकम् । तथा—उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये । पूर्वदत्तांजलीन्दद्यात्पिंडदानंतथैवच । प्रथमेऽहनियोदेशोयश्चकृतयच्चतंडुलादिद्रव्यंचोत्तरीयशिलापाकपात्रादितदेवदशाहांतम् । एतदन्यतमव्यत्ययेयतोव्यत्ययस्ततःपुनरावृत्तिः । शिलाविपर्ययेपिघटस्फोटादेर्नावृत्तिरित्युक्तैर्लौकिकशिलाग्रहणम् । तेनपिंडदानतिलांजल्यादिकस्यैवावृत्तिर्नदाहस्य । केचिदाचार्यविपर्ययेप्यावृत्तिमाहुः ॥ अथप्रेतश्राद्धेवज्यानि ॥ आशिषोद्विगुणादर्भाजयाशीःस्वस्तिवाचनं । पितृशब्दःस्वसंबंधःशर्मशब्दस्तथैवच । पात्रालंभोवगाहश्चउल्मुकोल्लेखनादिकं । तृप्तिप्रश्नंचविकिरंशेषप्रश्नस्तथैवच । प्रदक्षिणाविसर्गश्चसीमांतगमनंतथा । अष्टादशपदार्थाश्चप्रेतश्राद्धेविवर्जयेत् । इति । तथा । प्रेतश्राद्धेतुयत्पात्रमध्यार्थपरिकल्प्यते । तस्यैवोत्तानताप्रोक्तशेषेषुन्युज्यतामता ॥ इति ” ॥

अथप्रथमदिनविधिः ॥ ॥ कर्ताआर्द्रवस्त्रःतस्मिन्दिनेतत्कालएव अन्यदिनेषुवा पूर्वाह्णएवप्रागुदीच्यांग्रामाद्बहिःसरित्संगमेमहाजलसन्निधौवागत्वाभूमिसंशोध्यतत्रदशाहांतंकर्मकुर्यात् । स्नात्वाआर्द्रनवीनेवाससीधृत्वा आचम्यदेशकालौस्मृत्वा सोत्तरीयः प्राचीनावीतीदक्षिणामुखः अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य (मात्रादौतु अमुकगोत्रायाअमुकःप्रेतायाः) प्रेतत्वनिवृत्त्याउत्तमलोकप्राप्त्यर्थप्रथमदिनविधिकरिष्यइतिसंकल्प्य ताम्नादिमयनवंभांडंसंशोध्यतस्मिन्पिंडार्थसकृत्प्रक्षालितान्प्रसृतिपरिमितांसंडुलान्सोदकान्निधायतत्पान्रलौकिकान्नावधिश्चित्यस्वयंचरुंश्रपयित्वा मृत्तिकास्नानादिकुर्यात् । देशकालौसंकीर्त्यप्राचीनावीतीअमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यप्रेतत्वनिवृत्त्याउत्तमलोकप्राप्त्यर्थप्रथमेहनिदाहजनिततापोपशमनार्थं

मृत्तिकास्नानादिकरिष्ये इति संकल्प्य । उदुत्यं जातवैदसं देवं वहतिकेतवः । दृशे विश्वायसूर्य । इति शुद्धमृदमादाय । आकृ-
ष्णेन रजसावर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन स चितारथेनादेवो यतिर्भुवनानि पश्यन् । इति सूर्याय दर्शयित्वा ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो ब्रूत्वा त्यतिष्ठ दशंगुलं । इति शिरसि विलिप्य । अंगादंगाल्लोभो लोभो
जातं पर्वणि पर्वणि । यक्षं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामिते । इति सर्वांगे लिपेत् । स्नात्वा आचम्य एवं पुनर्द्विवारं कार्यं । ततः
आचम्य अद्येत्यादि प्राचीनावीती अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य दाहजनित तृपो पशमनार्थं तिलतोयां जलदानं करिष्ये इति संकल्प्य ।
कुशोपर्यर्हमानं स्थापयित्वा तदुपरि अमुकगोत्रामुकप्रेत दाहजनित तृपो पशमनार्थं एष तिलतोयां जलिस्तवोपतिष्ठतां इति दक्षिणामु-
खो दद्यात् । तिलांजलि संख्या । प्रतिदिनं एकैक इति दश । प्रतिदिनं त्रयस्त्रय इति त्रिंशत् । प्रतिदिनं एकैकं दृष्ट्वा इति पंचपंचा-
शत् । द्वयोस्त्वरवृद्ध्या वा दद्यात् प्रत्यहं दशदशवेत्येवं शतं भवति । प्रत्यंजलिस्तानं कार्यं । एषां पक्षाणां मध्येऽन्यतमपक्षाश्रयणेन
तिलांजलयो देयाः । ततः स्नात्वा आचम्य तिलसर्पिर्मधुशर्करापयोमिश्रितं भक्तपिंडं कृत्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती दद्यात् ।
अमुकगोत्र अमुकप्रेत आद्ये हनिशिरो वयवनिष्पत्त्यर्थं एषा पिंडस्तवोपतिष्ठतामिति कुशोपरि महंतं पिंडं दत्वा पुनः अमुकगोत्रामुकप्रे-
त एतत्ते तिलोदकमुपतिष्ठतामिति पिंडोपरि पितृतीर्थेन तिलोदकं प्रक्षिप्य पुनरमुकेत्यादि उपतिष्ठतामित्यंतेन तुलसीदलं भृंगराज
पत्रं धूपदीपादि च दत्वा । अनादिनिधनो देवः शंखचक्रगदाधरः । अक्षय्यः पुंडरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदोऽस्तु वै । अभिरम्यतां इति

पठेत् । अभिरतास्मः इति प्रतिवचनमाचार्यः । इदं पिंडदानं सतिलोदकंप्रेताप्यायनमस्त्विति ब्रूयात् । अस्तु प्रेताप्यायनमिति आचार्यो वेदेत् । ततः पिंडं जले प्रवाह्य स्नात्वा आचामेत् ॥ इति प्रथमदिने वयवपिंडदानविधिः ॥

अथ नवश्राद्धम् ॥ ॥ प्रथमे हितृतीये च पंचमे सप्तमे तथा । नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते । नवश्राद्धेषु मंत्राभावः । आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वविमोक्षार्थं आद्ये हनिनवश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य प्राचीनावीतीदक्षिणाभिमुखः आत्मनोऽग्नेर्दर्भं वटुं उदङ्मुखं संस्थाप्य अमुकगोत्रामुकप्रेतनवश्राद्धे अयं ते क्षण उपतिष्ठतामिति एकंकुशं दत्त्वा अमुकगोत्रामुकप्रेतनवश्राद्धे इदं ते पाद्यमुपतिष्ठतामिति पाद्यं दत्त्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य नवश्राद्धे आसनमुपतिष्ठतामिति दर्भं वटुवामभागे एकं सतिलंकुशं दत्त्वा स्वाग्नेर्दक्षिणाग्रमेकंकुशं निधाय तत्रैकमुत्तानं पात्रमासाद्य तदुपरि पवित्रं निधाय तूष्णीं जलमासिच्य तूष्णीमेव तिलान् प्रक्षिप्य तूष्णीमर्घ्यं निवेद्य अमुकगोत्रामुकप्रेतनवश्राद्धे इदमर्घ्यं तवोपतिष्ठतामिति अर्घ्यं दत्त्वा अमुकगोत्रामुकप्रेत आच्छादनमुपतिष्ठतामित्याच्छादनदर्भं दद्यात् । नात्र गंधादिदानं । ततो घृताक्तमन्नं संकुवादाय अमुकगोत्रायामुकप्रेताय स्वाहेत्येकामाहुतिं दर्भं वटुपाणौ जुहुयात् । इदमग्नौ करणं केचिन्नेच्छंति । ततः सोपस्करमामंकुशवटोरग्रे निधाय विष्णो आमं रक्षस्वेति स्पृष्ट्वा तूष्णीं पात्रमालभ्य । अमुकगोत्रायामुकप्रेताय नवश्राद्धे दास्यमानमामं यथाशक्ति सोपस्करं सोदकुं भंसदक्षिणं तन्निष्क्रयं वोपतिष्ठतामिति तिलोदकं दद्यात् । ततः पिंडदानार्थमेकंकुशं निधाय अभ्युक्ष्य अमुकगोत्रायामुकप्रेतायाद्ये हनिनवश्राद्धेऽयं संकुपिंड उपतिष्ठतामिति पिंडं दत्त्वा तदुपरि तिलोदकमुपतिष्ठतामिति दत्त्वा नुमंत्र्य शक्त्या प्राणं निरुध्य पुनर

नुमंत्र्यशेषमाघायअमुकगोत्रेत्यादिउपतिष्ठतामित्यंतेन अभ्यंजनाजनेकशिपूपवर्हणेदशांभृंगराजपत्रादिचनिवेद्योपस्थाय अमु
कगोत्रायामुकप्रेतायनवश्राद्धेदक्षिणोपतिष्ठतामितिदक्षिणांदत्वातूष्णींविकिरंदत्वा अनादिनिधनइतिश्लोकंपठित्वा अभिर
म्यतामित्युक्तेअभिरतास्मइतिप्रत्युक्तेपिंडंप्रवाह्यस्नायात् ॥ इतिनवश्राद्धम् ॥

अथनम्रप्रच्छादनश्राद्धम् ॥ ॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौस्मृत्वा प्राचीनावीतीअमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यप्रेतत्व
निवृत्तिकामःप्रथमदिनविहितंनम्रप्रच्छादनश्राद्धंकरिष्यइतिसंकल्प्य उदङ्मुखंदर्भवहुमुपवेश्यअमुकगोत्रामुकप्रेतनम्रप्र० अयं
तेक्षणउपतिष्ठतां । एवंअमुकेकत्यादिपाद्यं० । अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यनम्रप्र० आसनमुप० । एकपवित्रकोक्तवदध्यपात्रेजलमा
सिचयानुमंत्र्य । तिलोसिप्रेतदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः । प्रलवद्भिःप्रतःप्रेतेमाल्लोकान्ग्रीणयाहिनःइतिमंत्रेणतूष्णींवातिलान्प्र
क्षिप्यतूष्णींनिवेद्य अमुकगोत्रामुकप्रेतनम्र० इदमध्यंतवोपतिष्ठतां । अमुकेकत्यादि इदमाच्छादनंतवोपतिष्ठता । अमुकगोत्रा
यामुकप्रेतायस्वाहेतिदर्भवटौहुत्वा अमुकगोत्रायामुकप्रेतायदास्यमानसामंयथाशक्तिसोपस्करंसघृतंसोदकुंभंसवस्त्रंयथाश
क्तिकास्यपात्रसुवर्णरजतलोहतैलदक्षिणोपेतंसोपानत्कंसोदपात्रमुपतिष्ठताम् । ततःपिंडदानार्थमेकंकुशंनिधायाम्बुक्ष्य शुंधं
तांप्रेताइत्युदकंनिनीयामुकगोत्रायामुकप्रेतायनम्रप्रच्छादनश्राद्धेअयंसक्तुपिंडउपतिष्ठतां पिंडोपरितिलोदकमुपतिष्ठता । ततो
नुमंत्रणादिकशिपूपवर्हणदशादानांतंसर्वनवश्राद्धवत्तूष्णीकृत्वा । अमुकेकत्यादिप्रेतनम्रप्र० तुलसीदलंभृंगराजंचोपतिष्ठतामिति
दत्वोपस्थाय अमुकगोत्रायामुकप्रेतायनम्रप्रच्छादनश्राद्धेदक्षिणोपतिष्ठतां । अनादिनिधनोदेवइत्यादिस्नानांतपूर्ववत् ॥ इति ॥

अथपाथेयश्राद्धम् ॥ ॥ आचम्यप्राणानायस्यदेशकालैस्मृत्वाप्राचीनावीती अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यमनुष्यलोकात्मे तलोकगमनार्थपाथेयश्राद्धं करिष्ये इतिसंकल्प्य अमुकगोत्रामुकप्रेतपाथेयश्राद्धे अयं ते क्षण उपतिष्ठतां । अमुकेत्यादिपाद्यं० । अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यपाथेयश्राद्धे आसनं० । एकपवित्रार्घ्यपात्रे जलमासि च्यानुमंत्र्य तिलोसीत्यूहितमंत्रेण तूष्णीं वा तिला न्प्रक्षिप्य तूष्णीं निवेद्य अमुकगोत्रामुकप्रेतपाथेय० । अर्घ्यं० । अमुकेत्यादि आच्छादनमुपतिष्ठतां । अमुकगोत्रायामुकप्रेताय स्वाहेति पाणौ हुत्वा अमुकगोत्रायामुकप्रेतायामंतत्रिष्कयं वा यथाशक्तिसोपस्कं रंसधृतं सोदकुंभं सवस्त्रं यथाशक्तिकां स्य सुवर्णर जतलोहतैलदक्षिणोपेतं सोपानत्कंसोदपात्रमुपतिष्ठतामितितिलोदकं क्षिपेदिति । ततः पिंडदानार्थमेककुशं निधायाभ्युक्ष्यशुभं तांप्रेता इत्युदकं निनीय अमुकगोत्रायामुकप्रेतायपाथेयश्राद्धे अयं सक्तुः पिंड उपतिष्ठतां । अनुमंत्रणादिकशिपूवर्हणदशादानांतं सर्वानवश्राद्धवत्तूष्णीं कृत्वा अमुकेत्यादिप्रेत० तुलसीदलं भृंगराजं च उप० इति दत्त्वोपस्थाय । अमुकगोत्रायामुकप्रेतायपाथेयश्राद्धे दक्षिणोपतिष्ठतां । अनादिनिधन इत्यादि स्नानांतं पूर्ववत् ॥ इति पाथेयश्राद्धं ॥ इति प्रथमदिनविधिः ॥

अथास्थिसंचयनम् ॥ ॥ तच्च आशौचमध्ये तु प्रथमे द्वितीये तृतीये चतुर्थे सप्तमे नवमे वा दिने कार्यम् । कृष्णपक्षे दशम्या ऊर्ध्वमयुग्ममतिथिष्वेकादश्यां त्रयोदश्यां पंचदश्यां वा कृष्णपक्षांते सपिंडीकरणात् पूर्वस्मृत्युक्ते काले फल्गुनी द्वयाषाढा द्वयप्रोष्ठप दाद्वयत्रिजन्मपुष्यहस्तनक्षत्रेषु न । ननंदातिथौ । अंगारकार्कमंदवारेषु न । अस्त्रांश्वसूकरशूद्रादिस्पर्शपंचगव्ये न शालग्राम

१ अस्थिसंचयनानतरपाथेयश्राद्धं कार्यमिति स्मृत्यर्थसारे । शिष्टास्तिवैवकुर्वति ।

तुलस्युदकेनप्रोक्षणंकुर्यात् ॥ दाहदेशंगत्वा आचम्यतूर्णं प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीती अमकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य
प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं अस्थिसंचयनं करिष्य इति संकल्प्य ग्रामीशाख्याक्षीरमिश्रोदकेनाप्रदक्षिणं त्रिःपरिव्रजन् चितिदेशं प्रोक्षेत् ।
शीतिके इति दमनोन्निस्त्रिष्टुप् । चितिप्रोक्षणे वि० । शीतिके शीतिकावतिह्लादिके ह्लादिकावति । मंडूक्या इ सुसंगम इ मंस्त्र १
मिहर्षय । इति मंत्रेण पादादारभ्य सर्वां चितिं प्रोक्षेत् । प्रतिप्रोक्षणं मंत्रावृत्तिः । ततो वृद्धाविपमाः कर्तुं सहिता अंगुष्ठोपकनिष्ठि
काभ्यां एकैकमस्थिपादप्रभृति शिरःपर्यंतं गृहीत्वा यथाशब्देन भवति तथा कुंभे निदधुः । स्त्रियाः कुंभ्यां । स्तनरहितः कुंभः ।
सस्तनाकुंभी । अन्यद्भस्मशूर्पेण संशोध्य सूक्ष्माण्यस्थीन्यपि कुंभे निधाय भस्मगंगायां क्षिपेत् । ततो यत्र वर्षा कालादन्यकाले जलं
नागच्छेत्ता ह शेषु चिप्रदेशे गतं कृत्वा । उपसर्पेति संकुसुकः पृथिवीमृत्युः पितरो वा त्रिष्टुप् । गतं स्थि कुंभनिक्षेपणे विनि० । उपसर्प
मातरं भूमिमेतामुरुव्यचंसं पृथिवीं सुशेवां । ऊर्णम्वदायुवतिर्दक्षिणावत एपात्वा पातुर्निर्ऋतेरुपस्थात् । इति मंत्रेण कर्ता गते घटं
निदध्यात् । उच्छृंचस्वेति संकुसुको मृत्युः पितरः पृथ्वी वा प्रस्तारपंक्तिः । गते पांसुर्दक्षेपणे त्रि० । उच्छृंचस्व पृथिविमानि वा धत्वाः
सूपायनास्मै भवसूपवंचना । माता पुत्रं यथासिचाभ्येनं भूम ऊर्णहि । अनेन घटस्य समंतात् खाते मृदं क्षिपेत् । उच्छृंचमाने नितिसं
कुसुकः पृथ्वीमृत्युः पितरो वा जगती । अस्थि कुंभसमीपे जपे वि० । उच्छृंचमाना पृथिवी सुतिष्ठतु सहस्रं मितु उपहि श्रयंतां । ते गृहा
सौ घृतं शुतो भवंतु विश्वाहासैः शरणाः संत्वत्र । इति मंत्रं जलं च ब्रह्मजपेत् । उत्तेस्तन्नामीतिसं कुसुकः पृथ्वी पितरो मृत्युर्वा त्रिष्टुप् ।
कपालेन घटस्य पिधाने वि० । उत्तेस्तन्नामि पृथिवी त्वत्परीमं लो गं निदधन्मो अहं रिपं । एतां स्थूणां पितरो धारयंतु ते त्वायमः सादं

नातेमिनोतु । इतिनवखर्परेणघटं पिदध्यात् । ततोयथाकुंभोनदृश्यतेतथामृदंनिधायपश्चादनवेक्ष्यमाणोन्यन्नगत्वास्नायात् ॥

अथास्थिसंचयनश्राद्धम् ॥ ॥ ततोगोमयेनस्मशानदेशमुपलिप्य तत्रदक्षिणाग्रांत्रिकोणांवेदिकृत्वा हरिद्रादिनालंकृत्य तत्रोदकपूर्णकुंभंचतुष्टयंनिधाय तदुपरिमहांतंभक्तपिंडान्संस्थाप्य देशकालौसंकीर्त्यग्राचीनावीती अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्यर्थवेदिकाराधनंकरिष्ये । तूष्णींतिलोदकंकृत्वा । अमुकगोत्रायामुकप्रेतायभोजनार्थमयंपिंडःपानार्थचोदकुंभोदकुंभोदकमुपतिष्ठतामितिसकुशंतिलोदकंक्षिह्वा १ । तत्पश्चिमभागे स्मशानवासिनेरुद्रायायंपिंडःपानार्थचोदकुंभउपतिष्ठतामिति कुंभोपरिपिंडांतरं २ । ततःतदुत्तरतः स्मशानवासिभ्यःप्रेतेभ्योयंपिंडःपानार्थचोदकुंभउपतिष्ठतामितिकुंभोपरिपिंडांतरं ३ । मध्यात्पूर्वतोदक्षिणतोवाप्रेतसख्येयंपिंडःपानार्थचोदकुंभउपतिष्ठतामितिकुंभोपरिपिंडांतरं ४ । एवंचतुरःपिंडदान्त्वा पिंडोपरिस्मशानवासिनेरुद्राय स्मशानवासिभ्यःप्रेतेभ्यः प्रेतसखिभ्यश्चक्रमेण इंदंतिलोदकमुपतिष्ठतामितिप्रत्येकंदत्वा यवपिष्टेनपोलिकात्रयं पादुकापटं छत्रत्रयंचसंपाद्य तन्मध्येएकांपोलिकांपादुकाद्वयंकच्छत्रंचकालायदहनपतयेइदमुपतिष्ठतां पोलिकांपादुकाद्वयंछत्रंचमृत्यवेदहनपतयेइदमुपतिष्ठतां पोलिकांपादुकाद्वयंछत्रंचयमायदहनपतयेइदमुपतिष्ठतामिति प्रत्येकंक्रमेणदद्यात् । ततो यमश्वभ्यामुपतिष्ठतामितिपोलिकांपादुकांछत्रंचदत्वास्नायात् । ततोदेशकालौसंकीर्त्य अमुक गोत्रस्यामुकप्रेतस्यप्रेतत्वविमोक्षार्थंअस्थिसंचयनश्राद्धंकरिष्ये । प्राचीनावीतीतूष्णींतिलोदकंकृत्वा मंडलंकृत्वा तत्रदक्षिणाग्रदर्भशिखायां अमुकगोत्रअमुकप्रेत अस्थिसंचयनश्राद्धेअयंतेक्षणउपतिष्ठतां इतिदर्भवदौक्षणाद्युपचारान्दद्यात् ।

अमुकगोत्रअमुकप्रेतपाद्यमुपतिष्ठतां । अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यअस्थिसंचयनश्राद्धेइदमासनमुपतिष्ठतां । ततोभूमौदक्षिणा
त्रकुशेएकमर्घ्यपात्रमासाद्यतत्रैकपवित्रंजलंतिलांश्चक्षिह्वा अमुकगोत्रअमुकप्रेतअस्थि० इदमर्घ्यतवोपतिष्ठतां । अमुकेत्यादि
गंधंतुलसीपत्रंभृंगराजपत्रमुपतिष्ठतां । अमु० प्रेत दास्यमानमाच्छादनमुपतिष्ठतां । अमुकगोत्रायामुकप्रेतायसूतकांतेदास्य
मानंआमान्तंनिष्क्रयंवा सोदकुंभंसदक्षिणमुपतिष्ठतां । अस्थिसंचयनश्राद्धेपिंडप्रदानंकरिष्ये । अमुकगोत्रायामुकप्रेताय
अस्थि० अयंसंस्तुपिंडउपतिष्ठतां । पिंडोपरितिलोदकमुपतिष्ठतां । गंधंतुलसीपत्रंभृंगराजपत्रमुपतिष्ठतां । सूतकांतेदास्य
मानंतांबूलंदक्षिणाचोपतिष्ठतां । तूष्णींसक्तुशेषेणविकिरंदत्वा । अनादिनिधनोदेवःशंखचक्रगदाधरः । अक्षय्यःपुंडरीकाक्षः
प्रेतमोक्षप्रदोस्तुवै । अभिरम्यतां । आचार्यःअभिरतासः । पिंडंप्रवाह्यस्नायात् ॥ इत्यस्थिसंचयनश्राद्धम् ॥

अथद्वितीयादिदिनकृत्यम् ॥ ॥ ततःपूर्वदिनकृत्यदेशेद्वितीयदिनविधिकुर्यात् । आचम्यदेशकालौसंकीर्त्यप्राची
नावीतीअमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यप्रेतत्वनिवृत्त्याउत्तमलोकप्राप्त्यर्थंद्वितीयदिनविधिकरिष्येइतिसंकल्प्य हविःश्रपयित्वा प्रथ
मदिनवत्संकल्पपूर्वकंमृत्तिकास्नानत्रयंविधाय प्रथमदिनपरिगृहीततिलांजलिदानपक्षाश्रयणेनअश्मनिसंकल्पपूर्वकमंजलिदा
नंकृत्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यद्वितीयेहनि चक्षुःश्रोत्रनासावयवनिष्पत्यर्थमयंपिंडउपतिष्ठतां इतिदर्भशिखोपरिपिंडं
दत्त्वा । तिलोदकंभृंगराजतुलसीदलदानादिपूर्ववत् । अनादिनिधनइत्युक्त्वापिंडंप्रवाह्यस्नायात् । एवंसर्वदिनेषु । तृतीय ३
पंचम५ सप्तम७ नवमादि९ दिनेषुतत्तद्दिनोहेनपूर्वोक्तवद्विषमश्राद्धंकुर्यात्॥ तृतीयेहनिभुजवक्षोग्रीवामुखावयवनिष्पत्यर्थं३।

चतुर्थेपार्ष्णिकुक्षिकदिनाभिगुदालिंगावयवनि० ४ । पंचमेऊरुजानुजंघावयवनि० ५ । षष्ठेगुल्फपादागुलिसर्माद्यवयवनि० ६ । सप्तमेअस्थिमज्जाशिरावयवनि० ७ । अष्टमेनखरोमाद्यवयवनि० ८ । नवमेमर्मवीर्यादिसर्वावयवनि० ९ । तुलसीभृंग राजदानादिकृत्वाअनादिश्लोकपाठपिंडप्रवाहणस्नानांतपूर्ववत् ॥ इतिनित्यविधिः ॥

अथदशमदिनकृत्यम् ॥ ॥ अद्येत्यादिसंकल्प्य अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यधुत्पिपासानिवृत्त्यर्थं अयंपिंडउपतिष्ठतांइति पिंडदानं तिलोदकभृंगराजादिपिंडप्रवाहणांतग्रावत् ॥ ततोमृदान्निकोणांवेदिकृत्वागोमयेनोपलिप्यहरिद्रादिनालंकृत्यतत्रकुंभपंचकंजलपूर्णस्थापयेत् तदुपरिओदनपिंडांश्च । अद्येत्यादि० वेदिकोपरिसोदकुंभचरुपिंडप्रदानंकरिष्ये । अप सव्यं । मध्येअमुकगोत्रायअमुकप्रेतायधुत्पिपासानिवृत्त्यर्थंअयंपिंडः सोदकुंभउपतिष्ठतां १ । ततःपूर्वं प्रेतसखिभ्यःअयं पिंडःसोदकुंभउपतिष्ठतां २ । दक्षिणैवैवस्वताययमायअयंपिंडःसोदकुंभउपतिष्ठतां ३ । पश्चिमेवायसेभ्यःअयंपिंडःसोदकुंभउपतिष्ठतां ४ । उत्तरेप्रेताधिपतयेरुद्रायअयंपिंडःसोदकुंभउपतिष्ठतां ५ । पिंडोपरितिलोदकंदत्वा पादुकाद्वयपोलिकाछत्रप ताकादिप्रत्येकंतेभ्यस्तेभ्यउपतिष्ठतां इतिदद्यात् । ततःपश्चिमदेशस्थंपिंडंवाग्रसोयावद्भक्षयतितावत्तिष्ठेत् । ततोश्मानंति लतैलेनाभ्यज्यजलेक्षिपेत् । तत्रमंत्रः । इहलोकंपरित्यज्यगतोसिपरमांगतिम् । गतोसिदिव्यदेहेनकुशेत्वाहंनियोजये । इति । ततःकर्त्ताप्रार्थिताःसर्वेवांधवाःसंबंधिनश्चत्रीस्त्रीन्धर्मोदकांजलीनैकैकंवाजलतीरेप्रेतोद्देशेनदधुः । ततःपुत्रादीनांयथाचारंवास सांत्यागःकेशश्मश्रुवपननखच्छेदादिच । ततःसर्वेसगोत्राःपुरंध्रश्चयथादेशाचारंगौरसर्पकल्केनतिलामलककल्केनवाभ्यक्ताः

एककाले जलेशिरस्कं स्नात्वा च मयवाग्यताः वृषभंगां सुवर्णचस्पृष्टा शुक्लवाससो गृह्णत्वासर्वतत्रैव भुंजीरन् ॥ इति दशाहकृत्यं ॥
 “अथ तीर्थे स्थिक्षेपपूर्वांगविधिः ॥ ॥ गंगातोयेषु यस्यास्थिक्षिप्यते शुभकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्सनात
 कुर्यादिति गौतमः । यत्रास्थीनि निखातानि संतितां भूमिं स चैलस्नानपूर्वकं पृथक् गोमूत्रादिभिः प्रोक्षेत् । गंगायामस्थिनिक्षेपं न
 तेऽस्मत्पित्रादेरमुकशर्मणो मुकगोत्रस्य तीर्थे स्थिक्षेपार्थमस्थयुद्धरणं करिष्ये । पृथग्गोमूत्रादिभिर्गायत्र्यादिमन्त्रैस्तं भूमिं प्रोक्ष्य गा
 यत्र्यागोमूत्रेण । गंधद्वारामिति गोमयेन । आप्यायस्वेति क्षीरेण । दधिक्वाण इति दध्ना । घृतं मिमिक्ष इति घृतेन प्रोक्ष्य गा
 उपसर्पेति च तसृणां शंखः पितरस्त्रिष्टुप् क्रमेण भूप्रार्थनखननमृद्धरणास्थिग्रहणेषु विनियोगः । उपसर्पमातरं ० इति भूमिं प्रार्थ्य ।
 उच्छृचस्वपृथिविमा ० इति भूमिं खनित्वा । उच्छृचमाना पृथिवी ० इति मृदमुद्धृत्य । उत्तैस्तन्नामि ० इत्यस्थीनि गृहीत्वा
 स्वयं जलाशये गृह्योक्तविधिना मार्जनतर्पणाद्युजास्नात्वा अस्थीनि स्पृष्ट्वैव दशस्नानानि कुर्यात् । तत्र गायत्र्यादिपंचमं
 त्रैर्गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिः स्नानानि कृत्वा देवस्य त्वेति कुशोदकेन मानस्तोक इति भस्मना अश्वक्रांतैरथक्रांत इति मृदा मधु
 वाता इति मधुना आपो हि क्षेति शुद्धोदकेन स्नायात् । एवं दशस्नानां तैस्त्रां कुशैर्मार्जनं कुर्यात् । तत्र मंत्राः । अतो देवा इत्युक् १
 अथ सप्तसूक्तानि । एतो न्विद्रमिति तिसृणामांगिरसस्तिरश्चीन्द्रो नुष्टुप् ३ शुचीवो हव्येति मैत्रावरुणिर्वसिष्ठो मरुतस्त्रिष्टुप् ३
 नतमंह इत्यष्ट्यर्चस्यांहो मुनिवश्वे देवा बृहती अंत्या त्रिष्टुप् ७ इति वा इति त्रयोदशर्चस्य लव इन्द्रो गायत्री १३ स्वादिष्ठयेति दशर्चस्य

सूक्तस्य मधुच्छंदाः पवमानः सोमो गायत्री १० ममाग्र इति दशर्चस्य विहव्यो विश्वे देवास्त्रिष्टुवंत्याजगती १० कद्रुद्रायेति नवर्चस्य धौरः कण्वोरुद्रो गायत्री ९ एतैः प्रतिमंत्रं मार्जयित्वा ततो यदीयान्यस्थीनितस्य कृतसः पिंडीकरणस्य पार्वणविधिना स्थिक्षेपांगभूतं श्राद्धं हिरण्येन कुर्यात् । दशाहंतरस्थिक्षेपकरणे एको द्विष्टविधिना श्राद्धं । देशकालसंबंधनामगोत्रादि स्मृत्वा पुरुरवार्षवसं० नां । प्राचीनावीती अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां शर्मणां गोत्राणां वस्वादिरूपाणां गंगायां करिष्यमाणानां स्थिक्षेपांगभूतं श्राद्धं हिरण्येन करिष्ये । तिलोदकं० पुरुरवार्षव विश्वे देवा र्थे त्वया क्षणः करणीय इति दैवे पित्राद्यर्थे इति पित्र्ये क्षणं दत्वा एव मुभयत्रासनादि आच्छादनांतं पूजां कृत्वा ग्नौ करणं । यथाशक्ति हिरण्यपात्रे निधाय देवेभ्यः पितृभ्यश्च त्वत्वा तृप्तिं प्रश्नवर्जं संपन्नवचनांतं कृत्वा सक्तुभिः पिंडदानं । ततः अपहतेत्यादि वा सोदानां तेन मोवः पितर इत्यत्र इषेपदस्थाने हेमद्रव्यायेत्यूहः । सक्तुनाविकिरदानं पाथेयश्राद्धवत् । आमस्थाने हिरण्यप्रोक्षणं । ततः श्राद्धसमास्यंतं प्रकृतिवत् । स्मृत्युक्तं संकल्पे तु उशंतस्त्वेत्यादि मंत्रेष्वपि यथायथमूहो बोध्यः । एवं श्राद्धं समाप्य तिलतर्पणं कृत्वा पुनः पंचगव्यपंचामृतशुद्धोदकैरस्थीनि प्रक्षाल्य वक्ष्यमाणपदार्थैरस्थीनि वेष्टयेत् । यक्षकर्दमेनानुलिप्य (द्वादशकर्षचंदनं कुंकुमं षट्कर्पाः कर्पूरश्चतुःकर्षः कस्तूरी च एतेषां मेलनाद्यक्षकर्दमः) पुष्पैः प्रपूज्य हेममौक्तिकरौप्यप्रवालनीलमणीनस्थिपुप्रक्षिप्य अजिनकंवलदभभूर्जपत्रशाणगोकेशताडपत्रैः क्रमेण सप्तधा वेष्टयताम्रसंपुटे स्थापयेत् । ततः स्वसूत्रोक्तविधिना स्थंडिले ग्निं प्रतिष्ठाप्याष्टोत्तरं तिलाज्याहुतीः पृथक् जुहुयात् । उदीरतामिति चतुर्दशर्चस्य शंखः पितरस्त्रिष्टुवेकादशीजगती अस्थिप्रक्षेपांगतिलाज्यहोमे वि० एतत्सूक्तस्य सप्तावृत्तिभिः ९८ अवशिष्टा दशाहुत्यः प्रथमऋगा

वृत्त्या इत्येवमष्टोत्तरशतं १०८ हुत्वा स्वपृष्ठकृदादिहोमशेषं समाप्यास्थीनि गृहीत्वा चांडालपतितव्रात्यादिस्पर्शमकृत्वैव शुचिस्ती
र्थगच्छेत् । तत्र नियमाः । मूत्रपुरीषशौचाचमनकाले स्थीन्यन्यत्रस्थापयेत् । ततस्तीर्थप्राप्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं स्नानादिविधाय
अस्थीनि स्थापयित्वा अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणो ब्रह्मलोकादिप्राप्तये मुकतीर्थे स्थिप्रक्षेपमहं करिष्ये इति संकल्प्य पलाशपर्णपुटेपं
चगव्येनास्थीन्यासिच्य हिरण्यशकलमाल्यघृततिलमिश्रितास्थीनि मृत्पिंडे निधाय दक्षिणां दिशमवेक्षमाणो नमोस्तु धर्माय इति
वदंस्तीर्थे प्रविश्य नाभिमान्नजले स्थित्वा समेप्रीतोस्त्विदमुक्त्वा तीर्थे क्षिपेत् । ततः स्नात्वा जलाद्वहिरागत्य सूर्यदृष्ट्वा हरिस्मृत्वा
विप्राय यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । अमुकस्यास्थिप्रक्षेपः कृतस्तत्सांगतार्थं रजतमिदं संप्रददेन मम । इति । अकृते सपिंडने एकोदिष्ट
श्राद्धं कुर्यात् । शेषप्रयोगः पूर्ववत् । (एतदशक्तौ निदिष्टप्रयोगां तर्गत हिरण्यश्राद्धहोमौ वर्जयित्वान्यत्सर्वं यथावत् कुर्यादिति शौ
नकाशयः) । इत्यस्थ्युद्धरणविधिस्तीर्थे स्थनां प्रक्षेपविधिश्च ॥

अथैकादशाहकृत्यम् ॥ तत्र प्रातरुत्थाय गृहानुलेपनं कृत्वा स्पृष्टानां मृद्भांडानां त्यागः सर्वेषां सपिंडानां सचैलं स्नानं त
त्र स्पृष्टवस्त्रादीनां प्रक्षालनं तच्च माधवप्रायश्चित्तग्रंथे च श्वपाकमपिशोधयेदिति ब्रह्मकूर्चहोमस्यात्यंतपापदाहकत्वश्रवणात् कर्त्रा
स्वस्थाशौचजन्यसकलदोषनिवृत्त्यै ब्रह्मकूर्चहोमं कृत्वा पंचगव्यप्राशनं कार्यं । अथवा पंचगव्यप्राशनमात्रेणापि पापक्षयश्रवणा
त्तत्कालं केवलं पंचगव्यं संपाद्य प्राशयेन्न होमस्यैवावश्यकत्वं ब्रह्मकूर्चहोमस्य द्विदिनसाध्यत्वेनेदानीमसंभवात् ॥ कर्त्ता च म्यप्रा
णानायम्येदं शकालौ स्मृत्वा ममाशौचजन्याशुचित्वनिवृत्तिपूर्वकशरीरशुद्ध्यर्थं पंचगव्यप्राशनमहं करिष्ये इति संकल्प्य तान्ने

पालाशेवापात्रेताम्रायागोमूत्रमष्टमापप्रमाणंतत्सवितुरितिगायत्र्यादाय गंधद्वारामितिश्वेतगोःशकृत्पोडशमापमादाय आ
प्यायस्वेतिपीतगोःक्षीरंद्वादशमापं दधिक्राव्णइतिनीलगोर्दधिदशमापं शुक्रमसिज्योतिरसितेजोसिइतिकृष्णगोघृतमष्टमाप
मादाय तन्नदेवस्यत्वैतिकुशोदकंचतुर्मापंप्रक्षिप्यप्रणवेनैवयज्ञियकाष्ठेनालोड्यप्रणवेनाभिमंत्र्यप्रणवेनपिवेत् । कर्तृभिन्नाः
सर्वेपिथथाचारंपिवेयुराचमेयुश्च । एवंपंचगव्यप्राशनेनशरीरशुद्धिसंपाद्यवृषोत्सर्गादिकंकर्मकुर्वात् । क्वचित्पंचकत्रिपादन
क्षत्रत्रिपुष्करद्विपुष्करादिसंभावनायां सूतकांतेततःपुत्रःकुर्याच्छांतिकमंततइतिवचनेअंततःशब्दात्पुत्रेणसूतकनिवृत्तिस्त्वा
नोत्तरंप्रातर्वृषोत्सर्गमहैकोदिष्टश्राद्धात्प्रागेवशांतिःकर्तव्येतिप्रतीयते । अतःपूर्वशांतिकंततोवृषोत्सर्गादिसंगृहीतं इति ॥

अथधनिष्ठापंचकादिशांतिः ॥ ॥ द्विराचम्यप्राणानायम्यदेशकालावुत्कीर्त्य अमुकगोत्रस्यअमुकशर्मणः धनिष्ठापंच
कमरणनिमित्ताधोगतिनिरासपूर्वकविमुक्त्यर्थं ममवंशस्यसकलारिष्टपरिहारपूर्वकसकलाभ्युदयसिद्ध्यर्थंपंचकशांतिंयमादिच
तुर्दशदेवतानांस्थालीपाकविधिनाकरिष्ये तदंगत्वेनाचार्यवरणंकरिष्येइतिसंकल्प्यवृणुयात् । वृताचार्यःसंकल्पपूर्वकंकर्मसं
कल्प्य यदन्नसंस्थितमितिभूशुद्ध्यंते । धनिष्ठापंचकशांत्यंगहोमंकर्तुंस्थंडिलादिसकलंकर्म० । वरदनामानमग्निप्रतिष्ठाप्य चत्वा
रिशृंगेत्यादिध्यात्वान्वादध्यात् । समिद्धयमादाय क्रियमाणेधनिष्ठापंचकशांतिहोमेदेवतापरिग्रहार्थमित्याद्याज्यभागांतमु
क्त्वा अन्नप्रधानं—यमं धर्मराजं मृत्युं अंतकं वैवस्वतं कालं सर्वभूतक्षयं औदुंबरं दध्नं नीलं परमेष्ठिनं वृकोदरं चित्रं

चित्रगुप्तं एताः प्रधानदेवताश्चरुद्रव्येण शेषेणस्विष्टकृतमित्यादि । निर्वापकाले यमायत्वानुष्टुनिर्वपामीत्यादिचतुर्दशदेवतानां प्रत्येकंचतुरश्वतुरोमुष्टीन्निरुप्य तत्संख्ययाप्रोक्ष्यचरुश्रपणाद्याज्यभागांते उद्धरणपात्रेचरुमुद्धृत्यचतुर्दशधाविभज्यइदंयमाय इदंधर्मराजायइत्यादियथादेवतमभिमृश्य अवदानधर्मेणचरुमवदाय अयमायस्वाहा यमायेदं० इतिसर्वत्रयथालिंगंत्यागः । ॐ धर्मराजायस्वाहा । मृत्यवे० । अंतकाय० । वैवस्वताय० । कालाय० । सर्वभूतक्षयाय० । औदुम्बराय० । दध्नाय० । नीलाय० । परमेष्ठिने० । वृकोदराय० । चित्राय० । चित्रगुप्ताय० । इतिहुत्वा चतुर्दशदेवताहविर्भागादुत्त रार्धात्सकृत्सकृदवदायद्विरभिघार्यस्विष्टकृतंहुत्वाहोमशेषंसमापयेत् । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि० । कर्ताकृतस्यंपंचकशांति कर्मणःसांगतासिद्ध्यर्थआचार्याययथाशक्तिहेमकृष्णगोकृष्णवस्त्रनिष्क्रयद्रव्यंदातुमहमुत्सृज्ये । अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणोऽमृ तत्वप्राप्तयेब्राह्मणद्वारायथाशक्तिरुद्रजपं ममसकलवंशस्यापमृत्युनिवारणार्थमृत्युंजयमंत्रजपं सर्वारिष्टपरिहारार्थशांतिपाठ जपंचकरिष्ये । कृतस्यकर्मणःसांगतासिद्ध्यर्थब्राह्मणभोजनंदक्षिणाप्रदानंचकरिष्ये । गच्छगच्छसुरश्रेष्ठ० । अनेनपंचकशां त्याख्येनकर्मणापरमेश्वरःप्रीयतां । इतिपंचकशांतिः । सूतकांतेततःपुत्रःकुर्याच्छांतिकपौष्टिकं । कांस्यपात्रस्थितंतैलंवीक्ष्य दद्याद्विजन्मने ॥ इयमेवत्रिपादक्षेत्रिपुष्करद्विपुष्करादिषुशांतिर्ज्ञेया ॥ इतिपंचकशांतिः ॥

अथवृषोत्सर्गः ॥ ॥ एकादशेह्निप्रेतस्ययस्यनोत्सृज्यतेवृषः । प्रेतत्वंसुस्थिरंतस्यदत्तैःश्राद्धशतैरपि । अयंद्वादशाहे प्युक्तः । क्वचिन्मृताहेपि—विषुवद्वितयेचैवमृताहेवांधवस्यचेति । वत्सराभ्यंतरेपित्रोर्वृषस्योत्सर्गइष्यते । इति । अन्नका

म्यवृषोत्सर्गवन्नाचार्यवरणं किंतु स्वयमेव सर्वकुर्यात् ॥ अथ प्रयोगः ॥ द्विराचम्य पवित्रपाणिः प्राणानायम्य देशकालौ निर्दिश्य
अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः प्रेतस्य प्रेतत्वं निवृत्त्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं वृषोत्सर्गकरिष्ये तदंगं स्थंडिलो ह्येपनाद्यग्निप्रतिष्ठादिकरिष्ये
तिसंकल्प्य अध्वरनामानमग्निप्रतिष्ठाप्य चत्वारिंशृंगेत्यादि ध्यात्वान्वादध्यात् । समिद्धयमादाय क्रियमाणे वृषोत्सर्गहोमे देव
तापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये अस्मिन्नन्वाहिते भ्रावित्यादि च क्षुपी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा । अत्र प्रधानं रुद्रं चरुणा सोमं पायसेन
इंद्रं यावकेन जपेण स्विष्टकृतमित्यादि । परिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानि । पात्रासादने हविस्त्रयस्थाल्यः प्रोक्षणी दर्वीन्नुवौड
त्यादि । पूर्णपात्रनिधानांतं विधाय निर्वापादिक्रमेण हविस्त्रयं संपाद्य आज्यसंस्काराद्याज्यभागहोमांते जुहुयात् । कद्रुद्रायेत्य
स्य धौरः कण्वोरुद्रो गायत्री । रौद्रं चरुहोमे वि० । ॐ कद्रुद्राय प्रचेतसे मीहुष्टमाय तव्यसे । वोचे मगंतं मंहदे स्वाहा । रुद्रायेदं ० १ ।
सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् । सौम्यपायसहोमे वि० । ॐ सोमो धेनुं सोमो अवतमां शुसोमो वीरं कर्मण्यं ददाति । सादुन्यं विदु
थ्यं सुभेयं पितृश्रवणं यो ददां शदस्मै स्वाहा । सोमायेदं नमम २ । इंद्रं वोमधुच्छंदा इंद्रो गायत्री । ऐंद्रयावकहोमे वि० । ॐ इंद्रं
वो विश्वतस्परिहवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः स्वाहा । इंद्रायेदं नमम ३ । एभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं हुत्वा स्विष्टकृदादिमार्ज
नांतं कुर्यात् । (अत्र केचिद्गुद्राय स्वाहेत्यादि नानामन्त्रैरेव होममाहुः) । ततो द्विहाय नमेकहाय नंवाजीववत्सायाः पयस्विन्याः
पुत्रं नीलादिचरणं यथा लाभं वा आनीय ततश्च तस्योद्वेएकां वा एकवर्षाधिकं वा तस्य तरीमानीय गोसहितवृषस्य मन्त्रैरभिषेकः कार्यः
आपो हिष्ठेति तिसृणां सिंधुद्वीप आपो गायत्री । वृषवत्सतर्प्यभिषेके वि० । ॐ आपो हिष्ठा ० ३ । कदाज इति तिरुणा गौतमोचामेन

इन्द्रो गायत्री तृतीयापादनिचृत् । वृषवत्सत० । ॐ कर्त्या नश्चित्र आभुवदूती सदा वृधः मरा । कया गच्छिष्यावृता । कस्त्वामित्यो मद्रा
 नां मंहिष्ठो मत्सदं धसः । इह्वा चिद्रारुजेवसु । अभीपुणः सखीनामविता जरितृणां । अतं भवा स्यतिभिः । वृषवत्सतरीभ्यां नमः
 विराडनुष्टुप् अंत्यामहापंक्तिः । वृषभोपस्थाने वि० । ॐ वृषभं मासमानानां मपलानां विपामहिं । वृतां गवृणां कृधि विराजं
 गोपतिं गवां । अहमस्मि सपलहं द्रुवार्ष्टो अक्षतः । अयः मपला मे पदोरि मे मन्त्रे अभिष्ठिताः । अत्रेवोपि न ह्याम्यभे आत्मा
 इव ज्यया । वार्चस्य ते निषेधे मान्यथा मदर्धं वदन् । अभिभूरहमार्गं मन्त्रिश्च कर्मण धाम्ना । आर्चश्चित्तमावो व्रतमावो हं माभिति ददे ।
 योगक्षेमं व आदाया हं भूयासमुत्तम आर्वो मर्थान् मक्रमी । अधस्पदान्मुददं दतं मुदूका इवोदूकान् मुदूका इदं कादिव ॥ इति पंचच
 सूकं कृतां जलिपुदोजयेत् । ततो वृषं प्रदक्षिणमग्निं पृथत आनीया स्वदक्षिणवाहुमूले स्फिचिभस्मना त्रिशूलाकारं वामे च काकार
 मं कथित्वा तदुपरित्तलोहेनां कयेत् । प्रांचः केचन त्रिशूलांकनमात्रमिच्छंति । ततः प्रांचमुत्सृजेत् । व्रजंतमनुमंत्रयीत ।
 एतं युवानमिति मंत्रस्य याज्ञवल्क्य ऋषिः । ॐ एतं युवानं पातं वो ददामि ते नृकीडं तीश्चरत प्रियेण । मानः
 शास्त जनुपा सुभा गाराय स्योपेण सपामि देम । आंता ते पृथिवी गिव मंतरिक्षं द्यौस्ते देव्यभयं कृणोतु । शिवादिगः प्रदिश उदिश
 स्त आपो विद्युतः परिपांतु सर्वतः शांतिः शांतिः शांतिः । सर्वतो व्रजस्वेति व्रयात् । ततो वृषं पूर्वाभिमुखं कृत्वा । कद्रुद्रायैति नवचं
 स्वसूक्तस्य धौरः कण्वोरुद्रो गायत्री तृतीया मैत्रावरुणी अंत्यस्तृचः सौम्योत्यानुष्टुप् । पूर्वदिगुपस्थाने वि० । ॐ कद्रुद्राय प्रचेतसेमी

छुष्टमायतव्यसे । वोचेमशंतमंहदे । यथानोअदितिःकरत्पश्वेनृभ्योयथागवे । यथानोमित्रोवरुणोयथा
 रुद्रश्चिकेतति । यथाविश्वेसजोषसः । गाथपतिमेधपतिरुद्रंजलपिभेपजं । तच्छंयोःसुम्रमीमहे । यःशुक्रइवसूर्योहिरण्यमि
 वरोचते । श्रेष्ठोदेवानांवसुः ॥ १ ॥ शनःकरत्यवेतेसुगंमेपायमेष्ये । नृभ्योनारिभ्योगवे । अस्मेसोमश्रियमधिनिधेहिशत
 स्यनुणां । महिश्रवस्तुविनुम्णं । मानःसोमपरिवाधोमारातयोजुहुरंत । आनइंदोवाजैभज । यास्तेप्रजाअमृतस्यपरस्मि
 न्धामन्नतस्य । मूर्धानाभासोमवेनआभूषंतीःसोमवेदः ॥ २ ॥ एतत्सूक्तांते भोवृष अनयावत्सतयासहतृणंभक्षजलंपिव
 यथासुखंकीडस्वेतिवदेत् ॥ ततोदक्षिणाभिमुखंकृत्वा । इमारुद्रायेत्येकादशचस्यसूक्तस्यकुत्सोरुद्रोजगती अंत्येत्रिष्टुभौ ।
 दक्षिणादिगुपस्थानेवि० । ॐ इमारुद्रायतवसेकपदिनेक्षयद्वीरायप्रभरामहेमतीः । यथाशमसद्विपदेचतुष्पदेविश्वपुष्टंग्रामे
 अस्मिन्ननातुरं । मुळानोरुद्रोतनोमयस्कृधिक्षयद्वीरायनमसाविधेमते । यच्छंचयोश्चमनुरायेजेपितातदद्यामतवरुद्रप्रणी
 तिषु । अश्यामतेसुमतिर्देवयज्ययाक्षयद्वीरस्यतवरुद्रमीद्वः । सुन्नायन्निद्विशोअस्माकमाचरारिष्टवीराजुहवामतेहविः । त्वेषं
 वयरुद्रंयज्ञसाधंवंकुक्विमवमेनिह्वयामहे । आरेअस्मदैव्यहेळोअस्यतुसुमतिमिद्वयमस्यावृणीमहे । दिवोवराराहमरुषंकपदिने
 त्वंपरुपंनमसानिह्वयामहे । हस्तेविभ्रंद्रेषजाचार्योणिशमवमंछुर्दिस्मभ्यंयंसत् ॥ १ ॥ इदंपित्रेमरुतामुच्यतेवचःस्वादोःस्वा
 दीयोरुद्रायवर्धनं । रास्वाचनोअमृतमर्तुभोजनंमनेतोकायतनयायमृळ । मानोमहांतमुतमानोअर्भकमानउक्षतमुतमानउ
 क्षितं । मानोवधीःपितरंमोतमातरंमानःप्रियास्तन्वोरुद्ररीरिपः । मानस्तोकेतनयेमानआयौमानोगोपुमानोअश्वेपुरीरिपः ।

वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मैतुःसदुमिच्छाहवामहे । उपतेस्तोमान्पशुपाङ्वाकर्ंरास्वापितमरुतांसुन्नमस्मे । भद्राहितेषु
 मतिर्मूळयत्तमाथावयमवइत्तैवृणीमहे । आरेतेगोघ्नमतपूरुपघ्नक्षयद्वीरसुन्नमस्मेतैअस्तु । मूळार्चनोअधिचब्रूहिदेवाधाचनःशर्म
 यच्छद्विबर्होः । अवोचामनमोअस्माअवस्यवःशृणोतुनोहवरुद्रोमरुत्वान् । तन्नोमित्रोवरुणोमामहंतामदितिःसिंधुःपृथिवी
 उतद्यौः ॥ २ ॥ एतत्सूक्तंतेअनयावत्सतयासहतृणंभक्षजलंपिवयथासुखंकीडस्व ॥ ततःपश्चिमाभिमुखंकृत्वा । आतेपितरि
 तिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यगृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् । पश्चिमदिगुपस्थानेवि० ॐ आतेपितमरुतांसुन्नमैतुमानःसूर्यस्यसंहशोयुयोथाः ।
 अभिनोवीरोअर्वतिक्षमेतप्रजायिमहिरुद्रप्रजाभिः । त्वादत्तेभीरुद्रशंतमेभिःशतंहिमाअशीयभेषजैभिः । व्यस्रुस्मद्वेषोचितरंव्यं
 द्योव्यमीवाश्चातयस्वाविपूचीः । श्रेष्ठोजातस्यरुद्रश्रियासितवस्तमस्तवसावज्रवाहो । पार्ष्णिणःपारमंहसःस्वस्तिविश्वोअभीतीर
 पसोयुयोधि । मात्वारुद्रचुक्रुधामानमोभिर्मादुष्टुतीवृषभमासहूती । उन्नोवीरोअर्पयभेषजैभिर्भिषक्तमत्वाभिषजांशृणोमि ।
 हवीमभिर्हवतेयोहविर्भिरवस्तोमैभीरुद्रंदिषीय । ऋदूदरःसुहवोमानोअस्यैवभ्रुःसुशिप्रोरीरधन्मनाथै ॥ १ ॥ उन्माममंदवृष
 भोमरुत्वान्त्वक्षीयसावयसानाधमानं । घृणीवच्छायामरपाअशीयाविवासेयंरुद्रस्यसुन्नं । कस्यतेरुद्रमृळयाकुहस्तोयोअस्ति
 भेषजोजलाषः । अपभर्तारपसोदैव्यस्याभीनुमावृषभचक्षमीथाः । प्रवभ्रवैवृषभार्थश्वतीचेमहोमर्हसुष्टुतिमीरयामि । नम
 स्याकल्मलीकिनंनमोभिर्गृणीमसित्वेपंरुद्रस्यनाम । स्थिरेभिरंगैःपुरुषपुत्रोवभ्रुःशुक्रैभिःपिपिशेहिरण्यैः । ईशानादुस्यमुव
 नस्यभूरेनवाउयोपद्रुद्रादसुर्थ । अहन्निबभर्षिसायकानिधन्वाहन्निष्कंयजतंविश्वरूपं । अहन्निदंदयसेविश्वमभ्यनवाओजीयो

रुद्रत्वदस्ति ॥ २ ॥ स्तुहि श्रुतं गतं स दुर्गं नमंगं नभीममुपहृल्लुमुग्रं । मळाजं रित्रे रुद्रस्तवानोन्यते अस्मन्निरवपंतसेनाः । कुमार
 श्रित्पितरं वंदमानं प्रति नानामरुद्रोपयंतं । भूरुदातारं सत्यं तिगृणीषेस्तुतस्त्वं भेषजारास्यस्मे । यावो भेषजामरुतः शुचीं नियाशं
 तमावृषणो यामयो मु । यानि मनुरवृणीतापितानस्ताशंच योश्च रुद्रस्य वादिम । परिणो हे ती रुद्रस्य वृज्याः परित्वेषस्य दुर्मतिर्महीगा
 त् । अर्वास्थिरामघवन्ध्यस्तनुष्वमीदृस्तो कायतनयाय मृळ । एवावभ्रो वृषभचे कितानयथा देवनहृणीषे न हंसि । हवनः श्रुन्नोरुद्रे
 हवोधि वृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥ एतत्सूक्तांते अनयावत्सतया सह तृणं भक्षजलं पिवयथा सुखं क्रीडस्व ॥ उदङ्मुखं कृत्वा ।
 इमारुद्राय स्थिरधन्वन इति च तसृणां वसिष्ठो रुद्रो जगत्पत्या त्रिष्टुप् । उत्तरदिगुपस्थाने वि० । इमारुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षि
 प्रेषवे देवार्यस्वधान्नं । अर्वाह्वाय सहमानाय वेधसेति गमार्युधाय भरताशणो तु नः । सहिक्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्ये न दिव्य
 स्य चेत्तति । अवन्नवतीरुपनोदुरश्चरानमीवोरुद्रजासुनो भव । याते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परिक्षमया चरति परि सावृणक्तुनः ।
 सहस्रं ते स्वपिवात भेषजामानस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः । मानो वधी रुद्रमापरादामाते भूमप्रसितौ हीळितस्य । आनो भजवर्हिषि
 जीवशंसेयुं पातस्वस्तिभिः सदानः ॥ १ ॥ एतत्सूक्तांते अनयावत्सतया सह तृणं भक्षजलं पिवयथा सुखं क्रीडस्वेति पूर्ववत् ।
 ततः वृषपुच्छोदकेन प्रेतस्य नाम गोत्राद्युच्चार्य तर्पणं कुर्यादिति केचित् । ततः अग्नेत्वं न इत्युपस्थानादि परिस्तरणविसर्जनादिकर्मशे
 षंसमापयेत् । प्रमादात् ० । ततोरुद्रसोमैर्द्रभ्य आमान्नत्रयंसदक्षिणं दद्यात् । ततो वृषोत्सर्गसंपूर्णता सिद्ध्यर्थं तिलानुदकुंभंगां
 वासो हिरण्यमिति पंचदानानि यथाशक्ति दक्षिणां च दद्यात् । ब्राह्मणान्संपूज्य महर्षेर्गोत्रं । वारिपूर्णघटं० इत्युद

कुंभं । यज्ञसाधन० इतिगां । शरण्यं सर्व० इतिवस्त्रं । हिरण्यगर्भ० इतिहिरण्यं दत्वा दानानां सांगता सिद्ध्यर्थं इमां दक्षिणां वोहंसंप्रददे । तेन श्रीपापापह० । निष्कयपक्षे वृषोत्सर्गसंपूर्णता सिद्ध्यर्थं तिलादिपंचानां निष्कयद्रव्यं दातुमहमुत्सृज्ये । गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ० । अनेन वृषोत्सर्गख्येन कर्मणा परमेश्वरः प्रीयतां । पतिपुत्रवत्याः सुवासिन्या न वृषोत्सर्गः तत्स्थाने एकापयस्वि नीगौर्देया तत्संकल्पादिदानप्रसंगे वक्ष्यते ॥ इति वृषोत्सर्गविधिः ॥

अथ महैकोदिष्टम् ॥ ॥ ततः अद्येत्यादि पिंडनवश्राद्धैकोदिष्टं प्रवाहणस्नानांतं प्राक्तनविषमदिनवत्कुर्यात् । शिवस्वामि मते तु नैतत् । किंतु पंचैव नवश्राद्धानि पूर्वोक्तानि तन्मते । ततो महैकोदिष्टम् । तस्मिन्नेवाहन्येकं ब्राह्मणं निमंत्र्य ॥

संकल्प्य । क्षणपाद्यासनाध्यंगधपुष्पाच्छादनानि दद्यात् । तन्नाद्यैर्दक्षिणाग्रकुशोपरि एकमर्घ्यपात्रमासाद्य तत्रैकं पवित्रं जलं चाक्षिप्त्वा । तिलोसिसोमदेवत्योगोसवेदेव निर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः प्रेतैर्माह्लोकान् प्रीणयाहिनः । इति मंत्रेण तूष्णीवा तिलान्क्षिप्त्वा अमुकगोत्रेत्यादिसंबुद्ध्या प्रतांतमुक्त्वा महैकोदिष्टे इदमर्घ्यं तवोपतिष्ठतामित्यर्घ्यं दत्वा । पात्रे घृताकंसिद्धमन्नमादाय विप्रशनादि दद्यात् । दर्भशिखायाममुकगोत्रेत्यादि अमुकप्रेतायायं ते पिंड उपतिष्ठतामिति संकल्प्याऽऽपो परिवेषणाद्यंगुष्ठनिवेशनांतं कृत्वा अमुकगोत्रायामुकप्रेतायेदमन्नं यथाशक्तिसोपस्करममृतरूपमुपतिष्ठतामिति संकल्प्याऽऽपो ततः शनादि दद्यात् । तिलोदकं भृंगराजपत्रंद

क्षिणांचदद्यात् । प्रेतस्यवस्त्रशयनाभरणानिपादुकाछत्रोदकपात्रवाहनादीनियथाशक्तिदद्यात् । भूयसींदक्षिणांदत्वासंतोषयेत् । अभिरम्यतामिति विसर्जनं । अभिरतास्म इतिप्रतिवचनं । एकोदिष्टेएकोविप्रःदिवैचनिमंत्रणं एकमर्घ्यपात्रं धूपदीपौनस्तः स्वधाशब्दपितृशब्दनमःशब्दानसंति नाभिश्चरणं सर्वप्राचीनावीतिनाकार्यं दैवंनास्ति नाग्नौकरणं एकएवपिंडः अनुमंत्रणादिसर्वममंत्रकं अक्षय्यस्थानेउपतिष्ठतामितिवदेत् श्राद्धशेषभोजनंनकार्यं अंतेस्नानं नवश्राद्धैकोदिष्टेतुसर्वममंत्रकं । स्मृत्यर्थसारेमहैकोदिष्टानंतरंनवश्राद्धमितिक्रमः ॥ इतिमहैकोदिष्टं ॥

अथद्विजाभावेग्नावेकोदिष्टविधिः ॥ ॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यअमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यप्रेतत्वनिवृत्याउत्तमलोकप्राप्त्यर्थमृताहादेकादशेहनिअग्नावेकोदिष्टश्राद्धंकरिष्ये तदंगमग्निस्थापनादिकरिष्ये इतिसंकल्प्य । ग्रामाद्वहिःशुचौदेशेगोमयेनोपलितस्थंडिले भूर्भुवःस्वःअग्निंप्रतिष्ठापयामिइतिलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्य । चत्वारिशृंगा० इत्यादिध्यात्वा परिसमुह्य ३ परिस्तीर्य पर्युक्ष्य विश्वानिन० इत्यर्चयित्वा । तिलोदकंकृत्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यमहैकोदिष्टश्राद्धेक्षणउपतिष्ठतां इत्यग्नौदर्भत्रयंप्रक्षिपेत् । ततःअग्नेरुत्तरतः त्रिकोणंमंडलंकृत्वा तत्रपाद्याद्युपचारान्दद्यात् । तत्रदक्षिणाग्रंदर्भनिधाय । अमुकगोत्रअमुकप्रेतस्वरूपाग्ने पाद्यमुपतिष्ठतां । अमुकगोत्रामुकप्रेतरूपस्याग्नेः महैकोदिष्टश्राद्धेइदमासनमुप० इत्यग्नौसव्यतआसनंदद्यात् । ततःअग्नेःपुरतःदक्षिणाग्रकुशोपरिएकमर्घ्यपात्रमुत्तानमासाद्य तत्रैकंपवित्रं जलंचप्रक्षिप्य तिलोसिसोम० स्वधयाग्नेतेमोल्लोकान्प्रीणयाहिनः इतिमंत्रेणतिलान्क्षिप्त्वा अमुकेत्यादिसंबुद्ध्याअग्नौइदमर्घ्यं

मुपतिष्ठतां इत्यग्नेर्दक्षिणतो विप्रकरं ध्यात्वा तत्र पवित्रं विधाय अर्घ्यं दद्यात् । अमुक० अग्नौ गंधमुप० । अमुक० भृंगराजपत्रं
तुलसीपत्रं चोपति० । नात्र धूपदीपौ । अमुक० आच्छादनार्थं किंचिद्विरण्यमुपति० । घृतक्षुतं ग्रासमात्रमन्नं गृहीत्वा अमुक
यंत्र्या प्रोक्ष्य तूष्णीं परिषिच्य अमुकगोत्राया मुकप्रेताय इदमन्नं यथाशक्तिसोपस्करममृतरूपमुपतिष्ठतां । अमृतोपस्तरणमसि
इत्यग्नेर्वाचव्यदेशे उदकं दत्वा अग्नौ पंच प्राणा हुतीर्जुहुयात् । प्राणाय स्वाहा अपानाय० व्यानाय० उदानाय० समानाय० ।
ततः सोपस्करमन्नं सर्वमेकीकृत्य । उदीरतामित्यष्टभिर्मन्त्रैः प्रणवाद्यैः स्वाहाकारां तैश्चतुर्वारमावृत्य द्वात्रिंश ३२ दाहुतीर्ग्रास
मिताः सोपस्करस्यान्नस्य जुहुयात् । नात्र इदं नममेतित्यागः । उदीरतामित्यष्टचर्चस्य शंखः पितरस्त्रिष्टुप् । महैको हिष्टान्नहो मे वि० ।
ॐ उदीरतामवर्जुत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । असंयद्भूरुवाकृत्तज्ञास्ते नो वं तु पितरो हवेषु स्वाहा १ । ॐ इदं पितृ
भ्यो नमो अस्त्वद्ये पूर्वो सोय उपरास इयुः । येषां धिर्वरजस्यानिषत्तायेवानं सुवृजनासु विधुस्वाहा २ । ॐ आहं पितृन्त्सु वि
दन्नौ अविस्मिन्पातंच विकर्मणंच विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भर्जत पितृवस्तद्गृहार्गमिष्ठाः स्वाहा ३ । ॐ बर्हिषदः पितर
ऊत्य । वागिमावो हव्या च क्रुमाजपध्वं । त आगतावसांशं ते मेनाथानः शंयो रपो दधातु स्वाहा ४ । ॐ उपहताः पितरः सोम्या
सो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । त आगं मंतु तद्गृहं श्रुवंत्वा धिन्नुवंतु ते वन्त्वस्मान् स्वाहा ५ । ॐ आच्या जानुदक्षिणतो निषद्ये मं यज्ञम
भिर्गृणीत विभ्वं । मा हिंसेति पितरः केन चिन्नो यद्गृहार्गः पुरुषतां कराम् स्वाहा ६ । ॐ आसीना सो अरुणीनां मुपस्थैरायिं धत्तदा

शुपे मर्त्याय । पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्रयच्छत तद्दहोर्जदधातस्वाहा ७ । ॐ येनः पूर्वपितरः सोम्या सो नूहिरे सोमपीथं वासिष्ठाः ।
 तेभिर्द्युमः संराणो हवींष्यशन्नशब्दिः प्रतिकाममस्तु स्वाहा ८ । एवं च तुरावृत्तसूक्तेन द्वात्रिंशदाहुती हुत्वा उच्छिष्टपिंडो न देयः । एकः
 पिंडः पूर्ववद्देयः । महैको दिष्टश्राद्धे पिंडप्रदानं करिष्ये इति सं० । पिंडार्थमेकं कुशं निधाय अभ्युक्ष्य अ० गो० पिंडार्थे दर्भासनं
 तस्योपरितिलोदकं उप० अमुकमेतक्षुन्निवृत्त्यर्थं चरुपिंड उप० तस्योपरितिलोदकमुप० अंजनाभ्यंजनं पाद्यं अर्घ्यं आचमनीयं स्ना
 नं वस्त्रं गंधमाल्यभृंगराजतुलसीपत्राणिसर्वोपचारार्थं तिलाः धूपदीपौ सोपस्करचरुनैवेद्यः उप० तांबूलं दक्षिणां उप० प्रेतस्य वस्त्र
 शयनासनाभरणानि पादुका छत्रोदकपात्रवाहनादीनियथाशक्ति दद्यात् । अतसीपुष्प० । अनादिनिधनो देव इति पठित्वा प्या
 यनं वाचयित्वा परिस्तरणानि विसृज्य परि समुह्य पर्युक्ष्याभ्यर्च्य सागतार्थं ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दत्वा अभिरम्यतामिति विसर्जयेत् ।
 अभिरतास्म इति प्रतिवचनं । पिंडं प्रवाह्य स्थायात् । इत्यग्नौ महैको दिष्टविधिः ॥

अथ रुद्रगणश्राद्धम् ॥ ॥ तच्चैकादशरुद्रो देशेन रुद्ररूपप्रेतो देशेन वा कार्यं । रुद्रो देशपक्षे सव्येन तद्रूपप्रेतो देशपक्षेऽप
 सव्येन । तत्रैकादशरुद्रनामानि । वीरभद्रश्च १ शंभुश्च २ गिरीशश्च ३ महायशः । अजैकपा ४ दहिबुध्न्यः ५ पिनाकी ६
 चापराजितः ७ । भुवनाधीश्वर ८ श्रैव कपाली ९ च विशांपतिः । स्थाणु १० भगश्च ११ भगवान् रुद्रा एकादशस्मृताः ।
 यद्वा । अजैकपाद् १ अहिबुध्न्यः २ कपाली ३ रुद्र ४ एवच । वृषाकपिश्च ५ शंभुश्च ६ कपर्दी ७ रैवतस्तथा ८ । हरश्च ९
 बहुरूपश्च १० त्र्यंबकश्च ११ पराजितः ॥ अथ प्रयोगः ॥ ॥ देशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रस्येत्यादिप्रेतत्वविमुक्त्योत्तम

लोकप्राप्त्यर्थं रुद्रगणश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य । अपसव्यं । वीरभद्र-शंभु-गिरीश-जैकपाद-हिवुध्यै-पिनाक्य-पराजितै-भुव
नाधीश्वरै-कर्पाणि-स्थाणुं-भर्गरूपिन् अमुकगोत्रामुकप्रेतरुद्रगणश्राद्धे क्षणमुपति० इत्येकस्मिन्दर्भवदौक्षणाद्युपचारान्दद्या
त् । वीरभद्र० रूपिन्नमुकगोत्रामुकप्रेतपाद्यमुप० । वीरभद्र० रूपामुकप्रेतस्य आसनमुपति० । वीरभद्र० रूपिन्नमुकगोत्र०
भृंगराजपन्नंतुलसीपत्रमुप० । वीरभद्र० रूपप्रेतआच्छादनार्थं किंचिद्वावहारिकं द्रव्यमुप० । वीरभद्र० रूपप्रेताय इदमामात्रं
यथाशक्तिसोपस्करं सदक्षिणमुप० । अनादिनिधनो० अभिरम्यतामिति विसृज्य अभिरतास्म इति प्रतिवचनं । शक्तेनैकैकरु
द्रनामग्रहणेनैकैकब्राह्मणभोजनं कार्यं । एकैकरुद्ररूपप्रेतो देशपक्षे वीरभद्ररूपिन् अमुकगोत्रामुकप्रेत इदमासनमित्यादिप्रत्येकं
क्षणपाद्ये संबुद्ध्या दत्त्वा आसनं षष्ठ्याऽन्नदानं चतुर्थ्या चार्पयेत् । अशक्तेन सर्वो देशेनैक एव भोजनीयः । भोजनाभावे एकादशा
मान्नानि । एकब्राह्मणपक्षे तु एकादशनामान्युक्त्वा एतद्रूपिणेऽमुकप्रेतायेत्याद्यूह्यं । भोजनानंतरं दक्षिणा विसर्जनादिकार्यं ।
अत्र पिंडदानाद्वर्गान्नौकरणविकिराणामभावः ॥ इति रुद्रगणश्राद्धं ॥

अथ वसुगणश्राद्धम् ॥ ॥ इदं च कृताकृतं । इदमप्यष्टवसू देशपक्षे सव्येन तद्रूपप्रेतो देशपक्षे त्वपसव्येन कार्यं । शक्तेनाष्टौ
ब्राह्मणा भोजनीयाः । अशक्तेनैकः सर्वो देशेन । अन्नाभावे आमामन्नदानं । अन्यत्सर्वपूर्ववत् । वसुनामानि च । ध्रुवो १ ऽध्व
रश्च २ सोमश्च ३ आपश्चैवा ४ ऽनिलो ५ ऽनलः ६ । प्रत्यूषश्च ७ प्रभासश्च ८ वसवोष्टौ प्रकीर्तिता इति । करणपक्षे देश
कालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्या उत्तमलोकप्राप्त्यर्थं वसुगणश्राद्धं करिष्ये । अपसव्यं । ध्रुवा-ध्वर-सोमा-

पो-निलो-ऽनैल-प्रत्यूष-प्रभासरूपिन्अमुकगोत्रामुकप्रेतवसुगणश्राद्धेक्षणउपतिष्ठतां इतिदर्भचटौक्षणाद्युपचारान्दद्यात् ।
 ध्रुवाध्वर० रूपामुकगोत्रामुकप्रेतपाद्यमुप० । एवंपृथ्वाआसनमुप० । ध्रुवा० रूपिन्अमुकगोत्रामुकप्रेतगंधपुष्पभृंगराजपत्रंतुल
 सीपत्रमुप० । ध्रुवा०अमुकप्रेतआच्छादनमुप० । ध्रुवा० रूपिणमुकप्रेतायइदमामान्नं यथाशक्तिसोपस्करं सदक्षिणमुपति० ।
 अनादिनिधनो० अभिरम्यतां । अभिरतासः ॥ अष्टब्राह्मणपक्षेतु अमुकगोत्रेत्यादिसंकल्पांते ध्रुववसुरूपिन्अमुकगो
 त्रामुकप्रेतअयंतेक्षणउपतिष्ठतांइत्यादिसर्वकुर्यात् । अत्रपिंडाद्यभावः ॥ इतिवसुगणश्राद्धं ॥ ॥

अथषोडशमासिकश्राद्धानि ॥ ॥ तानिच । आद्यमासिक १ ऊनमासिक २ द्वितीयमासिक ३ त्रैपक्षिक ४ तृतीय
 मासिक ५ चतुर्थमासिक ६ पंचममासिक ७ षष्ठमासिक ८ ऊनपाणमासिक ९ सप्तममासिक १० अष्टममासिक ११
 नवममासिक १२ दशममासिक १३ एकादशमासिक १४ द्वादशमासिक १५ ऊनाव्दिकानि १६ तत्तत्कालेकर्तव्यानि
 द्वादशेहिसपिंडीकरणाधिकारसिद्ध्यर्थमपकृष्यएकादशेद्वादशेवाह्निकार्याण्येकोद्विष्टविधिना । यदिमरणादारभ्यद्वादशमा
 समध्येकश्चिदधिकस्तदातन्मासिकंद्विवारंकार्यं । एवंसप्तदशश्राद्धानिभवन्ति । तस्मिन्नेवाहनिप्रातःषोडशब्राह्मणान्निमंत्र्यतेषां
 इमश्चुकर्माभ्यंगौकारयित्वाकृतमाध्याह्निकः षोडशपाकान्निष्पाद्याशक्तौओदनमात्रभेदंकृत्वाश्राद्धमुपक्रमेत् । अत्यशक्तौ
 आमाम्नेनवाकुर्यात् ॥ अथप्रयोगः ॥ देशकालौस्मृत्वाऽमुकगोत्रस्याऽमुकप्रेतस्यप्रेतत्वनिवृत्त्योत्तमलोकाप्राप्त्यर्थंअतिक्रांत
 माद्यमासिकं सपिंड्यधिकारार्थमपकृष्योनमासिकादीन्यूनाव्दिकांतानिपंचदशेतिषोडशमासिकश्राद्धानिआमान्नेनैकोद्विष्ट

विधिनातंत्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्य । अपसव्यं । अमुकगोत्रामुकप्रेतआद्यमासिकेक्षणःक्रियतां । एवंगोत्रनामाद्युच्चार्यजनमा
 सिकेद्वितीयमासिकइत्यादिपोडशस्थानेषुक्षणंदद्यात् । यदिमध्येअधिकमासस्तन्मासात्पूर्वमासिकोत्तरं अधिकमासिकेक्षणः
 क्रियतांइतिदत्त्वा ततःशुद्धमासिकस्य । जनत्रयत्रैपक्षिकमासिकानांतुद्विरावृत्तिर्नास्ति । शुद्धमासएवकार्याणि ।
 अमुकगोत्रामुकप्रेताद्यमासिकेपाद्यमुपतिष्ठतामित्येवंपोडशब्राह्मणेषुपाद्यंदद्यात् । एवमासनाध्यंगंधपुष्पाच्छादनानिप्रत्येकं
 पोडशभ्योदद्यात् । अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यआद्यमासिकेआसनमुपतिष्ठतांएवंपोडशेष्यासनं । ततोभूमौपोडशस्थानेषुदक्षि
 णाग्रकुशेएकैकमर्घ्यपात्रमुत्तानमासाद्य तत्रैकंपवित्रंजलंचप्रक्षिप्यतूष्णीमंत्रावृत्यावातिलान्क्षिपेत् । मंत्रपक्षे । तिलोसि
 सोम० स्वधयाप्रेतेमोल्लोकान्प्रीणयाहिनःइतिमंत्रावृत्याप्रक्षिप्य । अमुकगोत्रामुकप्रेतआद्यमासिकेअर्घ्यमुपतिष्ठतां एवंपोड
 शस्थानेषुअर्घ्यंदद्यात् । अमुकगोत्र० आद्य०गंधमुप० । अमु० आद्य० भृंगराजपत्रंतुलसीपत्रमुप० । एवमूनमासिका
 दिषु । अमुकगोत्र० आच्छादनार्थेकिंचिद्रव्यमुप० । एवंसर्वत्र । अग्नौकरणंकृताकृतं । करणपक्षे । अमुकगोत्राय० प्रेता
 यस्वाहा इतिप्रतिमासिकस्थानेएकैकाहुत्यात्मकंतंडुलैःकार्यं । अमुकगोत्रायामुकप्रेतायआद्यमासिकश्राद्धेइदमामंथथाशक्ति
 सोपस्करंसोदकुंभंसदक्षिणंअमृतरूपमुपतिष्ठतां एवमूनमासिकादिषु । ततोद्विजसमीपेदर्भशिखायां । अमुकगोत्रायामुक
 प्रेतायआद्यमासिकश्राद्धेअयंसक्तुपिंडउपतिष्ठतां इतिपोडशपिंडान्दद्यात् । पिंडोपरितिलोदकमुप० । अंजनाभ्यंजनमुप० ।
 गंधंभृंगराजपत्रंतुलसीपत्रमुप० नैवेद्यार्थेसक्तूपतिष्ठतां फलतांवूलदक्षिणाद्युप० । तूष्णींसक्तुशेषविकिरउपति० । अनादि

निधनो० अभिरम्यतामितिदर्भवदुपिंडंचविसृज्यपिंडान्प्रवाह्यस्मायात् । एवंएकदेशकालकर्तृकत्वात्तत्रेणपोडशश्राद्धानि
कुर्यात् । आद्यमासिकंसर्वसमाप्यद्वितीयादीनिप्रत्येकंपृथगेवसर्वाणिनतुतत्रेणेतिकेचित् ॥ इतिषोडशश्राद्धानि ॥

अथाद्याब्दिकश्राद्धम् ॥ ॥ एतदनंतरमाद्याब्दिकमप्येकोद्विष्टविधिनाकार्य । आद्यमासिकेनतत्रेणसिद्धेर्नपृथक्कार्य
किंतुआद्यमासिकंआद्याब्दिकंचतत्रेणकरिष्यइतिसंकल्पयेदितिकेचित् । देशकालौसंकीर्त्यअमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यप्रेतत्व
विमुत्स्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं मृताहादेकादशेहनिआद्याब्दिकश्राद्धं० । अपसव्यं । अमुकगोत्रामुकप्रेतआद्याब्दिकश्राद्धे
क्षणउपतिष्ठतां इतिशंपंसर्वपूर्ववत् ॥ इत्याद्याब्दिकश्राद्धम् ॥

अथदानप्रकारः ॥ ॥ तत्रदशदानानि । आचम्यप्राणानामयम्यदेशकालौनिर्दिश्य अमुकगोत्रस्यअमुकप्रेतस्यजन्मप्र
भूतिमरणांतकृतनानाविधपापक्षयद्वारापापहमहाविष्णुप्रीत्यर्थमृताहादद्यैकादशेहनिब्राह्मणेभ्योगवादिदशदानानिकरि
ष्ये । ब्राह्मणपूजांचकरिष्ये । गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानिच । रौप्यंलवणमित्यादिदशदानान्यनुक्रमात् । विप्रं
संपूज्य ॥ ॥ गोप्रदानं । गांसंपूज्यस्वस्त्यस्त्वित्यादि । यज्ञसाधनभूतायाविश्वस्याधौघनाशिनी । विश्वरूपधरोदेवःप्री
यतामनयागवा ॥ इदंदशदानांतर्गतगोनिष्कयद्रव्यंअमुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहंसंप्रददे इमांदक्षिणांसंप्रद

१ प्रेतकृत्यांतर्गतेष्वपिदानेपुनापसव्यम् । कृतार्चनाहरेर्येनपित्रर्थमुनिसत्तम । गद्यायांपिडानंतुकृततेनपदेपदे । यमुदिश्यहरेःपूजाक्रियतेमु
निसत्तम । उद्धृतोनरकाहुःखात्सयातिपरमंपदम् । पितृर्थमपिक्रियमाणाविष्णुपूजासव्येनैव एकादशाहकर्तव्यशय्यादिदानवदितिआचाररत्नम् ।

देनमम । एवंसर्वत्र ॥ १ ॥ भूमिदानं ॥ सर्वेपामाश्रयाभूमिर्वराहेणसमुद्धृता । अनंतसस्यफलदाअतःशांतिप्रयच्छमे ॥२॥
 तिलदानम् ॥ ॥ महर्षेर्गोत्रसंभूताःकाश्यपस्यतिलाःस्मृताः । तस्मादेपांप्रदानेनपितृपापंव्यपोहतु ॥३॥ ॥ हिरण्यदानं॥
 हिरण्यगर्भगर्भस्थंहेमवीजंविभावसोः । अनंतपुण्यफलदमतःशांतिप्रयच्छमे ॥ ४ ॥ ॥ आज्यदानं ॥ ॥ कामधेनोःसमु
 ऋतंसर्वक्रतुषुसंस्थितं । देवानामाज्यमाहारअतःशांतिप्रयच्छमे ॥ ५ ॥ ॥ बलदानं ॥ ॥ शीतवातोष्णसंत्राणंलज्जाया
 रक्षणंपरं । देहालंकरणंवस्त्रमतःशांतिप्रयच्छमे ॥ ६ ॥ ॥ धान्यदानं ॥ ॥ सर्वदेवमयंधान्यंसर्वोत्पत्तिकरमहत् । प्राणि
 नांजीवनोपायस्ततःशांतिप्रयच्छमे ॥ ७ ॥ ॥ गुडदानं ॥ ॥ गुडश्चेधुरसोऋतोमंत्राणांप्रणवोयथा । दानेनानेनचैतस्य
 परालक्ष्मीःस्थिरागृहे ॥ ८ ॥ ॥ रौप्यदानं ॥ ॥ प्रीतिर्यतःपितृणांचविष्णुशंकरयोःसदा । शिवनेत्रोद्भवंरूप्यमतःशांति
 प्रयच्छमे ॥ ९ ॥ ॥ लवणदानं ॥ ॥ यस्मादन्नरसाःसर्वेनोत्कृष्टालवणंविना । शंभोःप्रीतिकरंयस्मादतःशांतिप्रयच्छमे ॥
 ॥ १० ॥ अनेनदशदानाख्येनकर्मणाप्रेतोद्धर्तामहाविष्णुःप्रीयतां ॥ इतिदशदानानि । (सर्वत्रपुत्रकर्तृकंसंकल्पवाक्येदान
 मंत्रे ‘मे-मम’ इत्यादिस्थले‘पितुः-तस्य’ इत्यूहःकार्यः) । दशदानानानिष्क्रयपक्षे देशका० अमुकगो० जन्मप्रभृतिमर
 णांतंकृतनानाविधपापक्षयद्वाराश्रीपापापह० त्यर्थंब्राह्मणेभ्योगवादिदशदानानिनियथाशक्तिनिष्क्रयद्वाराकरिष्ये । ब्राह्मणपू
 जनं । महाविष्णुस्वरूपिभ्योब्राह्मणेभ्यःसर्वोपचारार्थेगंधाक्षतपुष्पाणिसमर्पयामि इतिजलमध्यगंधाद्युपचारान्प्रक्षिप्य ततः

श्लोकान्पठित्वा । इदं दशदाननिष्कयीभूतं यथाशक्तिद्रव्यं नानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृज्येनमम । तेन श्रीपापापहर्ता० । अपसव्यं । इदं दशदानजं फलं अमुकगोत्राया मुकप्रेतायोपतिष्ठतामितिसमर्पयेत् । सव्यं ॥

अथाष्टदानानि ॥ ॥ तानि च आमान्नोदकुंभगोवस्त्रभूम्यास्तरणच्छत्रासनानि । अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य जन्मार्जितपापक्षयपूर्वकं परलोके तत्तदानकल्पोक्तफलावाप्तयेष्टदानानि करिष्ये । विप्रसंपूज्य ॥ ॥ आमान्नदानं ॥ ॥ अन्नमेव यत्तोलक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः । अन्नं ब्रह्माखिलत्राणमस्तु जन्मनि जन्मनि ॥ १ ॥ ॥ उदकुंभदानं ॥ ॥ वारिपूर्णो घटश्चायं देवत्रयमयीयतः । प्रीयतां धर्मराजस्तु दानेनानेन पुण्यदः ॥ २ ॥ ॥ गोप्रदानं ॥ ॥ यज्ञसाधनभूताया० ॥ ३ ॥ ॥ वस्त्रदानं ॥ ॥ शीतवातोष्णसंत्राणं लज्जायारक्षणं परं । देहालंकरणं वस्त्रमतः शांतिं प्रयच्छतु ॥ ४ ॥ ॥ भूमिदानं ॥ ॥ सर्वेयामाश्रयाभूमिर्वराहेण समुद्धृता । अनंतसस्यफलदा अतः शांतिं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥ ॥ शय्या (कटः) ॥ ॥ यथानकृष्णशयनं शून्यं सागरजा तथा । शय्यै तस्याप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥ ६ ॥ ॥ छत्रदानं ॥ ॥ इहामुत्रातपत्राणं कुरु मे केशव प्रभो । छत्रं त्वत्प्रीतयेदत्तं तस्यास्तु च सदा शुभं ॥ ७ ॥ ॥ आसनं (और्णदारुजं चा) ॥ ॥ त्रिलोकीनाथदेवेश सर्वभूतकृपा निधे । आसनेन चतुष्यस्वप्रयच्छै तस्य वांछितं ॥ ८ ॥ ॥ इत्यष्टदानानि ॥ ॥ दृषोत्सर्गागाष्टदानानि । आमान्नत्रयं तिलानुदकुंभंगां वासो हिरण्यं चेति । एवमष्टौ । देशकालौ० अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्त्या उत्तमलोकप्राप्त्यर्थं कृतवृषोत्सर्गागत्वेन रुद्रसोमैर्द्रप्रीत्यर्थं आमान्नत्रयदानं तथा तिलोदकुंभगोवस्त्रहिरण्येति पंचदानानि करिष्ये । ब्राह्मणपूजनं ॥ ॥ तत्र तिलदानं ॥

महर्षेर्गोत्रसंभूताः काश्यपस्य तिलाः स्मृताः । तस्मादेषां प्रदानेन तस्य पापं व्यपोहतु ॥ १ ॥ ॥ उदकुंभदानं ॥ ॥ वारिपूर्णो घटश्चार्यदेवत्रयमयोयतः । प्रीयतां धर्मराजस्तु दानेनानेन पुण्यदः ॥ २ ॥ ॥ गोप्रदानं ॥ ॥ यज्ञसाधनभूताया ॥ ३ ॥ ॥ वस्त्रदानं ॥ ॥ शीतवातोष्णसंत्राणं लज्जाचारक्षणं परं । देहालंकरणं वस्त्रमतः शांतिं प्रयच्छतु ॥ ४ ॥ ॥ हिरण्यदानं ॥ ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थं ॥ ५ ॥ ॥ आमन्त्रत्रयदानं ॥ ॥ अन्नमेव यतोलक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः । अन्नं ब्रह्माखिलत्राणमस्तु जन्मनि जन्मनि ॥ इति वृषोत्सर्गागान्यष्टदानानि ॥

अथ चतुर्दशोपदानानि ॥ ॥ अन्नं चैवोदकं चैवोपानहौ च कमंडलुः । छत्रं वस्त्रं तथायाष्टिलोहदंडं च दापयेत् । अग्नीष्टिकां प्रदीपं च तिलां स्तांबूलमेव च । चंदनं पुष्पदानं चोपदानानि चतुर्दश । देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य जन्मार्जिता खिलपापनाशपूर्वकमुत्तमलोकप्राप्त्यर्थं परलोके तत्तद्दानकल्पोक्तफलावाप्तये चतुर्दशोपदानानि करिष्ये ॥ ॥ अन्नदानं ॥ ॥ अमुकगोत्रं मार्गे क्षुधानि वृत्तिपूर्वसुखप्राप्तये न्नदानं क० । अन्नमेवाग्रतोलक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः । अन्नं ब्रह्माखिलं शश्वत्तस्या स्तां जन्मजन्मनि । इदमन्नं अमुकगोत्राय शर्मणे तुभ्यमहं संप्रददं नमः । दानसांगता सिद्ध्यर्थं दक्षिणां संप्रददे । तेन प्रेतपापापहम हाविष्णुः प्रीयतां ॥ १ ॥ ॥ उदकदानं ॥ ॥ अमुकगो० प्रपादानफलावाप्तये उदकदानं क० । त्रिलोकीनाथदेवेश सर्वभूतदयानिधे । उदपात्रेण तुभ्यस्वप्रयच्छ प्रेतवांछितं ॥ २ ॥ ॥ उपानहदानं ॥ ॥ अमुकगो० कंटककूर्पादिपीडानिवृत्त्यर्थं उपानदानं क० । उपानहौ प्रदास्यामि कंटकादिनिवारणे । सर्वस्थानेषु सुखदेतस्य शांतिं प्रयच्छतः ॥ ३ ॥ ॥ कमंडलुदानं ॥

अमुकगो० मार्गेतृपाशमनपूर्वकं सुखसिद्धये कर्मण्डलुदानं क० । वारिपूर्णो घटश्चायं देवत्रयमयोयतः । प्रीयतां धर्मराजस्तु दानेना
 नेन पुण्यदः ॥ ४ ॥ ॥ छत्रदानं ० ॥ अमुकगो० मार्गे रौद्रातपजन्यदाहनिवृत्तिपूर्वकं सुखसिद्धये छत्रदानं क० । इहामु
 त्रातपत्राणं कुरुश्रीकेशवप्रभो । छत्रं त्वत्प्रीतये दास्ये तस्यास्तु च सदा शुभं ॥ ५ ॥ ॥ वस्त्रदानं ॥ अमुकगो० शीतजन्य
 पीडानिवृत्त्या सुखसिद्धये वस्त्रदानं क० । शरण्यं सर्वलोकानां लज्जायारक्षणं परं । सुवेषधारिवस्त्रं च तस्य शांतिं प्रयच्छतु ॥ ६ ॥
 यष्टिकादानं ॥ अमुकगो० मार्गे भयनिवृत्त्या सुखसिद्धये यष्टिकादानं क० । भयनाशकारी यष्टिं सुहृदां देवनिर्मितां ।
 दास्यामि भयनाशार्थं तस्यै मां वै णवीं शुभां ॥ ७ ॥ ॥ लोहदंडदानं ॥ अमुकगो० ज्ञानादज्ञानाद्दालोभेन कृतपापनिवृ
 त्तये लोहदंडदानं क० । ज्ञानाज्ञानकृतं पापं तथा लोभकृतं च यत् । लोहदंडप्रदानेन तस्य पापं व्यपोहतु ॥ ८ ॥ ॥ अग्नीष्टिका
 दानं ॥ अमुकगो० मार्गे शैत्यांधकारनिवृत्त्या सुखप्राप्तये अग्नीष्टिकादानं क० । हुतमुक्त्सर्वदेवानां मुखं हव्यं वहन्सदा ।
 शीतवातविनाशः स्याद्दानेनानेन सर्वदा ॥ ९ ॥ ॥ दीपदानं ॥ अमुकगो० मार्गे धकारापनयेन सुखप्राप्तये दीपदानं । दी
 पायनमइति दीपं ब्राह्मणं च० संपूज्य । ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगत्यां प्रजायते । प्रदानं तेजसस्तस्मात्तेजोवर्धयते क्षयं ॥ १० ॥
 तिलदानं ॥ अमुकगो० जन्मप्रभृतिमरणांतं कृतनानाविधपापनिवृत्त्या सुखावाप्तये तिलदानं क० । महर्षेर्गोत्रसंभूताः
 काश्यपस्य तिलाः स्मृताः । तस्मादेपांप्रदानेन प्रेतपापं व्यपोहतु ॥ ११ ॥ ॥ तांबूलदानं ॥ अमुकगो० मुखे सर्वदा सौ
 गंध्यप्राप्त्या सुखनिवासार्थं तांबूलदानं क० । सोपस्करं च तांबूलं सर्वदामंगलप्रदं । प्रियं चाखिलदेवानां सांगंध्यं वदने स्त्वतः ॥

॥ १२ ॥ ॥ चंदनदानं ॥ ॥ अमुकगोत्र० मनसिसर्वदानंदप्राप्त्यासुखसिद्धयेचंदनदानंक० । चंदनावासमंदारसखेबृंदा
 रकार्चित । चंदनत्वत्प्रदानाच्चसदानंदप्रदोभव ॥ १३ ॥ ॥ पुष्पदानं ॥ ॥ अमुकगो० मनसिसर्वदाहादपूर्वकंविष्णुलो
 कनिवासार्थपुष्पदानंक० । ह्लादयंतिमनोयस्मात्सुमनांसिस्मृतान्यतः । दानात्सुमनसांनित्यमत्याहादोस्तुतस्यैव ॥ १४ ॥
 अपसव्यं । एतच्चतुर्दशोपदानजंफलंअमुकगोत्रायामुकप्रेतायोपतिष्ठतां । सव्यं । चतुर्दशदाननिष्क्रयपक्षे । अमुकगो० चतु
 र्दशोपदानकल्पोक्तफलावासिपूर्वकस्वर्गसुखसिद्धयेअन्नादिचतुर्दशदानानिनिष्क्रयद्वाराक० । जलमध्येब्राह्मणान्संपूज्य ।
 महाविष्णुस्वरूपिभ्यश्चतुर्दशब्राह्मणेभ्योदातुमहमुत्सृज्ये । तेनपापापहमहाविष्णुःप्रीयतां ॥ ॥

अन्यान्यपिबिभवेउपदानानि ॥ ॥ सिद्धस्थालीदानं ॥ ॥ अमुकस्यजन्मजन्मांतरेपुत्रातिबंधुसुहृद्वर्गविप्रस्वजनभोज
 नोत्तरस्वभोजनसिद्धिपूर्वकस्वर्गसुखावासयेसिद्धस्थालीदानं० । ज्ञातिबंधुसुहृद्वर्गविप्रेपुस्वजनेतथा । अमुकवत्सुनाश्रीयां
 तथाभववरप्रद । इमांपायससंपूर्णास्थालींघृतजलादिभिः । दद्यात्संपत्तिपात्रंस्यादतःपाहिमहेश्वर ॥ ॥ ऊर्णापट्टदानं ॥
 अमुकस्यसर्वपापशीतादिपीडाक्षयपूर्वकस्वर्गसुखावासयेऊर्णापट्टदानं० । ऊर्णापट्टमनुध्येयंशीतपीडानिवारकं । दत्तंगृहाण
 देवेशपापंसंहरसत्वरं ॥ ॥ कंवलदानं ॥ ॥ अमुकस्यसर्वाधिव्याधिध्वंसपूर्वमक्षय्यसुखप्राप्तयेकंवलदानं । सर्वाधिव्याधि
 विध्वंसःसततंसुखमुत्तमं । प्रदानात्कंवलस्यास्यपापध्वंसोऽस्तुसर्वदा ॥ ॥ तिलपात्रदानं ॥ ॥ अमुकस्यप्रेतत्वनिवृत्त्या

जन्मप्रभृतिमरणांतंकृतनानाविधपापविनाशार्थतिलपात्रदानं० । तिलाःपुण्याःपवित्राश्चतिलाःसर्वकराःस्मृताः । शुक्ला
 वायदिवाकृष्णाऋषिगात्रसमुद्भवाः । यानिकानिचंपापानिब्रह्महत्यासमानिच । तिलपात्रप्रदानेनतानिनश्यंतुसर्वदा ॥
 व्यजनदानं ॥ अमुकस्यआतपदाहादिनिवृत्त्यासुखसिद्धयेव्यजनदानं० । त्रिकालंसर्वजंतूनांशैत्यानंदकरंशुभं । पि
 तृणांप्रीतिदंनित्यमतःशांतिप्रयच्छतु ॥ ॥ तुलसीपत्रदानं ॥ अमुकस्यमाणिक्यमुक्ताफलदानाधिकफलप्राप्तयेतुलसीपत्र
 दानं० ॥ माणिक्यादीनिपुष्पाणिमुक्तामयानिच । तुलसीपत्रदानस्यकलानार्हतिषोडशीं ॥ ॥ गोपीचंदनदानं ॥
 अमुकस्यस्वर्गसुखाद्यवास्त्यर्थगोपी० । यद्वैदेवांगसंलग्नंकुंकुमादिविलेपनं । जलक्रीडासुगोपीनांद्वारवत्याजलार्पितम् ।
 गोपीचंदनमित्युक्तंमुनींद्रैःक्विलिपापहं । तस्मादस्यप्रदानेनविष्णुर्दिशतुवांछितं ॥ ॥ कर्पूरदानं ॥ अमुकस्यांधकार
 निवृत्त्यासुखावाप्तये० । कर्पूरःकदलीभूतोदेवदेवप्रियःसदा । भाग्योत्तमोनृपाणांचतदानात्सुखमश्नुते ॥ ॥ दर्पणदानं ॥
 अमुकस्यशौर्यसत्कीर्तिनिर्मलज्ञानप्राप्तयेदर्पणदानं० । दर्शनेनत्वमादर्शनृणांमंगलदायक । शौर्यसौभाग्यसत्कीर्तिनिर्मलज्ञा
 नदोभव ॥ ॥ हरिद्रादानं ॥ अमुकस्यश्रीप्राप्तयेहरिद्रादानं० । लक्ष्मीप्रियाचलक्ष्मीदालक्ष्म्याश्रवसनाश्रया । सौभाग्य
 कृद्धरस्त्रीणांहरिद्राश्रीप्रदास्तुते ॥ ॥ कार्पासदानं ॥ त्वमेवावरणंयस्माह्लोकानामिहसर्वदा । कार्पासत्वांप्रदास्यामि
 त्वमघध्वंसनोभव ॥ इतिविशेषोपदानानि ॥

॥

अथप्रायश्चित्तगोदानप्रयोगः ॥

॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसकीर्त्यमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यजन्मप्रभृत्यद्यया
वदाचरितसमस्तपातकस्याकृतप्रायश्चित्तस्यामरणांतपापापनोदनार्थं गोरोमतुल्यवत्सरावधिविविधभोगपरिपूर्णस्वर्गवासभो
गोत्तरंविष्णुसायुज्यप्रीत्यर्थंप्रायश्चित्तधेनुदानं क० । तदंगत्वेनब्राह्मणवरणंतत्पूजनंगोपूजनंचकरिष्ये । अमुकगोत्रोमुकश
र्माहंअमुकप्रवरममुकगोत्रंशर्माणंब्राह्मणंकरिष्यमाणगोदानेप्रतिग्रहीतारंत्वांवृणे । महाविष्णुस्वरूपिणेगोप्रतिगृहीत्रेब्राह्मणा
येदमासनं । तवपादोदकंतीर्थं० । पाद्यं । भूमिदेवाग्रजन्मानिस० । अर्घ्यं० । विष्णुरूपिन्द्रजश्रेष्ठभूदेवपंक्तिपावन ।
यज्ञरूपनमस्तेस्तुपात्ररूपनमोस्तुते । आचमनीयं । स्नानंवस्त्रंयज्ञोपवीतंगंधंअक्षतान्पुष्पं धूपदीपौनैवेद्यंतांबूलंदक्षिणाःपातु ।
नमोस्त्व० पुष्पांजलिं० । इतिपूजयित्वाप्रार्थयेत् । त्वंविप्रसर्वगुणमंदिरसर्वभूतविश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्वतानां । त्वदा
नशक्तिकशलीकृतपापकोट्यःप्राप्तोस्मिनिर्वृतिमतीवपरांनमामि । त्वंनोगुरुःपितामातात्वंप्रभुस्त्वंपरायणं । त्वत्प्रसादाच्च
विप्रर्षेसर्वमेस्यान्मनोगतं । आपद्विमोक्षणार्थायगृहीष्वेमंप्रतिग्रहम् ॥ अथगोपूजनम् ॥ तत्रादौगविदेवतान्यासः ।
शंगमूलयोः ब्रह्मविष्णून्यसामि । शृंगाग्रयोःसर्वतीर्थानिन्य० । शिरोमध्येमहादेवं० । ललाटाम्रेमहादेवीन्य० । नासावंशे
षण्मुखंन्य० । कर्णयोःअश्विनौदेवौन्य० । चक्षुषोःशशिभास्करौन्य० । दंतेषुसर्ववायून्त्य० । जिह्वायांवरुणंन्य० । हुंकारे
सरस्वतींन्य० । गंडयोःयममर्धौन्य० । ओष्ठयोःसंध्याद्वयंन्य० । ग्रीत्रानांइंद्रंन्य० । कुक्षिदेशेरक्षांसिन्य० । उरसिसाध्या
द्वय० । त्वतुःपादेषुधर्मादीन्त्य० । खुरमध्येषुपन्नगाद्य० । खुरपार्श्वेषुअप्सरसोन्त्य० । पृष्ठेएकादशरुद्राद्य० । सर्वसंधिषु

वसूह्य० । श्रोणीतटेपितृह्य० । लांगूलेसोमन्य० । वालेषुआदित्यरश्मीह्य० । मूत्रेगंगान्य० । क्षीरेसरस्वती० । दक्षि
नर्मदां० । सर्पिषिहुताशनन्य० । रोमसुत्रयस्त्रिशत्कोटिदेवाह्य० । उदरेपृथिवीसकाननान्य० । पयोधरेषुचतुःसागराह्य० ।
इतिन्यासः ॥ सौरभेयिसर्वहितेपवित्रेपापनाशिनि । प्रतिगृह्णमयादत्तपाद्यत्रैलोक्यवन्दिते । रुद्ररूपिण्यैगवेनमःपाद्यंस० ।
सर्वदेवमयेदेविसर्वतीर्थमयेशुभे । गृहाणाढ्यमयादत्तसौरभेयिनमोस्तुते । अर्घ्य । देहस्थायाचरुद्राण्याःशंकरस्यप्रियासदा ।
धेनुरूपेणसादेवीतस्यपापंव्यपोहतु । आचमनीयं । यालक्ष्मीःसर्वभूतेषुयाचदेवेष्ववस्थिता । धेनुरूपेणसादेवीतस्यपापंव्य
पोहतु । स्नानं । अभ्यंगस्नानं । आच्छादनंगवेदद्यात्सम्यक्शुद्धंशुशोभनं । सुरभिर्वस्त्रदानेनप्रीयतांपरमेश्वरी । वस्त्रं ।
उपवस्त्रं । सर्वदेवप्रियंदेविचंदनचंद्रसंनिभं । कस्तूरीकुंकुमाढ्यंचप्रीत्यर्थप्रतिगृह्यतां । चंदनं । अक्षताश्चसुरश्रेष्ठेकुंकु० ।
अक्षतान् । हरिद्रांकुंकुमं । गवामंगेषुतिष्ठतिभुवनानिचतुर्दश । यस्मात्तस्माच्छिवमेस्यादिहलोकेपरत्रच । पुष्पं ॥ अंगपूजा ।
गोःअग्रपादौपूजयामि । गोःआस्यंपू० । गोःनेत्रेपू० । गोःकर्णौपू० । गोःककुदंपू० । गोःपृष्ठंपू० ।
गोःपुच्छंपू० । गोःपश्चिमपादौपू० । गोःस्तनान्पू० । गोःसर्वांगंपू० । पूर्ववत्शृंगमूलयोःब्रह्मविष्णूपूजयामिइत्यादिदेवताः
संपूज्य । यालक्ष्मीःसर्वभूतेषुयाचदेवेष्ववस्थिता । धेनुरूपेणसादेवीतस्यपापंव्यपोहतु । इतिकंठेषुष्पमालांवधीयात् । ततो
त्रेअलंकारान्दद्यात् । सुवर्णशृंगे । रजतसुरान् । तान्नपृष्ठं । पुच्छेमौक्तिकं । कंठघंटां । दोहनार्थंदोहनपात्रं । सर्वालंका
रार्थेयथाशक्तिद्रव्यं ॥ देवद्रुमरसोद्भूतंगोधूतंनसमन्वितं । प्रयच्छामिमहाभागेधूपंतेप्रतिगृह्यतां । धूपं । आनंदकृत्सर्वलो

केदेवानाचप्रियःसदा । गौस्त्वंपाहिजगद्धेदीपोयंप्रतिगृह्यतां । दीपं । सुरभित्वंजगन्मातर्देविविष्णुपदेस्थिते । सर्वदेवम
 धेदेविमयादत्तमिमंग्रस । सौरभेय्यःसर्वहिताःपवित्राःपुण्यराशयः । प्रतिगृह्णत्विमंग्रासंगावस्त्रैलोक्यमातरः । गोआसनै
 वेद्यं । पूगीफलंतांबूलंफलंदक्षिणां । पंचगावःसमुत्पन्नामथ्यमानेमहार्णवे । तासांमध्येतुयानंदातस्यैदेव्यैनमोनमः । नम
 स्कारं । गावस्तवाग्रतःसंतुगावस्तेसंतुपृष्ठतः । गावस्तेहृदयेनित्यंगवांमध्येवसस्वयं । प्रदक्षिणां । धेनुस्त्वंपृथिवीसर्वायस्मा
 त्केशवसंनिभा । सर्वपापहरानित्यमतःशांतिंप्रयच्छतु । मंत्रपुष्पंसमर्प्यप्रार्थयेत् ॥ यालक्ष्मीःसर्वभूतानांयाचदेवेव्ववस्थिता ।
 धेनुरूपेणसादेवीतस्यपापंव्यपोहतु । देहस्थायाचरुद्राणीशंकरस्यप्रियासदा । धेनुरूपेणसादेवीतस्यपापंव्यपोहतु । विष्णो
 र्वक्षसियालक्ष्मीःस्वाहायाचविभावसोः । चंद्रार्केशक्रशकियाधेनुरूपास्तुसाप्रिये । चतुर्मुखस्ययालक्ष्मीर्यालक्ष्मीर्धनदस्यच ।
 लक्ष्मीर्यालोकपालानांसाधेनुर्वरदास्तुते । स्वधात्वंपितृमुख्यानांस्वाहायज्ञभुजांतथा । सर्वपापहराधेनुस्तस्माच्छांतिंप्रयच्छभोः ।
 इतिगांप्रार्थ्यअनेनपूजनेनगौःप्रीयतां । ततःसवत्सांगांप्राङ्मुखीमवस्थाप्यदातापुच्छदेशेवद्धशिवःप्राङ्मुखःसन् । प्रतिग्रही
 तारंब्राह्मणंगोपुच्छदेशेउदङ्मुखमवस्थाप्य दातायथाशक्तिस्वर्णयुताज्यपूरितकांस्यपान्नेगोपुच्छंनिक्षिप्य सतिलेप्रागग्रेविप्रपा
 णौघृतदिग्धंसतिलपुच्छंनिधायजलधारांपातयेत् । स्वस्त्यस्तुदीर्घमायुःश्रेयःशांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । यज्ञसाधनभूताया
 विश्वस्याधौघनाशिनी । विश्वरूपधरोदेवःप्रीयतामनयागवा । प्रायश्चित्तेसमुत्पन्नेनिष्कृतिर्नकृताक्वचित् । तस्यपापस्यशु
 द्ध्यर्थधेनुमेतांददामिते । मयामत्पिन्नावाजन्मप्रभृतिअद्ययावदाचरितसमस्तपातकस्याकृतप्रायश्चित्तस्यामरणांतंपातकापनो

दकामः प्रायश्चित्तत्वेन कल्पितां इमां कपिलां धेनुं रुद्रदैवत्यां सुवर्णशृंगीरौप्यसुरां ताम्रपृष्ठां घंटाग्रैवेयकां मुक्तालांगूलां कांस्यदोह
निकां वस्त्रद्वयाभरणाद्युपस्करयुतां अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य परलोके सुखसिद्धये अमुकगोत्रायामुकशर्मणेतुभ्यमहंसंप्रददेनम
मप्रतिगृह्यतां । इति वदेत् । प्रतिग्रहीता तु देवस्य त्वा० भ्यां प्रतिगृह्णामीति मंत्रेण प्रतिगृह्यस्वस्तीत्युक्त्वा कइदंकस्माअदादिति
कामस्तुतिं तथा शाखं पठेत् । दाता । आगावो अगमन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदंतु गोष्ठे रण्यत्वस्मे । प्रजावतीः पुरुरूप इह स्युरिन्द्राय
पूर्वीरुषसो दुर्हानाः । इति मंत्रेण गांप्रदक्षिणीकृत्य दानस्य प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थमिमां दक्षिणां तुभ्यमहंसंप्रददेनमम । ततो धेनुकानि
चित्पदानि अनुब्रज्य गोमतीं पठेत् । गावः सुरभयो नित्यं गावो गुगुलुगंधिकाः । गावः प्रतिष्ठाभूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ।
अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमं । पावनं सर्वभूतानां रक्षति च वहति च । हविषामंत्रपूतेन तर्पयंत्यमरान् दिवि । ऋषीणामपि
होतॄणां गावो होमे प्रतिष्ठिताः । सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमं । गावः पवित्रं परमं गावो मंगलमुत्तमं । गावः सर्वस्य भूतस्य
गावो धन्याः सनातनाः । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतं । एकत्र मंत्रास्तिष्ठंति हविरेकत्र तिष्ठति । गावस्तमुपतिष्ठंतु हे
मशंगयः पयो मुचः । सुरभ्यः सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा । गावः पश्यंतव मुं नित्यं गावः पश्यंतु नः सदा । गावश्चास्य ह्यसौ ता
सां यतो गावस्तमो ह्ययं । ततः सोपस्करमामांश्च गोप्रतिगृहीत्रे ब्राह्मणाय तुभ्यमहंसंप्रददे । अनेन गोदानेन पापापहमहाविष्णुः
प्रीयतां इत्युक्त्वा ततो विष्णुं स्मृत्वा कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् । इति गोदानविधिः ॥

॥

॥

गोदानानि ॥ ॥ वैतरणीधेनुदानं ॥ तत्रोपकल्पनं । पाटलांकृष्णांवाहेमशृंगाद्युपेतांकृष्णवस्त्रयुगच्छन्नांससधान्यसं
 युक्तांछन्नोपानद्युगुलसंयुक्तांगांसनिधाप्य द्रोणमितकार्पासशिखरेताम्रपात्रं तत्रमहिषारूढं दक्षिणवामकरधृतलोहदंडपाशं
 हैमंयमंस्थापयित्वा तदग्रेरक्तपट्टबंधेषुदंडनिर्मितनौकोपरितांधेनुस्थापयित्वा तिथ्यादिसंकीर्त्य अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य
 दक्षिणयममहाद्वारवर्तिपूयशोणितकृमिकीटास्थिपापाणकंटककर्दमाद्युपलक्षितशतयोजनविस्तीर्णवैतरणीनद्युत्तारणार्थगोरो
 मतुल्येत्यादिपापापहमहाविष्णुप्रीत्यर्थवैतरणीगोदानंकरिष्ये । ब्राह्मणंवृत्वा तत्पूजनंकार्यं । अत्रयमपूजनं नौकापूजनं लव
 णाद्यष्टपर्वतसप्तधान्यघृतकुंभस्थापनंचाधिकंकार्यं । तत्प्रकारः । अद्येत्यादि०र्थवैतरणीगोदानांगभूतयमपूजनंनौकापूजनंच
 करिष्ये । इमंयमप्रस्तरमाहिंसीदांगिरोभिःपितृभिःसंविदुनः । आत्वामंत्राःकविशुक्तावहंत्वेनाराजन्हविषामादयस्व ।
 अस्यांलोहमयमूर्तौयमिन्यासहितंयममावाहयामि । यमिन्यासहितयमायनमःध्यायामि इत्यादिसर्वोपचारैःसंपूज्य । अनेन
 पूजनेनयमिन्यासहितोयमःप्रीयतां । ततो नौकापूजनं ॥ ॥ सूत्रामाणंपृथिवीधार्मनेहसंसृशर्मणमदितिसुप्रणीतिं । देवीं
 नावंस्वरिन्नामनागसुमस्त्रवंतीमारुहेमास्वस्तये । इमांसुनावमारुहंशतारित्रांशतस्फ्यां । अच्छिद्रांपारयिष्णुं । भूर्भुवः
 स्वःलक्ष्मीरूपिण्यैनौकायैनमःध्यायामि । इत्यादिसंपूज्य । अनेनपूजनेनलक्ष्मीरूपिणीनौकाप्रीयतां । ततःपूर्वादिक्रमेणल
 वणाद्यष्टकुलाचलाःकार्याः लवणगुडकार्पासनवनीतसप्तधान्यतंडुलसुवर्णरत्नादिभिः । पश्चादीशान्यांवाद्धारमुत्सृजेत् ।
 सप्तधान्यानि तु ब्रीहयोयवगोधूमतिलकंगुस्तथैवच । इयामाकंमुद्गकंचैवसप्तधान्यमुदाहृतं । घृतकुंभंचतत्रस्थापयेत् ॥

इतिनाममंत्रेणाश्वंसंपूज्य तदलंकारादिभिरलंकृत्य भक्ष्यधान्यं निवेद्य प्रदक्षिणीकृत्य नत्वा अश्वकर्णं धृत्वा दद्यात् । उच्चैः श्रवा
स्त्वमश्वानां राज्ञां विजयकारक । सूर्यवाहनमस्तुभ्यमतः शांतिं प्रयच्छमे । महार्णवसमुत्पन्न उच्चैः श्रवसपुत्रक । मया त्वं विप्रमु
ख्याय दत्तो ह्यसुखी भव । इमं विप्रनमस्तुभ्यमश्वं ते प्रतिपादितम् । प्रतिगृहीष्व विप्रेद्रमया दत्तं सुशोभनं । इति दानमंत्रमुच्चा
र्य इममश्वं सुवर्णं तिलकालंकारयुतं ललाटैर्ग्रेवयकादियुतं च गंधपुष्पाद्यार्चितं सूर्ययमदैवतं ममपितुः ब्रह्महत्यादिसमस्तपापनाश
कामो हयरोमसमसंख्याकाब्दसूर्यलोकनिवासकामश्च गोत्राय शर्मणे तुभ्यमहंसं प्रददेनमम । सांगता सिद्धये दक्षिणां दद्यात् ।
अनेनाश्वदानाख्येन कर्मणा प्रेतोच्छ्रतां महाविष्णुः प्रीयतां ॥ इत्यश्वदानम् ॥

अथ शय्यादानम् ॥ गोमयो पलितभूमौ श्वेतरजसाष्टदलं विरच्य तत्कर्णिकायां तिलप्रस्थं निक्षिप्य तस्मिन्दारुमयीं स्वास्तीर्णां
द्युपस्करयुतां शय्यामास्तीर्य तस्याः समंतादीशानादिकोणचतुष्टये शिरोभागे च पंचकुंभान् क्रमात् धृतकुंकुमगोधूमजलपूर्णान् ४
उच्छीर्षे धृतपूर्णकलशं १ सप्तधान्यानि च संस्थाप्य अद्येत्यादि० पित्रादेः समस्तपापक्षयपूर्वकाप्सरोगणसेव्ययुतविमानकरणके
द्रपुरगमनोत्तरषष्टिसहस्रवर्षाधिकरणकक्रीडनस्त्रीसंघसमावृतस्वर्गलोकमहितत्वतदुत्तरषष्टियोजनमंडलराज्यभोगानंतरशि
वसायुज्यावासिकामः शय्यादानमहं करिष्ये तदंगत्वेन ब्राह्मणवरणं तत्पूजनं शय्यायां सुवर्णनिर्मितप्रतिमायां प्रेतपूजनं च क० ।
इति संकल्प्य । गोत्रोच्चारपूर्वगोविंदशर्मणं ब्राह्मणं शय्याप्रतिग्रहीतारं त्वां वृणे इति वृत्वा सपत्नीकं विप्रपाणौ धृत्वा शय्यायामुप

१ जीवतास्वतः शय्यादानकरणे प्रेतशब्दवर्ज्यं सर्वप्रकृतवत् । प्रेतप्रतिमास्थाने लक्ष्मीनारायणप्रतिमं ति विशेषः ।

वेद्य विधिवत्पूजयित्वा वस्त्रालंकारोष्णीषादितस्मैदद्यात् । तत्पुरतः प्रेतप्रतिमाचार्युत्तारणपूर्वकंकृतप्राणप्रतिष्ठास्थापयित्वा । अस्यांस्वर्णमयमूर्तौ गोविंदप्रेताय नमः गोविंदप्रेतमावाहयामि इत्यावाह्य नाममंत्रेण संपूज्य नमः प्रमाण्यै देव्ये इति मंत्रेण प्रदक्षिणा चतुष्टयं प्रतिदिशं नमस्कार चतुष्टयं च कृत्वा ब्राह्मणहस्ते शय्यां प्रतिपादयेत् । स्वस्त्यस्त्वित्यादि । दानमंत्रस्तु ॥ यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया । तथैतस्याप्यशून्यास्तु शय्याजन्मनिजन्मनि । इति । पितुः सर्वपापक्षयेत्यादिसंकल्पवाक्यमुक्त्वा शिवसायुज्यावासिकामो गोत्राय शर्मणे सुपूजिताय इमां शय्यां ईशानादिकोणचतुष्टयस्थापितघृतकुंकुमगोधूमजलपूर्णपात्रयुतां उच्छीर्षप्रदेशे स्थापितघृतपूर्णकलशां हंसतूलीप्रच्छन्नां शुभगंडोपधानिकां प्रच्छादनपटास्तृतां सप्तधान्ययुतां सतां वूलोपकरणादर्शकुंकुमक्षोदकपूरसुगंधपरिमलभोग्यवस्तुचंदनागरुदीपिकोपानच्छत्रचामरासनयुतां भोजनभाजनजलपात्रपंचवर्णवितानकेशप्रसाधन्यं जनशलाकापुष्पमालायुतां प्रेतप्रतिमासहितां युक्तोपस्करामंगिरौ देवत्यां गोत्राय शर्मणे सुपूजिताय सालंकृताय सपत्नीकाय तुभ्यमहंसं प्रददं नममेति शय्योपवेशितविग्रहस्ते साक्षतकुशोदकं क्षिपेत् । तस्मै सुवर्णमेव दक्षिणां दद्यात् । ततो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दद्यात् ॥ ॥ इति शय्यादानम् ॥

भूम्यादिदानानि ॥ ॥ प्रत्यक्षभूदानं ॥ सागोचर्ममिताधिकावादेया । दशहस्तेन दंडेन त्रिशदंडानि वर्तनं । त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः । अद्येत्यादिपितुः सर्वपापक्षयपूर्वकं षष्टिसहस्रवर्षस्वर्गनिवासोत्तरं शिवपुरनिवासार्थं भूदानं क० । विप्रं वृत्वा संपूज्य । सर्वेषामाश्रयाभूमिर्वराहेण समुद्धृता । अनंतसस्यफलदा अतः शांतिं ० । यस्यां रोहंति बीजा निवर्षाका ॥

लेमहीतले । भूमेःप्रदानात्सकलास्तस्यसंतुमनोरथाः । इमांभूमिवृक्षाद्युपेतांसस्योद्भवांविष्णुदैवत्यांसंकल्पहेतवेसंप्रददे ॥
 पददानम् ॥ तत्रादौपदलक्षणम् । आसनोपानहौछत्रमुद्रिकाचकमंडलुः । भोजनंभोजनाधारोवस्त्राण्यष्टविधंपदं । भाज
 नासनदानेनमुद्रिकाभोजनेनच । आज्ययज्ञोपवीतेनपदंसंपूर्णतांव्रजेत् । अथवा—आसनोपानहौछत्रमुद्रिकाचकमंडलुः ।
 यज्ञोपवीताज्येवस्त्रंभोजनंचान्नभाजनं । दशकंपदमेतत्स्यात्पदान्येवंत्रयोदश । देयानिवायथाशक्तितेनासौप्रीणितोभवेत् ।
 पित्रादेःमार्गकष्टपरिहारपूर्वकमुत्तमलोकावासयेतृत्थर्थचपददानंक० । त्रिलोकीनाथदेवेशसर्वभूतकृपानिधे । पददानेनतु
 व्यस्वप्रयच्छतस्यवांछितं । संकल्पवाक्यांतेइदंयथाशक्तिआसनादिदशोपकरणसमूहात्मकंपदंतृतीयांशदक्षिणायुतंतुभ्यंस
 प्रददे ॥ ॥ शालग्रामदानम् ॥ अमुकस्य सशैलवनभूचक्रदानसमफलावास्त्यर्थशालग्रामदानं० । महाकोशनिवासेनश
 क्राद्यैरुपशोभितः । शालग्रामप्रदानेनतस्यपापंव्यपोहतु ॥ ॥ बाणलिंगदानम् ॥ अमुकस्यशिवलोकनिवासशिवसायुज्य
 सिद्ध्येवाणलिंगदानं० । कैलासवासीगौरीशोभगवान्भूतभावभृत् । चराचरात्मकोलिंगरूपीदिशतुवांछितम् ॥ ॥ रुद्राक्ष
 मालादानम् ॥ अमुकस्यशिवसायुज्यतावास्त्येरुद्राक्षमालादानं० । अष्टाविंशतिसंख्याकैरुद्राक्षैर्योजितामया । अर्पितात
 वहस्तेचगृहाणद्विजसत्तम ॥ ॥ पुस्तकदानं ॥ अमुकस्यगोदानसमफलावाप्तिस्वर्गलोकनिवासविद्याविशारदत्वसिद्धयेस
 रस्वतीप्रीतयेचपुस्तकदानं० । विद्यानांसर्वयज्ञानांकारणंलिखिताक्षरं । पुस्तकस्यप्रदानेनतस्यप्रीणानुभारती । संकल्पवाक्ये

नदद्यात् ॥ ॥ यज्ञोपवीतदानम् ॥ अमुकस्यजन्मजन्मनिब्राह्मणजन्मप्राप्तयेयज्ञोपवीतदानं० । ब्रह्मसूत्रंपरं दिव्यं मया
यत्नेन निर्मितम् । ब्राह्मजन्मास्तु प्रेतस्य ब्रह्मसूत्रसमर्पणात् । इति भूम्यादिदानानि ॥

अथ सपिंडीकरणम् ॥ ॥ तत्कालः कालादर्शः—एकादशे द्वादशे हि त्रिपक्षे वा त्रिमासिके । षष्ठैवैकादशे वा बन्धे संपूर्णे वा
शुभागमे । सपिंडीकरणस्याष्टाविमेकालाः प्रकीर्तिताः । साग्नौ कर्तव्यं भावाद्यौ प्रेते साग्नौ तृतीयके । अनेनेस्तु द्वितीयाद्याः सप्त
काला मुनीरिताः । खादिरगृह्येपि—वत्सरे पूर्णेषण्मासे द्विमासे एकमासे ऽर्धमासे द्वादशरात्रे वेति । एवमनेककालत्वे
प्याहिताग्निभिन्नानां द्वादशाह एव कार्यं अनित्यत्वाच्छरीरस्य । आनंत्यात्कुलधर्माणां पुंसांचैवायुषः क्षयात् । अस्थिरत्वाच्छ
रीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥ पूर्वद्युः विश्वे देवार्थं विप्रद्वयं प्रतार्थमेकः पार्वणार्थं त्रय इति षट् । अशक्तौ देवार्थं प्रतार्थं पार्वणार्थं प्रत्येक
मेकैक इति त्रयं वा निमंत्रयेत् । निमंत्रणकर्तुं स्तेषां च ब्रह्मचर्यं । अपरे द्युर्ब्राह्मणानां श्मश्रुकर्माभ्यंगादिकारयित्वा कृतमाध्याह्निकः
आचम्य पवित्रं ते इति पवित्रादिघृत्वा ऊर्ध्वं केशि० अपक्रामंतु० । प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य कामकालसंज्ञकानां विश्वेषां
देवानां प्राचीनावीती भारद्वाजगोत्रस्य अमुकप्रेतस्य प्रेतत्वं निवृत्त्या पितृलोकप्राप्त्यर्थं भारद्वाजगोत्रैः कृष्णविष्णुमहादेवश
र्मभिः वसुरुद्रादित्यस्वरूपैः प्रेतपितृपितामहप्रपितामहैः सह सपिंडीकरणं सव्यं मृताहाद्वादशे हि पार्वणैको द्विष्टेन विधिना क
रिष्ये इति संकल्प्य (मातरितु अमुकगोत्राया अमुकप्रेतायाः भारद्वाजगोत्राभिः अस्मत्पितामही प्रपितामही वृद्धप्रपितामहीभिर्व
सुरुद्रादित्यस्वरूपाभिः सह सपिंडी० इति । एवं भ्रात्रादिसपिंडनेप्यूहं) तदंगयवतिलोदकं तूष्णीं प्रेतोदकं त्रैश्वदेवसूक्तं

जपमार्जनब्रह्मदंडादि । अपसव्यं । अक्रोधनैःशौचपरैः० । अद्यतिथौसर्पिंडीकरणश्राद्धंकर्तुममाधिकारसंपदस्त्वितिभवंतो
ब्रुवन्तु । सव्यं । कालोयंमुख्यःकालोस्तु । क्षणादिकरिष्ये । अपोदत्वा कामकालसंज्ञकविश्वेदेवार्थत्वयाक्षणःकरणीयः ।
एवंद्वितीये । अपसव्यंप्रेतार्थक्षणउपतिष्ठतां । प्रेतस्यपित्रार्थत्वयाक्षणःकरणीयः । एवंपितामहार्थप्रपितामहार्थच । सव्यं सर्वे
षांस्वागतं । (स्मृत्युक्तकरणपक्षेनुसर्वेषांपादप्रक्षालनं । मंडलानिकृत्वाउत्तरेविश्वेदेवमंडलंचतुष्कोणं । दक्षिणेप्रेतमंडलं
त्रिकोणं । ततोपिदक्षिणेपितामहादिमंडलंवर्तुलं । पाद्यस्थानेगंध० सर्वे० संतु । कामकालसंज्ञकविश्वेदेवाःइदंवःपाद्यं ।
शंनोदेवी० । अपसव्यं । अमुकगोत्रअमुकशर्मन्प्रेतइदंतेपाद्यमुपतिष्ठतां । प्रेतपितृपितामहप्रपितामहाःशर्माणाःगोत्राःवसुरु०
इदंवःपाद्यं । सव्यं । शंनोदेवी० । अप० । पृथक्पक्षेप्रेतपितःशर्मन्गोत्रवसुरूपइदंतेपाद्यं एवंप्रेतपितामह० । प्रेतप्रपि
तामह० इत्यादि । ततःकर्ताब्राह्मणानाचमय्यस्वयमाचम्यपवित्रेधृत्वादेवानुपवेशयित्वा) देवाःसमाध्वं । प्राचीनावीती ।
प्रेतसमास्व । प्रेतपित्रादयःसमाध्वं । उपक्रांतंसर्पिंडीकरणश्राद्धंकरिष्ये । शंनोदेवी० यवोसियवया० । प्रेतस्थानेतूष्णीं । पार्व
णस्थानेशंनोदेवी० । उदीरता० । तिलारक्षेत्व० । अष्टौवसव० । पाकप्रोक्षणं० । आगच्छंतुमहाभागा० । श्राद्ध
भूमौ० । सव्यं कामकालसं० देवानांब्रह्मणेइदमासनंइत्यादिमंत्रवदर्घ्यासादनावाहनार्घ्यदानगंधपुष्पधूपदीपाच्छादनांता
र्चनंप्रकृतिवत् । अपसव्यं । सर्पिंडीकरणश्राद्धेप्रेतस्थानेक्षणउपतिष्ठतां । पार्वणेपित्र्येक्षणःक्रियतां । ॐ तथा । प्रामोस्तु
भवान् । ततोमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्येदमासनं । ततःपार्वणस्थत्रयेअपोदत्वा अमुकशर्मणांगोत्राणामित्यादिषष्ठ्यासनंदत्वा

प्रेतार्थमेकमर्घ्यपात्रमासाद्य तत्पूर्वतःपार्वणार्थपात्रत्रयमाग्नेयीसंस्थंचासाद्य प्रेतपात्रेदर्भचतुष्टयंनिधाय पार्वणपात्रेषुप्रत्येकं कुशत्रयंनिधाय पात्रचतुष्टयेष्वप्यसिच्य पितृपात्राणि शनोदेवीतिसकृदनुमंत्र्य । प्रेतपात्रे तिलोसिसोम० प्रत्नवद्भिःप्रत्तः प्रेतेमांछोकान्प्रीणयाहिनःइतितिलान्प्रक्षिप्य पार्वणपात्रेषुप्रकृतिवत्प्रक्षिप्य सर्वत्रगंधादिक्षिप्वा सर्वेउपचारास्तिलैःसंपूर्णाः संतु । प्रेतादीनावाहयिष्ये । अमुकगोत्रममुकप्रेतंआवाहयामि । प्रेतपितृपितामहप्रपितामहान्शर्मणःगोत्रान्वसु० आवाहयिष्ये । उशंतस्त्वा०पि । प्रेतपात्रंतूष्णींनिवेद्य पित्रादिपात्राणिसंपन्नानिस्वधाअर्घ्याःइतिप्रत्येकंनिवेदयेत् । ततःप्रेतपात्रस्थमेकं कुशंप्रेतस्थानीयब्राह्मणहस्तेदत्त्वा प्रेतपात्रस्थजलैकदेशमादाय अमुकगोत्रामुकप्रेतंदेतैर्घ्यमुपतिष्ठतांइत्यर्घ्यदत्त्वा । भारद्वाजगोत्रामुकप्रेतपात्रोदकं भारद्वाजगोत्राणांकृष्णविष्णुमहादेवशर्मणांचसुरद्रादित्यस्वरूपाणां प्रेतपितृपितामहप्रपितामहानामर्घ्यपात्रोदकेनसंयोजयिष्ये । संयोजयेत्युक्ते । प्रेतपात्रस्थंकुशत्रयंपित्रादिपात्रत्रयेदत्त्वा प्रेतार्घ्यपात्रस्थजलंवक्ष्यमाणमंत्रैः किंचित्किंचित्संयोजयेत् । प्रतिसंयोजनमंत्रावृत्तिः । येसमानाःसर्मनसःपितरौयमराज्ये । तेषांलोकःस्वधानमौय शोयज्ञेषु कल्पतां । येसजाताःसर्मनसोजीवाजीवेषुमामकाः । तेषांश्रीर्मयिकल्पतामस्मिँल्लोकेशतंसमाः । संगच्छध्वंसंवदध्वंसंवोमनोसिजानतां । देवाभाग्यथापूर्वसंजानानाउपासते । समानोमंत्रःसमितिःसमानीसमानमनःसहचित्तमेषां । समानमंत्रमभि मैत्रयेवःसमानेनैवोहविषांजुहोमि । समानीवआकूतिःसमानाहृदयानिवः । समानमस्तुवोमनोयथावःसुसहासति । एतान्मंत्रानुक्त्वा भारद्वाजगोत्रशिवप्रेत

जलं प्रेतपितृपात्रस्थोदकं संयोजयेत् । पुनः प्रेतार्घ्यपात्रस्थमुदकं किञ्चिद्गृहीत्वा ये समाना इत्यादि मंत्रान्पठित्वा भारद्वाजगोत्र
शिवप्रेत— भारद्वाजगोत्रेण विष्णुशर्मणारुद्ररूपेण स्वपितामहेन सहसंसृजस्वेत्युक्त्वा तज्जलं प्रेतपितामहपात्रे संयोजयेत् ।
ततः प्रेतपात्रस्थोदकं सर्वगृहीत्वा ये समाना इत्यादि मंत्रानुच्चार्य भारद्वाजगोत्रेण शिवप्रेत भारद्वाजगोत्रेण महादेवशर्म
णा आदित्यरूपेण स्वप्रपितामहेन सहसंसृजस्वेत्युक्त्वा हस्तस्थजलं प्रेतप्रपितामहपात्रे संयोजयेत् । (मातरितु भारद्वाजगोत्र
गंगाप्रेतपात्रोदकं भारद्वाजगोत्राणां कृष्णावेणीनर्मदादानां प्रेतभर्तृमातृपितामहीप्रपितामहीनां वस्वादिरूपाणामर्घ्यपात्रोदकैः
संयोजयिष्ये । पूर्ववन्निषुकुशनिधानां ते प्रेतपात्रजलैकदेशमादाय ये समाना इत्यादि मंत्रान्पठित्वा भारद्वाजगोत्रे गंगाप्रेते भार
द्वाजगोत्रया कृष्णादया वसुरूपया स्वश्वश्वसहसंसृजस्वेत्युक्त्वा हस्तस्थजलं भर्तृमातृपात्रे संयोज्य पुनर्जलमादाय ये समा
ना इत्यादि मंत्रांते भारद्वाजगोत्रे गंगाप्रेते भारद्वाजगोत्रया वेणीदयारुद्ररूपया स्वभर्तृपितामह्या सहसंसृजस्वेत्युक्त्वा हस्त
स्थजलं तत्पात्रे संयोज्य प्रेतपात्रस्थं सर्वजलं गृहीत्वा ये समाना इत्यादि मंत्रपाठांते भारद्वाजगोत्रे गंगाप्रेते भारद्वाजगोत्रयानर्मदा
दया आदित्यरूपया स्वभर्तृप्रपितामह्या सहसंसृजस्वेत्युक्त्वा हस्तस्थमुदकं तत्पात्रे संयोजयेत् । आत्रादिसंयोजनेऽप्येवमे
वोह्यं) । सव्यं । ततः प्रेतपितरि दंतैर्घ्यं ० । प्रेतप्रपितामहे दंतैर्घ्यं ० । यादिव्या आपः ० । इदमर्घ्यं
दत्तं नमम । ततः पितृभ्यः स्थानमसीति स्थानमसि प्रणीतां प्रतिष्ठापयेत् । अपसव्यं । भारद्वाजगोत्रा मुकप्रेतसपिंडीकरणश्राद्धे
गंधमुपतिष्ठतां माल्यं आच्छाद नमुपतिष्ठतामिति प्रेतैरेतदत्वा । प्रेतपितृपितामहप्रपितामहाः शर्माणः गोत्राः रूपाः यथा भागशः

अमीवोगंधाः इत्यादि संबुद्ध्यापार्षणवदाच्छादनांतं कुर्यात् । पृथक् पूजापक्षे प्रेतपितः शर्मन्गोत्रं० प्रेतपितामहं० प्रेतप्र
पितामहं० गंधाः इत्यादिसंपूज्य । सव्यं । मंडलादि । चतुरस्रत्रिकोणवर्तुलानिमंडलानियथायथं कृत्वा । अपसव्यं ।
पिशंगमृष्टिं० । सव्यं । रक्षाणो अग्ने० । इति भस्मना मंडलानि कृत्वा । मूर्धानं दिवो० घृतमभिघार्य । करशुद्धिः० । ततो
भवत्स्वैव भवदनुज्ञया भौकरणं करिष्य इति संकल्प्य । अपसव्यं । प्रेतस्थाने भौकरणं कृताकृतं । करणपक्षे भोजनार्थादन्नादुद्ध
त्यघृताकं कृत्वा अमुकगोत्रायामुकशर्मणे प्रेताय स्वाहेत्येकामाहुतिं प्रेतस्थविप्रकरे हुत्वा तदन्नं वह्नौ प्रक्षिप्य । पात्रांतरे सघृतमन्न
मादाय द्विधा विभज्य पार्षणस्थ ब्राह्मणकरेषु सोमाय पितृमते० । अग्नये कव्यवाहनाय० इत्यग्नौ करणं कृत्वा । ततोन्नं घृताभिघा
रपूर्वपात्रेषु परिविष्य पृथिवीते पात्रमित्यादि कामकालसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदमन्नमित्यादि प्रकृतिवत् । प्रेतपात्रे तूष्णीं
परिषिच्य अमुकगोत्रायामुकप्रेतायेदमन्नं सोपस्करममृतरूपमुपतिष्ठतामिति निवेद्य । पित्राद्युपविष्टस्थले पृथिवीते इत्यादि प्रेतपि
तृपितामहप्रपितामहेभ्यः अ० शर्मभ्यो गोत्रेभ्यः इत्यादि । पृथक् पक्षे प्रेतपित्रे शर्मणे गोत्राय इदमन्नं इत्यादि । ब्रह्मार्षणं० ईशान
विष्णु० एकोविष्णु० । ततस्तृतेषु कामकालविश्वे देवाः तृप्ताः स्थ । प्रेतस्थाने स्वदितमिति प्रश्नः सुस्वदितं । पित्रादौ प्रकृतिवत् ।
उच्छिष्टसमीपे प्रोक्ष्य पिंडार्थमेकं दर्भनिधाय तत्र शुंधंतां प्रेता इत्युदकं निनीय अमुकगोत्रायामुकप्रेताय सपिंडी० अयं ते पिंड उप

१ पिंडप्रमाणं—प्रत्यब्दे विल्वमात्रं तदधिकं पृथुलं द्वादशाहात् सपिंडीकृत्येतद् द्वादशाहेत्यति पृथुलमतो निर्वपेत् पिंडमेकं । पर्वण्युच्चैः कपित्थामलवदरश
मीपत्रकैः कुक्कुटां डैस्तुल्यान्धत्तया प्रदद्यादितरकरयुजापाणिना दक्षिणेन । इति ॥

तिष्ठतामिति महांतं पिंडं दत्वा तदक्षिणंतः पश्चिमतो वा अपहतेत्यादि शुं धनांतं कृत्वा पार्वणवत्प्रेतपित्रादिभ्यः पिंडत्रयं दद्यात् ।
प्रेतपिंडे अनुमंत्रणां जनाभ्यं जनादिसर्वतूष्णीं कृत्वा तिलोदकं घणुष्षभृंगराजाद्युपचारान्समर्प्य अमुकशर्मणः प्रेतस्य यद्दत्तं सपि
डीकरणश्राद्धीयमन्नोदकादितदक्षय्यमुपतिष्ठतामित्युक्त्वा विशिष्टदक्षिणां दत्वा अभिरम्यतामिति विसर्जयेत् । सहैव वा द
क्षिणा विसर्जने भवेतां । ततः अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्य पिंडं पित्रादिपिंडैः सह संयोजयिष्ये इति पृष्ट्वा संयोजयस्वेति द्विजैः प्रत्युक्तः
कर्ता मधुवाता इति तृचेन कुशरज्ज्वा प्रेतपिंडं त्रिधा विभज्य तदवयवत्रयं त्रिषु पिंडेषु योजयेद्देभिर्मन्त्रैः । ये समानाः ० ये सजा
ताः ० संगच्छध्वं ० समानो मन्त्रः ० समानीव आकूतिः ० इति पंचपूर्वोक्तान्मधुवाता इति तृचं चोक्त्वा । अमुकगोत्र अमुकप्रेत
अमुकशर्मणा स्वपित्रा संसृजस्वेति प्रेतपिंडप्रथमभागं तत्पितृपिंडे संयोज्य दधिमधुभ्यां मिश्रीकुर्यात् । ये समाना इत्यादि मधुवा
ता इत्यादि तृचमुक्त्वा अमुकगोत्रा मुकप्रेत अ० गोत्रेण शर्मणा स्वपितामहेन संसृजस्व इति द्वितीयभागं । पुनर्ये समाना इत्या
दि अमुकगोत्रा मुकप्रेत अमुकगोत्रेण शर्मणा स्वपितामहेन संसृजस्व इति तृतीयभागं संयोजयेत् । ततः संयोजितां स्त्रीन् पिंडानि
दानीं मृतमारभ्य पुरुषत्रयाथ पार्वणवत्पुनरपि नामगोत्राद्युच्चार्य दद्यात् । एतत्ते अस्मत्पितः अमुकशर्मन् अमुकगोत्रत्रसुरूपये च
त्वामत्रानु० इत्यादि पिंडोपस्थानांतं कृत्वा । मोक्षधेनुं दद्यात् । देशकालौ ० अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां शर्मणां गोत्रा
णां वस्वादिरूपाणां अग्निकव्यवाहनादिपितृलोकप्राप्तानां शाश्वतमोक्षप्राप्त्यर्थं मोक्षधेनुदानं क० । दानमन्त्रः । सुरभित्वत्प्रसा
देन जन्मसंसारबंधनात् । निर्मुक्तः पितृलोकस्थः शाश्वतं मोक्षमाप्नुयात् । इमां गां इत्यादि कूर्मभट्टेनोक्तं । परेतनपितरः ० इत्थं

तंकृत्वा । द्वादशदिनपर्यंतंधारितमुत्तरीयपिंडोपरिदद्यात् तच्चाचार्यो गृहीयात् । अवयवपिंडार्थास्थालीचाचार्याय देया । ततः । एषवोनुगतः प्रेतः पितृभागमवाप्तवान् । शुभंभवतुशेषाणां जायंतांचिरजीविनः । इति मंत्रं पठेत् । ततो विकिरद्वयं । उच्छिष्टपिंडो देयः । वरयाचनतां वूलदक्षिणादि ॐ स्वधोच्यतामित्यादिविसर्जनांतं पार्वणवत् । स्मृत्युक्तसंकल्पेतुशिवा आपः संत्वित्यादिसर्वज्ञेयं । प्रेतस्थाने अन्यविप्राद्विगुणदक्षिणां दद्यात् । आसीमांतं मनुव्रज्य पिंडान् गंगादौ प्रक्षिप्य स्नात्वा गृहमागत्य वैश्वदेवादिकं कुर्यात् ॥ इति सपिंडीकरणम् ॥

अथ पाथेयश्राद्धम् ॥ ॥ अथ द्वादशेत्रयोर्दशेवाहितिथ्यादिस्मृत्वा पुरुरवारद्रवसं० प्राचीनावीती अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः प्रेतलोकात् पितृलोकगमने सुखसिद्ध्यर्थं अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकशर्मणां अमुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां । सव्यं । पाथेयश्राद्धं सदैव सपिंडं सान्नौ करणं पार्वणविधिना आमेन हविषा सद्यः करिष्ये इति संकल्प्य तिलोदकं कृत्वा । पुरुरवा० देवस्थाने क्षणं दत्त्वा भ० व्यः । अपस० पितृपितामहप्रपितामहस्थाने क्षणं० व्यः । सव्यं । सर्वेषां स्वागतं । देवाः समाध्वं । अपस० । पित्रादयः समाध्वं । समा० । उपक्रांतं पाथेयश्राद्धं करिष्ये । अ० । श्राद्धस्य कर्मणः । सव्यं० । विश्वेषां दे० । अपहृता० प्रत्यग्ने० । उदीर० । आमं प्रोक्ष्य । आगच्छंतु० । अप० । श्राद्धभूमौ० । सव्यं । पुरु० पाण्डमासनं अत्रास्यतां । पाथेयश्राद्धे देवक्षयः क्रियतां । अर्घ्यमासाद्य प्रोक्ष्य उद्धृत्य प्रोक्ष्य । इदमर्घ्यं दत्तं नमम । पुरु० देवाः गंधादि आच्छादनांतं प्रत्युपचारं स्वाहानमः । युवासुवासा० । पित्राद्यर्चनं क० । अपसव्यं । पितृपितामह० इदमासनं अत्रा

स्यतां । पाथेयश्राद्धेपित्र्येक्षणःक्रियतां । अर्घ्यमासाद्य० आवाहनमंत्रे उशंतस्त्वा० हविषेस्वीकर्तवेइतिकार्यऊहः । पितरिदंतेअर्घ्यमित्यादिप्रत्येकंदत्वा । स्थानमसिप्रच्छाद्य । पितृपितामहप्रपितामहाःशर्मणःगोत्राःवसुरु० गंधादिआच्छादनांतंस्वधानमः । इदंपितृभ्यो० । मंडलकरणभस्ममर्यादांतं० । अवदानधर्मेणतंडुलानवदायान्नौकरणं । आमंपान्नेषुसंस्थाप्य । पुरु० विश्वेभ्योदेवेभ्यःइदमामंसोपस्करममृतरूपेणस्वाहा । एवंपितृपितामहप्रपितामहेभ्यःइदमामं० । सव्यं । पाथेयश्राद्धंसंपन्नं । पाथेयश्राद्धेपिंडप्रदानंकरिष्ये । सक्तुपिंडान्दत्वासंपूज्य । उपस्थानमंत्रे । नमोवःपितरआमद्रव्याय नमोवःपितरऊर्जे० । देवान्पितृन्सहैवविसर्जयिष्ये । वाजेवाजे० मादयध्वंतर्प्स्यथातपथिभिर्देवयानैः । उत्तिष्ठतुपितरः० । प्रमादात्० । यथासुखंजुषध्वमित्यस्यापोशनप्राणाहुतितृप्तिप्रश्नानांचलोपः । संपन्नवाचनांतैन्नशेषप्रश्नलोपः । सर्वमतेतंडुलसक्तुपिंडदानं । केचिद्गृहसिद्धान्तेनपायसेनवापिंडानाहुः । इतिपाथेयश्राद्धम् ॥

अथत्रयोदशदिनविधिः ॥ ॥ ततःकर्ताअभ्यंगस्नानंकृत्वाआचम्यदेशकालौस्मृत्वा ममसपरिवारस्यसकलारिष्टोपशांतयेक्षेमायुःसिद्ध्यर्थश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थगणेशपूजनपूर्वकंस्वस्तिवाचनंकरिष्येइतिसंकल्प्य गणपतिसंपूज्य महीद्यौरित्यादिकलशंसंस्थाप्यसंपूज्य मह्यंसहकुटुंबिने० अस्यकर्मणःपुण्याहंभवंतो० एवंअस्यकर्मणस्वस्ति इत्यादियथाशाखंस्वस्त्ययनंवाचयित्वाशांतिसूक्तानिनिधनसूक्तानिजेपेयुः । आनोभुद्रा० वर्ग० १ स्वस्तिनो० वर्गो २ शनंइंद्राग्नी० वर्गाः० ३ शंवतीःपा० वर्गः १ आशुःशिशानो० वर्गाः ३ मंचामित्वा० वर्गः १ महित्रीणाम० वर्गः १ ॥ इच्छेद्यावापृथि-

वीपूवचित्तयेग्निघर्मसुरुचंयामन्निष्टये । याभिर्भैरकारमंशायजिन्वथस्ताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतम् । युवोर्दुर्नारयसुभराअ
सश्चतोरथमातस्थुवचसनमंतये । याभिर्धियोवथःकर्मन्निष्टयेताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतम् । युवंतासाद्दिव्यस्यप्रशासनेवि
शांक्षयथोअमृतस्यमज्जना । याभिर्धेनुमस्वंपिन्वथोनराताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतम् । याभिःपरिज्मातनयस्यमज्जना
द्विमातातुष्टुराणिविभूयति । याभिस्त्रिमंतुरभवद्विचक्षणस्ताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतम् । याभिरेभंनिवृतंसितमद्भ्यऽउद्ध
दनैरयतंस्वर्हृशे । याभिःकण्वंप्रसिषांसतमावतंताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतं ॥ १ ॥ याभिरंतकंजसमानमारणेभुज्युंयाभि
रव्यथिभिर्जिजिन्वथुः । याभिःकर्कधुवय्यंचजिन्वथस्ताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतं । याभिःशुचंतिधनसांसुषंसदंतसंघर्म
मोम्यावतमत्रये । याभिःपृश्निगुपुरुकुत्समावतंताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतं । याभिःशर्चीभिर्वृपणापरावृजंप्रांधंश्रोणंचक्षस
एतवेकृथः । याभिर्वतिकांग्रसिताममुचतंताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतं । याभिःसिंधुमधुमंतमसंश्चतंवसिष्ठयाभिरजरावाजे
न्वतं । याभिःकुत्संश्रुतयनर्यमावतंताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतं । याभिर्विशपलांधनसामथर्व्यसहस्रमीह्वआजावजिन्वतं ।
याभिर्वशमश्व्यंप्रेणिमावतंताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतं ॥ २ ॥ याभिःसुदानूऔशिजायवणिजैर्दीर्घश्रवसेमधुकोशोअक्षरत् ।
कक्षीवतंस्तोतार्याभिरावतंताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतं । याभीरसांक्षोदसोद्गःपिपिन्वथुरनश्वंयाभीरथमावतंजिषे । याभि
स्त्रिशोर्कउस्त्रियाउदाजतताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतं । याभिःसूर्यपरियाथःपरावतिमंघातारंक्षेत्रपत्येष्वावतं । याभिर्विप्र
भरद्वाजमावतंताभिरुषुक्रुतिभिरश्विनागंतं । याभिर्महामतिथिग्वंकशोजुवंदिवोदासंशवरहत्यआवतं । याभिःपुभिर्द्वेन्नसद

स्युमावतंताभिरूषुक्रुतिभिरश्विनागतं । याभिर्वसंविपिपानमुपस्तुतंकलियाभिवित्तजानिदुवस्यथः । याभिर्व्यश्वमतप्रथि
मावतंताभिरूषुक्रुतिभिरश्विनागतं ॥ २ ॥ याभिर्नराशयवेयाभिरत्रयेयाभिःपुरामनवेगातुमीपथुः । याभिःशारीराजंतस्यू
मरश्मयेताभिरूषुक्रुतिभिरश्विनागतं । याभिःपठर्वाजठरस्यमज्मनाग्निनादीदच्चितइच्छोअज्मन्ना । याभिःशर्यातमवधोमहा
धनेताभिरूषुक्रुतिभिरश्विनागतं । याभिरंगिरोमनसानिरण्यथोग्रगच्छथोविवरेगोऽअर्णसः । याभिर्मनुशूरमिषासमावतंता
भिरूषुक्रुतिभिरश्विनागतं । याभिःपत्नीविमदायन्यहूथुरार्धवायाभिररुणीरशिक्षतं । याभिःसुदासऊहथुःसुदेव्यं ताभिरूषु
क्रुतिभिरश्विनागतं ॥ ४ ॥ याभिःशतातीभवथोददाशुषेभुज्युयाभिरवथोयाभिरधिगुं । ओग्म्यावतीसुभरामृतस्तुभंताभिरूषुक्रु
तिभिरश्विनागतं । याभिःकृशानुमसनेदुवस्यथोजवेयाभिर्यूनोअवतमावतं । मधुप्रियंभरथोयत्सरडभ्यस्ताभिरूषुक्रु
तिभिरश्विनागतं । याभिःकुत्समार्जुनेयंशतक्रतुप्रतुर्वीतिप्रचदुभीतिमावतं । याभिर्ध्वसंतिपुरुषतिमावतंताभिरूषुक्रुतिभिरश्विना
गतं । अमस्वतीमश्विनावाचमस्मेकृतंनोदस्त्रावृषणामनीषां । अद्यत्येवसेनिह्वयेवावृधेचनोभवतंवाजसातौ । द्युभिरतुभिः
परिपातमस्मानिष्टेभिरश्विनासौभगेभिः । तन्नोमित्रोवरुणोमामहंतामदितिःसिंधुःपृथिवीउतद्यौः ॥ ५ ॥ निवर्तध्वमानु
गातास्मान्तिषक्तेरवतीः । अग्नीषोमापुनर्वसूअस्मेधारयंतरयिं । पुनरेनानिर्वतयपुनरेनान्याकुरु । इंद्रएनानियच्छत्वभिरे
नाउपाजतु । पुनरेतानिर्वततामस्मिन्पुष्यंतुगोपतौ । इहवाग्नेनिधारयेहतिष्ठतुयारयिः । यंनियानंन्ययनंसंज्ञानंयत्परयणं ।

आवर्तनं निवर्तनं योगोपा अपितं हुवे । यउदानं ब्रुव्यं नयउदानं इपरायणं । आवर्तनं निवर्तनमपि गोपानि वर्ततां । आनिवर्तनि
वर्तयपुनर्न इद्रुगादेहि । जीवाभिर्भुनजामहै । परिवोविश्वतो दधुरुजाघृतनपयसा । ये देवाः केचयज्ञियास्ते रथ्यासं सृजंतुनः ।
आनिवर्तनिवर्तयनि निवर्तनिवर्तय । भूम्याश्च तस्मैः प्रदिशस्ताभ्य एनानि वर्तय ॥ १ ॥ भद्रं नो अपि वातयुमनः । शान्ता पृथिवी शिव
मंती रक्षद्यौ नो दिव्यभयं नो अस्तु । शिवादिर्गः प्रदिशउद्दिशो न आपो विद्युतः पारिपांतु सर्वतः शान्तिः शान्तिः शान्तिः । तव गृहे सर्वारिष्ट
शान्तिरस्तु । यजमानः तथास्तु । ततः स्थापितकलशो दकेन समुद्रज्येष्ठादिमंत्रैर्यजमानाभिषेकः । नूतनवस्त्रधारणं । ततः
अशुभनिवृत्त्या चंदनादिभोगधारणाधिकारार्थं चंदनपुष्पफलां वूलगुडदानानि करिष्ये इति संकल्प्य तानि कृत्वा कुलदेवतामिष्ट
देवतादींश्च नत्वा अभ्यारमिति देवतां विसृज्य द्विराचम्य ब्राह्मणैः सह बंधुभिः स्वयं भुंजीत श्रीखंडं धृत्वा तां वूलादिभक्षयित्वा भूय
सीं दक्षिणां दद्यात् । आचार्याय वस्त्रदक्षिणां दत्वा तोषयेत् ॥ इति ॥

अथ त्रयोदश श्रवणामान्नविधिः ॥ ॥ देशकालौ निर्दिश्य अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः पित्रादेः जन्मप्रभृतिमरणांतमाचरि
तसुकृतस्य धर्मराजाग्रे कथयितृणां श्रवणाख्यद्वादशतथासमस्तपापक्षयपूर्वकमहाविष्णुप्रसादसिद्धये ए
कमिति त्रयोदशामान्नानि सोदकुंभानि सवस्त्रदक्षिणां दियुतानि नानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृज्य इत्युत्सृज्य पूजापू
र्वकं तानि सदक्षिणानि दद्यात् ॥ कर्मसंपूर्णता सिद्ध्यर्थे इश्वरार्पणं कुर्यात् ॥ इति ॥

अथोदकुंभश्राद्धं ॥ ॥ इदं कृते अकृते वा सपिंडने त्रयोदशदिनादारभ्य यावद्धर्मप्रतिदिनं कार्यं । अशक्तौ मासिकश्राद्धे

वोदकुंभोदेयः । तच्चाकृतेसापिंडनेएकोदिष्टं कृतैतुपार्वणं । अदैवमिदंसांकल्पविधिनाकुर्यात् । आचम्यदेशकालौसंकीर्त्य ।
 अपसव्यं । अस्मलितृपितामहप्रपितामहानांशर्मणांगोत्राणांवस्वादिरूपाणां । सव्यं । तृयर्थउदकुंभश्राद्धंसांकल्पेनविधि
 नान्नेनहविषासद्यःकरिष्ये । तिलोदकं । अप० । पितृपिता० स्थानेक्षणंदत्वाभवद्भिःप्रसादःकर्तव्यः । सुक० । पितृपि०
 रूपाःइदंवःपाद्यं । सुपाद्यं । पितृपि० रूपाणांइदमासनं अत्रास्यतां । पितृपि० रूपाःअमीवोगंधाः । इमानिवःपुष्पाणितु
 लसीभृंगराजपत्र० एषवोधूपः । एषवोदीपः । आच्छादनार्थेकिंचिद्वावहारिकंद्रव्यं । प्रत्येकंस्वधानमः । मंडलकरणपा
 त्रासादनभस्ममर्यादादिपरिवेषणेकृते अन्नगायत्र्याप्रोक्ष्य । पितृपिता० महेभ्यः रूपेभ्यः एषउदकुंभःइदमन्नंपरिविष्टंपरिवे
 क्ष्यमाणंचास्यब्राह्मणस्यातृप्तेःस्वधाकव्यंनमम । सव्यं । अस्यश्राद्धस्यप्रतिष्ठाफलसिद्ध्यर्थइमांदक्षिणांतुभ्यमहंसंप्रददे । जप
 च्छिद्रंतपश्छिद्रं० । ब्राह्मणस्यप्रसादतः । सर्वमच्छिद्रंभवतु । अनेनोदकुंभश्राद्धेनपितृपि० स्वरूपीजनार्दनवासुदेवःप्रीयतां ।
 नात्रश्राद्धेब्रह्मचर्यपुनरभोजनादिनियमाः । इत्युदकुंभश्राद्धं ॥

अथमासिकश्राद्धानि ॥ ॥ तानिचसापिंडीकरणार्थमपकृष्यकृतान्यपिमासिकानिद्वितीयमासिकादारभ्यपुनःस्वस्वका
 लेमासादौकर्तव्यान्येव । ऊनमासिकंऊनषाणमासिकंऊनाब्दिकंचद्विपुष्करत्रिपुष्करनंदासिनीवालीचतुर्दशीभृगुवारकृत्ति
 कानक्षत्ररहितत्वेसति आद्यादिषुमासेषु पंचम्यांमृतस्यएकदिवसन्यूनपक्षेतृतीयायां द्वौनेद्वितीयायां त्र्युनेप्रतिपदिकार्यं ।
 एतदभावेऊनमासिकंतुद्वितीयमासिकेनसहतंत्रेणकार्यऊनषाणमासिकंऊनाब्दिकंच माधवमतानुसारेणमृताहात्पूर्वेद्युरेधवा

कार्यं । त्रैपक्षिकं तु त्रिपक्षेतीते मृताहेकार्यं । ततः संवत्सरां त्यदिने संवत्सरविमोक्षाख्यं अब्दपूर्त्यपरपर्यायकं श्राद्धं कृत्वा परे द्युद्धि तीयाब्दिकं मृतादिने कार्यं । पार्वणे नैव विधिनानुष्ठानं श्राद्धांगतर्पणाभिश्च वणवर्ज्यं । वर्षमध्ये क्वचिद्दृष्ट्या द्युपस्थितौ प्रासकालमासिकदिने वृद्धिपूर्वदिने वा सर्वाणि मासिकानि युगपदेव कुर्यात् । उदकुंभश्राद्धमपि । तत्र संकल्पः । देशकालौ संकीर्त्य अपसव्यं अस्मत्पितुः अमुकगोत्रस्य अमुकशर्मणः वसुरूपस्य वर्षपर्यंतं क्षुत्तृपोपशमनार्थं अक्षय्यसुखावासये च प्रतिदिनमेकैक ब्राह्मणभोजनपर्याप्तमासमनिष्क्रयद्रव्यं उदकुंभं च यथानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दातुमहमुत्सृज्ये इति संकल्प्य दद्यात् ॥ ततः श्राद्धकाले तत्रेण पाकं कृत्वा षोडशब्राह्मणान्निमंत्र्य देशकालौ संकीर्त्य पुरुरवार्द्रव० देवानां । अपसव्यं अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां शर्मणां गोत्राणां वसुर० णां । सव्यं । श्रेयोर्थमोक्षार्थं तृह्यर्थं — ऊनमासिक द्वितीय० त्रैपक्षिक० तृतीय० चतुर्थ० पंचम० षष्ठ० ऊनषष्ठ० सप्तम० अष्टम० नवम० दशम० एकादश० द्वादश० ऊनाब्दिकश्राद्धं च एतानि पंचदशमासिकश्राद्धानि पुनरावृत्त्या स्वस्वकाले कर्तव्यानि मम कुले करिष्यमाणचौलोपनयनविवाहाद्यन्यतमांगवृद्धिश्राद्धाधिकारार्थं अपकृष्य अग्नेन हविषा पार्वणेन विधिनान्ते त्रेणाद्य करिष्ये । तदंगं यवतिलोदकं । ऊनमासिकाद्यूनाब्दिकांतमासिकश्राद्धेषु पुरुरवा० देवार्थेक्षणः क्रियतां । अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां शर्मणां गोत्राणां वस्त्रादिरूपाणां ऊनमासिकश्राद्धेक्षणः क्रियतां इत्यादि सर्वश्राद्धेषु क्षणंदत्वा पाद्यादि सर्वपार्वणवत् । यदि मरणोत्तरं वर्षमध्ये ऽधिकमास संभवस्तदा यस्य मासस्याधिकस्तत्पूर्वमासिकोत्तरं अधिकमासश्राद्धेक्षणः क्रियतां ततोऽग्रे तनशुद्धमासिकस्य । इति मासिकनिवृत्तिः । मासिकश्राद्धेषु पिंडदाने वि

शेषः—अपकृष्यथोत्कृष्यमासिकानिवहूनिवै । नदेयात्रहवःपिंडास्त्रीन्पिंडानेवदापयेत् । मासिकैकेत्रयःपिंडाःपद्मपिंडामासिकद्वये । अतर्जध्वत्रयःपिंडामासिकेषुप्रकीर्तिताः ॥ इतिपोडशमासिकश्राद्धानि ॥

“अथजीवच्छूद्धविधिः ॥ ॥ तत्रशौनकः । जीवच्छूद्धंप्रवक्ष्यामिगौनकोहंद्विजन्मनां । कृष्णपक्षेत्रयोदश्यांस्नात्वोपोव्यसमाहितः । तस्मिन्नहनिंसभारानुपकलयथाक्रमं । विदुस्त्रहेमसूचीवैअंकुशंतांतवंतथा । पाशंकेगांश्चपालाशंवृतंकृष्णाजिनंतथा । औदुंबरसमिद्धिर्हिरासनंकलशान्नवान् । ग्रीवामात्रजलेतीर्थेस्नात्वामध्यंदिनेजपेत् । गायत्रीमित्यर्थः । उत्थायब्राह्मणान्भोज्यकृत्वापुण्याहसुव्रतं । वस्त्रांगुलीयकादीनिदत्वाचार्यायभक्तितः । सधृतंपायसान्नंचसमुदत्वादक्षिणामुखः । सायंकालेग्निमाधायपुरस्तात्तत्रसंस्कृतं । घृताहुतंचरुहुत्वामंत्रैःपङ्क्तिभिर्यथाक्रमं । द्वाभ्यांचत्वारिशृंगेति तत्सवितुर्ऋचैकया । अग्नेनयेतिद्वाभ्यांचजातवेदसइत्यृचा । हुत्वापुरुषसूक्तेनप्रत्यृचंपोडशाहुतीः । अतोदेवादिपङ्क्तिश्चसावित्र्याष्टशतानिच । अष्टाविंशतिसंख्यांवाहोमशेषंसमापयेत् । गत्वाचतुष्पथंसूचीरज्जुकाद्यंकुशंस्तथा । प्रीयतांकिंकरायेतिदद्यात्कृष्णायवैमुने । कृष्णायकिंकरायैतदत्तंनमम अनेनसप्रीयतामितियमकिंकरोद्देशेनत्यागः । निधायकलशान्प्रीतःसोदकांस्तनुवेष्टितान् । पुरुषाकृतिवत्कुर्याच्छिरसित्रीन्मुखेतथा । ग्रीवैकंचतुरोवक्षोवाह्वौद्वौद्वौतथैवच । एकंलिंगेपादयोश्चपंचपंचेतिकथ्यते । एवमेकविंशतिकलशाः । यन्मेप्रीतोसिभगवन्नित्याहुत्यसुसंस्कृतान् । पंचगव्येनप्रक्षाल्यएतोन्विद्रादिभिस्तथा । पालाशवृंतानीति शेषः । कृष्णाजिनेतुपालाशवृंतैःकृत्वानराकृतिं । चत्वारिंशच्छिरोग्रीवेदशत्रिंशदुरस्यपि । बाह्वोश्चैवशतंदद्यात्पंचपंचतथां

गुलौ । जठरेविंशतिदद्याज्जंघयोर्विंशतिद्वयं । ऊर्वोश्चषष्टिदद्याद्वैमेढूचत्वारिविन्यसेत् । त्रीणित्रीणिवृषणयोःपादयोस्त्रिंशतं तथा । विन्यसेच्छेदवृत्तानिदशपादांगुलीषुच । शतानित्रीणिषष्टिश्चपालाशंवृत्तमाहरेत् । अलाभेयज्ञवृक्षाणांवृत्तान्यपिसमाहरेत् । निवेश्यकलशेप्राणान्वृत्तेदहंनिवेश्यच । कलशेइत्येकवचनमविवक्षितं । कलशेषुप्राणनिवेशनंचितयित्वेत्यर्थः । मध्येशयित्वास्वदेहंविवस्वत्युदितेसति । सुस्नाप्यसकलंऋग्भिःस्वदेहंस्वयमेवतु । सम्यक्पुरुषसूक्तेनश्रीसूक्तेनसमाप्यच । अन्नेनब्राह्मणान्भोज्ययमकिंकरतृप्तये । दाहश्चतस्यकर्तव्यःपितृमेधविधानतः । होतृप्रीत्याचवरयेद्दालवृद्धातुरान्जनान् । नद्यादितीरेकर्तव्यंदशाहंवादिनेगृहे । दिनेचेद्गृहएवेत्यर्थः । एकादश्यांतुकर्तव्यंश्राद्धंसुब्राह्मणायच । सर्वमेकाल्निवाकुर्यात्सपिंडीकरणंविना । एकादश्यांचनोकुर्यात्तत्पिंडान्मंत्रवत्तथा । मंत्रकर्मणिजीवेनश्राद्धंकुर्याच्चसत्स्वपि । यथाविधिप्रकर्तव्यंसपिंडीकरणादृते । अन्येनस्त्रीचशूद्रश्चवृत्तेर्दग्ध्वास्वकांतनुं । तदहंयेवक्रियाःसर्वाःकुर्याच्छक्यनुसारतः । देशांतरमृतस्यैवंचंडालाद्यैर्हतस्यच । यद्येकादशेहिकुर्यात्तद्ब्राह्मणस्यैव । चकारादन्यवर्णयोश्चैकादशेहिकुर्यादिनांतरेवासपिंडीकरणवर्ज । स्त्रीशूद्रौप्रत्याहएकादश्यामिति । स्त्रियाशूद्रेणचैकादश्यांपिंडोपलक्षितमौर्ध्वदेहिकंनकार्यं । सर्वकर्मणिनूष्णींकार्याणि । सत्सुपिंडादिष्वधिकारिपुजीवच्छ्राद्धंनकार्यंअसत्स्वाहयथेति । अनेनकृतप्रायश्चित्तइत्यर्थः । देशांतरमृतादेरस्त्रामलाभेपणवृत्तदाहमात्रमितिदृश्यते । इतिशौनकोक्तोजीवच्छ्राद्धविधिः ॥”

अथपालाशविधिः ॥ ॥ तत्रदेशांतरमरणेपराकद्वयमष्टौकृच्छ्रान्वाकृत्वास्थीनिदहेत् । यद्यस्थीनिचांडालश्वादिभिः ॥

स्पृष्टानि स्युस्तदापंचगव्यगंगोदकाभ्यां प्रक्षाल्य विधिना दहेत् । अथ यस्यास्थीन्यपि न लभ्यंते तस्य पर्णशरदाहः । स चैवं ।
 आचम्य प्राणानायायम्य देशकालौ संकीर्त्य प्राचीना वीती अमुकगोत्रस्य अमुकप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्त्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं मृताहातृविदे
 शस्थस्य मरणे प्रेतस्य मंत्राग्निरहितस्य और्ध्वदेहिकक्रियाधिकारार्थं पालाशविधिकरिष्ये इति संकल्प्य यवपिष्टेन शरीरनिर्माणं शु
 चिभूमौ कृष्णमृगचर्मस्तीर्य तदुपरि एकं शरं दक्षिणोत्तराय तं निवेश्य तदुपरि पालाशवृंतानि न्यसेत् । शिरसि च त्वारिशत् ग्रीवा
 यां दश १० बाह्वोः प्रत्येकं पंचाशत् एवं शतं १०० करांगुलिषु सर्वासु दश १० उरसि विंशतिः २० जठरे त्रिंशत् ३० शिश्वे च त्वा
 रि ४ अंडयोस्त्रयस्त्रयः ६ ऊर्वोः प्रत्येकं पंचाशत् १०० जंघांतः पादतलांतं यावत्पादयोः प्रत्येकं पंचदश ३० सर्वासु पादांगुलिषु
 दश १० एवं पष्ठ्याधिकशतत्रयमिति ३६० पालाशपर्णैः शरीरं निर्माय ऊर्णासूत्रेण शरेण सह बद्ध्वा जललोडितयवपिष्टेनानुलि
 पेत् । ततः शकौ सत्यां वक्ष्यमाणान्यपि कार्याणि । मूर्धस्थाने कदलीफलं १ शिरसि नारिकेलं १ ललाटे कदलीपत्रं १ दंतेषु दा
 डिमवीजानि ३२ कर्णयोः कंकणे नेत्रयोः कपर्दकौ नासिकायां तिलपुष्पं नाभौ अभ्रकं स्तनयोर्ज्वीरफलद्वयं वाते मनःशिलां
 पित्ते हरितालं कफे समुद्रफेनं रुधिरे मधु पुरीषे गोमूत्रं रेतसि पारदं वृषणयोर्वृताकद्वयं शिश्वे गृजं केशे वनसूकर
 केशाः रोमावलीषु ऊर्णा मांसस्थाने यवपिष्टेन वामापिष्टेन वा तंडुलपिष्टेन वालिपेत् । ततः पंचगव्येन प्रोक्ष्य पंचामृतमंत्रैः
 पंचामृतेन प्रोक्ष्य । पुनर्नो असुमिति बृहदुक्थः प्राणदस्त्रिष्टुप् प्राणप्रवेशने वि० पुनर्नो असुपृथिवीददातु पुनर्नो देवी पुनरंतरिक्षं ।
 पुनर्नो सोमस्तन्वददातु पुनः पूषापथं १ यास्वस्ति इति प्राणप्रवेशनं भावयेत् । यद्वा यत्तेयममिति द्वादशचर्चस्य मोनुष्टुप् प्राणप्रवे

शनेवि० । यत्तेयमवैवस्वतं मनोजगामदूरकं । तत्तु आवर्तयामसीहक्षयायजीवसे । यत्ते दिवं यत्पृथिवीमनो० । तत्तु आवर्त० ।
यत्ते भूमिंच तुभ्यंष्टिमनो० । तत्तु० । यत्ते चतस्रः प्रदिशो मनो० । तत्तु० । यत्ते समुद्रमण्वमनो० । तत्तु० । यत्ते मरीचीः प्रच-
तो मनो० । तत्तु० ॥ १ ॥ यत्ते अपो यदोषधी मनो० । तत्तु० । यत्ते सूर्ययदुषसं मनो० । तत्तु० । यत्ते पर्वतान्बृहतो मनो० ।
तत्तु० । यत्ते विश्वमिदं जगन्मनो० । तत्तु० । यत्ते पराः परावतो मनो० । तत्तु० । यत्ते भूतंच भव्यंच मनो० । तत्तु आवर्त०
॥ २ ॥ इति सूक्तेन प्राणानानीय । ऋक्रमसिज्योतिरसितेजोसि । इति मंत्रेण पारदं क्षिप्वा । अक्षीभ्यां तइति षळच्चैनशरी-
रं स्पृशेत् । अक्षीभ्यां तेनासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि । यक्ष्मंशीर्षं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहा मिते । ग्रीवाभ्यस्तल्लब्धिहा-
भ्यः कीर्कसाभ्योऽअनूक्यात् । यक्ष्मंदोषण्यं मंसं भां वाहुभ्यां विवृहा मिते । आत्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठो हृदयादधि । यक्ष्मं-
मतस्ताभ्यां यक्ष्मः स्थाशिभ्यो विवृहा मिते । ऊरुभ्यां ते अधीवद्भ्यां पाणिभ्यां प्रपदाभ्यां । यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासं दाढ्यं सं सो विवृहा-
मिते । मेहनाद्धनं करणाल्लोमभ्यस्ते नखेभ्यः । यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहा मिते । अंगादंगाल्लोमो लोमो जातं पर्वणि
पर्वणि । यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहा मिते । इत्येतैः स्पृष्ट्वा शरीरं स्नापयित्वा चंदनेनानुलिप्य वस्त्रे परिधाप्य यज्ञोपवीते
धारयित्वा शुभ्रसुगंधमाल्यादिभिरलंकृत्य अयं स देवदत्त इत्यभिमुद्रय । इदं चास्योपासनमित्यग्निध्यात्वा पूर्वोक्तवैतरण्यादिदा-
नपूर्वकं ऊर्णासूत्रेण वेष्टयित्वा कृष्णाजिनेनाच्छाद्य चितिस्थानमानीय पूर्वोक्तविधिना शववदहेत् । पालाशवृताभावे कुशैः प्र-
तिकृतिं कुर्यात् । अत्र विशेषविचारः । आहिताग्नेः प्रतिकृतिदा हे अस्थिदा हे वा दशाहमेवाशौचं । अनाहिताग्नेस्तु स पिंडानां त्र्यहं ।

पर्णशरदाहेपूर्वमगृहीताशौचयोभार्यापुत्रयोर्दशाहादिपूर्णमेव । गृहीताशौचयोस्तुतयोरपित्रिरात्रमाशौचं । पत्नीसंस्कारेप
त्युश्चैवमेव । सपत्न्योःपरस्परंचैवमेवाशौचं । सापत्नमातुर्दशाहानंतरंच्यहंकार्यसपत्नीपुत्रेण । आहिताग्नौविदेशस्थेमृतेयाव
द्विधिनानसंस्कारस्तावत्पुत्रादीनानाशौचं ॥ इतिपालाशविधिः ॥

अथमातापित्रोर्मरणेप्रथमाब्देविहितनिषिद्धानि ॥ तत्रधवलनिबंधेदेवलः । प्रमीतौपितरौयस्यदेहस्तस्याशुचिर्भ
वेत् । नदैवंनापिवापित्र्यंयावत्पूर्णोनवत्सरः । तथा । महागुरुनिपातेतुप्रेतकार्यंयथाविधि । कुर्यात्संवत्सरादर्वागेकोद्विष्टं
नपार्षणं । अन्यदीयमित्यर्थः । स्नानंचैवमहादानंस्वाध्यायंचाम्नितर्पणं । प्रथमेब्देनकुर्यात्तुमहागुरुनिपातने । तथा । सर्वे
षांप्रेतकार्याणिमहागुरुनिपातने । कुर्यात्संवत्सरादर्वाक्श्राद्धमेकंतुवर्जयेत् । भृगुः । पिताचैवतथाभ्राताभार्यापुत्रस्तथास्तृषा ।
एषांमृतौचरेच्छ्राद्धमन्यस्यनपुनःपितुः । तथा । माताचैवसुतोभ्रातापत्नीचैवविपद्यते । तत्रश्राद्धानिकुर्वीतनकुर्याज्जनके
मृते । एतत्सर्ववर्षपर्यंतमकृतेसपिंडनेज्ञेयमितिकेचित् । अन्यच्च । अस्थिक्षेपंगयाश्राद्धंचापपरपक्षिकं । प्रथमेब्देपि
कुर्वीतयदित्याहकिमान्सुतइति । भक्तिमान्भक्त्याख्यंश्राद्धेदेवतात्वयोग्यतासंपादकंश्राद्धंतद्वान् । तत्कृत्वाएतानिकुर्या
दित्यर्थः । अन्येतुयथाश्रुतंव्याचक्षते । एतस्यचविषयविवेकोऽस्मत्कृतेत्रिस्थलीसेतौगयाप्रकरणेऽवगंतव्यः ॥

अथपुनःसंस्कारेकालशुद्धिः ॥ ॥ आशौचमध्येपुनःसंस्कारेयथासंभवंदिनंशोध्यं । कालांतरेतुशोध्यमेव । संवत्सरा
दूर्ध्वप्रेतकार्येउत्तरायणःश्रेयान् । तिथिषुनंदांत्रयोर्दशीदिनक्षयंचवर्जयेत् । शुक्रशनिवारौवर्ज्यौ ।

नक्षत्रेषुभरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषामघाधनिष्ठादिपंचकं त्रिपुष्कराणि चातिदुष्टानि सर्वथा वज्र्यानि । व्यतीपातेपरिधैवधृतौचयोगे
विष्टिकरणेचतुर्थष्टमद्वादशस्येचंद्रेचातिदोषः । रोहिणीमृगशीर्षपुनर्वसुपूर्वोत्तराचित्राविशाखानुराधापूर्वाषाढोत्तराषाढा
निद्विपुष्कराणिचेपहुष्टानिसंभवेवज्र्यानि शिष्टान्यदुष्टानि । सर्वथादिनशुद्ध्यसंभवेअनतिदुष्टं बाह्यनक्षत्रं ग्राह्यं । पुनःसंस्कारे
आंतरंनग्राह्यं । नंदायांशुकेचतुर्दश्यां त्रिजन्मनक्षत्रेषुएकोद्विष्टमतिनिषिद्धं । एकादशाहादौननिषेधः । तत्रतिथ्यादिनैव
ज्ञेयं । युगादिमन्वादि संक्रांत्यमावास्यासु प्रेतकार्येषु पुनः संस्कारे च किंचिदपि नैव शोध्यं ॥

अथाधिका रिणः ॥ ॥ सर्वत्र दाहपिंडादिकमपतितादिर्ज्येष्ठ औरसपुत्रः कुर्यात् । तदसन्निधौ कनिष्ठः । तेषां सर्वेषामस
न्निधौ पौत्रो ज्येष्ठपुत्रपौत्रादिक्रमेण । तदभावे तथैव प्रपौत्रः । एषामभावे पुत्रिकापुत्रादयः पुत्राः क्रमेण । तदभावे तत्पुत्रादयः
पूर्ववत् । उक्ताभावे पत्नी । एवं पुत्राद्यभावे पत्न्या भर्ता । तदभावे सपत्नी । सपत्न्यभावे भ्रातृपुत्रो भ्राता स्नुषा दुहिता दौहित्रः ।
अन्यः सगोत्रः सपिंडः स ब्रह्मचारी । मित्रं शिष्यो गुरुर्वाधवो धनसंवंधी वा दद्यात् । (पुत्रस्य स्नुषाया दाहादिसर्वपित्रावाभ्रात्रा
वापितृव्येण यस्य मृतस्य तस्य सर्वदाहादिकं कर्तव्यमिति । देशांतरे स्वग्रामेपि ।) नपुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाग्रजः । यदि
स्नेहेन कुर्वीत सपिंडीकरणं विना । इदं सति संभवे । अदत्तकन्यायैः पितरौ दत्तः । अन्याभावे दत्तानामपि पितरावेव । दौहित्र
मातामहौ परस्परं । मातामह्याश्च दौहित्रो जामातृश्च शुरौ मिथः । भ्रातारौ च मिथो दत्तः । गुरुशिष्यौ
परस्परं । सर्वाभावे यः कश्चित् कुर्यात् । तस्य सर्वसंपत्प्राप्तिः । वर्षत्रयानंतरं चूडाभावेऽप्यौर्ध्वदेहिकं मंत्रवत् कुर्यात् । वर्षत्रया

दर्वाक्कृतचूडोपिशक्तौसर्वमंत्रवत्कुर्यात् । यद्यशक्तोऽकृतचूडोवातंदाग्निदानमेवमंत्रवत्कुर्यात् । शिष्टमन्येनकारयेत् ।
 एवंपल्याप्यग्निदानमात्रंसमंत्रकंकार्यंशिष्टमन्येनकारयेत् । तथाचकात्यायनः । असंस्कृतेनपल्याचह्यग्निदानंसमंत्रकं ।
 कर्तव्यमितरत्सर्वकारयेदन्यमेवहि । सुमंतुः । अनुपेतोपिकुर्वीतमंत्रवत्पैतृमेधिकं । यद्यसौकृतचूडःस्याद्यदिस्याच्चत्रिवत्सरः ।
 सपिंडीकरणाद्वर्गभावीनिश्राद्धानेपुत्रोविभक्तोऽविभक्तोवासन्निहितएकएवकुर्यात् । तत्रविभक्तैर्यथाशक्तिस्वकीयंद्रव्यं
 देयं । गृह्यपरिशिष्टे । असगोत्रःसगोत्रोवायदिस्त्रीयदिवापुमान् । प्रथमेहनियोदद्यात्सदशाहंसमापयेत् । तथा । प्रथमेह
 नियद्रव्यंतदेवस्याद्दशाहिकं । तथा । उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये । पूर्वदत्ताजलीन्दद्यात्पिंडदानंतथैवच । आचार्य
 विपर्ययेष्वेवं । एकादशाहादिकंतु दशाहकर्तृज्येष्ठपुत्रएववाकुर्यात् । सपिंडीकरणंतुयोग्योज्येष्ठपुत्रएवकुर्यात् । कनिष्ठो
 पिवा नतुपुत्रादन्यः । पुत्रेसतिनान्यस्तत्राधिकारी । तथा । यवीयसाकृतंक्रमेप्रतशब्दंविहायतु । तज्ज्यायसापिकर्तव्यं
 सपिंडीकरणंपुनः । विभक्ताःपुत्राःक्रद्धिकामाश्चेत्पृथक्पृथगपिसापिंडीकरणंकुर्युः । अविभक्तसुतेपुवार्षिकादिज्येष्ठपुत्रएव
 कुर्यात् । विभक्ताःप्रत्येकंपृथक्पृथक्कुर्युः । ब्रह्मचार्यादीनांदहनोदकदानाद्याधिकाराभावोवक्ष्यते । पापंढ्यादीनांमृतानाम
 धिकारिणापिदहनादिनकार्यं । तदाहयाज्ञवल्क्यः । पापंढ्यनाश्रिताःस्तेनाभर्तृह्यःकामगादिकाः । सुराप्यआत्मत्यागि
 न्योनाशौचोदकभाजनाः । वेदवाह्यलिंगधारणंपापंढं । अनाश्रिताःसत्यप्यधिकारेआश्रमविशेषरहिताः । स्तेनाब्राह्मणस्वर्ण
 व्यतिरिक्तोत्तमद्रव्यहारिणः । सुराप्यइत्यादिउद्देश्यगतत्वाल्लिंगमविवक्षितं । आशौचमुदकंचैतन्मरणे नकार्यमित्यर्थः ।

आत्मत्यागिनोबुद्धिपूर्वकमात्मघातिनः । तेषुविशेषमाहगौतमः । प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्धेधनप्रपतनैक्षेच्छतामिति । प्रायोमहाप्रस्थानं । अनाशकमनशनं । प्रपतनंशैलादेःपातःइत्यादिनिमित्तैः । शास्त्राविहितमार्गेणेच्छापूर्वकंमृतानामाशौचादिनेत्यर्थः । तथा अंगिराः । चंडालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणंपापकर्मणां । उदकंपिंडदानंचप्रतेभ्योयत्प्रदीयते । नोपतिष्ठतितत्सर्वमंतरिक्षेविनश्यति । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेपिचंडालादित्याद्युक्त्वा । नसंस्कारविधिस्तेषानैवकार्योदकक्रिया । रोदनंनैवकर्तव्यंसूतकंनचवंधुभिः । दग्ध्वाशरीरंप्रेतस्यसंस्थाप्याऽस्थीनियलतः । प्रायश्चित्तंतुकर्तव्यंपुत्रैश्चांद्रायणत्रयं । मनुः । वृथासंकरजातानांप्रव्रज्यासुचतिष्ठतां । आत्मनस्त्यागिनांचैवनिवर्तेतोदकक्रिया । वृथाजाताःपंचमहायज्ञरहिताः । संकरजाताःप्रतिलोमजाः । प्रमादात्तुपूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणंप्रायश्चित्तमुक्तं । चंडालाऽभिहतेविप्रेत्वंतरिक्षमृतेपिवा । कृच्छ्रातिकृच्छ्रंचांद्रैस्तुशुद्धिस्तत्रप्रकीर्तितेति । तथाविधेप्रमादमरणेभवत्येवाशौचादि । तदाहांगिराः । अथकश्चित्प्रमादेनन्वियेतादृशुदकादिभिः । तस्याशौचंविधातव्यंकर्तव्याचोदकक्रियेतिवचनात् । प्रमादेचांद्रायणंतप्तकृच्छ्रद्वयंचकार्यं । यद्वापंचदशकृच्छ्राणिकुर्यात् । ततोविधिनादाहादि । बुद्ध्याचंडालादिमृताभ्यादीनांप्रतिपत्तिःस्मृताबुक्ता । वैतानंप्रक्षिपेदप्सुआवसथ्यंचतुष्पथे । पात्राणितुदहेदभौयजमानेवृथामृते । वृथाऽविहितमार्गेण । तेषांशरीरंगंगायामन्यत्रवामहानद्यांक्षिपेत् । यद्वालौकिकान्नामंत्रकंदग्ध्वास्थीनिस्थापयेत् । प्रायश्चित्तनारायणवल्यादौकृतेस्थीनिक्षीरेणक्षालयित्वाविधिनादेहेतुश्राद्धंचकुर्यात् । प्रायश्चित्तनारायणवलीचवत्सरांतेलोकगर्हापरिहारार्थं

श्राद्धादौयोग्यतार्थचकार्यौ । नारायणवलिःकार्योलोकगर्हभयान्नरैः । तथातेषांभवेच्छौचनान्यथेत्यब्रवीद्यमइत्युक्तेः ।
तेषांपाषंड्यादीनांबुद्धिपूर्वात्मघातकानांचेत्यर्थः ॥

अथैषामविभक्ताःशक्ताःपुत्राद्याःसंतितदात्मघातकप्रायश्चित्तंद्विगुणंचांद्रद्वयंतसकृच्छूचतुष्टयंच । यद्वात्रिंशत्कृच्छ्राणि
कृत्वापाषंड्यादीनांयोग्यंचसर्वप्रायश्चित्तंकृत्वातदैवकालांतरेवावत्सरादवर्गागपिदाहश्राद्धादिकुर्युः । अ
नित्यत्वादायुषः । अकृतनिष्कृतीनांपाषंड्यादीनांशवानांस्पर्शनस्नानालंकरणवहनरज्जुच्छेदनदहनाश्रुपातकथादीन्यज्ञाना
त्कृत्वामहासांतपनंचरेत् । ज्ञानात्तसकृच्छू । एतेष्वेकैककरणेत्वज्ञानादुपवासः । मत्याभ्यासेकृच्छ्रातिकृच्छूचांद्राणियोग्य
तयाकुर्यात् । यस्तुवृद्धादिरचिकित्स्यगुरुव्याधियुतःप्रत्याख्यातमिपक्वियोबुद्धिपूर्वकमप्यात्मानंघातयतिप्रयागादौवातस्य
नदोषः । शास्त्रानुज्ञातमरणत्वात् तस्यप्रायश्चित्तनारायणवलीनस्तः । त्रिरात्रमेवाशौचं । चतुर्थदिनेएकादशाहकृत्यंपंच
मेसपिंडनं । त्र्यहाशौचेपिपिंडास्त्रयःदशवा । अत्रआद्येऽत्येचाहिपिंडत्रयं । दशांजलिपक्षेत्रयोर्जलयः । शतांजलिपक्षेत्रि
शत् । मध्येहिपिंडचतुष्टयं । चत्वारश्चत्वारिंशद्वांजलयः । द्वितीयदिनेस्थिसंचयनं । एवमन्यत्रापिन्त्यहाशौचे । ब्रह्मचारि
भिःपूर्वोक्तपाषंड्यादिभिःपतितैःक्लीबैःप्रक्रांतप्रायश्चित्तत्रैश्वसपिंडादिमरणेदहनाशौचोदकदानादिनकार्यं । ब्रह्मचारीप्रक्रां
तप्रायश्चित्तश्चमातृपितृमहागुरुमातामह्यमाचार्योपाध्यायानांकुर्यादेव । तत्रव्रतलोपोनास्ति । किंतुसूतकान्तिनाश्री
यात् । नसूतकिभिःसहवसेत् । मात्रादिव्यतिरिक्तमेतत्कर्मकरणेपुनरुपनयनंब्रह्मचारिणः । याज्ञवल्क्यः । एवंमातामहा

चार्यप्रेतानामुदकक्रिया । कामोदकंसखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरत्विजां । काममित्युक्तेःसख्यादावदानेपिनदोषः । यमेनांजलि
संख्यायांविशेषउक्तः । पाषाणंततआदायविप्रेदद्यादशांजलीन् । द्वादशक्षत्रियेदद्याद्द्वैत्येपंचदशस्मृताः । त्रिंशच्छूद्रायदा
तव्यास्ततःसंप्रविशेद्गृहं ॥

अथषोडशश्राद्धनिर्णयः ॥ ॥ तानिच । मासिकानिदशैकंचआद्येद्वैध्यर्धमासिकं । ऊनावदमूनषाणमासंप्रेतश्राद्धा
नियोडश । अध्यर्धमासिकंत्रैपक्षिकं । नवश्राद्धंसपिंडत्वंश्राद्धान्यपिचषोडश । एकैनैवतुकार्याणिसंविभक्तधनेष्वपि ।
तत्रचयथांशसर्वद्रव्यंदेयं । यत्रसद्यःशौचंतत्रशंखः । सद्यःशौचेपिदातव्यंप्रेतस्यैकादशेहनि । सएवदिवसस्तस्यश्राद्धपिंडो
दकादिषु । शय्यासनादिष्वितिपाठः । एकाहाशौचेतुदशाहकृत्यंतस्मिन्नेवाहनिद्वितीयेचैकादशाहइतिटुंढूपद्धतौ । केचित्तु
तत्रापिसद्यःशौचवदेकादशाहमाहुः । नवश्राद्धमासिकयोर्विघ्नैकण्वः । नवश्राद्धमासिकंचयद्यदंतरितंभवेत् । तत्तदुत्तर
सातंत्र्यादनुष्ठेयंप्रचक्षते । अंगिराः । प्रथमेह्निर्तृतीयेह्निपंचमेससमेतथा । नवमैकादशेचैवनवश्राद्धंप्रकीर्तितं । शिवस्वामि
मते नवश्राद्धानिपंचाहुराश्वलायनशाखिनः । आपस्तंबाःपडित्याहुर्विभापातैत्तिरीयिणः । पंचत्वैकादशाहिकव्यतिरेकेण ।
भविष्यत्पुराणेवर्णतोपिव्यवस्था । नवसप्तविशारंज्ञानवश्राद्धान्यनुक्रमात् । आद्यंतयोर्वर्णयोस्तुषडित्याहुर्महर्षयः । विशां
नव राज्ञांसप्त । तथा । प्रेतश्राद्धेतुयत्पात्रमर्घ्यार्थपरिकल्पितं । तस्यैवोत्तानताप्रोक्ताशेषेषुन्युब्जतामता । प्रेतश्राद्धेनवि
किरइतिस्मृतिरलावल्यां । तथा । द्वादशाहेयदाकुर्यात्पितुःपुत्रःसपिंडनं । एकादशेह्लिकुर्वीतप्रेतश्राद्धानियोडश । वस्त्रालं

कारशय्यादिपितुर्थद्वाहनादिकं । गंधमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रेतदर्पयेत् । तथा । आशिषोद्विगुणादर्भाजयाशीः स्वस्तिवा
चनं । पितृशब्दस्य संबंधः शर्मशब्दस्तथैव च । पात्रालंभोऽवगाहश्च उल्मुकोल्लेखनादिकं । तृप्तिप्रश्नश्च विकिरः शेषप्रश्नस्तथैव च ।
प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमांतगमनं तथा । अष्टादशपदार्थाश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् । सपिंडीकरणं यावद्बहुजुदभैः पितृक्रिया । सपिं
डीकरणादूर्ध्वद्विगुणैर्विधिवद्भवेत् । पतिपुत्रवतीनारीभर्तुरग्रे मृतायदि । वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां दद्याच्च पयस्विनीं । अन्वारो
हणे तु । नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं पृथक् । एकएव वृषोत्सर्गो गौरे कातत्र दीयते । यतिपुशा तातपः । एकोद्विष्टं जलं
पिंडमाशौचं प्रेतसत्क्रियां । न कुर्वीत्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे । उशनाः । एकोद्विष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अह
न्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते । सपिंडीकरणं ते पानकर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते । मातृविषये
शंखः । मातुः सपिंडीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः । पितामह्यादिभिः सार्धं सपिंडीकरणं स्मृतं । कारिकायां । पितामह्यादिभिः
सार्धं मातरं तु सपिंडयेत् । अन्वारोहणे तु यमः । पत्याचैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रिया इति । पत्नीविषये पैठीनसिः । अपुत्रा
यां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिंडनं । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवेत् । सपिंडीकरणे च ज्येष्ठपुत्रस्वैवाधिकारः ।
तदुक्तं वायुपुराणे । श्राद्धानि षोडशादत्वा कुर्यान्न तु सपिंडनं । प्रोपितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि । यदि षोडशश्राद्धानि
कानिष्ठभ्रात्रादिना कृतानि तदा सपिंडत्वमेव कुर्यादित्यपराकं । पितृदशाहं कुर्वन् यदि पुत्रो मृतस्तदा तत्पुत्रः पितुरौर्ध्वदैहिकानं
तरं पितामहकृत्यं पुनः संस्कारं कृत्वा सर्वमावर्तयेत् । अतीते तु दशाहेनैवं । तथा । अशक्यत्वापित्रानुज्ञातेन पौत्रेण पितामहश्राद्धे

उपक्रांते पितृमरणे सात पित्राशौचं वहन्नेव स्वकाले पितामहश्राद्धं पौत्रः कुर्यात् प्रक्रातत्वादिति मदनपारिजाते । द्वादशाहं यदि कालेषु प्रमादादननुष्ठितं । सपिंडीकरणं कुर्यात्कालेषूत्तरभाविषु । शूद्रस्य तु विष्णुः । मंत्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशे हनिकीर्तितं । अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतत् । अपरार्ककल्पतरौ च । वचनबलादाशौचमध्यएवकार्यं । यत्तु कात्यायनः । सर्वेषां भववर्णानामाशौचांते सपिंडनमिति । तदेतद्व्यतिरिक्तविषयं । ब्रह्मपुराणे । आशौचांते हिवर्णानां दशमं पिंडमुत्सृजेत् । श्राद्धांते पिंडदानांते शुद्ध्यर्थं श्राद्धमाचरेत् । सपिंडीकरणे व्युत्क्रममृतं तु ब्रह्मपुराणे । मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः । तेन देयास्त्रयः पिंडाः प्रपितामहपूर्वकाः । तेभ्यश्च पैतृकः पिंडो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् । मातर्यग्रे मृतायां तु विद्यते च पितामही । प्रपितामही पूर्वतुकार्यस्तत्राप्ययं विधिः । व्युत्क्रममाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिंडनेति तु मातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयं । अतएव स्कांदे । व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिंडीकृतिरिष्यते । यदि मातायदि पिताभर्तानैव विधिः स्मृतः । एष विधिः सपिंडननिषेधरूपः । क्षत्रियादिरपि महैकोदिष्टमेकादशाहन्येव कुर्यात् । न तु सूतकांते । तदाह वृद्धवसिष्ठः । एकादशे ह्यिच्छूच्छ्रंतत्सामान्यमुदाहृतं । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक् । लौगाक्षिरपि । आद्यं श्राद्धं मंशुच्छोपिकुर्यादेकादशे हनि । कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः । रुद्रगणश्राद्धं तु क्षत्रियादिः सूतकांते कुर्यात् । एकादशे हनि तथा विप्रानेकादशैव तु । क्षत्रियादिः सूतकांते भोजयेद्युजोद्विजानिति मत्स्यपुराणात् । इदं रुद्रगणपरत्वेन व्याख्यातं । मदनपारिजाते गोभिलः । ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेथवा । पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिति । इदं चाद्यमासिकाद्याब्दिकयोः सिद्ध्यर्थं । अंगिराः । यस्य संव

त्सरादर्वाक्सपिंडीकरणंकृतं । मासिकंचोदकुम्भंचदेयंतस्यापिवत्सरं । पैठीनसिः । सपिंडीकरणादर्वाक्कुर्वाच्छ्रान्निपोडश ।
एकोद्दिष्टविधानेनकुर्वात्सर्वाणितानितु । सपिंडीकरणादूर्ध्वयदाकुर्वात्तदापुनः । प्रत्यवंदयोयथाकुर्वात्तथाकुर्वात्सतान्यपि ।
शाठ्यायनिः । सपिंडीकरणादर्वागपकृष्यकृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यतेवृद्ध्युत्तरनिषेधनात् । वृद्धिश्राद्धानंतरंनिषेधादित्यर्थः ॥

अत्ररात्रौजननमरणेजोदर्शनादौत्रयःपक्षाः ॥ ॥ अर्धरात्रपर्यंतपूर्वदिनगणनावा । त्रिभागायारात्रेभागद्वयंपूर्वदि
नांतर्गतंवा । सूर्योदयावधिपूर्वदिनमेवेतिवा । तदाहकश्यपः । उदितेतुयदासूर्येनारीणांहृश्यतेरजः । जननंवाविपत्तिर्वा
यस्याहस्तस्यशर्वरी । अर्धरात्रावधिःकालःसूतकादौविधीयते । रात्रिकुर्वात्रिभागांतुद्वौभागौपूर्वएवतु । उत्तरौशःप्रभातेन
युज्यतेमृतसूतके । रात्रावेवसमुत्पन्नेमृतेरजसिसूतके । पूर्वमेवदिनंग्राह्यंवावन्नाभ्युदितोरविरिति । अत्रदेशाचाराद्व्यवस्था ॥

अथरात्रौदाहादिनिर्णयोदेवजानीये ॥ ॥ रात्रौवारान्निशेषेवान्नियंतेचेद्विजातयः । दाहंकृत्वायथान्यायंद्वौपिंडौनिर्वपे
त्सुतः । निगमः । संध्यायांवातथारात्रौदाहःपाथेयकर्मच । नवश्राद्धंचनोक्तुर्वात्कृतंनिष्फलतांब्रजेत् । रात्रिमृतस्यतुरात्रावे
वदाहः । वपनंतुप्रातः । उक्तंचस्मृतिसंग्रहे । रात्रौदग्ध्वातुपिंडांतंकृत्वावपनवर्जितं । वपनंनेष्यतेरात्रौश्वस्तनीवपनक्रिया ।

निगमवचस्तुदिनमृतस्यालस्यादिनारात्रिदाहनिषेधार्थं । तथाशवंरात्र्युपितंचेत्रीन्कृत्वाकृच्छ्रान्दहेत्सुतइतिस्मृतिरलावल्यां ।
दशाहांतदर्शपातेभविष्यत्पुराणे ॥ ॥ प्रवृत्ताशौचतंत्रस्तुयदिदर्शंप्रपद्यते । समाप्यचोदकंपिंडान्स्नानमात्रंसमाचरेत् ।
मातापितृविषयेतुगौतमः । अंतर्दशाहेदर्शश्चेत्तत्रसर्वसमापयेत् । पित्रोस्तुयावदाशौचंदद्यात्पिंडंतिलांजलीन् । पित्रोरित्ये

कशेपः । यत्तुगालवः । पित्रोराशौ चमध्येपियदिदर्शः समापयेत् । तावदेवोत्तरंतंत्रपर्यवस्येऽयहात्परमिति । तदनौरस
 पुत्रोयदाकरोतितद्विषयं । आपदादिविषयंचेति पारिजाते पराशरमाधवीये निर्णयामृते च । त्र्यहानंतरं दर्शमातापितृतंत्रस्या
 पिसमाप्तिर्न तु त्र्यहमध्ये दर्शपाते । तद्विषयमेव गौतमवचनं । अन्येषां तु यदा कदाचिद्दशाहमध्ये दर्शपाते तंत्रसमाप्तिरिति ॥
 दाहकालेग्निनाशे दाहकाष्ठैर्ग्निमथित्वा तेन दहेत् । भूर्भुवःस्वःस्वाहेत्याज्याहुतिं हुत्वा लौकिकेनाग्निना वा तद्देहं महाजले
 वाक्षिपेत् । दशाहंप्रेतपिंडं दत्वा स्नात्वा भुक्तौ असपिंडस्य त्र्यहोपवासः । सपिंडस्यैकाहः । मत्याद्विगुणं द्वयोः । प्रेतकृत्यं कुर्वतां
 संचयनादर्वाक्स्त्रीसंगे चांद्रं । ऊर्ध्वकायत्रयं । अन्येषां प्रेताशौचिनां पूर्वसंचयनात्त्रिरात्रं । पश्चादुपवासइत्यादि स्मृत्यंतरेभ्यो
 ज्ञेयं । अन्यदप्युक्तं कारिकायां । पत्नीमपि दहेद्वं भर्तुः पूर्वमृतायदि । अनग्निं कांदहेद्वं कापालेन हविर्भुजा । अग्निवर्णकपालं
 तु कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् । करीषादिततो यस्तु जातः स तु कपालजः । अनुपनीतस्याप्येवं । स्मृत्यंतरे तु । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वि
 धुरो विधवाः स्त्रियः । औपासनश्चोत्तपनस्तु पाग्निश्च कपालजः । देवलः । चांडालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिंचित् ।
 पतिताग्निश्चित्ताग्निश्च नशिष्टग्रहणोचिताः ॥

आहिताग्नेर्देशांतरमरणे विशेषस्तत्रैव ॥ ॥ यस्मिन्देशे स्थितो वह्निस्ततो न्यत्र मृतो यदि । चरुः पथिकृतः कार्यः पूर्णाहुति
 रथापि वा । अन्यदीयेन वत्सेन यागैः स्तुतपयोधरा । आशरीराहुतेस्तस्याः पयसा होम इष्यते । अन्यस्या अपि होतव्यं पयसा त
 दसंभवे । तथा । कृष्णपक्षे प्रमीयेत यद्यह्नि प्रातराहुतीः । शेषास्तु जुहुयाद्दर्शपर्यं ताः पक्षहोमवत् । तदानीमेव जुहुयात्सायं का

लाहुतीरपि । संकृद्गृहीतमन्त्रेष्टं भिन्नतन्त्रं च होमयोः । दर्शचापि प्रकुर्वीत स्थालीपाकं तथैव तु । होमदर्शनकर्तव्यौ पुनर्यदिसजी
 वर्ति । म्रियेतौ पवसथ्ये हिनैवैनं याजयेत्तदा । म्रियेताधि श्रिते नित्य होमद्रव्ये हविष्पुच । यथानिःशेषदधानितथातानिद
 हेत्तदा । बर्हिष्वासादितेष्वेव हविष्पुम्रियते यदा । यासां परिगृहीतानि देवतानाहवीपितु । चतुर्थ्यतानि नामानितावतीनां
 वदेदथ । स्वाहाकारेण युगपत्सर्वाणि जुहुयादथ । नेष्टं स्विष्टकृदाद्यत्र शेषं कार्यमिति स्थातः । पिंडप्रमाणं तु । एको द्विष्टे सपि
 डेतु कपित्थं तु विधीयते । नारिकेलप्रमाणं तु प्रत्यब्दे मासिकेतथा । तीर्थदर्शे च संप्राप्ते कुक्कुटांडप्रमाणतः । महालये गयाश्राद्धे
 कुर्यादामलकोपमं । (पितृणामासनस्थानाद्यरत्नत्रयं पुरा । उच्छिष्टं तद्विजानीयान्नोच्छिष्टं द्विजसन्निधौ । उच्छिष्टस्योत्तरे
 भागे पिंडं दद्यात्पण्डगुलं । एकाब्दस्य कपित्थस्य परिमाणं विचक्षणः ।) प्रथमे हनि पिंडे न मुखं मूर्ध्ना प्रजायते । चक्षुःश्रोत्रं नासि
 के च द्वितीये हनि जायते । भुजौ वक्षस्तथाग्रीवा तृतीये हनि जायते । नाभिस्थानं गुदं लिंगं चतुर्थे हनि जायते । ऊरुतु पंचमे नेत्रौ
 पष्ठे मर्मसमुद्भवः । सप्तमे त्वक्शिरास्थी निसर्वलोमानि चाष्टमे । नवमे वीर्यं संपत्तिर्दशमे क्षुत्पिपासके । अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञा
 तिम ज्ञातिमेव वा । स्वात्वासचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति । घृताभावे तु गायत्र्या दशकृत्वः पिवेदपः । ज्येष्ठे न वा कनिष्ठे न
 सपिंडीकरणे कृते । देशांतरगतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् । श्रुत्वा तु वपनं कार्यं दशाहातं तिलोदकं । ततः सपिंडीकरणं कुर्यादे
 कादशे हनि । द्वादशाहेन कर्तव्यमिति शातातपो ब्रवीत् । स्मृत्यर्थसारे । ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिंडनं नास्ति । अतस्ते
 प्रांसदैको द्विष्टमेव । व्युत्क्रममृतानां व्यवहितैः सपिंड्यं कार्यं न वा । केचित्सर्वत्र सपिंडनमाहुरिति । यतीनां प्रेतत्वं नास्ति ।

अतस्तेषानैकोद्विष्टं न सपिंडीकरणं किंतु एकांशे ह निपावर्णकार्यं
मेव ॥ ॥ इति भट्टरामेश्वरसूनुनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने और्ध्वदैहिकपद्धतौ उपयोगिनिर्णयः ॥

अथ विधानानि ॥ तत्र ब्रह्मचारि मरणे विधानमालायां विशेषः । येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि । तत्कुलं क्षयमामो
तिसोपि दुर्गतिमाप्नुयात् । ग्रहत्वं प्राप्नुयाद्दोषि दुर्मेऽनवरतं वसेत् । तस्यापि तस्य वंशस्य गतिमिच्छन्महीयसीं । विधानं च विधाया
शुऔर्ध्वदैहिकमाचरेत् । मृतस्य म्रियमाणस्य षडब्दं व्रतमादिशेत् । त्रिंशद्भ्यो ब्रह्मचारिभ्यो दद्यात्कौपीनकान्नवान् । हस्तमा
त्राः कर्णमात्रा दद्यात्कृष्णाजिनानि च । पादुकाच्छत्रमाल्यानि गोपीचंदनमेव च । मणिप्रवालमालाश्च ब्रह्मसूत्राणि चाप्येत् ।
मंत्रैस्तल्लिङ्गकैश्चैव ब्रह्मसायुज्यसिद्ध्ये । अभावे व्रतिनां पूज्यागृहस्थाः साधवः शुभाः । एवं कृते विधाने च विघ्नस्तस्य न जायते ॥

ब्रह्मचारि मरणे कविवाहः शौनकेनोक्तः । ब्रह्मचारि मृतौ शान्तिकथयामि समासतः । तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रशंसते ॥
द्वादशाब्दं षडब्दं वा त्र्यब्दं शक्त्याथवाचरेत् । ततो व्रतविसर्गाख्यं विधिसम्यक्समाचरेत् । स्नातको ब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नु
याद्यदि । संयोज्य चार्कविधिना संयोज्यौतौ परस्परं । अथान्निमुपसमाधाय एवं गुणेत्याद्यमुकगोत्रस्यामुकनाम्नो मृतस्य ब्रह्मचा
रिणो व्रतविसर्गकरिष्ये इति संकल्प्य तदंगं हिरण्येन नादीश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य तत्कृत्वान्वाधानाद्याघारांतं कृत्वा ज्यं जुहु
यात् । व्याहृतयश्च तस्रः । अग्नये व्रतपतये स्वाहा । अग्नये व्रतानुष्ठानफलसंपादनाय स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ७ ।
ततः स्विष्टकृदादिसमाप्य । पश्चादर्कसमीपे अथवार्कशाखामानीयार्कविवाहः । अर्कब्रह्मचारिणौ हरिद्रयानुलिप्य पीतसूत्रेण

वेष्टयवस्त्रयुग्मेनाच्छाद्याग्निमुपसमाधायएवंगुणेत्यादिअमुकगोत्रस्येत्यादिऔर्ध्वदैहिकाधिकारार्थमर्कविवाहंकरिष्येतदंगंहिर
ण्येननांदीश्राद्धंकरिष्ये । इत्याघारांतंकृत्वाज्यहोमः । ॐ अग्नयेस्वाहा । ॐ बृहस्पतयेस्वाहा । ॐ विवाहविधियोजकाय
स्वाहा । यस्मैत्वंकामकामायवयंसंस्त्राड्यजामहे । (त्व) तमस्मभ्यंकामंदत्वाथंदंतंघृतंपिवस्वाहा । कामकामायेदं ४ ।
चतस्रोव्याहृतयः ८ ततःस्विष्टकृदादि । अर्कशाखांब्रह्मचारिशवंचतुषामिनाविधिवद्देहेत् । शाखांप्रवाहयेदित्यन्ये । इति
ब्रह्मचारिसरणविधिः ॥

अथकुष्ठिमरणेविधिःयमः ॥ ॥ मृतस्यकुष्ठिनोदेहंनिखनेद्गोष्ठभूमिषु । वासरत्रितयंपश्चादुद्धृत्यान्यत्रतंदहेत् । नगं
गालुवनंकार्यनिक्षेपेविधिरुच्यते । षडब्दव्रतपूर्वेणविधिनात्यंक्रतुंचरेत् । ततोस्थिसंचयंतस्यगंगायांप्रक्षिपेत्सुधीः । मासिमा
सिततःकुर्यान्मासिश्राद्धानिपार्वणात् । संकल्पविधिनाकेचित्प्रवदंतिमनीषिणः । इत्येवंकुष्ठिनोह्यूर्ध्वकथितंशास्त्रकोविदैः ।
स्मृतिवद्भिरनूचानैर्यमाद्यैःपूतविग्रहैः ॥ इतिकुष्ठिमरणविधिः ॥

अथसर्पहतेनागव्रतंकार्यं ॥ ॥ तत्संवत्सरेश्रावणशुक्लपंचमीमारभ्यान्यांवाशुक्लपंचमीमारभ्यपंचम्यामुपवासः । यद्वाचतु
र्थ्यमेकभक्तंपंचम्यांनक्तं । दारुमयंमृण्मयंवानागंपंचफणंकृत्वागंधैःकरवीरैःशतपत्रैःजातिपुष्पैर्धूपैर्दीपैरनंतंवासुकिंशखंपद्मं
कंबलंकर्कोटकमश्वतरंधृतराष्ट्रंशंखपालंकालियंतक्षकंपिलंचप्रतिमांसनामभिःशुक्लपंचम्यांसंपूज्यब्राह्मणान् घृतपायसमोद
कैर्भोजयेत् । संवत्सरांतैचैवंसंपूज्यमहद्ब्राह्मणभोजनंशक्त्यासौवर्णनागदानंचकुर्यात् । अथचोभयोःपक्षयोःपंचमीषुभूमौ

नागांपिष्टेनविलिख्यसितपुष्पैःसितेनगंधेनतिष्ठतंडुलैश्चाभ्यर्च्यगव्यंक्षीरंमोदकंचभूमौनिवेद्यउपस्थायैवंवदेत् । मुंचमुंचामुकमिति । तद्दिनेमधुरमश्रीयात् । एवमब्दंविधिनानागमभ्यर्च्यपूर्णेब्देयथाशक्तिसौवर्णनागंगंचदद्यात् । ततो नारायणवलिं चकृत्वाश्राद्धादिसर्वंकुर्यात् । तत्रमूलवचनानिस्मृतिरत्नावलयांज्ञेयानि ॥

अथपूर्वोक्तपापंढ्यादीनांबुद्धिपूर्वकात्मघातिनांचनारायणत्रलिप्रयोगः ॥ ॥ कस्यांचिच्छुक्लैकादश्यांनदीमन्यद्वाती र्थगत्वास्नानादिकृत्वाचम्यप्राणानायम्यदेशकालौनिर्दिश्य अमुकशर्मणःआत्महत्यापापंढ्यादिजनितपापोपशमनद्वाराऔर्ध्वदैहिकेसंप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थंनारायणवलिकरिब्यइतिसंकल्प्य । कलशपंचकंब्रीहीणांयवानांवोपरिस्थापयित्वोदकेनापूर्यापोहिष्ठेतिमंत्रत्रयेणाभिमंत्र्यसर्वोपधीतिलगंधादिप्रत्येकंप्रक्षिप्यवस्त्रेणवेष्टयित्वापुष्पाणिपंचरत्नानिचप्रक्षिप्यतदुपरिताम्नादिपात्रेब्रह्मविष्णुशिवयमप्रेतानापंचमूर्तीःस्थापयेत् । आवाहनादयउपचाराःकार्याः । तत्रविष्णोःपुरुषसूक्तेनपूजा । ब्रह्मणोहिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रइति । रुद्रस्यकद्रुद्रायेति । यमस्ययमायसोममिति । प्रेतस्यनामगोत्रेणषोडशोपचारैःपंचदेवताःपूजयित्वास्वगृह्योक्तमार्गेणस्थंडिलेग्निंप्रतिष्ठाप्यचरुहोमंकुर्यात् । अन्वाधानेआज्यभागांतमुक्त्वानारायणंपोडशकृत्वश्चरुणायक्ष्यइत्युक्त्वान्निस्विष्टकृतमित्यादिप्राकृतमुक्त्वान्वाधानसामेधौहुत्वा । स्वगृह्योक्तमार्गेणनिर्वापादिविधिनाचरुंश्रपयित्वाआज्यभागातंकृत्वापुरुषसूक्तेनपोडशाहुतीर्जुहुयात् । नारायणायेदंनममेतित्यागः । अन्यत्सर्वंप्राकृतंसमाप्यार्चितदेवसमीपेअमुकगोत्रायामुकशर्मणेप्रेतायविष्णुरूपिणेऽयंपिंडइतिमधुघृताहुतास्तिलमिश्रान्दशपिंडान्विष्णुरूपिणंप्रेतमनुस्म-

रन्प्रेतस्यनामगोत्रेचउच्चार्यदक्षिणाग्नेपुदर्भेषुदक्षिणाभिमुखोपसव्येनदत्त्वा । यत्तेयममितिसूक्तेनपिंडाननुमंत्र्यकुशैःशंखोद
 केनपुरुषसूक्तेनपिंडानभिपिच्यगंधाद्यैरभ्यर्च्यपिंडप्रवाहणांतंकृत्वानद्यांक्षिपेत् । ततःपुरुषसूक्तेनप्रेतनाम
 गोत्रेउक्त्वामुक्तंनारायणरूपंतर्पयामीतिपोडशवारंप्रत्यृचंतर्पयेत् । ततःपुरुषाहारपरिमितमन्नंविष्णवेब्रह्मणेशिवायसर्गिक
 राययमायचवलीनगृहीत्वा । ब्रह्माविष्णुर्महादेवोयमश्चैवसर्गिकरः । बलिगृहीत्वाकुर्वतुप्रेतस्यचशुभांगतिमितिप्रार्थ्यवि
 ष्णवादिभ्यइमंवलिसमर्पयामीतिवल्लिदद्यात् । स्मृत्यर्थसारेतुहोमतर्पणवल्योनोक्ताः । ततःप्रतिदैवतंत्रिविधंत्रिविधंफलंच
 समर्प्यशर्करामधुगुडसर्पपिनिवेदयेत् । गीतादिनाजागरणंकुर्यात् । ततोस्यामेवरात्र्यामयुग्मान्पंचसप्तनववाब्राह्मणाना
 मंत्र्यउपोषितः श्वोभूतेमध्याह्नेविष्णवादीनमभ्यर्च्यदेशादिस्मृत्यानावरायणवलिविहितंश्राद्धपंचकमेकोद्विष्टविधिनाकरिष्य
 इतिसंकल्प्यएकोद्विष्टविधिनाब्राह्मणपादप्रक्षालनादिकृत्वायथाज्येष्ठमुदङ्मुखानुपवेश्यावाहनादितृप्तिप्रश्नांतंकृत्वापिंडपितृ
 यज्ञवदुल्लेखनाद्यवनेजनांतंकृत्वाविष्णवेब्रह्मणेशिवाययमायसपरिवारायचतुरःपिंडान्दत्त्वानामगोत्रविशिष्टंविष्णुरूपंप्रेतंस्मृ
 त्वापंचमंपिंडंदद्यात् । ततोविप्रानाचांतान्दक्षिणाभिस्तोपयित्वातन्मध्येचैकंगुणवंतंब्राह्मणंप्रेतस्थानेभोजितंप्रेतबुद्ध्यासंस्म
 रन्भूमिहिरण्यादिनातिशयेनसंतोष्याक्षयस्थानेतिलदर्भतुलसीयुतशंखोदकधारांदद्यात् । ततस्तैःपवित्रपाणिभिर्ब्राह्मणैःकृ
 त्वासुकगोत्रायामुकशर्मणेप्रेतायविष्णुरूपायेदंतिलोदकमुपतिष्ठतामितिवाचयित्वासकुशतिलमुदकांजलिंदापयेत् । ततःस्ना
 त्वागुडशर्करापायसादिस्वजनैःसहभुंजीतेति ॥ इतिनारायणबलिः ॥

॥

॥

अथसहगमनविधिः ॥ ॥ अथान्वारोहणंस्त्रीणामात्मनोभर्तुरेवच । सर्वपापक्षयकरंनरकोत्तारणायच । अनेकस्वर्ग
फलदंमुक्तिदंतत्तथैवच । जन्मांतरेचसौभाग्यधनपुत्रादिवृद्धिदं । एवंगुणेत्यादिआत्मनोभर्तुश्चैतज्जन्मजन्मांतरपरंपरार्जित
सर्वपापक्षयद्वारालक्ष्मीनारायणप्रीतयेपुराणोक्तानेकफलप्राप्तयेचान्वारोहणंकरिष्ये । तदंगतयाविहितंहरिद्राकुंकुमांजनादि
सौभाग्यद्रव्ययुतवंशपात्रवायनदानंकरिष्यइतिसंकल्प्य सोपस्कराणिशूर्पाणिदद्यात् । तत्रमंत्रः । लक्ष्मीनारायणोदेवोवल
सत्वगुणाश्रयः । गाढंसत्वंचमेदेयाद्वायनैःपरितोषितः । सोपस्कराणिशूर्पाणिवायनैःसहितानिच । लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै
सत्वकामाददाम्यहं । अनेनसोपस्करशूर्पदानेनलक्ष्मीनारायणौप्रीयेतां । अग्नेःसमीपमागत्यपंचरत्नानिपल्लवे । नीलांजनं
तथावध्वामुखेमुक्ताफलंन्यसेत् । ततोन्निप्रार्थनांकृत्वामंत्रेणानेननिश्चितं । स्वाहासंश्लेषनिर्विण्णशर्वगोत्रहुताशन । सत्व
मार्गप्रदानेननयमांपत्युरंतिकं । इत्यग्निप्रार्थ्याज्येनाग्नौजुहुयात् । अग्नयेतेजोधिपतयेस्वाहा । विष्णवेसत्त्वाधिपतयेस्वाहा ।
कालायधर्माधिपतयेस्वाहा । पृथिव्यैलोकाधिष्ठान्यैस्वाहा । अद्भ्योरसाधिष्ठात्रीभ्यःस्वाहा । वायवेबलाधिपतयेस्वाहा ।
आकाशायसर्वाधिपतयेस्वाहा । कालायधर्माधिष्ठान्त्रेस्वाहा । अद्भ्यःसर्वसाक्षिणीभ्यःस्वाहा । ब्रह्मणेवेदाधिपतयेस्वाहा ।
रुद्रायश्मशानाधिपतयेस्वाहा ॥ ११ ॥ एकादशाहुतीहुत्वाकुर्यादग्नेःप्रदक्षिणां । ततःशिलांसोपस्करांसंपूज्यतामारुह्यफल
पुष्पांजलिंगृहीत्वान्निप्रार्थयेत् । त्वमग्नेसर्वभूतानामंतश्चरसिसाक्षिवत् । त्वमेवदेवजानीषेनविदुर्यानिमानुषाः । अनुगच्छा
मिभर्तारंवैधव्यभयपीडिता । सत्वमार्गप्रदानेननयमांभर्तुरंतिकं । मंत्रमुच्चार्यशनकैःप्रविशेच्चहुताशनं । तांप्रेतस्योत्तरतः

सुसांदेवरःशिष्योवानमस्कृत्यकरेधृत्वाउदीर्ष्वेतिद्वाभ्यामंत्राभ्यांत्वरसहितामुत्थापयेत् । सत्वाधिकासुहृदःसमाश्वास्यभर्तारं
विष्णुरूपंस्मरंतीप्रविशेत् । हारीतः । मृतेभर्तरियानारीधर्मशीलादृढव्रता । अनुगच्छतिभर्तारंशृणुतस्यास्तुयत्फलं । तिस्रः
कोढ्योर्धकोटीचयावंत्यंगरुहाणिवै । तावंत्यब्दसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते । मातृकंपैतृकंचैवयत्रकन्याप्रदीयते । कुलत्रयं
पुनात्येपाभर्तारंयानुगच्छति । इत्यादिवाक्यपर्यालोचनयासंकल्पेत्तत्फलमुल्लेख्यं । अन्वारोहणेअवयवपिंडार्थःपाकस्तंत्रेण
पिंडःपृथक्पृथक् इतिदुंदूहपद्धतौ । अन्यत्रनु । अन्वारोहेतुनारीणांपत्युश्चैकोदकक्रिया । पिंडदानक्रियातद्वच्छृङ्गप्रत्याद्विकं
तथा । अन्वारोहेकृतेपलयाःपृथक्पिंडांस्तिलांजलीन् । पृथक्शिलेनकुर्वीतदद्यादेकशिलेतथा । नवश्राद्धानिसर्वाणिसपिंडी
करणंपृथक् । एकएववृणोत्सर्गोर्गैरेकातत्रदीयते । अन्वारोहणेएकचित्यारोहणेवास्त्रियाःपृथक्सपिंडननास्तिभर्तुःकृतेस्त्रि
याःकृतंभवतीतिस्मृत्यर्थसारे । भर्त्राचैकेनेतिवहवः । भर्त्रादित्रयेणेत्यन्ये । अन्वारोहणंगर्भिणीनांवालापत्यानारजस्वला
नांसूतिकानांचनिपिद्धं । गर्भिणीनांतत्ज्जातिवधसमानं । ब्राह्मण्याएकचित्यारोहणमेवनपृथक्चित्यारोहणं । क्षत्रियादि
स्त्रियाःपृथक्सहवाचितिः । असवर्णायाःपृथक्चितिरेव । मदनपारिजातमते । अन्वारोहणेनवश्राद्धमात्रंपृथक् । तत्रापिपि
तृमातामहपार्वणद्वयवत्सहैवानुष्ठानं । आपस्तंबः । चितिभ्रष्टातुयानारीमोहाद्विचलिताभवेत् । प्राजापत्येनशुद्धेततस्माद्वै
पापकर्मणः । भर्तुरनुगमनेचितिभ्रष्टेत्यर्थः । पलयांरजस्वलायांयदाभर्तामृतःसाचदेशकालवशात्तदैवानुगंतुमिच्छतिनप
चमादिदिनंप्रतीक्षते तत्रविधिरुच्यते । यदास्त्रियामुदक्यायांपतिःप्राणान्तसमुत्सृजेत् । द्रोणमेकंतंडुलानामवहन्या

द्विशुद्धये । मुसलाघातैस्तदसृक्स्त्रवतेयोनिमंडलात् । विरजस्कांमन्यमानास्वेचितेतदसृक्क्षयं । दृष्टाशौचंप्रकुर्वीतपंचमृत्तिकयापृथक् । त्रिंशद्विंशतिर्दशपंचगवांदत्वात्वहःक्रमात् । विप्राणांवचनाच्छुद्धासमारोहेष्टुताशनं । नारीणां सरजस्कानामियंशुद्धिरुदाहृता ॥ इत्यन्वारोहणविधिः ॥

॥

अथरजस्वलामरणेविधिः । अंतरिक्षेमृतायेचवह्नावप्सुप्रमादतः । उदक्यासूतिकानारीचरेच्चांद्रायणत्रयं । संग्रहे । पंचभिःस्नापयित्वातुगव्यैःप्रेतारजस्वलां । वस्त्रांतरावृतांकृत्वादाहयेद्विधिपूर्वकं । वृद्धगातातपस्तु । रजस्वलायाःप्रेतायाः संस्कारादीनिनाचरेत् । ऊर्ध्वत्रिरान्नात्स्नातायाःशवधर्मेणदाहयेत् । इतित्र्यहोत्तरंसंस्कारमाह । अत्रदेशकालानुसारद्वयस्था । अद्येत्यादिअमुकगोत्रायाःअमुकस्यारजस्वलायाश्चमरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थंऔर्ध्वदैहिकयोग्यत्वार्थंचांद्रायणत्रयप्रायश्चित्तपूर्वकंशूर्पेणाष्टोत्तरशतस्नानानिकारयिष्ये । इतिसंकल्प्यब्राह्मणवचनेनचांद्रायणत्रयंकृत्वायवपिष्टेनप्रेतमनुलिप्यस्वयंस्नात्वाशूर्पोदकेनगतवारंस्नापयेत् । प्रेतंप्रक्षाल्यभस्मगोमयमृत्तिकाकुशोदकंपंचगव्यशुद्धोदकैःस्नापयेत् । पावमानीभिःस्वस्त्ययनीभिर्यदंतियच्चदूरकेआपोहिष्ठेतिसृभिःकयानइतितिसृभिःसंस्नाप्यपूर्ववस्त्रंपरित्यज्यविधिनादेहेत् । यद्वा । रजस्वलांसूतिकांचमलंप्रक्षाल्यस्नापयित्वाकाष्ठवद्गंधास्थीनिविधिनादेहेत् ॥

अथसूतिकामरणे ॥ सूतिकामरणेप्राप्तेसर्वौषध्यनुलेपनं । असूतकीतुसंस्पृष्टःशूर्पाणांतुशतंक्षिपेत् । पर्वन्संकल्प्यब्राह्म

॥

णवचनाच्चांद्रायणत्रयंकृत्वापूर्ववच्छतशूर्पस्नानानिकारयित्वाकुंभेजलमादायपंचगव्यंतत्रक्षिप्त्वाआपोहिष्ठयिवामेदेव्यवारु
णादिपुण्यर्गिभरभिमंत्र्यपूर्वोक्तमंत्रैःस्नाप्यविधिनादेहेत् ॥

अथसूक्तिकामरणेदिनभेदेनविशेषप्रायश्चित्तम् । सूक्तिकानुयदासाध्वीविस्नातामरणंगता । त्रिवर्षपूर्णपर्यंतशुद्धेत्कृच्छ्रे
णसर्वदा । एतत्प्रथमत्र्यहविषयं । सूक्तिकानुयदानारीरजसानुपरिप्लुता । त्रिवर्षेचेत्तुयानारीद्विवर्षकृच्छ्रमाचरेत् ।
एतद्वितीयत्र्यहविषयं । सूक्तिकानुयदासाध्वीविस्नातामरणंगता । अब्दकृच्छ्रेणशुद्धेतव्यासस्यवचनंयथा । तथा ।
सूक्तिकानुयदासाध्वीविस्नातामरणंगता । त्रिपन्नवदिनादवागेकाब्देनविशुद्ध्यति । दशाहादुत्तरंतु । सूक्तिकानुयदानारी
प्राणाश्चैवपरित्यजेत् । मासमेकावाधियावन्निभिःकृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति । तथा । सूक्तिकायांमृतायांतुकथंकुर्वतियाज्ञिकाः । कुंभे
सलिलमादायपंचगव्यंक्षिपेत्ततः । पूर्वर्गिभरभिमंत्र्यापोवाचाशुद्धिलभेत्ततः । तेनैवस्नापयित्वातुदाहंकुर्याद्यथाविधि ।
अल्लिगपावमानीभिर्वामेदेव्याभिरेवच । अन्यैश्चवारुणैर्मंत्रैःसंस्नाप्यविधिनादेहेत् ॥

अथगर्भिणीमरणेविधिः । यदागर्भवतीनारीसशल्यासंस्थिताभवेत् । कुक्षिंभित्त्वाततःशल्यंनिर्हरेद्यदिजीवति । प्रमीतं
निक्षिपेत्तंतुप्रायश्चित्तंततःपरं । सात्रयस्त्रिंशताकृच्छ्रैःशुद्ध्यतेशल्यदोपतः । सगर्भदहनेतस्यावर्णजंवधपातकं । प्रायश्चित्तंच
रित्वातुशुद्ध्यंतंपापकारिणः । भ्रूणहत्यांपतिश्चैवशुद्धिंस्वायंभुवोब्रवीत् । अंतर्गर्भमृतस्त्रीणांपृथग्गर्भेणनिष्कृतिः । दग्ध्वा
तुगर्भसंयुक्तांत्रिरब्दंकृच्छ्रमाचरेत् । इत्यादिग्रंथांतरतोवगतव्यं ॥ भट्टरामेश्वरसुतोभट्टनारायणःसुधीः । व्यधत्तरुचिरांका

ना. अंत्ये.

॥ ५५ ॥

इयामौर्ध्वदैहिकपद्धतिं । आश्वलायनमार्गेणसंप्रतिपद्धतयःशतं । ताभ्यस्त्वस्याविशेषोयःपंडितैःसोवधार्यतां ॥
मद्रामेश्वरभट्टसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेऔर्ध्वदैहिकपद्धतिःसमाप्ता ॥

॥ इति श्री

॥

॥

अयंग्रंथोगोमांतकांतर्गतपेढेग्रामस्थपणशीकरोपातविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपाचासुदेवशर्मणासंस्कृतः
परिष्कृतश्चमुद्रयांश्रेष्ठिवरैः तुकाराम जावजी इत्येतैःस्त्रीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालये
मुद्रयित्वाप्रकाशितः ।

शाकः १८३७, सन १९१५.

Published by Tukaram Javji, Proprietor Nunya-Sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirunya-Sagar Press, 23, Kolbhat Lane, B.

॥२१३॥

समा

॥ इति प्रयोगारम्भ-नारायणभट्टी

उत्तरनारायणभट्टी-अंत्येष्टिश्च ॥

